

II 30848/2

001070694

COBISS •

LOVENSKO SKI ODNOSI *u XX veku*

Zbornik radova

2

ZBORNIK RADOVA 2

INSTITUT ZA SAVREMENU ISTORIJU — NARODNA KNJIGA
BEOGRAD 1982.

Glavni i odgovorni urednik
Dr ŽIVKO AVRAMOVSKI

Članovi redakcije

Dr FIKRETA BUTIĆ-JELIĆ
Dr VENCESLAV GLIŠIĆ
Dr ORDE IVANOVSKI
Dr RISTO POPLAZAROV
mr MILOVAN SEKULIĆ
Dr SAVO SKOKO
Dr PETAR STOJANOV
Dr RASTISLAV TERZIOSKI
Dr NIKOLA ŽIVKOVIC

Sekretar redakcije

mr UBAVKA OSTOJIĆ

Jezička redakcija
MILORAD SIMONOVIC

Stručno-tehnička redakcija
MIROSLAV STOJILJKOVIC

**ZBORNIK JE PUBLIKOVAN UZ FINANSIJSKU POMOC SAMOUPRAVNE
INTERESNE ZAJEDNICE ZA NAUKU SR SRBIJE.**

II-50848/2

JUGOSLOVENSKO-BUGARSKI ODNOSI U XX VEKU

ZBORNIK RADOVA 2

INSTITUT ZA SAVREMENU ISTORIJU — NARODNA KNJIGA
BEOGRAD 1982.

И. Бр. 70694

SADRŽAJ

Aleksandar Hristov, FEDERALIZAM U MAKEDONSKOM REVOLUCIONARNOM NACIONALNOOSLOBODILACKOM POKRETU POSLE MLADOTURSKE REVOLUCIJE	7
Dorde Mikić, SRPSKO-BUGARSKI ODNOŠI I ALBANSKO PITANJE (OD 1909. DO 1912. GODINE)	19
Andrej Mitrović, BUGARSKA U PLANOVIMA AUSTRO-UGARSKE I NEMACKE TOKOM ANEKSIONE KRIZE (JESEN 1908 — PROLEĆE 1909)	57
Savo Skoko, STVARANJE I RASPAD BALKANSKOG SAVEZA 1912—1913. GODINE	91
Zivko Avramovski, BUGARSKE PRETENZIJE ZA ANEKSIJU DELOVA KOSOVA U PRVOM SVETSKOM RATU (1915—1916).	119
Orde Ivanovski, GEORGI DIMITROV O MAKEDONIJI I MAKEDONCIMA	153
Vuk Vinaver, KPJ I JUGOSLOVENSKO-BUGARSKI ODNOŠI 1919—1938. GODINE	165
Zivko Avramovski, BUGARSKA I BALKANSKI SPORAZUM 1933—1934.	193
Veselin Đuretić, JUGOSLOVENSKA IZBEGLIČKA VLADA I PITANJE BUGARSKA 1941—1944. GODINE. (U SJENCI BRITANSKIH VIZIJA BALKANSKE BUDUĆNOSTI	221
Miroslav Stojiljković, BUGARSKA KAO SAVEZNICA SILA OSOVINE U OKUPACIJI SRBIJE 1941—1944.	249
Venceslav Glišić, ZLOCINI BUGARSKOG OKUPATORA U SRBIJI 1941—1944. GODINE.	313
Nikola Živković, PLJAČKA I UNIŠTENJE PROSVETNIH, NAUČNIH I ZDRAVSTVENIH USTANOV A I SPOMENIKA KULTURE OD STRANE BUGARSKA NA PODRUČJU MAKEDONIJE I JUŽNE SRBIJE U DRUGOM SVETSKOM RATU	331
Skrácenice.	341

FEDERALIZAM U MAKEDONSKOM REVOLUCIONARNOM
NACIONALNOOSLOBODILAČKOM POKRETU POSLE MLADOTURSKE
REVOLUCIJE*

I

Ideja o federaciji nije bila tuđa nacionalnooslobodilačkom pokretu makedonskog naroda i u periodu pre izbijanja mladoturske revolucije. U prvom periodu nacionalnooslobodilačkog pokreta federacija je povezivana s idejom i zahtevom za otcepljenje Makedonije od Turske i za njenu konstituisanje kao nove države u okviru Balkanske federacije.

Koji su istorijsko-politički uslovi doveli do promene u osnovnom programskom zahtevu nacionalnooslobodilačkog pokreta makedonskog naroda i do napuštanja ideje o Balkanskoj federaciji? Koje ciljeve je trebalo da ostvari formiranjem federalne Makedonije kao posebne državnopravne jedinice u okviru Istočne Federacije? U određivanju programskega zahteva za stvaranje Istočne federacije s Makedonijom kao posebnom državnopravnom jedinicom polazilo se od stvorenih društveno-političkih odnosa u zemlji i od razvitka međunarodne situacije i politike velikih sila prema tzv. istočnom pitanju. Pri tom su od presudnog značaja dva osnovna faktora koji su izvršili bitan uticaj na zauzimanje novog kursa u revolucionarnim akcijama ovog perioda. I jedan i drugi faktor neposredno su povezani i proizlaze iz ocene međunarodnog položaja Makedonije i spoljnih pritisaka velikih sila za očuvanje teritorijalnog status quoa na Balkanu.

Naime, pokazalo se da je nemoguće postići otcepljenje Makedonije od Turske i njenu konstituisanje kao nove države u kojoj bi se ostvarivao neometan nacionalni razvitak makedonskog naroda. Ovakvom razvitku rešavanja makedonskog pitanja suprostavljale su se ne samo vlaste balkanskih država, koje su bile zainteresovane za podele Makedonije, već i vlaste velikih sila, koje su se suprotstavljale svakoj ozbiljnijoj promeni teritorijalnog status quoa, jer je to navodno moglo da dovede do opasnih međunarodnih zapleta. Pored toga, opasnost od podele Makedonije sve više se pokazivala kao realna, pa zbog toga traženje novih puteva u ostvarivanju nacionalne slobode namestalo se samo po sebi.

* Period mladoturske revolucije i posebno političku platformu Narodne federalne partije i ulogu Janeta Sandanskog u ovom periodu svestrano je obradio dr Manol Pandevski u svojoj studiji *Политичките партии и организацијии во Македонија 1908—1912* Скопје, 1965. У овом članku osvrćemo se samo na neke osnovne teorijske postavke o izgradnji Makedonije kao posebne federalne jedinice u budućoj i Istočnoj federaciji prema konceptu Janeta Sandanskog.

Otuda, u ovakvim uslovima, levica VMRO-a¹ je u mladoturskom pokretu našla osnovu za preorientaciju svoje revolucionarne akcije i svoje političke platforme. Zbog toga je u osnovi koncepcije o Istočnoj federaciji istaknut cilj da se sačuva teritorijalni integritet Makedonije i da se ostvari nacionalna sloboda makedonskog naroda. Trebalо je da ova nova federacija obezbedi na više načina, proširujući ustavno pravne garancije za razvitak nacionalne individualnosti svakog naroda.

Određujući novi kurs, levica VMRO-a je smatrala da će svestranom saradnjom s mladoturskim pokretom postići ostvarenje demokratizacije političkog života u Turskoj, u kojoj će se, na osnovu reforme državno-političkog i društveno-ekonomskog života zemlje, stvoriti realni uslovi za nacionalnu egzistenciju svih naroda i narodnosti.²

Levica VMRO-a, koja je imala jasne stavove u oceni karaktera mladoturske revolucije, nije imala iluzija da će društvene reforme teći bezbolno. Međutim, nezavisno od svih nedoslednosti koje će se pojaviti u procesu revolucionarnog preobražaja otomanskog političkog sistema i u političkom životu zemlje, ona je ipak očekivala reforme i pozivala na saradnju sve revolucionarne organizacije za ostvarenje novog preobražaja u političkom životu Turske. Sve je to podsticalo levicu VMRO-a da insistira na saradnji s mladoturcima, ali s jasno određenim konceptom o potrebi ostvarivanja federalativnog ustrojstva zemlje.

S pojavom mladoturske revolucije levica VMRO-a činila je sve da sebi u novonastalim uslovima obezbedi određena legitimna prava u određivanju puteva za izvojevanje nacionalne slobode makedonskog naroda. Ipak je VMRO bila oslabljena i razjedinjena zbog unutrašnjih borbi i zbog borbi protiv naoružanih četa, njena levica preko svoje novokonstituisane Narodne federalne partije izjavljuje spremnost da se bori za demokratizaciju Turske i za obezbeđenje u njenim okvirima određenog samoupravnog statusa za Makedoniju.

U svoje programske zahteve trebalo je da mladoturci uvedu nacionalnu ravnopravnost na bazi Mithad-pašinog ustava iz 1876. godine i da daju jednu šиру autonomiju u oblastima naseljenim neturskim stanovništvom. Mladoturci su u svom programu iz 1908. godine isticali da će „narodna volja biti osnov ustava“ i u tom cilju bilo je predviđeno izborno pravo za sve otomanske građane koji navrše 20 godina, bez obzira na njihovo imovinsko stanje. Program dalje predviđa da se 2/3 senatora bira s privremenim mandatom, da se dozvoljava političko udruživanje pod uslovima da nijedna partija ne radi protiv integriteta imperije. Program je predviđao i niz socijalnih re-

¹ Pod ovim terminom levica Vtrešnje makedonske revolucionarne organizacije (VMRO-a), koji je u literaturi usvojen podrazumevamo progresivnu grupu makedonskih revolucionara okupljenih oko J. Sandanskog. Ova se grupa postepeno konstituiše kao levica nacionalnooslobodilačkog pokreta da bi se distancirala od onih koji su napustili prvobitni program VMRO-a Goce Delčeva. Za vreme mladoturske revolucije pojavljuje se i termin MORO kao naziv ove grupe (to je Makedonsko-odrinska revolucionarna organizacija, skraćeno MORO), ali se i on početkom 1909. godine napušta, kada se levica oko J. Sandanskog konstituiše u legalnu partiju poznatu pod nazivom Narodna federalna partija (NFP).

² U jednom članku objavljenom u časopisu *Начело* (iznosi se politika velikih sila prema istočnom pitanju, pa se u vezi s tim, pored ostalog, kaže: „Spoljnopoličke prilike u kojima je postavljeno da se rešavaju nacionalna i društvena pitanja u Turskoj imperiji isključuju dosadašnje puteve borbe za otcepljenje pojedinih provincija u samostalne državne jedinice...“) Otuda i levica VMRO-a u ovom periodu borbu za nacionalno oslobođenje povezuje s borbom drugih neturskih narodnosti i s opozicionim progresivnim partijama u samoj Turskoj, da bi se i izjavale, ustavne, parlamentarne i političke slobode u zemlji. (*Начело*, год. I, кн. II Солун, 1908, 135).

formi, kao, na primer, uređenje odnosa između radnika i poslodavaca, ukinjanje desetka, uvođenje katastarskog sistema za oporezivanje itd.

U istorijskim uslovima izbijanja mladoturske revolucije nacionalnooslobodilački pokret je doživljavao najteže krize od svog postanka. S jedne strane, u Makedoniji sve više dominiraju oružane intervencije susednih balkanskih država sa ubacivanjem četa, koje de facto sprovode podelu Makedonije na zone uticaja. S druge strane, javlja se istovremeno beskompromisna borba između levice i desnice VMRO-a, tako da se na taj način razbija jedinstvo nacionalnooslobodilačkog pokreta. U tom periodu i velike sile, međusobno podeljene, napuštaju programe reformi u Makedoniji od 1907. i 1908. godine.

Sve ovo dosledne makedonske revolucionare dovodi do saznanja da predstoji preorientacija nacionalnooslobodilačkog pokreta kako bi on mogao u novim uslovima, a na principu svoje samostalnosti, da dovede zemlju do slobode. Tako je u ovom periodu levica VMRO-a sve više isticala ideju da put k nacionalnom oslobođenju treba videti u svenarodnoj revoluciji u Turskoj. Zbog toga predstavnici ove struje nacionalnooslobodilačkog pokreta postižu izvesnu saradnju s mladoturcima i s drugim revolucionarnim organizacijama u Turskoj (naročito s Jermenima).

S pobedom mladoturske revolucije u zemlji nastaje novo stanje, tako da su obezbeđeni uslovi za stvaranje političke platforme nacionalnooslobodilačkog pokreta i za utvrđivanje taktike borbe za nacionalno oslobođenje zemlje.

Osnivački kongres Narodne federativne partije, avgusta 1909. godine, na osnovu ocena i analiza stanja stvorenog u zemlji, usvaja federativnu ideju, tj. stvaranje Istočne federacije kao politički program levice VMRO. Kongres smatra da se u novim uslovima ne može postići ostvarivanje samopredeljenja makedanskog naroda putem stvaranja samostalne države u Balkanskoj federaciji. Kongres je istakao da mladoturska revolucija daje osnova da se proširi ideja o Balkanskoj federaciji na Istočnu federaciju. Ova federacija, smatralo se, mogla bi pružiti mogućnost za političku aktivnost u uslovima postojanja legalne partije.

Na ovom kongresu daneti su i Deklaracija o političkim zadacima Partije i Program i Pravilnik o njenoj organizaciji. Kongres je ujedno doneo i nekoliko rezolucija: o agrarnom pitanju, o prosveti i školovanju i dr.

U Deklaraciji o političkim zadacima Kongres je izneo svoj stav o pitanju odnosa nacionalnih manjina prema mladoturskoj revoluciji i oštro osudio svaki nacionalni separatizam. On je kao rukovodeći princip isticao: „... organizovanje radnih narodnih masa u ime njihovih bližih i daljih interesa protiv monarchizma, nacionalizma i protiv parazitskih i eksploatatorskih slojeva, a za podizanje opšte otomanske demokratske zastave protiv zastave nacionalnog separatizma”.

Ističući da se interesi makedonskog naroda utvrđeni na Kongresu poklapaju s interesima svih radnih ljudi u Turskoj, Deklaracija dalje navodi da Kongres prihvata ovakav program s određenim zahtevima zato što „oni mogu biti zahtevi i radnih masa bez razlike na naciju, opšti zahtevi demokratije”.

„Na prvo mesto”, kaže se u Deklaraciji, „Narodna federativna partija postavlja niz političkih zahteva takve prirode da oni garantuju pun izraz narodnog suvereniteta, najšire učešće naroda u unutrašnjim stvarima zemlje, kao i niz ekonomskih zahteva u vezi s podizanjem životnog standarda, narodnog zdravlja i blagostanja, čime se mogu olakšati teškoće današnjeg nesigurnog i mučnog ekonomskog življenja radnih ljudi, prvenstveno sitnih sopstvenika i čifčija”.

Narodna federativna partija zauzela je određeni stav i u nacionalnom pitanju, koje je najviše razjedinjavalo zemlju. Ona je istakla potrebu da se u

zemlji uvede takav poredak kojim će se garantovati „maksimalna mogućnost slobodnog izražavanja i razvijka i najmanjih nacionalnih manjina”.

Polazeći, pak, od potrebe borbe protiv imperialističke politike velikih sila, Deklaracija ističe da će se Narodna federativna partija boriti za ostvarivanje Istočne federacije. Program Narodne federativne partije polazi od zahteva da uređenje Turske bude zasnovano na principu priznavanja narodnog suvereniteta i učvršćenja parlamentarizma, s vladom koja iz njega proizilazi i s priznanjem sveopštег, proporcionalnog, neposrednog biračkog prava. Program ističe potrebu uvođenja tzv. ministarske odgovornosti, zatim slobode štampe, udruživanja, mitinga i štrajkova. Program se takođe zalaže za reorganizaciju administrativnih jedinica na principu narodnog grupisanja i za uvođenje oblasne i opštinske samouprave.

U zahtevu za decentralizacijom i u naruštanju apsolutističkog i centralističkog sistema vladavine ujedno se ističe da decentralizaciju treba sprovesti najradikalnije u svim njenim dimenzijama, a ne samo u administraciji. Naročito se ističe da osnov te decentralizacije treba da postane opštinska samouprava, te da se preko okružne i oblasne samouprave garantuje samoupravni državnopravni status za sve narodnosti koje naseljavaju Tursku, pa i za Makedonce.

Od značaja je istaći da zahtev za decentralizacijom predstavlja zahtev za ograničenjem svemoći centralnih organa. Program jasno precizira šta sve može doći u kompetenciju centralnih organa, a šta spada u nadležnost samoupravnih, mesnih i oblasnih institucija. Tako, prema Programu, centralni organi bi imali samo one funkcije za koje se smatra da su od zajedničkog interesa za sve narode Otomanske Imperije, kao što su spoljni poslovi, finansije, narodna odbrana, pošta i železnica. Sve ostale državne funkcije, kaže se u Programu, stavlja se u nadležnost organa mesnih i oblasnih samouprava.

Ostvarivanje decentralizacije u ustrojstvu Turske predstavlja potrebu da se svim narodima Imperije obezbedi teritorijalna samouprava. U tom smislu ističe se da pojedini narodi koji naseljavaju razne delove Imperije nerazdvojno povezuju svoju egzistenciju s njenim jedinstvom i nedeljivošću, s obezbeđenjem pune demokratizacije društvenog i političkog života i ustavnog parlamentarnog režima u zemlji.

Program posebno insistira na uvođenju nacionalne ravnopravnosti među narodima i na ukidanju svih privilegija zasnovanih na nacionalnoj, etnoškoj, staleškoj ili religioznoj osnovi. Od značaja su i oni programski uslovi koji se odnose na odvajanje crkve od države sa zahtevom da se sve crkveno-školske stvari povere crkveno-školskim samoupravnim institucijama.

Ovakvi programski zahtevi trebalo je da obezbede da se samoupravni položaj Makedonije podigne na stepen jedne federalne jedinice u Istočnoj federaciji, zajednici svih narodnosti koje naseljavaju Tursku. Samouprava zasnovana na ovakvim ovlašćenjima — koju ističe Program federativne narodne partije — predstavlja u suštini izgrađivanje budućeg državnopravnog uređenja zemlje u okviru Otomanske Imperije.

Može se reći da ovaj program Narodne federativne partije u izvesnom smislu modelira princip autonomije koji je bio istaknut u početnom periodu razvitka VMRO-a zato što se izričito zahteva da Makedonija ostane u granicama Turske. Ovi novi oblici u ostvarivanju samoopredeljenja makedonskog naroda bili su diktirani uslovima u zemlji stvorenim pojavom mладотурске revolucije.

II

Nemajući nikakve iluzije da će revolucija ispuniti zahteve koje mase postavljaju, levica VMRO-a ne želi da umanji njen istorijski značaj. Ističući da društvene snage koje su pokrenule revoluciju potiču iz redova vojne kaste i da se kao takve ne mogu staviti na čelo društveno-političkih preobra-

žaja zemlje na principu demokratskih sloboda i samoopredeljenja naroda, Narodna federativna partija daje sledeću ocenu karaktera mladoturske revolucije:

„Mladoturski pokret nije socijalan pokret, kao što nije socijalan ni prevrat koji je on izneo na svojim ledima. Ovaj pokret je pre svega politički pokret u kome preovlađujući elemenat ili karakterna tendencija je patriot-ska lozinka mladoturske vojne i građanske partije, da bi se spasla otadžbina od svake zavisnosti spolja i od svakog mešanja...“

Narodna federativna partija ujedno ukazuje da mladoturski pokret u svojoj osnovi predstavlja i širi društveni pokret. U vezi s tim ona kaže: „... mi se ne zanosimo iluzijama da ćemo danas ili sutra okusiti plodove nekakvog idealnog ustavnog režima, ali čvrsto verujemo da vraćanje natrag, ka formama starog apsolutističkog režima, nije više moguće...“ U očima VMRO-a mladoturski pokret je istovremeno politički, ali i socijalni pokret, iako je on nepripremljen i neodlučan u oblasti socijalnih preobražaja.

Polazeći od shvatanja da su revolucionom stvoreni osnovi da se nacionalno-oslobodilačka borba makedonskog naroda legalizuje putem izgradnjanja legitimnih institucija, Narodna federativna partija izjavljuje da je ona spremna da izvrši reorganizaciju svojih dotadašnjih organa i institucija koji su delovali u uslovima stroge ilegalnosti i da pređe na legalnu političku delatnost, tražeći određene garancije. Pri tome ona nije htela da njeni organi i institucije definitivno izgube svoj revolucionarni karakter.

Period mladoturske ustawne vladavine nije doveo do ostvarivanja samo-opredeljenja i demokratskih sloboda, ali je on ipak značajan za dalji razvitak nacionalnooslobodilačke ideje makedonskog naroda. Njegov poseban značaj je u tome što je on dao osnove da se izraze — iako ne do kraja — suverenitet makedonskog naroda i njegov nacionalni identitet. U ovom periodu preduzimaju se akcije jedne u osnovi demokratskoburžoaske revolucije sredstvima legalne borbe i preko legalnih institucija makedonskog naroda. Svojim aktivnim učešćem u revoluciji levica VMRO organizovana u Narodnu federativnu partiju doprinosi da široke narodne mase u Makedoniji shvate svoje nacionalne, socijalne i društveno-političke interese u borbi za ostvarenje nacionalne slobode, odbijajući sve pokušaje susednih balkanskih država da njegovu borbu iskoriste za svoje agresivne ciljeve. U ovim uslovima, iako s nepotpunim ustawnim slobodama, makedonska inteligencija (uglavnom učiteljstvo) uspeva da se udruži u svoje staleške organizacije i da povede odlučnu borbu protiv egzarhije i njenog uticaja. I makedonsko građanstvo uspeva da uđe u politički život, ali zato što je bilo razdvojeno i što nije imalo dovoljno političkog iskustva niti svog političkog programa, tripi tuđe političke uticaje.

III

U novim uslovima ustawne vladavine u Turskoj makedonski narod je ponovo suočen s intervencijom susednih država. Tako, na primer, uporedo s osnivanjem konstitucionih bugarskih krugova, koji su bili ekspoziture bugarske vlade i dvora, otkrivaju se srpske i grčke političke organizacije, koje treba da izvedu kontrarevolucionarni udar u razvitku dogadaja u Turskoj. Sve su one imale zajednički cilj da spreče makedonski narod da se okupi oko svoje Narodne federativne partije i njenog programa, da onemoguće njeno konstituisanje kao jedinstvene političke organizacije makedonskog naroda, koja putem ustawnih borbi treba da stvari uslove za izvojevanje nacionalne slobode.

Partija mladoturaka, napuštajući prvobitne zahteve, na svom kongresu 1911. godine izvršila je potpunu reviziju svoga programa. Ona je naročito zadala snažan udarac priznanju nacionalnih prava manjina. Umesto priznanja

postojećih nacionalnih manjina, mladoturci su se zadovoljili deklaracijom da su svi oni „ottomanski podanici”, bez obzira na veru i narodnost.

Odričući postojanje svake druge nacionalnosti, mladoturci su počeli osporavati i ranije priznate verske privilegije pojedinih narodnosti i pokušali su da ukinu crkveno-školske opštine. Celokupna zakonodavna politika mladoturaka iz ovog perioda usmerena je bila ka vraćanju apsolutističkom režimu i negiranju svake slobode i prava nacionalnih manjina. Oni nisu rešili ni jedno pitanje koje su nagovestili u svom prvobitnom programu. Sve to stvorilo je nepoverenje porobljenih naroda prema mladoturskom režimu. Događaji koji su došli 1912. i 1913. godine pokazali su od kakvog je značaja bilo sprovođenje ustavnih i demokratskih promena u Turskoj za očuvanje teritorijalnog integriteta same Turske, a time i Makedonije.

IV

U istoriji federalizma poznato je da svaka federacija postavlja određene ciljeve koje treba da ostvari. U datim istorijskim uslovima društvene snage koje su nosioci ideje federacije predlažu ili stvaraju političke institucije radi ostvarenja često ne samo jednog već više ciljeva. Iz analize programske zahteva MORO-a protizlazi da su u ovim istorijskim uslovima izneti mnogi politički, društveni, ekonomski i kulturni zahtevi, koji su rešavanju makedonskog pitanja davali realne garancije i više od toga.

Naime, kao što u teoriji federalizma ukazuje, federalizam nije samo ustavnopravni već i društveno-politički odnos. Federalizam isto tako nije dogovor o podeli vlasti niti državno-nacionalistički aranžman, već novi oblik zajednice. U političkoj misli Jana Sandanskog o Istočnoj federaciji izražava se i ova nova dimenzija federalizma. U tom smislu sve političke institucije koje su predlagane u programu MORO-a, treba da obezbede ostvarenje sistema odnosa među narodima i narodnostima koji će zajednicu učiniti prihvativom i povezanom trajnjim interesima kako bi ona mogla da se očuva, da jača i da se razvija.

Ova ideja o zajednici izražena je u Programu MORO-a sledećim rečima: „...ako je apsolutizam čuvaо celinu Imperije putem konfrontiranja nacionalnosti i njihovo slabljenje putem međusobnih borbi, Demokratska Turska će ovu celinu sačuvati hiljadu puta bolje putem široke slobode i široke samouprave, koje narodima garantuju punu mogućnost za samoopredeljene u državi, oblasti i opštini.³

Dosledno razvijajući koncept o federaciji na principima pune ravnopravnosti svih naroda i narodnosti, demokratskih sloboda svakog građanina, na principu samoopredeljenja i na razvijanju opštinske i oblasne samouprave, MORO ukazuje na „model“ državne organizacije, koja treba da obezbedi ostvarenje ovih principa u budućem ustrojstvu države.

Neke polazne osnove i postavke budućeg državnog ustrojstva zemlje zaslužuju posebnu pažnju naših teoretičara federalizma jer daju mogućnost za teoretsko objašnjenje federacije i uloge federacije u užem smislu reči. Mada su ove postavke iz Programa MORO-a dovoljno poznate, neke od njih ćemo u celini citirati, jer su uvek aktuelne i za starije i nove federacije. One, naime, otkrivaju političku prirodu federacije i federativnih odnosa u konkretnim istorijskim okvirima date zemlje i s tog stanovišta imaju značaj za shvatnje federacije. Ove postavke u Programu MORO-a odnose se na pitanja zajedničkih funkcija koje u budućoj federaciji treba da se vrše centralistički, a koji su oni poslovi koji treba da budu decentralizovani i da se prenesu na

³ Vid.: *Зборник на документи за државниот развиоток на Македонија 1893—1944*, Скопје 1970, 188.

teritorijalne oblike samouprave. Evo šta se o ovim pitanjima kaže u Programu:

„Istinska demokratska uprava zahteva centralizaciju onih državnih funkcija koje mesni organi nisu u stanju da vrše i decentralizaciju onih funkcija čije pravilno izvršavanje zahteva samoinicijativu organa mesne samouprave i koji se nalaze pod direktnom kontrolom naroda. Svaka veštačka centralizacija koja paralizuje inicijativu naroda u oblasti njegovih mesnih i oblasnih interesa može samo da koči opšti, ekonomski i kulturni razvitak i da bude izvor političkog ugnjetavanja. Svaka prekomerna decentralizacija uz individualiziranje i izolovanje pojedinih oblasti prepusta njihov razvitak njihovim sopstvenim snagama, ogradiće ih od uzajamne kulturne delatnosti i na taj način onemoguće korišćenje kolektivnih snaga Imperije za brži i intenzivniji razvitak onih njenih delova čije lokalne snage nisu za to dovoljne. Eto zbog čega, kad nastojimo da funkcije koje su od opštег interesa za državu budu predlate u ruke centralne vlasti, budući da njih ne mogu da vrše lokalni organi samoupravljanja bez štete po opšti razvitak cele zemlje i njenih pojedinih delova, mi hoćemo da se ostavi široka sloboda narodu da uzme neposredno učešće u upravljanju opština, okrugom i oblašću na koje se nadovezuju druge društvene funkcije i interesi.“⁴

Ovi zahtevi za uspostavljanjem dijalektičkog jedinstva između centralizma i decentralizacije govore i o političkoj etici makedonskih revolucionara, koji u uspostavljanju federacije ne gledaju dogovor o podeli vlasti niti nacionalistički aranžman, već ostvarenje jedne istinske zajednice, u kojoj se obezbeđuju puna ravnopravnost i sloboda i najmanjih etničkih grupa „...da bi se iskoristile sve dobre strane svake nacionalnosti za opšte kulturno uzdizanje cele zemlje“.

Da bi se shvatio smisao federalnog koncepta koji je predlagala MORO, treba da se ukaže i na druge političke institucije koje su obrađene u Programu MORO-a. Među ovim političkim institucijama posebno se ističu one koje se odnose na organizaciju teritorijalne samouprave, obezbeđenje prava štampe i udruživanja, obezbeđenje opštег, obaveznog i besplatnog osnovnog obrazovanja, odvajanje crkve od države, organizovanje narodne odbrane i stvaranje oružanih jedinica s narodnom naoružanom milicijom i sl.

Političke institucije koje su izložene u Programu MORO-a inspirisane su težnjom da se garantuje demokratizacija političkog života u zemlji, da se stvori realna zajednica radi obezbeđenja blagostanja svih naroda i narodnosti, da se ostvari pravo samoopredeljenja naroda i da se zemlja sačuva od spoljnih uticaja i aspiracija. Neke postavke opštег koncepta o Istočnoj federaciji upućuju na zaključak da je jedan od ciljeva federacije da se odstrane spoljni uticaji, koji na različite načine sprečavaju izvojevanje nacionalne slobode makedonskog naroda.

Iz istorije pojedinih naroda koji su težili federaciji nedvosmisleno proizlazi da zajednička odbrana od mogućih neprijateljskih napada često predstavlja osnovu njenog formiranja. Sa sigurnošću se može reći da u osnovnim ciljevima za formiranje Istočne federacije egzistira i ideja da se zemlja osloboodi spoljnih uticaja i intervencija i da se time obezbedi njen nesmetani razvitak na osnovu već izloženih programskih principa za federalno ustrojstvo. MORO je insistirala na odbrani teritorijalnog integriteta zemlje s jasno određenim ciljem: da se ujedno s tim obezbedi teritorijalni integritet Makedonije, koji je neposredno ugrožen pretenzijama vlada balkanskih zemalja na podelu Makedonije.

Kao što je poznato, ove vlade su svoje imperijalističke težnje za aneksijom delova Makedonije sprovodile preko svojih nacionalističkih propagandnih institucija i svojih ekspositura u Turskoj, kao što su bile crkvene insti-

⁴ Isto, 188—195.

tucije. Zbog toga je MORO u ovom periodu istakla zahtev da se ove i slične ekspoziture vlada balkanskih zemalja neutralisu i uzdrže od svake akcije koja je sračunata na širenje religiozne i nacionalne mržnje u makedonskom narodu odnosno od akcija koje „rezjediniuju unutrašnje narodne snage i otpornost države...“ Džižići glas protiv uloge i uticaja egzarhije na tok događaja u Makedoniji, MORO je isticala da „makedonski narod nema potrebe za njenim tutorstvom, jer će sam moći da zaštiti svoje škole, svoj jezik i svoja nacionalna prava...“

Ustajući u odbranu integriteta Turske, makedonski predstavnici i u samom turskom parlamentu ukazuju na opasnost od spoljnih intervencija koje su sračunate na širenje nacionalističke mržnje i na slabljenje otpora makedonskog naroda u slučaju spoljne agresije. U ovom smislu od posebnog interesa je interpelacija makedonskog poslanika u turskom parlamentu Panče Doreva, koji je tražio da turska vlada učini demarš kod bugarske vlade protiv upućivanja bugarskih četa u Makedoniju i da se zabrani intervencija balkanskih država u unutrašnji društveno-politički i državноправни живот Turske, a time i u Makedoniji.⁵

Međutim, Turska, koja je ove institucije koristila u borbi protiv otpora naroda nije mogla da shvati opasnost po integritet zemlje koja se neposredno nadovezivala na aktivnost raznih nacionalističkih propagandnih ekspozitora vlada balkanskih država u Turskoj. Zbog toga je Turska odbijala sva upozorenja koja su dolazila od strane levice VMRO-a da se onemoguće tude aspiracije i time spoljni uticaji na tok događaja u Makedoniji i celoj Turskoj Imperiji. Uprkos ovim upozorenjima, mladoturci i dalje dopuštaju neometano jačanje spoljnih uticaja u zemlji, što je doprinosilo slabljenju zajedništva naroda i narodnosti u pogledu pružanja otpora neprijateljskim agresivnim planovima. Na ovaj način i kohezione snage buduće federacije sve više su gubile značaj, što je u krajnjoj liniji dovelo u opasnost i samu ideju o federaciji.

Ovakvo stanje i ovakvi odnosi političkih i društvenih snaga u zemlji mogu se označiti kao svojevrstan nonsens, zato što je vladajući sistem manje zainteresovan za očuvanje suvereniteta i nezavisnosti zemlje nego revolucionarne snage, koje teže promeni društvenog i političkog položaja u zemlji u pravcu njene pune demokratizacije ali i očuvanja njenog integrитета. Oni koji su bili proganjani i ugnjetavani isticali su zahtev za teritorijalnim integritetom uvereni da će u novoj državnoj strukturi zemlje moći da obezbede slobodu i ravnopravnost svih nacionalnosti i njihov neometan društveno-ekonomski i državno-pravni razvitak. Suprotno tome, vladajući državni sistem i društvene klase koje su rukovodile zemljom, nespremne da prihvate novu osnovu federacije i zajedništva i uplašeni revolucionarnim zahtevima, daju koncesije tudim propagandama i time žele da odlože sopstvenu propast.

V

U uslovima borbe za nacionalno oslobođenje Makedonije i njen konstituisanje u samostalnu državu pitanje priznanja legitimnosti revolucionarnog pokreta makedonskog naroda bilo je od prvostepenog značaja. U tom smislu rukovodioci nacionalnooslobodilačkog pokreta će učiniti sve, s jedne

⁵ Tako Panče Dorev, u jednoj interpelaciji upućenoj predsedniku turskog parlamenta u Carigradu 13. marta 1911. godine ukazuje da makedonski narod osuđuje akcije bugarskih vrhovističkih četa, tražeći od turske vlade da uloži protest kod bugarske vlade. U interpretaciji je istaknuto da ulazak ovih četa ima karakter nedozvoljene intervencije u međunarodnim odnosima. (Vid.: *Отоманскиот парламент за положението во Македонија, Солун 1909.*)

strane, da očuvaju svoju nezavisnost, a s druge strane, da izvojuju priznanje sopstvene legitimnosti u međunarodnim odnosima.

Ističući ovaj zahtev revolucionari pokret na teritoriji Makedonije ustanovljuje svoj suverenitet. Iisticanje ovog suvereniteta, shvaćenog u političkom smislu reči, neposredno je povezano sa zahtevom da se onemogući vladama balkanskih država da predstavljaju interes makedonskog naroda u međunarodnim pregovorima i ugovorima.

Ove pojave iz istorije nacionalnooslobodilačkog pokreta makedonskog narodu iz prve decenije XX veka pokreću značajna pravnootoretska pitanja povezana s pitanjem priznanja legitimnosti jedne revolucionarne organizacije koja se bori za oslobođenje zemlje i za stvaranje nove države. Ako se legitimnost shvati u njenom užem značenju kao određivanje nosilaca i predstavnika određenih interesa jedne nacije, onda se može reći da je nacionalnooslobodilački pokret rukovođen od strane unutrašnje organizacije jedini predstavnik vitalnih interesa nacije. Zato jedino ona može da koristi sve one izvore i osnove iz kojih proizlaze legitimno pravo i princip legitimnosti uopšte. Zbog toga nijedna druga društvena snaga ili organizacija nije mogla da se poziva na pravo da predstavlja interes makedonskog naroda, a da ne naruši princip legitimnosti.

Oспорavajući pravo vladama balkanskih država da vrše i preuzimaju intervencije u oslobodilačkom pokretu makedonskog naroda, Unutrašnja organizacija je ujedno osporavala i njihovo pravo da legitimno predstavljaju interes makedonskog naroda u međunarodnim odnosima. Na ovaj način Unutrašnja organizacija je tražila da sama bude priznata kao međunarodno-pravni subjekt. Naime, iz prava makedonskog naroda na samoopredeljenje ona izvodi pravo i na priznanje njenog međunarodnopravnog subjektiviteta i time želi da još više učvrsti svoje pozicije kao jedine realne revolucionarne snage i u međunarodnim odnosima. U kontekstu ovih pitanja posebno je važno istaći istorijsku okolnost da u periodu mladoturske vlasti predstavnici MORO, preko ličnosti Jane Sandanskog, prvi put u istoriji nacionalnooslobodilačkog pokreta stupaju u pregovore s turskom vladom radi rešavanja nekih suštinskih društveno-ekonomskih i političkih pitanja od interesa za makedonski narod.

Od ne manjeg značaja je i činjenica da MORO u ovom periodu poziva na saradnju i druge revolucionarne organizacije u Imperiji „bez obzira na postojeće razlike ili istorijska neprijateljstva...“⁶ Za postizanje ove saradnje MORO je postavljala jedini uslov da „aktivnost ovih organizacija bude usmerena ka izvojevanju omih garantija bez kojih ne može da se zamisli ustavljanje jednog istorijskog ustavnog demokratskog režima, koji je jedini u stanju da uvede red i spokojstvo u Imperiji i da obezbedi slobodan i kulturni razvitak naroda koji je sačinjavaju“.⁷

Na ovaj način MORO se javlja kao subjekt u odnosima s turskom vladom i njihovi međusobni pregovori dobijaju, pod određenim uslovima, državno-pravno značenje.⁷ U uslovima mladoturske revolucije i njene odbrane legitimnost MORO je neosporna, pa prema tome ona jedina ima legitimno pravo da se upušta u pregovore s turskom vladom i da s njom zaključuje ugovore i sporazume od državno-pravnog značaja.

Priznavanje legitimnosti revolucionarnog pokreta za vođenje pregovora s turskom vladom za vreme mladoturske vlasti predstavlja do sada nedovoljno istraženo područje naše nacionalne istorije. Nedostatak arhivskih materijala o ovim pitanjima nesumnjivo otežava objektivnu naučnu ocenu o

⁶ Зборник на документи..., 196.

⁷ Г. Тодоровски, Јане Сандански низ документите од српски извори (1908—1910). Гласник Институт за национална историја, Скопје 1972, бр. 3, 109—141.

ulozi revolucionarnog pokreta u periodu preobražaja Turske. U tom smislu od posebnog je značaja proučavanje uloge makedonske parlamentarne grupe u turskom parlamentu za vreme mladoturske vlasti. Od interesa su i ona istraživanja koja bi utvrdila ulogu MORO-a u nastojanjima da se stvori Istočna federacija, odnosno da politička organizacija u Turskoj bude zasnovana na federalivnom principu.

Proces stvaranja Istočne federacije u ovom periodu bio je u samom začetku i razvijao se u veoma složenim uslovima. Uspostavljanje novih samostalnih država u okvirima Istočne federacije bilo je povezano i s postojanjem revolucionarnih organizacija i takvih društvenih snaga kod svih naroda i narodnosti koji su naseljavali Otomansku Imperiju koje bi bile u stanju da dovedu do kraja započeti proces, iako se on izražavao samo kroz političke zahteve MORO-a.

Zbog toga aktivnost Janeta Sandanskog u ovom periodu njegove revolucionarne delatnosti na stvaranju istoriske demokratske federacije na već izloženim osnovama i njegovi pregovori s mladoturskom vladom govore o njegovom liku državnika i, slobodno se može reći o njemu kao tvorcu novih, svežih ideja o feudalizmu.

Program federalizma izložen u političkoj misli Janeta Sandanskog i MORO-a, iza koga stoje društvene revolucionarne snage tadašnjeg makedonskog društva, s gledišta teorije federalizma uneo je nove ideje. Mladoturci su se zbog svojih klasnih interesa suprotstavljali idejama o federaciji, kao što je bila ideja 'koja je u Programu MORO-a. Oni su, u krajnjoj liniji, više voleli da spašavaju i održavaju „stari režim“ nego da prihvate ideju o rešavanju nacionalnog pitanja u Turskoj na principu samoopredeljenja i stvaranja samostalnih država slobodnih i suverenih naroda u okvirima Istočne federacije.

Ideje sadržane u konцепцији Janeta Sandanskog o federaciji predstavljale su u svoje vreme, a neke predstavljaju i danas osveženje teorije federalizma. Svojim radikalnim demokratskim programskim zahtevima MORO je bila u stanju da pokrene sve društvene i političke snage u zemlji koje su želele promenu političkog stanja i, naročito, koje su se borile za nacionalnu nezavisnost svog naroda. Program federacije koji je istakla MORO nije reformistički. Ovim svojim zahtevima ona se pokazala kao duboko revolucionarna, jer je tražila radikalna i revolucionarna rešenja.

Ideje o federaciji izložene u Programu MORO-a pojavile su se u jednom tako reći romantičnom periodu oduševljavanja zbog pojave mladoturske revolucije, iza koje stoje i demokratske revolucionarne snage i polufederalne društvene snage. Ove poslednje ne samo što nisu mogle da prihvate revolucionarnu ideju o konstituisanju Istočne federacije na izloženim principima već su činile sve da ona bude odbačena i da se spreči njen realizovanje. Tako stvorena koalicija u toku revolucije pokazala je svoje osnovne slabosti i neslaganja u najosnovnijim programskim zahtevima revolucionarnih snaga u tadašnjoj Otomanskoj Imperiji.

Međutim, Istočna federacija na izloženim principima i osnovama nije bila konstituisana, pa zbog toga mi sada možemo više da govorimo o osnovama njene koncepceije i njenom teoretskom značenju. To njen značenje za teoriju federalizma nije dovoljno izučeno. Može se reći da naučnoj javnosti koja ima širi interes za proučavanje istorije teorija federalizma nisu dovoljno poznati ni sam koncept ni idejne osnove federalističke misli i programa makedonskih revolucionara ovog perioda.

Izloženi koncept Istočne federacije prema Programu MORO-a zaslužuje ozbiljno teoretsko proučavanje iz više razloga. Prvo, Program MORO-a o federaciji javlja se u periodu kada shvatanja o federaciji sa kraja XIX i početka XX veka nisu dovoljno iskristalisana i kada u njenom strukturiranju ima više nastojanja da se očuva stara vladajuća mašina nego da se postigne

rešenje nacionalnih i drugih političkih i društvenih problema. Drugo, teorija o federalizmu u ovom periodu motivisana je raznim klasnim, političkim i ideološkim pogledima i interesima, pa zbog toga su i u principima o federaciji uneta shvatanja koja komplikuju njen teoretski koncept. Treće, u uslovima kriza u višenacionalnim imperijama, programi federacije koji su bili inspirisani od strane raznih liberalnih i drugih progresivnih i humanitarnih pokreta više ili manje su polazili od reformističkih ideja, a ne od potrebe radikalnih demokratskih preobražaja. Zbog toga su sa stanovišta teorije o federalizmu ove ideje mutne i često dvomislene. Smatra se da relativnu svežinu i novine u ovom periodu stvaraju shvatamja o federaciji koja je zastupala socijaldemokratija, naročito u Austriji. Međutim, kako se pravilno označava, „austromarksistički“ federalizam po svojoj suštini predstavlja reformistički plan, koji u krajnjoj liniji nije predviđao bitnije promene stare imperialističke političke celine. Zbog toga su se od njega kasnije odrekli i sami njegovi autori.⁸

Otuda ideje Janeta Sandanskog o federalizmu unose istinsku novinu i osveženje u opšti teoretski koncept federalizma tog perioda.

⁸ Dr J. Đorđević, *Politički sistem*, Beograd 1967, 372.

LE FÉDÉRALISME DANS LE MOUVEMENT RÉVOLUTIONNAIRE DE
LIBÉRATION NATIONALE MACÉDONIEN A LA SUITE DE LA RÉVOLUTION
DES JEUNES TURCS

Résumé

L'auteur étudie les raisons qui ont suscité l'abandon de l'idée fédéraliste qui était en vigueur dans le mouvement de libération nationale macédonien, jusqu'à la révolution des Jeunes Turcs, et l'apparition d'un nouveau fédéralisme, partant de la volonté de séparation de l'empire Ottoman, et de la constitution d'un nouvel Etat, dans le cadre de la Fédération balkanique, d'une Macédoine fédérale au sein de la Fédération orientale. L'auteur estime que les deux principales raisons pour cet abandon et pour la recherche de nouvelles voies vers la libération nationale du peuple macédonien sont, primo, l'opposition des grandes puissances européennes à tout changement du status quo dans les Balkans et, secundo, la tendance des pays balkaniques limitrophes à procéder au partage de la Macédoine. Partant de la position internationale de la Macédoine, la gauche du VMRO, rassemblée autour de I. Sandanski qui s'est constituée en 1909, en parti légal "populaire de fédération", estimait qu'elle réussirait, en coopérant avec le mouvement des jeunes Turcs, à obtenir la démocratisation de la vie politique en Turquie. Elle croyait que la réforme du système constitutionnel et juridique dans ce pays, créerait des conditions propices à l'existence nationale de tous les peuples et des minorités nationales, ce qui permettrait au peuple macédonien de réaliser son indépendance nationale et de conserver l'intégrité territoriale de la Macédoine. Cependant, les jeunes Turcs, une fois installés au pouvoir, abandonnèrent leur promesse "que la volonté du peuple sera à la base de la constitution" et commencèrent à s'opposer à la solution du problème national en Turquie sur le principe de l'autodétermination et de la création des Etats indépendants, de tous les peuples libres et souverains, au sein la Fédération, orientale, la conception de Sandanski et du MORO, étant contraire à leurs intérêts hégémoniques et de classe.

Bien que ces idées sur la Fédération orientale ne purent pas être réalisées, l'auteur constate qu'elles partaient des principes révolutionnaires, contrairement à d'autres conceptions fédéralistes, au cours de la crise de grands empires multinationaux, inspirées par des mouvements progressifs et humanitaires, et qui étaient fondées, plus ou moins toutes, sur des idées de réforme et non sur la nécessité de changements démocratiques radicaux.

L'auteur conclut que les idées fédéralistes de I. Sandanski représentent un changement et une nouveauté, au sein du concept fédéraliste de l'époque, et qu'elles méritent d'être étudiées à fond, ainsi que d'être portées à la connaissance de l'opinion publique savante, qui s'intéresse à l'étude de l'histoire des théories fédéralistes.

mr Đorđe Mikić

**SRPSKO-BUGARSKI ODNOSI I ALBANSKO PITANJE
(od 1909. do 1912. godine)**

Albansko pitanje u srpsko-bugarskim odnosima bilo je aktivno čim se u drugoj polovini XIX veka pojavilo na međunarodnoj pozornici. Od tada pa sve do formiranja albanske države to pitanje je neprestano privlačilo pažnju svih balkanskih država, a i velikih sila. Teme je albansko pitanje dobilo značaj krupnog pitanja u nizu pojedinačnih problema tzv. istočnog pitanja.

Politika Srbije i Bugarske prema albanskom pitanju na početku XX veka bila je diktirana politikom velikih sila prema celom istočnom pitanju. Pojačanom procesu političkog pregrupisavanja sila za ponovnu raspodelu kolonija i sticanje novih teritorija u koje je bio uključen i Balkan, Srbija i Bugarska suprotstavljale su se pripremama za sopstvenu odbranu i nastojanjem za rešenje balkanskog pitanja u sopstvenu korist. Pogledi Srbije i Bugarske na balkanska pitanja (makedonsko i albansko), s kojima se od strane Srbije povezivalo starosrbijansko i sandžačko pitanje, prevashodno su bili diktirani od spoljnopolitičke opasnosti koja je dolazila od austrougarskih i nemačkih težnji za prodom na Balkan i dalje na istok (Drag nach Osten). S druge strane, na Sofiju i Beograd su uticali krajnja anarhija, pokolji hrišćanskog stanovništva, revolucionarno vrenje među meturskim narodnostima Makedonije i Albanije kao posledice tendencija novog mladoturskog režima za centralizacijom i otomanizacijom. U Srbiji i Bugarskoj, posebno se strahovalo da Austro-Ugarska ne iskoristi ove događaje da se umeša u albansko pitanje vođena željom za daljim nadiranjem u Tursku.

Ima više razloga iz kojih u nauci treba raspraviti kako je albansko pitanje delovalo na stavove u srpskoj i bugarskoj diplomatiјi u vreme kada su pripremani i vođeni pregovori za sklapanje srpsko-bugarskog saveza 1912. godine. Da bi se dobio što ispravniji naučni uvid u gornju analizu, vođeno je prevashodno računa o međunarodnom aspektu balkanskog problema, u kojima su Austro-Ugarska i Rusija imale dominantne uticaje. Protivrečnosti tih država, koje su odražavale protivrečnost dvaju evropskih blokova toga vremena, davale su ton protivrečnim pogledima Beograda i Sofije na albansko pitanje. Austro-ugarska albanska politika uticala je na Rusiju da nastoji na stvaranju saveza slovenskih balkanskih država, iako je Bugarska dugo preko kralja Ferdinanda, bila pod uticajem Beča. Savez Srbije i Bugarske, koji je istovremeno značio prevagu ruskog uticaja nad austrougarskim, bazirao se na kompromisu kojim je Bugarska priznala prioritet interesa Srbije u Albaniji u

zamenu za koncesije Bugarskoj u najvećem delu Makedonije. Pri tome je potrebno istaći da je politika i Srbije i Bugarske počivala i na velikodržavnim koncepcijama vladajućih buržoazija, koje su se spremale za borbu protiv sličnih koncepcija narasle albanske buržoazije.

Izvori su, u ovom slučaju srpski i austrijski diplomatski izveštaji i objavljene velike svetske zbirke dokumenata, upotpunjeni postojećom literaturom. Da bi se onemogućila proizvoljna tumačenja nastojalo se da se izvori što doslovnije prenesu kako bi se što adekvatnije prikazali i različiti i zajednički pogledi srpske i bugarske buržoazije na albansko pitanje.

1. Srpsko-bugarski kontakti 1909. godine i Albanci

Početak zajedničkog usredstavljanja srpske i bugarske diplomatičke na Albance 1909. godine bio je uslovljen krizom stvorenom u odnosima između mladoturskog režima u Carigradu i Albanaca. Albanski pokret, koji je neposredno posle mladoturske revolucije na bazi ustavnosti postigao velike uspehe osnovavši niz političkih klubova i škola na maternjem jeziku, mladoturcima nije išao u prilog, te su vojnom silom nastojali da ga zaustave. Albanci su takođe odgovorili oružanom borborom i u toku 1909. godine izveli niz uspešnih akcija.¹

Drugi prelomni trenutak zajedničkog interesovanja srpske i bugarske diplomatičke za albanski pokret bili su događaji u Carigradu od 13. aprila 1909. godine, u kojima su mladoturci, uz podršku sultana Abdul-Hamida, bili ubrzo zbačeni s vlasti. Od ovoga trenutka, koji je u Beogradu i Sofiji bio shvaćen kao produbljuvanje stalne krize u Osmanskoj Carevini, počinju kakvo-tako zajedničko istupanje Srbije i Bugarske i razmena mišljanja o prilikama u Turskoj uopšte, a i o Albaniji posebno. Kako je aneksiona kriza još trajala, Srbija iz razumljivih razloga pokušava da s Bugarskom nađe zajednički jezik i u tom pravcu prva čini korak. U jednom pismu srpskog ministra spoljnih poslova Milovanovića, u kome su sadržana uputstva poslanstvu na Cetinju, napominje se da „događaji carigradski mogu izazvati skore i teške zaplete”. Polazeći od toga, Milovanović je naglasio da je „potrebno da srpska i crnogorska zajednica ostanu čvrste kao stene radi odbrane srpskih interesa”. Poslaniku na Cetinju je naloženo „da se sa Cetinja motri na pokret Arbanasa i traži veza sa njima”, a obavešten je da se „već čine potrebeni koraci da se učvrste što bliži i intimniji odnosi s Bugarskim”.² Iz jednog drugog podatka se vidi da je aprila 1909. godine Srbija učinila prve, istina obazrive, korake u pravcu Bugarske, ali se njena tadašnja vlada držala rezervisano.³ Srpski poslanik u Petrogradu u to vreme o ovome piše: „Kad je 13. aprila u Carigradu izbila kontrarevolucija i Abdul-Hamid bio zbačen, Milovanović poručuje bugarskoj vlasti da je, povodom tih događaja, a radi odbrane srpskih i bugarskih interesa, preko potrebna obimnija razmena misli i što intimnija zajednica između Srbije i Bugarske”.⁴

Ovu situaciju, posle rešenja aneksione krize aprila 1909. godine, nametala je i tadašnja evropska situacija. Naime, rešenjem aneksione krize situacija u Evropi, a naročito na Balkanu, još se više zaoštirila, a ravnoteža sila bila

¹ Михаило Војводић, *Велике силе и балканска иницијатива Аустро-Угарске у августу 1912. године*. Зборник Филозофског факултета, Београд, књ. X—1, Београд 1968, 413.

² Diplomatski arhiv Saveznog sekretarijata za inostrane poslove, Beograd, Političko odeljenje, F. XI R/25, Beograd, 1. IV 1909. br. 958 (u daljem tekstu: DA-SIP; svi datumi su po starom kalendaru).

³ *Prvi balkanski rat 1912—1913*, knj. I, Beograd 1958, 62.

⁴ Димитрије Поповић, *Борба за народно уједињење 1908—1914*. Београд: Саво Скок, *Drugi balkanski rat 1913*, knj. I, Beograd 1968.

je privremeno poremećena u korist Centralnih sila. To je dovelo u opasnost interese Rusije i njenih saveznika i ugrozilo nacionalnu nezavisnost balkanskih država, naročito Srbije i Crne Gore. Zato je osnovni interes ruske balkanske politike bio, s jedne strane, da se izbegavaju svi zapleti i komplikacije na Balkanu i ne daju povoda Austro-Ugarskoj za ekspanziju, a s druge, da se toj ekspanziji suprotstave balkanske države. U isto vreme je ruska diplomacija ulagala posebne napore da izvuče Bugarsku ispod austrougarskog uticaja.⁵ Petrograd je u to vreme radio na stvaranju balkanske konfederacije koju bi sačinjavale Turska, Bugarska, Srbija i eventualno Grčka. Prema objašnjenju ruskog ambasadora u Carigradu Čarikova njegovom nemačkom kolegi, suština ovoga plana bila bi održanje statusa quo i obavezivanje Srbije i Grčke da se ne mešaju u unutrašnje poslove Turske.⁶

Mada je i u Srbiji i u Bugarskoj vladalo nepoverenje u mладотурски režim, Beograd je prihvatio savet Petrograda da vodi prijateljsku politiku prema Turskoj sve dok je to moguće, dok bugarski vladajući krugovi za to nisu bili raspoloženi. Oslanjajući se na dobro naoružanu vojsku, najjaču na Balkanu izuzev turske, oni su želeli da iskoriste povoljne odnose snaga za ostvarenje svojih ciljeva bez ikakvih kompromisa s ostalim partnerima. Iz tih su razloga posle aneksije propali i prvi pokušaji srpske vlade da se približi Bugarskoj.⁷ Njena vlada, naime, još nije uviđala opasnost od austro-ugarskog nadiranja na Balkan, i pored opasnosti mešanja u unutrašnju križu u Turskoj i u albansko-mladoturske odnose. S druge strane, srpsko-bugarski odnosi i pogledi na albansko pitanje spoticali su se u makedonskom pitanju, u kojem bugarska vlada još nije bila spremna da odstupi od svoje konцепције da je ovo pitanje isključivo bugarsko. Ona nije pristajala ni na kakvo razmatranje podele Makedonije, kako je Srbija predlagala.⁸ Srbija se rukovodila time što njen glavni neprijatelj nije bio na jugu, u Turskoj, nego na severu i na zapadu, u Austro-Ugarskoj. Za borbu s njom bili su potrebni saveznici. A pošto je Bugarskoj i Grčkoj glavni neprijatelj bila Turska, a ne Austro-Ugarska, to se njihovo savezništvo protiv nje moralno platiti ustupcima u tadašnjoj turskoj teritoriji, odnosno u Makedoniji, u pravcu Soluna. U ovoj situaciji, Makedonija je u spoljnopoličkim planovima Srbije sve više dobijala karakter prvenstveno strategijskog zaleda za Kosovo i severnu Albaniju. Tako je Makedonija sve više prestajala biti glavni cilj srpske spoljne politike i postajala sredstvo za ostvarenje odnosno obezbeđenje toga cilja, dobijanje izlaza na more.⁹

Iz Bugarskih diplomatskih krugova dolazila su još juna 1909. godine obaveštenja da je Austro-Ugarska kočila Bugarsku da stupi u bliže odnose sa Srbijom.¹⁰ Bugarska je još od 1886. godine od Kalnokija igrala određenu ulogu u bečkim političkim planovima. To je bilo uslovljeno time što je ona bila ne samo najjači faktor među balkanskim državama nego i zemlja čije se nacionalne aspiracije nisu protezale na tle Manorhije. S druge strane, i bugarske aspiracije na Makedoniju manje su se od srpskih sukobljavale s aspiracijama Austro-Ugarske.¹¹

⁵ Prvi balkanski rat 1912—1913; 74; Henri Hauser, *Histoire diplomatique de l'Europe (1871—1914)*, II, Paris 1929, 61; Димитрије Борђевић, Аустро-српски сукоб око пројекта новопазарске жељезнице, *Историјски часопис*, VII, Београд 1957, 243.

⁶ Љиљана Алексић-Пејковић, *Односи Србије са Француском и Енглеском* 1903—1914, Београд 1965, 50.

⁷ Prvi balkanski rat 1912—1913, 62—63.

⁸ Isto, 62.

⁹ Љ. Алексић-Пејковић, н.д., 825—827.

¹⁰ Prvi balkanski rat 1912—1913, 63.

¹¹ Österreich-Ungarns Aussenpolitik von der bosnischen Krise 1908 bis zum Kriegsausbruch 1914, Diplomatische Aktenstücke ausgewählt von L. Bittner, A. F. Pribram, H. Srbik und H. Uebersberger, bearbeitet von Ludwig Bittner und Hans

Međutim, već pred kraj leta 1909. godine bugarska vlada je donekle promenila svoj stav prema balkanskom savezu. Iz Rima je došao u Beograd njen poslanik Rizov i podneo predlog o stvaranju saveza. Suočena s promenom bugarskog držanja, srpska vlada je krajem oktobra uputila ministra spoljnih poslova Milovanovića u London, Pariz i Rim da tamošnje vlade ubedi da uticu na Bugarsku da se sporazume sa Srbijom.¹² Pod njihovim uticajem, a još više pod uticajem sastanka ruskog cara i italijanskog kralja u Rakonđiju, 24. oktobra 1909. godine, o čijim su rezultatima bile obaveštene vlade u Beogradu i Sofiji, bugarski kralj Ferdinand je dva puta dolazio u Srbiju. U oktobru 1909. godine učinio je izlet na Kopaonik radi „botaničkog ispitivanja“, što je stvarno i bilo. Ni druga poseta, krajem novembra iste godine, nije imala nikakvih rezultata, sem što je kralj Ferdinand izneo uverenje da se slom Turske nezadrživo približava i da u savez „treba ići oprezno, jer je Rusija još nemoćna, Austro-Ugarska nepoverljiva“.¹³ U to vreme bugarski kralj Ferdinand je sve nepoverljiviji prema Austro-Ugarskoj, što je ispoljio u razgovoru s francuskim poslanikom u Sofiji.¹⁴ Da bi pridobio Bugarsku za svoje planove na Balkanu, Erental je, 22. decembra 1909. na sastanku s kraljem Ferdinandom izjavio da bi želeo, ako dođe vreme sloma turske vlasti u Evropi, da razgovor o razvoju događaja na Balkanu ne počne u Beogradu, nego u Sofiji.¹⁵

Promena klime u Bugarskoj prema balkanskom savezu osetila se i u aktivnosti oko albanskog pitanja. U letu je bugarski emisar u Beogradu Dimitrije Rizov, po nalogu svoje vlade, prethodno obišao evropsku Tursku i zadržao se duže vreme među Albancima.¹⁶ On je i pre ovoga pokazivao interes za Albance i s njima imao dodira. Kao poznanik vođe albanskog pokreta Ismaila Čemala, on je prisustvovao sastancima vođa u Napulju.¹⁷

Stav bugarske javnosti prema albanskom pitanju u to vreme izložen je u brošuri *Albanskoto V zroždenije*, koja je izšla u Sofiji 1909. godine. U njoj je vrlo kratko izložena istorija albanskog pokreta iz 70-tih godina prošlog i prvih godina XX veka. Brošura je proglašena tendencijom da Bugari i Makedonci treba da potpomognu Albance da se ujedine u jednu nezavisnu oblast, autonomnu Albaniju, kako bi Makedonija dobila svoju autonomiju. Prema ovoj brošuri, Bugari su imali sledeće državne razloge da ovo potpomognu: 1) Bugari su jedini balkanski narod koji nikada nije u prošlosti bio u neprijateljstvu s njima; 2) Bugari su jedini narod koji nema šta da traži od Albanaca, iako ovi bitoljski i kosovski vilajet ubrajaju u Albaniju; Makedonci imaju najdužu neposrednu granicu koja ih razdvaja od Albanaca. U brošuri se, sem toga ističe da, iako misao o preporodu Albanaca nije nova, čini se da je dobra i da je treba, naročito u to vreme, isticati i raširiti među balkanske narode, videći u tome zalog da preporođena Albanija bude jedan nov činilac i jaka potpora za budući savez balkanskih naroda. U isto vreme bi preporođena Albanija bila stalna prepreka i za one koji sanjaju u nekoj hegemoniji na Balkanu, kao i za one koji žele da prokrče sebi slobodan izlaz u Solun i Carigrad. Ističući da ne treba pominjati to što Albanci, kao jedan stari narod, imaju prava da se slobodno razvijaju kao i svaki drugi narod, u brošuri se dalje ističe da na njihovom preporodu ne treba da rade samo Bugari, nego i Grci, Srbi i Turci. Autor brošure (diplomata), kao i mnogi bugarski listovi ističe da rad na preporodu Arbanasa treba da bude izведен na sledeći način: da se

Uebersberger, tom I—III Wien und Leipzig 1980. III, br. 2547 (u daljem tekstu: ÖUA).

¹² А. Алексић-Пејковић, н.д., 501.

¹³ *Prvi balkanski rat 1912—1913*, 64.

¹⁴ Isto, 65—66.

¹⁵ *Documents diplomatiques français (1871—1914)*, Serie II, tom 12, br. 331.

¹⁶ Димитрије Борђевић, Милован Миловановић, Београд 1962, 145.

¹⁷ Isto.

mladi Albanci školuju u bugarskim školama (vojnim, učiteljskim, stručnim, velikim), da prilaze Egzarhatu i ostavljaju Vaseljensku patrijaršiju, te da se na Sofijskom univerzitetu otvari katedra za arbanaški jezik. Srpska strana je smatrala da bi ovakav rad bio dobar za bugarske interese, ali ne za albanske i interesе осталих balkanskih naroda.¹⁸

Aktiviranje bugarske javnosti oko albanskog pitanja ogleda se i u jednom predavanju profesora Šapkarova u Sofiji. Naime, govoreći o „bugarskom“ elementu u severozapadnoj Makedoniji, on je otvoreno zastupao mišljenje da „bugarski“ elemenat treba da paktira s arbanaškim. Da ovo nije bila neozbiljna stvar, prema otpravniku poslova Srbije u Sofiji Miljanu Đ. Milojeviću, razaznaje se u tome što je on znao da je profesor Šapkarov bio vrlo blizak dvoru. Ozbiljnost situacije i činjenicu da bugarski merodavni krugovi teže da pridobiju albansko stanovništvo otpravnik Milojević potvrđuje i gore navedenom brošurom, *Албанското Борзождение*, za koju drži da je sigrorno izrađena pod uputstvom ministarstva inostranih dela.¹⁹

Vesti i obaveštenja da sofijska vlada hvata veze s albanskim pokretom u letu 1909. godine, koji je tada izazvao novu krizu na Balkanu, dolazili su od bugarskih diplomata u Beogradu.²⁰ Ova akcija bila je još uvek uperena protiv interesa Srbije u Makedoniji i činila je korak dalje u saradnji s Austro-Ugarskom i njenim pogledima na balkansku politiku. Naime, marta 1909. godine, bugarski knez Ferdinand, boraveći u Beču, predlagao je tadašnjem austro-ugarskom ministru spoljnih poslova grofu Erentalu da Austro-Ugarska zauzme Srbiju i da je zadrži.²¹ U isto vreme u Beogradu nisu bili zadovoljni ni bugarskom austrougarskom ni albanskom politikom. Bugari su stavljane zamerke što mnogo rade na pomaganju Albanaca, iako se kod njih primećuje nacionalna isključivost. Pri tome se imalo u vidu to što su obeležili bitoljski, kosovski, janjinski, skadarski vilajet i deo solunskog vilajeta teritoriju na kojoj žive Albanci odričući na ovom terenu bilo kakva narodnosna prava drugim narodnostima.²²

Iz tih razloga je bugarska albanska politika u prvoj polovini 1909. godine u Beogradu dobila sledeći komentar: „... pošto samo Sanstefanska Bugarska može doći u neposredan dodir s Albanijom, to interesovanje Sofije za albanski pokret pokazuje da Bugarska ne samo što nije spremna da odstupi od svojih starih težnja u Makedoniji nego i direktno ide protiv srpskih interesa u Albaniji“.²³ To je, naravno, još više pothranjivalo podozrenje i nepoverenje srpske vlade prema namerama sofijskih upravljača. Ministra Milovanovića je posebno zabrinjavalo ovo bugarsko interesovanje za Albance, pre svega, što se i Rizov u to vreme, iako poznati pobornik srpsko-bugarskog zблиženja, zauzimao za širenje bugarskog uticaja među Albancima. Ovo je srpskom ministru bio dovoljan dokaz da u Sofiji još uvek žive sanstefanske ideje.²⁴

Međutim, vreme je i u Bugarskoj radilo za srpsku konцепцију rešenja albanskog pitanja. Rizov je, naime, na putu po Turskoj zaključio da sa srpsko-bugarskim sporazumom treba žuniti. Došavši u Beograd da zajedno s Milovanovićem pokuša naći osnovu za sporazum,²⁵ on je odmah ostavljao Srbiji odrešene ruke u Albaniji tražeći mnogo više na drugoj strani. Rizov je

¹⁸ Српски књижевни гласник 1909, књ. XXIII, 473—474 (u daljem tekstu: СКГ).

¹⁹ DA-SIP, P.O. F. IX P/6—IV, Sofija, 24. IV 1910, pov. 148 (518).

²⁰ Prvi balkanski rat 1912—1913, 63—64.

²¹ Д. Поповић, n.d., 70.

²² СКГ, 1909 књ. XXIII, 550.

²³ Prvi balkanski rat 1912—1913, 63—64.

²⁴ Д. Ђорђевић, Милован Миловановић, 145.

²⁵ Isto.

izjavio da će nastojati da Srbija dobije „kosovski vilajet do Vardara zajedno s Novopazarskim Sandžakom i tokom Drima do na primorje Jadranško, ali da od Srbije traži podršku da Bugarska dobije jedrenski vilajet i izlaz na Jegejsko more, a da obe države potpomažu da Makedonija dobije autonomiju”.²⁶ Na ovome su se završili srpsko-bugarski odnosi oko albanskog pitanja u toku 1909. godine.

2. Srbija i Bugarska i albanski ustanci 1910. i 1911. godine

Tokom 1910. i 1911. godine albanski pokret je dobio nove dimenzije: još više je produbio krizu na Balkanu. Bugarskoj vladu je ustanak Albanaca dobrodošao kao sredstvo pritiška na Srbiju. Ona je računala da bi uspostavljanje autonomije u Albaniji izazvalo ostvarenje autonomije Makedonije. S druge strane, Sofija je gledala u albanskom ustanku pogodno sredstvo za slabljenje Turske i zato je ona još 1909. godine počela uspostavljati veze s ustanicima. U toku 1910. godine zaošttrili su se i tursko-bugarski odnosi.²⁷ Srbija je s neponerenjem gledala na mešanje Bugarske u albanski ustanku. Srpska vlast je isto tako kao bugarska, u ustanku videla pogodno sredstvo da se potkopa turska snaga i približi likvidacija Turske, ali se, uz to, bojala da taj pokret ne ugrozi njene interese. Zbog toga je još u proleće 1909. godine rešila da s njim dođe u vezu,²⁸ a 1910. je odlučila da ga direktno potpomaže.²⁹ U Beogradu se računalo: ukoliko Albanci budu slabiji i u težem položaju, utoliko će biti lakše privući ih na saradnju i kasnije, kad se ostvari plan izlaska na Medovski zaliv, staviti ih pod dominaciju. Zato je u toku 1909. i 1910. godine srpska vlast nastojala da se Turskoj ne prave teškoće u savlađivanju albanskog ustanka. S tim ciljem ona je intervenisala u Sofiji da i Bugarska zauzme takvo držanje.³⁰ Milovanović je vodio oportunističku politiku u sukobima Albanaca i Porte od 1909. godine do 1911. naročito u vreme velikih ustanačkih koji su uzdrmali tursku vlast na Balkanu: naginjao je čas na jednu čas na drugu stranu u želji da izvuče što više koristi.³¹ U isto vreme austrougarski diplomat u Carigradu Palavičini došao do saznanja da pobeda mladoturaka nad Albancima ne bi bila od koristi za Monarhiju, jer bi to olakšalo ostvarivanje projekta o izgradnji jadranske železnice, čemu su se Albanci odlučno protivili.³² Njihovi nemiri, nastali nezavisno od ovoga, sprečili su izvršenje dozvole Porti 1909. godine za trasiranje Jadranske pruge na deonici Merdare — Medova.³³

²⁶ *Prvi balkanski rat 1912—1913*, 64.

²⁷ Isto, 79; DA-SIP, P.O. F. II I/1—VIII, Pariz, 4/17. IX 1910, br. pov. 142; o hrvatskoj vezi Bugarske ili Makedonaca s Albancima krajem XIX i početkom XX veka vid: *Вечерње новости*, Beograd, 13. I 1899, br. 3, 16 I br. 16; 7. II br. 38; *Србин*, 17. III 1902, br. 87; *Istorija makedonskog naroda, knjiga druga*, Beograd 1970, 119; prema Đordju Simiću, srpskom poslaniku u Beču 1909. na obrazovanju albansko-makedonskog komiteta najviše su tada radili Arnavutović i Frčunić, obojica u nameri da pomoći tога komiteta stvore sebi položaj (Arhiv Srbije, Memoari Đorđa Simića, kut. II, str. 91, Beč, 23. V 1908).

²⁸ Još u toku aneksione krize 1908—1909. Srbija je imala znatne kontakte s albanskim prvacima, (DA-SIP, P.P. odelj., 1909, red. 279, Beograd, 26. I 1909, br. 388); DA-SIP, P.O. FII I/1—VI, Bukurešt, 5. IV 1909, br. pov. 40; FX P/6, Cetinje 21. V 1909, str. pov. 1560; Cetinje, 29. V 1909. strogo pov., br. 1646).

²⁹ В. Боровић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске у XX веку*, Beograd 1936, 313—314.

³⁰ *Prvi balkanski rat 1912—1913*, 79.

³¹ А. Борбевић, Милован Миловановић, 138.

³² ОУА, II, br. 2124.

³³ Димитрије Борбевић, *Излазак Србије на Јадранско море и Конференција амбасадора у Лондону 1912*, Beograd 1956, 7.

U ovakvoj situaciji, i pored neuspeha Rizovljeve misije u Beogradu, interesovanje i međusobni kontakti između srpske i bugarske diplomatiјe u albanskom pitanju nisu prestali. Aktivnija strana je i dalje srpska. Njeno poslanstvo u Sofiji od početka 1910. godine poklanja veliku pažnju akciji bugarskih krugova među Albancima. Tako prema jednom izveštaju otpravnika srpskog poslanstva Milojevića, „po nekim znacima ima izgleda da kralj Ferdinand i vlada održavaju veze s Albancima i služe se njima protiv mladoturskog režima.“³⁴ On je ove izglede potvrđivao i obrazlagao činjenicom što je kralj Ferdinand već više godina držao na dvoru jednog Albanca radi informisanja o arbanaškim prilikama. Otpravnik poslanstva Milojević je bio izvešten od strane sekretara kneza Gike, jednog od pretendenata na albanski presto, da je ovaj imao sastanak s Malisorima i Papnikovim i nekim novinara, vladinih pristalica. S druge strane, on je na osnovu članka novina *Вечарна пошта* od 23. marta 1910. godine „O arbanaškim pobunama“ video stav Sofije prema ovom pitanju. U tom članku se govorilo da su sve arbanaške bune samo nalogi rada arbanaških patriota, koji će jednog dana tursku Albaniju pretvoriti u arbanašku. Srpski diplomata, na osnovu svega ovoga i fakta da kralj Ferdinand i bugarska vlada stoje na gledištu: činiti što veće smetnje mladoturskom režimu, držao je da nije isključena mogućnost da vlada ima veze s arbanaškim ustanicima. Milojević isto tako nije isključivao mogućnost da kralj Ferdinand u sporazumu s Bečom ima svoj ideo u albanskem nacionalnom buđenju, time pre što ni Rusija do tada nije bila sigurna u kraljeve namere.³⁵

Srpsko-Bugarski odnosi i u ovom periodu, kao i u prethodnoj godini, oko albanskog pitanja, imali su odraza na ukupnu balkansku situaciju, a posebno politika Austro-Ugarske. Erental je, u nastojanju da onemogući balkanski savez slovenskih država, raspirivač srpsko-bugarski antagonizam.³⁶ U Beču je vladalo uverenje da bi bilo kakav sporazum između Srbije i Bugarske bio na štetu Manorhije. Zato se osnovna linija austrougarske politike sastojala u tome da Bugarska drži Srbiju u šahu.³⁷ Podudarnost pobune Albanaca 1910. godine s posetama bugarskog i srpskog kralja Petrogradu navodila je italijanskog i engleskog predstavnika u Sofiji da u razgovoru s Milojevićem zaključe da je ova pobuna u vezi s Austro-Ugarskom, pogotovu što je izbila u području blizu srpske granice.³⁸

U ovakvoj situaciji aktivnost srpske diplomatiјe kod vlade u Sofiji u odnosu na albanski pokret svodila se samo na ispitivanje uloge i delovanja Bugarske među Albancima. Srpski ministar spoljnih poslova Milovanović, imajući u vidu navedenu situaciju i govoreći da i on ima izveštaje, koji mu po mnogim znacima izgledaju osnovani, da Bugarska i njen kralj hvataju vezu s Albancima, naložio je poslanstvu u Sofiji da obrati što vecu pažnju na ovu stvar i da ga o svemu što bude saznao odmah izveštava.³⁹ S druge strane, ministar Milovanović, ubrzo po izbijanju ustanka 1910. godine, razvio je široku diplomatsku aktivnost u nastojanju da se Albanci razoružaju. U tom pravcu srpski poslanik u Sofiji Svetislav Simić trebalo je da razgovara s bugarskim ministrom spoljnih poslova.⁴⁰

Jače interesovanje Srbije u ovo vreme bilo je podstaknuto i ulogom Austro-Ugarske i Italije u albanskom ustanku, kao i opštom situacijom na Balkanu usled ustanka. Naime, Albanci su zbog toga izbili u središte balkanskog pro-

³⁴ DA-SIP, P.O. F. IX 8/6-IV, Sofija, 2. IV 1910, br. pov. 148 (518).

³⁵ Isto.

³⁶ В. П. Потемкин, *Историја дипломатије, св. II. Дипломатија новог доба (1870—1918)*, Београд 164—165.

³⁷ В. Н. Коровић, n.d., 331.

³⁸ DA-SIP, P.O. F. III L/1—XIV Sofija, 30. IV 1910, br. pov. 137.

³⁹ Isto, F. IX 8/6—IV, Beograd, 3. IV 1910, br. 518.

⁴⁰ Isto, Beograd, 24. IV 1910, br. pov. 588.

blema kako među balkanskim državama tako i među nekim velikim silama. Rukovodstvo pokreta nalazilo se u Italiji, a bilo je u vezi s vladom Austro-Ugarske, Italije, Bugarske, Srbije i Crne Gore. Sve te zemlje bile su zainteresovane za prilike u *Albaniju* i radile su na tome da otpor albanskog naroda mladoturskom režimu iskoriste za svoje ciljeve. Od velikih sila, austrougarski uticaj preovladao je u severnoj Albaniji, a italijanski u južnoj. Sve četiri slobodne balkanske države su pokazale živi interes za *Albaniju*. Zbog toga je albanski pokret 1910. godine, čim je aktivno istupio, brzo postao balkanski problem.⁴¹ U ovakvoj situaciji najveća borba oko Albanije vodi se u prvom redu između Austro-Ugarske i Italije. Habsburška Monarhija, pošto je još ranije stekla privilegovan i dominantan uticaj u severnim krajevima, težila je da ovlađa Albanijom i tako zagospodari celom istočnom obalom Jadranskog mora. Interes Italije je bio oprečan. Ali i jedna i druga pomagale su ustanak i moralno i materijalno težeći pri tome da jedna drugoj preotme uticaj nad pokretom. Austro-Ugarska je računala da će ustanak politički pripremiti autonomiju Albanije, koja bi došla pod njenu kontrolu.⁴²

Međutim, pri svemu ovome Austro-Ugarska je bila vrlo oprezna kako zbog Turske tako i zbog Rusije, te je morala da vodi dvostruku politiku, kao i politiku indirektnog delovanja. Ona se početkom 1910. godine, u vreme pregovora o uspostavljanju saglasnosti s Rusijom na Balkanu, izjašnjavala u Petrogradu „za održanje status quoa... u cilju... političkih tendencija obaju kabinet“.⁴³ Beć je politikom status quoa maskirao svoje agresivne namere i ciljeve u Albaniji. Tako je koristeći zainteresovanost Srbije i Bugarske u albanskom ustaniku, Erental upozoravao Tursku da u Albaniji učvrsti svoj autoritet koncesijama, a ne da to izvodi vojnim merama.⁴⁴ Erental je 25. aprila 1910. godine obaveštavao Palavičiniju u Carigradu sa izveštajima iz sasvim pouzdanog izvora da srpska i bugarska vlada veoma budno prate događaje u Albaniji i da između njih verovatno postoji saglasnost o vojnim pripremama u slučaju da Turska ima ozbiljnijih komplikacija u Albaniji.⁴⁵ U isto vreme austrougarska diplomatička je ukazivala na činjenicu da razoružanje Albanaca na severu ide naruku Slovenima, a na jugu Grcima.⁴⁶ U jeku albanskog ustanika 1910. godine poznati albanski vođ Ismail Cemal u razgovoru s Palavičinijem kritikovao je dogovaranje Turske s slovenskim državama pod pokroviteljstvom Rusije.⁴⁷ Albanske vođe i ranije nisu bile za savez Turske s balkanskim državama, a i zazirale su od balkanskog saveza bez Turske. Tako je na vest o sporazumu između Srbije i Bugarske posle putovanja kralja Ferdinand-a u Srbiju, albanski poslanik iz Đirokastra u turskom parlamentu Mufid-bej, uputio je turskom ministru spoljnih poslova interpelaciju u kojoj je sugerirao da se tom savezu treba suprotstaviti.⁴⁸

Godine 1910. ispoljena je ideja diplomatičke Antante za balkanski savez bez Turske. Ta promena je svakako bila posledica neuspele ideje o svebalkanskoj konfederaciji i učestalih nereda i ustanaka Albanaca, koji su usled intrig Austro-Ugarske bili predznak novog cepanja Turske.⁴⁹

Na sličnim pozicijama je bila i Bugarska. Njen kralj je prilikom posete Carigradu 1910. godine u vezi s prilikama u Albaniji govorio: „Za mene su

⁴¹ *Prvi balkanski rat 1912—1913*, 78.

⁴² Isto, 78—79.

⁴³ *Международные отношения в эпоху империализма. Документы из архивов царского и временного правительства 1878—1917*, Москва 1938—1940, том I, бр. 102 (у даљем тексту: МОЭИ).

⁴⁴ *OUA*, II, бр. 2131.

⁴⁵ Isto, бр. 2132.

⁴⁶ Isto, бр. 2120.

⁴⁷ Isto, бр. 2128.

⁴⁸ DA-SIP, P.O. F. IV L/8-XXIII, Carigrad, 11. XI 1909, бр. 489.

⁴⁹ А. Алексић-Пејковић, н.д., 510.

događaji u Albaniji od prvoklasnog značaja". Palavičini je ovu izjavu tumačio Turcima kao Ferdinandovu želju da situaciju u Albaniji koristi za stvaranje autonomne Makedonije. Zato je insistirao da mladoturci sprovedu reforme u Albaniji i time olakšaju situaciju u Makedoniji.⁵⁰

I pored toga što su pogledi Beograda i Sofije bili protivrečni, usled razoružanja stanovništva u Stanoj Srbiji i Makedoniji uz svireposti, u toku albanske pobune 1910. godine, javno mnjenje u Bugarskoj i u Srbiji se uzbudilo i privuklo na sebe pažnju cele Evrope.⁵¹

Srpska vlada cele 1910. godine nije bila načisto s pitanjem o tome ko podržava Albance u otporu protiv mladoturaka i iz kojih razloga. Istina, i ona sama bila je uspostavila kontakte s nekim albanskim prvacima⁵², a posebno je to činila Crna Gora. Naime, Albanci su, gonjeni od strane turske vojske, prebegavali u Crnu Goru i tu nailazili na srdačan prijem. Srpska vlada je zazirala od toga. Ona se bojala da bečki krugovi ne podržavaju i taj ustank Albanaca i njihovo grupisanje u Crnoj Gori iz svojih posebnih računa. Ministar spoljnih poslova Milovanović u uputstvima svome petrogradskom i rimskom poslaniku od 22. novembra 1910. godine govorio o potrebi da se u tom pravcu pokuša doći do nekih neposrednih saznanja. On se, kao i drugi članovi vlade, pribajavao da taj ustank ne posluži bečkoj diplomatičkoj za neke posebne korake u Turskoj, tumačeći njen interesovanje za Albance više potrebom za jačanjem svog uticaja nego pravom željom da se oni smire i zadovolje.⁵³

S drge strane, i iz Sofije stizale su čitave 1910. godine vesti da u albanskom otporu ima bugarskog uticaja kao i izveštaji da su Arbanasi povezani s Bečom. Sve ovo vreme diplomatička je nastojala da dođe do saznanja koliko i kakve veze imaju Bugari s pokretom Albanaca. Izveštaj srpskog diplomata iz Sofije Milojevića od 30. aprila 1910. godine potvrđuje postojanje veza Sofije s Albancima.⁵⁴ U tom izveštaju on o tim vezama piše: „Bugarska vlada prati živo razvoj događaja u Albaniji. Sematovski je čak zabrinut da u slučaju većih komplikacija u Albaniji Bugarske ne učini neko iznenadenje. Naime, ako Turska pribere najveći deo vojske u Albaniji, da Bugarska ne učini prepad u Tursku. On čini ovu pretpostavku samo za slučaj ako bi se prilike suviše zaplele u Albaniji, a možda i zbog pojave zapleta i u drugim oblastima carevine”.⁵⁵

Povezivanje Makedonaca s albanskim ustankom 1910. godine ističe i ruska istoriografija. Istoričar I. S. Galikin piše: „Kada je počeo albanski ustank, među makedonskim masama počela se širiti ideja o neophodnoj saglasnosti s Albancima i o pomoći njima u borbi. U početku ustanka severnih Albanaca predstavnici makedonskih organizacija učinili su nekoliko kontakata s rukovodstvom antiturskog pokreta u Debru i drugim severnim krajevima. U apriku i maju 1910. godine na pregovore s albanskim prvacima u Bitolju i Debru bila je upućena delegacija makedonske organizacije”.⁵⁶ Ova saradnja

⁵⁰ Haus- Hof- und Staatsarchiv Wien, PA XII K. 202, Jenikej, 25. VIII 1910, br. 74 V (u daljem tekstu: HHStA).

⁵¹ С. С к о к о, n.d., 369.

⁵² Od poznatijih albanskih prvaka u toku ustanka 1910. u Srbiju su prešli Hasan Husein i Idriz Sefer. Arhiv SR Makedonije, Skoplje, Lična prepiska, VI, 1910, No. 6, Skoplje, 10. VI 1910; HHStA, PA, XXXVIII, k. 387, Mitrovica, 24. III 1911, br. 4.

⁵³ В. Б о р о в и ћ, n.d., 314 DA-SIP, P.O. F. V I/8 L III, Solun, 14. X 1910, br. 805 1518, Beograd, 16. X 1910.

⁵⁴ В. Б о р о в и ћ, n.d., 314.

⁵⁵ DA-SIP, P.O. F. IX, P/6—IV, Sofija, 17. IV 1910, br. pov. 176 (585).

⁵⁶ И. С. Г а л и к и н, Дипломатия европейских держав в связи с освободительным движением народов европейской Турции, Москва 1960, 238.

Makedonaca i Albanaca bila je poznata i mladoturcima. Ejup-bej, duša bitoljskog džemijeta, smatrao je da je albanski pokret 1910. godine posledica Sofijskog kongresa na kome se većalo o opštem ustanku Albanaca, Makedonaca i Jermenja, koje potpomaže Rusija.⁵⁷

Srpski diplomata u Sofiji Milojević dva dana posle navedenog izveštaja kaže da bugarska vlada pokazuje svoje određenije težnje da iskoristi albanski pokret u svoju korist. On je polazio od pisanja vladinog organa *Preporec*, koji je otvoreno izjavljivao da vlada najmerodavnije prati stanje u Albaniji. U *Preporecu* je, pored ostalog, stajalo da Bugarska kao dobra susetka želi i nada se da će otomanska vlada uspostaviti red u pobunjenim krajevima. U listu se otvoreno govorilo, da će, ako albanske pobune uzmu veće razmere i ako se preobrazе u vrstu hroničnog zla koje može poremetiti mir na Balkanu, to imati teških posledica po „makedonske Bugare” i tada bugarska vlada neće ostati skrštenih ruku. Imajući u vidu ovakvo pisanje vladine štampe, kao i pesimizam Sematovskog, Milojević je istakao da i ostali strani predstavnici počinju gledati ozbiljnije na držanje Bugarske.⁵⁸ U stvari, interesovanje bugarske javnosti za prilike među Albancima raslo je srazmerno njihovom jačem suprostavljanju oružanom silom zavođenju mladoturskih reformi. Prve pojave nezadovoljstva koje su manifestovali 1910. godine Albanci na Kosovu odmah su prihvatali bugarski makedonski radnici nadajući se da će podržavanjem albanskog ustanka doprineti slabljenju ugleda i snage mladoturaka.⁵⁹

Usled zaoštrenе situacije među Albancima i sve učestalijih vesti o vezama zvanične Bugarske s albanskim ustanicima, ove prilike postaju predmet srpskih i bugarskih zvaničnih krugova. Zbog toga je srpski poslanik u Sofiji Svetislav Simić tražio objašnjenje na zvaničnom mestu, tj. u Ministarstvu spoljnih poslova. On je u razgovoru s ministrom Paprikovim pokušao da ga ubedi da je opšti balkanski interes pustiti Turke da nesmetano izvrše pacifikaciju albanskog življa. Svetislav Simić je takođe izrazio mišljenje ministru Paprikovu da je za njih „... velika šteta ako Turci, zbog pokrenutog kritskog pitanja, ili iz straha od držanja Bugarske u eventualnim zapletima, ostave i dalje u Staroj Srbiji staru anarhiju”. Ovakva situacija će, govorio je Svetislav Simić dalje, „... gotovo nesumnjivo u daljem razvoju da dovede do požara na Balkanu u momentu kad balkanski narodi, pocepani neslogom, ne budu u stanju da se zajednički odupru neprijateljima balkanske nezavisnosti”. Prema Svetislavu Simiću, Srbija bi u tom slučaju morala da rešava, ili da brani, s Turcima zajedno, turski integritet ili da sama koristi opšti metež. U ovom drugom slučaju, govorio je Simić Paprikovu, Srbija bi, vrlo verovatno, imala protiv sebe Austro-Ugarsku i tako bi došla u neprijateljstvo i s njom i s Turskom. Iz ovih je razloga, naglasio je poslanik Simić, sasvim razumljivo što Srbija želi da se albanski ustakan likvidira što pre i što energičnije.⁶⁰ Tri dana posle razgovora s Paprikovim Svetislav Simić je imao razgovor i s Danevom. Razgovarali su o držanju Bugarske prema Turskoj u vezi s albanskim događajima. U tom razgovoru Danev je izneo da se raduje što se nije ispunila ideja nacionalista, zanesenih idejama D. Rizova izloženih u jednoj brošuri, o zajedničkoj akciji Bugara i Albanaca protiv mladoturskog režima. Ovom prilikom Danev je ukazao da su događaji pokazali da otporna snaga Albanaca nije onako velika kao što se u Sofiji pretpostavljalo i da se sada napuštaju ideje na kojima se nameravala izvesti cela jedna politički akcija.⁶¹

⁵⁷ DA-SIP, P.P. O. 1910. red 97, Bitolj, 19. XII 1910, br. 1302.

⁵⁸ Isto, P.O. F IX, P/6—IV, Sofija, 19. IV 1910, br. pov. 177 (586).

⁵⁹ CKT, 1911, knj. XXVII, 787.

⁶⁰ B. Коровић, n.d., 317—315.

⁶¹ DA-SIP, P. O. F. VII 0/11—1, Sofija, 17. V 1910. br. pov. 204 (744).

Situacija u vezi s albanskim ustankom 1910. godine nije bila jasna ni jednoj zainteresovanoj državi. Njome su se hteli koristiti Bugarska i Crna Gora, a međusobno su se optuživale i podozrevale jedna u drugoj. Prema Vladimиру Čoroviću, u Beču, koji je ovog puta nepravedno sumnjičen, verovalo se najpre da je po sredi neka akcija Italije u vezi sa Crnom Gorom, a da se posle i tamo saznao i tvrdilo da u tom ustanku „ima svoje prste“ Bugarska. Prema njemu, Srbija je bila odlučno protiv ustanka. Ona je sve vesti o njenim pripremama za neku vojničku akciju energično suzbijala, jer se u Beogradu tada još držalo do dobrih veza s Turskom, a u ustaničkoj aktivnosti gledale su se ne mala opasnost za mir na Balkanu i mogućnost za opravdanje tuđeg posredovanja. Stoga je Milovanović energično odbio, 14. aprila 1910. godine traženje Albanaca iz Šajje i Laba da im Srbija doturi oružje i municiju.⁶²

S druge strane, bez obzira na izjave Daneva o napuštanju ideje da se s Albancima pripremi jedna politička akcija, i dalje se u Sofiji računalo na albanske ustanike. Otpravnik poslova srpskog poslanstva u Sofiji Milojević 20. decembra 1910. godine beleži da se nekoliko dana pre toga pronošao glas da su u Sofiju stigla dva viđena Albanca da pregovaraju s tamošnjim merodavnim krugovima o zajedničkoj bugarsko-albanskoj akciji u Makedoniji i u Albaniji. Milojeviću je rečeno da nije moglo doći do potpune saglasnosti i da su albanski izaslanici otputovali. Polazeći od ovih vesti, Milojević je istakao „da bugarska vlada preko agenata održava veze s Albancima i da se ona naročito stara da podržava nezadovoljnike među Albancima i da ih podstrekava na pobunu da stvori teškoće Porti“. Dalje je Milojević isticao „... da su veze bugarsko-albanske starog datuma i da su ih podržavale i ranije vlade“. Na kraju je dodao da ipak ovu poslednju misiju nastoji da proveri.⁶³ Međutim, fakat je da su u decembru 1910. u Sofiji u albanskom klubu, održavana tajna savetovanja na kojima se naročito Černopijev, jedan od vođa „novog makedonsko-odrinskog komiteta“, zalagao za razmatranje budućih zajedničkih dejstava u Albaniji i Makedoniji.⁶⁴ Jovan M. Jovanović-Pižon za ove pregovore piše da makedonski revolucionari koji su vodili pregovore s vodama albanskih pobunjenika u Sofiji, na Cetinju, u Skadru, u Atini, u Italiji, u Solunu, nisu mogli doći do sporazuma s njima. U pregovorima koji su vođeni između njih pokazalo se da se ne mogu sporazumeti zato što se ne slažu u tome koje predele obuhvata Albanija, a koje opet Makedonija. Albanski izaslanici su tražili da u sastav autonomne Albanije uđu i oni delovi bitoljskog i solunskog vilajeta, koji su makedonski revolucionari iz Sofije smatrali kao svoje. Skopski sandžak je bio isto tako predmet spora.⁶⁵

U isto vreme, Albanci su bili u vezi s bugarskim konzulatom u Bitolju. Tamo je boravio, kako kaže tamošnji srpski konzul, albanski agitator Ibrahim Omer-bej, koji je došao prerašen. Pre nego što je stupio u vezu s bugarskim konzulom, Ibrahim Omer-bej je tri dana stanovao u italijanskom konzulatu. Kod bugarskog konzula ostao je četiri dana. Izveštaj srpskog konzula za bugarske stvarijavlja je da su se tu održavali stalni sastanci i da je na njima bio postignut bugarsko-albanski sporazum za akciju u Albaniji i Makedoniji koji je završen zakletvom. Prema istom izveštaču, Ibrahim Omer-bej je iz Bitolja otišao u Crnu Goru, gde je s tamošnjim bugarskim poslanikom imao sastanak, a s Cetinja je otpotovao u Sofiju. Da li je on bio jedan od ona dva viđena Albanca o kojima govori otpravnik

⁶² В. Боровић, n.d., 314.

⁶³ DA-SIP, P. O. F. IX P/6—IV, Sofija, 20. XII, br. pov. 481 (1869).

⁶⁴ В. А. Жебокрицкий, *Болгария накануне Балканских войн 1912—1913*. Киев 1960, 156.

⁶⁵ СКТ, 1911, knj. XXVI, 811.

poslova Milojević, teško je ustanoviti. Međutim, činjenica je da su se između Bugarske i Albanaca u drugoj polovini 1910. godine kontakti u dobroj mjeri razgranali. Pomenuti izveštač srpskog konzula u Bitoljujavlja je da se prepiska između albanskih emigranata u Crnoj Gori i albanskog tajnog komiteta vodi preko Sofije, tj. na relaciji Cetinje — Sofija — Bitolj. U Bitolju su bugarsko-albanski sastanci držani u bugarskim školama i u privatnim kućama. Albanci u Bitolju, prema istom izveštaču, bili su zaključili sporazum i s predstavnicima grčkog komiteta.⁶⁶

U podgorici na kongresu od 23. do 24. januara 1911. godine od strane albanskog komiteta prisustvovao je albanski delegat Iso Zaralija.⁶⁷ Srpsku diplomaciju je krajem 1910. i početkom 1911. godine posebno interesovalo kakav ideo ima Bugarska u albanskom pokretu na granici Crne Gore i među albanskim emigrantima koji su prebegli izvan turske granice, kao i veze s Cetinjem o pitanju albanskog ustanka. Naime, od svih balkanskih država Crna Gora se nejnjeposrednije i najaktivnije angažovala u albanskom pokretu. Pored neposrednog susedstva, nju su na to podstakle i aspiracije prema Skadru. S druge strane, oko 1500 Albanaca gonjenih od strane turske vojske u jesen 1910. godine izbeglo je u Crnu Goru.⁶⁸ Kada je albanski pokret počeo da snažnije istupa došlo je do prisnih odnosa između Crne Gore i Bugarske.⁶⁹

Srpski konzul u Bitolju M. Cemović malo kasnije o ovim odnosima piše da je sigurno da Crnu Goru u malisorskom ustanku Bugarska i materijalno pomaže i hrabri da istraje do kraja. Konzul Cemović je januara 1911. godine imao podataka da je bugarski konzulat u Bitolju služio kao poštanska veza albanskih komiteta u Makedoniji i albanskih glavara na Cetinju. Ne jednom, pisao je konzul dalje, bitoljski bugarski konzul sa svojstvenim njemu patosom je govorio: „...sve što nije danas uz Crnu Goru, izdajica je slovenske misli“, a bugarski solunski list *Pravo* od početka događaja na crnogorskoj granici, sa smelošću dostoјnom podržavanja, uzdiže Crnu Goru i hrabri junaštvo Albanaca u svakom broju. S ovim su preko cele godine išli pregovori između „bugarske“ i albanske organizacije o zajedničkoj akciji. O ovom radu Bugarske preko Crne Gore i albanskih komiteta u unutrašnjosti Turske stekla je određeno mišljenje i ruska diplomacija. Ruski konzul u Bitolju Petrajev je pričao: „Držanje Crne Gore, produžavanje malisorske bune, pokret kod Toska, bugarsko je delo. Bugarska se najviše angažovala zbog toga što ni neuspehom Albanaca ni neuspehom Crne Gore ona nema šta da izgubi, a uspeh bi joj bio od velike koristi, kao što joj je od koristi svaki nered u Turskoj“.⁷⁰

Bugarska vlada ovu situaciju koristi za pritisak na Srbiju, povezujući se s Crnom Gorom da bi, zastupajući autonomiju Albanije, izazvala ostvarenje autonomije Makedonije.⁷¹ O vezama Bugarske s albanskim pokretom u to vreme, kada su Albanci počeli da prelaze granicu Crne Gore, govori nam srpski generalni konzul u Skoplju Jovan M. Jovanović. Prema njemu, bugarski poslanik na Cetinju dr N. Kolušev, koji je ranije putovao po severnoj Albaniji, po uputstvima iz Sofije pomaže dr Tomanovića savetima. Jovanović dalje navodi da bugarski poslanik drži veze i s albanskim agitatorima, koji se s vremena na vreme pojave na Cetinju iz severne Albanije

⁶⁶ DA-SIP, P.P. O. 1910. red 97, Bitolj, 31. XI 1910. br. 1334 (77). Približavanje bugarsko-crnogorsko u albanskom pitanju prema glasovima u Sofiji s kraja 1910. godine zasnivalo se na poseti kralja Ferdinanda Cetinju prilikog proglašenja Nikole za kralja (isto, P.O.F. VIII O/U—IX, Sofija, 21. XI 1910, str. pov. 480 1866).

⁶⁷ B. A. Же бокрицки љ. н.д., 156.

⁶⁸ Prvi balkanski rat 1912—1913, 79.

⁶⁹ Isto, 68.

⁷⁰ DA-SIP, P. O. F. X, Bitolj, 6. XII 1910, br. 798 (1259).

⁷¹ Prvi balkanski rat 1912—1913, 79.

ili iz Debra i iz južne Albanije. Pri tom ističe da je jedan od agitatora iz južne Albanije posetio dr N. Kolušev na Cetinju i doneo mu nekakva pisma. Pretpostavlja se da je vrlo verovatno da i sredstva za agitaciju među nezadovoljnicima Albancima dolaze preko bugarskog poslanika na Cetinju. Osvrćući se na bugarsko-crnogorsku saradnju u pitanju albanskog pokreta, J. M. Jovanović iznosi da je bugarski poslanik dr N. Kolušev govorio Crnogorcima da Crna Gora mora da se proširi i da sve srpske zemlje iznad Šar planine koje su pritisli Albanci i Turci s pravom Crna Gora može da traži i da ih dobije. Zato je govorio da ih ona ne može dobiti ako se vlast Turske učvrsti i među Albancima uspostavi red. Da bi se to postiglo, dr N. Kolušev je smatrao da je sada prava dužnost Crne Gore da podržava Albance. Prema J. M. Jovanoviću, bugarski diplomat je predlagao da se Crna Gora i Bugarska svim silama potruže da tursko pitanje bude stalno otvoreno. Naglašavao je da će ono uvek biti otvoreno ako u Turskoj stalno bude nereda. Da bi vladajuće krugove Crne Gore pridobio za zajedničku akciju u albanskom pitanju, dr N. Kolušev je navodio da se ove dve zemlje, Crna Gora i Bugarska svim silama potruže da Turško pitanje bude stalno otvoreno. Naglašavao je da će ono uvek biti otvoreno ako u Turskoj stalno bude nereda. Da bi vladajuće krugove Crne Gore pridobio za zajedničku akciju u albanskom pitanju, dr N. Kolušev je navodio da su ove dve zemlje, Crna Gora i Bugarska, jedine dve balkanske države koje u Turskoj nemaju suprotnih interesa. Prema njegovom sudu, zato i treba da zajednički rade svoj posao. Držeći ovakve govore onima koji su upravljali Crnom Gorom, kaže J. M. Jovanović, bugarski poslanik je radio slušan na Cetinju. Polazio je od stava tadašnje bugarske vlade, i bugarske politike uopšte, da Srbija nema šta da traži u Makedoniji.⁷² Imao je u vidu i činjenicu da je kralj Nikola u srpsko-bugarskom sporu u Turskoj bio na strani Bugarske.⁷³

Polazeći od ovakve spoljne politike Crne Gore, J. M. Jovanović je smatrao da se takva spoljna politika već odavno ne inspiriše nečim drugim do čisto crnogorskim egoizmom i da zato Crna Gora „sluša zadovoljno sirensku temu” o proširenoj i uvećanoj kraljevini Zeti.⁷⁴

Iz ovog razloga i zbog toga što je u toku 1909. i 1910. godine Crna Gora normalizovala i uspostavila bliže odnose s Austro-Ugarskom i u isto vreme izbegavala da sa Srbijom uspostavi saradnju u albanskom pitanju, srpska vlada je s velikom rezervom primila predlog crnogorske vlade, početkom 1911. godine, da Srbija i Crna Gora sklope savez i da albanski ustanki iskoriste za akciju protiv Turske.⁷⁵

I pored toga što je kralj Nikola isticao „na časnu riječ i vjeru, da nema nikakvih sporazuma sa Bugarskom i Austro-Ugarskom”, iako su se pojedini bugarski agenti i članovi rukovodstva VMRO u Crnoj Gori povezivali s ustanicima, srpska vlada se jedva upustila i u razmenu misli. Ali i jedna i druga strana obavestile su o tome bugarsku vladi.⁷⁶

Ustanak 1910. godine pokazao je Albancima da je to najbolji oblik borbe. Već u jesen te godine albanska nacionalna organizacija pravi plan za oružani ustank u naredno proleće. U vezi s tim stvaraju se u Rimu, Sofiji i na Cetinju ustanički komiteti.⁷⁷ Posledica ugušenja albanskog ustanka 1910. godine, prema austro-ugarskom konzulu Tahiju u Mitrovici, bila je pribli-

⁷² DA-SIP. P. O. F IV, I/8—I, Skoplje, 3. I 1911. strogo pov., br. 15.

⁷³ Prvi balkanski rat 1912—1913, 67.

⁷⁴ DA-SIP. P. O. F. IV I/8—I, Skoplje, 3. I 1911. Strogo pov., br. 15.

⁷⁵ Prvi balkanski rat 1912—1913, 80.

⁷⁶ Isto, 81.

⁷⁷ И. Г. Сенкевич, Освободительное движение албанского народа в 1905—1912 гг. Москва 1959, 175—180.

žavanje Albanaca Slovenima, kao i težnja da uz slovensku pomoć zbacuje turski jaram ili da ga bar olakšaju.⁷⁸

Srbija je neprestano nastojala da dozna kakvog uđela ima bugarska vlast u albanskom pokretu. Početkom 1911. godine srpska diplomatička je aktivna ne samo u Sofiji nego i u prestonicama velikih sila u kojima pokazuje veliko interesovanje za mišljenja bugarskih diplomata o albanskom pitanju. Tako, sredinom januara 1911. godine, srpski poslanik u Petrogradu Dimitrije Popović obaveštava Ministarstvo spoljnih poslova da tamošnji poslanik Paprikov smatra da albansko pitanje znači glavnu opasnost za mir na Balkanu, tim pre što ono sve više dobija nacionalni karakter.⁷⁹ U isto vreme i srpski poslanici u Rimu javlja da mu je Rizov vrlo poverljivo saopštio da je prilikom putovanja italijanskog kralja na cetinjsku proslavu tajno bilo dopremljeno 15000 brzometnih pušaka i oko 30 brdskih topova, namenjenih albanskom ustanku. Poslanik dalje naglašava da kada se gornjem dodaju „ovdašnji izveštaji”, tj. glas iz Rima da u Crnoj Gori ima 7000 albanskih emigranata spremnih za upad u Tursku na proleće (1911. godine) onda jasno izlazi da u svemu ovome ima nekog plana. To je bilo razlog što je smatrao da je sporazum između Srbije i Bugarske sada najpotrebniji i da to i sam bugarski diplomata D. Rizov nalazi.⁸⁰

Međutim početkom 1911. bugarska vlast još uvek računa na samostalnu akciju u albanskom pravcu. To su pokazivali događaji na terenu. Naime, prema izveštaju srpskog konzula u Bitolju Cemovića od kraja januara 1911. godine, tih dana je održan tajni sastanak albanskih izaslanika na kome se većalo o novom ustanku. S njima su uspostavili kontakt i poveli pregovore bugarski predstavnici, ali do sporazuma nije došlo.⁸¹

Bugarska je pokazivala interesovanje i za Albance okupljene u albanskim kulturnim društvima u Rumuniji. Početkom 1911. godine u Ruščuku je bio održan sastanak s delegatima društva „Drita” i „Baškimi” iz Bukurešta, koji su, po svršenim pregovorima, kada su se vratili u Rumuniju, bili pochapšeni.⁸²

Međutim, i pored ozbiljnosti situacije koju su Albanci stvorili svojim pripremama za ustank u proleće 1911. godine, između Srbije i Bugarske su i dalje samo razmenjivana gledišta o prilikama u Albaniji. U diplomatskim kontaktima bugarska vlast je demantovala da održava veze s Albancima i da saraduje s Crnom Gorom u pitanju albanskog pokreta.⁸³

Prekretnica u srpsko-bugarskim odnosima u pitanju albanskog pokreta nastupila je posle dolaska na vlast u Bugarskoj rusofilske koalicije Narodne i Progresivno-liberalne partije na čelu s Ivanom Gešovom, 29. marta 1911. godine.⁸⁴ Odmah po obrazovanju nove bugarske vlade, sa srpske strane je bila pokrenuta inicijativa za sondiranje bugarskih raspoloženja o sporazumu sa Srbijom. Povod za to dala je malisorska buna i nastojanje Austro-Ugarske da se iz te bune razvije albanska kriza, koja bi poslužila kao izvor za dalje izvođenje njenih osvajačkih planova na Balkanskom poluostrvu. Ti austrougarski osvajački planovi, koji su definisani formulom „albanska autonomija”, dobili su takav karakter i obim da su neposredno zapretili ne samo srpskim i opštobalkanskim nego i specifično bugarskim interesima.⁸⁵

⁷⁸ HHStA, PA XXXVIII, k. 387, Mitrovica, 24. III 1 i 11. br. pov. 4.

⁷⁹ DA-SIP P. O. F. II I/1—IX Petrograd, 16. I 1911, br. pov. 11 (100).

⁸⁰ Isto, F. IX, P/6—IV, Rim, 20. I 1911, br. pov. 16 (135).

⁸¹ Isto, Bitolj, 22. V 1911. br. (159).

⁸² Isto, P. P. O. 1911. red 78, Beograd, 31. I 1911, br. pov. 30; isto, Bukurešt, 12. II 1911, br. pov. 13 (954).

⁸³ Isto, P. O. F. II, I/1—XIV, Sofija, 26. II 1911, br. pov 52 (359); isto, P. O. F. IX, P/6—IV Rim 10. III 1911, br. pov. 46 (432).

⁸⁴ S. Skoko, Istorik... 369; B. Niropović, n.d., 352.

⁸⁵ S. Skoko, Istorik... 369.

Gešov je prihvatio razgovor. On je govorio otpravniku poslova srpskog poslanstva u Sofiji Milojeviću da albanski pokret smatra vrlo opasnim.⁸⁶ Tom prilikom mu je izneo da mu se mora posvetiti ozbiljna pažnja. Preneo mu je saopštenje Rizova iz Rima da se i u Italiji na albanske nemire gleda prilično ozbiljno. Pomenuo je i Garibaldijevu izjavu da je spremjan da s 3000 dobrovoljaca pređe preko Albanije u Makedoniju. Milojević je izrazio nadu da će srpska i bugarska vlada, znajući glavne izvore albanskih nereda, podjednako meriti njihovu opasnost za mir na Balkanu i biti saglasne u suzbijanju te opasnosti. Na ovo je Gešov izrazio želju da pre širih razgovora o ovom pitanju dobije mišljenje srpskog ministra inostranih dela Milovanovića o razvoju albanske bune, o eventualnim opasnostima koje ona može doneti i o sredstvima da se one otklone. Milojević je ipak naglasio da Srbija i Bugarska treba zajedničkim poslovima, ukazujući pri tome da je vlada Malinova podržavala albanske ustanike i koketovala s Crnom Gorom, što je suprotno najosnovnijim interesima Srbije.⁸⁷

Dva dana posle razgovora s Ivanom Gešovom Milojević je dobio instrukcije ministra Milovana Milovanovića. U njima je, što se albanskog pitanja tiče, stajalo da nije moguće znati kakav će biti karakter albanskog pokreta i kakve se posledice imaju očekivati od njega. Ministar Milovanović je držao da prvi uspesi Albanaca sami sobom ne znače mnogo, pa ni onda ako pobunjenicima pođe za rukom da zauzmu Skadar pre nego što turska vojska bude stigla. Šta ustanak znači s vojne tačke gledišta, isticao je Milovanović, videće se tek kad se turska vojska nađe na mestu. Po njemu, tek tada će se videti ili barem nazreti kako stoji stvar s turskom vojnom snagom i da li se može s pouzdanjem računati da će i albanski elementi u vojsci i državnoj upravi ostati verni mladoturskom režimu. S druge strane, držao je Milovanović, tada će se takođe i prema držanju Crne Gore i drugim okolnostima moći ceniti kakvo stanovište prema ustanku zauzima Austro-Ugarska i na koju je stranu ona rešila da založi svoj uticaj ili u kom smislu hoće da iskoristi nerede. Za sada, kako se Milovanoviću činilo, i Austro-Ugarska je rezervisana dok vidi kakav će obim ustanak poprimiti i kakvu će represivnu snagu Turska biti u stanju da protiv njega upotrebi. Što se tiče Austro-Ugarske, on je dalje držao da je ona za sebe rezervisala mogućnost da se, prema prilikama, ili javi kao vrhovni zaštitnik status quo a integrata Turke ili da uzme udela u stvaranju novog stanja, koje će, razume se, pokušati da u svemu saobrazi svojim interesima. Za vest o nameri Ridija Garibalija da sa 3000 dobrovoljaca pređe preko Albanije u Makedoniju, Milovanović je pisao da njega ne treba uzimati ozbiljno niti se s njim upuštati u nekekad ozbiljniji razgovor. Milojeviću je u instrukcijama posebno naloženo da sazna kako Gešovljeva vlada gleda na albanski pokret i kako će se bugarska vlada prema njemu dalje držati. S druge strane, Milovanović je rekao da u slučaju da Gešov pita Milojevića o srpskom držanju, on treba da mu odgovori da Srbija budnim okom prati događaje, da se drži potpuno u rezervi dok ne vidi njihov dalji razvoj, zatim da dokle god ne bi bila u stanju da računa, s jedne strane, da za nju austrougarska intervencija neće biti nepovoljna, a s druge strane, da ima mogućnosti za srpsko-bugarsku zajednicu u slučaju komplikacija — srpska vlada smatra da bi širenje ustanaka preko izvesnih razmera moglo doneti opasnost i Srbiji i svim drugim balkanskim državama. Sem toga, bio je mišljenja, kako je razvoj ustanaka stajao izvan domaćaja njihove volje, da im zdrava svest naleže da čine ono što je u njihovoj moći radi odbrane zajedničkih interesa, a najpre želi da s Bugarskom dođe do bližeg kontakta.⁸⁸

⁸⁶ DA-SIP, P. O. F. IX P/6—IV, Sofija, 17. III 1911, tel. 471.

⁸⁷ Isto, Sofija, 18. III 1911, br. pov. 79 (477).

⁸⁸ Isto, Beograd, 19. III 1911.

Na drugom viđenju s Milojevićem Gešov je obećao da će činiti sve što može da međusobni odnosi budu što bliži, jer ih na to upućuju i teške prilike koje preživljavaju narodi Balkanskog poluostrva, a naročito albanski ustanak. Gešov je pitao Milojevića da li ima kakvih vesti o planovima Ridića i Garibaldija i o stanju u Albaniji. Milojević je odgovorio da ponudama i planovima Garibaldija ne treba pridavati ozbiljnu pažnju, a o stanju u Albaniji se starao da precizno saopštiti Milovanovićeva uputstva. Naročito je naglašavao kako Srbija, pošto se albanski pokret nalazi potpuno izvan njenog uticaja, sa najvećom pažnjom i rezervom prati njegov razvoj. Dalje je rekao da je za Srbiju od osobitog značaja da u slučaju većih komplikacija u Albaniji zna kakvo bi držanje zauzela Bugarska. Stoga, rekao je Milojević Gešovu, Srbija ima interes da sazna kako bugarska diplomatička, prema podacima koje ima, gleda na albanski pokret. Umesto odgovora, Gešov je rekao Milojeviću, da je tek došao na upravu, da stvar nije dovoljno proučio i da bi želeo da mu Milovanović, kao mnogo iskusnijii od njega, iscrpno iznese svoje poglede o tom pitanju. U toku daljeg razgovora Milojević je rekao da se prema podacima koje ima i prema stanju u kome se nalaze ustanici u Albaniji još ništa ne može određeno reći o daljem razvoju događaja. Istakao je da se i držanje Austro-Ugarske ne može tačno odrediti, da je ona još uvek rezervisana, ali da čini pripreme da u datom trenutku, ako dođe do poremećaja status quo, taj poremećaj okrene u svoju korist. Stoga je potrebno, naglasio je Milojević, da Srbija i Bugarska budu u stanju da sačekaju spremni svaku eventualnost, jer, nesumnjivo, svaki dalji prodor od strane Austro-Ugarske nanosi težak udarac samostalnosti svih balkanskih država.⁸⁹

Srpski ministar Milovanović se posle obrazovanja Gešovićeve vlade svim silama trudio da razobliči austrougarske planove o autonomiji Albanije od Jadrana do Vardara, pa čak i do Jegejskog mora, i da ih predstavi kao nov manevr, kojim će se, pod maskom održavanja status quo, zadati udarac svim balkanskim narodima, a na prvom mestu Srbiji, za koju je to pitanje opstanka. Zato provokativno izjavljujući da ne veruje da bi na stvaranje autonomije Albanije, koja bi bila pod uticajem Austro-Ugarske, engleska i francuska vlada mogle gledati s mnogo naklonosti, Milovanović je tražio kao preventivu da se u Sofiji interveniše u korist srpsko-bugarskog sporazuma.⁹⁰

Milovanović je početkom aprila 1911. godine obaveštavao Milojevića da do daljnih uputstava ne insistira na sporazumu. Iako je Gešov najavio rat četništvu, veze između makedonskih i albanskih revolucionara su postajale jače i očevidnije. Pored drugih albanskih izaslanika, koji su s vremena na vreme krstarili po Bugarskoj i u Sofiji se sastajali s makedonskim revolucionarima, 3. aprila na Sofijskom univerzitetu držao je predavanje Ivanaj-bej, jedan od albanskih intelektualnih predstavnika. Bilo je veoma karakteristično što je predavanje otvorio dr Nikola Rizov, sekretar Ministarstva inostranih dela. Ivanaj-bej je pledirao za solidarnost između Bugara i Albanaca, za izvojevanje autonomne Makedonije i Albanije. On je oštro kritikovao rad Austro-Ugarske u Albaniji. Posle govora Ivanaj-beja Grigor Vasiljev, advokat, kojeg je vlada Malimova slala u Pariz da pledira za makedonsku stvar u korist Bugara, izjavljuje kako „Bugare“ i Albance ne deli nijedno sporno selo. Stoga su oni upućeni jedni na druge da zajedničkom snagom sruše mladoturski režim. Milojević je lično pristustvovao ovome zboru. Posle je rekao Gešovu da je Ivanaj-bej austrougarski agent, da su otputo-

⁸⁹ Isto, F. VIII 0/XI, Sofija, 23. III 1911, br. pov. 89 (506); isto, P. O. F. IX P/6—IV, Beograd, 16. III 1919.

⁹⁰ А. Алексић-Пејковић, n.d., 498; DA-SIP, P. O. F. IX. P/6—IV, Skoplje, 14. III 1911, strogo pov. 452.

vali u Crnu Goru, a zatim u Albaniju Černopejev, P. Čaulev i Todor Alek-sandrov. Gešov je priznao i dodao da mu je neprljatno što se baš prvih dana njegove uprave albanski ustank nalazi u takvoj fazi. Za Ivanaj-beja je rekao da niko ne garantuje da on nije agent Austro-Ugarske.⁹¹

Početkom aprila 1911. godine, predsednik bugarske vlade Gešov izjavio je srpskom poslaniku u Sofiji da su njegovu partiju i vlada za prijateljstvo sa Srbijom. Tom prilikom je predložio da se između srpske i bugarske vlade izvrši razmena mišljenja o albanskom ustanku i da otpočnu pregovori o sklapanju saveza koji ne bi imao ofanzivne ciljeve u odnosu na Tursku.⁹² Pošto su borbe u severnoj Albaniji, koje su otpočele krajem marta, ubrzo dobile karakter opštег ustanka, srpska vlada je rešila da prihvati bugarske ponude. Naime, Milovan Milovanović je 15. aprila 1911. godine pozvao bugarskog poslanika u Beogradu Toševa i izneo mu gledište svoje vlade: da se iz arbanaškog ustanka mogu „izleći krupni događaji i slom današnjeg stanja na Balkanu”. Zbog toga bi trebalo, predlagao je on, da se Srbija i Bugarska što pre sporazumeju i da tako „s punim poverenjem jedne u drugu, zajednički utvrđenim planom izađu događajima u susret, bilo sačekujući ih, bilo, ako se za to ukažu povoljne prilike, izazivajući ih”. Tošev je tražio razjašnjenje da li „stanje može biti takvo da Srbija i Bugarska imaju interesa da izazovu događaje”. Na ovo je Milovanović odgovorio da se to ni u kao slučaju ne može desiti dok se između njih ne postigne sporazum, a posle kad se uspostavi srpsko-bugarska zajedница, svi su izgledi da bi se to moglo dogoditi. I pošto je bugarski poslanik Tošev u svemu prihvatio srpsko gledište, Milovan Milovanović mu je, iznoseći srpske zahteve u pogledu Makedonije i Albanije, predložio da se pregovori povedu u Sofiji ili u Beogradu ili da se organizuje slučajan sastanak između njega i Gešova u Veneciji. Tošev je na ovo odgovorio da on veruje „da bi se Bugarska još mogla izmiriti s mišlju da Srbiji ostavi Skoplje, ali sumnja da može biti reči o Velesu i Prilepu”.⁹³

Pašić, suprotно Milovanoviću, zastupao je gledište da savez s Bugarskom pored odbrambenog sredstva prema Dvojnoj Monarhiji, bude isto tako, ako ne i više, oruđe za prodiranje na jug, u Makedoniju. On je 17. aprila posetio Toševa. Prema Toševljevom izveštaju, Pašić je tražio za Srbiju teritoriju severno od linije reka Bregalnica — Veles — Drač, a da ostali deo Albanije i južna Makedonija pripadnu Grčkoj, dok sve drugo Bugarskoj.⁹⁴

Nekoliko dana kasnije Milovan Milovanović je ponovo ukazao Toševu na opasnost od albanskog ustanka i od zahteva za arbanaškom autonomijom koju širi Austro-Ugarska u Evropi.⁹⁵ Međutim, s bugarske strane ponovo je došlo do negativnog dogovora.⁹⁶ Bugarska buržoazija i dinastija uporno su izbegavale sporazum sa Srbijom, nadajući se da će laviranjem između dva bloka sila ostvariti svoje aspiracije na celu Makedoniju.⁹⁷

Prema ruskom poslaniku u Beogradu Hartvigu, suština razgovora Milovanovića s Toševom bila je odricanje akcije Crnoj Gori i Albaniji, kako bi se pridobila Bugarska za Srbiju u Makedoniji.⁹⁸ U ovakvoj situaciji srpskoj vlasti je ostajalo da se vrati svojoj staroj akciji — da prati prilike među Albancima i bugarske veze s njima. U ovo vreme srpski generalni konzul u

⁹¹ DA-SIP, P. O. F. VIII O/XII—I-II, Sofija, 24. III 1911. br. pov. 91 (507).

⁹² *Prvi balkanski rat 1912—1913*, 82.

⁹³ Isto, 82—83.

⁹⁴ А. Борбенић, *Пашић и Миловановић у преговорима о балканском савезу*, Историски часопис, IX—X Београд, 1959, 471; Илија Колчаков, *Дипломатическа подготовка на Българско-Сръбския съюз от 1912 г. Годишник на Софийския университет* 1963, том 54, 450.

⁹⁵ *Prvi balkanski rat 1912—1913*, 83.

⁹⁶ С. Соколо, н.д., 78.

⁹⁷ А. Алексић-Пејковић, н.д., 489.

⁹⁸ МОЭИ, I, бр. 15.

Skoplju J. M. Jovanović piše da su Bugari najviše pomogli albanski pokret na Cetinju. Kao i ranije, on drži da su i bugarski poslanik i predstavnici revolucionara iz Makedonije imali najviše udela u davanju saveta bilo vlasti Crne Gore, bilo samim šefovima albanskih emigranata. Jovanović smatra da je i ideja o autonomiji Albanije, koju je u ovo vreme zastupala vlada Crne Gore nametnuta od strane Bugarske, i to radi bugarske makedonske politike. On polazi od toga što se vladar Crne Gore i ranije izjašnjavao za autonomiju Makedonije, a da nikada nije bio za autonomiju Albanije. Prema generalnom konzulu, kroz autonomiju Albanije prikazan je Mírage stare zetske kraljevine bez Kotora. Iz njegovih navoda se vidi da je bivši bugarski ministar Ljapčev, kao i D. Rizov, pristalica sporazumnog rada s Albancima, i da je ovaj preko dr N. Koluševa, Karajovova i brata D. Rizova stajao u neprekidnoj vezi s Albancima. Odатle se takođe vidi da su mnogi bugarski izaslanici odlazili preko Beograda i Kotora, ili preko Skadra, a i preko Italije, u Crnu Goru. J. M. Jovanović vidi posledicu ove akcije Bugarske i njenih agenata u tome što se u cetinjskim novinama poluzvanično piše o autonomiji Skenderije i što albanski emigranti vrše razne upade u Tursku iz Crne Gore.⁹⁹ Činjenica je da je Crna Gora neskriveno pripremala albanske emigrante za akciju, te da su se pojedini bugarski agenti i članovi rukovodstva VMRO povezali u Crnoj Gori s ustanicima.. Tako su u proleće 1911. godine pošli iz Sofije za Makedoniju vojvode Petre Čaukev i Hristo Černopejev, koji su išli s kongresa makedonskih revolucionara, najpre u Crnu Goru, a odatle u svoje krajeve, prvi u bitoljski a drugi u strumički.¹⁰⁰ O suštini politike Crne Gore u malisorskom ustanku, kada je austrougarski poslanik na Cetinju Gizl po nalogu svoje vlade preporučio Cetinju neutralnost u albanskom pitanju, kralj Nikola je rekao „da on namerava da ostane neutralan, ali da je po njegovom mišljenju rat s Turskom u bliskoj budućnosti ne-izbežan.¹⁰¹ Kada je u Malesiji buknuo ustanak, ponovo je pokrenut u Sofiji albanski list *Slobodna Albanija* u redakciji K. Maurozija. Malisorski ustanak privukao je najveće interesovanje ne samo političkih nego i vojnih krugova Bugarske. Naime, kada su uspesi Malisora nad turskim trupama doveli u pitanje mir na Balkanu, bugarski generalštab uputio je na bojno polje Lepetića, aktivnog oficira sofijskog garnizona i bivšeg crnogorskog oficira, da lično prouči prilike u pobunjenim krajevima. Lepetić je objavio te rezultate u svojoj brošuri.¹⁰² O politici Beograda u vreme malisorskog ustanka ruski poslanik u Sofiji Nekljudov je pisao da su želje Srbije u slučaju odlučnijih događaja na Balkanskom poluostrvu da zauzme Staru Srbiju i severnu Albaniju i probije sebi put na Jadranško more južnije od Crne Gore.¹⁰³

U ovoj situaciji albansko pitanje postaje ponovo predmet diskusije između Gešova i otpravnika Milojevića sredinom aprila 1911. godine. Gešov je izjavio da ga uveravaju da Italija nije prisutna u postojećim metežima i naglasio da to znači da Albance podržava jedino Austro-Ugarska. Zbog ovog je želeo da se o albanskom pitanju podrobниje izmene misli i da se ono bliže proceni Milojević je rekao Gešovu da će ministar Milovanović sigurno sa najvećom gotovošću prihvati predlog za razgovor o tom pitanju. Gešov je smatrao da su oni rešili da najstrožim merama ometaju rad revolucionarnih elemenata i da su zbog toga u pograničnim oblastima naimenovani za okružne načelnike najpoverljivije ljudi. Nije krio da su neki od njihovih vojvoda (Černopejev, P. Cauljev i T. Aleksandrov) otišli u Crnu Goru.

⁹⁹ DA-SIP, P. O. F. IX P/6—IV, Skoplje, 29. III 1911, strogo pov., br. 555.

¹⁰⁰ Isto; *Prvi balkanski rat 1912. 1913.*, 81.

¹⁰¹ МОЭИ, I, br. 115.

¹⁰² СКГ, 1911, knj. XXVII, 787.

¹⁰³ МОЭИ, I, br. 18.

Na ovo je Milojević primetio da se čuje da mislu spomenute vojvode koji su se uputili preko Crne Gore u pomoć albanskim ustanicima nego da se spremaju 20—30 iskusnih podoficira na put u Albaniju i da bi njihov zadatak bio da obučavaju albanske ustanike u rukovanju oružjem, i dalje, kao beznačajnu verziju, saopštio je da je unutrašnja revolucionarna organizacija rešena da oružje, municiju i bombe koje čuva u pograničnim mestima prema Albaniji ustupi albanskim ustanicima. Na ovo je Gešov rekao da su i njemu ti glasovi saopšteli pitajući se da li se može tim pojavama pridavati velika važnost. Misli da se to ne može, jer ceo svet hoće mir i sa svih strana se njima to preporučuje i zato nije razumno da oni sami prete ratom. Prolazeci od ovog, Gešov je završio razgovor tvrdnjom da oni žele da održavaju potpuno prijateljske odnose sa svim svojim susedima.¹⁰⁴

Da bi prekinuo neizvesnost, srpski diplomata u aprili 1911. godine upoznaje Gešova s Milovanovićevom željom za „slučajni“ sastanak. Gešov je Milovanoviću rekao da mu je već Tošev o tome pisao iz Beograda ističući da bi taj sastanak imao cilj da se izmene misli o situaciji u Albaniji. Tom prilikom Gešov je izjavio da je ideja o stvaranju autonomne Albanije, koja bi obuhvatala veći deo Makedonije i Stare Srbije, neosporno vrlo opasna kako za Srbiju tako i za Bugarsku. Što se tiče sastanka, on je mišljenja da se on ipak mora odložiti zbog nepoznavanja toka stvari i zbog izbora za Veliko narodno sobranje. Za Milojevića je takva situacija značila da je Gešov voljan, bar za izvesno vreme, da prihvati razgovor o zajedničkom radu sa Srbijom zbog toga što želi, pre svega, da uspostavi dobre odnose s Turском,¹⁰⁵ a i zbog toga što se i Asim-bej, turski poslanik u Sofiji, interesovao za stanje odnosa Srbije sa novom bugarskom vladom. Prema Milojeviću, dobri odnosi Bugarske s Turском bili su potrebeni Bugarskoj, jer su i Gešov i Danev obeshrabreni desetogodišnjom četničkom politikom stambolista i demokrata u Makedoniji, koja je tamo smanjila bugarske pristalice od jednog miliona na 700 000 duša. Zbog ovoga su svi vladini listovi bili protiv četništva.¹⁰⁶ Promenu bugarske politike prema revolucionarnoj delatnosti primećivao je i srpski konzul u Bitolju Čemović. Uzroke za to on vidi u promeni vlasti u Bugarskoj, u neuspehu pregovora bugarske organizacije s albanskim organizacijom, u lokalizovanju albanskog ustanka na granici Crne Gore.¹⁰⁷ Međutim, prema podacima upravitelja srpske škole iz Velesa, bugarska vlast u tom kraju je sporo napredovala s prodorom u svome novom kursu. On iznosi da su „tamošnji bugaraši i dalje živo zainteresovani za događaje u Arnautluku“ i da su spremni na prvi mig iz Sofije da se odmetnu od vlasti.¹⁰⁸ Promena kursa Sofije prema revolucionarnim tokovima bila je po-

¹⁰⁴ DA-SIP, P. O. F. X I/6—IV, Sofija, 30. III 1911. br. pov. 101 (535).

¹⁰⁵ Isto, P. O. F. III I/1—XIV, Sofija, 5. IV br. pov. 110 (646). Nikola Pašić je smatrao da težnja Gešovljeve vlade „ne sastoji se u tome da zaključi tajni ugovor s Turском, već s Trojnim savezom da time zadrži Rumuniju u pasivnom držanju, a Srbiju da ostavi na milost i nemilost Austro-Ugarskoj i da sebi osigura slobodne ruke prema Turskoj te da je ratom ili mirom prinudi da ispunjava njene zahteve. Otuda i koketiranje s Grčkom, koje takođe ide u sporazumu s Austro-Ugarskom. Treba sve poglede upravljati na tu stranu“ (isto, F. III, I/1—XIV, Sofija 17. VI 1911, br. pov. 247 [1067]). U prilog Pašičevog mišljenja govori i Milojević iz Sofije ističući da je konzularna konvencija zaključena između Austro-Ugarske i Bugarske i potpisana 31. V 1911. godine obeležena u Sofiji kao veliki nacionalni uspeh, jer se njome Austro-Ugarska odričala režima kapitulacija bez ikakva ograničenja. I prema Milojeviću, Gešovljeva vlast je verovala da će približavanje Turskoj lakše suzbiti rad Srbije u Makedoniji, blagodareći odnosima Srbije sa Crnom Gorom i Austro-Ugarskom. (Isto, F. III, I/1—XIV, Sofija 23. V 1911. br. pov. 208 [888]). O promeni kursa Bugarske prema četničkoj akciji u Makedoniji — isto, Carigradsko poslanstvo, Solun, 5. VIII 1911, br. pov. 217.

¹⁰⁶ Isto, Sofija, 5. IV 1911, br. pov. 110 (646).

¹⁰⁷ Isto, P. P. O. 1911. red 78, Bitolj, 22. IV 1911. br. 515 (2448).

¹⁰⁸ Isto, Skoplje, 27. VI 1911, br. 1524 (3931).

sledica promene u taktici političke borbe levog krila VMRO, koje je tražilo rešenje makedonskog pitanja u okviru Turske.¹⁰⁹

Novi momenat u albanskom pitanju nastupio je početkom juna pisanjem bečkog lista *Fremdenblatt*, koji se stavio na stranu Albanaca. Ovo pisanje je ponovo stavilo na dnevni red Albance u odnosima između srpske diplomatiјe i Bugarske. Novi srpski poslanik u Sofiji Miroslav Spalajković, koji je na ovo mesto došao posle smrti Svetislava Šimića, u pratnji sekretara poslanstva Milojevića 27. maja 1911. godine učinio je posetu Gešovu u Ministarstvu inostranih dela. Ministar Gešov je odmah počeo interpretirati članak lista *Fremdenblatt*. Vezujući ga za događaje u Albaniji, smatrao je da je ta pojавa u bečkoj štampi pravi „suvijeviše“. Spalajković je bio mišljenja da treba naglasiti da se ranije Austro-Ugarska javljala kao zaštitnik Crne Gore, a sad je zaštitnik Albanaca i njihovih pretenzija. Srpski diplomat je držao da se sada osetila nezgoda od potpuno pasivnog držanja prema događajima na granici Crne Gore i opasnosti za interes austrougarske propagande među Albancima, naročito među katoliciма, ako ma šta ne učini za njih. Takođe je smatrao da je u albansko-turskom sporu morao i za Austro-Ugarsku da nastupi trenutak da zauzme poziciju za mladoturski režim ili protiv njega. Prema Spalajkoviću, pošto je Crna Gora direktno, a Rusija indirektno, izjavila da će krivica biti samo od Turske ako se mir ozbiljnije naruši, to je Austro-Ugarska, nešto iz bojazni za interes svoje propagande i svog verskog protektora među Albancima, nešto iz surevnjivosti prema Crnoj Gori, koja teži da što više privuče simpatije albanskih katoličkih plemena, a naročito iz surevnjivosti prema poslednjoj ulozi Rusije, morala da podne istim putem i da progovori javno tomu koji se, nema sumnje, Carigradu ne može nikako dopasti. S druge strane, Gešov je bio mišljenja da ovaj preokret Habzburške Monarhije treba pripisati uticaju austrougarskog pretstolonaslednika, a da će posledica toga nesumnjivo biti hrabrenje Albanaca. I on je bio mišljenja da će ruski korak, a naročito ova promena u držanju Austro-Ugarske prema Turskoj, morati da donese samo neprijatnosti i da će joj stvoriti i veće neprilike unutra i spolja. Razmatrajući tu situaciju, Spalajković ističe da Gešov nije mogao da prikrije svoju zluradost napominjući da očekuje još veće rasulo i stalno opadanje državnog autoriteta u Turskom Carstvu. Pri tom je napomenuto da on ima pouzdanih izveštaja da su se svi Mirditi ipobunili i da nije istina, kao što se iz Carigrada tvrdi, da među njima ima nesloge.¹¹⁰

U Sofiji se na pisanje lista *Fremdenblatt* u korist Albancaca gledalo tako kao da se Austro-Ugarska priprema za pohod na Solun, i pored njenog poricanja da ima takvu namjeru. Prema izveštaju ruskog poslanika u Sofiji Nekljudova, ovde se smatrao da Austro-Ugarska ne pomišlja na osvajanje Makedonije zbog svojih unutrašnjih teškoća, ali da radi na tome da ovo područje zauzme autonomna Albanija uključujući „staru“ Srbiju i skopski i bitoljski sandžak s dolinom Vardara. Verovalo se da bi „autonomna“ Makedonija, koju bi činili samo dolina Strumice i područje između Soluna i Vodena, bila s uvećanom Albanijom pod potpunim austrougarskim uticajem i da bi činila glavnu prepreku Bugarskoj u njenim težnjama da zaposedne dolinu Vardara.¹¹¹ U ovoj situaciji, kada je *Fremdenblatt* proturio u evropsku štampu ideju o stvaranju jedne autonomne Velike Albanije koja bi obuhvatila 2/3 Makedonije, bugarsko javno mnenje ne samo što je prestalo simpatisati albanski ustanku nego je počelo izražavati svoj protest protiv svih velikoalbanskih planova.¹¹²

¹⁰⁹ S. Skoko, n.d., 73.

¹¹⁰ DA-SIP, P. O. F. X P/6—IV, Sofija, 28. V 1911, br. pov. 212 (926).

¹¹¹ MOŽI, I, br. 141.

¹¹² CKT, 1911, knj. XXVIU, 787.

Gešov i Spalajković su početkom jula 1911. godine imali prilično dug sastanak na kome su razmatrali pitanje albanskog pokreta. Gešov je odmah u početku razgovora saopštio srpskom poslaniku sadržinu jednog izveštaja Netkova, bugarskog konzula u Bitolju, u kome je stajalo da je pre kratkog vremena govorio s jednim albanskim prvakom iz Debra, koji mu je rekao da će opštii ustank u Albaniji buknuti iduće (tj. 1912) godine, jer ove godine nisu svi spremni. Pošto je pročitao gornji izveštaj, Gešov je pitao srpskog diplomatu šta on misli o pobuni i da li je moguć takav opštii ustank. Na ovo poslednje Spalajković je odgovorio negativno. Polazeći od pogleda šefa srpske diplomatičke reprezentacije o albanskom pitanju i dokazujući Gešovu nemogućnost opštег ustanka, Spalajković je najpre ukazao na razliku koja postoji između pravih Albanaca i Arnauta, naročito u pogledu procesa narodne formacije. Zatim je ukazao na razliku koja je postajala među samim Albancima, na deobu na plemena i fuisse i na njihovu pocepanost kako kod Albanaca tako i kod Arnauta. Da bi što jače potkreplio svoj stav, Spalajković je bugarskom ministru dao obaveštenja o Arnautluku, u koji je računao ionaj deo Stare Srbije u kojem su Arnauti bili u većini u odnosu na Srbe, tj. oblast koju su sačinjavali pečki, prizrenski i debarski sandžak sa severnim delom bitoljskog vilajeta. Dalje, objašnjavao je etničko poreklo Arnauta govoreći da su oni u kraju u koji je on smatrao Starom Srbijom većinom srpskog porekla. Da bi što jače potkreplio svoj stav, tj. nemogućnost opšteg albanskog ustanka, Spalajković je ukazao Gešovu da će oni na koje se najviše računalo i koji su najglavniji (Isa Boljetinac, Sulejman Batuša i Ferović), pošto je izbila pobuna Malisora i Mirdita, moći da pokrenu i Arnaute muhamedance i da tako dignu ponovo ustank u tom delu Stare Srbije kao produženje pobune Albanaca iz 1910. godine. Mesto toga oni se sada predaju i mole za milost. Polazeći od ove činjenice, Spalajković je bio mišljena da je očigledno da su spomenuti pravci od početka malisorskog ustanka osećali izvesnu antipatiju prema pokretu na čijem delu su bila istaknuta katolička albanska plemena. Ovim je srpski poslanik potvrđivao svoju tezu da je razlika u veri među Albancima u stvari smetnja za bilo kakvu njihovu zajedničku i opštu akciju. Gešov se potpuno složio sa Spalajkovićevim mišljenjem, a naročito s tim da opštii ustank među Albancima nije moguć, naročito zbog razlike u veri. Posle toga Gešov je srpskom poslaniku preneo jedno saopštenje o kralju Nikoli i njegovoj ulozi u tadašnjem albanskom pokretu, napominjući da, bez sumnje, i srpska strana ima takve podatke. Govoreći o mentalitetu i diplomatskim osobinama crnogorskog vladara i napomenuvši da mu je njegovo lukaštvo dobro poznato, Gešov je izvadio iz fioke jedan raport Rizova iz Rima i pročitao ga. U njemu je Rizov javljaо da je u nekoliko mahova razgovarao sa Gregorićem, crnogorskim generalnim konzulom u Skadru, i da je nekim od tih razgovora prisustvovao i Vujić, srpski poslanik u Rimu. Gregorić je priznao Rizovu da je Crna Gora pobunila Albance i tome u prilog saopštio sledeće činjenice:

1. Crnogorsko pleme Kuči je prvo počelo. Dr Rizov, da bi objasnio kako je to pleme Kuči, naveo je da iz njega potiče Orahovac, bivši predsednik poslednjeg Sobranja pod demokratima.

2. Turske trupe su počele stizati i, kada jvu Vukotić saznao da na samoj granici Crne Gore Turska već okuplja 80 bataljona vojske, strah je zavladao na Cetinju i kralj Nikola se odmah obratio ruskom caru moleći ga za intervenciju u Carigradu.

3. Gregorić je još obavestio Rizova da će sada Sulejman Batuša, Ferović i Isa Boljetinac dići i muhamedance i onda će ustank postati opštii. Tada će i za Bugarsku nastupiti trenutak da uđe u akciju.

Pri čitanju ovog poslednjeg pisma Gešov se smejavao naivnosti i neozbiljnosti Gregorića odnosno cetinjskih državnika.

U daljem razgovoru Spalajković je ukazivao Gešovu na to da je očevidno da nije trenutak za akciju i da bi to bilo opasnost za sve balkanske

narode, te da bi se time samo Austro-Ugarska mogla koristiti. Toga mišljenja je bio i Gešov. Spalajković je polazio od konstatacije da sile još nisu spremne, naročito Rusija, za likvidiranje albanskog pitanja i istakao da bi se desilo ono isto što se desilo kada je bilo otvoreno bosansko-hercegovačko pitanje. Zato je držao da bi otvarati u to vreme slično pitanje značilo izlagati se opet istim diplomatskim neuspesima i poniženju. Govorio je Gešovu da to treba izbegavati i napomenuo da je to srpsko gledište. Zatim je rekao da Srbija nije prestajala da dejstvuje i neposredno na Cetinje i posredno preko Petrograda da se spreči bilo kakav nepromišljeni plan koji bi tom prilikom nesumnjivo doveo do katastrofe.

Posle toga Gešov se ponovo vratio na poslednji korak Austro-Ugarske prema stvarima u Turskoj. Spalajković navodi da ga je taj korak mnogo interesovao i smatra da je o tome morao da ima duge razgovore s kraljem Ferdinandom. Kao i u prethodnom razgovoru, Gešov je taj korak Austro-Ugarske pripisivao uticanju klerikalaca i tadašnjoj unutrašnjoj politici Austro-Ugarske zbog izbora. Smatrao je da je vlasti potrebno da u trenutku izbora zadovolji klerikalce, koji su neprestano tražili da se učini nešto za Albance katolike. U ovome on vidi da glavna uloga pripada austrougarskom prestolonasledniku, koji je bio pod uticajem klerikalaca. Pošto je Gešov izjavio da mu je to dobro poznato, Spalajković je smatrao da je kralj Ferdinand doneo te vesti iz Beča. Istina, Gešov je engleskom poslaniku, govorio da sve to saznao od kralja Ferdinanda. Ipak je Spalajković našao za potrebno da Gešovu skrene pažnju na opasnost za sve balkanske narode od uloge koju je Austro-Ugarska nekoliko dana pre inagurisala kao svoju buduću politiku na Balkanu. Govorio je da su najnoviji saveti Turskoj u stvari prvi korak Austro-Ugarske u albanskom pitanju. Naglašavao je da Austro-Ugarska teško može da računa na vekovne kombinacije sa slovenskim i uopšte pravoslavnim elementima na Balkanu i da zato ona otvoreno ističe jedan nov etnički elemenat — Albance, s kojima će ubuduće operisati kao najpouzdanim narodom grupom u Turskoj. Spalajković je govorio Gešovu da će ovo Austro-Ugarskoj ići utoliko lakše i uspešnije što ona ima jednu pozitivnu osnovu za takav program svoje buduće balkanske politike, tj. verski protektorat nad katolicima Albancima. Polazeći od ove činjenice, srpski diplomat je smatrao i Gešovu rekao da Austro-Ugarska u tom trenutku hoće da spase od očigledne propasti katolički elemenat u tom delu Turske i da u isto vreme time dà na znanje da će i ubuduće vršiti takvu ulogu. On je video da Austro-Ugarska ne dopušta Turcima da taj elemenat unište, kao i to da će docnije njen korak značiti isticanje ideje o jedinstvu Albanaca i, naposletku, njen definitivni program ideje o autonomiji Albanije. Jednom rečju, Spalajković je naglašavao Gešovu da Austro-Ugarska već zauzima položaj zaštitnika Albanaca i balkanskih katolika, nasuprot Rusiji kao zaštitnici Slovena i pravoslavlja u Turskoj. Zato je za balkanske pravoslavne narode — Srbe, Bugare i Grke smatrao je Spalajković, taj program Austro-Ugarske veoma opasan. Napomenuo je da će se zato nastojati da narodi sami likvidiraju turško pitanje ne uvlacići u to Albance kao nekakav četvrti nacionalni elemenat. Istim je da je ideja o autonomiji Albanije podjednako opasna za sve navedene narode. Govorio je da Albanci, inspirisani i potpomognuti u tome sa strane, već sada ističu svoje pretencije na kosovski i bitoljski vilajet. Usled toga, rekao je dalje Gešovu, cela politika prema Albancima treba da se sastoji u tome „da se služimo njima kao sredstvom i da ih otuđujemo od Austro-Ugarske, ali nikako da ih upućujemo na stvaranje nekakve zasebne njihove političke celine. Stoga je za nas sada najvažnije motriti na svaki gest Austro-Ugarske prema Albancima“. Srpski poslanik kaže da je njegovo tadašnje izlaganje o budućoj situaciji, na bugarskog ministra učinilo je dobar utisak. Sam Gešov je bio mišljenja da su poslednje manifestacije u držanju Austro-Ugarske zaista ozbiljan znak

i da zaslužuju najveću pažnju. Naglasio je da mu je opasnost sasvim jasna i da sada vidi da se zimus nije moglo sve tačno odrediti, nego se samo sumnjalo, kao što se i u Beogradu sumnjalo u držanje Austro-Ugarske, a da su činjenice sada tu.

Na kraju razgovora Gešov je rekao i to da Austro-Ugarska teži da na Balkanu osami slovenske narode i da od njih odvoji ostale narodnosti. Smatrao je da će njena politika ići na to da se stvori albanski narod i da ga odvoji od drugih naroda na Balkanu. Pri tom je polazio od činjenice da je Austro-Ugarska u vreme Malinovljevog kabineta pokušala da odvoji Grke od Bugara i Srba. Zato je nekoliko puta naglasio da on zna „positivement”, „pertinemment”, da je grof Erental u to vreme svim silama radio u Atini na tome da odvoji Grčku od Bugara.¹¹³

Austro-Ugarska je i dalje svoju politiku maskirala principom držanja status quo. Šef austrougarske diplomatiјe u razgovoru s ruskim ambasadorom N. Girsom juna 1911. godine govorio je da nikakav nesporazum ne može biti razlog da se Rusija i Austro-Ugarska ne pridržavaju ovoga principa. U isto vreme Erental je rekao da situacija na Bliskom istoku nije povoljna, jer se turska vlada ne pridržava potrebnih mera za umirenje Albanaca. S druge strane, kralj Nikola savetuje ustanicima da ne budu mirni. Zato je nalazio da se dve sile ponovo obrate energičnije savetima kako Turskoj tako Crnoj Gori.¹¹⁴ Austrougarski ambasador u Carigradu Pavličini smatrao je da se ključ za izlaz iz malisorske situacije malazi na Cetinju i da ih je ferman sultanov Malisortima mogao umiriti pre nekoliko meseci.¹¹⁵

Zauzimanje Austro-Ugarske za Albance bilo je krajnje neprijatno za Tursku.¹¹⁶ Prema izveštaju Palavičinija od 26. juna 1911. bivši veliki vezir Hilmi-paša putuje u Rim da bi nezadovoljstvo Malisora odstranio kao sredstvo kojim se koriste Rusija i Austro-Ugarska.¹¹⁷ U isto vreme, na Grejovu ponudu Erentalu da sile zajednički istupaju u Carigradu povodom malisor-skog pitanja, austrougarski ministar je rekao da su Rusija, Italija i Austrija, dužne da usaglase svoje akcije.¹¹⁸

Novu klimu o odnosu Bugarske prema albanskom pokretu zapazio je i rumunski poslanik u Sofiji Dijamandi. On je bio mišljenja da Bugarska ništa neće preduzeti protiv Turske, jer uviđa da se javlja još veća opasnost stvaranjem autonomije Albanije. S druge strane, poslanik je smatrao da u Bugarskoj još neće doći do katastrofe i da do nje albansko pitanje ne može dovesti, ali da nema sumnje da ono može imati odraza na opštu unutrašnju situaciju. Prema poslaniku Dijamandiju, do opasnosti može dovesti samo slom stanja u Carigradu. On je isticao da ima mnogo znakova koji govore o tome da je to stanje rđavo i da odnosi među mladoturcima ulaze u kritičnu fazu.¹¹⁹

Situacija među Albancima, i to ovog puta među onima na jugu, bila je predmet novog sastanka koji je održan sredinom jula 1911. godine između Spalajkovića i Gešova. Tom prilikom je bugarski ministar rekao da, prema obaveštenjima koja ima, ne veruje da će u južnoj Albaniji doći do pobune protiv Turske. U daljem razgovoru Gešov se ponovo vratio na stav Austro-Ugarske prema Grčkoj. Naglasio je i ovog puta da Erental nije uspeo da pridobije Grčku za sebe, iako je 1910. posređovala u Carigradu za prekidanje bojkota grčke trgovine i brodarstva. Spalajković je isticao da Austro-Ugarska želi da odvoji Grčku od Slovena i da je veže za sebe. Na ovo je bugarski mi-

¹¹³ DA-SIP, P. O. F. X P/6, IV, Sofija, 2. VII 1911, br. pov. 221 (953).

¹¹⁴ МОЭИ, I, br. 144.

¹¹⁵ HHStA, PA XIV, K. 36 Jenikej, 22. VI 1911, privatno pismo.

¹¹⁶ МОЭИ, I, br. 136.

¹¹⁷ HHStA, PA XIV, Jenikej, 20. VIII 1911, br. 3813.

¹¹⁸ МОЭИ, I, br. 135.

¹¹⁹ DA-SIP, P. O. F. III I/I—XIV, Sofija, 12. VII 1911, br. pov. 350 (1416).

nistar rekao da je Grcima veoma dobro poznata opasnost koja svima preti. Naglasio je da austrougarski ministar grof Erental hoće da stvori jednu antislovenačku državu na Balkanu, tj. da radi na stvaranju velike autonomne Albanije koja bi obuhvatila najveći deo Stare Srbije, Makedonije i Epira. On je naglasio da pozitivno zna da Austro-Ugarska hoće da siđe u Solunu. Zato je naglasio da se tu krije opasnost i da on smatra da treba tražiti načina da se ona otkloni.¹²⁰

Turski ministar spoljnih poslova u razgovoru sa Čarikovom spominjao je da od tursko-crnogorskog sukoba ima koristi samo Austro-Ugarska, koja se zalaže za autonomiju Albaniju samo da bi Albanija potpala pod nju.¹²¹ Mladoturska štampa je avgusta 1911. godine oštvo napadala Austro-Ugarsku tvrdeći da ona dostavlja oružje Malisorima. Vajzer je ubedivao ministra rata Turske da isporuka oružja Malisorima nije uperena protiv Turske, jer su oni obećali da ga neće slati emigrantima u Crnoj Gori, a ako bi to učinili, Austro-Ugarska bi isporuku obustavila.¹²² Međutim, Austro-Ugarska je imala dodira i s izbeglim Malisorima u Crnoj Gori. Molba 20 plemena kojom se moli Evropa da učini kraj njihovim stradanjima i da se Turska natera da im daje autonomiju, nije daleko od bečkih diplomatskih manevara, koji su imali za cilj da u svim događajima osiguraju Beču glavnu ulogu. Palačini je u to vreme svakodnevno dolazio Porti i preporučivao „da se Albaniji dadne autonomija“.¹²³

Međutim, sve do kraja avgusta situacija je bila neizvesna. Prema engleskom poslaniku iz Beograda, Milovanović je neprestano u to vreme tražio interventiju u Sofiji i naglašavao opasnost za nezavisnost svih balkanskih država ako Srbija sama ne bude uspela da spreči stvaranje autonomne Albanije. Prema njemu, a i prema drugim podacima, ministar Milovanović je stalno paonavljao pretnju da će se Srbija umešati u događaje na Balkanu bilo protiv Austro-Ugarske bilo kao njena prethodnica.¹²⁴

U septembru, prilikom boravka kralja Petra u Petrogradu, predsednik srpske vlade, razgovarajući s russkim carem i predstavnicima ruske vlade, izneo je strahovanje Srbije da albanski ustank ne uzme šire razmere i da ga Austro-Ugarska ne iskoristi za svoju ekspanziju na Balkanu. U isto vreme, Milovanović je razvijao misao da nijedna balkanska država nema interesa da izaziva nemire na Balkanu dok se Bugari i Srbi ne slože i solidarišu i dok im Rusija ne pruži zaštitu od Austro-Ugarske („ako bi se ona htela umešati u raspravu naših računa s Turskom“). Ističući opasnost od Habzburške Monarhije i od njenih namera da stvori albansku autonomiju, Milovanović je s mnogo negodovanja optuživao kralja Nikolu. Za njega je govorio „da služi svesno ili nesvesno austrougarskim interesima na štetu svoje države i svog Srpstva“. Svi ti razlozi su bili prihvaćeni s ruske strane. Milovanović je dobio uverenje da Rusija aktuelno radi u Sofiji u korist srpsko-bugarskog saveza i da utiče na Crnu Goru da prestane forsirati albanski ustank.¹²⁵

Uopšte, sumnje u namere Austro-Ugarske postajale su u Srbiji, naročito u 1911. godini, sve otvoreniye. Milovanović se svim silama trudio da razobliči austrougarske planove o autonomiji Albanije od Jadrana do Vardara, pa čak i do Egejskog mora, i da ih predstavi kao nov manevr Austro-Ugarske kojim će se, pod maskom održavanja statu quo, zadati udarac svim balkanskim narodima, a na prvom mestu Srbiji, za koju je to pitanje bilo pitanje opstanka. Provoaktivno izjavljujući da ne veruje da bi na stvaranje

¹²⁰ Isto, Sofija 14. VIU 1911, br. pov. 351 (1417).

¹²¹ МОЭИ, I, br. 239.

¹²² HHStA, PA, XW, K. 37 Jenikej, 22. VII 1911, br. 193.

¹²³ DA-SIP, P. O. F. X P/6—IV, Sofija, 19. VII 1911, br. pov. 261 (1082).

¹²⁴ А. Алексић-Пејковић, n.d., 513.

¹²⁵ Prvi balkanski rat 1912—1913, '84.

autonomne Albanije koja bi bila pod uticajem Austro-Ugarske engleska i francuska vlada mogle gledati s mnogo naklonosti, Milovanović je tražio kao preventivu da se u Sofiji interveniše u korist srpsko-bugarskih sporazuma.¹²⁶

3. Srpsko-bugarski saveznički pregovori i njihovo držanje prema albanskom ustanku 1912. godine

Od avgusta 1911. godine inicijativu za sklapanje balkanskog saveza počće Bugarska. Njen predsednik vlade Gešov krajem avgusta počeo je da pominje opasnost koja preti balkanskim državama od Austro-Ugarske. Engleski poslanik u Sofiji Ajronsajd, ubedeni pristalica srpsko-bugarskog saveza, odmah je iskoristio priliku da uputi Gešova na sporazum sa Srbijom kao prvi i najvažniji korak koji bi trebalo učiniti kad je već i sama bugarska vlada prožeta strepnjom zbog namera Austro-Ugarske prema Albaniji i Balkanu uopšte. Poslanik je pri tom podvukao opasnost koja preti Bugarskoj ako Srbija spadne na jedan običan „aneks“ Austro-Ugarske.¹²⁷ On je polazio od toga da je u prodiranju Austro-Ugarske na Balkan prva na udar bila Srbija, te je za nju i opasnost bila neposredna. Ali je ta opasnost pretila i Bugarskoj, koja bi, kad bi Austro-Ugarska svršila sa Srbijom, došla na red i došpela u položaj u kojem je do tada bila Srbija.¹²⁸

Pored straha od stvaranja autonomne Albanije od Vardara, dva su momenta uticala na to da bugarska vlada počne razgovore sa Srbijom. To su strah od proširenja rusko-nemačkog sporazuma o azijskim železnicama možda i na Balkan i italijansko-turski rat u Tripolisu.¹²⁹

U Sofiji su početak tripolitanskog rata, a maročito italijanska akcija kod Prezeve, izazvali veliko uzbuđenje i pojačali sklonost za pregovore.¹³⁰ S druge strane, rat u Tripolisu pružio je Milovanoviću priliku da u svojim razgovorima s diplomatima zapadnih sila još naglašenije ukaže na posledice. Protiv osnivanja albanske autonomije pod uticajem Austro-Ugarske Srbija mora da se borи svim silama — govorio je Milovanović engleskom poslaniku u Beogradu — ako se ona ipak osnuje Srbiji ne ostaje ništa drugo nego da se stavi pod zaštitu Austro-Ugarske. U tom slučaju bi i nezavisnosti drugih balkanskih država odzvonilo i Balkansko poluostrvo bi u celo palo pod Monarhiju ili bi njegov zapadni i središnji deo ostao Austro-Ugarskoj, a istok bi otisao Rusiji.¹³¹

Pozitivan korak k pravom srpsko-bugarskom sporazumu učinila je Rusija odmah po izbijanju italijansko-turskog rata. Njen ambasador u Carigradu Čarikov, mada su Italija i Austro-Ugarska uticale na balkanske države da ostanu mirne i da izbegavaju komplikacije, polazeći od stava svoje vlade da bi kriza izazvana ratom u Tripolisu mogla da zahvati i Balkan, savetovao je 30. septembra 1911. godine diplomatskim predstavnicima balkanskih država da se njihove zemlje sporazumeju o svojim opštим interesima, da se ne bi među sobom potukle u slučaju turske katastrofe, nego da bi u tom slučaju mogле ujedinjenim snagama stati u zaštitu svojih interesa.¹³² Istog dana kad

¹²⁶ А. Алексић-Пејковић, н.д., 498.

¹²⁷ Исто, 512.

¹²⁸ Д. Поповић, н.д., 69.

¹²⁹ А. Алексић-Пејковић, н.д., 544.

¹³⁰ В. Коровић, н.д., 352. U međuvremenu Albanci nisu više hteli da stupaju s „Bugarima“ (Д. М) u kakav zajednički rad, iako su znali da bi „bugarska“ organizacija njihovu ponudu prihvatile. Znali su da bi u tom slučaju morali pristati na autonomiju Makedonije, što ne bi hteli da im dadu u ovoj formi u kakvoj je Bugari predstavljaju. (Pokrajinski arhiv Kosova, Priština, Fond J. M. Jovanovića 341, Skoplje, 25. XI 1911.)

¹³¹ А. Алексић-Пејковић, н.д., 498—499.

¹³² Prvi balkanski rat 1912—1913, 86.

i Čarikov govorio je i Danev srpskom otpravniku poslova u Sofiji Milojeviću, podstaknut glasovima da tripolitanski rat otvara mogućnost austro-ugarske akcije u Sandžaku, da treba biti vrlo oprezan. Naglasio je da ako Austro-Ugarska ovog puta ponovo namerava ići u Sandžak, ona se u njemu neće zaustaviti, nego će venovatno poći dalje. U tom slučaju ona će naći Srbe i Bugare „sjedinjene da se brane”.¹³³

Nagli preokret u stavu Bugarske imao je za posledicu upućivanje u Beograd u tajnu misiju istaknutog i lukavog pregovarača Rizova. Stigavši u Beograd 2. oktobra (19. septembra po starom kalendaru) 1911. u svojstvu poverljivog izaslanika bugarskog predsednika vlade Gešova, Rizov je istog dana obavestio predsednika srpske vlade Milovanovića o svojoj misiji.¹³⁴ Od tada će u srpsko-bugarskim pregovorima, koji su se produžili sve do 13. marta 1912. godine, kada će doći do potpisivanja sporazuma, pored makedonskog obe pregovaračke strane će izražavati svoja gledišta i o albanskom pitanju.

Na sastanku s Rizovim Milovanović je u vezi s albanskim pitanjem govorio da je za Srbiju važno da osigura uticaj među Albancima i komunikacija s Jadranskim morem.¹³⁵ U svetlosti ovih pogleda albansko pitanje će zauzimati mesto i u pogađanju oko Makedonije. Jer, obezbeđenje izlazaka Srbije na more preko Severne Albanije bilo je od presudne važnosti za završavanje pregovora s Bugarskom oko sklapanja saveza. Kada je italijansko-turski rat pokrenuoistočno pitanje, na Milovanovića, kome je bilo jasno da balkanske države neće ostati pasivne, u najvećoj meri je uticao strah od austrougarskih namera u Sandžaku i među Albancima. On je računao da će Erental tražiti Albaniju kao plen u slučaju raspada evropske Turske. Da bi se to onemogućilo, Milovanović najveći deo Makedonije prepusti Bugarskoj, a traži severnu Albaniju da bi dobio izlaz na Jadransko more i osujetio austrougarske planove na tom području.¹³⁶

Držajne bugarske strane u pogledu Albanije ilustruju reči predsednika Sobranja Stojana Daneva, naime da je Bugarskoj stalo da po svaku cenu uzme Makedoniju, a srpsko prodiranje na koju drugu stranu malo je se ticalo. Prema tome, nije tačna izjava Rizova pred parlamentarnom komisijom u Sofiji da je albansko pitanje ostavljeno za docnije, jer je Milovanovićev zahtev za skadarskim vilajetom tačno otkrivaо njegove namere. S druge strane, i kasniji Milovanovićevi predlozi koji su upućeni pismeno u Sofiju govore o tome da se srpska vlada odričala jedrenskog i solunskog vilajeta, dok je tražila skadarski i deo kosovskog vilajeta do Šar-planine.¹³⁷ Ova teritorija pored neophodnih uslova za državnu nezavisnost Srbije, obezbeđivala je, po mišljenju Milovanovića, njen uticaj u Albaniji i osiguravala komunikacije s Jadranskim morem.¹³⁸

Na sastanku Gešova i Milovanovića održanom 11. oktobra 1911. godine u vozu od Beograda do Lapova, obe strane pokazale su strah da Austro-Ugarska ne iskoristi albansko pitanje za prodor na Balkan, mada je Gešov ukazivao da bi ona u tom slučaju naišla na otpor Evrope.¹³⁹ U vezi s ovim sam Milovanović piše: „Gešov je zazirao od Austro-Ugarske. Njeno držanje u toku poslednje arbanaške bune i njemu je izgledalo vrlo sumnjivo. Ona se obelodanila da hoće i dalje da prodiре na Balkan, iako neprekidno daje

¹³³ Б. Боровић n.d., 352.

¹³⁴ *Prvi balkanski rat 1912—1913*, 87.

¹³⁵ Д. Ђорђевић, n.d., „Istorik”, 371.

¹³⁶ А. Борђевић, *Милован Миловановић*, 137.

¹³⁷ А. Борђевић, *Излазак Србије*, 10.

¹³⁸ *Prvi balkanski rat 1912—1913*, 89.

¹³⁹ Isto, 90.

suprotna uverenja".¹⁴⁰ Nastojjeći da jače zainteresuje Gešova za sudbinu ovog dela Balkana za koji je zainteresovana Srbija, Milovanović je iznosio da će Austro-Ugarska albansku autonomiju koristiti samo kao formulu za ostvarenje svog cilja. Dalje je naveo da ono što želi da prisvoji na Balkanskem poluostrvu Austro-Ugarska je obeležila kao oblast koju treba organizovati kao zasebnu autonomnu albansku državu. Ta autonomna Albanija prostirala bi se od mora do Vardara, a centar bi joj bio u Bitolju. To je značilo da bi u nju pored pravih albanskih krajeva ušle i Stara Srbija i 3/4 Makedonije. Da bi bio ubedljiviji, Milovanović je u poverenju rekao Gešovu da mu je engleski poslanik u Beču Kartrajt, koji je bio dobro upućen u austrougarske stvari i imao jake veze s grofom Erentalom, rekao proteklog leta da je ubeđen da Austro-Ugarska priprema teren za autonomiju Albaniju, koja će biti prvi oblik njenog zauzimanja balkanskih zemalja do Soluna. Milovanović je ocenjivao da je Austro-Ugarska izabrala ovakav metod zato što se nada da bi se Evropa lakše privolela da prihvati autonomiju Albaniju u svoj njenoj prostranosti nego neposredno austro-ugarsko osvajanje u mnogo užim granicama, iako bi u stvari stvaranje autonomne Albanije značilo isto što i njen neposredno osvajanje. Milovanović je ukazivao na opasnost za balkanske zemlje ako one zbunjene i zavađene među sobom, ne bi bile spremne da takvom pokušaju daju jak i snažan otpor. Gešov je prihvatio ovakvo Milovanovićevo gledište.¹⁴¹

Posle početka tripolitanskog rata Bugarska je, kao i druge balkanske države, postajala sve podozrivija prema Austro-Ugarskoj zbog njene politike prema Albaniji. Bugarski ministar finansija Todorov govorio je ruskom poslaniku u Sofiji da tripolitanski rat sam po sebi ne interesuje njegovu zemlju, ali bi je albanski ustank, pad mладотурaka i zaplet u Turskoj morali interesovati.¹⁴² Ipak se u diplomatskim krugovima i dalje sumnjalo u Bugarsku što se tiče njenog odnosa prema Austro-Ugarskoj. Francuski otpravnik poslova u Sofiji, povodom posete Ferdinanda Beču i Šenbrunu u jesen 1911. godine, pričao je tamošnjem srpskom poslaniku Spalajkoviću da pretpostavlja da Erental nastavlja da priprema teren za izvođenje svog programa o autonomiji Albanije.¹⁴³

Mnogi izvori s kraja 1911. godine govore u prilog nastojjanju Austro-Ugarske da i Bugarsku pridobiće za ostvarenje svog plana na Balkanu. Po rečima srpskog generalnog konzula u Solunu Živojina Balugdžića, veoma upućenog u bečku politiku, ona se, da bi pridobila raspoloženje Turske, trudila da Italiju predstavi kao velikog i glavnog protivnika mira. U tom cilju ona je radila na obnovi makedonskog pokreta, koji bi prikazivala tako kao da se iza njega kriju italijanske intrige. U Beču se tvrdilo da su neki italijanski oficiri došli u vezu s makedonskom organizacijom i da su joj stavili dosta novčanih sredstava na raspolaganje. Međutim, iz samih bugarskih krugova kružila je vest da se makedonska organizacija, bar jednim i to najjačim svojim delom, preko svojih predstavnika Matova i Hristova, обратila Austro-Ugarskoj za novčanu pomoć. Takođe se tvrdilo da je izrađen program zajedničke makedonsko-albanske akcije, za koju Balugdžić kaže da će nesumnjivo uskoro početi. Polazio je od obaveštenja da su dva bugarska generalstabna oficira, oba Crnogorca, koji su prerušeni učestvovali u malisorskom pokretu i upoznali se s vodama u Albaniji, određena da izrade taktički plan te nove akcije. Tu akciju je trebalo izvesti od Kočana preko Štipa do Velesa pa je tu povezati preko Gostivar na jednoj strani s Debrom, a

¹⁴⁰ S. Skoko n.d., *Istorik*, 374.

¹⁴¹ Isto, 374—375; *Prvi balkanski rat 1912—1913*, 90.

¹⁴² В. П. Жогов, *Дипломатия Германии и Австро-Венгрии и первая балканская война 1912—1913 гг.* Москва, 1969, 67.

¹⁴³ DA-SIP, P. O. F IX P/6-II, Sofija, 29. XII 1911, br. pov. 586.

na drugoj preko Ljume s Gornjim krajevima (Kosovom). Za ovu akciju bila su stigla i novčana sredstva. S austrougarske strane se insistiralo da taj pokret što pre počne. U tom smislu je revolucionarna organizacija bila uputila cirkular konzulima. U njemu je pisalo da se više ne spremi nikakva četnička akcija već ustanak zajedno sa Albancima. Nazim-bej je bio upućen u stvar i smatrao je da Austro-Ugarska na tome radi zato da bi primorala Tursku da popusti u sukobu s Italijom. Imajući u vidu ovu austrougarsku aktivnost, Balugdžić je naglašavao da nije nimalo nov način da organizacija „Bugara“ radi preko Beća jer je ona za vreme Sarafova išla tim putem.¹⁴⁴

O sporazumevanju između makedonske organizacije i Albanaca u jesen 1911. godine izveštavao je i rumunski konzul Konesko iz Soluna. Međutim, ministar inostranih dela Rumunije Majorko, koji je ovu vest saopštio srpskom poslaniku Mihailu Ristiću, govorio je da u ovaj sporazum ne veruje iz prostog razloga što bi on omeo Bugarsku da ostvari svoj davninski san: da vidi Sanstefansku Bugarsku. Posebno je naglašavao da Sofiji nije u interesu da se stvori jedna Albanija, u koju bi ušle neke oblasti na koje Bugari polažu pravo. Ipak je dodao da neće da kaže da nema sporazumevanja između revolucionara, ali da to ništa ne znači.¹⁴⁵ Međutim, izveštaji Spalajkovića iz Sofije sastavljeni na osnovu razgovora s Nekljudovom o akciji Austro-Ugarske u Makedoniji i među Albancima govore da je Gešov saopštio ruskom diplomati da „bugarska“ revolucionarna organizacija dobija novac od albanskog komiteta koji ga prima od Austro-Ugarske.¹⁴⁶

Beogradska *Politika* je maja 1912. godine pisala da je poslednjih dana 1911. godine u Sofiji prispeo poverenik Ise Bogoljetinca Ruždi, koji je doneo plan o zajedničkoj akciji albanskih i vrhovističkih četa koje bi delovale ne samo protiv turskih vlasti nego i protiv Srba, odnosno njihovih makedonskih pristalica. Ruždijevo mišljenje je, međutim, propala.¹⁴⁷

Ipak je u diplomatskim krugovima postojalo verovanje da je bugarsko-albanska sporazumevanje krajem 1911. godine uzelo velikog maha, i da iza toga stoji Austro-Ugarska. „U novembru albanski emisari posetili su rukovodstvo VMRO-a u Sofiji. Na Cetinju se tada govorilo o albanскоj i makedonskoj autonomiji. VMRO je želeo savez s Austro-Ugarskom u slučaju albanskog ustanka“. S druge strane, u Beću je decembra 1911. godine u autonomnu Albaniju uključivana i dolina Vardara sa Solunom. Suočeni s intrigama nekih austrougarskih agenata u Albaniji i Makedoniji, i neki Italijani, kao markiz de Sam Đulijano, morali su priznati da je tursko-italijanski rat podstakao agitaciju u tim dvema otomanskim pokrajinama. „Francuzi su primećivali italijanske podsticaje u Sofiji kad je reč o Makedoniji i Albaniji. Bugarska je u isto vreme veoma pažljivo odmeravala držanje Austro-Ugarske i Italije u vezi s vremenjem u albanskim krajevima i u Makedoniji“.¹⁴⁸

U srpsko-bugarskim odnosima krajem 1911. godine posebno je pažnja poklonjena širenju glasova o tome da bećki agenti prikupljaju potpise u Makedoniji za zahtev koji će se uputiti silama da Austro-Ugarska povrati red u ovoj provinciji.¹⁴⁹ U Sofiji su vesti o prikupljanju potpisa u Makedoniji kada ih je Spalajković saopštio Gešovu izazvale veliko uzbudjenje. Gešov ih je propratio komentarom da se više makedonskih vojvoda prodalo Austro-

¹⁴⁴ Isto, Carigradsko poslanstvo, paket II, Izveštaj iz Soluna od 3. XII 1911, br. 569 (685).

¹⁴⁵ Isto, P. O. I/1—VI, Bukurešt, 20. XI 1911, br. pov. 163 (2646).

¹⁴⁶ Isto, P. P. O. 1911. red 78, Sofija, 4. XII 1911, br. pov. 607 (7310).

¹⁴⁷ Б. Х р а б а к, *Арбанашки устанци 1912. Врањски гласник књ. XI* Врање 1975, 2315. U isto vreme Isa Boljetinac je bio uspostavio kontakt i sa srpskom diplomacijom. (SAN-13454)

¹⁴⁸ Isto, 178—181.

¹⁴⁹ DA-SIP, P. O. F IX P/6—II, Solun, 21. XI 1911, tel. 2393.

-Ugarskoj.¹⁵⁰ Srpski konzul u Skoplju Gavrilović ukazivao je na to da je austrougarski konzul u Mitrovici Tali preko svojih agenata uticao na tamšnje Albance da i oni, kao što to čine „Bugari”, upute konzulima memorandum s istim ciljem. Imao je i podatak da je albanski prvak iz Peći Zejnел-bej savetovao jednog svog prijatelja Pećanca da se okani mladoturaka i da radi zajedno s „Bugarima” na albanskoj i makedonskoj autonomiji.¹⁵¹

U ovakvoj situaciji decembra 1911. godine ministar Milovanović je razvijao tezu o triju opasnostima koje prete i srpskim i bugarskim interesima. Te opasnosti su bile: otvaranje albanskog pitanja u smislu stvaranja autonomne Albanije; austrougarsko za posedanje Novopazarskog Sandžaka i dalje prodiranje na Kosovo; anarhija i pokolj hrišćana u Staroj Srbiji i Makedoniji, koji se mogu opet javiti u najopasnijem obliku i razmerima na Kosovu i Metohiji.¹⁵² Srpska diplomatička linija s Milovanovićem držala je da će jedna albanska revolucija dovesti Austro-Ugarsku u Novopazarski Sandžak. Smatrajući da se bez bugarske podrške ne može braniti i da će možda biti prinuđena da sama izazove događaje čim to dopuste opšte prilike, Srbija je nastojala da se sporazume s Bugarskom. Ako bi se Bugari razočarali u Srbiju i prišli Austro-Ugarskoj, Milovanović je smatrao da bi to za njih bilo rđavo, a za Srbiju fatalno.¹⁵³ Nasuprot Milovanoviću, Nikola Pašić je, kada su decembra 1911. godine pregovori oko Kratova i Krive Palane zapeli, rekao: „...ako se taj sporazum ne može postići: pridobiti Arbanase, obrazovati zajedničke srpsko-arbanaške čete, čime će se obustaviti zulumi u Staroj Srbiji, stvoriti brana prema Austro-Ugarskoj i zaštiti srpski interes prema Bugarskoj i Makedoniji“.¹⁵⁴ Pašićeve kombinacije s Albancima mogle su biti poslednje očajničko sredstvo za slučaj da se izjavio naponi za sporazum sa Sofijom, ali ni u kom slučaju nisu mogli biti zamena saveza s Bugarskom.¹⁵⁵

U ovoj situaciji i srpska i bugarska strana, sve do potpisivanja sporazuma, zahvaljujući odluci Albanaca da sredinom januara dignu ustanak, kao i okupljanju grupe albanskih političkih aktivista u Nići (Ismail Čemal, Ljubiša Guračić i drugi), koja je formirala Albanski centralni komitet,¹⁵⁶ povezuju se s Albancima da bi jedna drugu ucenjivale. Pri tome je srpska strana, pre svega list *Politika*, na osnovu pisanja nekih Bečkih novina, izvodila zaključak o zainteresovanosti Austro-Ugarske za Albance, o tome da ih ona podstiče i da je na Porti tražila administrativnu autonomiju Albanije.¹⁵⁷ Predsednik bugarske vlade Gešov je kasnije pisao da mu je Milovanović prilikom razgovora o stvaranju balkanskog saveza rekao da će Erental, koji je izgubio nadu u mogućnost regenerisanja Turske, u proleće 1912. pomoći stvaranje autonomne Albanije, koja bi obuhvatala i bitoljski vilajet.¹⁵⁸

Prilazeći uspostavljanju veza s Albancima, Srbija je učinila da se već prvih dana januara 1912. u Beogradu nađe istaknuti albanski prvak iz Debra Čamil Dac. Posle toga u Skoplje je došao 19. januara Dacov prijatelj Doksan Mihailović. Ove posete su tumačene i kao deo plana albanskih krugova da politički neutrališu susedne države.¹⁵⁹ U toku februara Srbija je nastojala da obezbedi svoje pozicije u redovima albanskih prvaka na Kosovu. „Narodna od-

¹⁵⁰ Isto, Sofija, 25. XI 1911, tel. 2439.

¹⁵¹ Isto, PP. O. 1911, red 97, Skoplje 2. XI 1911, tel. br. pov. 560.

¹⁵² S. Skoko, n.d., *Istorik*, 392.

¹⁵³ А. Борђевић, Милован Миловановић, 171.

¹⁵⁴ Isto.

¹⁵⁵ А. Борђевић, Пашаћ и Миловановић, 482.

¹⁵⁶ И. Г. Сенкович, п.п., 212.

¹⁵⁷ Б. Храбак п.п., 178.

¹⁵⁸ Б. Храбак, п.п., 179. U ovom cilju u Bugarskoj boravi a i u Beogradu

¹⁵⁹ Б. Храбак, п.п., 179. U ovom cilju u Bugarskoj boravi a i u Beogradu neki Jake Guka iz Skadra. On je isticao da želi da sazna kako će se Srbi i Bugari držati u slučaju arbanaške pobune u proleće 1912. godine. (DA-SIP PP. O. red 97, Beograd, 8. XII 1911, br. 7285.)

brana" uputila je iz Beograda Mustafu-Hadži Abdurahmana da s viđenijem Albancima postigne sporazum. Zbog toga su preko Bujanovca pošli u Srbiju brat i stric poznatog prvaka gњilanског kraja Idriza Šefera. Oni su zadržani u Bujanovcu, a Gњilanac Dimitrije Savić koji ih je vodio bio je uhapšen. U isto vreme Mahmud Zaim, koji je od ranije bio u vezi sa srpskim konzulom u Prištini, skupio je četu od 40 ljudi, te je tražio oružje, municiju i 30 lira pomoći. To bodrenje Albanaca od strane Srbije išlo je kanalima tzv. neodgovornih elemenata („Narodna odbrana, crnorukci), ali je za njih svakako znala srpska vlada. Uostalom, njen predsednik Milovanović izjavio je da Albanci treba da se bore protiv Turske kako bi se oslabile obe strane i kako bi Srbija lakše ostvarila svoje namere. U to doba, ili samo malo kasnije, Srbija je stupila u dodir i s Isom Boljetinscom.¹⁶⁰

Sami crnorukci bili su za sporazum s Bugarskom da bi se sprečilo formiranje Albanije uz potporu Austrije sve do Vardara. Ovog mišljenja je bio Slabdan Jovanović, Međutim, Jovan-Hadži Vasiljev smatra da je ovo strahovanje crnorukaca bilo preterano, pa i iluzorno. Jer, govorio je on, kada bi Austrija bila u stanju da u ovoj meni promeni stanje na Balkanu, onda bi to učinila najpre za sebe. I kada bi se stekle prilike da se ta zamišljena Albanija uspostavi, ona se ne bi pružala samo do Vardara nego u granicama u kojim se, opet pod protekcionjom Austrije, protezala vlast Albanske lige.¹⁶¹

I Bugarska početkom 1912. godine imala kontakte s Albancima, i to pretežno onim koji su bili austrofilički orijentisani. O držanju austrijski orijentisanih Albanaca prema Srbima možda najbolje svedoči izjava poznatog Derviš Hime data listu *Independent* da između Albanaca i Srba ne može doći do dobrih odnosa sve dotele dok Albanci ne izbjiju iz srpskih glava bubu o Staroj Srbiji. Himine pristalice i albanski predstavnici iz Bugarske, Rumunije, Egipta Italije i SAD sastali su se početkom marta u Sofiji i razgovarali i s predstavnicima bugarske vlade. Na sastanku je bilo rešeno da se odredi stalni predstavnik u Švajcarskoj, koji bi mogao slobodnije da radi na albanskom pitanju. Većina sakupljenih Albanaca bila je iz južne Albanije, dok je Hima imao uticaja u severnoj Albaniji.¹⁶² Jedan od izaslanika sastanka u Sofiji stigao je poslednjih dana marta 1912. godine u Rim i bio primljen od strane državnog podsekretara konta Skalea. Čuvši želje i planove Albanaca, konte Skalea je izjavio da će Italija sa simpatijama i interesovanjem pratiti mirno pribiranje i organizovanje Albanaca. Trenutno Italija nije želela da se izazivaju oružani pokreti. Posle ove izjave izaslanik se vratio u Sofiju.¹⁶³

Ni srpska strana nije sedela iskrštenih ruku. Srpski konzul u Prištini dobio je mnogobrojne predstavke u kojima je traženo ne samo oružje za ugroženu srpsku domaćinstva nego i za porodice Albanaca, čauša, tj. čuvara srpskih sela. U februaru 1912. godine razdavanje srpskih pušaka preko konzulovih doznaka već je bilo u punom jeku. U martu konzul sam dolazi u Beograd radi informacija. Još pre je javio da će u Beograd prispeti Bali Rami, brat Sadika Rame, s još dvojicom Albanaca i dvojicom Srbra. Ovo putovanje je realizovano posle konzulovog povratka u Prištinu. Određenim predstavnicima Alba-

¹⁶⁰ Б. Храбак, н.н., 185—186. S Isom Boljetinscem Srbija je uspostavila veze u Crnoj Gori 1911. On je početkom 1912. izjavljivao da bi vrlo rado stupio u pregovore sa zvaničnom Srbijom radi zajedničke akcije u Staroj Srbiji. (DA-SIP, 1912, red 95, Beograd, 27. II 1912, br. 172 (1364); Milosav Jelić, Hasan-bej Vučitovac [„Priština”], 27.)

¹⁶¹ Ј. Х. Вашиљевић, Милован Б. Миловановић, Београд 1938, preštampano iz *Жусота и рада*, 21—23.

¹⁶² Б. Храбак н.п., 189. Engleski delegat iz Dubrovnika javljaо je na osnovu informacija koje je dobio sa Cetinja da su dva arbanaška delegata krenula iz Skadra za Sofiju, gde su imali da predstavljaju Arbanase na arbanaškom revolucionarnom kongresu. (DA-SIP, 1912, red 64, Sofija, 8. III 1912, br. pov. 71 (1437.)

¹⁶³ Б. Храбак, н.н., 195.

naca izvesnu količinu pušaka davale su vojne i političke vlasti u Prokuplju i drugim pograničnim mestima. Srpski konzul u Skoplju takođe je davao oružje prosrpski orientisanim seljacima i uglednim Albancima. Gavazi srpskog konzula su dvaput sedmično dolazili u Ristovac na srpsku granicu i otuda odnosi li oružje. Pored toga, postojao je i šverc srpskih pušaka, čime su se, radi zrade bavili pojedinci iz redova Srba i Albanaca u pograničnim naseljima.¹⁶⁴

Posebno su bile cenjene srpske brzometke, a one „s krunom“ plaćane su čak 16–17 lira i dovožene u velikim količinama.¹⁶⁵

I posle potpisivanja srpsko-bugarskog sporazuma, 13. marta 1912. godine, između Srbije i Bugarske je i dalje postojao raskorak u radu s Albancima i u pogledu albanskog pitanja.

Može izgledati protivrečno da Srbija pomaže ustanak Albanaca za koje se znalo da teže stvaranju svoje države, ali sam Milošević je bio mišljenja da su Albanci budući u većini muslimani nesposobni da organizuju jednu civilizacionu državu i da će deliti sudbinu muslimana Maroka, Alžira i Tunisa. Srpska vlada bila je načisto s tim da će Albanci svakako ići na dizanje ustanaka, te je smatrala da je korisno da se ne protivi toj tendenciji, nego da gleda da je iskoristi. Takvim ustanakom bila bi znatno oslabljena turska vojna snaga prema Srbiji. Konačna sudbina albanskog ustanka i teritorija na koje je pretendovala srpska vlada bila bi rešena akcijom balkanskih saveznika. Vezama s mnogim prvacima Albanaca s Kosova Beograd je računao, ako i ne bi uspeo da preko njih podredi albanski pokret svojoj kontroli, da će bar olakšati nastupanje srpske vojske preko Kosova u Makedoniju.¹⁶⁶

Početkom juna u Sofiji su se nalazila tri albanska delegata radi pregovora s Makedonskom organizacijom za zajednički ustanak u Makedoniji. Vratili su se i pregovarali s predstvincima Skopskog, Bitoljskog i Solunskog revolucionarnog okruga, koji su izjavili da ne može biti zajedničkog

¹⁶⁴ Isto, 190. U toku proleća 1912. Srbija je u kontaktu s velikim brojem albanskih prvaka: Sadik Rama (DA-SIP, Arhiva prištinskog konzulata, F. III, br. 203, 382, 276, 230); krajem marta 1912 grupa Albanaca čeka oružje u Kuršumliji, br. 303, 306, 276; početkom aprila šalju se puške i Isi Boljetincu (DA-SIP 1912, red 105, Priština, 2. IV 1912, br. 336 (1852); velika akcija se razvija marta i s Mahmud Zaimom (isto, Arhiva prištinskog konzulata, F III, strogo pov. 1302); Mahmud Zaim je dobio 500 din. (isto, 1912, red 95; Priština, 9. IV 1912, br. 358 [2142]); Sadik Rama traži 12 brzometki (isto, Priština, 26. IV 1912 [2381]; konzul iz Prištine Milojević u maju ide u Prizren da uspostavi bliže veze s Arbanasima (isto, Arhiva prištinskog konzulata, F. I, Priština, 2. V 1912, br. tel. 529); u maju Isa Boljetinac interveniše za oružje, jer su ga pečki Albanci pitali da li će se oslanjati na Srbiju ili Crnu Goru. Vojni ministar Stepa Stepanović na karauli „Koprivica“ sastao se s Boljetinčevim poverenicima Mahmudom i Redžepom iz sela Selanica (isto, 1912, red. 95, Beograd, 4. V 1912, pov. br. 419 [2603]).

¹⁶⁵ E. X p a b a k, n.n., 194. Idriz Sefer je boraveći kod kralja Petra dobio 100 brzometki. On se kasnije u pismu kralju žalio da u Srbiju dolaze neki neposlati kao Bislim iz Ogošta, Sali-aga, Emin Blata, Rama Lopotišta i mnogi drugi da kupuju i traže oružje bez ičijeg znanja, pa da njim trguju. (DA-SIP P. P. O. 1912, red. 105; str. pov. — Idriz Sefer kralju Petru, Gnjilane, 24. VIII 1912.) O trgovini oružjem iz Srbije govori i austrougarski konzul iz Mitrovice. (HHStA, PA XXXVIII, K. 387, Mitrovica, 24. III 1910, br. 49, pov.); turski ministar Norandugijan-efendija, prema podacima koje je imao, kaže da je iz Srbije preko 2000 pušaka poslato Albancima (DA-SIP, P. O. F. III I/1—XV, Carigrad, 10. IX 1912, br. 772 [1518]).

¹⁶⁶ Srpska akademija nauka, 13.454, Milan Nikšić, Stanje na Kosovu i Metohiji za vreme poslednje decenije turske vladavine (rukopis), u kojem se ističe da su počevši od 1909. konzuli Rakić i Milojević prikupljali podatke o arbanaškim prvacima i stvarali veze. Objavljivano im je da se radi o budućem ratu s Austrijom. Za pridobijanje Albanaca najviše se radilo preko Ise Boljetinca i Idriza Sefera. Ovaj albanski prvak je pristajao na saradnju sa Srbijom protiv Austro-Ugarske, a ako Srbija zarati protiv Turske odbijao je pomoć.

rada, ali da pristaju da oni pokrenu širu i jaču borbu protiv Turaka u Makedoniji, a da će svaka organizacija, kako je rešeno, raditi za sebe.¹⁶⁷ Početkom juna bugarski kralj Ferdinand posetio je Beč, a posle i Berlin. Prilikom boravka u Beču, kralj Ferdinand je, izražavajući svoju odanost Austro-Ugarskoj, naglasio težak položaj Albanaca i hrabrost toga brdskog naroda koji mnogo trpi pod novim turskim režimom i preporučio ga austro-ugarskoj zaštiti. Po mišljenju bugarskog kralja, na čelo Albanije trebalo bi postaviti kneza, koji bi imao dovoljno snage i inteligenoje da ovaj narod ujedini i vodi. O turskoj upravi izrazio se sa velikim negodovanjem smatrajući da je ona uzrok svih zala i nezadovoljstva podanika. Sama kraljeva poseta izazvala je veliku uznemirenost u Parizu i Petrogradu i podozrenje u „pravi smer bugarske politike“.¹⁶⁸ Kralj je naglašavao da novo stanje u Albaniji Bugarskoj ne bi smetalo, jer ona „nema šta da traži u Albaniji“.¹⁶⁹

Imajući ugovor s Bugarskom u džepu, predsednik srpske vlade Milovanović bio je mišljenja da je nastupio trenutak da Srbija počne delovati među albanskim vođama. Trebalо je da Srbija usmeri albanski pokret ne samo protiv mladoturaka nego i protiv austrougarskih interesa. „Mi bismo im mogli — pisao je on — obećati punu slobodu i nezavisnost. A kad bismo jednom ovde došli, mi bismo njihovu sadašnju većinu mogli vrlo brzo paralizati povraćajem na njihova ognjišta sadanjih iseljenika u Srbiji, čiji je broj iznosio blizu 100 000. Uopšte u našem je interesu da Arnauti u Srbiji gledaju svoju priateljicu, pa i štićenicu. To nam diktiraju naši ovdasjni interesi. Jačajući prijateljstvo s njima, moglo bi se donekle računati da bi i na ulazak naše vojske gledali više prijateljski“. Prištinski konzul je konkretno dobio zadatku da ispita na koji bi se način mogli naoružati kosovski Srbi, kao i da ustanovi kojim putevima Austro-Ugarska razdaje oružje, naročito Albancima katolicima, i koliko je oružja tako razdeljeno.¹⁷⁰

Početkom aprila bugarska vlada pokazuje interes za južne Albance. Njen poslanik na Cetinju Kolišev, po odobrenju Gešova, dobio je odsustvo radi proučavanja tadašnjeg stanja i raspoloženja među južnim Albancima.¹⁷¹

Krajem aprila srpska vlada je radila na tome da pridobije za sebe najvažnije albanske političare i narodne tribune s Kosova: Hasan-agu Prištini, Nedžiba Dragu, Idriza Sefera i Bajrama Curija. U Beogradu se držalo da će zbljenje s prvom dvojicom ići utolikoj lakše ukoliko im Turci onemoguće da kao narodni poslanici uđu u novi parlament. Za obojicu se držalo da su do tada bili pod austrougarskim uticajem. Druga dvojica važila su kao ugledni, pa i bogati ljudi, za koje se nije sumnjalo da se mogu pridobiti. Beograd se posebno trudio da se onemogući povezivanje staroturskih elemenata s vladom u Carigradu pod vidom borbe protiv albanskog separatizma.¹⁷²

Konzulu u Prištini 9. maja javlja se Sadik Riza. On se složio s Milojevićem da veže besu sa svojim prijateljima, a da digne bunu tek kad se spo-

¹⁶⁷ Б. Храбак, н.н., 1869 DA-SIP, Arhiva prištinskog konzulata, F. 1 Beograd, 26. V 1912, br. 3047.

¹⁶⁸ V. Šulek, *Diplomatska historija centralnih sila 1908—1915, drugi svezak*, Zagreb 1939, 121.

¹⁶⁹ В. Боровић, н.д., 355.

¹⁷⁰ Б. Храбак, н.н., 217; DA-SIP, Arhiva prištinskog konzulata, F. III Priština 26. II 1912, br. 228.

¹⁷¹ DA-SIP, P. O. F. III I/1—XIV, Sofija, 4. IV 1912, br. pov. 102 (438).

¹⁷² Б. Храбак, н.н., 223. Prema Spiri Hadži Ristiću, „Bugari“ su rado gledali na rad albanskih nacionalnih predstavnika, i to iz ovih razloga: 1) da Srbima pitanjem u Gornjim krajevima vežu ruke u Makedoniji; 2) što će pitanje autonomije Albanije imati za posledicu autonomiju Makedonije i 3) takvim radom će biti zauzeti i Turci. „Bugari“ su imali nekih veza i to samo sa Jašarom Eraberom i Nedžipom Dragom, koji nisu pripadali albanskom nacionalnom komitetu u Skoplju. (Pokrajinski arhiv Kosova, Priština, Fond J. M. Jovanovića-Pižona, XXVIII, K-7-341-1911.)

razume s predstavnikom Srbije.¹⁷³ Dva dana kasnije Isa Boljetinac pitao je Ognjena Radenkovića, uglednog seljaka, brata Bogdana Radenkovića, kakva obećanja od strane Srbije može očekivati i da je krajnje vreme da o tome bude obavešten. Boljetinac je zahtevao od srpskih poverenika da sve ono što mu je Srbija obećala dopremi do svoje granice da Albanci ne bi gubili nadu i da ne bi morali da u ustanku popuštaju u zehtevima.¹⁷⁴

Beogradска *Politika* pisala je da su 20. maja u Sofiju stigli ustanički izaslanici u naročitu misiju. Rukovodioci VMRO-a primili su delegate veoma ljubazno i obećali im svu pomoć, pre svega šaljući im oružje i sprovodeći njihove pređpostavke. Jedan od četvorice delegata, Hasan Balance, izjavio je sofijском listu *Reč* da je cela južna Albanija u plamenu, da je ustank najbolje organizovan u Đakovičkom, pećkom i gnjilanskom kraju, da pokret nema ništa zajedničko sa starim revolucionarima, pošto su rukovodioci mlade vođe Mahmut Zaim, Zef Vogel, Halil Mehmeti, Kolj Doda i da pokret ne uživa neku posebnu pomoć Italije. Balance se prikazao kao koordinator rada albanskih naseobina, a u ime Centralnog albanskog komiteta.¹⁷⁵

Zanimljiva je izjava srpskog konzula u Bitolju da je albanski ustank uznemirio sve nacionalnosti u Makedoniji. Razume se u uslovima opšteg zaoštravanja situacije zbog rata s Italijom, pokret Albanaca izazvao je slanje četa iz Bugarske i Grčke i deljenje oružja i municije pripadnicima nacionalnih organizacija susednih država.¹⁷⁶

Posle poraza ustanika kod Pećи početkom juna nastao je nesporazum u pitanju kojoj državi doći na ruke da bi se Albanci oslobodili mladoturaka. Riza-bej iz Đakovice, Hasan-beg Pniština i njegov stric Zejnulah-aga iz Vučitrna bili su za Austro-Ugarsku. Ostali su bili podeljeni — jedni za Srbiju, a drugi za Crnu Goru. Za Srbiju su se opredelili Isa Boljetinac, Sadik Rama i Mehmet Zaim, koji su za sobom povukli Bajrama Đakljana, Ferovića i Bajrama Curija. Posle sastanka u Juniku Boljetinac je poručivao svojim ljudima u Labu i Šalji da se „...od Srbije ne treba bojati; ja Srbe smatram za braću“. Pre toga, na sastanku u kući Sadika Rame, on je izjavio: „Ako se ne izmirimo s vlastima, ja tražim da se Srbiji ustupi do Drima“. Srpski agent pod šifrom „Ekspert“ u junu se malazio među Mirditima s ciljem da ih podstakne na ustank.¹⁷⁷

U to vreme Srbija se počela snažnije angažovati posle izjave ustaničkih vođa da se odriču albanske autonomije. Srbija je od tada bila glavni izvor snabdevanja oružjem i municijom, od čega je na Kosovo dotureno 24 tovara krajem juna. Prvih dana juna predsednik srpske vlade Milovanović računao je da će kada albanski ustank bude ugušen mnoge ustaničke starešine potražiti utočište u Srbiji.¹⁷⁸

Početkom jula Sadik Rama iz Đurđevika i Ramadan Šalja iz Klijeva povezali su se preko igumana manastira Devica sa srpskim konzulatom u Prištini.

¹⁷³ Б. Храбак, н.н., 217. Prema jednom pismu igumana manastira Devi Teofana upućenog komandantu Ibarske vojske generalu Živkoviću, ovaj se žali što Sadiku Rami nije dat obećani novac za pobunu Albanaca protiv mladoturaka. Sa Sadikom Ramom i bratom mu Metom Fazlimovićem iz Đurđevika (pećka-nahija) 5. septembra imali su razgovor Dragutin Dimitrijević-Apis i Bogdan Radenković. (Arhiv Vojnoistoriskog instituta, Beograd, P. 2, k. 13, F 1, br. 1/3, 29. IV 1912.).

¹⁷⁴ Б. Храбак, н.н., 226.

¹⁷⁵ Б. Храбак, н.н., 232.

¹⁷⁶ Isto, 242. Konzul Mihailović je krajem maja 1912. godine pisao u vezi s držanjem Grčke prema albanskom ustanku. (DA-SIP, P. P. O., 1912. red 64, Bitolj, 17. V 1912, br. 464 [3184]). Grci bi se smatrali mnogo oštećenim ako bi se dale isključive povlastice albanskom stanovništvu južne Albanije ili Albaniji dala autonomija. (Isto, 1912. red 65 Bitolj, 9. VIII 1912, br. 842 [5054].)

¹⁷⁷ Б. Храбак, н.н., 245. i 247.

¹⁷⁸ Isto, 223.

ni očekujući izgon Turaka s Balkana. Izrazili su vernošć Srba, s kojima su, prema njihovoj izjavi, stotinama godina zajednički živeli, a na Kosovu se i borili protiv Turaka. Oni su igumanu poručili da o toj njihovoj izjavi piše „gde zna” nudeći besu da neće dirati kosovske Srbe.¹⁷⁹ U isto vreme, mnoge ustaničke vođe nižeg ranga hvatale su veze sa srpskom stranom. Gnjilanci su uspostavljali vezu s Vranjem. Konzul u Prištini je poručivao ustanicima da im se želi dobro i da slušaju srpske savete.¹⁸⁰

Municija koja je u julu priticala iz Srbije išla je na ime Ise Boljetinca i Sadika Rame. U Srbiju je 14. jula prešao sa svojih 14 ljudi Zajnulah-aga iz Vučitrna, a nekoliko dana kasnije u Beograd je prispeo Nedžip Draga, pod izgovorom da je došao da u jednoj od srpskih banja leči ženu.¹⁸¹

Kao što je Srbija od početka albanskog ustanka 1912. godine posvećivala znatno veću pažnju Albancima, to je činila i Bugarska. Nastojeći da ostvari svoju zavetnu težnju — uspostavljanje sanstefanskih granica, bugarska vlada je imala nameru da istupi u slučaju novog ustanka hrišćanskog živilja u Makedoniji, koristeći se ustankom Albanaca. U diplomatskim krugovima Srbije moglo se čuti da je srpska vlada krišom počela da postaje pokrovitelj albanskog ustanka, dajući nalog svojim sunarodnicima u Staroj Srbiji da se priključe Albancima i dajući i jadnima i drugima znatne količine oružja. Sredinom jula u Sofiji su se sastala četvorica Albanaca s dvojicom austro-ugarskih oficira. Pomenuti Albanci su došli iz Skoplja preko Custendila. Posle ovih sastanaka četvorica Albanaca imala su sastanak sa viđenijim Albancima u Sofiji. Jedan od navedenih oficira naplatio je u Generalnoj banci (bečka filijala) ček na 10 000 kruna. Tri dana posle izbijanja oružanog ustanka obe strane su se razišle, tj. četiri Albanca su se vratila u Skoplje.¹⁸²

U pogranična mesta (Vranje, Kuršumlija, u Niš ili i u Beograd dolazili su pojedini ustanički prvaci da kupuju oružje ili na dogovor s predstavnicima srpske vlasti. Zejnulah-aga Vučitrmac bio je, na primer, u Kuršumliji i Nišu, a turski listovi iz Skoplja donosili su krajem jula vesti da su mnoge albanske vođe bile u Beogradu i da su tu vodile razgovor i sa srpskim vlastima i s predstavnicima stranih država. Krajem jula u Srbiju je prešao Bajram Dakljan kao izaslanik Bajrama Curića. U to vreme, tačnije 22. jula, sam prestolonaslednik bio je na srpsko-turskoj granici, gde je ne samo pio kavu s turskim oficirima nego se sastao i s Isom Boljetincem, tri dana ranije. Srpski četnici vođe takođe su se sastali s Isom Boljetincem, i to na turskom zemljištu. Srpski oficir Kostić sa 10 komita 29. jula uveče doveo je iz Srbije 15 ljudi iz družine Ramadana Šabana i još dvojicu. K. Boljetincu je dolazio i Vojko Tankosić. Međutim, i pored toga što je Srbija bila spremna da pomaze pojedine albanske pravake, a preko njih donekle i albanski pokret, ona je u celini odbijala jedan od osnovnih ciljeva ustanka — albansku autonomiju. Pašić je krajem jula izrazio mišljenje da pred anarhijom u Albaniji i Staroj Srbiji nova turska vlast mora ići na dalje ustupke da bi se postiglo kakvo-takvo spokojstvo.

¹⁷⁹ Isto, 272. O držanju kosovskih Srba prema arbanaškom ustanku. DA-SIP, Arhiva prištinskog konzulata, F. I, bb. Ima podataka da je u taboru Ise Boljetinca bio četnik Kosta Pećanac (*Cрпско Косово*, 28. VI 921. br. 12 i 13, Naši četnici u službi otadžbine, 11).

¹⁸⁰ Б. Храбак, п.н., 273—274. Čak i Bislim iz Ogošta, poznati kočak iz gnjilanske nahije, obraćao se molbom da se za izvesno vreme skloni u Srbiju. Konzul Milojević dao mu je odobrenje da pređe u Vranje. (DA-SIP, PP.O. 1912, red. 664, Priština, 10. V 1912, br. 597 [2678].)

¹⁸¹ Б. Храбак, п.н., 287. Ovo je bilo povod da J. M. Jovanović 27. jula 1912. zamoli konzula u Prištini da mu odgovori kakvi su odnosi Nedžib-beja Drage s ostalim vođama (DA-SIP, Arhiva prištinskog konzulata F. III br. 1137); i sinovi Ise Boljetinca nalazili su se u ovo vreme u Beogradu u neprekidnom opštenju s „Narodnom odbranom”: А. Тешев, *Балканският войни томъ първи*, София 1929, 351.

¹⁸² Б. Храбак, п.н., 304—305.

Autonomija, ideja koju su Albanci — prema klišeiziranom Pašićevom mišljenju — bili preuzezeli od austrijskih agenata, za Carigrad, je nezgoda, a sa srpske tačke gledišta neprihvatljiva. Pošto Albanci još nisu bili pripremljeni za samoupravu, njihovu bi autonomiju stvarno koristila samo Austro-Ugarska u svom prodoru na jug i u ugrožavanju Srbije.¹⁸³

U ovoj situaciji o događajima među Albancima krajem jula u Sofiji se mislilo, bar kako se govorkalo, da oni za Beograd imaju neposrednjeg interesa nega za Bugarsku. U svakom slučaju, Spalajković je bio u stanju da javi da Gešov zazire od tih događaja, jer se plašio da oni ne predstavljaju osnovu za autonomiju Albaniju, koja bi obuhvatila jedan deo srpskih i „bugarskih“ zemalja u Turskoj. Stoga je savetovao obazrivost i želeo da se Alabnska pobuna završi na tome na čemu je tada bila, očekujući povoljniji trenutak kad će Srbija i Bugarska moći iskoristiti albanski pokret za sebe.¹⁸⁴

Albanski poslanik iz Đirokastra Mufid-bej je otvoreno govorio da Albancima nema spasa pod turskom upravom i da je za njih bolje da izdejstvuju autonomiju pod protektoratom Austrije, ili pak neposredno pod vladavinom Habsburga, da se tako ujedine četiri vilajeta i očekuju rasplet stvari, nego da dočekaju da Srbija, Crna Gora, Grčka i Bugarska podeli zemlje u kojima oni žive. Kad je Mufid-beju primećeno da severni Albanci sada ne stoje najbolje s Austro-Ugarskom i da neće pristati na autonomiju pod njenim protektoratom, on je odgovorio da će uskoro doći vreme kad ih Austrija neće morati pitati.¹⁸⁵

Ubrzo je Austro-Ugarska, posle pada mladoturaka, pregovarala o autonomiji Albanije. Najpre je, 8. avgusta, pokušala da umiri bugarsku vladu izjavom kralja Ferdinanda „da Bugarska nema šta da traži u Albaniji“, „da on želi da dà podsticaja razgraničenju obostranih interesnih sfera i da nавести da on Albaniju smatra unapred da spada u našu (sfetu)“. U Sofiji je ovo shvaćeno da Beč bez rezerve radi za autonomiju Albanije.¹⁸⁶ Zbivanja oko Skoplja, u koja su prispeti albanski ustanici, uznemirila su bugarsku vladu. Turski otpovnik poslova u Sofiji Refik-bej izjavio je Gešovu 11. avgusta da Porta ne namerava da prihvati autonomiju Albanije. Pre te izjave, na podsticaj srpskog poslanika u Sofiji, pokrenuti su ruski i engleski poslanik da od svojih vlasta zatraže pritisak na Portu protiv usvajanja albanske autonomije. Gešov je smatrao da je pitanje o albanskoj autonomiji u tom trenutku bilo najopasnije pitanje za mir na Balkanu, te da su sve balkanske države bile dužne da upotrebe sve svoje snage da se ne stvari to novo žarište nemira. On je strahovao da bi autonomna Albanija mogla da obuhvati ne samo kosovski i janjinski vilajet nego i makedonske oblasti bitoljskog i deo solunskog vilajeta. Zabrinula ga je okolnost da je Austro-Ugarska već zvanično počela govoriti o albanskoj autonomiji. Engleski poslanik na Cetinju saopštio je svom bugarskom kolegi da je grof Berthold više puta govorio s engleskim ambasadörrom u Beču u korist albanske autono-

¹⁸³ Б. Храбак, 306. Engleski ambasador u Beču Kartrajt u avgustu 1912. godine u razgovoru s otpovnikom poslova Srbije rekao je da mišljenja da će Albanija dobiti autonomiju, ne odmah, ali možda kroz koju godinu... Nijedna velika sila neće biti protivna autonomiji Albanije. Na otpovnikov prigovor da ideja o autonomiji Albanije nije arbanaška, Kartrajt je rekao da „to nije istina, ali da ona iako je sa strane, ipak sve više obuhvata narodne mase“. (DA-SIP, P. O. F. X P/6—IV, Beč, 15 VIII 1912, br. 173 [1253].)

¹⁸⁴ Isto, P. O. F. III I/1—XIV, Sofija, 27. VII 1912, br. pov. 347 (1117).

¹⁸⁵ Б. Храбак, n.n., 308.

¹⁸⁶ Б. Храбак, n.n., 333. Bečka diplomatička se nadala uspehu kod Bugarske na osnovu toga što Sofija nije imala nikakvih nacionalnih aspiracija unutar teritorije Monarhije i što joj u Makedoniji interesi i ciljevi nisu bili u koliziji sa ciljevima Habsburgovaca (OUA, IV, br. 330).

¹⁸⁷ Isto, 334.

mije i da Beč misli da se London tome neće usprotiviti. U stvari, za Bertolda se sve svelo oko toga kolika će i kakva po karakteru biti autonomija koja bi bila predložena.¹⁸⁸

Rešenje je nađeno tako što je 13. avgusta Bertold uputio velikim silama predlog da one kolektivno savetuju Portu da postepeno sprovodi decentralizaciju uprave koja bi se prilagodila etničkim odnosima u državi. Diplomatički koja je taj predlog prihvatile s obzirom na to da je predlagana kolektivna akcija, odmah je bilo jasno da mere Beča treba da upotpune i obezbede uspeh albanskog ustanka. Austro-Ugarska je osetila da u tom trenutku najveća opasnost za budućnost Albanaca i njihove države preti od balkanskih država, te je prvo htela da, braneći načelo status quo, zakoči eventualne akcije balkanskih država, u koje je podozrevala.¹⁸⁹

Bugarska vlada nije krila uznemirenost zbog Bertoldove inicijative, koju je okvalifikovala kao suviše dvosmislenu. Po izjavi bugarskog predsednika vlade Gešova srpskom poslaniku, postojale su dve mogućnosti: 1. ili će Porta popustiti Albancima u svima njihovim zahtevima, u kom slučaju bi balkanske države trebalo da stupe u akciju; 2. ili će se Porta odupreti tim zahtevima, što bi produžilo nerede i borbu u Turskoj i stvorilo priliku za zajedničku akciju balkanskih država. U ovom poslednjem slučaju, smatrao je Gešov, zbog produženja nereda u Turskoj inicijativa grofa Bertolda bi postala bezopasna, a balkanske države bi dobile u vremenu i samim tim uverile svet da im je tok događaja nametnuto dužnost da preuzmu zajedničku akciju.¹⁹⁰ U Beogradu se sumnjalo u predlog već i zbog same činjenice što je on potekao od Austro-Ugarske. Jovan Jovanović, ministar inostranih poslova, govorio je predstavnicima velikih sila da je predlog uperen protiv balkanskih država i da reč decentralizacija podrazumeva autonomiju, te da će Srbija podržati taj predlog samo u slučaju ako bi se odnosio na sve narodnosti u Turskoj.¹⁹¹

Iako je Bertholdov predlog kasnije revidiran, u avgustu i septembru, do početka balkanskog rata, i Bugarska i Srbija rešene da zarate s Turskom, poklanjaju veliku pažnju Albancima i njihovom pitanju. U ovome se direktnije angažovala naročito Srbija. Na Kosovo dolaze crnorukci i hvataju veze s istaknutim prvacima, kojima Srbija ukazuje na opasnost od Austro-Ugarske da bi ih pridobila za saradnju.¹⁹² Nikola Pašić razmatra mogućnost da kosovskim Albancima dâ neke oblike autonomije.¹⁹³

U takvoj situaciji je otpočeo balkanski rat i već posle mesec dana ratovanja srpska vojska je izašla na jadransku obalu. Ali zbog protivljenja Austro-Ugarske i Italije, koje je podržala Nemačka, srpska vojska se vratila na približnu današnju jugoslovensko-albansku granicu. Albansko pitanje je rešeno stvaranjem države Albanije, a između Srbije i Bugarske zbog Makedonije došlo je do rata.

¹⁸⁸ Isto.

¹⁸⁹ M. Bojvoda i Č., n.d., 417—418.

¹⁹⁰ Isto.

¹⁹¹ Isto.

¹⁹² Vid. o tome Milan Živanović, Solunski proces hiljadu devetsto sedamnaest, SAN, Beograd 1955, 649—651; J. H. Vasiljević, n.d., 22; Milan Nikšić, rukopis u SAN i DA-SIP, PO, VIII, 0/11—IV, Priština, 17. IX 1912, tel. pov. br. 3673.

¹⁹³ DA-SIP PO F VIII 0/11—11, br. 5138. Pašićevom rukom napisane su tri varijante „Ugovora o zajednici Srbia i Arbanasa u Kosovskom vilajetu“. Već 2. oktobra Isa Boljetinac je držao oštре govore protiv Srbije. Poslao je 800 ljudi da zauzmu položaj blizu granice. (Isto, F. X P/6—IV, Lebane, 2. X 1912, br. 2159.)

LES RELATIONS SERBO-BULGARES ET LA QUESTION DE L'ALBANIE
(De 1909 à 1912)

Résumé

Les relations mutuelles de la Serbie et de la Bulgarie étaient fondées, quant à la question de l'Albanie, sur des positions divergentes. La Serbie fondait son initiative auprès de la Bulgarie sur la politique albanienne de l'Autriche-Hongrie, cherchant à obtenir les mains libres en Albanie, par l'intérmédiaire d'un accord sur la Macédoine, ce qui lui aurait permis d'avoir un débouché sur l'Adriatique, et de se libérer de la pression de la monarchie des Habsbourg. La Bulgarie, surtout les cercles „verchovistes” de la cour et du gouvernement, favorisait, auprès du gouvernement serbe, l'autonomie de l'Albanie, ce qui lui aurait permis d'obtenir l'autonomie de la Macédoine, et de procéder par son intérmédiaire à l'annexion de cette province, comme il en fut de la Roumelie Orientale. Tout cela peut créer l'impression que la bourgeoisie bulgare professait, quant à la solution de la question albanaise, une attitude plus positive que la bourgeoisie serbe.

Cependant, à mesure que la question albanaise au cours de la lutte avec Jeunes Turcs revêtait une importance internationale, l'attitude de la diplomatie bulgare devenait plus proche de la diplomatie serbe, quant à la solution de ce problème. Le moment décisif dans la convergence des attitudes de Belgrade et de Sofia, survenait avec la crise des relations entre les Jeunes Turcs et les Albanais et avec la contre-révolution à Constantinople, le 13 avril 1909. Bien que l'Autriche-Hongrie déconseillât la Bulgarie d'entrer dans des relations de meilleur voisinage avec la Serbie, quant à l'alliance balkanique, vers la fin d'été de 1909 déjà, le ministre bulgare à Rome, Dimitrije Rizov, ayant au préalable voyagé en Albanie, arrivait à Belgrade et soumettait une proposition visant à la création d'une alliance, le voyage en Albanie l'ayant convaincu qu'il fallait hâter les préparatifs pour l'accord. Il se montrait prêt à laisser à la Serbie les mains libres en Albanie, exigeant, en Macédoine, le territoire au sud du Vardar.

Au cours de 1910 et de 1911 la question albanaise acquerrait des dimensions encore plus importantes. La Bulgarie y voyait un moyen commode pour affaiblir la Turquie, ce qui l'incitait à chercher des contacts avec les insurgés albanais. La Serbie, bien qu'elle s'en rendît compte et bien qu'elle entrevit dans l'insurrection un moyen commode de saper le pouvoir turc, l'aidant discrètement de ce fait, mène à Sofia une action politique pour que les deux gouvernements accordent leurs vues. En même temps, la diplomatie serbe montrait un intérêt tout particulier pour les liaisons de la Bulgarie

avec l'insurrection bulgare. Pendant toute l'année 1910, des informations arrivaient de Sofia, témoignant des influences bulgares dans l'insurrection albanaise et de ses liaisons avec le gouvernement de Vienne. Au cours de la même année un congrès des Albanais, des Macédoniens et des Arméniens s'est tenu à Sofia, qui décida du déclenchement de l'insurrection générale. En même temps, les Albanais et les Macédoniens se concerterent sur le terrain en vue de l'action commune.

Au cours de ces activités la diplomatie serbe demande des explications officielles au ministère des affaires étrangères. Elle démontrait la nécessité d'étouffer l'insurrection albanaise, étant donné qu'elle est aidée par l'Autriche-hongrie, qui l'utilise à ses fins. La diplomatie bulgare répondait en 1910, qu'elle abandonnerait l'idée, sur laquelle elle avait eu l'intention de fonder toute une action politique, les événements ayant démontré que la force de résistance des Albanais est moins importante de ce que l'on supposait à Sofia. En dépit de ces déclarations les liaisons mutuelles de l'organisation albanaise et macédonienne ne cessaient de se renforcer, en même temps que les liaisons des deux organisations avec le Monténégro. A mesure que le mouvement albanaise se manifestait plus puissamment, les relations s'amélioraient entre Cetinje et Sofija. Le gouvernement bulgare cherchait par ce moyen à intimider la Serbie, et d'obtenir par l'intermédiaire de l'autonomie albanaise, l'autonomie macédonienne.

Jusqu'à la guerre italo-turque, en septembre 1911, les relations serbo-bulgares, quant à la question albanaise se limitaient aux échanges de vues, et à la pression de la diplomatie serbe, pour que la Bulgarie accepte son point de vue sur cette question, ce que Sofia refusait. Mais à la suite de l'ouverture de la question orientale, et de l'échec dans le rapprochement de l'organisation albanaise et bulgare, à cause de l'impossibilité de délimiter les deux autonomies, c'est la Bulgarie qui offre maintenant un accord avec la Serbie, qui est conclu le 13 mars 1912, après de longs mois de pourparlers, et d'après lequel la Macédoine est partagée, et l'Albanie abandonnée à la Serbie.

Dr Andrey Mitrović

**BUGARSKA U PLANOVIMA AUSTRO-UGARSKE I NEMACKE
TOKOM ANEKSIONE KRIZE
(jesen 1908. — proleće 1909.)***

Da bi izradio celovite osnove politike usmerene na sprovođenje aneksije Bosne i Hercegovine, baron Alojz Leksa fon Erental (Alois Freiherr Lexa von Aehrenthal), austro-ugarski ministar spoljnih poslova, sastavio je poseban memorandum s političkim ciljevima, smernicama i objašnjjenjima, koji je datirao 9. avgustom 1908. godine.¹ U tom obimnom tekstu nalazimo zapisane, uz druge, i sledeće stavove: „[...] Sprečavanje da nastane jedna velika slovenska formacija na našim južnim granicama teško da je ostvarljivo posedanjem ili aneksijom Sandžaka [...] Antagonizam između Bugarske i Srbije danas je već činjenica sa kojom se može računati. U Bugarskoj preovlađuje uverenje da put prema Makedoniji mora da vodi preko leša srpske države i

* Iako je o aneksionoj krizi 1908—1909. godine dosta pisano, upravo niz njenih zanimljivih strana, posebno onih koje su u vezi s izbijanjem i pojavama i događajima prve svetske rata, tek se otkrivaju. Ovome pripada i nastojanje Austro-Ugarske Monarhije i Nemačkog Rajha da za sebe pridobiju Bugarsku kako bi je iskoristili u ostvarenju svojih planova. To je tim čudnije što je ključna građa za ovu temu, uz neke važnije izuzetke, bila objavljena još u razdoblju između dvaju svetskih ratova. Upravo pošavši od austrijske zbirke diplomatskih dokumenata — *Österreich-Ungarns Außenpolitik von der bosnischen Krise 1908 bis zum Kriegsausbruch 1914*, Diplomatische Aktenstücke ausgewählt von L. Bittner, A. F. Pribram, H. Srbik und H. Uebersberger, bearbeitet von Ludwig Bittner und Hans Uebersberger, Wien und Leipzig 1930, knjiga 1 (dalje navodimo: ÖUA 1) i nemačke zbirke diplomatskih dokumenata *Die Grosse Politik der Europäischen Kabinette 1871—1914*, Sammlung der Diplomatischen Akten, herausgegeben von Johannes Lepsius, Albrecht Mendelssohn Bartholdy und Friedrich Thimme, Berlin 1925, knjiga 26, tomovi I i II (dalje: GP 26), mi smo izvršili istraživanja u Haus-, Hof-und Staatsarchiv u Beču i u Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes u Bonu i došli do zaključka da objavljena građa predstavlja odličan vodič ukoliko bi se želela na ovu temu napisati posebna knjiga, a da je skoro dovoljna za jedan opširan prilog. S obzirom da je značaj cele tematike u stvari više vezan za prvi svetski rat nego za samu aneksionu krizu, odlučili smo se za pravljenje priloga. Dodali bismo još da nam se kao forma izlaganja za ovu svrhu učinilo najpogodnije izlaganje poznato iz istoriografije koja obrađuje istoriju diplomacije, pošto se ovom vrstom ekspozicije mogu da otkriju kako zanimljivost i unutrašnja dinamika problematike, tako i da se putem činjenica pokaže bogatstvo njenog sadržaja.

¹ ÖUA 1, 25—34. Memorandum je po nalozima fon Erentala napisao Aleksandar baron Musulin.

sigurno je da će se oko posedovanja Skoplja razgoreti najžešći sukob između Srbije i Bugarske. Ukoliko mi u ovom sukobu pomognemo bugarsku stvar i omogućimo stvaranje Velike Bugarske na račun Srbije, time smo načinili prvu nužnu pripremu da u nekom trenutku povoljne evropske konstelacije možemo staviti ruku na ostatak Srbije. U ovom slučaju mi bismo imali sigurne granice o kojima sam ja ranije govorio: Albanija, koja bi postala nezavisna pod našom zaštitom, Crna Gora, s kojom održavamo prijateljske odnose, i Velika Bugarska, koja nama duguje zahvalnost. Ja, dakle, zaključujem time: aneksija Sandžaka nama ne bi donela bilo kakve koristi i mi konačne ciljeve naše balkanske politike nećemo biti u stanju da ostvarimo putem preko Novog Pazara, nego jedino putem preko Beograda [...]”²

1. Ideja Monarhije o iskorišćavanju Bugarske

Opšta politička osnova na kojoj je baron Erental gradio nameru za aneksiju Bosne i Hercegovine bila zasnovana na proceni da evropski posedi Osmanlijskog Carstva, upravo tada uzdrmanog mladoturskom revolucijom, neće još dugo moći da opstanu; otuda, smatrao je neophodno je usmeriti se na izvlačenje najvećih mogućih koristi za Austro-Ugarsku Monarhiju ukoliko do kraha Turske doista i dođe.

Osnovni cilj kome Monarhija treba da teži bio je nađen u uspostavljanju njene pune prevlasti na najvećem delu Balkanskog poluostrva; put kojim je ovo trebalo ostvariti bio je nađen u aneksijama delova balkanskih teritorija, uspostavljanju protektorata i vezivanju nekih balkanskih država za Monarhiju kao njenih prijatelja. U *Memorandumu* od 9. avgusta 1908. godine pretpredstavljalo se izvesno očuvanje turskih poseda u Evropi, mada znatno okrnjenih. Po istom dokumentu Austro-Ugarska je trebalo da sebi anektira Bosnu i Hercegovinu, dve provincije koje je, na osnovu odluka Berlinskog kongresa, držala pod okupacijom još od 1878. godine, a takođe i neke delove Srbije; nova država Albanija bila bi pod zaštitom Monarhije; kao „prijateljske“ države bile su predviđene Crna Gora i uvećana Bugarska.

Jedan od bitnih posebnih ciljeva bio je u tome da treba uništiti srpsku državu, a put njegovog ostvarenja bio bi u podeli teritorija ove zemlje između same Monarhije i Bugarske. Bugarska je, dakle, u Beču užimana kao sredstvo nameravane politike; uporedo je trebalo da Bugarska postane i objekt takve politike, jer smisao njenog korišćenja takođe je bio i taj da se od nje načini veran prijatelj Monarhije.³ Koju je i koliku je teritoriju Srbije htEO Beč dati Bugarskoj, to u *Memorandumu* nije bilo bliže određeno i to se, najverovatnije, ostavljalo za buduće pregovore. Način na koji su Skoplje i Makedonija posmenuti kao objekt srpsko-bugarskih sporenja ne dozvoljava drugo da da se kaže da je celo pitanje bugarskih širenja prema Makedoniji ostavljano nejasno (možda i zavisno od pitanja obima poseda koje Osmanlijsko Carstvo može zadržati u Evropi). Najzad, Erental je ostavljao otvorenu mogućnost daljih austro-ugarskih privrednih i političkih prodiranja prema istoku, čak prema području Bliskog istoka.⁴

² OUA 1, 31–32.

³ „Prijatelj“ ovde u najmanju ruku znači: zemlja koja ostaje u granicama političkog ponašanja koje odgovara Austro-Ugarskoj, dakle uz dređeno ograničenje slobode nastupanja.

⁴ Erental je politiku Andrašija (Julius Graf Andrassy) iz 1878. godine tumačio ovako: „Jedan od glavnih ciljeva ove akcije bila je sa austrougarske tačke gledišta — nama politički i materijalno otvoriti Istok“. Pa je govorio o stvaranju mogućnosti da se „postigne predviđena istočna politika“, odnosno „zdrava i privredno plodna istočna politika“ (OUA 1, 30–31).

Politika koju je u navedenom dokumentu formulisao baron Erental imala je u vidu Balkansko poluostrvo kao zonu širenja i uticaja Austro-Ugarske Monarhije. Radi sprovodenja te politike trebalo je rešiti više problema, ali se kao ključni pojavljivao onaj u vezi sa Srbijom. Stav koji je izneo austro-ugarski ministar spoljnih poslova podrazumevao je da put ka ostvarenju postavljenih ciljeva treba da vodi „preko Beograda”. Očevidno da je uništenje Srbije nije bilo samo jedan među drugim ciljevima, nego je to upravo bilo onaj cilj pomoću čijeg ostvarenja bi se Monarhija teritorijalno proširila i istovremeno za sebe zadobila Bugarsku, a takođe uspela da spreči da nastane „jedna velika slovenska formacija”, a posledično osamila malenu Crnu Goru i na taj način je navela ili materala da bude austro-ugarski prijatelj; da kles u pitanju je bio središnji cilj. Uporedo to je značilo da je u pitanju ključni problem. Kao najvažnije sredstvo za njegovo rešenje se pojavljivala upravo saradnja Bugarske pri uništenju i podeli Srbije.

Ova politika je po karakteru bila aktivna i ofanzivna. Istina, u *Memo-randumu* se govorilo o „stvaranju sigurnih južnih granica” Monarhije, što zvuči defanzivno. Međutim, smisao ove teze je bio u nameri da se onemogući stvaranje neke velike slovenske države, a uporedo su svi ostali ciljevi bili tako postavljeni ne da se obezbedi dotadašnji integritet, nego da se proširi dota-dashnji teritorijalni opseg Monarhije i, uporedo, da mu se doda interesna sfera. Putem aneksije Bosne, Hercegovine i delova Srbije, Austro-Ugarska bi se učvrstila u središtu Balkanskog poluostrva, njena neposredna interesna sfera bi ležala uz jadransku obalu južnije (prijateljska Crna Gora i zaštita nad Albanijom), a do Crnog mora bi svoj uticaj rasprostrala preko prijateljske „Ve-like Bugarske”. Tako se uništenje Srbije pokazuje kao uslov aktivnog nastu-panja Monarhije jugoistočnim pravcem, a eventualno bugarsko saučestvovanje kao sredstvo takvog aktivnog nastupanja.

Ideja da se Bugarska iskoristi u opisane svrhe i u izloženom smislu prosto se nudila sama od sebe. S jedne strane je na nju Erentala navodio razgovor koji je on imao s bugarskim knezom Ferdinandom (Ferdinand von Sach-sen-Koburg-Gotha) u Beču 13. i 14. marta 1908. godine.⁵ Erental posle ovog razgovora nije propustio da u službenu belešku unese: „U vezi sa Srbijom i nje-nim kraljem knez je govorio veoma oštro. Beograd je gnezdo zavera koje treba razoriti. Knez Ferdinand mi se obratio s neposrednim pitanjem šta da se jed-nom učini s ovom nesrećnom zemljom! Išao je tako daleko da je aludirao na uključivanje Kraljevine [Srbije] u Monarhiju”.⁶ Sve ovo je bilo rečeno u razgovoru u kome je Ferdinand tražio podršku Austro-Ugarske u slučaju da Bu-garska povede rat protiv Turske, kao i da Monarhija učini da Rumunija i Sr-bija u takvom slučaju ne napadnu Bugarsku. Istina, Ferdinand ništa nije go-vorio o nekim bugarskim aspiracijama na srpske teritorije, ali je nedvosmi-sleno ostavio utisak neprijateljstva prema Srbiji. Najzad, tako traženje po-drške u delikatnima pitanjima kakva su bila ona o kojima je knez govorio, po-kazivalo je mogućnost da Bugarska svoj oslonac traži u Podunavskoj Carevini. I jedno i drugo je moglo poslužiti kao upotrebljive polazne tačke za sasvim konkretnе korake kada se Beč odlučio da krene u ostvarivanje svojih namera prema Balkanskom poluostrvu.

Međutim, ne bi bilo ispravno zaključiti da je upravo knez Ferdinand učinio da se ovakva ideja začne među onima koji su tada odlučivali o spoljnoj politici Austro-Ugarske Monarhije.⁷ Biće da je ta ideja u stvari, uslovno rečeno, bila deo političkog viđenja situacije u širem ili užem krugu vodećih ličnosti Monarhije, da je u pitanju već tada bila jedna kolektivna ideja. Na primer, baron Erental je austro-ugarskom načelniku Generalštaba rekao još

⁵ ŌUA 1, 1–3.

⁶ ŌUA 1, 2.

⁷ Na ovo može pre svega da navede ŌUA 1, pošto je tu prvi dokumenat upra-vo Erentalova beleška o razgovoru s knezom Ferdinandom u martu 1908. godine.

17. decembra 1907. godine da je cilj balkanske politike koju vodi „aneksija Bosne i Hercegovine i priključenje nebugarskih delova Srbije” i da bi „bugarski delovi imali da pripadnu Bugarskoj”.⁸ I sam Jozef Bernrajter (Joseph Maria Baernreither), jedan od onih malobrojnih među političarima Beća koji su smatrali pogrešnom politiku s pozicija sile prema Srbiji, zabeležio je: „Između Bugara i Srba postojala je velika surevnjivost i iskoristiti ovu u nekim okolnostima bilo je sigurno opravdano”.⁹ Dalje, načelnik Generalštaba general baron Konrad (Franz Freiherr Conrad von Hötzendorf) je *Memorandum* od 9. avgusta, tj. upravo deo gde se govori o Srbiji i Bugarskoj, ovako propratio rečima: „Ovo gledište je potpuno saglasno mojem”.¹⁰ U pismu koje je uputio Erentalu još 28. jula 1908. godine ovaj general baron je izneo sledeći svoj stav: „Ukoliko je reč o srpskim teritorijama, onda oblast Niša mora pasti u interesnu sferu Monarhije, a Bugarska bi mogla biti obeštećena najviše s Pirotom i Negotinskom krajinom”.¹¹

Ovakvi stavovi generala Konrada su takođe bili uključeni u širu konцепciju balkanske politike. Konrad je ovu koncepciju posebno razvio i objasnio ministru spoljnih poslova 31. decembra 1907. godine. Osnovna generalova gledišta bila su: „Samo agresivna politika s pozitivnim ciljevima bi [nama] omogućila da se spasemo propasti i da postignemo uspeh [...]. Pozicija na Jadranu pruža [nam] osnovu na koju se može osloniti budući agresivni cilj Monarhije, naime razvijanje pomorske sile i pomorske trgovine [...]. U pogledu Balkana, jasno je da je sledeći cilj iste vrste u tome da treba osigurati i naš položaj na samom Poluostrvu i to radi učvršćivanja uticaja na njemu i radi učvršćenja sigurnosti [Monarhije]: odnosno potrebno je zadobiti sve one oblasti koje su neophodne za opstanak Monarhije. Postizanje ovoga traži aneksiju okupiranih oblasti [tj. Bosne i Hercegovine] i priključenje Srbije zaključno s njenim središnjim prostorom oko Niša[...]. Posedanje središnjeg prostora s Nišom omogućava vršenje odlučujućeg uticaja na sve tokove dođadaja na Balkanu [...]”.¹²

To što je general tražio u stvari je značilo borbu za prevlast na Jadranskom moru i na Balkanskom poluostrvu, mada je, istina, od Konrada bilo prikazano kao uslov za održanje same Monarhije. Što se stava prema Srbiji tiče, načelnik Generalštaba je bliže oyako odredio: „Nezavisna Srbija je stalno ognjište aspiracija i mahinacija usmerenih na odvajanje svih jugoslovenskih oblasti [od Austro-Ugarske]; s tim nije povezan samo težak i za status Monarhije kao velike sile odlučujući gubitak teritorija, nego i potiskivanje Monarhije s mora.” Konačno, Konrad je izneo i gledište da bi, uključivanjem Srba iz Srbije bila u okvirima „Monarhije stvorena korisna ravnoteža snaga između [njenih] nacionalnosti i time bilo omogućeno da se održi umutrašnji red”.¹³ Po ovome posljednjem Srbiju je trebalo anektirati da bi u Austro-Ugarskoj bio pojačan slovenski elemenat, pomoću koga bi se, zatim, uspostavila inače sve poremećenja ravnoteža između zavađenih nacija Monarhije; ovim bi, po Konradu i sličima, tako bio obezbeđen njen dalji opstanak i, čak, njeno snaženje. Bio je to u stvari oprezno iznesen trijalistički

⁸ Feldmarschal Conrad, *Aus meiner Dienstzeit 1906—1918*, Bd. 1, Wien 1921 (dalje: Conrad, 1), 528.

⁹ J. M. Baernreither, *Fragmente eines politischen Tagebuchs*, hrsg. von J. Redlich, Berlin 1928, 82. Bernrajter je takođe smatrao da nije dobro „osloniti celu našu balkansku politiku na ovaj antagonizam”.

¹⁰ Conrad, 1, 108.

¹¹ Conrad, 1, 594.

¹² Conrad, 1, 537.

¹³ Conrad, 1, 537. Za razumevanje generala Konrada nisu bez značaja ni njegove beleške koje je pravio posle prvog svetskog rata: Conrad von Hötzendorf, *Private Aufzeichnungen*, hrsg. von K. Peball, Wien 1977.

plan u duhu tadašnjeg Konradovog zaštitnika prestolonaslednika Franca Ferdinanda (Franz Ferdinand).

U koncepciji generala Konrada postojala su tri posebna, ali međusobno dopunska stava. Očevidno je on tražio nastupanje radi utvrđivanja austro-ugarske premoći na najvećem delu Balkanskog poluostrva i da Monarhija — najpre postizanjem potpune nadmoći na Jadranskom moru — ojača kao pomorska sila. Ovaj stav je bio crvena nit cele koncepcije. Dalje, u uništenju Srbije Konrad je video mogućnost za sređivanje unutrašnjih prilika u samoj Austro-Ugarskoj; odnosno, po njemu već unutrašnjopolitički razlozi navode na aneksionističke planove prema Srbiji, dakle bez obzira na držanje ove državice prema Monarhiji. Takođe je Srbiju trebalo uništiti i kao faktor koji opasno ugrožava integritet habsburške države. Značajno je uočiti da je ovaj stav iznesen tako da je po vrednosti bio iza predhodna dva i da, čak, deluje kao dobro propagandno objašnjenje za od njega nezavisno stvorenu namjeru.

Između iznesenih stavova ministra spoljnih poslova i načelnika General-štaba imaju razlike. Najveća razlika je bila u tome što je prvi u svom *Memorandumu* mimošao unutrašnje razloge, a drugi ih naglasio. Međutim, suština je kod jednog i kod drugog bila ista: Austro-Ugarska kao velika sila treba, može i ima pravo da traži nadmoći položaj na Balkanu i da nastoji da to postigne, uz drugo, i aneksijama. Takođe, ova programa su bila ofanzivna, mada je general deo objašnjenja našao u unutrašnjopolitičkim razlozima. I jedan i drugi su najistaknutije mesto među posebnim ciljevima davali uništenju Srbije i anektiranju delova teritorija ove države, a obojica su u ovome računali na saradnju Bugarske i smatrali da Bugarsku treba pridobiti ponudama srpskih oblasti.

Treba u vidu imati i to da se odranije znalo, i da je bilo korišćeno od strane carskih i kraljevskih diplomata, da je sropsko-bugarsko rivalstvo važna politička činjenica na jugoistočnom Poluostrvu i da je ono iskoristivo za austro-ugarske ciljeve. Na primer, još 5. februara 1878. godine, dakle kada se tek govorilo o stvaranju vazalne bugarske države, austro-ugarski predstavnik u Beogradu je javljaо Beču da se u Srbiji „izražava opšte žaljenje što Rusija nema srca za srpske interese, te svoju brigu usmerava samo prema Bugarskoj”, da se „suprotnosti” i surevljivosti koje odavno vladaju između srpskog i bugarskog plemena ovim još više zaoštravaju i sve se jasnije ispoljavaju” i da se „ovdašnje javno mnenje jasno počinje da okreće protvi Rusije”.¹⁴ Posledica ovakve situacije je bila ta da je Monarhija za sebe Srbiju vezala politički i privredno za neku četvrt veka. Sada, 1908. godine, u obzir je uzimana nova mogućnost na istoj osnovi bugarsko-srpskih suprotnosti: da se Bugarska iskoristi za uništenje Srbije i da se uporedo postigne da Bugarska bude privučena Austro-Ugarskoj. S obzirom na dugotrajnost i rasprostranjenost ovakve ideje, na sednici Zajedničkog ministarskog saveta Monarhije od 19. avgusta 1908. godine, na kome se odlučilo na aneksiju Bosne i Hercegovine, lako je bila prihvaćena Erentalova politička osnova iz *Memoranduma* od 9. avgusta.¹⁵ Čak, sudeći prema zapisniku sa te sednice i posebnom svedočanstvu na sednici prisutnog generala Konrada, o tome nije uopšte ni bilo reči¹⁶, i može se smatrati da je to za sve bilo unapred poznato i lako prihvatljivo.¹⁷

¹⁴ Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien Politisches Archiv XXXVIII, Karton 95.

¹⁵ ÖUA 1, 41—50.

¹⁶ Conrad, 1, 106—109.

¹⁷ O austrougarskoj spoljnoj politici: H. Uebersberger, *Österreich zwischen Russland und Serbien. Zur Südslawischen Frage und der Entstehung des Ersten Weltkrieges*, Köln-Graz, 1958; *Österreich-Ungarn in der Weltpolitik 1900—1918*, Berlin 1965; П. В. Жочов *Дипломатия Германии и Австро-Венгрии и первая Балканская война 1912—1913 гг.*, Москва 1969. F. R. Bridge, *From Sa-*

2. Monarhija traži saglasnost Rajha

Na sednici Zajedničkog ministarskog saveta 19. avgusta 1908. godine prvi se, nakon uvodne Erentalove reči, javio baron fon Bek (Max Vladimir Freiherr von Beck), austrijski predsednik vlade. On je zapitao, uz drugo, i šta ministar spoljnih poslova misli o držanju velikih sila. Erental je odgovor započeo rekavši da se „može biti siguran u Nemačku”.¹⁸ Ovakav početak odgovora, na inače složeno pitanje, veoma je karakterističan. Austro-Ugarska je bila suviše slaba da sproveđe samostalno planiranu aneksiju, a u datom trenutku je mogla računati samo na podršku Rajha, svog saveznika još od oktobra 1879. godine. Industrijski snažno razvijena, s jakom vojskom, sve više plavljena nacionalističkim desničarskim uverenjima i s jasnim i veoma ambicioznim imperialističkim planovima, Nemačka je u stvari već tada za Monarhiju postala faktor bez čije savezničke podrške Beč nije mogao i nije smeo da načini bilo kakav važniji spoljnopolitički potez. S Nemačkom u zaledu, Austro-Ugarska je mogla da se manje obzire na Rusiju, pa i na Francusku i Veliku Britaniju. Baron Erental je, istina, želeo da zadrži samostalnost prema Nemcima, ali je stvarnost bila takva da je ta samostalnost bila sa svakom godinom sve veća fikcija. Kada je Erental na sednici od 19. avgusta objasnio da je „ova sila [Nemačka] sada upućena samo na Austro-Ugarsku”,¹⁹ i to je bilo tačno, ali je to bio samo deo istine; Austro-Ugarska je takođe bila upućena na Rajh, čak toliko da je bila zavisna od njegove podrške. U svojim imperijalnim težnjama ove dve srednjoevropske sile su bile nerazdvojne i isključivo vezane jedna za drugu, samo što je Podunavska Monarhija bila zavisnija od nemačke podrške.

U svakom slučaju, Erentalu je u drugoj polovini leta 1908. tek ostalo da dobije nemačku saglasnost i za aneksiju i za ceo koncept balkanske politike iznesen u *Memorandumu* od 9. avgusta, a to znači i za uništenje Srbije i za zadobijanje Bugarske za tu svrhu, pošto je tokom celog avgusta Beč od Nemača krio odluku u pogledu Bosne i Hercegovine. Još 29. avgusta 1908. nemački otpravnik poslova u Beču jejavljao da se „ovde u merodavnim krugovima stvarno ne misli na to da se približi pitanju aneksije”,²⁰ a 1. septembra je telegrafisao da bi on teško mogao da prihvati da je baron fon Erental lično potpuno nenaklonjen aneksiji, ali da austro-ugarski ministar spoljnih poslova ipak „sadašnjitrenutak drži u svakom slučaju potpuno neiskoristivim”.²¹ No, tome je brzo morao doći kraj.

U Berhtesgadenu je 5. septembra 1908. održan kratak sastanak između barona fon Erentala i nemačkog državnog sekretara za spoljne poslove fon Šena (Wilhelm von Schoen, od 27. januara 1909. Freiherr). Austro-ugarski ministar spoljnih poslova je obavestio svog sagovornika o odluci Monarhije da „konačno sredi odnose u Bosni i Hercegovini” i da „rešenje ne može biti drugo do aneksija”. Takođe mu je rekao i da će se istovremeno Austro-Ugarska povući iz Sandžaka. Fon Šen se uzdržao da „iznese određen stav prema ovom planu”, ali je odlučno, mada uopšteno, potvrdio „da će nas Austro-Ugarska uvek naći spremne da podržimo njene potrebe, interesu i želje na bližem Orientu”.²² Erental je na sednici Zajedničkog ministarskog saveta od 10. sep-

dowa to Sarajevo, London 1972; A. Suppan, *Zur Frage eines österreichisch ungarischen Imperialismus in Südosteuropa, Regierungspolitik und öffentliche Meinung um die Annexion Bosniens und der Herzegowina, u: Die Donaumonarchie und die südslawische Frage von 1848 bis 1918*, hrsg. von A. Wandruszka, R. G. Plachka und A. M. Drabek, Wien 1978, 103—129.

¹⁸ ÖUA 1, 43.

¹⁹ ÖUA 1, 43.

²⁰ GP 26/I, 21.

²¹ GP 26/I, 22.

²² GP 26/I, 26—29.

tembra rekao da je fon Šen pokazao „punu saglasnost”, da se donekle iznadio „umerenošću i skromnošću” austro-ugarskih aspiracija na turske teritorije i da je izjavio da Monarhija „može sigurno da računa na podršku Nemačke”.²³

Sam nemački državni sekretar je o razgovoru u Berhtesgadenu zabeležio: „Najzad, označio mi je još baron Erental, s nekom bojažljivošću i s molbom da se tajna stroga čuva, da je dalji cilj njegove balkanske politike ‘potpuno uništenje srpskog revolucionarnog gnezda’. U tome se on nada našoj podršci. Srbiju bi mogli dati Bugarskoj, što bi takođe Austro-Ugarskoj donelo značajnu korist, jer bi za suseda stekla državu sa čvrstim etnografskim omeđenjem”.²⁴ Erental je očevidno oklevao da obavesti svog saveznika, najverovatnije zato što nije želeo da preširokim zahvatima oteža da Rajh podrži aneksiju Bosne i Hercegovine. On je nemačkom državnom sekretaru rekao samo ono što je bilo najvažnije u celom planu, naime da Monarhija namerava da uništi južnog suseda; ali bio je toliko škrt u izjavi da je ostavio utisak da namerava da Bugarskoj dà sve srpske oblasti. Što se tiče želje da Bugarska saučestvuje u ovoj operaciji, nju takođe nije pomenuo, mada se takvo nešto moglo pretpostaviti na osnovu svega što je rekao.

Istoga dana se Erental sreo i s italijanskim ministrom spoljnih poslova Titonijem (Tommaso Tittoni), ali u obližnjem Salzburgu. Erental se pokazao još uzdržaniji i o uništenju Srbije nije govorio, ali je to ipak nagovestio zapisanjem ove državice najoštijim optužbama. Tako je govorio o „stalno većim teškoćama” koje Monarhija ima, jer srpska štampa i, sve češće, zvanični organi podstrekaju nerede u Sandžaku i Staroj Srbiji, da u celini uzeto „Srbija igra opasnu igru”, da je Petar Karađorđević na presto došao zločinom, da nije odstranio „kraljoubice” i da se „u Srbiji sve više razvija ognjište revolucionarnih težnjâ, koje su za susede ove zemlje neugodne i mogu postati opasne”. Ukazao je i na mogućnost da se prekinu „konci strpljenja”, pošto je u pitanju velika „opasnost za mir na Balkanu”, i da Monarhija može biti naterena da kazni Srbiju.²⁵ Bugarsku je ovde pomenuo samo uz Crnu Goru i Tursku, kada je redao primere kako Srbija ni s kim nema dobre odnose. Zanimljivo je da je (po Erentalovim rečima) trebalo kazniti ovu državu što kvari mir na Balkanu, a ne — bar prema ovoj njegovoj belešci — kao izvorište opasnosti po integritet Monarhije.

U inače sadržajno veoma različitim izjavama koje je dao fon Šenu i Titoniju, baron Erental je upotrebio potpuno isti način optužbi: „revolucionarno gnezdo”, odnosno „revolucionarno žarište”. U rečniku konzervativne diplomatijske tadašnje Evrope sigurno da je ovo bio najoptužujući mogući izraz; u rečniku jednog austrijskog barona, koji je uz to bio i carski i kraljevski ministar spoljnih poslova, ovo je bio i izraz koji je sadržao i najteže prokletstvo. Prosto rečeno, baron Erental je birao taktiku psihološkog rata, koja se može svesti na geslo: onoga koga hoćeš da uništiš prvo prokumi i okalljaj da bi sebi olakšao posao. Ovde se treba vratiti na izraze koje je u martu upotrebio nemački princ koji je bio bugarski knez, na reči Ferdinanda Kobiljškog; on je o Srbiji govorio kao o „zavereničkom gnezdu”, dakle i sam se uključivao u isti sistem propagande.

Ono šta je i kako je Alojz Leksa fon Erental izneo dvojici savezničkih ministara pokazuje da je Monarhija svoj aktivni nastup na Balkanskom poluotoku podelila u nekoliko taktički svršishodno određenih posebnih koraka. Prvi od njih je bio ograničen na aneksiju Bosne i Hercegovine, na njega je bio stavljen naglasak i Erental se trudio da ga izvede sa što manje potresa; to je činilo da bude potpuno izdvojen od sledećih koraka. Među tim daljim koraka

²³ ÖUA 1, 79.

²⁴ GP 26/I, 28.

²⁵ ÖUA 1, 74.

cima prvi je bio uništenje Srbije. On je obuhvatao i pokušaj zadobijanja Bugarske. Međutim, očevidno je da taj sledeći korak nije smeo da bude načinjen tako da nastanu dodatne teškoće oko izvođenja predhodnog koraka, pa ga je Erental svesno ostavljao po strani, mada ga je opštim nagoveštajima već tada pripremao. Otuda je Beč i izbegavao da odmah otpočne s uvlačenjem Bugarske u mrežu svojih planova.

Dalji koraci bečke diplomatičke su bili ovome saglasni. Kada se u Budimpešti 23. i 24. septembra 1908. godine Erental ponovo sreو s knezom Ferdinandom, on nije pomenuo uništenje Srbije, pa nije ni tražio bugarsku saradnju. Ali je iskoristio priliku da kaže gostu da Bugarska ne bi trebalo „da propusti neki mogući pogodan trenutak da ostvari svoje legitimne želje i sebi osigura superiornost na Balkanu, koju Kneževini dozvoljava njena armija [...]“.²⁶ Dakle, ostavljao je vrata otvorena, podsticao je Bugarskoj ambiciji na Balkanskom poluostrvu i sugerisao joj put oružja. Uporedo je Erental jasno ostavljao utisak da bi iza Bugarske, koja bi krenula tim stazama, stajala puna podrška Monarhije. Na drugoj strani, prema Nemcima je nastavljao s pripremom najradikalnijih poteza prema Srbiji. U pismu kancelaru Rajha od 26. septembra, u kome je u središtu bilo obaveštenje o predstojećem anektranju Bosne i Hercegovine, opet je Erental govorio o „bestidnom podbunjivanju od strane Srba“. Reč je o pismu koje je bilo usmereno ka ovakvim zaključnim redovima: „Mi računamo s punom podrškom Nemačke, kojoj smo dali dokaze da mi u ozbiljnim časovima čvrsto stojimo uz svoje prijatelje“.²⁷ Iz Beča je nemački ambasadorjavljao da mu je ministar spoljnih poslova rekao da je „aneksija okupiranih provincija odgovor Austro-Ugarske na velikosrpsku propagandu koja se vodi iz Beograda“.²⁸

3. Rajh prihvata politiku Monarhije

Kada mu je u Berhtesgadenu 5. septembra Erental delimično otkrio i one sledeće austro-ugarske namere prema Balkanu, nemački državni sekretar fon Sen je smatrao „da nije nepodozrivo“ da uopšteno iznese svoje mišljenje o predočenom mu planu, koji je inače ocenio kao „junačan“. Rekao je da Rajh „nema posebnih interesa za Srbiju“²⁹ i time se posredno složio s namerom Monarhije da ovu državu uništi. Što se tiče kancelara Rajha kneza fon Bilova (Bernhard Fürst von Bülow), on je, po svoj prilici zbog nagoveštaja učinjenih u Berhtesgadenu, veoma zainteresovan počeo da prati bečke namere prema Srbiji. Tako, pošto je primio i proučio pismo austro-ugarskog ministra spoljnih poslova od 26. septembra, izvestio je svoga vladara da „takođe i iz ovog pisma barona Erentala govorи mržnja prema Srbiji“ i da nemački saveznik hoće da „u pogodnom trenutku Srbiju baci u čeljusti Bugarima“.³⁰ Tada je nemačko Ministarstvo spoljnih poslova u svom arhivu otvorilo pod šifrom „Srbija 25 tajno“ poseban dosije o ovom pitanju.³¹

Nemački merodavni krugovi su, međutim, imali rezerve u pogledu Bugarske. Čim je u Berhtesgadenu čuo za Erentalovu nameru da proširi Bugarsku, nemački državni sekretar je rekao da mu se ne čini „bezopasnim pustiti da nastane uvećana Bugarska“, i dodao je da tako nešto ne bi „verovatno mirno primile ni Rumunija, ni Grčka, a ni Turska“. Pomenute tri države Rajh

²⁶ ÖUA 1, 97.

²⁷ ÖUA 1, 99—102.

²⁸ GP 26/I, 43—45.

²⁹ GP 26/I, 29.

³⁰ GP 26/I, 51.

³¹ Politisches Archiv des Auswirtigen Amtes, Bon, popisnik Oxford, strana 581, Serbien 25 geheim (dalje: PA, Oxford, 581, Serbine 25 geheim). Tu su i neka dokumenta koja smo navodili prema GP.

je tada želeo da čvrsto veže za Centralne sile i sam nemački car Vilhelm II (Wilhelm II) je ovo mesto iz fon Šenovog izveštaja propratio kratkom beleškom na margini: „Tačno”. I prethodnih meseci su Nemci izražavali rezerve prema austro-ugarskim nagoveštajima da se pridobije Bugarska. Kada je, tako, nemački generalni konzul u Sofiji izvestio 20. juna 1908. godine da njegov austro-ugarski kolega govori kako „Podunavska Monarhija neposredno ne treba da strahuje od jakе Bugarske, koja bi stvorila iskoristivu protivtežu opasnim velikosrpskim težnjama”, nemački car je načinio marginaliju da „su velikobugarske težnje još opasnije, jer su antiturske i protežu se na uzimanje Carigrada.” Tom prilikom je Vilhelm II na kraju Rombergovog izveštaja zapisao: „Bugarska jeste i sebe smatra avangardom Rusije na Balkanu! To zna Srbija i zato je mrzi! Zbog toga mora da ojača Srbija i da se složi s Grčkom, da bi stajale uz Carograd, a Bugarska mora da bude stešnjena!”³²

U jesen 1908. godine Nemci su bili drugog gledišta. Glavnog tvorca ove promene verovatno, kada je reč o vodećim ljudima, treba videti u kancelaru. Knez Bilov je ovako, na primer, obrazložio držanje Rajha: „Suštinsko za delovanje Austrijanaca jeste njihova zabrinutost pred srpsko-hrvatskom iredentom [...]. Austrijanci veruju da se moraju iskoristiti ili Srbi protiv Bugara, ili Bugari protiv Srba. Dali su prednost poslednjoj alternativi, pošto oni shvataju da Bugari predstavljaju za austrijske Slovene manje privlačnu snagu od Srba. Dakako da se takođe nadaju da će nezavisna Bugarska, isto kao što je svojevremeno učinila i Rumunija, doći u sukob s Rusijom. Da li je račun tačan, da li Austrijanci ne isteruju Čavola Belzebubom, to može da pokaže samo budućnost. Naši saveti sada ne mogu mnogo da pomognu, pošto Austrijanci smatraju da su oni bliži balkanskim prilikama i da ih tačnije procenjuju nego mi [...]. Mi ne smemo da zaboravimo glavnu stvar, naime da moramo da održimo neoštećen savez sa Austro-Ugarskom i da ne smemo poljuljati poverenje Austrijanaca u nas [...]”.³³ Što se tiče samog kajzera, beleške koje je pravio na ovom dokumentu pokazuju da je on i dalje bio nepoverljiv prema Bugarskoj, ali da je stav svoga kancelara ipak na kraju ovako ocenio: „Izlaganja su tačna”.³⁴

Onda su se počeli da odigravaju krupni događaji. Car Franja Josif (Franz Joseph I) je 5. oktobra 1908. potpisao dokument kojim proširuje svoja suverena prava na Bosnu i Hercegovinu, a istoga dana je i Bugarska proglašila nezavisnost. U štampi je austro-ugarska aneksija Bosne i Hercegovine objavljena 6. oktobra, sutradan, 7. oktobra i u službenom listu.

Nemački car je 7. oktobra primio zvanično austro-ugarsko saopštenje o aneksiji, koje mu je predao ambasador Sedjenji (Ladislaus Szögyény-Marich, od 14. aprila 1910. grof). Tom prilikom je Vilhelm u ime Rajha dao punu podršku Monarhiji.³⁵ Vilhelm II je 16. oktobra, posle lova u Debericu, sebi pozvao mladog grofa Hojosa (Ludwig Alexander Graf von Hoyos), koji je tada bio diplomata u austro-ugarskoj ambasadi u Berlinu, i govorio mu u istom smislu. U privatnim Hojsovim beleškama ostalo je između ostalog zapisano da je nemački kajzer „lako preboleo trenutno opadanje nemačkog uticaja u Carigradu s obzirom na veliku korist koju je na Balkanu za prestiž Austro-Ugarske sobom donela aneksija Bosne i Hercegovine. Ona je jednim udarcem postala vodeća sila na Balkanu. Samo, sada se mora težiti da se iz povoljne situacije izvuku koristi za budućnost”.³⁶ O ovom razgovoru Hojos je izvestio svoju diplomatsku centralu u Beču: „Na kraju razgovora ja sam još pomenuo

³² GP 26/I, 67—68.

³³ GP 26/I, 110—111.

³⁴ GP 26/I, 111—112.

³⁵ ÖUA 1, 148, 155—156.

³⁶ F. Feline r, *Die Mission Hoyos*, u: *Velike sile i Srbija pred prvi svetski rat*, Beograd 1976, 386—419.

opasno stanje stvari u Srbiji; na to je Njegovo Veličanstvo odgovorilo da je Srbima bolje da čute, da inače ne bi došli u opasnost da ih Austro-Ugarska i Bugarska pošalju do đavola. „Vi Srbiju možete u celini prepustiti Bugarima”, nastavilo je Njegovo Veličanstvo, „i time ćeće vi najmanje jednom zauvek raskrstiti s ovim teškim susedom. Iz navedenih izlaganja Njegovog Veličanstva, izrečenih u blagonaklonom tonu, jasno se može videti koliko je mnogo car Vilhelm saglasan s aktivnom politikom carske i kraljevske vlade i kako je čvrsto odlučan da ovu podržava u nepokolebljivoj savezničkoj vernoći”.³⁷

Uistinu, bilo je to potpisivanje „blanko čeka”, da se izrazimo frazom koja je već postala stalno mesto kada se govori o nemačkoj podršći Monarhiji u Potsdamu 5. i 6. jula 1914, kada je prihvaćeno da Austro-Ugarska napadne Srbiju zbog atentata u Sarajevu. Car Vilhelm je očevidno pošao od onoga šta je fon Sen izvestio da mu je Erental rekao i prihvatio je, toliko suprotno gledištu koje je imalo još desetak dana ranije, da Srbija bude anektirana Bugarskoj. U stvari, nije ni znao šta Monarhija zapravo hoće, a prihvatao je sve što ona hoće. To sigurno nije bilo samo lično carevo stanovište, a još manje stvar njegove promenljive čudi, na šta neki istoričari prebrzo ukazuju. Situacija je tada već postala složena i napeta. Aneksija Bosne i Hercegovine je izazvala najoštije reagovanje triju sila Antante, posebno Rusije, a u Srbiji je javnost plavio val za valom neprijateljskih osećanja i pretnji protiv Monarhije. Nemački Rajh, već dugo usmeren na svoje širenje i jačanje, s krajnjim ciljem da postigne svetsku moć i premoć, osećao je da svojom agresivnošću čini da se protiv njega u sve zbijeniju koaliciju ujedinjuju do juče nesložne sile, i da se oko Nemačke zatvara okruženje koje joj preprečava puteve prodora. Otuda da je 1908. Berlin htio da postigne bar jednu veliku političku pobjedu nad Antantom i, siguran u svoje oružane snage, odlučio se da povodom aneksije Bosne i Hercegovine baci rukavicu suparnicima u lice.³⁸

Kasnije je knez Bilov napisao u svojim uspomenama da je u aneksionoj krizi „Nemačka bila odlučna da se s nibelunškom vernošću i pod bilo kojim okolnostima čvrsto drži saveza s Austro-Ugarskom” i da je „nemački mač bio bačen na tas vase evropskih odluka neposredno radi našeg austro-ugarskog savezničkog druga, posredno radi evropskog mira, a, pre svega i u prvoj liniji, za nemački ugled i za nemačku svetsku poziciju”.³⁹ Ovo je, naravno, jedno od onih naknadnih objašnjenja čija je svrha da nešto drukčije pokaze no što je bilo, a da ipak izvesne stvari iskreno prizna, ali za nas je najvažnije da uočimo da je ovo svečano ruho fraza tipično za ratnička raspoloženja u ondašnjem Rajhu. Rajh je odlučio da stane na međdan i puštao Monarhiju da radi što hoće po svojoj volji, ali je tako postupao samo zato što je cenio da je trenutak takav da u svom sopstvenom interesu može reskirati rat, čak i svetski. Sve se ovo ponovilo i u julu 1914. godine.

U Beču je nemački ambasador fon Čirški (Heinrich von Tschirschky und Boegendorff) smatrao svojom dužnošću da razjasni austro-ugarsku politiku

³⁷ ÖUA 1, 223—226.

³⁸ O strategijskim ciljevima i politici Nemačke: F. Fischer, *Griff nach der Weltmacht*, Düsseldorf 1974; isti, *Krieg der Illusionen*, Düsseldorf 1969^a; isti *Weltmacht oder Niederlage*, Frankfurt a. M. 1965; isti, *Der Erste Weltkrieg und das deutsche Geschichtsbild*, Düsseldorf 1977; isti, *Bündnis der Eliten*, Düsseldorf 1979; I. Geiss, *German Foreign Policy 1871—1914*, London 1976; isti, *Das Deutsche Reich und die Vorgeschichte des Ersten Weltkrieges*, München 1978; isti, *Das Erbe zweier Weltkriege*, u: *Studien über Geschichte und Geschichtswissenschaft*, Frankfurt a. M. 1972, 45—66; Б. М. Тумолев, *Экспансия германского империализма в Юго-Восточной Европе*, Москва 1970; *Германская восточная политика в новодре и новейшее время*, Москва 1974; „Аранг нах Остен“ и народы Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы 1871—1918 гг., Москва 1977.

³⁹ Fürst von Bülow, *Die deutsche Politik*, Berlin 1917, 60.

prema Srbiji.⁴⁰ On je već ranije procenio „da baron Erental sledi plan po kome bi srpski problem bio rešen tako što bi uključivanjem sadašnje Kraljevine Srbije u Monarhiju cela srpska nacija bila ujedinjena pod skriptrom cara Austrije i kralja Ugarske”. O tome je i usmeno referisao Bilovu.⁴¹ U drugoj polovini oktobra je, prilikom jednog razgovora, postavio Erentalu pitanje kako on to zamišlja da bi Austro-Ugarska ustupanjem Srbije Bugarskoj „stekla na svojoj granici jednu državu sa čvrstim etnografskim granicama”. Uz pitanje je izneo i svoj utisak da bi u ovom slučaju stare teškoće i dalje postojale, a nastale bi još i nove jer bi „Bugarska u svoje granice preuzeila mnogobrojno srpsko stanovništvo.” Erental je tada objasnio „da on svojom napomenom pred državnim sekretarom nije rekao da je poželjno da cela Srbija bude prepuštena Bugarskoj”, nego da je samo govorio o „pojasevima zemljišta koji su naseljeni Bugarima” i da bi ovi „mogli biti dati Bugarskoj kada za takvo nešto dođe prilika”.⁴² Dakle, Erental je ovoga puta bio unekoliko određeniji, međutim ponovo nije saveznike upoznao s namerom Monarhije da anektira delove srpskih oblasti.

Čirški je ipak stvari dobro video, možda raspolažući i drugim obaveštajima. Njegove procene, koje je dostavio Bilovu, bile su sledeće: Monarhija neće da dozvoli da u Sandžaku Srbija i Crna Gora steknu zajedničku granicu i da će zato ovo nastojati da spreči, ali ne tako što bi „ponovo ušla sa svojim trupama u ovu slepu uličicu”, nego tako što „misli da željeni cilj postigne sa severa, napadom preko Beograda”. U stvari, pokušaj Srba i Crnogoraca da zauzmu Sandžak stvorio bi „priliku, nagoveštavanu od strane barona Erentala, za preduzimanje podele Srbije između Austro-Ugarske i Bugarske i za odstranjenje celog srpskog revolucionarnog gnezda”. Ovaj izveštaj je Čirški završavao rečima: „Ukoliko u bližoj ili daljoj budućnosti Austro-Ugarska prihvati ostvarenju plana o izgradnji velike jugoslovenske države pod habsburškim skriptrom, onda je prirodno i nužno dosadašnju dualističku formu države pretvoriti u trijalističku”.⁴³

U Berlinu ovaj izveštaj nije dobro primljen. Uplašili su se da je fon Čirški mogao ostaviti utisak da Rajh ne стоји potpuno izə Monarhije u pitanju Srbije. Kancelar knez Bilov je prekrio marginе ovog izveštaja svojim beleškama. Na mestu gdje je ambasador saopštavao na koji je način zapitao Erentala šta misli kad govori o davanju Srbije Bugarskoj, stoji beleška: „Nadam se da ambasador ovu napomenu nije načinio na način koji bi mogao biti shvaćen kao kritika, prekor ili možda kao opomena. Za takvo što mi nemamo nikakvih razloga.” Uz mesto na kome Čiriški iznosi Erentalovu tezu o pojasevima bugarske teritorije u Srbiji zabeleženo je Bilovljevom rukom: „Zašto da ne?” Procenu Čiriškog da Monarhija hoće da priključi sebi Srbiju Bilov je komentisao: „Takođe protiv toga mi nemamo nikakvu primedbu. Beograd je već jednom bio austrijski”. Ambasadorov zaključak da Beć nesumnjivo misli na podelu svog južnog suseda između Monarhije i Bugarske Bilov je propratio rečima: „Takođe, nikako loša ideja”. Dalje se iz beležaka vidi da je kancelar Rajha bio mišljenja: „Kako će Austrija da nastupi, to je samo njena stvar”. Nikakvih primedbi nije imao ni u pogledu trijализma: „To je unutrašnje pitanje Habsburške Monarhije i mi se u to nemamo šta da mešamo”.⁴⁴

⁴⁰ PA, Oxford, 581, Serbien 25 geheim, Bd. 1, Čirški Bilovu 20. oktobra 1908.

⁴¹ To proizlazi iz izveštaja Čiriškog navedenog u napomeni br. 40.

⁴² PA, Oxford, 581. Serbien 25 geheim, Bd. 1, Čirški Bilovu 20. oktobra 1908.

⁴³ O trijalističkim kombinacijama u pozadini Erentalove spoljne politike: S. Wanck, *Aehrental's Programme for the Constitutional Transformation of the Habsburg Monarchy: Three Secret „Mémoires“*, u: *The Slavonic and East European Review*, XLI (1963), Nr. 97, 513–536. Up.: Å. Suppan, n.d.

⁴⁴ PA, Oxford, 581, Serbien 25 geheim, Bd 1, svojeručne beleške kancelara Rajna na originalu izveštaja Čiriškog od 20. oktobra 1908. Vid.: I. Geiss, *Die deut-*

U osnovi, Rajh je prihvatao politiku Monarhije kao nešto što je u njegovom sopstvenom interesu. U belešci koju je 19. oktobra načinio tadašnji referent za pitanja bližeg istoka (tj. Balkanskog poluostrva) Cimerman (Alfred Zimmermann) o suštini političkog držanja Nemačke u sve oštrijoj krizi, može se pod tačkom 3. pročitati: „Mi smo odlučni da u ovom pitanju čvrsto i lojalno istupamo u korist našeg saveznika.“ Državni sekretar je uz to mesto napravio zabelešku: „To je naš najsigurniji saveznik, koga mi ne možemo prepustiti njegovoj sudsbari.“⁴⁵ U jednoj drugoj belešci, koja je nastala iz dogovaranja kancelara Rajha i državnog sekretara za spoljne poslove, takođe je u tački 3. ponovljen isti stav: „Čvrst i časan nastup u korist Austro-Ugarske, našeg osveđočenog saveznika, nama se nudi i iz razloga lojalnosti i iz razloga mudrosti“.⁴⁶ Dakle, prvi noseći stub nemačke politike bio je u punoj podršci Monarhiji.

Drugi noseći stub bio je, međutim, bitniji. Naime, puna podrška Monarhiji htela se pružiti tako da ni Beč ne uvidi da Berlin smatra da je zaoštrevanje evropskih prilika zbog balkanskih stvari u interesu Rajha. Kancelar Bilov je pisao caru Vilhelmu II 27. oktobra 1908. godine: „Prema mom najponiznijem mišljenju, ove austrijske namere mi ne bismo smeli ni da sprečavamo ni posebno da ohrabrujemo, pošto bi nas i jedno i drugo moglo izložiti sumnjama. Mi ćemo takođe dobro činiti ako ne pokazujemo posebno interesovanje i najbolje je da mirno sačekamo dok voće ne sazri. U međuvremenu moramo Austro-Ugarskoj da ulivamo stalno veće poverenje putem mirnog, prijateljskog i čvrstog stava.“⁴⁷ Bilov se svome kajzeru obratio dostavljajući mu onaj izveštaj iz Beča od 20. oktobra sa svojim beleškama na njemu, a takođe i svoj odgovor Čirškom od 24. oktobra. Vilhelm II je Bilovljeve stavove proprio marginalijama „dobro!“ i „veoma dobro!“.⁴⁸ Očevidno, smisao podrške je bio da se Monarhija podstiče, čak i gura u pravcu koji je sama izabrala.

Odgovor Bilova Čirškom od 24. oktobra je ambasadoru nosio naloge i, uz njih, prekore. Već druga rečenica je glasila: „Mi nemamo nikakvih razloga da se suprotstavljamo ovakvim planovima [Austro-Ugarske]“; četvrta rečenica je sadržala sledeću poruku: „Nas ne zabrinjava ideja da bi zbog ove svrhe Kraljevina Srbija morala biti podeljena između Austro-Ugarske i Bugarske“; pa onda: „Utoliko manje bismo imali bilo kakve primedbe na to da cela srpska nacija bude objedinjena pod habsburškim skiptrom putem uključenja sadašnje Kraljevine Srbije u Podunavsku Monarhiju. Za takvo rešenje istorija nudi presedan: Beograd je već bio austrijski“; najzad: pitanje „koju bi formu prihvatile Podunavska Monarhija u slučaju da bude ostvaren plan o stvaranju velike jugoslovenske države pod habsburškim skiptrom“ predstavlja njenu unutrašnju stvar u koju Rajh nema šta da se meša. Među uputstvima ambasadoru kako da se drži, može se pročitati: „Pošto mi mirno možemo gledati ostvarenje takvih planova, nama na drugoj strani obzir prema našem savezničkom odnosu nalaže da pred baronom Erentalom izbegavamo sve što bi ga moglo dovesti u zabunu ili čak oneraspoložilo u pogledu našeg stava u ovom za Austro-Ugarsku vitalnom pitanju [...]“. Zadatak Vaše Ekselencije jeste da ohrabri vodeće ljudе Podunavske Monarhije i ojača im zaleđe u ovom času u kome su okruženi teškoćama, a ne da razmišljanjima i kritikom umanjuje njihovu odlučnost i sposobnost za akciju [...]. Nadam se da je Vaša Ekselencija prilikom svojih razgovora vodila računa o ovom gledištu i da niste Vaše primedbe — da dodeljivanje Srbije Bugarskoj ne bi poboljšale etno-

sche Politik gegenüber Serbien in der Julikrise 1914, u: *Bezučke cile u Crnja nared nprsu crvenčku pat*, 61.

⁴⁵ GP 26/I, 196—199.

⁴⁶ GP 26/I, 202.

⁴⁷ PA Oxford, 581, Serbien 25 geheim, Bd 1, Bilov caru Vilhelmu II, 27. oktobra 1908.

⁴⁸ PA — Oxford 581, Serbien 25 geheim, Bd 1, svojeručne beleške cara Vilhelma II na originalu Bilovljevog izveštaja od 27. oktobra 1908.

grafske teškoće na austrijskoj granici, nego bi čak stvorilo nove teškoće Bugarskoj — tako izrekli da bi one mogle biti shvaćene kao kritika, prekor ili, takođe, kao opomena".⁴⁹

Praktično primjenju taktiku prikrivenog guranja Monarhije u sve riskantniju politiku na Balkanskom poluostrvu pokazuje opširno pismo koje je knez Bilov uputio baronu Erentalu 30. oktobra 1908. godine. Kraj tog pisma glasi: „Posredstvom gospodina fon Šena znam da u Vama stalno jača nedoumica da li je trajno održivo to sadašnje neukusno stanje u Srbiji. Ja uopšte imam poverenje u Vaš sud, a u ovom posebnom slučaju ja bih još rekao da Vi srpske — i sa njima povezane — odnose možete tačnije prosuditi nego ja iz ovojlike daljine. Zato ću ja svaku odluku koju Vi konačno donesete shvatiti kao nametnutu prilikama.”⁵⁰ Birane reči i dobar stil, do kojih je toliko držao knez kancelar, i ne samo on, samo su, s jedne strane, bile zastor za skrivanje stvarno ka ratu usmerene imperialističke politike, s druge strane su jasan pokazatelj uobraženosti i sujete uverenih da su izabrani i da imaju prava da kroje istorijsku sudbinu sveta i naroda.

4. Rajh podstiče Monarhiju

Aneksija Bosne i Hercegovine je izazvala izuzetno tešku međunarodnu krizu.⁵¹ Stalo se razmišljati i govoriti o ratu Austro-Ugarske protiv Turske, protiv Srbije, protiv Turske i Srbije zajedno, protiv Turske, Srbije i Crne Gore. Ali je pretio i mnogo veći rat, onaj koji bi Nemačka i Austro-Ugarska vodile s Rusijom i Francuskom, možda i s Rusijom, Francuskom i Velikom Britanijom. S ovakvim razvitkom situacije u Berlinu su bivali sve skloniji Erentalovom planu s Bugarskom.

U berlinskom Ministarstvu spoljnih poslova su krajem novembra procenili da je korisno pohitati s uvlačenjem Bugarske u mreže politike Centralnih sila. To je knez Bilov i izneo u nalogu ambasadoru u Beču od 30. novembra 1908. Bilov i njegovi saradnici su bili uvereni da Rusija nije spremna za rat i da nijedan ruski političar „koji zna i svestan je svoje odgovornosti” neće „da uvali svoju zemlju u rat”. Cenili su da službena Rusija uistinu želi da preduhitri „krvave događaje na Istoku”, u koje bi ili bila uvučena ili bila puki posmatrač „poraza slovenske braće”. Iz Berlina se ukazivalo savezničkom Beču da je opšte prihvaćeno da „kažnjavanje Srbije ne bi pokrenulo na akciju rusku vladu, ali da je otvoreno pitanje ne bi li se u takvom slučaju ruska vlast našla u teškom položaju zbog ogorčenja koje bi obuzelo panslavističke kruge u samoj Rusiji”. Otuda da je knez Bilov nalagao ambasadoru Čirškom da objasni Erentalu potrebu da se nešto učini s ciljem da se olakša položaj vlasti u Petrogradu i da bi zato bilo „suštinski” vredno „ukoliko bi Austro-Ugarska, saglasno više puta ponovljenoj ideji barona Erentala, imala u slučaju obraćuna sa Srbijom Bugarsku na svojoj strani”. Ovo je bliže obrazložio sledećim rečima: „Učešće Bugarske u odbijanju nekog srpskog napada nudi raznovrsne koristi. Ruske simpatije bi najmanje bile podeljene [između Bugarske i Srbije]. Austro-Ugarska bi na početku borbi mogla da izjavi da ni u kom slučaju neće da prisvoji srpske teritorije, ali bi, suprotno, mogla, prepuštanjem de-

⁴⁹ PA — Oxford, 581, Serbien 25 geheim, Bd 1, Bilov Čirškom 24. oktobra 1908.

⁵⁰ GP 26/I, 227.

⁵¹ Uz navedenu literaturu vid. još: В. Ђоровић, *Однос између Србије и Аустро-Угарске у XX веку*, Београд 1936; Д. Ђорђевић, *Милован Миловановић*, Београд 1962; isti, *Царински рат Аустро-Угарске и Србије 1906—1911*, Београд 1962; Л. Алексић — Пејковић, *Односи Србије са Француском и Енглеском 1903—1914*, Београд 1965; takođe i već navođeni zbornik; *Велике сице и Србије пред први светски рат*. Tu i o srpskoj spoljnoj politici, kao i ukazivanje na dalju literaturu.

lova Srbije Bugarskoj, za sebe da veže Bugarsku i tako da između ove dve države trajno zabije klin"⁵² Isti sadržaj je u Berlinu toga dana bio saopšten i ambasadoru grofu Sedjeniju.⁵³

U novim uslovima Berlin je donekle menjao ranije stanovište. Bugarska je ovoga puta dobijala ulogu u taktici zadržavanja Rusije da ne uđe u rat, sa-glasno tome zaboravljalo se u Berlinu na Monarhijine namere da i sama anektira deo Srbije, tj. daleko najveći deo Srbije. Formalno uzeto, nemačka diplomacija o toj nameri nije ni morala da vodi računa, jer je Erental nije ni izneo, ali se u Berlinu za nju znalo i još krajem oktobra su je unapred prihvatali. Međutim, krajem novembra je vođstvo Rajha stalo na gledište da je dobro ostaviti po strani austro-ugarske aneksionističke planove prema Srbiji.

U nemačkim razmišljanjima treba pum značaj dati onoj, inače uzgred ubačenoj, rečenici iz Bilovljevih naloga Čirškom od 30 novembra u kojoj se govori o „engleskim rovarenjima“ koja takođe otežavaju Rusiji da ostane van rata na Balkanu. Mislimo da ona ukazuje na pokušaj da se spretnom igrom, u času krize unese nesloga u protivnički tabor. Rusko odustajanje od aktivne odbrane Srbije bi stvarno onemogućilo Antantu da se suprotstavi ratničkom nastupu Austro-Ugarske, što znači, s obzirom na držanje Nemačke uz Monarhiju, i uspehu Centralnih sila. Za Francusku i Veliiku Britaniju to bi značilo opasno jačanje glavnog protivnika, — Nemačke, i jedna ovakva победа Centralnih sila ne bi mogla proteći bez teških trivenja unutar Antante. Polazeći od ovog uverenja Rajh je glavni taktički cilj video u tome da se, ionako ratu nesklonoj Rustiji, omogući da ostane posmatrač. Bugarsko učešće u slomu Srbije trebalo je da oslabi slovenske motive za rusku intervenciju i da podeli ratoborne ruske slovenofile. Izrično se vezujući za ovakva razmišljanja, Bilov je naložio Čirškom da „časkajući, iskoristi ove ideje kod Ernetala i zapita ga ne misli li da je došao trenutak da stupi u dodir sa Bugarskom u smislu svoje ranije iznesene ideje“.⁵⁴

Sa sve daljim zaoštrevanjem krize Rajh je sve više želeo da Bugarsku iskoristi kao taktičko sredstvo svoje evropske politike. U nalogu Čirškom od 12. decembra Bilov je još u prvoj rečenici podsetio ambasadora na to da „kako s engleske tako, naime, i sa ruske strane, stalno se ukazuje upravo na mogućnost verovatnog rata sledećeg proleća“. Kancelar je ostajao na gledištu da Rusija ne može da ratuje i da je s njene strane reč samo o „pokušajima zastrašivanja putem ratnih fanfara“, ali da je opasan britanski rad na političkom opkoljavanju Nemačke i Austro-Ugarske. Pisao je: „U ovoj akciji, istina, vođstvo ima Engleska, ali se gospodin Izvoljski za nju u poslednje vreme veoma odlučno založio, pa se eto Rusija približava Italiji, podstiče Tursku protiv Austro-Ugarske i radi na antiaustrijskom balkanskom savezu.“ Osnovno što je po nemačkom uverenju trebalo preduzeti bilo je da se od Veliike Britanije odvoji Rusija (koja je inače oslabljena i unutrašnjopolitički i spoljno politički i koja je u novčanim nevoljama), pa je neophodno učiniti da „Rusija mora doći do ubedjenja da ona neće izići iz teškoća, nego da će se u njih još dublje uglibiti svojim isključivim oslanjanjem na Englesku i svojim suprostavljenim držanjem prema našoj grupaciji“.⁵⁵

Da bi se ovo postiglo, trebalo je, po mišljenju nemačkog vođstva, sprečiti uspeh ruske diplomatičke na Balkanskom poluostrvu. I Beću je savetovano da se s Osmanlijskim Carstvom nagodi pokazujući se „predusretljiv u pitanju novca“ (tj. da novcem plati nadoknadu za dve anektirane provincije) i da „na svoju stranu privuče Bugarsku, Rumuniju i Grčku“. Žrtva je morala biti Srbija i Bilov je naglašavao: „Od posebne je važnosti da Austrija za sebe

⁵² GP 26/II, 513—514.

⁵³ ÖUA 1, 530.

⁵⁴ GP 26/II, 513—514.

⁵⁵ GP 26/II, 516—518.

veže tesno i čvrsto Bugarsku, i to ne samo zbog sopstvenih Slovena nego da bi se time otežala svaka akcija Rusije protiv Austro-Ugarske. U ovom pravou Austrija nema potrebe da bude bojažljiva s obećanjima kajiševa od srpske kože." Međutim, u Berlinu su imali još i dopunu ovakvom planu: „Takođe, Rumuniji bi se moglo staviti u izgled dobijanje dela Srbije kao kompenzacije za moguće bugarsko teritorijalno uvećanje.“ Ovde je Bilov pomenuo „srpsku Krajinu“, za koju mu je rumunski kralj govorio da je „zemlja koja uistinu pripada Rumuniji“.⁵⁶ Ovim je bio konačno oblikovan jedan plan koji će se pojaviti i u docnijoj istoriji. Sve ovo je Bilov i usmeno izneo Sedjeniju u veoma dugom i opširnom razgovoru tokom večeri 15. decembra.⁵⁷

Krajem decembra Nemci su ponovili ovakve podstreke. U to vreme je Bugarska postala zabrinuta za svoje odnose s Turskom, koji su nakon jednostranog proglašavanja nezavisnosti postajali sve lošiji, pa se Sofija obratila svim silama s molbom da posreduju. Bilov je odmah telegrafisao u Beč: „Bugarski demarš bi možda mogao da pruži baronu Erentalu neupadljivu priliku da Bugarsku najtešnje i najčvršće veže za Austro-Ugarsku u smislu njegove više puta iznošene ideje“. Tom prilikom je Bilov plan Erentala nazvao „srećnom idejom“ i cedio ga „kao trenutno najvredniji cilj kojem treba težiti“. Takođe je izneo da bi „austrijsko-bugarski sporazum mogao smirujuće da deluje na Srbiju, Crnu Goru, Tursku i Rusiju“, uporedo i upozorio da ne smatra da je „isključena opasnost“ da Bugarsku „zadobiju za sebe Rusi u savezu s Engleskom i Francuzima“.⁵⁸ Tražio je od Erentala da žuri.

U trenutku kada se iz krize sve ozbiljnije pojavljivala ratna pretnja, Bugarska je za Rajh postala važno poželjno sredstvo njegove evropske politike, njegovih nastojanja da oslabi Antantu. Pomoći Bugarske, naime, Berlin je htio da onemogući Petrograd da okupi balkanske države protiv Austro-Ugarske, time i protiv Centralnih sila, ali ne samo zato da bi time sprečio opasan protivnikov pokušaj s opkoljavanjem, nego pre svega zato da bi Rusija pretrpela neuspех i da, ionako u teškoćama zapadne u još teži položaj; time se htelo da Petrograd sam dođe do uverenja da je korisnije ukoliko se odvoji od Velike Britanije; konačno, odustajanjem od odlučnog suprotstavljanja austrougarskom marširanju na Srbiju, Rusija je trebalo da izazove prema sebi nepoverenje Londona i dovede do kvarenja odnosa unutar Antante. Time bi u stvari bila postignuta dalekosežno vredna političke pobeđe Centralnih sila nad suparničkim blokom.

5. Monarhijini pokušaji da zadobije Bugarsku

Austro-ugarska spoljna politika je, u vreme kada je ministar baron Erental krenuo neizvesnim putem ekspanzije na Balkanu, imala radikalne ciljeve zbog kojih su se mogle dalekosežno da zaoštре evropske prilike, a kod čijeg ostvarivanja je Monarhija jedino mogla da računa na nemačku podršku. Ipak, ta politika nikako nije bila bez predostrožnosti, odnosno nije bila lišena taktičke proračunatosti, a bila je i sračumata na to da Rajh posluži Monarhiji, a ne i Monarhija Rajhu. Sasvim je drugo što je objektivno slaba Monarhija svakim svojim odlučnijim korakom ka jugoistoku u stvari, zbog neophodnosti da se uzda u nemačku zaštitu, reskirala da se sve više približava Nemačkoj i postepeno pada u zavisnost od svog daleko jačeg saveznika.

Ono što je Bilov učestano i s naglaskom savetovao počev od kraja novembra, baron Erental je već ranije počeo da sprovodi, ali najopreznije is-

⁵⁶ GP 26/II, 516—518.

⁵⁷ ÖUA 1, 606—611.

⁵⁸ GP 26/II, 520—522; up. D. W. Sweet, *The Bosnian crises*, u: *British Foreign Policy under Sir Edward Grey*, edited by F. H. Hinsley, Cambridge 1977, 178—192.

pitajući teren i samo kada mu se činilo da se pruža prava mogućnost. Tako, kada mu je bugarski diplomatski predstavnik 6. oktobra službeno saopštio da je Bugarska proglašila nezavisnost, ministar je podvukao da Monarhija „sa simpatijama prati razvitak uspona Kneževine i da je mnogo puta dala dokaza svojih iskrenih dobrih želja“ prema Bugarskoj, pa je zamolio da se pitanje železnica, koje su iz turskog prelazile u bugarski suverenitet, reši na zadovoljstvo austro-ugarskog kapitala kako bi mu Erentalu, na taj način bilo „omogućeno nameravano prijateljsko držanje“.⁵⁹ Dakle, stavljao je, uz drugo, na znanje naklonjenost Monarhije Kneževini. U tome da su se odnosi između Bugarske i Osmanlijskog Carstva sve više kvarili, Erental je video priliku za dalje korake i 17. oktobra je naložio austro-ugarskom predstavniku u Sofiji: „U slučaju da se situacija između Bugarske i Turske zaoštiri [...], ja veoma polažem na to da se u Bugarskoj održava osećanje da u nama ima sigurno zalede i da će se politika Monarhije takođe i dalje kretati u potpuno prijateljskom pravcu prema Bugarskoj“.⁶⁰

Dosledno u svojoj proračunatosti, Erental je oprezno spekulisao i s davanjem zvaničnog priznanja nezavisnosti Bugarskoj, što otkriva i navedeni razgovor s bugarskim predstavnikom. Može se još dodati da je 27. oktobra svom poslaniku u Sofiji naložio da izbegne sve što obuhvata formalno priznavanje bugarske nezavisnosti, ali da ipak „zauzme najprijateljske moguće držanje“.⁶¹ Hteo je uistinu da predhodno postigne tri stvari: da Bugarsku natera da reši pitanje železnica u austro-ugarskom interesu, da navede Bugarsku da sukob sa Turskom sredi mirnom nagodbom i da spreči dodatno zaoštravanje odnosa Monarhije s Osmanlijskim Carstvom zbog Bugarske; paralelno je nastojao da postepeno, putem prijateljskog držanja, stvara mogućnost da pred Bugarsku izide s predlogom o podeli Srbije. On je 25. novembra poslao u Sofiju sledeći nalog: „Vaša Ekselencija je opunomoćena da — uvek pod uslovom da se posebno reši pitanje železnica — bugarskoj vlasti strogo poverljivo u moje ime saopšti obećanje [...] da će Monarhija i dalje svoju naklonost posvećivati razvitku i jačanju Bugarske“.⁶²

Postepeno otvarajući karte bečko Ministarstvo spoljnih poslova je sledilo svoj plan. Erental je početkom decembra dao ovaku izjavu: „Rivalstvo između Srbije i Bugarske bi moralo u svakom slučaju biti održano“ i da je u tu svrhu „njapogodnije sredstvo ako se Bugarskoj prepusti deo Srbije“.⁶³ Podsticaji iz Berlina su Erentala ohrabrili. Čirški je javljaо knezu Bilovu 3. decembra da je ministar njegovo izlaganje pratio „s napetom pažnjom i očeviđnim zanimanjem“ i da mu je izjavio „da se raduje što i u ovoj tački može da konstatuje punu saglasnost s Vašom Svetlošću“. Erental je Čirškom rekao još i da je već nešto preduzimao, ali je dodao „da će sada ponovo rasprostriti konce pregovora s Bugarskom“. Prihvatio je da Monarhija radi Srbije na početku eventualnog rata sa Srbijom izjavi da nema teritorijalnih želja, ali je značajno dodao da će se dalja „sudbina umanjene Srbije potom istorijski razvijati sama po sebi“. Ovo poslednje bi trebalo razumeti kao ukazivanje da će se Srbija kasnije ipak morati da prikloni Monarhiji. Istom prilikom Erental je izneo još i sledeće: „U svakom slučaju posle rata sa Srbijom biće teško osigurati plaćanje ratne odštete“, ali da će u tu svrhu „biti dovoljno ukoliko Austrija privremeno nešto posedne, otprilike Beograd, i sklopi ugovor sa srpskom upravom za dugove.“⁶⁴ Nekoliko dana kasnije, 8. decembra, Erental je u privatnom pismu Bilovu ukazao da u Srbiji jača rat-

⁵⁹ ÖUA 1, 145.

⁶⁰ ÖUA 1, 246.

⁶¹ ÖUA 1, 328.

⁶² ÖUA 1, 512.

⁶³ GP 26/II, 515.

⁶⁴ GP 26/II, 514—516.

ničko raspoloženje, da se boji da iza svega toga stoje Velika Britanija i Rusija, da Monarhija ne želi rat i da će još izvesno vreme ostati kod toga stava, ali ako se kroz dva meseca držanje Srbije ne promeni „moraće da formuliše enerđicnu odluku”.⁶⁵ U stvari, najavljivao je rat za proleće.⁶⁶ U to vreme je načelnik austro-ugarskog Generalštaba zasipao svoje pretpostavljene predlozima da se zarati protiv Srbije i Crne Gore, i to upravo u proleće. On je 22. oktobra izradio memorandum o pripremama za rat sledeće godine⁶⁷, a 3. novembra o „uništenju i priključenju Srbije i analognom uništenju Crne Gore”.⁶⁸ Radi ostvarivanja ovakvih namera iznosio je da bi „Bugarsku trebalo zadobiti kao saveznika”.⁶⁹

I druge nemačke predloge Beč je prihvatio. Čirški je 15. decembra izvestio da je baron Erental izjavio da će „glavna briga njegove politike biti da na austrijsku stranu privuče Bugarsku, Rumuniju i Grčku [...]. Ideja da se u datom slučaju Rumuniji dodeli deo Srbije jeste nesumnjivo dragocena, posebno zato što će Rumunija sigurno nastojati da dobije neke teritorijalne nadoknade ukoliko se bugarske granice geografski prošire”.⁷⁰ Nemački ambasador je 30. decembra preneo sledeće poglede i namere šefa austro-ugarske diplomatičke: „U vezi s ratom na Balkanu sada postoje dve mogućnosti. Ili ratovi između dveju država ili opšti rat”. Pošto je ukazao na „nejasnu situaciju u Turskoj” i na „kritično stanje u Srbiji” kao na uzroke ovih mogućih ratova, Erental je objasnio: „U prvu kategoriju spada sukob između Srbije i Austro-Ugarske. U ovakovom slučaju, po mišljenju Austrije, bugarski interesi ne bi bili okrnjeni. Ukoliko bi Bugarska želeta uvećanje svojih oblasti putem priključenja sreza Pirot, Austro-Ugarska bi ovo podržala. Dalji lokalizovani rat mogao bi izbiti između Turske i Bugarske. U tom slučaju ne bi došlo u obzir naše neposredno mešanje u korist Bugarske, ali bi u svakom slučaju Austro-Ugarska držala u šahu Srbiju i na ovaj način pokrivala Bugarskoj leđu.” Ukoliko rat ne bude lokalizovan, tj. ukoliko Turska „krene u napad zajedno sa Srbijom i Crnom Gorom, onda će, bez daljeg, Bugarska i Austro-Ugarska složno povesti zajedničku akciju”.⁷¹

Doista, pošto je došao prvi nemački savet odmah su iz Beča preuzeti odlučniji koraci. Erental je 5. decembra zatražio od diplomatskog predstavnika Monarhije u Bugarskoj da mu navede ime one bugarske ličnosti sa kojom bi se „u slučaju buduće mogućnosti” moglo poverljivo razgovarati.⁷² Mislio je na nekog od članova bugarske vlade pošto sam knez Ferdinand nije u prestonici i pošto diplomatama ionako nije bilo lako doći do njega.⁷³

6. Bugarski odzivi Monarhiji

Austro-ugarski diplomatski predstavnik u Sofiji grof Turn (Duglas Graf Thurn und Valsássina) nikako nije imao lak zadatak, jer je trebalo da upravo on neposredno učini da se Bugarska uhvati u mreže koje su razapinjane iz Beča. Donekle o teškoćama govori već to da je, postupajući po nalogu od 26. novembra, mogao da razgovara s odgovarajućom bugarskom ličnošću tek 7.

⁶⁵ ÖUA 1, 558—563.

⁶⁶ Conrad, 1, 113—132.

⁶⁷ Conrad, 1, 604—613.

⁶⁸ Conrad, 1, 614—621.

⁶⁹ Conrad, 1, 540, 615, 620, 633.

⁷⁰ GP 26/II, 518—519.

⁷¹ GP 26/II, 524—526.

⁷² ÖUA 1, 552.

⁷³ Diplomatska dokumenta pokazuju da je bugarski vladar retko vodio razgovore sa stranim predstavnicima; on je najčešće koristio Dobroviča kao posrednika.

decemra 1908. godine I njegove procene prilika i mogućnosti, koje je dostavio kao odgovor na naloge svoga pretpostavljenog, govore o preprekama. Iako je general Paprikov, bugarski ministar spoljnih poslova, pokazao pred Turnom „vidno zadovoljstvo“ porukom iz Beča, pa ga je i zamolio da Erentalu prenese „najtoplju zahvalnost“, ipak je Turn cenio da bugarska vlada ne poklanja prijateljskim porukama Monarhije pažnju koju inače ove zaslužuju upravo s obzirom na teškoće u kojima se sama Bugarska nalazi otkako je jednostranim aktom odbacila osmanlijski suverenitet. Da je tako, uticalo je — po Turnu — i to što Bugari vide da se i sama Monarhija „sada nalazi u teškom i dosta izolovanom položaju“, ali pre svega igra ulogu to što je kod bugarskih mero-davnih krugova upravo ojačalo uverenje da njihova zemlja samo od Rusije može da očekuje dobitke, a oslanjanje na Monarhiju „trenutno bi bilo neposredno upereno protiv Rusije“. Po Turnu je bilo potrebno najpre učiniti da Bugari prevaziđu „osećanje slovenske solidarnosti“. Ovo bi ipak, bilo moguće samo ukoliko bi „ovdašnji nosioci vlasti postali ubedeni da Bugarska pri tome ništa ne rizikuje i, na drugoj strani, da im budu ponuđene sasvim opipljive, neposredne i određene koristi“.⁷⁴

U pogledu oslonca u koji bi se Monarhija mogla pouzdati, grof Turn je smatrao da to nije ni general Paprikov, ni cela bugarska vlada. Po njemu, bugarski ministar spoljnih poslova nema dovoljno autoriteta, a sama tadašnja vlada nema siguran položaj, pa je smatrao da je, radi ostvarenja postavljenog cilja, najbolje nastojati ubediti lično samog kneza Ferdinanda, mada je ovoga držao za nedovoljno pouzdanog čoveka. „Ja ne bih smeо u potpunosti da preuzmem odgovornost za to da on ne bi nešto od onoga što bi smo mu rekli iskoristio u Petrogradu“, pisao je grof Turn u vezi s bugarskim knezom. Ali, austro-ugarski predstavnik u Sofiji je bio mišljenja da bi se moglo poraditi na zadobijanju vojnih krugova, tim pre ukoliko se želi bugarska oružana saradnja protiv Srbije i Turske. Zato je smatrao da „ne bi bilo nekorisno ove krugove preparirati na oprezan način“.⁷⁵ Pet dana kasnije, 12. decembra, mogao je ovaj diplomata da javi nešto što je potkrepljivalo njegovo gledište. Naime, austro-ugarski vojni ataše u Sofiji je od šefa Generalštaba, generala Nazlamova, i od šefa operativnog odeljenja, pukovnika Nerezova, čuo izvesne indiskrecije o ruskim obećanjima Bugarskoj i, takođe, o neraspoloženju prema Rusiji u bugarskom vojnom vrhu. Pukovnik Nerezov je čak strogo poverljivo izjavio da Petrograd sasvim određeno nudi podršku bugarskim aspiracijama prema Makedoniji, ali da „kod današnjeg bugarskog režima ruske ljubavne ponude imaju malo izgleda na uspeh“. Rekao je, takođe, da je izuzetak, istina, Paprikov, ali da su tako uticajni pojedinci kao predsednik vlade Malimov i ministar rata Nikolajev izrazito nepoverljivi prema Rusiji.⁷⁶

Istog dana je baron Erental, koji još nije dobio gornji izveštaj iz Sofije, naložio Turnu da uspostavi vezu s knezom Ferdinandom preko kneževog šefa kabinetra Dobrovića, koji je bugarskom vladaru i inače služio za vezu sa stranim diplomatama, i da ga u razgovorima, koje bude s njim vodio, uverava da svako učešće Bugarske u nekom balkanskom grupisanju ne može da služi njenim interesima, nego jedino interesima Srbije i Turske. Erental je tom s uvlačenjem Bugarske u svoju balkansku igru, teorijsku osnovu koja će biti prisutna sve do potpisivanja onog tajnog ugovora od 6. septembra 1915. godine. „Iz sadašnje političke situacije“, tako je Erental izlagao ovaj spoljnopolitički stav u formi sugestija bugarskoj strani, „pojavljuje se prirodni paralelizam između interesa Bugarske i Monarhije, koji se već manifestovao u dosadašnjem toku događaja i koji će, takođe, u budućnosti nesumnjivo postati važan. Proverena državnička mudrost kneževa kao i zdrav politički smisao bugarskog

⁷⁴ ÖUA 1, 557.

⁷⁵ ÖUA, 557—558.

⁷⁶ ÖUA 1, 595—596.

naroda će sigurno i u potpunosti o tome voditi računa, znaće da tačno ocene stvarne opipljive koristi koji će u određenom trenutku iz ovog paralelizma proizći za bugarske interese [...]. Sa svoje strane politika Monarhije neće iz očiju izgubiti ovo što je gore izloženo, za što je dokaz i njeno dosadašnje držanje".⁷⁷

Suština ove teorije je činila tvrdnju da su interesi Monarhije i Bugarske takvi da, mada nisu povezani, oni se ne sukobljavaju nego stvaraju mogućnosti za plodnu saradnju dveju država. Pri ovome je naglasak stavljen na to da je reč o saradnji koja nosi velike koristi Bugarskoj. To što se govorilo pohvalno o knezu Ferdinandu i bugarskom narodu imalo je vrednost kao dodatni pokazatelj blagonaklonosti Beča prema Bugarskoj. Ipak, sve je isledilo samo ovu praktičnu namjeru: podstaci Bugarsku da krene u opasnu spoljnu politiku, da se zanese planovima o osvajanju tudihih teritorija i da, uporedo, rešenja traži ratnim sredstvima. A sve sa ciljem da bi Austro-Ugarska mogla brže i lakše da ostvari svoje aspiracije prema Balkanu. Prema Erentalovom programu, bila je to, takođe, i koncepcija čiji je značaj u tome što je usmeravala na strpljivi rad sa računanjem na rezultate u budućnosti. Erental je pisao grofu Turnu da ne misli „na već danas sasvim određeno formulisan ugovor”, pošto je ubedjen da trenutno nema bugarske vlade s kojom bi se nešto takvo moglo dogоворити. On se, uostalom, nije ustrčavao da pred Čiriškim kaže da je Paprikov magarac.⁷⁸ Otuda da austro-ugarski predstavnik trebalo da postepeno ubedi samog kneza Ferdinanda.

Sve pokazuje da je grof Turn bio izuzetno pogodan diplomata za ostvarivanje proračunatog i postepenog približavanja cilju. On se 14. decembra sreo s Dobrovićem i navukao ga na razgovor o držanju Bugarske u slučaju rata Austro-Ugarske i Turske. Pošto je Bugarin, raspričavši se, rekao da njezin vladar sigurno ne bi stao na stranu neprijatelja Monarhije jer „od priključenja Turskoj i Srbiji [Bugarska] ne bi ništa mogla da dobije”, Turn je u šajljivom tonu ubacio „da ukoliko se hoće nešto da dobije, onda za takav cilj nije dovoljna neutralnost Bugarske”. Diplomata je sledećim rečima izvestio kako se na upadicu držao njegov sabesednik: „Gospodin Dobrović je prihvatio šajljiv ton i smejavao se od srca dobrom vicu, ali ja verujem da je on tačno razumeo skriveni mig.”⁷⁹

Uporedo je grof Turn nastojao da iskoristi to da je austro-ugarski vojni izaslanik pukovnik Hramilović (Oskar von Hramilović-Czvetassin) znao bugarski i, saglasno onoj ideji da bi trebalo „preparirati” bugarski vojni vrh, uputio Hramilovića da razgovara s ministrom rata generalom Nikolajevom.⁸⁰ Razgovor je vođen 16. decembra. I Hramilović je sutra dan izvestio svoj Generalstab: „[...] Ministar rata mi je otvoreno tvrdio da ovde sada ruske spletke nemaju prostor. Bugari su uistinu Sloveni, ali ipak za njih je uski državni interes vredniji od veličine Slovenstva. Slovenstvo bi na vagi dobilo na težini samo ukoliko se ne bi radilo o pitanju Makedonije. Ukoliko bi, na primer, rat bio ograničen na Austro-Ugarsku, Srbiju i Crnu Goru, onda ne bi bilo sigurno da će Bugarska u njemu uzeti učešće protiv Srbije. Sa Srbima se, istina, neće ići, ali bi bilo teško napasti ih [...] Drugo je ukoliko bi se angažovala takođe prilikom razvio jednu posebnu teorijsku osnovu na koju je postavljao pokušaj i Turska. Tada bi se mogao konačno rešiti makedonski problem i u ovom slučaju bi Bugarska bila spremna na sve [...]”⁸¹ Nikolajev je tom prilikom nedvosmisleno pokazao da je on za oslanjanje Bugarske na Austro-Ugarsku, mada je govorio i o još otvorenoj alternativi da se Bugarska opredeli između Rusije i Austro-Ugarske.

⁷⁷ ÖUA 1, 594–595.

⁷⁸ GP 26/II, 524.

⁷⁹ ÖUA 1, 602.

⁸⁰ ÖUA 1, 632.

⁸¹ ÖUA 1, 634–635.

Hranilović je ovako rezimirao: „Proizlazi da se od nas očekuju određeni predlozi i da su naklonjeni pre da slede naše nego ruske predloge. Zbog Rusije je teško postići [Bugarsku] saradnju samo protiv Srbije i Crne Gore, a protiv Turske bi to bilo postizivo odmah ukoliko se ukaže prilična za priključenje Makedonije, ili samo za njenu autonomiju. Bugari će slediti, kao i obično, onoga koji najviše ponudi.”⁸² Povodom onoga što je rečeno Hraniloviću, grof Turn je cenio izjavu bugarskog ministra rata „kao poziv za konkretnе dogovore”, ali, pošto je ostajao pri tome da se ne može ni u koga od Bugara pouzdati da neće napraviti neku indijskreciju, savetovao je i nadalje kao najbolje da se oprezno i sasvim uopšteno prave samo nagoveštaji. I on je smatrao da je veoma teško postići ono što je Erental pre svega htio, da Bugarska zajedno s Monarhijom napadne Srbiju; to bi, kaže Turn „na Bugarsku nавuklo odium celog slovenskog sveta da se, pretvorila u austro-ugarskog žandarma prilikom unitšenja jednog slovenskog bugarskog plemena”. Ipak je smatrao da bi bilo ponajlakše „navesti Bugarsku da sama povede rat protiv Srbije, ako joj se pri tome stave kao dobitak u izgled krajevi oko Pirotu i Niša naseljeni navodno Bugarima”.⁸³

Izveštaji iz Sofije su ukazivali na izvesne mogućnosti sprovodenja nameđavane politike, ali i na to da se još uvek ne može imati dovoljno poverenja u bugarske državnike. I oprezni Erental je čekao. Tek 3. januara naložio je on grofu Turnu da u nastavku već datih uopštenih nagoveštaja „ide još i korak dalje”. Samo, ni sada nije napuštao svoju toliko karakterističnu opreznost i objasnio je da je „u pitanju samo pripremni korak s obzirom na mogućnosti koje će se pojaviti u bližoj ili daljoj budućnosti”. Zbog toga je baron fon Erental podrobno nalagao da je neophodno učiniti sve što je potrebno za neku situaciju u bliskoj budućnosti „koja bi iznenada mogla da učini aktuelnim saradnju Bugarske i Monarhije”, odnosno da bi istovremeno trebalo, i to „više nego što trenutno potrebe zahtevaju”, „učvrstiti naše odnose” s obzirom na budući razvitiak stvari, „pa i jasnije odrediti neosporni paralelizam obostranih interesa”. Odnosno, „već sada bi Austro-Ugarska i Bugarska trebalo da povedu računa o svom držanju u mogućim budućim eventualnostima i da jedna drugoj putem izjava osiguraju podršku, što bi im takođe omogućilo da mirno i sigurno nastave pregovore”.⁸⁴ Sasvim očevidno da je u vidu imao dva zadatka. Prvi se svodio na to da se za potrebe trenutne krize Bugarska zadobije Austro-Ugarsku, odnosno uporedo i da se spreči da ona stane uz Rusiju. Drugi cilj je prevazilazio tekuće potrebe, naime htelo se obezbediti savezništvo Bugarske u budućnosti, kada na red dođu sledeći nameravani koraci Monarhijine balkanske politike.

Upravo vodeći računa o dva različita zadatka, trebalo je da grof Turn najpre dođe do kneza Ferdinanda kako bi mu pročitao tekst jedne beleške načinjene u bečkom Ministarstvu spoljnih poslova. U ovoj se belešci sasvim određeno govorilo o saradnji dveju zemalja i za slučaj lokalizovanih ratova između Bugarske i Osmanlijskog Carstva i između Austro-Ugarske i Srbije, i za slučaj šireg balkanskog rata u kome bi Srbija i Osmanlijsko Carstvo mogli biti neprijatelji Austro-Ugarske i Bugarske. U slučaju lokalizovanih ratova, trebalo je da dve države među sobom zadrže blagonaklonu neutralnost, ali s tim što Monarhija nikako ne bi dozvolila Srbiji da pomogne Tursku ukoliko ona napadne Bugarsku. Ukoliko bi Srbija i Turska zajedno napale ili Austro-Ugarsku ili Bugarsku, onda bi dve poslednje države trebalo, saglasno svojim interesima koji su „paralelni”, da udruženo preuzmu oružanu akciju. Beč je isticao i to da je potrebno da Sofia nastavi pregovore s Carigradom da bi postojeći spor rešila miroljubivo. Međutim, u belešci je bilo naročito nagla-

⁸² OUA 1, 635.

⁸³ OUA 1, 634.

⁸⁴ OUA 1, 691—693.

šeno da su prijateljstvo i sporazumevanje Monarhije i Kneževine od posebnog značaja s obzirom na mogućnosti koje će doneti budući razvitak na Balkanskom poluostrvu⁸⁵ i Turnu je bilo i naloženo da sadržaj ove beleške može da usmeno dopuni ovakvom izjavom: „U slučaju da Monarhija bude prisiljena na rat ili samo protiv Srbije ili protiv srpsko-turske koalicije, a Bugarska stane na našu stranu, mi ne bismo imali nikakve primedbe bugarskom uvećanju u pravcu Pirot-a”. Takođe, Erental je ovog puta tražio da Turn „istim putem kao i do sada” održi kontakt sa pominjanim visokim oficirima, i da ovima, naravno na strogo poverljiv način, učini saopštenje u smislu beleške koju je već saopštio knezu.⁸⁶

Bio je to iako oprezan sigurno dalekosežan potez. Istina, tekste pomenute beleške grof Turn nije smeo da ostavi u bugarskim rukama, a o delikatnom pitanju teritorijalnog uvećanja Bugarske na račun Srbije čak se ograničavalo na usmeno iznošenje ponude. Ipak, bili su to otvoreni i umnogom određeni predlozi. Konačno je, dakle, povučen i presudan potez. O njemu je, videli smo, Erental obaveštio Čirškog još krajem decembra, ali je potrebno zapaziti da je austro-ugarski ministar tada rekao nemačkom ambasadoru da se on ne plaši bugarske indiskrecije pred Rusima, nego pred Turcima, jer bi tiime bili otežani pregovori Monarhije i Carstva. Doista, u Beču se htelo najpre dobiti priznanje aneksije Bosne i Hercegovine od strane Carigrada.⁸⁷

7. Delimičan uspeh Monarhije i neuspeh Rajha kod Bugarske

Izveštaj Čirškog od 15. decembra 1908. godine, u kome je stajalo da se Erental slaže sa svim nemačkim pogledima i savetima, u Berlinu je bio primljen sa zadovoljstvom. Nakon što je pročitao ovaj dokument, car Vilhelm II je na kraju zapisao samo jedno rečito „dobro”, a na početku izveštaja „veoma radosno”. Ali, pošto su potom stale prolaziti nedelje a ništa se određenije nije postiglo, vodeći ljudi Rajha su postali ponovo nestripljivi. Iako je Čirški 2. januara 1909. godine javio da se grof Turn, nakon kraćeg boravka zbog božićnih praznika, iz Beča vraćao u Sofiju i da ima nalog da „odmah otpočne pregovore”, knez Bilov i saradnici su smatrali potrebnim da i sami nešto učine. Možda i zato što je fon Čirški takođe javljaо da predostrožni Erental upozorava da „sigurno neće biti lako početi pregovore” i „da će sve potrajati, jer [...] se, na žalost, za sada ne može naći u Bugarskoj neka vodeća politička ličnost koja bi po autoritetu mogla biti pozvana da povede ovakve pregovore”.⁸⁸

Nemački kancelar se najpre odlučio da ponovo uputi jedno opširno pismo austro-ugarskom ministru spoljnih poslova. To je i učinio 8. januara. Bilov je u pismu naglasio da je on, kao i baron Erental, ubeden da je potrebno unapred obezbediti da se Bugarska drži Centralnih sila. Zatim je izneo da je potrebno uveriti kneza Ferdinanda da Bugarskoj put ka Makedoniji ne preči Austro-Ugarska, a još manje Nemačka, nego „turkofilske sile Engleska i Francuska, s kojima je u tome sada takođe saglasna i Rusija”, odnosno da ga posebno treba uveriti da se „može nadati teritorijalnim dobitcima prema Srbiji i Turskoj jedino ako je na strani Austro-Ugarske”. Ponavljaо je i značaj sporazumevanja Rumunije i Bugarske.⁸⁹

Nekoliko dana kasnije, 14. januara uputio je Bilov i posebno privatno pismo nemačkom predstavniku u Sofiji, generalnom konzulu baronu fon Rom-

⁸⁵ ÖUA 1, 693—694.

⁸⁶ ÖUA 1, 692.

⁸⁷ GP 26/II, 525.

⁸⁸ GP 26/II, 526.

⁸⁹ GP 26/II, 526—527.

bergu (Konrad Gisbert Freiherr von Romberg), i naložio mu da od Ferdinanda traži poverljivi razgovor, pa kada do takvog susreta dođe, da ovome pročita tekst koji je bio dostavljen istom poštom, u prilogu. Ovaj tekst namenjen bugarskom knezu, sadržao je da je nužno približavanje Bugarske Austro-Ugarskoj i da se Sofija ne bi smela povesti za ruskim planovima o balkanskom savezu.⁹⁰ Dakle, Rajh je preuzimao da i sam neposredno doprinese pridobijanju Bugarske. Ali, za razliku od Beća, Berlin se rukovodio samo razlozima proisteklim iz trenutne krize; Nemci su hteli da imaju Bugarsku uz Centralne sile u danima koji su neposredno dolazili i u kojima je tadašnji sukob lako mogao da urodi ratom.

Sada su diplomatičke Monarhije i Rajha radile uporedo i obe su cilj želele da postignu uticajući na bugarskog vladaca. Grof Turn je primljen u audienciju 11. januara 1909. godine. U izveštaju koji je odmah napisao nakon razgovora ovako je ocenio rezultat svog koraka: „Knez je moja izlaganja pratilo s napetom pažnjom i imam utisak da nije nenaklonjen da nas prati na putu koji je Vaša Ekselencija označila. Izvesne teškoće će u svakom slučaju činiti njegova lična nesklonost presudnim odlukama kao i strah pred Rusijom, koji kod njega stalno dolazi do izražaja”.⁹¹ Sutradan je Turn opširnije i podrobniјe izvestio i na sledeći način ocenio postignuto: „Moja audijencija kod kneza Ferdinanda, iako prirodno nije dovela do nekog odmah oplijivog rezultata, ipak, opšte uzeto, nije protekla nezadovoljavajuće; ovo mi čini opravdanom nadu da ćemo u sagledivo vreme postići cilj kome težimo. Preduslov je da kod kneza Ferdinanda ne preovladaju njemu svojstvena neodlučnost i strah od Rusije”. Dodao je još i ovo: „Verujem da povoljan simptom smem da vidim u tome što je Njegovo Kraljevsko Visočanstvo potpuno bilo saglasno s mojim dedukcijama o paralelizmu obostranih interesa i ovo nije dovodilo u sumnju.”⁹²

Teorija o paralelizmu koju je Ferdinand slušao i prihvatao, izgledala je ovako u tumačenju grofa Turna: Monarhija na Balkanskom poluostrvu u prvom redu sledi privredne ciljeve, a politički je zainteresovana utoliko što ne sme da dozvoli da „premoć stekne onaj element koji, sledeći svoje inredničke težnje, može stvoriti opasnost za mir i integritet Monarhije”; ovo je ujedno i tačka na kojoj se sreću interesi Monarhije i Bugarske, „pošto bi jačanje i proširenje Srbije bilo moguće samo na račun bugarskih aspiracija”; ista tačka otkriva „paralelizam naših interesa koji 'bode oči i koji ne proizlazi iz slučajne i trenutne konstelacije, nego iz geografskih i etnografskih prilika”; „pošto u politici nikada nisu bili merodavni goli osećajni momenti nego samo sapstveni interesi, logično je da sada države, čiji su interesi isti, postignu sporazum”; sporazumevanje s Monarhijom Bugarskoj bi donelo prednosti ne samo „u slučaju već sada mogućih komplikacija, nega i u eventualnostima neke dalje budućnosti”.⁹³

Iz oba Turnova izveštaja najpre proizlazi da se knez nije ništa obavezao, ali da mišta nije ni odbio. On je saslušao bez oponiranja izlaganje „o paralelizmu interesa” ostavio mogućnost daljih razgovora, pokazao zainteresovanost za zadobijanje Makedonije i, takođe, Turnu označio kao ljude pogodne za dalje pregovore generala Nikolajeva i predsednika vlade Malinova. Svoj ministra spoljnih poslova Paprikova je, sasvim suprotno, okarakterisao kao onoga koji ništa ne sme da zna, jer je blizak Rusima. Međutim, on je pokazao bojan od Rusije i Velike Britanije, zadržao pravo da još „zrelo razmisli” i podvukao da on ne odlučuje sam, jer mora da vodi računa o stavu svoje vlade.

⁹⁰ GP 26/II, 527.

⁹¹ ŌUA 1, 731—732.

⁹² ŌUA 1, 734—738.

⁹³ ŌUA 1, 734—738.

Dva dana kasnije, 13. januara, načelnik bugarskog Generalštaba je ponovo potvrdio da je vojno vodstvo pristalica Austro-Ugarske, naravno ukoliko to donosi Bugarskoj određene teritorijalne dobiti. Pukovnik Hranilović jejavlja da mu je general Nazlumov doslovno rekao: „Sporazum s Monarhijom bi kod nas bio veoma rado viđen. Ukoliko Austro-Ugarska izjavi da ona ne traži Makedoniju za sebe, priključivanje [Bugarske Monarhiji] je osigurano; ali ukoliko ovo ne bude jasno, onda je sve teško postizljivo”.⁹⁴ Turn je javlja da je Hranilović i od ministra rata generala Nikolajeva čuo raspoloženje za saradnju s Monarhijom i čak da je izjavio „da se nosi mišlu o zaključenju jedne vojne konvencije, u kojoj bi se vodilo računa o svim momentima koji dolaze u obzir”. Nikolajev je vojnom izaslanku Monarhije obećao da će iskoristiti prvu povoljnu priliku da knezu Ferdinandu podnese referat o „hitnoj nuždi da se razmene mišljenja sa carskom i kraljevskom vladom u pogledu krčenja puta konkretnom sporazumu”.⁹⁵ Ova razmišljanja o potrebi vojne konvencije koja su se pojavila na bugarskoj strani, pokazivala su da u perspektivi austro-ugarske težnje nisu bile bez izgleda.⁹⁶

Uveče 14. februara Dobrović je rekao Turnu da će mu Ferdinandovo mišljenje biti saopšteno za nekoliko dana, ali da knez „smatra nužnim da se vlada, ili bar samo ministar predsednik, na neki način uvede u tajnu”. Četiri dana kasnije Dobrović je austro-ugarskom diplomati preneo „samo kneževu poruku da on „posle zrelog razmišljanja drži za nepouzdanog” svog predsednika vlade, te da bi upravo zato bilo dobro da austro-ugarska ideja njenu dođe preko Malinova, a ne obrnuto, naime da je knez saopšti Malinovu. Dobroviću je, prema njegovim rečima, bio poveren zadatak da predsednika vlade obavesti o austro-ugarskom koraku kod Ferdinanda i da mu na taj način olakša da podnese referat vlađaocu, takođe i da učini da ministar rata, koji „ideju veoma povoljno ceni”, odgovarajuće utiče na prvog ministra.⁹⁷

Što se tiče nemačkog predstavnika u Sofiji, barona fon Romberga, on je navedeni nalog svoga kancelara mogao da izvrši tek 21. januara 1909. godine, kada ga je knez Ferdinand primio u tajnu audijenciju. Pred Rombergom je, međutim, bugarski knez pokazao da je nepoverljiv prema Austro-Ugarskoj i da o nekom približavanju ne želi ništa da zna.⁹⁸ Istoga dana kada je baron fon Romberg dobio toliko nepovoljan odgovor, njegov kolega Turn je upoznao sa austro-ugarskim ponudama predsednika vlade Malinova i od ovoga čuo, i to u prisustvu ministra trgovine Ljapčeva, da on na „sporazum sa Austro-Ugarskom gleda sa simpatijama”!⁹⁹ Uporedo su oba bugarska ministra htela da ponudu Monarhije iskoriste tako da Beč u Carigradu podrži bugarske predloge da se putem novčane nadoknade nagodi sa Osmanlijskim Carstvom. Ljapčev je čak istakao da u takvoj podršci vidi „najveći dokaz za blagomaklonost Austro-Ugarske”. Ipak, Malinov je rekao da će sledećih dana podneti izveštaj knezu i „onda odmah nastaviti pregovore”.¹⁰⁰ A pukovnik Hranilović je 23. januara izvestio generala Konrada da je knez Ferdinand povoljno raspoložen prema idejama o savezu, ali da je uslov u tome da mu se daju dalekosežna obećanja.¹⁰¹

Tačne razloge ovog protivrečnog držanja Sofije moguće je otkriti tek kada bugarski dokumenti budu u celini dostupni naučnim istraživanjima, ali se za sada sме tvrditi da je sve shvatljivo kao oprezno taktiziranje kojim su se htela ostaviti otvorenim sva vrata. Sam grof Turn je procenjivao da bi se

⁹⁴ ÖUA 1, 746.

⁹⁵ ÖUA 1, 747.

⁹⁶ Vid. zaključni odeljak ovog priloga.

⁹⁷ ÖUA 1, 754.

⁹⁸ GP 26/II, 527.

⁹⁹ ÖUA 1, 764—765.

¹⁰⁰ Conrad, 1, 130.

austro-ugarski planovi mogli ostvariti „u budućnosti i u slučaju sukoba”.¹⁰¹ Iz celog bugarskog držanja slede ipak dve činjenice. Prvo, da su Erentalove ponude padale na tle iz koga se moglo razviti upravo onakvo ponašanje Bugarske kakvo su žeeli Beč i Berlin; drugo, da je to tle bilo još uvek nedovoljno pripremljeno da bi se brzo mogle ostvariti želje carskih ministara u Beču i Berlinu. Pokazalo se da u Bugarskoj postoje raspoloženja da se prihvate te na izgled primamljive ponude, ali je bilo jasno i to da rukovodeći ljudi u Sofiji nemaju ni dovoljno poverenja jedan u drugog, a kamo li da bi mogli ozbiljnije da preispitaju politiku punog oslanjanja na Rusiju. Sam knez Ferdinand ponude nije odbacio, ali je oklevao, oprezno se držao pred predstavnicima Monarhije, odbijao da prihvati nemačko saučestvovanje u razgovorima i taktizirao prema svojim ministrima.

U svakom slučaju, vesti iz Sofije su ohrabrike Beč, a nisu obeshrabrike Berlin. Čirški je od Erentala mogao 24. januara da čuje tačnu procenu ostvarivanja plana s Bugarskom: nema još optopljivog rezultata, ali „stvari dobro napreduju”, da su zadobijena tri najznačajnija ministra, da Austro-Ugarska mora da bude dvostruko oprezna dok potpuno ne bude načisto sa svojim odnosima prema Turskoj...¹⁰² Saglasno ovome baron fon Erental je nastavljao da radi u Sofiji. On je 25. januara poverljivim telegramom izneo grofu Turnu da je Beč zadovoljan takvom stvari. Što se tiče bugarskih predloga za nagodbu sa Turskom, izrazio je saglasnost sa stavom vlade Kneževine, pa i spremnost da je podržava ukoliko dođe do konferencije evropskih sila. Podvukao je da pregovori o zблиžavanju Monarhije i Bugarske ne smeju da ugroze njihova nastojanja da se nagode s Turskom. Ako bi, ipak, došlo do rata između Bugarske i Osmanlijskog carstva, Erental je ponavlja da se Austro-Ugarska ne bi mogla aktivno da umeša, ali da ona, ne bi mogla ni da trpi neprijateljsko i ratoborno držanje Srbije prema Bugarskoj i spremna je da sa Bugarskom sklopi tajni sporazum, po kome bi Monarhija bila obavezna da Srbiju natera da miruje, ako je potrebno i *manu militari*. Takođe, Beč je spremjan da na odgovarajući način diplomatski utiče na Bukurešt. Erental je naglasio i to da „Monarhija, koja nema teritorijalnih aspiracija u Makedoniji, ne bi imala prigovor protiv uvećanja Bugarske na toj strani”, ali je upozorila da bi Rumuniji za neutralno držanje trebalo dati neku teritorijalnu nadoknadu, pošto je ona zainteresovana za ravnotežu na Balkanu. Konačno, prihvatao je vojnu konvenciju kao najbolji način za postizanje željenog saveza, jer bi, kako je pisao, savezništvo na taj način postalo nezavisno od menjanja partijske vlasti u Sofiji.¹⁰³

Ovoga puta Erental je poručio Bugarima da prihvata sve njihove zahteve, a i samu ideju o sklapanju vojne konvencije. Nije ponavljao već učinjeni predlog o proširivanju Bugarske na račun Srbije, ali nije ničim ni najmanje nagovestio da ga povlači. Reč je o tome da ovaj predlog nije ni trebalo da ponavlja jer je on već bio saopšten, a same bugarske ličnosti se o njemu nisu izjašnjavale i izrično su tražili jedino Makedoniju. Ono što je moglo da zbumi bugarske vodeće ličnosti, jeste uopšteno pominjanje teritorijalnih nadoknada Rumuniji, jer su rumunske teritorijalne želje mogle ići i na račun podunavskih delova same Bugarske, mada je, videli smo, u pitanju bio plan o uvlačenju Rumunije u deobu Srbije. Međutim, Erental je ovo mogao da upotrebi kao mamac Bugarima da traže dodatna objašnjenja, čime bi dalje zagazili u razgovore. Uostalom, tu se ništa određeno još nije ni moglo reći, pošto je najpre trebalo obezbediti rumunsku saglasnost.

¹⁰¹ ÖUA 1, 764—765.

¹⁰² GP 26/II, 531.

¹⁰³ ÖUA 1, 768—769.

8. Monarhija privremeno odustaje od uništenja Srbije

U međuvremenu su odlučujući faktori u Beču rešili da tokom tekuće krize ne nastoje na uništenju Srbije. Baron fon Erental je 17. januara 1909. godine rekao načelniku Generalštaba baronu Konradu da je „inkorporiranje Srbije nesprovodljivo”. Objasnjenje koje je za to izneo svodilo se na sledeće razloge: prvo, „mi Srbiju ne možemo da svarimo”; drugo, da je trenutno najvažniji cilj spoljne politike da se „svestrano osigura aneksija Bosne i Hercegovine”; treće, da uključenje Srbije u Monarhiju treba da sprovedu njegovi naslednici. Baron Konrad je docnije zapisao da mu ministar spoljnih poslova nije naveo sve razloge: „To da je promenio svoje mišljenje, učinio je mađarski uticaj. Mađari su se rogušili na pripadanje novih Jugoslovena Monarhiji, jer su se bojali da će se time stvoriti protivteža mađarskom elementu”.¹⁰⁴ Primedba generala-barona sigurno značajnu ocenu razloga za promenu stava. Mađarsko plemstvo je ljubomorno čuvalo svoj povlašćeni položaj u Monarhiji i od tada pa nadalje bilo protiv svake veće aneksije teritorija Srbije Austro-Ugarskoj. Setimo se da su se za takve planove 1908. godine doista i vezivale ideje za preuređenje državnog sistema Monarhije od dualističkog u trijalistički. Ali i objasnjenja samog Erentala nikako nisu bila bez pravog sadržaja.

Baron Erental je od početka imao na umu da u datom času treba da izvede aneksiju Bosne i Hercegovine, a sledeći korak uništenje Srbije, uvek je označavao samo kao dalji potez i nije određivao kada namerava da ga povuče. Istina, u letu i tokom jeseni 1908. godine on je imao u vidu i bliži i dalji čas za povlačenje takvog poteza, ali je pažljivije pripremao dalji nego bliži takav čas. Novo je u januaru 1909. bilo samo to da je sada bio spreman da uništenje Srbije ostavi da izvrše njegovi naslednici, da to više nije smatrao svojim zadatkom. Da se tako odlučio sigurno je ulogu odigrao splet razloga i o njima kasnije još mora biti reči. Međutim, ako se usmeravao da očuva odluku o aneksiji dveju pokrajina, to nije značilo da u vidu nije imao rat kao sredstvo za naterivanje Srbije da aneksiju prihvati. Još manje je odustajao da za budućnost pripremi bugarsku saradnju na slabljenju odnosno umanjanju ili, u nekoj još daljoj budućnosti, na uništenju Srbije.

U tom svetu treba videti i Erentalov rad na privlačenju Bugarske tokom druge polovine januara 1909. godine. Najpre, Beču se nije žurilo i austro-ugarska diplomacija je nastojala da postepeno i stalno podhranjuje teritorijalne aspiracije i ambicije vodećih ljudi u Sofiji, prihvatala je da se govori najpre o zadovoljenju bugarskih pretenzija prema Makedoniji, ali ničim nije htela da navede bugarsku stranu ni na pomisao da ne može da računa i na dobijanje nekih srpskih krajeva. Ovo poslednje tim pre, što je kriza bivala sve dublja i Monarhija već ozbiljno za proleće 1909. planirala rat protiv Srbije.

Ali, ako je Ministarstvo spoljnih poslova unekoliko umerilo namere prema Srbiji, rat s njom usvajalo tek kao meru kojom bi je naterali na prihvatanje aneksije Bosne i Hercegovine, cilj eventualnog rata videlo samo u slabljenju Srbije, a na pridobijanje Bugarske računalo prvenstveno u nekom budućem povoljnem vremenu. Generalstab je i dalje tražio da se već u tekućoj krizi ide na uništenje Srbije i na anektiranje njenih teritorija a takođe i da se Bugarska što pre zadobije kao saveznik. Verovatno, kao i prilikom razgovora od 17. januara, i prilikom susreta 29. januara je došlo do žučnog nesaglasja između barona fon Brentala i generala Konrada. U svakom slučaju tom prilikom je ovaj drugi odlučno postavljao sledeći ratni cilj: „U slučaju pobedonosnog rata moramo anektirati Srbiju.” Prvi se isto tako odlučno suprotstavio, upotrebljavajući sada kao argumenat to da je car Franja Josif I već pisao ruskom caru Nikoli II da Monarhija nema teritorijalnih namera

¹⁰⁴ Conrad, 1, 138.

prema Srbiji.¹⁰⁵ Na koji način je video mesto same Bugarske u sklopu svog gledišta na situaciju i na spoljnopolitičke ciljeve, Konrad je podrobnije izneo u pismu od 3. februara, kojim je htio da napravi pritisak na Erentala i navede ga da promeni mišljenje. Tu je napisao: „Neka bugarska pomoć nama bila bi samo tada vredna ukoliko nam uštedi upotrebu trupa protiv Srbije” i da „Bugarskoj ne bi smo mogli dati zaloge bez protivusluge”, ali da u svakom slučaju „Niš pripada našoj interesnoj sferi”.¹⁰⁶ Ovo razmimoilaženje dvojice barona nije bilo od trenutnog značaja. Sasvim suprotno, ono je označilo dugu i široko rasprostranjenu dilemu u vođstvu Monarhije oko toga šta učiniti sa Srbijom.

Što se Nemaca tiče, oni se nisu mnogo zanimali za Srbiju i njenu budućnost i tražili su jedino da što više ojačaju međunarodni položaj dveju Centralnih sila za slučaj da aneksiona kriza dovede do rata. Merodavni krugovи Rajha su najodlučnije podržavali Monarhiju u njenom neprijateljstvu protiv Srbije i, staviše, pismom svog načelnika Generalštaba generala fon Moltkea (Hellmuth von Moltke) generalu Konradu, datiranom sa 21. januarom 1909. godine, oni su defanzivni ugovor iz 1879. stvarno pretvorili u ofanzivni: za Rajh će nastupiti *casus foederis* ukoliko zbog napada Austro-Ugarske na Srbiju dođe do aktivnog mešanja Rusije.¹⁰⁷ Međutim, ovo su činili samo da bi dalje zaoštřili situaciju i Antantu naterali ili da prizna potpuni politički poraz u aneksionom pitanju, a time možda uneli i razdor u nju, ili da potegne za mačem u vreme koje je u Berlinu procenjeno kao povoljnije za Centralne sile. Zato su hteli da Bugarsku što pre pridobiju za svoj savez i zato se nisu dalji pomesti nepovoljnim rezultatom tajnog razgovora njihovog predstavnika u Sofiji s knezom Ferdinandom. I baronu fon Rombergu iz berlinskog Ministarstva spoljnih poslova je 29. januara poslatо sledeće uputstvo: „Gospodin kancelar Rajha Vas još jednom posebno moli da svu svoju pažnju posvetite trenutno najznačajnijem pitanju za nas u Sofiji — približavanju Bugarske Austriji”.¹⁰⁸

9. Rusija privremeno onemogućava dalje uspehe Monarhije

Uto je došlo do protivudara ruskе diplomatiјe, koji je u Bugarskoj izuzetnom brzinom preokrenuo situaciju u korist Antante. Petrograd je iskoristio bugarske teškoće usled sve oštrijeg sukoba s Osmanlijskim Carstvom i predložio mirno rešenje po kome bi se deo visoke sume koju je Canigrad tražio od Sofije podmirio tako što bi se Turskoj otpisala ratna odšteta koju je dugovala Rusiji još od 1878. godine, a preostali deo podmirio velikim i povoljnim ruskim zajmom Bugarskoj. Sofija je to brzo prihvatala kao dobrodošlo rešenje i već početkom februara 1909. godine Bugarska je bila opredeljena za Rusiju.¹⁰⁹ General Konrad je ovako prokomentarisao ove događaje: „Bugarska je prihvatala rusku ponudu od 82 miliona. Ona se ponovo bacila u narucje Rusije, Francuske i Engleske, demobilisala je 8 divizija koje je držala protiv Turske, pustila je u vladinu štampu svoju čvrstu vernost Slovenstvu i porekla je nameru da sa Austro-Ugarskom sklopi vojnu konvenciju”.¹¹⁰

Na vesti o ruskom potezu i dobrom raspoloženju bugarskih državnika da ga prihvate, i Turn i Erental su ocenili da je dalji rad na približavanju

¹⁰⁵ Conrad, 1, 140—141; up.: OUA 1, 777—778.

¹⁰⁶ Conrad, 1, 139—140.

¹⁰⁷ Conrad, 1, 379—384; vid.: *Istorija diplomatiјe*, u redakciji V. P. Potemkin, Beograd 1949, 172.

¹⁰⁸ GP 26/II, 527.

¹⁰⁹ OUA 1, 779—791.

¹¹⁰ Conrad, 1, 140.

Bugarske Centralnim silama za izvesno vreme postao nemoguć.¹¹¹ Ipak, Erental je ostajao kod svoje namere da radi na dugu stazu. Fon Čirški je izvestio svoju centralu u Berlinu 3. februara: „Pošto u nameri Austro-Ugarske nije bilo da se sporazume s Bugarskom radi sadašnjosti nego radi budućnosti, ona je spremna kao i ranije da ove pregovore dalje vodi.“¹¹² Postupajući po nalozima iz Beča, grof Turn je iskoristio prvu priliku da iznese Dobroviču da je interes Monarhije da „slobodna i nezavisna Bugarska ojača i da sama sebe vidi uvećanu“ i da njegova vlada gleda na dobre odnose s Bugarskom kao na cilj koji treba stvoriti u budućnosti. Ovde je dodavao da je za Austro-Ugarsku nužno da ime garantije da je Bugarska sačuvala mogućnost svoje slobode kretanja.¹¹³

U pismu knezu Bilovu od 8. februara 1909. Erental je nastavio da potvrđuje doktrinarnu platformu svoje politike: „da između interesa Monarhije i Bugarske nema ukrštanja“, čak da „između njih postoji izvesni paralelizam“. U skladu s istim gledištem koje se moglo čuti s nemačke strane, ovoga puta je naglašavao da je Monarhija, upravo zato što u svojim granicama ima sve više slovenskog stanovništva, pozvana da postepeno potiskuje ruski prestiž na Balkanskom poluostrvu. Bilo je to umnogome svojevrsno obrazlaganje prava na širenje vlastitog uticaja na evropskom jugoistoku. Nije propustio da ponovo optuži Srbiju kao „središte na sve strane usmerenih podrivačkih delatnosati“ i da je „krajnje vreme da se tome na ovaj ili onaj način učini kraj“.¹¹⁴

Otprilike u isto vreme je baron fon Romberg boravio u Beču i njemu je baron fon Erental izložio pravac svoje politike u datom trenutku. Prvo, „kažnjavanje i slabljenje Srbije i prepuštanje srpskih teritorija Bugarskoj i možda Rumuniji“. Drugo, „Bugari sada znaju šta im je ponudio, pa će najpre sačekati hoće li se oni sami vratiti na njegove predloge. Ukoliko oni to učine, onda će on rado s njima pregovarati da bi postigao sasvim čvrst ugovor. Ukoliko oni to ne bi učinili, njemu se čini da je bolje to još jednom obnoviti kad dođe odlučujući trenutak i tako ih staviti pred brzu odluku. Treće, austro-ugarske banke bi trebalo nešto da učine da bi se suprotstavilo nadmoćnom uticaju Francuske u Bugarskoj“. U toku istog razgovora Erental je izneo još dve stvari koje zaslužuju požnju. Prva od njih je bila u tome da je rekao da je Bugarskoj dao najbolji dokaz da Monarhija ne teži teritorijalnom proširenju u pravcu Soluna time što joj je ponudio oblast oko Niša, čime je pokazao da za sva vremena odustaje od puta k Solunu. Drugo, da u vezi s ruskom finansijskom ponudom, „koja nikako nije perfektn posao“, namerava „u prvo vreme mirno sačekati razvitak“ i ne pokazati nikakvo nezadovoljstvo, a takođe da treba proceniti „da li je prilika za neku akciju nemačkih i austrijskih banaka“. Najzad, važno je pomenući da je povodom pominjanja odustajanja od prodora k Solunu Erental tvrdio da Beč ne želi „nikakve nove teritorijalne dobitke, a najmanje jednu takvu vojno izloženu tačku“.¹¹⁵

Erental je, očevidno, menjao plan iz leta 1908. godine. Najpre, on je potvrdio da u Beču odustaju od aneksije delova Srbije, odnosno od uništenja Srbije; ograničavao se na kažnjavanje, slabljenje i umanjivanje Srbije. Ovo ipak nije isključivalo pokušaje da se Bugarska zadobije, ali sada se to htelo učiniti u nekom ključnom trenutku, najverovatnije ako i kada dođe do rata sa Srbijom. Ovo je svakako pretpostavljalo i primenu nekog pritiska na vladu u Sofiji. Nikako nije odustajao od dugoročnog rada na pridobijanju Bugarske

¹¹¹ ÖUA 1, 790—794.

¹¹² GP 26/II, 541.

¹¹³ ÖUA 1, 798—799.

¹¹⁴ ÖUA 1, 808.

¹¹⁵ GP 26/II, 556—558. Ovaj fon Rombergov izveštaj se može naći zanimljivo obrađen u PA, Oxford. 581, Serbien 25 geheim, Bd 1, ali i u Oxford, 231, Bulgarien 7, Bd 20.

i to opet prvenstveno na političkoj osnovi, koja je bila neprijateljska prema Srbiji. Istovremeno Erental je počeo da razmišlja o primeni privrednih sredstava radi ostvarivanja spoljnopoličkih ciljeva. Pominjanje Niša kao ponude Bugarskoj u dokumentima se ne može potvrditi, ali taj deo izjave austro-ugarskog ministra treba razumeti verovatno tako da je on ponudom Pirota, koju je doista i učinio, otvorio mogućnost i davanja daljih srpskih teritorija, pa i da je oblast Niša držao kao sledeće sredstvo u pregovorima. Konačno, kao da je Erental bio pod utiskom snažne krize izazvane aneksijom Bosne i Hercegovine i da je bar za neko vreme htio da se Monarhija uzdržava od sličnih koraka.

Fon Romberg se u Beču nije mašao slučajno. On se, naime, vraćao iz Berlina na svoje diplomatsko mesto u Sofiji, ali je dobio nalog od kancelara Rajha da u habsburškoj prestonici „ohrabri nastojanja da se Bugarska privuče Austro-Ugarskoj”, pošto su u Berlinu smatrali da ruski potez može da obeshrabri nemačkog saveznika. Šta je fon Romberg rekao Erentalu takođe zaslužuje da bude izneseno. Pošto je izložio svoju procenu da će prorusko raspoloženje u Bugarskoj trajati tek neko vreme, jer „knezu Ferdinandu i većini političara u njegovoj zemlji uistinu ništa nije gorče nego osećanje zavisnosti od Rusije”, fon Romberg je nastavio ovako: „Bugari se do sada nikada nisu dali voditi zahvalnošću i Rusi će brzo čuti da su Bugari u vidu imali samo sopstvenu korist i da su pri tome pravili samo za sebe najbolji posao. Dakle, ukoliko se Bugarima i s druge strane ponudi koristan posao, oni sigurno neće dopustiti da ih ograničavaju sentimentalni obziri prema Rusiji”.¹¹⁶ Ovakva mišljenja o balkanskim narodima i ovaj cinizam ostali su karakteristični u celoj politici tadašnjih vodećih krugova Nemačkog Rajha i bez njega se ne može razumeti ondašnja nemačka politika na Balkanu u celini, a još manje konkretni potezi i prema Srbiji, i prema Turskoj i konačno prema samoj Bugarskoj.

Što se tiče viđenja situacije lično samog Romberga, on je svom pretpostavljenom knezu Bilovu pisao da Erentalova predostrožnost ima osnova. Bugarška je, tako je objašnjavao, trenutno pod pritiskom povoljnog ruskog predloga i ne sme se upuštati u neke obavezujuće dogovore, pa da nikako ne treba ni reskirati da zbog toga što sada poznate ponude mora da odbije, propadne cela kombinacija. Zato je ukazivao na opravdanost nastojanja grofa Turna da u datim prilikama ne dovede sebe u situaciju da „od Bugara dobije korpu”.¹¹⁷ On je, dakle, takođe smatrao da treba pripremiti bugarsko savezništvo za buduće krize.

Baron fon Romberg je sumnjaо da su austro-ugarske banke u stanju da bilo šta učine u pravcu u kome je mislio ministar spoljnih poslova Monarhije. Međutim, on je tim povodom uvodio jednu novu ideju: „Meni se čini korisnim u tom smislu da utičem da se u određenom stepenu naše banke uključe u francuske finansijske operacije, najpre zato da bi se kod Bugara stvorio utisak da nisu sasvim prepušteni na milost i nemilost Francuzima, i potom zato što se upravo na Orijentu pokazalo korisnim [nemačko] finansijsko zajedništvo interesa s Francuskom”. Uz to je i smatrao da, s obzirom na finansijsko stanje u Bugarskoj, treba upozoriti da nije dobro da nemački kapital postane odlučujući u finansiranju ove zemlje. Dakle, i fon Romberg je smatrao da na određen način treba uvući kapitla u igru kao oruđe spoljne politike.¹¹⁸

U Bugarskoj su stvari tekle tako da je predostrožnost bila opravdana. To najbolje pokazuje činjenica da se najistaknutiji zagovornik približavanja Austro-Ugarskoj, ministar rata general Nikolajev, takođe povlačio. Austro-ugarski vojni izaslanik javio je načelniku Generalštaba Monarhije 18. februara

¹¹⁶ GP 26/II, 556—558.

¹¹⁷ GP 26/II, 557.

¹¹⁸ GP 26/II, 558.

da je razgovarao s Nikolajevim i da mu je ovaj govorio „da su se prilike od poslednjeg razgovora na žalost suštinski izmenile”, „da nije u prilici da išta novo kaže o onda izgovorenoj ideji o vojnoj ‘konvenciji’”, da se „on čvrsto drži svoje ideje” ali da se sada „upravo zbog ruskih predloga” ništa „ne može postići”. Kada mu je pukovnik Hranilović ukazao na tešku situaciju u kojoj se nalazi Srbija misleći na sve jači pritisak Monarhije na nju, Nikolajev nije okolišio: u slučaju rata Austro-Ugarske protiv Srbije aktivna saradnja Bugarske je u „današnjim okolnostima skoro potpuno isključena”. Rekao je da Bugarska ne bi stala na stranu Srbije, ali da bi još manje išla protiv Srbije; objasnio da tu ne bi ništa promenili ni teritorijalni dobici, pošto je ruska pomoć u novcu Bugarskoj uslovljena prijateljskim odnosima sa Srbijom.¹¹⁹

Hranilović je svoj opširni izveštaj od 18. februara završio rečima: „Najvažije u razgovoru o kome sam napred izvestio čini mi se da je mišljenje da danas Monarhija u slučaju rata sa Srbijom ne može da računa s učešćem Bugarske, jer ovo uverenje nesumnjivo deli cela vlada”.¹²⁰ Baron fon Romberg je o istom razgovoru takođe izvestio vladu u Berlinu, samo dan kasnije, očevidno pošto je bio obavešten iz austro-ugarskog izvora. On je svoj izveštaj završio ovako: „General Nikolajev, koji nije ni veliki državnik ni veliki strateg, samo je jedan pošteni vojnik s pametnim osnovnim pogledima; on, na žalost, nema uticaja kojim bi obezbedio važnost svojih gledišta”.¹²¹ Ovo je značilo: od najvernijeg čoveka u bugarskom vođstvu ne može se očekivati nikakva korist.

10. Monarhija ne odustaje od svojih planova s Bugarskom

„Cilj moje politike bio je i jeste osiguranje aneksije Bosne i Hercegovine”, obrazložio je fon Erental spoljnju politiku svoje države u strogo poverljivoj poruci knezu Bilovu od 20. februara 1909. godine. I nastavio je ovako: „Ja sam i danas čvrsto ubeđen da rat sa Srbijom za sada ne bi imao razloga. Veličina vojničkog trošenja i finansijskih štava kao i neizbežno kvarenje odnosa s ostalim silama, ma vodili samo lokalizovani rat, bili bi preterani s obzirom na srazmeru prema rezultatima koji bi se mogli postići nekim ovakvim ratom”. Međutim, Erental je takođe pisao da je takav rat i bez njegove volje na pragu. „Nacionalne strasti u nesrećnoj Srbiji i oklevanja izvesnih sila u ovom pitanju stvorili su situaciju koja, s obzirom na značaj aneksije [Bosne i Hercegovine] za životne interese Monarhije, može da prisili našu politiku da, ukoliko to bude neosporno nužno, ima u vidu oružani obraćun s Posavskom Kraljevinom [tj. Srbijom]”. Monarhija ne želi drugo do „uništenje sna o nekoj velikoj srpskoj državi između Dunava, Save i Jadranskog mora”. Sada je najvažnije osigurati već izvršenu aneksiju dveju pokrajina, te jedino radi toga u obzir dolazi rat sa Srbijom. Erental se ovako izrično izrazio: „Ja ponavljam da bih dao prednost tome da sada ne bude nužan rat sa Srbijom, i to zato što je moj cilj da bez rata osiguram aneksiju i jer smatram da je slabljenje Srbije pomoći Bugarske jedina mogućnost koja će se, ukoliko je na odgovarajući način pripremljena, u budućnosti lako postići”.¹²²

U sklopu navedene taktike i ocrtanih planova za sutrašnjicu, prvi čovek austro-ugarske spoljne politike je ocenio dotadašnje pregovore s Bugarskom

¹¹⁹ ÖUA 1, 843—845.

¹²⁰ ÖUA 1, 845.

¹²¹ GP 26/II, 562—563.

¹²² ÖUA 1, 852—857.

oni su počeli sasvim povoljno. „Kako car-knez¹²³ tako i njegovi politički i vojni savetnici prihvatili su paralelizam interesa svoje zemlje i Monarhije i pokazali su se skloni da s nama sklope sporazum. Ministar rata Nikolajev je izneo ideju o priključenju putem vojne konvencije”. Ruska inicijativa je došla kao otežavajuća činjenica. Bugari se potom više nisu vraćali na ovo pitanje, a grofu Turnu je iz Beča naloženo da čeka. „Ali, ja i dalje gradim na realističkom političkom smislu Bugara i neću propustiti priliku da s njima uspostavljenе odnose učinim još tešnjim”, isticao je Erental. Saglasno nemачkom mišljenju, Monarhija, nastoji, takođe, da Rumuniju navede na prijateljsku razmenu mišljenja s Bugarskom, ali to još uvek čini uopšteno i ne otkrivači da vodi tajne razgovore.¹²⁴

Pošto je Austro-Ugarska u međuvremenu uspela da dobije pristanak Turske za aneksiju Bosne i Hercegovine i time reši uspešno najteže međunarodnopravno pitanje stvoreno aneksijom Bosne i Hercegovine, namerila je, po ovom pismu barona Erentala, da od Srbije „na prijateljski, ali sasvim određen način zatraži nedvosmislenu izjavu da priznaje aneksiju, da će se ubuduće držati miroljubivo i da se odriče svojih nacionalnih pretenzija. Značajno je bilo i to da se predviđalo da će, ukoliko Srbija zahtevu udovolji, Austro-Ugarska dozvoliti priključenje srpske železničke mreže na bosansku da bi „olakšala srpski promet s morem”.¹²⁵ U stvari hteli su da Srbiju dovedu u položaj da izlaz na more, koji je Beograd smatrao jedinim među najvažnijim ciljevima svoje spoljne politike, dobije preko teritorija Monarhije, čime bi Beč stekao snažno privredno sredstvo pritiska.

Gornja razmatranja Erental je dopunio u razgovoru sa Čirškim 19. marta 1909. godine, dakle kada je, ultimativnim zahtevima Beogradu, Beč doveo aneksionu krizu do vrhunca. Ako dođe do rata, rekao je tada, onda će Austro-Ugarska po pobedi opteretiti Srbiju odštetom od 500 miliona i zadržati Beograd pod okupacijom kao zalogu. „Pri ovome se mora unapred pobrinuti”, objasnio je, „da isplaćivanje ove odštete bude izvršeno u najamnijim mogućim godišnjim ratama, da bismo tako Srbiju što je moguće duže držali pod austrijskim pritiskom.” Ukazao je na potrebu da se razmisli i o dinastiji koja će vladati u Srbiji, a ostavio je i utisak da bi bio i za republikanski oblik vladavine. Nemački ambasador je još izvestio da mu je njegov sagovornik doslovno rekao i ovo: „Ko vlada u Srbiji, meni je doista svejedno, pošto se ja nadam da će u budućnosti one koji u Beogradu vladaju proterati hrvatski kralj.” Sve je ovo utolikо zanimljivije što je izgovoren u razgovoru tokom koga se od Erentala moglo takođe čuti i da je „odustao od ideje o podeli Srbije između Austrije, Rumunije i Bugarske zato što bi cela Evropa bila ovakom podelom dovedena do uzbuđenja najvišeg stepena, čije je posledice tesko sagledati. Uzeto s tačke gledišta unutrašnje austro-ugarske politike pri-pajanje Monarhiji cele Srbije bilo bi pogrešno”.¹²⁶

Ovo poslednje se odnosilo na politički pravac kojim se želeslo ići, ono predhodno je sadržalo ono što je Erental smatrao poželjnim i što je, pored svega, ipak nameravao da priprema za slučaj da bude ostvarljivo. Osnovu gornjeg shvatanja još bolje pokazuje razgovor koji je Erental imao sa Čirškim 28. marta 1909. godine. „Ideja o priključenju Srbije Monarhiji ili ideja

¹²³ Reč je o tome da se s nezavisnošću Bugarske njen vladar proglašio za cara. Erental, navedeno u originalu, upotrebljava izraz „Zar-Fürst” i to očevidno ironično. U stvari ovako titulisanje sadrži činjenicu da bugarsku nezavisnost Monarhija još nije priznala, pa tako ni viši rang bugarskog vladara. Kasnije su izvori na nemackom jeziku po pravilu bugarskog vladara zvali „kraljem” (der König), a samo izuzetno slovenskim oblikom „car” (Tzar), ne „Kaiser”. Stvarno je bilo prihvaćeno da je reč o rangu koji odgovara kralju, odnosno kraljevstvu.

¹²⁴ ŒUA 1, 852—857.

¹²⁵ ŒUA 1, 852—857.

¹²⁶ GP 26/II, 691.

o podeli Srbije između Austro-Ugarske, Bugarske i Rumunije za sada se, bliže razmotrene, nisu praktično potvrdile kad se u obzir uzmu evropske prilike i kada se vodi računa o interesima Monarhije. Takušnu politiku je u našem stoljeću teško opravdati i ona bi za budućnost stvorila zastrašujuću masu zapaljivog materijala.“ Zato, rekao je, smatra da treba „pustiti da stvari na slovenskom jugu polako sazru i treba ići napred oprezno korak po korak zbog uvažavanja dualističkih teškoća u Monarhiji i zbog još uvek nedovoljno sređenih odnosa u anektiranim provincijama“.¹²⁷

Dakle, Austro-Ugarska je u bitnom ostajala na planu iz leta 1908. godine, mada se za prvu priliku zadovoljavala aneksijom Bosne i Hercegovine. Teška kriza izazvana tom aneksijom u međunarodnim odnosima, uz to i otpori u samoj Bosni i Hercegovini, govorili su da ne treba hitati s daljim koracima. Tadašnji ministar spoljnih poslova je bio političar koji je o ovakvim stvarima vodio računa. Uporedo su i vodeći ugarski krugovi naterali Erentala da oduštane od namere o aneksiji delova srpskih teritorija. Ali je slabljenje Srbije ostajalo naredni cilj, a možda i njeno uništenje. Samo, Erental je sada bio spreman da ovo ostavi u nasleđe onima koji dođu posle njega na kormilo austro-ugarske spoljne politike. Ipak, htio je da sve pripremi i nado se da će jednom prilike sazreti da Srbija dobrim delom bude priključena Monarhiji. U kombinaciji za slabljenje Srbije ostajalo je i iskorišćavanje Bugarske. Otuda je baron Alojz Leksa fon Erental držao da mu je zadatak da i dalje priprema korišćenje Bugarske u navedenu svrhu.

Otvorene perspektive

Opisani tok nastojanja vlada u Beču i Berlinu da zadobiju Bugarsku da odigra ulogu u sklopu njihovih taktičkih i strategijskih spoljnopolitičkih ciljeva predstavlja zanimljivu skrivenu stranu tzv. aneksione krize iz poslednjih meseci 1908. i prvih meseci 1909. godine.¹²⁸ Kada je reč o značaju svega onoga što je ovde podroblijije pokazano, onda treba uočiti da je on dosta mali za tok same te krize, ali da je veoma važan za ono što je budućnost sobom nosila.

Naime, 1908. i 1909. godine bile su postavljene osnove koje su se ponovo pojavljivale, produbljivale i proširivale tokom svih sledećih velikih kriza na

¹²⁷ GP 26/II, 690—691. Ona aluzija u vezi „hrvatskog kralja“ sigurno da u novi znači da je Erental htio da kaže da austrijski car, koji je i hrvatski kralj tada, dakle Habsburg koji vlada Dvojnom Monarhijom, treba jednom da protera nezavisnu srpsku vladu. Unutar te izjave se, takođe sigurno, sadrži ironija: umesto jugoslovenskog pokreta i stvaranja putem njega nezavisne jugoslovenske države, Habsburzi bi trebalo da okupe Jugoslove. Dručiće rečeno, Srbija i Hrvatska bi trebalo da budu ujedinjene, ali po habsburškoj zamisli, u okviru habsburške države. Međutim, iza svega stoje i tadašnje kombinacije Erentala s preuređenjem Monarhije. U drugom od svoja tri memoranda datirana 5. februarom 1907 Erental, je spekulisao s jačanjem hrvatske samosvesti na katoličkoj osnovi naspram jugoslovenske svesti, a zatim sa grupisanjem svih Jugoslovena, u budućnosti, u okvirima Habsburške Monarhije (S. Wank, n.d. 527—532). U pitanju je opet bila jedna ideja širenja i jačanja Monarhije.

¹²⁸ O perspektivama o kojima je ovde reč za sada se može preporučiti sledeća literatura: Т. Влахов, *Отношеният между България и Централните сили по време на войните 1912—1918*, София 1957; F. Fischer, *Griff nach der Weltmacht*; Ж. Аврамовски, *Finansiranje Radoslavova i njegove stranke od strane Nemačke za vreme prvog svetskog rata*, *Istorija XX veka*, XII (1972), 107—129. Mi smo se takođe oslanjali na naše rezultate iznesene u prilozima: *Die Kriegsziele der Mittelmächte und die Jugoslawienfrage 1914—1918*, u: *Die Donaumonarchie und die südslawische Frage von 1848 bis 1918*, Wien 1978, 137—172; Стварање немачке окупационе зоне и аустроугарске окупационе управе у Србији (јесен 1915 — пролеће 1916), *Историјски гласник*, 1977, бр. 1—2, 7—37.

Balkanskom poluostrvu. U prvom balkanskom ratu je već postajalo jasno da politika barona Erentala prema Bugarskoj može stići novu važnost, a neki njeni plodovi su se stali ukaživati u proleće 1913. godine, sa zaoštravanjem bugarsko-srpskog sukoba oko Makedonije. U vreme drugog balkanskog rata prvi veći plodovi su bili na dohvati ruke i tako je ostalo sve do leta 1914. godine. S odlukom Centralnih sila u julu 1914. da Austro-Ugarska iskoristi atentat u Sarajevu kao povod za vojni napad na Srbiju — time i da se rizikuje evropski odnosno, čak, svetski rat — ova politika je postala izuzetno aktuelna i ta aktuelnost je bivala sve veća otkako je prvih dana avgusta svetski rat doista i izbio. Konačno, plan Beča, da zadobije Bugarsku za vojnu saradnju u cilju rušenja Srbije i želja Berlina da ima u svojoj koaliciji Bugarsku za slučaj oružanog obračuna Centralnih sila i Antante, doveli su do punog rezultata potpisivanjem savezničkog ugovora između Nemačkog Rajha, Austro-Ugarske i Bugarske 6. septembra 1915. godine i bugarskim napadom na Srbiju 14. oktobra iste godine.

Od leta 1908. godine, kada je austro-ugarska diplomatička politika oko Bugarske počela da plete svoje mreže, do jeseni 1915. godine, kada je Bugarska konačno bila uhvaćena u te mreže, može se povući jedna linija razvijatka, iako je, prirodno, bilo mnogo kolebanja i čak perioda prekida, perioda kada se činilo da su Erentalove kombinacije bile samo neplodna zamisao. Ništa nije menjalo to što su se, izuzevši vladare triju država koji su ostali isti tokom svih ovih godina, izmenjale u sve tri prestonice različite garniture rukovodilaca spoljne politike. Na primer, arhitekte osnove bili su Erental u Beču i Bilov i njegov državni sekretar Šen u Berlinu, a njihovi partneri s bugarske strane predsednik vlade Malinov i neki ministri odnosno vojni komandanti; tvorci ugovora su bili Burijan (Stephan Freiherr von Burián von Rajcz) u Beču, Betman-Hallveg (Theobald von Bethann-Hallveg) i njegov državni sekretar Jagov (Gotlieb von Jagow) u Berlinu i Radoslavov u Sofiji. U međuvremenu je Erentalovu osnovu uporno nastojao da oživi i pretvoriti u rezultat austro-ugarski ministar spoljnih poslova od 1912. do početka 1915., grof Berthold (Leopold Graf Berchtold von und zu Ungarschitz). Mnogi ljudi su se menjali ali je politika ostajala.

Ipak, Beč je bio najpostojaniji. Erental je politiku stvorio, Berthold ju je obnovio, Burijan tu ništa nije menjao, prosto je nastavljao i doveo do praktičnih rezultata. Što se tiče Berlina i Sofije, oni su se od ove politike u međuvremenu i udaljavali i njoj vraćali. U balkanskim krizama 1912—1913. i u prvoj polovini 1914. godine, Nemački Rajh nije želeo Bugarsku za saveznika i nemački rukovodeći ljudi su hteli da na Balkanu kao bliske imaju zajedno uzete Rumuniju, Grčku, Tursku, pa i Srbiju. U to vreme je Rajh, za razliku od stava koji je zauzeo 1908. i 1909. godine, smatrao da je trenutak nepovoljan za izazivanje Antante na megdan. Ali, izuzetno je zanimljivo to da se u jednom trenu krajem 1912. (kada je uzeta u obzir i mogućnost da se ipak zagazi u rat, Bugarska u berlinskim kombinacijama odmah pojavit će kao poželjan saveznik. Kada se u letu 1914. u Berlinu ponovo cenilo da je Nemačka spremna za rat i da će budućnost doneti samo jačanje rivalskih sila, dakle da treba upravo tada krenuti u vojnu, ponovo se odmah, i to veoma odlučno, stalo raditi na privlačenju Bugarske pomoći osnova koje je postavio Erental. Što se Bugarske tiče, ona je najpre pokazala zainteresovanost za ponude dveju srednjoevropskih carevina, krajem zime 1909. godine se ipak priklonila Rusiji, godine 1912. bila je srpski saveznik, ali je od proleća 1913. sama davala znakove Beču da je namerna da uspostavi kontakt, a od leta iste godine i da zasnuje saveznički odnos. Od tada, istina uz mnoga oklevanja i kolebanja tokom prvih godina dana svetskog rata, ona je u stvari stalno više bila u kolotečini kojom je konačno i došlo do potpisivanja savezničkog ugovora s Rajhom i Monarhijom.

Osnova celog ovog političkog rada bila je stalno ista: naime za savez sa Centralnim silama Bugarska dobija manja ili veća teritorijalna proširenja na račun srpske države. Bugarska je 1908—1909. istina (bar prema austro-ugarskim i nemačkim dokumentima) pokazivala zainteresovanost samo za Makedoniju, koja je bila u vlasti Osmanlijskog Carstva, ali je ipak tada nastao kao mogućnost i sledeći sadržaj pomenute osnove: Bugarska može dobiti pirotski, eventualno i niški kraj (baron Konrad je pominjao da bi Bugarskoj mogao biti dat uz Pirot još i Negotin, ali nikako Niš, koji bi Monarhija trebalo da pripoji sebi). S proticanjem vremena, koje je donelo velike promene na jugoistočnom Poluostrvu i s njima sve složenije prilike, a posebno nakon austro-ugarskih vojnih poraza u Srbiji 1914. godine, Bugarska je mogla sve više da traži i da dobije. Konačno, po ugovoru od 6. septembra 1915. godine, Bugarskoj su Centralne sile dale granicu na Velikoj Moravi, veliki deo bazena Južne Morave i Makedoniju, koja je bila u rukama Srbije posle balkanskih ratova.

Metod kojim je ova politika ostvarvana bio je uvek isti: tajna diplomacija, deljenje tuđih teritorija, nevođenje računa o stvarnim etničkim prilikama i ratno nasilje. Ko doista stanuje u oblastima koje su jedni nudili, a drugi tražili, to nije interesovalo ni Beč, ni Berlin, ni Sofiju. Ove tri prestonice su hteli od samog početka, tj. od 1908. godine, da ostvare svoje spoljnopoličke ciljeve, određene uvek i samo strategijama osvajanja i hegemonije, oslonjenim na silu oružja.

Način koji je primenio baron Erental da govori o „bugarskim krajevima“ postao je vremenom stalan, pošto se u stvari time uprošćavalo dogovaranje, izbegavala mogućnost dilema, pa i kontraverzi; praktično, rečnik se prilagođavao poželjnom političkom cilju, a ne stvarnim prilikama na terenu. Baron Erental je izraze ove vrste upotrebljavao za pirotski kraj i kada je ostavljao mogućnost da svoje ponude proširi i na oblast Niša, mada je njegov poslanik u Sofiji pisao upravo za te okruge da su „navodno naseljeni Bugarima“ („...angeblich von Bulgaren bewohnten Kreise...“). Uostalom, treba se setti da začuđenosti nemačkog ambasadora u Beču kada je čuo da fon Erental govori o davanju Srbije Bugarskoj. Kasnije, po okupaciji Srbije krajem 1915., diplomatske i obaveštajne službe i Monarhije i Rajha su javljale opširno, podrobno i jasno o pokušajima bugarizacije, potpunom neuspehu tih pokušaja i o oružanom ili pasivnom otporu stanovništva; ipak, u političkim razgovorima međudržavnog karaktera Erentalov način izražavanja je ostajao. Prosto, to je jedino odgovaralo namerama i niko se od odgovornih ljudi Monarhije, Rajha i Bugarske nije hteo udubljivati u etničke činjenice.

Sa ovakvim osnovama dalje je živilo i mnogo šta drugo od onoga što se ispoljilo u vreme aneksione krize. Najvažnije, i kratko navedeno, bilo je: prvo, da Monarhija nije raspolagala ni stvarnim snagama niti je imala dovoljno slega u sebi da bi domela čvrstu odluku o tome da li joj je cilj da uništi Srbiju, što je inače očevidno jedan broj odlučujućih ljudi iz vodećih krugova smatrao jedinim pravim rešenjem, ili samo da je bitno oslabi; drugo, da je za Rajh Srbija, kao i sama Bugarska, bila zanimljiva samo ili kao žrtva ili kao sredstvo s obzirom na nemačke evropske i svetske ciljeve; treće, i Beč i Berlin su s Bugarskom računali kao sa svojim oruđem i samo da bi je mogli iskoristiti davali su joj, široke ruke, tuđe teritorije. Zato, pristupajući Centralnim silama, kralj Ferdinand i predsednik vlade Radoslavov su, bez obzira na to što su polazili od onoga što su uzimali kao dobit za Bugarsku, u stvari za svoju zemlju prihvatali da postane sredstvo tuđe imperialističke politike. Otuda da žrtva politike koju je formulisao i poveo Erental, nije trebalo da bude samo Srbija nego i sama Bugarska. I doista, od 1916. Bugarska je sve više i više bivala u kleštima nemačke politike i nemačkog kapitala, padala je sve dublje i dublje u zavisnost od Rajha. Može se čak reći da je slom u jesen 1918. godine u stvari doneo, sasvim paradoksalno, spasenje za bugarsku nezavisnost.

LA BULGARIE DANS LES PLANS DE L'AUTRICHE-HONGRIE ET DE
L'ALLEMAGNE PENDANT LA CRISE D'ANNEXION

Résumé

Les tentatives des gouvernements de Vienne et de Berlin d'engager la Bulgarie à jouer un rôle conforme à leurs intérêts stratégiques et tactiques, considérées dans cet article, représentent un aspect intéressant et assez mal connu de la ainsi-dite crise d'annexion, des derniers mois de 1908 et des premiers mois de 1909. Lorsqu'il s'agit d'évaluer la portée de tout ce qui a été présenté dans le détail, on peut conclure qu'elle n'était pas trop grande au cours de la crise même, mais qu'elle devait se révéler dans l'avenir dans toute son ampleur. Au cours des années 1908 et 1909, furent en effet posés les fondements, qui devaient réapparaître, s'approfondir et s'élargir au cours de toutes les grandes crises de l'avenir dans la Péninsule Balkanique. Au cours de la Première guerre balkanique, il est devenu évident que la politique du baron Aehrenthal était en voie d'acquérir une importance toute nouvelle et ses premiers résultats se sont manifestés au printemps de 1913, par l'approfondissement de l'antagonisme serbo-bulgare au sujet de la Macédoine. Au cours de la Deuxième guerre balkanique, les premiers grands résultats étaient déjà à la portée de la main, et il en fut ainsi jusqu'à l'été de 1914. A la suite de la décision des puissances centrales, en juillet 1914, de se servir de l'attentat de Sarajevo, comme prétexte pour l'attaque armée de l'Autriche-Hongrie contre la Serbie, et de risquer ainsi la guerre européenne, voire mondiale, cette politique est devenue actuelle par excellence, et cette actualité ne cessa de grandir, dès que la guerre se déclencha en effet, au début du mois d'août.

Finalement, le plan du gouvernement de Vienne d'obtenir la collaboration militaire de la Bulgarie dans la destruction de la Serbie, et le plan de Berlin d'attirer dans sa coalition la Bulgarie, au cas d'un affrontement armé des Puissances centrales et de l'entente, amenèrent la conclusion du traité d'alliance entre le Reich allemand, l'Autriche-Hongrie et la Bulgarie, le 6 septembre 1915 et l'agression bulgare contre la Serbie, le 14 octobre de la même année.

Depuis l'été de 1908, lorsque la diplomatie austro-hongroise commença à tisser le filet autour de la Bulgarie, jusqu'à l'automne de 1915, quand la Bulgarie s'est laissée prendre dans ce filet, on peut suivre un seul tracé de développement, bien qu'il y ait eu assez d'hésitations, et même d'interruptions, d'intervalles, qui firent penser que tous les plans d'Aehrenthal n'étaient que des combinaisons stériles.

Dr Sava Skoko

**STVARANJE I RASPAD BALKANSKOG SAVEZA
1912—1913**

Početkom XX veka opšta politička situacija u Evropi počela je da se zapliće i muti. Veliike sile, podeljene u dva antagonistička vojno-politička bloka, forsirano su se pripremale za rat oko nove podele sveta. Njihovi interesi su bili izukršteni na svim kontinentima i okeanima. Balkan je bio jedno od najosećljivijih područja sukobljavanja velikih sila kako zbog veoma povoljnog vojnogeografskog položaja i značajnih ljudskih i materijalnih potencijala balkanskih zemalja tako i zbog toga što se njegov centralni deo nalazio u sastavu Osmanskog Carstva, koje je zapalo u tešku ekonomsku i političku krizu. Zbog surovog nacionalnog ugnjetavanja i socijalnog izrabljivanja, jedna po jedna provincija, od periferije prema središtu, buniла se i otpadala. Nacionalnooslobodilački pokreti Jermena, Kurda, Arapa, Grka, Makedonaca, Albancaca, Bugara, Srba i Crnogoraca uzimali su sve više maha. Ilindenski ustanački ustanak u Makedoniji iz temelja je potresao tursku carevinu; čak i u redovima njene vojske počele su pobune. Od 1909. godine učestali su ustanci Albanaca, koji su uzeli široke razmere. Sve velike imperijalističke sile nastojale su da iz toga izvulku za sebe najveću moguću korist i stave pod svoju ekonomsku i političku dominaciju što veći deo turskih poseda. Borba velikih sila za Sredozemlje, za bogate izvore sirovina na Bliskom istoku, za tržišta Azije i za ekonomsku i političku dominaciju u Turskoj bila je tesno povezana s borbom za prevlast na Balkanu. Ta borba je imala veliki uticaj na celokupan istorijski razvitak balkanskih naroda, pa, razume se, i na srpsko-bugarske odnose.

*Suparništvo Srbije, Bugarske i Grčke oko Makedonije i obrazovanje
Balkanskog saveza*

Uporedo s hegemonističkim stežnjama velikih sila prema Balkanu rasplamsavalo se suparništvo srpskih, bugarskih i grčkih vladajućih krugova oko Makedonije. Ti krugovi su, naime, smatrali da je, pored teritorija na kojima su živeli njihovi sunarodnici, Makedonija jedino područje na koje, posle propasti Osmanskog Carstva, mogu proširiti svoje državne granice. Uvereni da bez tog proširenja ne mogu uključiti svoju zemlju u nove privredne tokove niti joj izboriti bolji tretman u odnosu na razvijene zemlje Evrope, srpski vladajući krugovi su pretendovali na Novopazarski Sandžak, Kosovo i Metohiju, veći deo Makedonije i severnu Albaniju, kao i na ujedinjenje sa Crnom Gorom. Teritorijalne pretenzije bugarske buržoazije bile

su usmerene na uspostavljanje velike Bugarske u sanstefanskim granicama. U svojim megalomanskim težnjama ona je išla još dalje i „nastojala da do kaže da Bugarska ima pravo izlaska na Jadransko more, da ostrva u Egejskom moru imaju bugarski karakter, da Bugarska ima pravo na Pomoravlje i da je neophodno da uspostavi zajedničku granicu s Austro-Ugarskom”.¹ I grčki vladajući krugovi su sanjali o velikoj Grčkoj, koja bi, pored postojeće teritorije, obuhvatila i Belomorsko primorje sa Solunom i Kavalom, celu Makedoniju i južnu Albaniju.

Budući da su se u Makedoniji ukrštale teritorijalne pretenzije balkanskih monarhija, ona je postala jabuka razdora i poprište borbi između komitskih, četničkih i andartskih četa, ubaćenih iz Bugarske, Srbije i Grčke, koje su se borile i između sebe i protiv turske vlasti, izazivajući krvave represalije turske vojske i policije nad nedužnim makedonskim stanovništvom. Po oceni Jovana Cvijića, Makedonija je uoči balkanskih ratova bila zemlja najveće anarhije i nasilja ne samo na Balkanskom poluostrvu već, možda, i u svetu uopšte.² Ni projektovane reforme velikih sila, ni mladoturska revolucija nisu učinile kraj anarhiji i nasilju u evropskim provincijama Osmanskog Carstva. Naprotiv, težilo se modernizovanju njegove zastarele i rastrojene državne uprave i njenom ospozobljavanju da gvozdenom pesnicom drži u pokornosti porobljene balkanske narode. Na to je ukazao Bazelski manifest II internacionale u kome je istaknuto da su „velike sile sistematskim gaženjem i odlaganjem svih reformi doprinele da se u Turskoj stvari nesnosno ekonomsko, nacionalno i političko stanje”.³ Još od Sanstefanskog mira i Berlinskog kongresa bilo je očevidno da velike sile neće rešiti istočno pitanje u interesu malih balkanskih naroda, a rušenje turskog feudalnog sistema bila je sazrela istorijska nužnost. „Zbacivanje jarma lokalnih feudalaca, konačno oslobođenje balkanskih seljaka raznih nacionalnosti od spašijskog jarma” — pisao je Lenjin — „to je bio istorijski zadatak koji je stajao pred balkanskim narodima”.⁴

Međutim, nijedna balkanska država nije smela sama da zagazi u rat protiv Osmanskog Carstva, jer je pouzdano znala da će ga izgubiti. Stoga je posle Sanstefana i Berlina ponovo oživila ideja o balkanskom savezu, koja je — kako s razlogom ističe S. Stanojević — stara koliko i borba balkanskih naroda protiv Turaka. Smatralo se, naime, da istočno pitanje treba da reše balkanski narodi, oslanjajući se na sopstvene snage i politiku balkanske uzajamnosti. Ali svi pokušaji oživotvorenja te ideje u praksi propadali su na makedonskom pitanju. Mada su svi progresivni ljudi i pokreti u Srbiji politiku balkanske uzajamnosti smatrali kao jedino zdravu i realnu politiku, kralj Milan je, posle Berlinskog kongresa, vodio suprotnu politiku, koja je 1885. godine gurnula Srbiju u rat protiv Bugarske radi sprečavanja bugarskog ujedinjenja. O srpsko-bugarskom zbijenju i savezu nije se moglo ni misliti sve do tada dok se u Srbiji nalazio na vlasti austro-filski režim Milana Obrenovića, a u Bugarskoj Stambolovljeva diktatura. Tek kada je, po padu Stambolova, obrazovana nova bugarska vlada sa Stojilovom na čelu, a u Srbiji Šimićev radikalni kabinet, učinjeni su prvi pokušaji stvaranja srpsko-bugarskog saveza. Prilikom posete kralja Aleksandra Obrenovića knezu Ferdinandu Coburgu (1897. godine) potpisani je sporazum — „Ugodba između kraljevine Srbije i kneževine Bugarske”. Ali, baš kada je

¹ Балканската война 1912—1913 (изд. Министерство на народната отбрана), София 1961, 75.

² Јован Цвијић, Балкански рат и Србија, Београд 1912, 7.

³ Арагиша Лапчевић, Рат и српска социјална демократија, Београд 1925, 96.

⁴ V. I. Lenjin, Balkanski rat i buržoaski šovinizam, Izabrana dela, knj. VIII, 175.

trebalo da se primeni u praksi, taj sporazum je propao na pitanju razgraničenja sfera u Makedoniji. „Najpre u Srbiji pa zatim u Bugarskoj došle su promene koje su spoljašnju politiku jedne i druge zemlje vratili na pogrešne puteve“ — piše o tome M. Milovanović — „i ugovor od 1897. ne samo da je ostao mrtvo slovo (na papiru)... nego je, štaviše, dao jedan novi povod uzajamnom nepoverenju i rekriminacijama između Srbije i Bugarske.“⁵ Srpsko-bugarski ugovor o savezu od 1904. godine bio je, takođe, kratkog veka. Po dolasku D. Stančeva za bugarskog ministra spoljnih poslova, ti odnosi su ponovo počeli da se zaoštravaju, jer je on, na insistiranje Austro-Ugarske, izdejstvovao da bugarska vlada odustane od tajnog aranžmana po kome je, do zaključenja novog trgovinskog ugovora između Srbije i Bugarske, imao da se primjenjuje stari trgovinski ugovor od 1897. godine. Posledica toga bilo je ukidanje povlastica kojima se u početku carinskog rata koristio srpski izvoz u tranzitu preko Bugarske i njenih pristaništa u Burgasu i Varni.⁶

Pad stambolovista i dolazak demokrata na vlast u Bugarskoj početkom 1908. godine, nisu poboljšali klimu u srpsko-bugarskim odnosima. Naprotiv, demokrati su nizom izmišljenih afera još više pooštrili neprijateljsko raspoloženje prema Srbiji. Uzajamnom nepoverenju doprinelo je i austro-bugarsko zблиženje, koje se javno manifestovalo jednovremenim proglašenjem bugarske nezavisnosti i aneksije Bosne i Hercegovine. Mladoturska revolucija je donekle ublažila to nepoverenje, jer je opšta politička situacija na Balkanu upućivala Srbiju i Bugarsku na zajednički rad i saradnju. Čim su izbili carigradski neredi srpska vlada je pokrenula inicijativu za potpisivanje srpsko-bugarskog sporazuma. Zvanični bugarski krugovi su se, međutim, ograničili na primanje srpskih izjava ne pokazujući pri tome nikakve znake odobravanja. „Svi naši pokušaji i moji naporci da se u toku poslednje tri godine srpsko-bugarski odnosi poprave razbijali su se o nepoverenje kralja Ferdinanda prema nama“⁷ — pisao je u svom izveštaju Svetislav Simić novembra 1911. godine. Pa ipak, razvoj međunarodnih odnosa na Balkanu tokom 1911. godine, a posebno bojazan vladajućih krugova Srbije i Bugarske da se velike sile ne umešaju u italijansko-turski rat radi konačne podele turskih evropskih poseda, primudio je srpsku i bugarsku vladu da pristupe neposrednim pregovorima o stvaranju srpsko-bugarskog saveza. U tom pravou su aktivno delovali i ruski diplomati u Beogradu i Sofiji.

Pregovori su počeli sredinom septembra 1911. godine. Ali, budući da su srpski i bugarski vladajući krugovi imali od samog početka iz osnova drugačiju zamisao o ciljevima Balkanskog saveza, oko pojedinih odredaba srpsko-bugarskog ugovora vođena je žestoka petomesecna diskusija, koja je „u nekoliko mahova pretila da izazove prekid pregovora i sporazum odloži ko zna za koliko vremena“⁸. Naime, dok je Bugarskoj Balkanski savez bio potreban samo za rat protiv Turske i prisjedinjenje Makedonije i Trakije, dotle je Srbija tim savezom htela u prvom redu da se zaštitи od austrougarske agresije, a tek onda da ga iskoristi za rat protiv Turske. „Počinjući sa Bugarskom pregovore o savezu“ — ističe se u memoaru srpske vlade o srpsko-bugarskim odnosima — „mi smo u prvom redu pomicali na odbrambeni savez protiv Austrije, pa tek onda na napadni savez protiv Turske. Naša glavna briga u tom trenutku bila je kako da se obezbedimo od austrij-

⁵ Ап. М. Б. Миловановић, *Историк преговора за закључење српско-бугарског уговора од 29. фебруара 1912* (вид. Саво Скоко, *Други балкански рат 1913*, књ. I, Београд 1968, прилог I).

⁶ Дипломатски архив Saveznog sekretarijata za inostrane poslove, Beograd, Političko odeljenje (dalje: DA — SIP; PO), fasc. VIII, Cirkular o radu na srpsko-bugarskom sporazumu.

⁷ Исто, Izveštaj srpskog poslanika u Sofiji od 23. novembra 1911.

⁸ М. Миловановић, *Историк преговора...*

ske invazije na Balkanu, koja nam je izgledala vrlo bliska.”⁹ Iz sačuvane arhivske građe vidi se da različite koncepte o ratnim ciljevima Balkanskog saveza nisu prevaziđene ni posle potpisivanja ugovora o prijateljstvu i savezu između Srbije i Bugarske.

Još veće teškoće zadavalo je srpsko-bugarsko razgraničenje u Makedoniji, oko koga su vođene najduže diskusije u kojima su vrlo aktivno učestvovali ruski poslanici u Beogradu i Sofiji Hartving i Neklijudov i ruski vojni izaslanik u Sofiji pukovnik Romanovski. Tek kada je rešeno poslednje sporno pitanje oko razgraničenja u Makedoniji, 13. marta 1912. godine potpisani su Ugovor o prijateljstvu i savezu od strane kraljeva i ministara inostranih poslova Srbije i Bugarske.

Sam Ugovor bio je defanzivan, u duhu preporuke sila Trojnog sporazuma, ali je Tajni dodatak bitno i suštinski dopunjavao Ugovor i činio ga ofanzivnim u odnosu na Tursku. Tim ugovorom bilo je predviđeno da Srbija i Bugarska, u slučaju rata protiv Turske, dejstvuju s najmanje 350 000 vojnika — Bugarska s vojskom koja ne može biti manja od 200 000 ljudi, a Srbija s najmanje 150 000. Član 4. Vojne konvencije obavezao je strane ugovornice da na vardarsko vojište upute najmanje po 100 000 ljudi. Osim toga, Bugarska se obavezala da Srbiji ukoliko bude napadnuta od Austro-Ugarske pritekne u pomoć s 200 000 vojnika. Zauzvrat, Srbija se obavezala da Bugarskoj uputi u pomoć 100 000 ljudi ukoliko bude napadnuta od Rumunije.¹⁰ Ugovor je, dakle, imao antitursku, antiaustrijsku i antirumunsku oštricu. Kralj Ferdinand se uporno opirao da potpiše član 3. Vojne konvencije, koji je bio uperen protiv Austro-Ugarske, ali je na kraju pod pritiskom bugarske vlade i ruske diplomatičke, ipak popustio. Međutim, potpisujući srpsko-bugarski ugovor, Ferdinand nije ni pomicao da se pridržava njezinih odredaba, već je, dva meseca docnije, prilikom svoje posete Beču i Berlinu „zastupao tezu da se Bugarska ne može odreći svojih pretenzija na ujedinjenje s Makedonijom i Trakijom, ali da će, u poslednjem času, pošto bude stvorena velika Bugarska, obraćunati sa Srbijom i prići Trojnom savezu”.¹¹ U stvari, osnovni cilj te posete bio je produženje roka važnosti bugarsko-austrougarske Tajne konvencije, potpisane u Beču 1898. godine koja nije dopuštala ma kakve vojne aranžmane Bugarske bez odbijanja Austro-Ugarske. Da je kralj Ferdinand skovao plan o razbijanju Balkanskog saveza još pre početka prvog balkanskog rata, nedvosmisleno potvrđuje jedan izveštaj austrougarskog poslanika u Sofiji grofa Tarnovskog od jula 1913. godine, u kome se, poređ ostalog, kaže: „Kraljev plan je bio da posle pobeđe nad Turском s našom pomoći uguši Srbiju i tada da tuče Grčku. Ovaj plan, u koji kralj nikoga nije mogao da posveti, bio je izrađen u letu prošle godine, i kada je Njegovo Veličanstvo u julu prošle godine boravilo u Monarhiji, nagovestilo je samo jednoj visokoj ličnosti da predstoji proterivanje Turaka iz Makedonije, te da je, prema tome, potrebno da mi u Zemunu držimo spreman šmrk za požar.”¹² (podvukao S. S.).

Što se srpsko-bugarskog razgraničenja u Makedoniji tiče, ugovorom je bilo predviđeno da sve teritorijalne tekovine koje se zadobiju u ratu protiv Turske podpanu pod zajedničku vlast (kondominijum) oba saveznika i da se sastoje iz nespornih i spornih teritorija. Kao nesporno srpske označene su teritorije na severu i zapadu od Šar-planine, a kao nesporno bugarske teritorije istočno od reke Strume i Rodopa. Makedonija je označe-

⁹ DA-SIP, PO, 1915, fasc. IV memoar o srpsko-bugarskim odnosima.

¹⁰ Vid.: *Prvi balkanski rat 1912—1913*, Beograd 1966, 84—146.

¹¹ История на България, том II, София 1956, 254.

¹² Österreich-Ungarns Aussenpolitik von der bosnischen Krise 1908 bis zum Kriegsausbruch 1914, Diplomatische Aktenstücke ausgewählt von L. Bittner, A. F. Pribram, H. Srbik und H. Uebersberger, bearbeitet von Ludwig Bittner und Hans Uebersberger, Band VI, Wien und Leipzig 1930, dok. br. 7838 (dalje OVA)

na kao sporna teritorija i za nju je rečeno da se može organizovati u autonomnu oblast ili podeliti među saveznicima. U stvari, ni srpska ni bugarska vlada nisu nameravale da daju autonomiju makedonskom narodu — čiju nacionalnost nisu priznавale, već su uporno nastojale da celu Makedoniju prisajedine svojoj teritoriji, a kada su se uverile da je to u datim istorijskim okolnostima nemoguće, sporazumele su se o njenoj podeli. U članu 2. Tajnog dodatka, s kraja na kraj sporne teritorije, od Golemog vrha kod Krive Palanke do manastira Sv. Ražmo na Ohridskom jezeru, povučena je precizno granična linija između Srbije i Bugarske. Mada u pomenutom členu Tajnog dodatka ništa nije ostalo nerazgraničeno, strane ugovornice su se članom 4. obavezale da „svaki spor koji bi se izrodio povodom tumačenja ili izvršenje ma koje odredbe ugovora, Tajnog dodatka i Vojne konvencije, podnesu na konačno rešenje Rusiji, čim jedna ili druga strana bude izjavila da smatra da je nemoguće postići sporazum neposrednim pregovorima”.¹³

Iz sačuvane arhivske grade vidi se da odredba o ruskoj arbitraži nije imala za cilj nikakvo novo razgraničenje u Makedoniji, jer nijedan pedalj nije ostao nerazgraničen, i da je umeta u Ugovor radi toga što su srpska i bugarska vlada na taj način htеле da obezbede podršku Rusije u oživotvoerenju ciljeva Balkanskog saveza, da Rusiju učine u neku ruku svojim saučesnikom, s jedne, i da se autoritetom ruskog cara zaštite od sopstvene opozicije zbog ustupaka u Makedoniji, s druge strane. Međutim, i srpska i bugarska vlada su docnije toj odredbi davale pogrešna i različita tumačenja. Srpska vlada je, naime, tvrdila da je ruska arbitraža neograničena i da se odnosi na celu spornu teritoriju (Makedoniju). Prema tom tumačenju, russkom caru je ostavljeno da povuče graničnu liniju negde između Šar-planine, Rodopa, Ohridskog jezera i Egejskog mora, bilo zapadno ili istočno od linije Kriva Palanka — Ohridsko jezero povučene u Tajnom dodatku. U stvari, ovakva neograničena arbitraža Rusije bila je predviđena u prvom srpskom nacrtu Ugovora od koga je srpska vlada docnije odustala. Bugarska vlada je ograničavala rusku arbitražu na onaj deo Makedonije koji je po Ugovoru pripao Srbiji, označujući taj deo kao „spornu zonu”, iako ničega od toga nema u pomenutom srpsko-bugarskom ugovoru. Štaviše, ovakva arbitraža nije bila predviđena ni u prvom bugarskom nacrtu Ugovora, jer je bugarsko odustajanje od sanstefanskog programa bio osnovni uslov za početak pregovora. Ovo netačno tumačenje bugarske vlade prihvatile je Karnedžijeva međunarodna komisija, koja je u jesen 1913. godine vršila anketu o uzrocima i toku balkanskih ratova. Nepoznajući istorijat srpsko-bugarskih pregovora, ona je proizvoljno protumačila formulaciju „u gore pomenutim granicama” i zaključila da to „očigledno” znači: u granicama između Šar-planine i linije Kriva Palanka — Ohridsko jezero povučene u članu 2. Tajnog dodatka. Na ovakvo tumačenje navela je pomenutu komisiju „detaljna karta” ovih granica objavljena u bugarskom listu *Echo de Bulgarie* 20. juna 1913. godine, na kojoj je onaj deo Makedonije koji je po Ugovoru pripao Srbiji bio označen kao sporna zona; tu kartu je komisija objavila kao prilog uz svoj izveštaj.¹⁴ Ovo tumačenje prihvatali su svi bugarski istoričari, zatim neki sovjetski, američki, pa čak i jugoslovenski istoričari, iako ni srpsko-bugarski ugovor ni njegovi prilozi ne daju nikakvu osnovu za takvo tumačenje.¹⁵

Ideja o ruskoj arbitraži preuzeta je iz srpsko-bugarskog ugovora od 1904. godine, a prvi put ju je izneo Dimitrije Rizov na pregovorima koje je,

¹³ Vid.: *Prvi balkanski rat 1912—1913, knj. I*, 111.

¹⁴ Report of the International Commission To Inquire into the Causes and Conduct of the Balkan Wars, Washington 1914, 43—46.

¹⁵ Detaljnije o tim tumačenjima vid.: S. Skoko n.d., 84—94.

u svojstvu poverljivog izaslanika predsednika bugarske vlade Ivana Gešova, vodio 3. i 4. oktobra 1911. godine u Beogradu. Kada se došlo na pitanje razgraničenja sfera u Makedoniji, Rizov je — piše M. Milovanović — istakao „da Bugarska odustaje od autonomije Makedonije i da priznaje Srbiji pravo južno od Šar-palnine na jedan deo Makedonije sa Skopljem”. Prema tom predlogu, granična linija između srpske i bugarske sfere išla bi rekom Pčinjom do njenog utoka u Vardar, zatim „granicom Skopskog Sandžaka i vilajeta sve dok on hvata prema zapadu”, tako da Srbija dobije Kumanovo, Skoplje, Tetovo i Gostivar. Predstavnici srpske vlade predložili su da granica bude povučena tokom reke Bregalnice, pa preko Vardara prema Ohridskom jezeru između Ohrida i Struge, tako da Ohrid, kao i Bitolj ostanu Bugarima, a Veles, Prilep, Kičevo i Struga Srbima. Pošto se ovačko oprečna gledišta nisu mogla usaglasiti, Rizov je istupio s predlogom „da se transakcija između srpskog i bugarskog predloga ostavi arbitraži ruskog cara”, što su predstavnici Srbije oberucke prihvatali. Za vreme pregovora sa Gešovom u ministarskom vagonu između Beograda i Lapova, predsednik srpske vlade M. Milovanović proširio je predlog o ruskoj arbitraži na celu Makedoniju i formulisao ga ovako: „Što se tiče Kosovskog vilajeta južno od Šare i Bitoljskog i Solunskog vilajeta obe strane, ako ne bude moguće sporazumiti se neposredno o razgraničenju, saglašavaju se da umole ruskog cara da on kao vrhovni sudsija, čijoj se presudi oni unapred pokoravaju, odredi šta ima pripasti Srbiji, a šta Bugarskoj.”¹⁶ Iako ovaj predlog nije prihvacen, srpska vlada će docnije tvrditi da je ruskia arbitraža neograničena i da se proteže na celu Makedoniju. Gešov je, međutim, insistirao „da granična linija bude odmah definitivno utvrđena, a da ruskia arbitraža ima biti samo formalna potvrda te među nama već utvrđene granične linije”.¹⁷ (povukao S. S.).

Ako se pažljivo prati dalji tok pregovora očevidno je da na kraju ruskoj arbitraži doista nije ostalo ništa drugo nego da bude samo formalna potverda precizno izvršenog srpsko-bugarskog razgraničenja u Makedoniji. Iz odlučnog protivljenja Gešova da arbitraža ruskog cara bude neograničena, predsednik srpske vlade izvukao je zaključak: da će Bugari radije učiniti „nove i krupne koncesije u cilju definitivnog sporazuma o graničnoj liniji nego pristati na predlog da se određivanje granice ostavi arbitraži ruskog cara”.¹⁸ Pokazalo se da je taj zaključak bio pravilan. Naime, kada je došlo do teškoča u pregovorima oko razgraničenja u severoistočnom delu Makedonije, u rejonu Krive Palanke, bugarska vlada je istupila s kompromisnim predlogom: da se granična linija povuče vodom delnicom Pčinje i Krive reke do ušća Krive reke u Pčinje i dalje tokom Pčinje do Vardara; na desnoj obali Vardara granica je Kičevo ostavljala Srbima, a Kruševo Bugarsima i završavala se na Ohridskom jezeru. Podnoseći ovaj predlog Bugarska je zahtevala: ili da se u Ugovoru ova linija označi kao maksimum koji Srbija može dobiti, ili da se ostavi ruskoj arbitraži da definitivno reši pitanje razgraničenja u ovom delu Makedonije. Ruska arbitraža je, dakle, svedena na rešenje spora u severoistočnom delu granice. Pošto je srpska vlada učinila Bugarskoj koncesije u pogledu Krive Palanke i Kratova s uskim zemljишnim pojasom u njihovom zahvatu, bugarska vlada je, 2. januara 1912. godine bez ikakve izmene primila graničnu liniju na levoj obali Vardara koju je Srbija predložila. Time je potreba za ruskom arbitražom na ovom uskom delu otpala. Međutim, neposredno posle toga Bugari su postavili pitanje Struge, pa je došlo do novog spora oko razgraničenja na desnoj obali Vardara, od sela Brežana do Ohridskog jezera. Pošto

¹⁶ М. Миловановић, *Историк преговора...*

¹⁷ Isto.

¹⁸ Isto; *Prvi balkanski rat 1912—1913*, 84—106.

su obe strane bile nepopustljive, ruski vojni izaslanik u Sofiji pukovnik Romanovski je pokušao da nađe kompromisnu liniju koja bi delila Strugu na dva dela "od kojih bi manji ostao Srbima, a veći Bugarima". Srpska vlada je odbila taj predlog i tražila da se pitanje razgraničenja od sela Brežana do Ohridskog jezera ostavi nerešeno, pa da ga kasnije reši ruska arbitraža. Gešov nije prihvatio taj predlog već je insistirao da se granična linija definitivno utvrdi usvajanjem bugarskog predloga. Srpsko-bugarski pregovori su se ponovo našli u čorsokaku. Ruska vlada je vršila nov snažan pritisak na srpsku i bugarsku vladu da tajne pregovore dovedu do uspešnog završetka. Bugarska vlada je, međutim, uporno tražila da joj Rusija pouzdano obeća da će Struga na kraju ipak pripasti Bugarskoj. Ruski poslanik u Sofiji Nekljudov zastupao je mišljenje da bi ruska vlada trebalo da dà takvo obećanje, ali je ruski ministar inostranih poslova Sazonov, umesto toga, izrazio nadu da će Bugarska ispoljiti političku mudrost i uskoro se sporazumeti sa Srbijom. Ipak, posle drugog telegrama Nekljudova u kome je molio da mu Sazonov dozvoli da Gešovu usmeno izjavи da će ruska arbitraža pripojiti istočni deo Struge Bugarskoj, Sazonov je, 1. marta, telegrafisao Nekljudovu: „Pod uslovom da se tim putem obezbedi potpisivanje srpsko-bugarskog ugovora, možete Gešovu usmeno izjaviti da ćemo ubuduće, prilikom faktičkog razgraničenja, imati na umu njihove želje u odnosu na Strugu.”¹⁹

Srpska vlada je 26. februara dobila iz Petrograda obaveštenje „da će Bugarska primiti srpski poslednji predlog prema kome će granicu od Brežana do Ohridskog jezera naknadno utvrditi ruska arbitraža, kao i da je ruska vlada već primila na sebe ulogu arbitra”.²⁰ Međutim, nekoliko dana dočnije srpski poslanik u Sofiji Miroslav Spalajković obavestio je srpsku vladu da su Bugari i ovoga puta radije prihvatali srpsku pogranicnu liniju u celini nego ostavili otvoreno pitanje da ga naknadno rešava ruska arbitraža. „Uključivanjem doline Struge u srpsku teritoriju s pristankom bugarske vlade” — piše u svom izveštaju engleski poslanik u Sofiji Baks Ajronsajd — „otklonilo je zadnju preostalu teškoću i 14. marta sam ima čast da izvestim vladu Njegovog Veličanstva da je prethodnog dana potpisana sporazum o prijateljstvu i savezu od starne kraljeva i ministara inostranih poslova dve kraljevine.”²¹

Srpska i bugarska vlada su, kao što smo videli, izvršile precizno razgraničenje sfera u Makedoniji. Nijedan pedalj nije ostao nerazgraničen da ga naknadno razgraničava ruska arbitraža, što nedvosmisleno potvrđuje član 2. Tajnog dodatka. Ruskoj arbitraži je, u stvari, ostavljeno upravo ono što je Gešov istakao još u početku razgovora — „da bude samo formalna potvrda precizno utvrđene srpsko-bugarske granice”.

Iz ovog kratkog pregleda očevidna je netačnost svih onih tumačenja odredbe o ruskoj arbitraži prema kojima je onaj deo Makedonije koji je po ugovoru pripao Srbiji označen kao „sporna zona”. To je veoma dobro uočio američki istoričar Thaden, koji ističe: „Uporno insistiranje bugarske vlade da Struga bude mjoj tajno obećana pokazuje da bugarska vlada nije očekivala nikakvu izmenu ove linije... U stvari, to znači da nikakva sporna zona nije ostavljena Rusiji da odlučuje” o njenom razgraničenju.²² Valja takođe posebno podvući da nisu u pravu ni oni istoričari koji bez rezerve prihvataju tumačenje srpske vlade prema kome je ruska arbitraža neogra-

¹⁹ В. А. Жебокрицкий, Болгария накануне балканских войн 1912—1913, иш., Кијев 1960, 169.

²⁰ М. Миловановић, Историк преговора...

²¹ British Dokuments on the Origins of the 1898—1914, vol. IX, London 1934, 461.

²² Edward Thaden, Russia and the Balkan Alliance of 1912, University of Park Pennsylvania 1965, str. 96.

ničena, odnosno protegnuta na celu Makedoniju. Takva arbitraža je, kao što smo videli, bila predviđena u prvom nacrtu Ugovora o prijateljstvu i savezu koji je podnела srpska vlada, ali nije ušla u Ugovor.

Različite koncepcije o ciljevima balkanskog saveza predstavljale su glavnu teškoću i u srpsko-grčkim pregovorima, koji su počeli 14. avgusta 1912. godine u Atini. Grčka vlada je, naime, vešto izbegavala da primi obavezu da sa svojom vojskom pritekne u pomoć Srbiji ukoliko bude napadnuta od Austro-Ugarske, na čemu je srpska diplomatička uporno insistirala. Na samom početku pregovora grčki ministar inostranih poslova Koromilas je izričito naglasio da ugovor neće biti uperen protiv bilo koje druge zemlje izuzev Turske.²³ Zbog toga, kao i zbog odbijanja srpske i bugarske vlade da grčku vladu upaznaju s punim tekstom srpsko-bugarskog ugovora, pregovori između Srbije i Grčke nisu privedeni kraju do početka prvog balkanskog rata. Izbijanje rata nije olakšalo, već još više usložilo srpsko-grčke pregovore, jer se, posle prvih velikih pobeda balkanskih saveznika, u oštrom formi postavilo pitanje podele teritorija oslobođenih od turske vlasti. Umesto ugovora o savezu protiv Turske, grčki vladajući krugovi su zahtevali da se između Srbije i Grčke zaključi sporazum o novim granicama između balkanskih zemalja.²⁴ Očigledno je da je ovaj predlog ciljao na razbijanje srpsko-bugarskog saveza, što će razvoj događaja ubedljivo potvrditi.

Bugarsko-grčki pregovori, koji su vođeni maja 1912. godine, uz aktivno učešće engleske diplomatičke, održivali su se bez ozbiljnijih teškoća, jer se i jedna i druga strana uzdržala od pokretanja pitanja razgraničenja u južnoj Makedoniji, računajući pri tome „da će na kraju rata biti u boljem položaju od one druge i da će oružanim putem moći da realizuje svoje pretenzije“ na ovaj deo Makedonije.²⁵ Ni srpsko-crnogorski ugovor, koji je potpisana 6. oktobra 1912. godine, nije rešio pitanje podele oslobođenih teritorija, sem što je u članu 6. ovog ugovora rečeno da će to pitanje regulisati jedna zajednička komisija. Prilikom zaključenja usmenog sporazuma između Bugarske i Crne Gore o zajedničkoj vojnoj akciji protiv Turske, septembra 1912. godine, o budućim granicama među saveznicima nije bilo govora.²⁶

Tako je potpisivanjem srpsko-bugarskog, bugarsko-grčkog i srpsko-crnogorskog ugovora, obrazovan Balkanski savez, uprkos tome što tim ugovorima nisu rešena najvažnija pitanja na kojima su propali svi raniji pokušaji stvaranja balkanske koalicije. Balkanski savez je postavljen na trošne temelje, jer su svi pokušali da se on proširi na ekonomskom i kulturnom polju pretrpeli neuspeh. Taj savez je, u stvari, bio čedo rata, a ne revolucije. Na njegovom čelu su se nalazile balkanske monarhije koje su imale i osvajačke pretenzije na tuđe teritorije. Vladajući krugovi balkanskih zemalja nisu bili u stanju da podrede svoje uske nacionalne interese istorijskom trenutku i Balkanski savez postave na zdrave temelje radi oživotvorenja devize „Balkan balkanskim narodima“. Naprotiv, umesto učvršćenja i proširenja toga saveza ubrzo je počelo njegovo razbijanje. Budući uvereni da su sklapanjem sporazuma o podeli Makedonije obezbedili za sebe određene teritorije, na ovom području, i srpski i bugarski vladajući krugovi su nastojali da težište vojnih operacija prenesu na druge teritorije — Bugari na istok, a Srbi na zapad. Žato su bugarski predstavnici na prvom sastanku načelnika generalštaba u Evksinogradu kod Varne, početkom jula 1912, pokušali da Bugarsku razreši Ugovorom primljene obaveze da na vandarsko vojište upu-

²³ DA-SIP, PO, fasc. II za 1912, telegram srpskog poslanika u Atini od 20. avgusta 1912.

²⁴ Isto, fasc. XII, telegram srpskog poslanika od 4. novembra 1912.

²⁵ История на България, том II, 753.

²⁶ Михаило Војводић, Бугарско-црногорски преговори и споразум 1912. године, Зборник филозофског факултета, Београд 1964.

ti 100 000 vojnika kako bi što jače snage mogli uputiti prema istoku i jugu. Ali, pošto je načelnik srpskog generalštaba Radomir Putnik odlučno ostao pri onome što je uneto u Vojnu konvenciju, prvi sporazum načelnika generalštabova nije uneo nikakve izmene u srpsko-bugarski ugovor, već je potpuno saobražen s Vojnom konvencijom.²⁷ Međutim, na drugom sastanku koji je održan u Beogradu od 31. avgusta do 1. septembra iste godine, načelnik bugarskog generalštaba general Fičev je zastupao tezu da će u predstojećem ratu maričko vojište biti glavno i da zbog toga Bugarska neće moći da na vardiarsko vojište uputi svoje tri divizije, u duhu člana 3. vojne konvencije. Mada ni ovog puta nije postignut sporazum o izradi opštег ratnog plana, Fičev je uspeo da bugarsku armiju razreši ranije primljenih obaveza, jer je srpski generalštab načelno pristao da Bugarska na vardiarsko vojište, umesto tri, uputi samo jednu diviziju i time doveo u pitanje i druge odredbe ugovora.²⁸ Srpska vlada će docnije iskoristiti tu okolnost, kao i neke druge, da zatraži reviziju projektovane granice u Makedoniji.

Pobeda Balkanskog saveza nad Turskom i velike sile

Obaveštene o neposrednim pripremama balkanskih država za rat protiv Turske, velike sile su pokušale da ih u tome spreče. Pošto pojedinačna upozorenja i pretinje nisu dali željene rezultate, poslanici šest velikih sila učinili su 8. oktobra 1912. godine kolektivan demarš, izjavljajući da po završetku sukoba „neće dopustiti nikakve izmene teritorijalnog statusa quo na Balkanu“. One su tom prilikom obećale da će uzeti u svoje ruke ostvarenje reformi u evropskoj Turskoj, vodeći pri tome računa „da pomenute reforme ne namuše teritorijalnu neprikosnovenost turske imperije“.²⁹ Međutim, Italija je, pripajajući Tripolis i Kirenaiku, već bila marušila taj integritet, a ostale velike sile nisu preduzele ništa da je u tome spreče. Balkanski saveznici su s toga smatrali da i oni imaju pravo da silom oružja pripove teritorije naseljene njihovim sunarodnicima i, ne obazinući se na upozaranje velikih sila, 17. oktobra 1912. godine objavili rat Turskoj.

Brz i katastrofalan poraz Turske iznenadio je velike sile, naročito Austro-Ugarsku i Nemačku, čiji su vojni eksperti prognozirali sigurnu pobedu turske vojske.³⁰ Za manje od mesec dana Osmansko Carstvo je bačeno na kolena. Pošto je turska vojska do nogu potučena na svim vojištima, a naročito u rešavajućim bitkama kod Kumanova, Bitolja, Lozengrada i Luleburgasa, Porta je bila primuđena da se početkom novembra obrati velikim silama s molbom da posreduju za mir. Primirje je potpisano 3. decembra 1912. godine, a 13 dana docnije u Londonu su otpočeli mirovni pregovori.

Ovako krupnim rezultatima prvog balkanskog rata nijedna velika sila izuzev Rusije, nije bila zadovoljna. Budući da su te pobede izazvale snažno revolucionarno vremje u svim južnoslovenskim zemljama i pogodile ekonomski, političke i vojnostrategijske interese Austro-Ugarske, njena vlada je izjavila da neće dopustiti Srbiji izlaz na Jadransko more niti smatrati definitivnim ugovor o miru koji balkanske države budu zaključile s Turskom. Njenom stavu odmah su se pridružile Nemačka i Italija, a zatim i

²⁷ Вид.: В о ј и н М а к с и м о в и Ћ, Српско-бугарски спор 1912—1913. године за Вардарску облас, Београд 1926.

²⁸ Isto.

²⁹ Балканската война или руската оранжева книга, София 1914, 21. и 24.

³⁰ Vid.: Institut za istorijsku dokumentaciju Univerziteta u Sarajevu (dalje: IIDUS), Izveštaj grofa Segenja od 6. novembra 1912. godine; В. А. Ж е б о к р и ц к и й, н.д., 54; E. Thaden, n.д., 131.

engleski ministar inostranih poslova Edward Grey izjavom „da velike promene na karti Evrope, koje su već izvršene, ne mogu opstati dok velike sile ne kažu svoju reč”. Francuska štampa je uzrujano upozoravala balkanske države da one same ne mogu rešavati pitanja koja imaju ne samo balkanski već i evropski značaj. Dok je rusko javno izjavljenje toplo pozdravljalo pobjede balkanskih država, carska vlada je upućivala u Sofiju kategorične poruke da se zaustavi napredovanje bugarske vojske prema Carigradu, jer je strahovala da to može izazvati evropski zaplet, a njena armija i flota se od mandžurskog i cušimskog poraza još nisu bile oporavile.³¹

Austrougarski vladajući krugovi su pokusušali da nastalu balkansku križu iskoriste za oružani obračun sa Srbijom i u tome cilju izvršili popunu temišvarskog, zagrebačkog, sarajevskog i dubrovačkog korpusa. U isto vreme izvršena je mobilizacija znatnog dela oružanih snaga i prema Rusiji. Austrougarski poslanici u Petrogradu, Beogradu i Cetinju dobili su uputstva da se pripreme za objavu rata. Načelnik vojne kancelarije nadvojvode Franja Ferdinanda pukovnik Bardolf, u svom referatu nadvojvodi 4. decembra 1912. godine, isticao je: „Moje je nepokolebljivo uverenje da se saniranje jugoslovenskog pitamja može rešiti samo pripajanjem Srbije.”³² Sedmog decembra vraćen je na položaj načelnika generalštaba Konrad fon Hecendorf, tvorac svih ratnih planova protiv Srbije. Nadvojvoda Ferdinand podneo je na potpis caru Franji Josifu tekst ultimatuma koji je trebalo podneti Srbiji.³³

Međutim, balkanski savez je predstavljao veoma značajnu vojnu silu i njegovo kompaktno pristupanje Antanti poremetilo bi opšti odnos snaga u Evropi na štetu Trojnog saveza. Osim toga, Italija i Rumunija su ispoljile vidljive znake kolebanja i neodlučnosti, a uspon oslobodilačkog pokreta slovenskih naroda u Austro-Ugarskoj dobio je zastrašujuće razmere. Nemački vojni eksperti su radi toga savetovali Austro-Ugarsku da ne napadne Srbiju pre nego što razbijje Balkanski savez. To se jasno vidi iz pisma koje je načelnik nemačkog generalštaba Moltke uputio Konradu fon Hecendorfu, u kome se ističe: „Savez balkanskih država, koji je nastao iz njihovih zajedničkih interesa, nosi u sebi kljice raspada, koje će izbiti čim bude iznuđen mir s Turском i kada se bude delio ratni plen. *Ovde se, izgleda otvara srećna sansa za saradnju Austro-Ugarske s Bugarskom... Ako se Bugari budu neprijateljski držali prema Srbima, onda bi Austria imala punu slobodu akcije prema Rusiji. Ovo gledište naleže da se dobro razmisli da li je preporučljivo da Austria krene protiv Srbije dok je Balkanski savez čvrsti*”³⁴ (podvučao S. S.).

Shvativši svu ozbiljnost ovog upozorenja, austrougarska diplomatička pojačala aktivnost na razbijanju Balkanskog saveza. Na ambasadorskoj konferenciji, koja je zasedala u Londonu uporedno s mirovnom konferencijom zračenih strana, ona se odlučno suprotstavila izlasku Srbije na Jadransko more i nastojala da granice autonomne albanske države³⁵ proširi što je mo-

³¹ DA-SIP, PO, fasc. XIII, Telegram poslanika Boškovića od 27. novembra 1912.

³² Kriegsarchiv, Wien (Dokumenta u mikroteci VII — dalje: MT VII), film 19/8—10.

³³ B. M. X востов, *История дипломатии, том II*, Москва 1963, 745—750.

³⁴ Konrad, n.d., knj. III, 146.

³⁵ Ideja o autonomnoj Albaniji nastala je kao rezultat nepomirljivih suprostosti Austro-Ugarske i Italije oko prevlasti u ovom delu Balkana. Budući da se njihove pretenzije na Albaniju nikako nisu mogle usaglasiti, posredovanjem Nemačke postignut je 4. novembra 1912. godine sporazum „da autonomni razvoj Albanije najbolje odgovara interesima Austro-Ugarske i Italije (Alfred Francis Pribram, *Die politischen Geheimverträge Österreich-Ungarns 1879—1914*, Wien 1920, str. 296).

guće više na istok, da bi na taj način gurnula Srbiju prema Egejskom moru u direktni sukob s Bugarskom i Grčkom. Saopštavajući Nikoli Pašiću odluku svoje vlade „da ne može dopustiti Srbiji izlaz na Jadransko more preko područja naseljenog Albancima”, austrougarski poslanik u Beogradu Ugrom je izjavio da će Habsburška Monarhija pomoći Srbiji da dobije izlaz na Egejsko more. Nekoliko dana docnije baron Gizl je dobio uputstvo da upozori crnogorskog kralja Nikolu i prestolonaslednika Danila da srpski koridor do mora preko severne Albanije ne bi bio u interesu Crne Gore „jer bi ona time bila zauvek odsećena prema jugu.”³⁶ Ovaj lukavi potez bečke diplomatičke bio je očigledno sračunat na izazivanje nesloge i sukoba između Srbije i Crne Gore.

Međutim, glavna pažnja austro-nemačke diplomatičke bila je koncentrišana u Sofiji na razbijanju srpsko-bugarskog saveza. Po nagovoru nemačke diplomatičke kralj Ferdinand je otpočeo ispitivanje terena za začljučenje separatnog mira i saveza s Turskom. U tome cilju uputio je u Carigrad specijalnog izaslanika Kalčeva, koji je imao nekoliko sastanaka s velikim vezirom Kemal-pašom. Pregovori su, međutim, iznenada prekinuti, jer je turski poslanik u Carigradu obavestio tursku vladu da Kalčev nema nikakvo ovlašćenje od vlade za vođenje ma kakvih pregovora.³⁷

Plan bugarsko-turskog zbliženja oduševio je nemačkog cara Viljema II. Preporučujući Austro-Ugarskoj da sklopi vojni savez s Bugarskom i Turskom, on je isticao da će Habsburška Monarhija „na taj način postati rukovodeća sila na Balkanu i istočnom Sredozemlju i zajedno s Italijom, kao i s preporodenom, tačnije, novosagrađenom turško-bugarskom flotom — biti snažna protivteža Engleskoj, čiji će put za Aleksandriju moći da se ugrozi. Svršeno će onda biti s Rusijom na Balkanu, jer će sama Odesa biti ugrožena — uzvikuje on. Onda će sile Trojnog saveza zavladati Sredozemnim morem, staviti ruku na kalifa a preko njega i na celokupan muslimanski svet.”³⁸

U isto vreme, diplomatska Trojnog saveza je radila na bugarsko-rumunskom zbliženju na račun Srbije i Grčke. Naime, čim se uverila da će Turska izgubiti rat, rumunska vlast je zatražila ispravku rumunsko-bugarske granice u Dobrudži, ciljujući konkretno na grad Silistriju. U ovom zalitevu sile Trojnog saveza vidile su novu mogućnost za pregrupaciju snaga na Balkanu u svoju korist. Na drugoj poslaničkoj konferenciji, koja je početkom aprila 1913. godine sazvana u Petrogradu radi rešavanja rumunsko-bugarskog spora, predstavnici Nemačke, Austro-Ugarske i Italije uporno su se zalagali da Bugarska ustupi Rumuniji ne samo grad Silistriju već i jedan deo teritorije na crnomorskoj obali, savetujući Bugare da traže teritorijalnu naknadu od Srbije i Grčke. Gurajući otvoreno Bugarsku u rat protiv Srbije i Grčke, grof Tarnovski je u razgovoru s predsednikom bugarske vlade Gešovom, između ostalog, rekao: „Vi nećete dobiti ništa ako budete neodlučni, ako budete pregovarali ili od svojih saveznika očekivali nekakva dobročinstva”. Na primedbu Gešova: „Vi ne biste imali ništa protiv da mi pokušamo da se sporazumemo s našim saveznicima”, Tarnovski je odgovorio: „Jasno je da ne bismo imali ništa protiv toga, ali ne želimo da vas Srbi i Grci opljačkaju.”³⁹

³⁶ DA-SIP, PO, fasc. III, Pismo Nikole Pašića Vesniću u London od 15. marta 1913; B. Ђоровић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске у XX веку*, Београд 1936, 397. и 398.; ОУА IV, dok. br. 829—830.

³⁷ И. В. Е. В. Гешов, *Престъпното безумие и анкета на него*, София 1914, 31—43; В. А. Жебокрицкий, н.д., 88—91.

³⁸ Die grosse Politik der europäischen Kabinette 1871—1914, Berlin 1926, sv. XXXIII, dok. br. 12586.

³⁹ ОУА VI, dok. br. 6441, 6599 i 6600.

Poslanička konferencija u Petrogradu obavezala je, svojim protokolom od 8. maja 1913. godine, Bugarsku da ustupi Rumuniji grad Silistriju s perifernom teritorijom od približno 3 kilometra. Nezadovoljni ovom odlukom, rumunski vladajući krugovi su i dalje tražili celu južnu Dobrudžu, motivišući to potrebotom da se sačuva „balkanska ravnoteža”. Austro-nemačka diplomatička podrška je podržala i ovaj rumunski zahtev, savetujući Bugarskoj da se što pre sporazume s Rumunijom, dok to nisu učinile Srbija i Grčka. Berhtold je upozoravao bugarsku vladu da, s obzirom na „preveliku zainteresovanost Bugarske da oslobođe Makedoniju od Srba i Grka”, treba raditi brzo i odlučno „da se što pre postigne sporazum s Rumunijom, da bi se obezbedilo njenо sudelovanje u ratu protiv Srbije ili bar njena prijateljski nagnjana neutralnost.” U isto vreme Berhtold je molio nemačku vladu da izvrši pritisak na Rumuniju da bi se ona sporazumela s Bugarskom, ističući da je preteće držanje Rumunije prema Bugarskoj štetno, jer bi moglo imati za posledicu izostajanje oružanog sukoba između Srbije i Bugarske, „koji je u interesu Trojnog saveza”.⁴⁰ Iako je želela razbijanje Balkanskog saveza, nemačka diplomatička podrška je odbila da izvrši pritisak na Rumuniju iz bojazni da će time još više probuditi njenо neraspolaženje prema Trojnom savezu. Nemački državni sekretar za inostrane poslove Jägov odgovorio je Berhtoldu da nema potrebe zameriti se Rumuniji, pošto se Balkanski savez još sada može smatrati definitivno pokopan. Treba stoga „balkanske saveznike pustiti da se kuvaju u sopstvenom sosu”.⁴¹

Austrougarska diplomatička podrška, međutim, plašila da, uz posredovanje Rusije, može doći do poravnjanja sporova između balkanskih saveznika i njihovog kompaktnog okretanja protiv Habsburške Monarhije. Radi toga je i dalje njena glavna briga bila — kako je s razlogom isticao nemački ambasador u Beču Čirski — da otera „avetinju” Balkanskog saveza izazivanjem oružanog sukoba između Bugarske i Srbije.⁴² Tačka politika mailazila je na punu podršku Rima i Berlina.

I sile Trojnog sporazuma su nastojale da iz poraza Turske izvuku za sebe što je moguće veću korist, ali i da očuvaju Balkanski savez radi korišćenja njegovih oružanih snaga koje su u ratu s Turskom ispoljile visoke ratničke kvalitete, u predstojećem onužanom obraćunu s Trojnim savezom.

Neposredno posle velikih pobeda balkanskih saveznika kod Kumanova, Lozengrada i Lilleburgasa, predsednik engleske vlade Askvit izjavio je „da se pobednicima ne smeju oduzeti plodovi koji su ih tako skupo stali”. Kada je Austro-Ugarska preduzela neposredne pripreme da napadne Srbiju ukoliko me povuče svoje trupe iz Albanije, engleska vlast je stavila do znanja Nemačkoj „da neće ostati neutralna ukoliko dođe do evropskog rata uz učešće Nemačke i Francuske”. Engleska je, međutim, energično podržavala samo Grčku, dok je prema Srbiji, koju je smatrala ruskim eksponentom na Balkanu, u više mahova bila rezervisana. Kada je došlo do konflikta oko izlaska Srbije na Jadranško more Engleska je zastupala tezu da Srbija ima pravo da traži zadovoljenje svojih ekonomskih interesa na Jadranu, ali bez teritorijalnih pretenzija. Engleska diplomatička podrška je zazirala i od bugarskih pretenzija na Belomorsko primorje i Carigrad. Zato je, posle obnavljanja napada bugarske vojske na turske čataldžanske položaje, predložila slanje međunarodne flote u Carigrad pod izgovorom da se zaštite ambasade i državljani velikih sila u slučaju „sloma” Turske. Uprkos tome, engleska

⁴⁰ А. Гиргинов, *Народната катастрофа. Войните 1912/1913*. София 1926, 246; Die grosse Politik, sv. XXXIV, dok. br. 13428; ÖUA sv. VI, dok. br. 7103

⁴¹ Die grosse Politik, sv. XXXIV, dok. br. 13428.

⁴² Isto, dok. br. 12937 i Wiener Kriegsarchiv. MT. VII, Pismo grofa Bertholda feldmaršalu Konradu od 8. maja 1913.

diplomatička je podržavala napore Rusije i Francuske na rešavanju međusobnih sporova putem pregovora i međusobnih ustupaka.⁴³

Francuska je podržavala teritorijalne zahteve balkanskih saveznika ukoliko ti zahtevi nisu pogodali njene interese. Tako, na primer, dok je francuska vlada stala na gledište da zbog izlaska Srbije na Jadransko more ne bi trebalo dopustiti nove konflikte, dotle je njen predsednik Rejmon Poenikare u razgovoru sa Stojanom Novakovićem podvlačio da Srbija mora dobiti jedan neutralni trgovачki izlaz na Jadran, povezan s međunarodnom železnicom, preko koga će moći nesmetano uvoziti čak i oružje i municiju. Ovo je Stojan Novaković u svom izveštaju propratno ironičnom opaskom: „Gospodin Poenikare se još sada stara za francuske fabrike u Krezou“. Francuski predstavnici u Međunarodnoj finansijskoj komisiji suprotstavili su se zahtevima balkanskih zemalja da dobiju ratnu odštetu, ali su uporno insistirali da ove zemlje prime na sebe deo turskog državnog duga, kako bi na taj način obezbedili naplatu svojih akcija u tome dugu. Da bi postigla taj cilj, francuska vlada je pribegla direktnom pritisku: znajući da su balkanskim državama potrebbni inostrani zajmovi za pokriće ratnih troškova, donela je odluku da ne dozvoli davanje zajmova nijednoj balkanskoj državi pre nego što se ova obaveze da će preuzeti deo turskog državnog duga u srazmeri koju joj bude odredila Međunarodna finansijska komisija. Tako su balkanski saveznici, umesto da dobiju, platili ratnu odštetu — primili su na sebe 20 odsto turskog državnog duga, što je ukupno iznosila 550 miliona dinara.⁴⁴ Ta suma je bila četiri puta veća od celokupnog državnog budžeta Srbije za 1912. godinu.

Francuski vojni posmatrači koji su pratili tok vojnih operacija na Balkanu bili su oduševljeni borbenom sposobnošću srpske, crnogorske i bugarske vojske. To je navelo francusku diplomaciju na zaključak da bi, u slučaju razbijanja balkanske koalicije prelaskom Bugarske na stranu Trojneg saveza, opšti odnos snaga u Evropi bio opasno poremećen na štetu Antante.⁴⁵ Zato je pomagala napore Rusije da izglađi nesporazume koji su se pojavili u Balkanskom savezu. Kada su se, u početku londonskih mirovnih pregovora, među balkanskim saveznicima pojavila prva razmimoilaženja, predsednik francuske vlade Poenikare je uputio pismo svom ambasadoru u Londonu Kambonu da u svakoj prilici saveznicima savetuje pomirljivost, ukoliko bi, pak, među njima došlo do nesporazuma — isticao je on — ne treba se stavljati na stranu jednih protiv drugih, već rezervisati slobodu akcije kako bi Francuska, u sporazu s Rusijom i Engleskom u datom trenutku mogla igrati ulogu arbitra. Slična uputstva dobili su i francuski poslanici u balkanskim prestonicama.⁴⁶

Mada je pokušala da spreči rat balkanskih saveznika protiv Osmanskog Carstva, ruska vlada se iskreno obradovala velikim pobedama srpske, bugarske, crnogorske i grčke vojske. Njen ministar inostranih poslova Sazonov pisao je još 1. novembra 1912. godine političkim predstavnicima u inostranstvu da je Turska, odgovarajući negativno na zahtev velikih sila

⁴³ Љ. Алексић-Пејковић, *Односи Србије са Француском и Енглеском 1903—1914*, Београд 1965, 639; Б. М. Хвостов н.д., 750; *British documents, sv. IX, br. 800*.

⁴⁴ *Documents diplomatiques français 1871—1914*, Paris 1933, tom VI, br. 546; *Руската оранжева книга*, бр. 100, стр. 57, и бр. 101. стр. 58; Љ. Алексић-Пејковић, н.д. 671—620 и 738—741; М. Стојадиновић, *Турске финансије*, „Дело“, књ. 66/1913.

⁴⁵ „U slučaju sukoba među saveznicima — pisao je u svom izveštaju francuski poslanik u Sofiji maja 1913. godine — „položaj trojne antante na Balkanu dobio je udarac da mi izgleda da se sva sredstva koja su u stanju da to spreče moraju upotrebiti što je moguće pre“ (*Documents diplomatiques français*, t. VI, br. 229).

⁴⁶ Љ. Алексић-Пејковић, н.д., 690.

da sama uzme u svoje ruke sprovodenje reformi, potpuno obesnažila i prvi deo njihove izjave o neprikošnovenosti teritorijalnog integrata turske carevine, dodajući da se, u slučaju njegovog narušavanja, energično pridržavaju principa ravnoteže i kompenzacije među balkanskim državama na osnovu ugovora koji su prethodili njihovom savezu. Iz ovog pisma nazire se strahovanje Sazanova da može doći do sukoba između balkanskih saveznika oko podele zauzetih teritorija. Ubrzo se pokazalo da je to strahovanje bilo opravданo. Već sredinom novembra ruska vlada je obaveštena o ozbiljnim mesuglasicama između Bugarske i Grčke oko Soluna i između Srbije i Crne Gore oko Đakovice. Budući iskreno zainteresovana za očuvanje Balkanskog saveza, ona je najpre savetovala balkanskim saveznicima da izbegavaju i najmanje međusobne sukobe, a kada se uverila da nije moguć direktni sporazum između grčke i bugarske vlade, izjavila je da je najbolje da se grčko-bugarski spor predra na rešenje šefovima država Trojnog sporazuma.⁴⁷

Mnogo veću brigu ruskoj vlasti zadavao je srpsko-bugarski spor oko podele Makedonije, koji je izbio na površinu još u decembru 1912. godine. Čim je od svog ambasadora u Parizu Izvoljskog obaveštena da će Srbija, ukoliko ne dobije izlaz na Jadransko more, tražiti kompenzaciju na račun pomerenja granice utvrđene bugarsko-srpskim ugovorom, ruska vlada je 16. decembra oštro upozorila srpsku vlast da „eventualno ometanje tako teško postignutog razgraničenja između Srbije i Bugarske neće naći ni na razumevanje ni na podršku Rusije“ i da će obnavljanje mesuglasica između balkanskih saveznika dovesti u pitanje sve njihove do tada postignute rezultate. Srpska vlast se nije obazirala na ovo upozorenje, već je nastavila započetu diplomatsku akciju. Na drugoj strani, bugarski vladajući krugovi tražili su Debar i zajedničku granicu s Albanijom koja bi se poklapala sa zapadnom granicom samstefanske Bugarske. Srpsko-bugarski odnos naglo su se pogoršavali i pretili da se pretvore u oružani supob.⁴⁸

U takvoj situaciji ruska diplomacija je ulagala velike napore da nađe puta i načina za izglađivanje mesuglasica i konsolidaciju saveza. Ona se, međutim, našla u vrlo neugodnom položaju. Njena procena da će uloga arbitra u srpsko-bugarskom ugovoru ojačati uticaj Rusije na Balkanu pokazala se pogrešnom, jer bi, u konkretnoj situaciji, svaka arbitražna odluka vodila slabljenju tog uticaja: ukoliko bi bila naklonjena Srbiji izgubila bi simpatije Bugarske i obratno, dok bi polovično rešenje dovelo do gubljenja političkog uticaja u obema zemljama. Zbog toga je ruska vlast savetovala srpskoj i bugarskoj vlasti da ne pribegavaju arbitraži pre nego isporu sve mogućnosti za neposredno međusobno sporazumevanje.⁴⁹ Međutim, konfrontacija balkanskih saveznika bila je dostigla takav stepen pogoršavanja njihovih međusobnih odnosa, koji, kako se kasnije pokazalo, nije mogao biti prevaziđen, utoliko pre što engleska i francuska vlast nisu hteli direktno da se angažuju na tom pitanju da se me bi zamerile ni jednoj ni drugoj strani, već su nastojale da tu neprijatnu obavezu prepuste Rusiji. Na drugoj strani, sile Trojnog saveza su udruženim snagama delovale na razbijanju Balkanskog saveza i u tome su uspele.

Kriza međusavezničkih odnosa u toku rata s Turskom

Neposredno posle prvih velikih pobeda srpske, crnogorske, bugarske i grčke vojske, u oštrom formi se postavilo pitanje podele oslobođenih teritorija. Naime, već 26. oktobra 1912. godine Grčka je postavila Bugarskoj

⁴⁷ Руската оранжева книга, бр. 36, стр. 21. и бр. 126, стр. 68.

⁴⁸ Isto, br. 131, str. 71 IID. US, izveštaj austrougarskog poslanika u Londonu od 1. februara 1913.

⁴⁹ Руската оранжева книга, бр. 140, стр. 76. и бр. 144, стр. 78.

pitajte o podeli budućih teritorijalnih dobiti, a početkom novembra do stavila joj svoj prvi pismeni projekt za tu podelu. Prema ovom projektu Grčkoj bi pripala sva teritorija do reke Meste s oko 2 000 000 stanovnika, skoro dvostruko veća nego Bugarskoj. Po rečima predsednika bugarske vlade Gešova, ovaj predlog je „u Bugarskoj učinio poražavajući utisak i krajnje revoltirao cara i vladu”.⁵⁰ Razlike između grčkih i bugarskih pretenzija bile su toliko velike da su od samog početka isključivale mogućnost sporazumevanja.

Pošto je njen prvi predlog o razgraničenju ostao bez odgovora, grčka vlada je zatražila od bugarske vlade da podnese svoj protivpredlog, ističući da je nastupio „poslednji čas za sporazumevanje”. U isto vreme zamolila je ruskog ministra inostranih poslova Sazonova da ubedi Bugare u potrebu lojalnog objašnjenja o budućim granicama da bi se na taj način „učinio kraj neodređenoj situaciji bremenitoj opasnim komplikacijama”. Međutim, bugarska vlada je, uprkos savetima ruske diplomatičke da što pre okonča nesporazum s Grčkom, i dalje izbegavala direktne pregovore i, umesto konkretnog predloga, istakla princip proporcionalnosti kao osnovu budućeg razgraničenja između balkanskih saveznika. Prema ovom principu podela zauzetih teritorija imala se saobraziti s podnetim ljudskim i materijalnim žrtvama. Ideja o arbitraži Antante u grčko-bugarskom sporu, koja se početkom decembra pojavila u vidu zvaničnog predloga grčke vlade, odbaćena je kao neprihvatljiva. U vezi s tim, predsednik Narodnog sobranja Stojan Danev izjavio je „da se Bugarska ni u kom slučaju i ni za šta na svetu neće odreći Soluna i da zbog toga ne može pristati da se ovo pitanje iznese na arbitražu”.⁵¹ U međuvremenu, grčko-bugarski odnosi su se neprestano pogoršavali. Na oslobođenim teritorijama ponovo je oživela akcija komitskih i andratskih četa i nemilosrdno obraćunavanje između egzarhista i partijaršista. Odnosi između dve savezničke zemlje zapali su u tešku krizu.

Grčko-bugarski spor prenet je i na mirovnu konferenciju u Londonu. Naime, predsednik grčke vlade Venizelos, koji je predvodio grčku delegaciju na pregovorima s Turском, podneo je šefu bugarske delegacije Danevu nov i izmenjen predlog razgraničenja, prema kome bi buduću granicu između Bugarske i Grčke činila reka Struma. Na ovaj predlog Danev je lakonski odgovorio da su grčki zahtevi preterani i nije podneo nikakav protivpredlog. Očigledno, bugarska vlada se odlučila na takтику odgovlačenja spora, pokušavajući da u međuvremenu na svoju stranu pridobije velike sile. To je izazvalo još veće podezrenje grčkih vladajućih krugova, što najbolje potvrđuje izjava ministra spoljnih poslova Koromilasa, data 7. februara 1913. godine bugarskom poslaniku u Atini: „Već tri meseca čekam odgovor g. Gešova, ali on do sada nije progovorio, olimpijski čuti, a mi od toga čutanja ne očekujemo ništa dobro”.⁵²

Austrougarska diplomacija je podržavala bugarske pretenzije na južnu Makedoniju i zahtevala od Nemačke da se pridruži njenim naporima da se za Bugarsku obezbedi Solun. Međutim, Nemačka nije podržavala austrougarske planove o teritorijalnom proširenju Bugarske na račun Grčke, posred ostalog i zbog porodičnih veza nemačke i grčke dinastije (sestra nemačkog cara Viljema II bila je grčka kraljica), mada je radila na razbijanju bugarsko-grčkog saveza. „Mi možemo da mirno posmatramo kako se Bugarska i Grčka raspravljaju kome će pripasti Solun” — pisao je 3. marta

⁵⁰ И. В. Е. В. Гешов, *Преступното безумие*, 46; А. Гиргинов, п.д., 145—147.

⁵¹ Руската оранжева книга, бр. 130, стр. 70, *Войната между България и другите балкански държави през 1913*. София 1941, 61.

⁵² А. Гиргинов, п.д., 153.

1913. godine fon Jagov grofu Berhtoldu — „odnosno kako će se posvađati. Posedovanje Soluna biće jedna od mnogih jabuka razdora koja će već sada postojeći latentnu nesuglasnost i rivalstvo dovesti do eksplozije.”⁵³ I, doista, sva nastojanja ruske diplomatičke na miroljubivom rešenju grčko-bugarskog spora bila su užaludna. Odnosi između Bugarske i Grčke zapadali su u sve veće teškoće.

Čim je Bugarskoj postavila pitanje budućih granica, grčka vlada je počušala da na svoju stranu pridobije Srbiju, ističući da je preterano jačanje Bugarske podjednako štetno i za Srbiju i za Grčku. Prema ovom grčkom nastojanju srpska vlada je u početku zadržala rezervisan stav, smatrajući da princip proporcionalnosti, koji je predložila bugarska vlada, može da posluži kao osnova budućeg razgraničenja. Pošto Grčka nije prihvatala ovaj princip, šef srpske delegacije na mirovnoj konferenciji u Londonu Stojan Novaković predložio je grčkom predsedniku Venizelosu da se razgraničenje među balkanskim saveznicima izvrši na osnovu prioritetra okupacije. Budući da su pretendovali i na neke teritorije koje su posele bugarske trupe, grčki vladajući krugovi su odbili i ovaj predlog. Ali, upravo u trenutku kada je izgledalo da će i srpskogrčki odnosi zapasti u krizu, pojatile su se ideje o posebnom grčko-srpskom savezu protiv Bugarske „kojim bi se imalo postići da nova bugarska granica ne prelazi Vardar”. Početkom februara 1913. godine o tome su počeli i zvanični pregovori, praćeni oružanim incidentima duž grčko-bugarske demarkacione linije, koja nije bila sporazumno utvrđena. Krajem februara i početkom marta došlo je do oštih sukoba između grčkih i bugarskih trupa u Subotskom i kod Nigrine, u kojima je s jedne i s druge strane poginulo ili ranjeno više vojnika i streljina. Obaveštena o tome, ruska vlada je energično zahtevala da se sukob hitno obustavi i pristupi miroljubivom rešavanju spornih pitanja, ali užalud. Predsednik narodnog sobranja Danev upozorio je Sazonova da je Grčka bespravno zaposela krajeve severno i istočno od Soluna i da „ne treba da se iznenadi ako je Bugarska silom primudi da se iz njih povuče”, dok je grčki ministar spoljnih poslova Koromilas obavestio ruskog poslanika u Atini da „Grčka može izgubiti Solun samo na bojnom polju”.⁵⁴

Uprkos tome, ruska vlada je nastavila započetu akciju na izglađivanju spora. Najpre je 6. aprila upozorila grčku vladu „da ne preduzima akcije protiv Bugarske koje bi mogле uzbuditi javno mnjenje Rusije”, a tri dana docnije saopštila bugarskom poslaniku u Atini osnovu na kojoj mogu da započnu grčko-bugarski pregovori. Strahujući od grčko-srpskog zbliženja protiv Bugarske, Gešov je prihvatio sugestije Rusije i 16. aprila telegrafisao u Atinu da bugarska vlada želi da spor s Grčkom reši na miran način, u krajnjem slučaju arbitražom, i da je, u tome cilju, spreman da odmah započne zvanične pregovore ukoliko grčka vlada podnese što prihvatljiviji predlog. Međutim, treći predlog koji je grčka vlada podnела šest dana docnije bio je za Bugarsku znatno neprihvatljiviji od drugog, pa je njena vlada odbila da ga primi kao osnovu za pregovore, ističući da je on u „monstruoznoj nesrazmeri s podnetim ljudskim i materijalnim žrtvama”, i tražila od grčke vlade da podnese novi prihvatljiv predlog, baziran na principu pravičnosti. Venizelos je na to odgovorio „da mu je nemoguće da podnosi predlog za predlogom kao da je prosjak koji moli milostinju”. Grčka i bugarska vlada nisu mogle da usaglase gledišta čak ni o započinjanju neposrednih pregovora o razgraničenju. Jedini rezultat višemesec-

⁵³ Die grosse Politik, sv. XXXIV, dok. br. 12926.

⁵⁴ DA-SIP, PO, fasc. I, telegram poslanika Boškovića od 19. novembra 1912. godine; fasc. III; depeša Nikole Pašića poslaniku u Sofiji Spalajkoviću; fasc. IV, telegram poslanika Boškovića od 2. februara 1913; Приближение към том първи отъ Доклада на парламентарната изпитателна комисия, том II, 145—146.

nih pregovora bio je obrazovanje mešovite grčko-bugarske komisije za određivanje demarkacione linije između grčke i bugarske vojske na principu prioriteta okupacije, koja se sastala 12. aprila u Solunu. Posle 15 zasedanja rad ove komisije završio se neuspšeno, jer se delegati nisu mogli da sporazumeju o prioritetsnom pravu okupacije ni za jedno sporno mesto.⁵⁵

Dok su grčko-bugarski pregovori tapkali u mestu, odnosi između dveju zemalja pogoršali su se do te mere da je oružani sukob postao neminovan. Grčka vlada je, naime, početkom marta 1913. godine naredila ubrzanu koncentraciju trupa u južnoj Makedoniji i zatvaranje svih pravaca koji iz Bugarske vode ka Solunu. Bugarska Vrhovna komanda je krajem marta naredila prebacivanje 8. (Tundžanske) divizije i još nekih jedinica u južnu Makedoniju. Koncentraciju trupa pratili su kravvi oružani incidenti. Budući da demarkaciona linija između dve vojske nije bila utvrđena, Grci su nastojali da uzmu Pravište i Kavalu i pod svoju kontrolu stave železničku prugu Drama—Serez, čemu su se Bugari energično suprotstavljali. Početkom maja došlo je do oštih oružanih sukoba u dolini reke Angiste, Ruskog manastira i Samokova. Sukob u dolini reke Angiste 22. i 23. maja prerastao je u pravi okršaj, u kome su samo Bugari imali 27 mrtvih i preko 130 ranjenih vojnika i starešina. Strahujući da ovaj sukob ne preraste u rat, ruska diplomacija je kategorički zatražila da se grčko-bugarski spor uputi na arbitražu država Trojnog sporazuma. Grčka vlada je na to pristala, ali pod uslovom da se svi međusaveznički sporovi jednovremeno upute na arbitražno rešenje. Predsednik bugarske vlade je odgovorio da bi takvo rešenje bilo preuranjeno, ističući uz to da je preuzeo mere za obnovu rada mešovite komisije za utvrđivanje demarkacione linije između grčke i bugarske vojske i radi toga uputio u Atinu bivšeg ministra Serafova. Na kraju je zahtevao da se grčko-bugarski spor ne upućuje na arbitražu pre nego se saznaju rezultati njegove misije.⁵⁶

Mešovita grčko-bugarska komisija ja zaista obnovila rad, a 3. juna 1913. godine u Solunu je potpisana protokol kojim je određena demarkaciona linija između Bugarske i Grčke i regulisana neka druga pitanja s tim u vezi. Međutim, ovaj sporazum nije približio bugarsko i grčko gledište o bitnim pitanjima spora, već je imao za cilj odlaganje sukoba radi dobitka u vremenu. Osmomesečni grčko-bugarski pregovori nisu, dakle, dali nikakve rezultate. I jedna i druga strana su se forsirano pripremale da silom oružja realizuju svoje teritorijalne pretenzije.

U međuvremenu i srpsko-bugarski odnosi zapali su u ozbiljnu krizu. Naime, još u počeku rata s Turском, bugarska vlada je zatražila srpsku vojnu pomoć za izvođenje operacija na maričkom vojištu. Odazivajući se ovoj molbi srpska vlada je odmah posle ikumanovske bitke uputila svoju 2. armiju (oko 50 000 ljudi) pod Jedrene u pomoć bugarskoj vojsci. Neposredno posle prekida mirovnih pregovora u Londonu i nastavljanja vojnih operacija (vojna dejstva su obnovljena 5. februara 1913.), bugarski poslanik u Beogradu Tošev zatražio je od Nikole Pašića pomoć u teškoj artiljeriji koja je Bugarima bila neophodna za osvajanje jedrenске tvrđave. Srpska vlada je usvojila i ovu molbu, ali je kategorički odbila ponuđenu novčanu naknadu.⁵⁷

⁵⁵ Руската оранжева книга, str. br. 137, br. 74. i str. br. 138, br. 75. British documents, sv. IX, br. 960; Войната между България и другите балкански държави, т. I, str. 84.

⁵⁶ Воината между България и другите балкански държави, 92—107; Руската оранжева книга, бр. 177, стр. 95.

⁵⁷ Kada je prilikom razgovora s Pašićem 9. februara Tošev pomenuo novčanu naknadu za oružanu pomoć koju Srbija, mimo ugovorenih obaveza, ukazuje Bugarskoj, Pašić mu je odgovorio: „Srpski narod, kao i svaki drugi, smatra svoju vojsku i svoje oružje kao sastavni deo narodne časti koji se ne prodaju niti ustupaju za novac i ja nalazim da bi nam se nanosila uvreda kada bi se na našu

Kada je uprkos tome, bugarska vlada 17. februara ponovo ponudila novčanu načinu za srpsku vojnu pomoć, srpska vlada je zvanično zatražila reviziju srpsko-bugarskog ugovora o podeli Makedonije od 13. marta 1913. godine. Nezvanična sondiranja u tom pravcu počela su, međutim, znatno ranije. Sredinom decembra 1912. godine Pašićeva vlada je „učinila prijateljske napomene“ u Petrogradu i Sofiji o neophodnosti ispravke granice u Makedoniji povučene Tajnim aneksom srpsko-bugarskog ugovora od 13. marta 1912. godine, a 26. decembra uputila notu silama Trojnog sporazuma u kojoj se ističe: „Mi tražimo i nećemo odustati ni pred ikakvim žrtvama da zadržimo teritorije koje je zauzela naša vojska u Staroj Srbiji i Makedoniji i koje ona sada drži“.⁵⁸

Zahtev srpske vlade za reviziju odredbe srpsko-bugarskog ugovora o podeli Makedonije detaljno je obrazložen u pismu koje je Nikola Pašić uputio 22. februara 1913. godine poslaniku u Sofiji Miroslavu Spalajkoviću s nalogom da ga usmeno saopšti predsedniku bugarske vlade Gešovu. U tome pismu se, naime, ističe da srpsko-bugarski ugovor ne može poslužiti kao osnova za podelu savezničkog kondominijuma (svih turskih teritorija koje su zauzimali balkanski saveznici), jer su se pretpostavke i okolnosti pod kojima je zaključen izmemile i natovarile Srbiji i veći teret i veće žrtve nego što je ugovorom bilo predviđeno, a zatim zahteva da se ugovor revidira i saobrazi stvarnim prilikama. Zahtev je obrazložen sledećim razlozima:

— Bugarska nije poslala ugovorom predviđeni kontingenat trupa na varadarsko vojište, pa je Srbija sama podnela sve žrtve na ovom vojištu;

— Srbija je, pokoravajući se odluci velikih sila, napustila jadransko primorje i na taj način žrtvovala svoju nesposornu teritoriju da bi sačuvala sebe i Bugarsku od jednog rata koji je pretio da poništi sve njihove uspehe;

— Srbija je, na molbu bugarske vlade, poslala preko 50 000 vojnika sa teškom artiljerijom na maričko vojište, iako to po ugovoru nije bilo predviđeno;

— posle izvršenja svog ratnog zadatka, Srbija više od tri meseca stoji sa celom svojom vojskom na strani Bugarske pomažući joj da dobije Jedrene i teritorije na koje ona nije pretendovala prilikom sklapanja srpsko-bugarskog ugovora.⁵⁹

Bugarska vlada je, međutim, smatrala da je u konkretnoj situaciji najbolje da se ne izjašnjava o srpskom zahtevu, već da sačeka bolju priliku, pa se, umesto odgovora na srpsku notu, obratila Rusiji s molbom da „urazumi Srbe, pošto je bugarska vlada odlučila da se apsolutno drži teksta ugovora“. Odazivajući se ovoj molbi ruska vlada je oštro ukorila Nikolu Pašića što, ne čekajući zaključenje mira, pokreće pitanje koje je suprotno prihvaćenim obavezama od strane srpske vlade, ističući pri tome da će Srbija, ukoliko bude insistirala na reviziji ugovora, izgubiti simpatije Evrope. Pašić je na to kategorički odgovorio: „Srpska vlada neće dopustiti da se Bugarska pruži između Srbije i Grčke i dođe u dodir s Albanijom pa makar izgubi simpatije celoga sveta“.⁶⁰ Na drugoj strani, pomoćnik glavnokomandujućeg bugarske vojske general Savov i njegovi najbliži saradnici, uz saglasnost kralja Ferdinanda, upozoravali su bugarsku vladu na neophodnost zaključivanja separatnog mira s Turskom i hitnog prebacivanja trupa sa Četaldže i Bulairu u Makedoniju. Pod njihovim pritiskom bugarska

vojsku gledalo kao na najamničku, za čije se usluge može nuditi neka novčana odšteta“ (DA-SIP, PO, fasc. X, Pismo Nikole Pašića poslaniku u Sofiji Spalajkoviću od 9/22. februara 1913).

⁵⁸ Isto, fasc. XII, telegram N. Pašića S. Novakoviću, od 19. decembra 1912.

⁵⁹ Isto, fasc. X, navedeno pismo N. Pašića poslaniku Spalajkoviću.

⁶⁰ Isto, telegram N. Pašića poslaniku u Petrogradu Popoviću.

vlada je 31. marta odgovorila na srpsku notu o reviziji ugovora energičnim odbacivanjem srpskih zahteva, pošto, navodno, „saveznici Srbija nije ništa učinila više od onoga nego što se obavezala ugovorom, Vojnom konvencijom i njenim prilozima”.⁶¹

Četiri dana docnije održana je u Jedrenu, pod rukovodstvom kralja Ferdinanda, sednica ministarskog saveta na kojoj je zaključeno da se, bez znanja ostalih saveznika, zaključi separatni mir s Turskom i da se odmah preduzmu mere za postupno pomeranje trupa od Jedrena prema Dojarnu, Strumici, Štipu i Kočanima. Nekoliko dana docnije Pašić je upozorio načelnika štaba Vrhovne komande vojvodu Radomira Putnika da su politički odnosi između Srbije i Bugarske postali vrlo hladni, gotovo neprijateljski i da, zbog toga, vojsku treba što pre raspoređiti tako da može odbiti eventualni bugarski napad. U isto vreme srpska vlada je cirkularnom notom obavestila sile Trojnog sporazuma o svojoj rešenosti da, čak i po cenu rata s Bugarskom, zadrži sve oblasti u Makedoniji koje je posela srpska vojska.⁶²

Obaveštena o ovim koracima srpskih i bugarskih vladajućih krugova, ruska vlada je predložila da se organizuje sastanak četvorice balkanskih premijera radi otklanjanja postojećih nesuglasica i da se, odmah posle potpisivanja preliminarnog mira s Turskom, izvrši jednovremena demobilizacija srpske, bugarske, grčke i crnogorske vojske. Na ovaj predlog bugarska vlada je odgovorila „da je svaki sastanak balkanskih premijera izlišan pošto bugarski ministarski savet ne može, ni u kom slučaju, da diskutuje na osnovu srpske teze o reviziji ugovora, već insistira na njegovom striktnom izvršenju”, i zahtevala mešovitu okupaciju sporne teritorije. Srpska vlada je prihvatala predlog o sastanku četvorice premijera, dok je predlog o demobilizaciji uslovila pristankom Bugarske i Grčke. Uprkos tome, ruska vlada je nastavila da vrši pritisak na Beograd i Sofiju da svoj spor reše obostranim međusobnim ustupcima. Iz dokumenata ruskog ministarstva spoljnih poslova vidi se da je ruska vlada stala na stanovište da je jedini mogući način miroljubivog rešenja srpsko-bugarskog spora — podela spornog dela Makedonije tako da Bitolj pripadne Bugarskoj, pa je radi toga zahtevala ustupke s jedne i s druge strane.⁶³

Srpski vladajući krugovi se nisu obazirali na ove savete već su uporno zahtevali reviziju srpsko-bugarskog ugovora na osnovu načela *rebus sic stantibus*. Na drugoj strani, bugarska vlada je energično insistirala na principu *pacta sun servanda*, i 17. maja zvanično zatražila od ruske vlade da doneće arbitražnu odluku koja će obavezati Srbiju da izvrši evakuaciju sporne teritorije.⁶⁴

Srpsko-bugarski odnosi su se sve više zaoštravali. Srpska vlada je 26. maja uputila novu verbalnu notu bugarskoj vladi u kojoj je zahtevala da se o raspodeli savezničkog kondominijuma raspravlja na zajedničkoj konferenciji svih članica Balkanskog saveza i ponovila ranije teritorijalne zahteve. Dva dana ranije, Pašić je u pismu Sazonovu obrazložio razloge zbog kojih Srbija insistira na reviziji ugovora, ističući: „S gubitkom Jadranskog primorja i sa stvaranjem Albanije znatno je umanjena teritorija koju Srbija dobija. Time je ravnoteža, koja je glavni uslov za mirno i pravilno razvijanje odnosa susednih balkanskih država, poremećena u tolikoj meri, da Bugarska dobija hegemoniju nad svim balkanskim državama, što neminovno

⁶¹ А. Гиргинов, н.д., 121.

⁶² Веритас, *Данашња Бугарска и њене претензије*, Ниш 1915, 3; Arhiv Vojnoistorijskog instituta (dalje: A—VII), kut. 11. br. 1, Operacijski dnevnik Vrhovne komande, str. 1057.

⁶³ Руската оранџева книга, бр. 144, стр. 78. и бр. 155, стр. 82, И в Е в. Гешов, *Преступното безумие*, 79—80.

⁶⁴ Vid.: S. Skoko, n.d., 189—190.

povlači za sobom raspad saveza i traženje naslona na druge države".⁶⁵ Na sličan način kralj Milan Obrenović je, u pismu kraljici Nataliji, objasnio uzrok srpsko-bugarskog rata 1885. godine. On, naime, u tome pismu ističe da rat sa Bugarskom neće biti rat za parče zamiljišta, nego „građanski rat“ između dva bratska naroda oko toga koji će od njih imati prvu ulogu na Balkanu. Rat za hegemoniju...⁶⁶ U navedenom pismu Sazonovu Pašić je, kao krajnju granicu do koje Srbija može ići u svom popuštanju Bugarskoj, označio desnu obalu Zletovske reke i reke Bregalnice do njenog ušća u Vardar, a zatim levu obalu Vardara do Đevđelije, i na kraju upozorio da u Srbiji nema sile ni autoriteta koji bi mogli skloniti vojsku da napusti Veles, Prilep, Bitolj i Ohrid.⁶⁷

Budući čvrsto rešeni da silom oružja reše pitanje hegemonije na Balkanu u svoju korist, bugarski vladajući krugovi, sa kraljem Ferdinandom na čelu, odbijali su sve pokušaje miroljubivog rešavanja spora sa Srbijom i Grčkom i užurbano se pripremali za rat radi uspostavljanja sanstefanske Bugarske. To potvrđuje odgovor Ivana Gešova na pitanje parlamentarne ispitne komisije: da li je vlada, kada je počela rat protiv Turske, imala jasno postavljeno ratni cilj, koji glasi: „Tražili smo sanstefansku Bugarsku. To je bio ne samo naš ideal, već ideal svih Bugara“. Međutim, pretenzije bugarske buržoazije išle su još dalje. Tako, na primer, s mitinga „Nacionalnog saveta“, koji je početkom maja održan u Sofiji, upućen je poziv bugarskom narodu da se s mačem u ruci bori za priključenje Makedonije sa Solunom, Zaječarom, Pirotom, Nišom, Vranjem i Leskovcem. Istaknuti bugarski diplomata Dimitrije Rizov savetovaо je predsedniku Gešovu da, umesto beskorisnih pregovora, silom oružja odbaci Srbe iza Šar-planine, a Grke iza reke Bistrice. Pomoćnik vrhovnog komandanta general Mihail Savov slao je iz štaba Vrhovne komande telegram za telegramom predsedniku Gešovu, zahtevajući od njega da primeni sva raspoloživa sredstva kako bi, izbegavajući odgovornost za rat, izazvao oružani sukob sa Srbijom i Grčkom i u jednom pobedonošnom ratu definitivno rešio pitanje hegemonije na Balkanu u korist Bugarske.⁶⁸

Uplašena agresivnošću s kojom su Bugari isticali svoje pretenzije na Makedoniju, srpska vlada je vršila užurbane političke i vojne pripreme za rat. Pošto je Vrhovna komanda smatrala da bi Srbija u eventualnom ratu s Bugarskom mogla računati na pobjedu samo ukoliko bi ratovala u savezu s Grčkom, vlada je činila ozbiljne napore da ubrza zaključenje srpsko-grčkog saveza (pregovori su započeli još početkom marta 1913) i da, po mogućnosti, u taj savez uključi i Rumuniju.

Međutim, grčko-srpski pregovori o razgraničenju i savezu protiv Bugarske nisu tekli glatko. Naprotiv, više puta su zapadali u ozbiljne teškoće. Upravo u trenutku kada su razlike između srpskog i grčkog predloga o razgraničenju svedene na minimum, pokazalo se da je usklađivanje gledišta o ciljevima grčko-srpskog saveza mnogo teže. Naime, srpska vlada je insistirala na strogo defanzivnom karakteru saveza i na obavezi Grčke da sa svojom vojskom pritekne u pomoć Srbiji ukoliko bude napadnuta od „neke treće sile“, tj. od Austro-Ugarske. Grci su uporno izbegavali da

⁶⁵ DA-SIP, PO, fasc. X, pismo N. Pašića Sazonovu od 24. maja 1913.

⁶⁶ С. Л. Јовановић, Влада Милана Обреновића, Београд 1934, 258.

⁶⁷ Pašićeve navode potvrđuje odgovor pomoćnika načelnika štaba Vrhovne komande Živojina Mišića na zdravnicu pukovnika Vasića, koji glasi: „Gospodo, ako bi se ko našao u Vrhovnoj komandi koji bi pristao na ustupanje Bitolja Bugarima, dajem vam časnu reč da će ga sopstvenim rukama vezati i doterati ovamo, odakle ćemo s našim hrabrim pukovima poleteti da branimo Bitolj“ (Ž. Mišić, *Moje ispunjene*, Beograd 1969, 281).

⁶⁸ Доклад — Приложение, т. II, 142; Междусъюзънническата война 1913, София 1963, 26; В е р и т а с, н.д., 25—27.

prime takvu obavezu smatrajući da bi to u vojnom pogledu bilo štetno po grčke interese. Njuma nije odgovarao ni strogo odbrambeni karakter saveza, jer bi im samim tim osporeno pravo da traži neke teritorije koje su držale bugarske trupe, a na koje je pretendovala Grčka. Bilo je nesuglasica i cenzanja i oko drugih pitanja. Ali, masovna koncentracija bugarskih trupa, oružani sukobi većih razmara u dolini reke Angiste i strahovanje grčke Vrhovne komande od bugarskog napada na osamljenu grčku vojsku — принудили су грчку владу да усвоји srpsko гledište kako о pitanju ciljeva grčko-srpskog saveza tako и о пitanju razgraničenja u Makedoniji. Ona se čak obavezala da ustupi Srbiji jedan zemljilišni pojas širine deset kilometara na levoj obali reke Meste radi izlaza na Egejsko more isopstvenom teritorijom. Tako je, posle tromesečnih pregovora, 1. juna 1913. godine u Solunu potpisana Ugovor o savezu između Grčke i Srbije sa Vojnom konvencijom i Protokolom o zajedničkom planu operacije srpske i grčke vojske.⁶⁹

Raspad Balkanskog saveza

Neposredno posle potpisivanja Londonskog mirovnog ugovora, tačnije 31. maja 1913. godine, predsednik bugarske vlade Gešov telegrafisao je Sazonovu da više nema ni formalnih razloga da se odlaže ustupanje Bugarskoj svih oblasti koje su joj pripale srpsko-bugarskim ugovorom, upozoravajući ga da će se u protivnom „Bugarska sama postaraće da zaštitи ono što je neophodan uslov vjenog političkog postojanja“. Sutradan, 1. juna, bugarska Vrhovna komanda je izdala direktivu o hitnoj koncentraciji vojske na srpskoj i grčkoj granici. Ni u tom kritičnom trenutku ruska diplomatička nija gubila nadu, već je ulagala krajnje napore da spreči međusavznički rat i spase Balkanski savez. Na njeno insistiranje došlo je, 1. juna u Caribrodu do sastanka između Nikole Pašića i Ivana Gešova, na kome je postignut sporazum da se u Solunu ili Petrogradu održi sastanak četvorice balkanskih premijera radi sporazumnog rešavanja svih spornih pitanja. Pozdravljujući ovaj sastanak, ruska vlada je obnovila svoj raniji predlog o istovremenoj redukciji vojnih efekata svih balkanskih država. Na ovaj predlog bugarska vlada je odgovorila da se smanjenje vojnih snaga može dozvoliti samo pod uslovom „da Srbi prethodno evakuišu oblasti koje su po ugovoru pripale Bugarskoj“. Kralj Ferdinand nije odobrio ni caribrodski sporazum, pa je radi toga Ivan Gešov podneo ostavku svog kabinetra. Novu koalicionu vladu, sastavljenu od predsednika svih političkih partija, obrazovalo je predsednik Narodnog sobranja Stojan Danev, koji se isticao svojim nepomirljivim držanjem prema Srbiji i Grčkoj.⁷⁰

Srpska vlada je smatrala da su ostavkom Gešova porušeni svi mostovi za miroljubivo rešavanje spora, pa je 8. juna održala sastanak sa šefovima opozicionih partija, na kome je odlučeno da se zatraži odgovor bugarske vlade na srpsku notu o reviziji srpsko-bugarskog ugovora i, ukoliko bude negativan, da vlada objavi aneksiju spornih teritorija. Situacija je postala krajnje kritična. Da bi sprečila raspaljivanje novog ratnog požara na Balkanu, Ambasadorska konferencija u Londonu, na predlog Rusije, pozvala je 7. jula sve balkanske zemlje da hitno pristupe smanjenju svojih oružanih snaga na jednu četvrtinu njihovih tadašnjih efektiva. Sutradan, 8. juna, ru-

⁶⁹ Ministère des affaires étrangères, *Documents diplomatiques 1913—1917. Traité d'alliance greco-serbe*, Athènes 1917, dokument broj 2, 4, 6, 9 i 10; DA-SIP, PO, fasc. X, prepiska N. Pašića i poslanika Boškovića od početka marta do 30. maja 1913.

⁷⁰ DA-SIP, PO, fasc. II, depeša N. Pašića poslanicima u Atini i Cetinju; *Руската оранжева книга*, бр. 186, стр. 99; И. Е. Гешов, *Пръстунното безумие*, 108.

ski car Nikolaj II uputio je identične telegramme kraljevima Srbije i Bugarske, Petru i Ferdinandu, podsećajući ih na primljenu obavezu da rešavanje svakog nesporazuma u pogledu primene i tumačenje ugovora i konvencija s njim u vezi povere Rusiji. Pri tome im je skrenuo pažnju da će ona strana koja bi prva počela bratobilački rat snosila tešku odgovornost pred slovenskom stvari.⁷¹

Francuska i engleska diplomatička podržavala je napore Rusije na sprečavanju međusavezničkog rata na Balkanu. Na drugoj strani, diplomatska Trojnor saveza, naročito austrougarska, gurala je svim raspoloživim sredstvima balkanske države u međusoban rat. O tome rečito govori reagovanje austrougarske vlade na pomenuto pismo ruskog cara. Ona je, naime, preko grofa Tise izjavila „da su balkanske države doista nezavisne države i da, ako to žele, mogu izabrati i rat za rešavanje svojih sporova“.⁷²

Tako je i najjači adut ruske diplomatičke snage da spreči drugi balkanski rat pretrpeo neuspех. Odgovarajući na telegram ruskog imperatora kralj Petar je i dalje insistirao na reviziji srpsko-bugarskog ugovora, ističući da Srbija ne može dopustiti da se Bugarska proširi do Albanije i zatvori joj izlaz na Egejsko more, dok je Ferdinand svu krivicu i odgovornost za eventualni rat svaljivao na Srbiju i Grčku i neopozivo otkazao planirani sastanak četvorice balkanskih premijera u Petrogradu.⁷³

U međuvremenu i jedna i druga strana su se trudile da na svoju stranu pridobiju Rumuniju, a po mogućnosti i Tursku. Krajem maja bugarska vlada je uputila u Carigrad bivšeg ministra Načevića da bi, u slučaju rata sa Srbijom i Grčkom, obezbedila podršku ili blagonaklonu neutralnost Turke. U isto vreme bugarski poslanik u Bukureštu Kalinkov, saopštio je predsedniku rumunske vlade Majoresku da, u slučaju rata sa Srbijom i Grčkom, bugarska vlada računa na blagonaklonu neutralnost Rumunije i da je zauzvrat raspoložena „da Rumuniji pruži svako zadovoljstvo koje ona želi“.⁷⁴ Ovi pokušaji nisu dali željene rezultate jer su rumunski i turski vladajući krugovi nameravali da novu balkansku krizu iskoriste za realizaciju svojih teritorijalnih aspiracija.

Čim je došlo do ozbiljnijeg zaoštrevanja međusavezničkih odnosa, srpska i grčka vlada su otpočele tajne pregovore s Rumunijom, razume se, odvojeno. Međutim, svi trijihovi napori da za savez protiv Bugarske pridobiju Rumuniju ostali su uzaludni. Naime, obavešten o tim pregovorima, Berthold je poručio u Bulkureštu da Rumunija mora biti mačisto s tim da će Austro-Ugarska, „u slučaju srpsko-bugarskog sukoba, biti prisiljena da ustane protiv Srbije i da joj se, ako ustreba, suprostavi i s onužjem“. Stoga, kao i radi težnje da u novom balkanskom konfliktu ima odrešene ruke, rumunska vlada je, 8. juna, odgovorila na srpsku ponudu da „s obzirom na međunarodnu situaciju nije povoljan trenutak za začinjanje saveza, jer bi on značio rat koga Rumunija ne želi“.⁷⁵

U opasnom zaoštrevanju odnosa između balkanskih saveznika turska vlada je videla mogućnost povratka nekih izgubljenih teritorija, pre svega ranijeg jedreniskog vilajeta, pa je 18. maja ponudila Srbiji sklapanje zasebnog ugovora o miru. Srpska vlada je, posle izvesnog oklevanja, prihvatiла tu ideju i početkom juna otpočela u Bukureštu tajne pregovore s Turskom. Tom prilikom Turci su ponudili Srbima sklapanje ofanzivnog saveza pro-

⁷¹ Руската оранжева книга, бр. 209, стр. 180.

⁷² Jedan energičan korak (komentor bečkog lista *Arbeiterzeitung*), Самоуправа, бр. 162/1913.

⁷³ M. Boghischewitsch, *Die auswärtige Politik Serbiens 1913—1914*, Bd. I, Berlin 1928, br. 310, str. 337.

⁷⁴ *Documents diplomatiques français*, t. VII, br. 79.

⁷⁵ Die grosse Politik, sv. XXXIV, br. 13343; DASIP, PO, 1913, fasc. XI, izveštaj poslanika Ristića od 8. juna 1913.

tiv Bugarske, ali su srpski predstavnici kategorički odbili taj predlog i tražili da se razgovori vode o strogo defanzivnom savezu usmerenom za međusobnu odbranu od bugarskog napada. Kada je postalo očigledno da će Rumunija ući u rat protiv Bugarske, Pašić je telegrafisao svojim delegatima da odgovlače pregovore, čak i ako Turci pristanu na defanzivnu varijantu saveza. Tako su i srpsko-turski pregovori završeni bez ikakvih rezultata.⁷⁶

Sredinom juna kriza srpsko-bugarskih odnosa dostigla je vrhunac. Pašić se 10. juna obratio bugarskoj vladi s predlogom da i jedna i druga strana odmah svodu svoje trupe na jednu četvrtinu njihove jačine, radi izbegavanja sukoba i olakšavanja akcije ruske diplomatičke za miroljubivo rešenje spora. Osim toga, tražio je da se što pre u Petrogradu sastanu četiri balkanska premijera, pa ukoliko ne postignu sporazum, da se svi međusaveznički sporovi predaju na arbitražno rešenje ruskom imperatoru, na novoj široj osnovi. Bugarska vlada je prihvatiла srpski predlog o neodloženoj demobilizaciji, ali pod uslovom da u spornom delu Makedonije, pored srpskih, budu prisutne i bugarske trupe. Pored toga, ona je, nasuprot srpskom zahtevu da se prvo izvrši revizija ugovora pa tek onda da se pristupi arbitražnom rešavanju spora, uporno insistirala na striktnoj primeni teritorijalne klauzule ugovora i kategorično odbacila ideju da u rešavanju srpsko-bugarskog spora učestvuju Crna Gora i Grčka⁷⁷.

Tražeći osnovu za miroljubivo rešenje spora, ruskva vlada je 18. juna pozvala četvoricu balkanskih premijera da dođu u Petrograd i prihvate bezuslovnu ruskvu arbitražu i to jednovremeno o srpsko-bugarskom i grčko-bugarskom sporu. Srpski vladajući krugovi su, međutim, izbegavali da prime bezuslovnu ruskvu arbitražu, jer su po svemu sudeći bili obavešteni da će Rusija, u ulozi sudije, podeliti spornu teritoriju između dve zemlje tako da Bitolj pripadne Bugarima.⁷⁸ Upravo zbog toga srpska vlada je zvanično odgovorila da ne može primiti arbitražu na osnovu ugovora, iako je u principu prima. Ni bugarski ministarski savet nije prihvatio bezuslovnu ruskvu arbitražu, već je odlazak svog predsednika u Petrograd uslovio: ili pristankom Srbije na Vrhovnu arbitražu Rusije na osnovu ugovora i u njegovom okviru ili, pak, mešovito posedanje Vardarske Makedonije.⁷⁹

Uprkos tome, ruskva vlada je 21. juna zatražila od srpske i bugarske vlasti da joj u roku od četiri dana dostave memorandume s iscrpno izloženim dokazima u prilog svojih zahteva i da jasno i određeno izjave svoj pristank na arbitražu. Ovaj zahtev razmatran je na dve sednice srpskog Ministarskog saveta, koje su održane 21. i 22. juna pod kraljevima predsedništvom. Na prvoj sednici Nikola Pašić je predložio da se, radi izbegavanja rata, primi ruskva arbitraža bez ikakve rezerve, ali je ovaj predlog bio podvrgnut oš-

⁷⁶ Više o pregovorima Srbije i Grčke, s jedne, i Bugarske, s druge strane s Rumunijom i Turskom, vid.: S. Skoko, n.d., 219—225.

⁷⁷ Odgovor N. Pašića na interpelaciju o spoljnoj politici, *Самоуправа*, бр. 138/1913.

⁷⁸ Još 26. maja N. Pašić je upozorio Radomira Putnika da će ukoliko Srbija pristane na bezuslovnu arbitražu ruskva vlada podeliti spornu teritoriju između Srbije i Bugarske tako da Bitolj pripadne Bugarima. Ove Pašićeve navode potvrđuje ruskvi poslanik u Srbiji Trubecki u svom izveštaju od 26. januara 1915. godine. On, naime, piše: „Predlog Greja o nagradi Bugarske do Vardara uz dobitak Bitolja potpuno je sličan onome rešenju koje smo mi imali u vidu do međusavezničkog rata, kada se radilo o tome da mi izvršimo arbitražu između Srbije i Bugarske. Ako se izvolite setiti, mi smo tada nameravali da ugovorenu granicu ispravimo u korist Srbije, tako što bi Bugarska dobila istočnu obalu Prespanskog jezera...“ (*Междуднародные отношения в эпоху империализма. Документы из архивов царского и временного правительства 1878—1917 серия вторая (1900—1913), том XX* Москва 1938, сеп. третя, том VII).

⁷⁹ Руската оранжева книга, бр. 238, 239 i 240, стр. 21—22.

troj kritici nekih ministara. U znak protesta ministar vojske i ministar pravosuđa podneli su ostavke. Već na početku druge sednice nekoliko ministara je oštro napalo Pašića prebacujući mu da rđavo štiti srpske interese i da popušta ruskom pritisku. Pošto se i kralj pridružio ovom gledištu, Pašić je podneo ostavku svog kabinet⁸⁰, koju kralj, na uporno insistiranje ruskog poslanika u Beogradu Hartviga, nije prihvatio. Ministarska kriza je trajala sve do 27. juna, kada je usvojen Pašićev predlog da se ruska arbitraža primi bez ikakve rezerve.

Tekst odgovora na poziv ruske vlade, koji je Pašić uputio na uvid grčkoj vladi glasi: „Dostavljajući vam traženi memoar u kome je detaljno izloženo srpsko gledište na sadašnji spor koji deli balkanske saveznike, čast mi je izvestiti vas da Srbija prima sa zahvalnošću poziv u Petrograd i rusku arbitražu bez rezerve, pošto je dobila uverenje od ruske vlade da se neće pristupiti toj arbitraži pre nego se i bugarsko-grčki spor uputi istim pravcem”⁸¹ (Podvukao S. S.) Grčka vlada se nije složila s ovim odgovorom, već je kategorično istakla da arbitražu treba primiti tek onda kada se dobiju čvrste garancije da se određena granica neće preći. Pošto je srpska vlada i dalje insistirala na prihvatanju bezuslovne ruske arbitraže, grčka vlada joj je stavila do znanja da ona ne želi da se u Petrogradu smatra da i Grčka kao Srbija, usvoja arbitražu bez ikakve rezerve.⁸²

Na neočekivano velike teškoće srpska vlada je naišla u Narodnoj skupštini. Prilikom pretresa vladine deklaracije o prihvatanju bezuslovne ruske arbitraže, poslanići su obasuli Pašića pitanjima i prekorima. U tome su se naročito isticali liberali, koji su uporno ponavljali: „Ni stope Bugarima!” Poseban problem predstavljao je oficirski kor, koji je vratio snažan pitisak na vladu da bude nepopustljiva. Zbog tih teškoća skupštinska sednica na kojoj je trebalo usvojiti vladinu deklaraciju odložena je za 30. juna.⁸³

U međuvremenu u Bugarskoj su se zbili sudbonosni događaji koji su doveli do drugog balkanskog rata, pre nego što je srpska Narodna skupština odobrila pomenutu vladinu deklaraciju. Naime, predsednik bugarske vlade Danev je, u svom odgovoru Sazonovu energično odbio da primi rusku arbitražu i tražio da se prethodno srpska vlada obaveže da će primiti ugovorenu arbitražu i zajedničku okupaciju Makedonije jer u protivnom — isticao je on — donesena rešenja mogu da se ne ispunе. „Ako se to ne shvati na Pevčevskom mostu onda znači da je ruska politika ili preko svake mere lakomislena ili neoprostivo slaba.”⁸⁴

Posle toga, događaji su vrtoglavom brzinom jurili ka međusavezničkom ratu. Na sednici krunskog saveta, koja je održana u Varni 22. juna pod kraljevim predsedništvom general Savov je tražio da se Srbiji uputi ultimatum da u roku od 48 časova evakuise onaj deo Makedonije koji je po ugovoru pripao Bugarskoj i ukoliko ona to ne prihvati, da bugarske trupe, bez formalne objave rata, umarširaju u sporni deo Makedonije. Ministarski savet nije prihvatio ovaj predlog, već je doneo odluku da zamoli ruskog imperatora da, u svojstvu vrhovnog sudije, u roku od sedam dana doneše meritornu odluku na osnovu i u okviru srpsko-bugarskog ugovora

⁸⁰ Tekst ostavke glasi: „Pošto su se u diskusijama na poslednjim dvema ministarskim sednicama održanim pod višim predsedništvom pokazale nesuglasice među članovima mog kabineta u tako važnom pitanju kao što je to: da li treba primiti ili ne poziv ruskog cara i predati mu srpsko-bugarski spor na rešenje, i pošto se Vaše Veličanstvo sklonilo mišljenju manjine, to mi je čast zamoliti Vaše Veličanstvo da izvoli uvažiti ostavku mog kabineta...“ DA-SIP, PO, fasc. XII za 1913. godinu.

⁸¹ Isto, fasc. XI, telegram N. Pašića poslaniku Boškoviću.

⁸² Isto, isveštaji poslanika Boškovića od 28. i 29. juna 1913.

⁸³ Vid.: S. Skoko, n.d., 232.

⁸⁴ Веријас, n.d., 72—73; Б. А. Жбокрицкий, n.d., 179.

i njegovih priloga. Pošto je ruska vlada odbila da prihvati ultimativno postavljen rok, Danev je zapretio da će obustaviti svako dalje pregovaranje i opozvati bugarskog poslanika u Beogradu Toševa. Smatrajući da ta odluka u stvari znači objavu rata, Sazonov je 25. juna pozvao bugarskog poslanika u Petrogradu Bobčeva i, pored ostalog mu rekao:

„Vaše saopštenje me ne iznenađuje. Vi slušate savet Austrije. Slobodni ste. Na taj način Srbi sa svojom glupošću, vi pak sa svojom nekorektnošću prema Rusiji i Slovenstvu vrljate u propast... Sada pak, posle vaše izjave, dajem vam našu: ne očekujte ništa od nas i zaboravite da postoji neka naša obaveza na osnovu ugovora iz 1902. godine.”⁸⁵

Neubičajeno oštar ton Sazonova i negativan stav Rumunije prema svim bugarskim ponudama o savezu ili blagonaklonoj neutralnosti, učinili su u Sofiji snažan utisak. Bugarska vlada je počela da se koleba i popušta pritisku. Bobčev hita u rusko Ministarstvo spoljnih poslova i izjavljuje „da su ga rđavo razumeli, ili se (možda) on nije dobro izrazio”, jer bugarska vlada određujući rok za donošenje arbitražne odluke, nije htela da uvredi Rusiju, već je to učinila zbog krajnje zategnutosti na granici. Predsednik Danev je oštro protestovao protiv prebacivanja Sazanova da se bugarska vlada povela za savetima Austro-Ugarske: „Mi smo duboko uvredeni tom insinuacijom, pošto nismo ni tako ludi niti, pak, tako nelojalni” — kaže se u njegovom odgovoru i dodaje da je bugarska vlada postavila ultimativni rok zbog toga što joj je stavljen mož pod grlo. Izgleda da je Danev doista bio priteran uza zid od progermanske garniture u Bugarskoj, s Ferdinandom Koburgom na čelu, koja je još pre citiranog Donoviljevog upozorenja donela odluku da bugarska vojska pristupi posedanju sporne teritorije u Makedoniji. O tome je austrougarski poslanik u Sofiji obavestio svoju vladu još 23. juna.⁸⁶

Pa ipak, posle izjave rumunske vlade (ova izjava je data 27. juna) da će u slučaju rata između Bugarske i Srbije odmah izvršiti mobilizaciju i stupiti u akciju, Danev je obavestio ruskog poslanika u Sofiji Nekljudova da je potpuno saglasan i spreman da ide u Petrograd radi pregovora o mirojubivom rešenju svih sporova među balkanskim saveznicima. Čini se da je Danev zaista nameravao da 30. juna otputuje u Petrograd. Na takav zaključak upućuje telegram načelnika štaba bugarske 3. armije, pukovnika Žestova, upućen 29. juna načelniku štaba 2. armije Žekovu, koji glasi:

„Danev putuje u Petrograd. Rusija nastoji da uključi u arbitražu i grčko-bgarski spor. Sudeći po stvarima koje su se poslednjih dana odigrale u Sofiji, ona neće uspeti. Nemamo odvažnog državnika. Malodušnost je ovladala svima. Solun je nepovratno izgubljen. Svi mi, narod i vojska, uprli smo pogled u vas. Spasite ga. Sutra će možda biti kasno...”

„Budite mirni. Počinjemo danas” — odgovorio je načelnik štaba 2. armije pukovnik Žekov.⁸⁷

Tako je bilo. Upravo u trenutku kada je trebalo da Danev otputuje u Petrograd i kada su bile izvršene sve pripreme da srpska Narodna skupština usvoji vladinu deklaraciju o prihvatanju bezuslovne ruske arbitraže, austrofilska garnitura u Bugarskoj, s kraljem Ferdinandom na

⁸⁵ Вид.: Туше Влахов, *Отношениета между България и централните сили во време на войните 1912—1918*. София 1957. 60—61; Доклад — Приложение, т. II, стр. 201, 264, 278; Веригас, н.д., 74—75; Руската оранжева книга, бр. 253, стр. 128. Кao odgovor na potpisivanje vojne konvencije između Austro-Ugarske i Rumunije, potpisana je 1902. godine Vojna konvencija između Bugarske i Rusije, upereno protiv Austro-Ugarske i Rumunije В. А. Жебокрицкий н.д., 114).

⁸⁶ Войната между България и другите балкански държави, *Documents diplomatiques français*, т. VII, br. 218; ОУА VI, br. 7474.

⁸⁷ Войната между България и другите балкански държави, 136.

čelu — nemajući drugog izbora da spreči sastanak četvorice balkanskih premijera u Petrograd radi miroljubivog rešavanja spora između balkanskih saveznika — odlučila se na oružanu agresiju protiv Srbije i Grčke. U ranu zoru 30. juna 1913. godine bugarske trupe su napale na srpsku i grčku vojsku u Makedoniji bez formalne objave rata. Ovim aktom, kojim je konačno razbijen Balkanski savez, Ferdinand Koburg je revnosno izvršio obećanja data godinu dana ranije Beču i Berlinu i u pravom smislu te reči odigrao ulogu austrougarskog i nemačkog agenta na bugarskom prestolu. „Ja sam časno izvršio svoju obavezu prema germanskoj rasi, kako za vreme balkanskih ratova (1912—1913. g.), tako i za vreme evropskog rata” — pišao je on u *Neue Freie Presse* 1931. godine.⁸⁸

Bez obzira na to što je Ferdinand Koburg naredio početak vojnih operacija, za ovaj rat i njegove teške posledice istorijsku odgovornost snose i ondašnje vlasti Srbije, Bugarske i Grčke, na čelu s Nikolom Pašićem, Stojanom Danevom i Elfeterijusom Venizelosom, koje su, postavivši kao svoj osnovni ratni cilj borbu za hegemoniju na Balkanskom poluotoku, politički, psihološki i materijalno pripremile drugi balkanski rat i omogućile kralju Ferdinandu da ga otpočne. Valja, međutim istaći da su se uloge srpskih i bugarskih vladajućih krugova, u konkretnim istorijskim uslovima, bitno razlikovale. Dok je Srbija sa Crnom Gorom predstavljala branu nemačkom i austrougarskom imperijalizmu na Balkanu, dotle se Bugarska stavila u službu tog imperijalizma očekujući od njega pomoć za osvajanje i prisjedinjenje Makedonije. Razvoj događaja je pokazao da je takva politika bila fatalna ne samo za Bugarsku već i za međunarodne odnose na Balkanu. Treba, takođe, naglasiti da su, za razliku od ostalih političkih partija, koje su podržavale politiku uzajamne netrpeljivosti i isključivosti, politiku deobe Makedonije bez znanja makedonskog naroda, Srpska socijaldemokratska partija i partija Tesnih socijalista u Bugarskoj odlučno ustale protiv priprema i izazivanja drugog balkanskog rata. Prilikom pretresa ekspozea srpske vlade o spoljnoj politici 28. maja 1913. godine, poslanici Srpske socijaldemokratske partije izjavili su da se gnušaju i pomici na bratobilački rat između Srbije i Bugarske, optužili ne samo vladu već i sve opozicione političke partije da guraju razvoj događaja u pravcu oružanog sukoba među balkanskim narodima i traže hitnu demobilizaciju vojske i miroljubivo rešavanje svih sporova među balkanskim narodima.⁸⁹ Sličan stav je zauzela i partija Tesnih socijalista u Bugarskoj. Međutim, ove partije nisu bile ni toliko jakе niti, pak, tako uticajne da bi odlučujuće mogle uticati na razvoj događaja koji su doveli do drugog balkanskog rata.

⁸⁸ В. А. Жебокрицкий, н.д., 19. О почетку другог balkanskog rata bugarski istoričar Tuše Vlahov, pored ostalog, piše. „У часу када је требало да Данев отптује у Petrograd, 29. juna 1913. godine, strahuјући да под руским утицајем не дође до споразума између Bugarske и њених saveznika, bugarske snage, по наредењу генерала Savova, tj. краља Ferdinanda напале су Srbiju. Taj akt отворене агресије и грубе провокације извршен је мимо зnanja odgovarajuće vlade” (Т. Влахов, н.д., 63).

⁸⁹ Историјски архив Комунистичке партије Југославије, том III, Београд 1959, 269—270.

Savo Skoko

**CREATION ET ECLATEMENT DE L'ALLIANCE BALKANIQUE EN
1912—1913**

Résumé

L'idée de l'Alliance balkanique destinée à délivrer les peuples balkaniques du joug turc est aussi vieille que les luttes de ces derniers contre l'Empire ottoman. Or, tous les essais tentés depuis 1911 pour mettre en oeuvre cette idée avaient échoué sur la question macédonienne. Les prétentions de la Serbie, de la Bulgarie et de la Grèce sur la Macédoine firent de cette dernière la pomme de discorde et l'obstacle majeur à leur rapprochement et coopération. Le premier accord signé en 1897 entre le Royaume de Serbie et le Royaume de Bulgarie échoua sur le découpage des sphères en Macédoine. Le traité d'alliance conclu en 1904 entre la Serbie et la Bulgarie fut également éphémère, la Serbie ayant refusé de céder la Macédoine à la Bulgarie.

L'évolution des rapports internationaux dans les Balkans durant l'année 1911 et la crainte de voir les Grandes puissances intervenir dans la guerre italo-turque pour s'emparer des possessions turques d'Europe, poussa les gouvernements serbe et bulgare à reprendre les négociations d'alliance. Les représentants diplomatiques russes à Belgrade et à Sophie entrprirent les démarches dans ce sens. Les négociations révélèrent de profondes divergences quant au découpage futur des sphères en Macédoine et aux visées de l'Alliance balkanique. Au terme de longues et pénibles négociations qui avaient duré environ cinq mois, la Serbie et la Bulgarie parvinrent à signer le 13 mars 1912 le traité d'amitié et d'alliance avec une annexe secrète. Ce dernier prévoyait le partage de la Macédoine en diagonale allant du mont Golemo près de Kriva Palanka jusqu'au monastère St. Razmo sur le lac d'Ohrid. La clause de l'arbitrage russe inscrite dans le présent traité n'envisageait pas un nouveau tracé des frontières en Macédoine, car rien n'est resté inattribué (la Russie n'avait qu'à entériner le partage prévu). Celleci devait assurer aux signataires le soutien de la Russie pour mettre en oeuvre les objacitfs guerries de l'Alliance balkanique et pour se protéger de l'opposition soulevée par des concessions faites en Macédoine. Les gouvernements serbe et bulgare étendirent par la suite la signification de cette clause et l'interprétèrent de façon erronée. La convention militaire et deux accords des Etats-majors faisaient partie du présent traité.

En été 1912 furent aussi signés les traités d'amitié entre les Bulgares et les Grecs d'une part, et les Serbes et les Manténegrins de l'autre.

Bien que ces derniers n'aient apporté une solution aux questions brûlantes des rapports internationaux dans les Balkans, leur signature avait donné naissance à l'Alliance balkanique dont les armées renversèrent en moins d'un mois l'Empire ottoman et délivrèrent le Sandžak, les Vasojeviće, le Kosovo et Metohija, l'Epire du Nord et la Thrace. Ces gros succès rendirent encore plus grave la question du découpage des terres libérées. Ainsi la note grecque envoyée à la Bulgarie et concernant le partage futur des gains territoriaux est démeurée sans réponse positive. En dépit de la médiation russe, les gouvernements grec et bulgare ne pouvaient même pas s'entendre sur l'amorce des pourparlers en cette matière et faisaient des préparatifs accélérés pour une guerre mutuelle. Le 22 février 1913 le gouvernement serbe à son tour demanda officiellement la révision du traité serbo-bulgare sur le partage de la Macédoine, celui-ci estimant que le fardeau de guerre que la Serbie avait soutenu dépassait les engagements pris par le présent traité réclamait les territoires libérés par son armée. Le gouvernement bulgare repoussa nettement les exigences serbes. L'échange de notes fut suivie de l'aggravation des relations serbo-bulgares et des préparatifs accélérés pour un conflit armé.

Les grandes puissances ne tardèrent pas d'intervenir dans la nouvelle crise balkanique, celles qui faisaient partie de la Triple Entente cherchaient d'aplanir les différends entre les Etats balkaniques et à maintenir l'Alliance balkanique, alors que les Empires centraux (l'Autriche-Hongrie en premier lieu) poussant la Bulgarie dans la guerre entre la Serbie et la Grèce. Aussi toutes les tentatives faites pour régler les questions litigieuses à l'amiable ne portèrent-elles pas de fruit. Le 1er juin 1913 furent signés à Salonique entre la Serbie et la Grèce le traité d'alliance et la convention militaire qui prévoyait les engagements mutuels en cas de guerre avec la Bulgarie. En même temps les deux parties cherchaient à gagner de leur côté non seulement la Roumanie mais encore la Turquie. Mais comme les responsables roumains et turcs voulaient profiter de la présente crise pour la réalisation de leurs aspirations territoriales, les efforts de ces derniers se révélèrent vains. La Russie fit une ultime tentative pour prévenir la deuxième guerre balkanique et sauvegarder l'Alliance balkanique et convia les quatres premiers balkaniques à se rendre le 30 juin 1913 à St. Petersbourg et d'accepter sans réserves l'arbitrage russe dans toutes les questions litigieuses. Or, le jour même les Bulgares attaquèrent, sans déclaration de guerre, les armées serbe et grecque le long de la ligne de démarcation en Macédoine. Ceci entraîna la dislocation définitive de l'Alliance balkanique, laquelle bien qu'éphémère, a nettement montré que dans l'unité des peuples balkaniques résidait une force énorme.

BUGARSKE PRETENZIJE NA ANEKSIJU DELOVA KOSOVA U
PRVOM SVETSKOM RATU (1915—1916)

Prvi svetski rat bugarski dvor i pronemačka vlada Vasila Radoslavova primili su kao priliku, koja im se neočekivano brzo ponudila, za revanšistički rat protiv Srbije i izmenu stanja stvorenog Bukureškim mirovnim ugovorom od 1913. godine. Ona je već 2. avgusta 1914. godine ponudila svoje učešće u ratu protiv Srbije u zamenu za garantije Centralnih sila da će joj svim sredstvima pomoći da priključi sve oblasti „na koje ona ima istorijska i etnička prava, a koje se nalaze ili će se naći pod dominacijom balkanskih država koje nisu članice Trojnog saveza“.¹

U pregovorima koji su posle toga pokrenuti sastavljen je predlog ugovora o savezu Bugarske i Centralnih sila u kome je stajalo da dve sile garantuju Bugarskoj aneksiju dela Srbije odnosno Makedonije „koji je pod srpskom vlašću“. Kralj Ferdinand je tražio da se umesto ove uopštene formulacije obeća aneksija srpskih teritorija na kojima je bila primenjena Mircstegska reforma.²

Međutim, Bugarska je u to vreme zbog izostanka austrougarske pobede, koju je ona očekivala, i zbog neutralnosti Italije odlučila da sačeka povoljniji momenat za ulazak u rat.

U toku zaključnih pregovora za ugovor o savezu i vojnoj konvenciji, koji su završeni potpisivanjem Ugovora o savezu, Tajne konvencije i Vojne konvencije 6. IX 1915. godine, bugarske teritorijalne pretenzije su se stalno povećavale. Od zahteva za negotinskim srezom oni su povećani do zahteva za aneksijom pored cele „Srpske“ Makedonije i čitave istočne Srbije do reke Morave. To su Nemačka i Austro-Ugarska prihvatile i ugovorom joj garantovale. Linija je išla od ušća Morave u Dunav na jug do Stalača, a odatle razvodjem između Zapadne i Južne Morave do Skopske crne gore, odakle je zavijala na zapad grebenom Šar-planinom linijom koja je predviđena u Sanstefanskom ugovoru 1878. godine.³

¹ Vid.: Živko Avramovski, *Opredeljenje Bugarske za Centralne sile u prvom svetskom ratu, Jugoslovensko-bugarski odnosi u XX veku*, Zbornik radova, I, Beograd 1980, 66.; Никола Поповић, Србија и Русија 1914—1918. Односу Србије и Русије у првом светском рату, Београд 1977.

² Ž. Avramovski, Opredeljenje Bugarske..., 71.

³ Vid.: Andrej Mitrović, *Tajni ugovori između Centralnih sila i Bugarske od 6. septembra 1915. godine*, Međunarodni problemi, god. XXX, Beograd 1978, br. 3—4, str. 47—66 i Ž. Avramovski, п.п. 89. i dalje; Туше Влахов, *Отношенията между България и Централните сили по времена воените 1912—1918*, София, 1957, (4).

Kao što se vidi, sve do ulaska u rat bugarska vlada i dvor nisu pokazali konkretnе teritorijalne pretenzije prema Kosovu u vidu direktnih aneksija. Doduše, te pretenzije su mogle da se našlute u zahtevu koji je na početku pregovora u letu 1915. bugarska vlada postavila da se posle završetka rata omogući personalna unija Bugarske i Albanije, ali je od ovog zahteva brzo odustala, jer je Austro-Ugarska imala svoje planove o budućnosti Albanije. Kad su krajem 1915. godine u toku operacija protiv srpske vojske bugarske jedinice stigle na Kosovo s gradovima Đakovicom, Prizrenom, Pništinom, Kačanikom, Uroševcem i na delove zapadne Albanije s Elbasanom, odmah se kod bugarske vlade pojavila i težnja da i ove oblasti zadrži i anektira. Kralj Ferdinand je požurio da dođe u Prizren i da prisustvuje bogosluženju u znak zahvalnosti za „oslobodenje“ ovog „starog bugarskog grada“, a u svim gradovima, je, pored vojnih okupacijskih vlasti, uvedena i bugarska civilna uprava. U osnovi ovih bugarskih pretenzija prema Kosovu ležale su želje za izbijanjem na Jadransko more preko albanske teritorije.

Bugarski vladajući krugovi su uporno zastupali ove pretenzije jer su tada u kalkulacijama o sudbini Srbije vrlo često i snažno izražavane namere da ona bude likvidirana i nestane s geografske karte kao samostalna država. U slučaju takvog rešenja bugarska vlada i dvor su želeli da učestvuju u deobi teritorije Srbije koja bi preostala posle bugarskih aneksija prema ugovoru o savezu od 6. septembra 1915. godine i austrougarskih aneksija u sveroistočnoj Srbiji (Beograd i Mačva).⁴

Zaoštrevanje bugarsko-austrougarskih odnosa

Ove bugarske pretenzije došle su u koliziju s austrougarskim planovima o budućoj konstelaciji zapadno od granice bugarskih aneksija predviđenih ugovorom od 6. septembra 1915. godine. To je dovelo do nesporazuma i razmirsica, koje su pretile da se pretvore u otvoreni austro-bugarski sukob. Suprotnosti na ovom području došle su do izražaja već u decembru 1915. godine, da bi se kasnije stalno zaoštrevale i u proleće 1916. godine dostigle kulminaciju. Tako je načelnik generalštaba general Konrad (Franz Freiherr Conrad von Hötzendorf) već 20. decembra pisao ministru inostranih poslova baronu Burianu (Stephan Burian Freiherr von Rajecz) da je od vojnog izaslanika u Sofiji pukovnika Lakse (Laxa) dobio izveštaj da Bugari smatraju da su dotadašnjim vojnim angažovanjem u ratu protiv Srbije izvršili svoje obaveze koje su preuzeli vojnom konvencijom i da dalju vojnu saradnju nameravaju da uslove dobijanjem teritorija preko granica koje su predviđene Ugovorom o savezu i Tajnom konvencijom od 6. septembra 1915. godine. Prema ovom izveštaju, bugarske želje išle su, na jednoj strani, za dobijanjem teritorijalnog proširenja na Kosovu i u Albaniji, a na drugoj strani, za povećanjem teritorijalnih aneksija u dolini reke Morave, kako bi Bugari dobili zapadnu obalu sa železničkom prugom do Paraćina. On je takođe pisao da, prema obaveštenjima koje je imao, Nemačka, izgleda, podržava ovakve bugarske ambicije, kao što je i dотле bila sklona da „dokle god nemački interesi nisu direktno povređeni, podržava koncesije trećoj strani na naš račun“. Polazeći od ovih obaveštenja general Konrad je izneo da bi se, s obzirom na neophodnost dalje bugarske aktivne vojne saradnje na Balkanu, složio s teritorijalnim ustupcima u srednjoj Albaniji ako je to bezuslovno nužno, ali da se u pogledu železničke pruge u dolini

⁴ Vid.: A. Митровић, Стварање немачке окупационе зоне и аустроугарске окупационе управе у Србији (јесен 1915 — пролеће 1916), Историјски гласник, Београд, 1—2/1977, 7. i dalje.

Morave, „čije je neograničeno posedovanje od životne važnosti za Monarhiju”, ni na koji način ne čine ustupci Bugarsima.⁵

Pored toga, ponovo je upozorio da je 3. bugarska divizija koja je vodila operacije na teritoriji Prizrena, Đakovice i Prištine, dakle izvan granica određenih Tajnom konvencijom od 6. septembra 1915. godine, odbila da se podredi komandantu 1. austrougarske grenadirske divizije fon Kevešu (von Kövess), a nije htela ni da se povuče s ove teritorije.

Pošto je baron Burijan na sednici Zajedničkog ministarskog saveta u Beću 7. januara 1916. godine severnu i srednju Albaniju označio kao isključivu interesnu sferu Austro-Ugarske⁶, general Konrad mu je 14. januara uputio notu u kojoj je ukazivao da se na ovom području ne može dozvoliti dislokacija bugarskih trupa, izuzev trupa neophodnih za vođenje ratnih operacija tamo gde austrougarska Vrhovna komanda ne može da angažuje dovoljno jake snage. Polazeći od ovakvog stanovišta, general Konrad je objasnio da se, s obzirom na dalje operacije, mora dozvoliti prisustvo bugarskih trupa u Debru, ali je tvrdio da nema nikakvog taktičkog opravdanja za ostajanje bugarskih trupa u Prizrenu, Đakovici, Prištini i Uroševcu, jer ova oblast pripada austrougarskoj okupacionoj zoni. Prisustvo bugarskih trupa na ovom području on je ocenio kao želju da se time steknu prava za buduće trajno prisvajanje ove teritorije. Zato je tražio od Burijana da se diplomatskim putem bugarskoj vlasti energično stavi do znanja da trenutno vojno zaposedanje jedne teritorije ne može da predstavlja razlog za postavljanje zahteva za trajnim posedovanjem ove oblasti i da teritorija Kosova s gradovima Prizrenom, Prištinom i Đakovicom spada isključivo u interesnu sferu Austrougarske Monarhije, koja nema nameru da Bugarskoj čini teritorijalne ustupke dalje od granice predviđene Tajnom konvencijom.⁷

Posle sednice Zajedničkog ministarskog saveta od 7. januara baron Burijan je uputio jedan telegram austrougarskom poslaniku u Sofiji grofu Tarnovskom (Tarnowsky), u kome ga je obavestio da Ministarstvo ima obaveštenja prema kojima ponašanje bugarskog vojnog vođstva daje osnova za verovanje da Bugarska teži teritorijalnom proširenju u Albaniji van granica određenih Tajnom konvencijom od 1915. godine. Zato je poslaniku data instrukcija da u razgovoru s Radoslavovim iznese austrougarski plan u pogledu Albanije, odnosno da se stvori nezavisna albanska država „po mogućnosti u etnografskim granicama”.⁸ Ova izjava Tarnovskog trebalo je da stavi do znanja Radoslavovu da Austro-Ugarska neće dozvoliti bugarsko teritorijalno proširenje niti u Albaniji niti na Kosovu i drugim srpskim teritorijama na kojima živi albanski živalj. Parola o etnografskim granicama „nezavisne” Albanije bila je pogodan paravan ne samo da se spreči bugarski prodor dalje na zapad i eventualno izbijanje Bugarske na Jadransko more već i da se oslabe Srbija i Crna Gora amputacijom ovih oblasti, bez obzira na soluciju koja bude usvojena u pogledu njihove budućnosti.

⁵ Kriegsarchiv, Wien Armeeoberkommando (u daljem tekstu: KA, AOK), Der Weltkrieg, B. Gruppe, Op. br. 19329. Konradovo pismo baronu Burijanu od 20. XII 1915.

⁶ Vid.: Die Protokolle des gemeinsamen Ministerrates der Österreichisch-Ungarischen Monarchie (1914—1918), Budapest 1966, dok. br. 358.

⁷ KA AOK, B Gruppe, Bd. 551, Op. br. 20476, nota generała Konrada baronu Burijanu, od 14. I 1916. i Haus- Hof- und Staatsarchiv, Politisches Archiv (u daljem tekstu: HHStA, PA) Liasse Krieg, Buglarien 1915—1918, pismo general-pukovnika Konrada baronu Burijanu, Op. br. 20. 924, Tješin, 27. I 1916. Konrad precizira da ova opomena Bugarskoj treba da znači: „Dalje ruke”!

⁸ Pri tome je Ministarstvo naročito držalo do toga da razgovor o tom pitanju ne pokreće Tarnovski, već da iskoristi prvu priliku kad Radoslavov pokrene pitanje ratnih ciljeva Austro-Ugarske. (HHStA, PA, I, 1007, Liasse Krieg, Albanien 1916—1918, šifrovani telegram Ministarstva inostranih poslova poslaniku u Sofiji grofu Tarnovskom br. 33, Beć, 16. I 1916.)

Međutim, Bugari nisu pokazivali spremnost da povuku svoje trupe s Kosova. I posle dolaska austrougarske 57. pešadijske divizije na ovo područje, oni su tu ostavili jednu svoju brigadu, iako je glavnina 3. divizije bila povućena. Prilikom posete nemačkom Glavnom stanu u Plesu, gde je 26. januara 1916. godine imao razgovore s vodećim nemačkim ljudima, general Konrad je dobio obaveštenje da su Bugari stavili do znanja Berlinu da su Priština, Prizren i Đakovica osvojeni od strane bugarskih trupa, da su te trupe sada tamo i da žele tamo i da ostanu. Zato je on ponovo uveravao barona Burijana da je neophodno da se bugarskoj vladi dà nedvosmislena izjava u toj stvari, utoliko pre što načelno objavljivanje platoske namere za formiranje samostalne albanske države na etničkim principima ne bi u Sofiji naišlo ni na kakvo razumevanje, za što je već bilo sigurnih znakova.

Sem toga, general Konrad je obaveštavao Burijana da ima izveštaja o bugarskim pripremama za prodor do Drača, gde su se tada nalazile italijanske trupe. General Konrad je podvlačio da austrougarska komanda zbog nedovoljno raspoloživih snaga u Albaniji i teškoća u snabdevanju ne može da odvoji znatnije snage za preduzimanje akcija koje bi isle dalje od reke Mati. To su koristili Bugari, pa su, kako je bio obavešten Konrad, preduzimali pripreme da, u zajednici s Albancima koje organizuju, prođu od Debra preko Elbasana i Tirane do Drača — na svoju odgovornost i za svoj račun. Ovo je podstaklo Konrada da preduzme mere da i jedan austrougarski detašman uz pomoć Albanaca prođe k Draču i da insistira kod ministra inostranih poslova da se kao veoma hitno i neophodno razjasne i razgraniče aneksionistički zahtevi i interesne sfere na albanskoj obali i u unutrašnjosti zemlje, jer bi konkurenčna trka savezničkih trupa bez prethodnog razjašnjenja ovih uslova mogla negativno da utiče na vojnu moć i da optereti odnose između saveznika.

„Pošto ne smatram isključenim da se bugarske trupe uskoro pojave pred Dračem, da bi tamo obezbedile prava „osvajača”, uzimam slobodu da naglašeno ponovim svoju molbu za decidišani stav Vaše Ekselencije u albanskom pitanju”.⁹

Povodom izveštaja generala Konrada da Bugari pripremaju prodor prema Draču Burijan je grofu Tarnovskom uputio telegram u kome ga je instruirao da pogodnom prilikom izjavi Radoslavovu da jedna ovakva akcija „nikako ne može da potkrepi nove bugarske teritorijalne zahteve koji idu preko granice odredene ugovorom”.¹⁰

Tarnovskom je data instrukcija da ne pokreće svojom inicijativom diskusiju o albanskom pitanju, već da čeka da o tome govori Radoslavov, pa da onda on iznese stav Austro-Ugarske (kako se ne bi suviše zaoštravalo pitanje i da se pokaže da je Austro-Ugarska sigurna u svoje pozicije — prim. Z. A.). Tarnovski je iskoristio priliku 30. januara, kada je u razgovoru s njim Radoslavov govorio o budućim granicama Grčke i Crne Gore i pomenuo da bi Grčka trebalo da dobije jedan deo južne Albanije. Tarnovski je tada izneo stanovište austrougarske vlade o albanskom pitanju (nezavisna, životno sposobna Albanija pod protektoratom Austro-Ugarske), ali je to učinio bez naročitog naglašavanja, tako da se Radoslavov na tome nije zadržao već nastavio da izlaže svoje misli.¹¹

Pošto je za početak februara 1916. godine bila planirana poseta kralja Ferdinanda, Radoslavova i generala Žekova Nemačkoj, baron Burijan je preko

⁹ HHStA, I, 874, Liasse Krieg, Bulgarien 1915—1918, pismo načelnika generalstaba general-pukovnika Konrada baronu Burijanu, Op. br. 20. 924, Tješin, 27. I 1916.

¹⁰ HHStA, PA, I, 874, Liasse Krieg, Bulgarien 1915—1918, Burijanov šifrovani telegram poslaniku u Sofiji grofu Tarnovskom, br. 62, Beč, 29. I 1916.

¹¹ HHStA, PA, 874, Liasse Krieg, Bugarien 1915—1918, šifrovani telegram poslanika u Sofiji grofa Tarnovskog baronu Burijanu, br. 108, Sofija, 30. I 1916.

ambasadora u Berlinu princa Hoenloea (Gottfried za Hohenlohe-Schilings-fürst) sondirao nemačkog sekretara za spoljne poslove fon Jagova (Georg von Jagow) o bugarskim željama u odnosu na teritorije zapadno od granice određene tajnim ugovorom od 6. septembra 1915. godine, a posebno o pitanju Albanije. Jagov je odgovorio princu Hoenloeu da je s bugarske strane u pregovorima koji su prethodili potpisivanju tajnog ugovora bilo napomena o personalnoj uniji između Bugarske i Albanije, ali da se posle toga u razgovorima s nemačkom vladom Bugari nisu vraćali na taj problem. Jagov je takođe izrazio uverenje da ne veruje da će prilikom posete Plesu Bugari pokrenuti pitanje Albanije i da se može očekivati samo to da Ferdinand pokrene pitanje strateških korekcija na novoj bugarskoj granici.

Princ Hoenloe nije bio zadovoljan ovim odgovorom i zatražio je da Jagov to pitanje pre posete kralja Ferdinanda raspravi i sa carem Vilhelmom II kako ovaj ne bi bio iznenaden u slučaju da Ferdinand iznese bugarske želje u odnosu na Albaniju. Jagov je obećao da će se o tome pobrinuti.

Jagov je zamolio princa Hoenloea da zatraži od Burijana bliže informacije o austrougarskim planovima u vezi s Albanijom. Ovo je on motivisao činjenicom da mu je s turske strane, a u poslednje vreme i s bugarske, više puta postavljano pitanje šta misli o austrougarskim namerama u Albaniji. „Ukoliko preciznije poznaje naše stanovište, utoliko će bolje moći da podrži Vašu Ekscenciju”, preneo je Hoenloe poruku fon Jagova Burijanu.¹²

Iz nemačkih dokumenata se vidi da ova izjava fon Jagova nije odgovarala njegovom pravom stavu prema austrougarsko-bugarskom sporu oko Albanije i Kosova. U telegramu predstavniku Ministarstva inostranih poslova pri Vrhovnoj komandi Trojtleru (Treutler) on je pisao da se austrougarska vlada plaši da će Bugari, čija je pomoć neophodna za osvajanje Valone i Drača, hteti da zauvek zadrže oblasti koje njihove trupe osvoje i da zato traži od Nemačke da im jasno stavi do znanja da iz albanske akcije ne mogu izvući zaključak da im pripadaju teritorije van granica određenih Tajnom konvenциjom, jer Austro-Ugarska pridaje najveći značaj očuvanju nezavisne Albanije pod austrougarskim protektoratom. Fon Jagov je smatrao da je ova težnja Austro-Ugarske razumljiva s obzirom na potrebu odbrane Jadranskog mora od italijanskih aspiracija za dominacijom i stvaranjem veza s Grčkom, ali je u austrougarskom zahtevu za nemačko posredovanje kod Bugarske video pogodnu mogućnost da se s nemačke strane zastupaju bugarske želje za teritorijalnim proširenjem preko ugovorne granice u Pomoravlju. Pošto nije bio obavešten da li je Ferdinand prilikom sastanka sa carem Vilhelmom II u Nišu precizno izneo bugarske stavove, napomenuo je Trojtleru da bi poseta Ferdinanda i Radoslavova Plesu bila dobra prilika da se to pitanje razjasni.¹³

Pošto je dobio telegram od ambasadora Hoenloea, baron Burijan ga je ovlastio da fon Jagovu dà sledeće poverljivo saopštenje: „U tretiranju albanског problema ja polazim od stanovišta da albanski narod nije manje pozvan i sposoban za samostalan život nego drugi balkanski narodi.“ Baron Burijan je odgovorio da neuspeh koji je doživela odluka Londonske konferencije o uspostavljanju albanske nezavisnosti nema bitne već slučajne uzroke. Tu je on ubrajao uvođenje veštačke internacionalizovane upravne forme, ali pre svega italijansku neiskrenost u saradnji na uspostavljanju nezavisnosti Albanije.

Baron Burijan je smatrao da samostalna Albanija koju Austro-Ugarska želi da formira treba da dobije upravnu formu koja će biti prilagođena prirodnim uslovima i primitivnom nivou zemlje i naroda, pri čemu bi Dvojna Mo-

¹² HHStA, PA, I, 874, Liasse Krieg, Bulgarien 1915—1918, šifrovani telegram ambasadora u Berlinu princa Hoenloea baronu Burijanu, br. 42, Berlin, 31 I 1916.

¹³ Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes, Bonn (u daljem tekstu: PA), Abt. A, Albanien, No 1, Allgemeine Angelegenheiten, Bd. 19, beleška od 31. I 1916. i šifrovani telegram državnog sekretara fon Jagova predstavniku Ministarstva inostranih poslova pri Vrhovnoj komandi Trojtleru, br. 110, Berlin, 31. I 1916.

narhija vodila vrhovni nadzor i podržavala Albaniju u njenom ekonomskom i administrativnom razvitu.

Teritorijalna veza između Austro-Ugarske i Albanije neophodna za predstojeće zadatke, bila bi dvostruka: jedna preko dotadašnje crnogorske obale i druga preko Novopazarskog Sandžaka. Što se granice tiče, Burijan je predviđao da se na severu albanska teritorija proširi delovima Srbije i Crne Gore u kojima živi albanski živalj, da je istočna granica određena sporazumima s Bugarskom, a da će južna granica biti naknadno utvrđena posle ispunjenja obećanja datih Grčkoj za teritorijalno proširenje u južnoj Albaniji kao nadoknada za očuvanje neutralnosti.¹⁴

Kao što se vidi u ovom svom planu Burijan nigde ne spominje mogućnost puštanja Bugarske dalje od granica određenih ugovorom od septembra 1915. godine.

General Konrad je početkom februara ponovo alarmirao barona Burijana u pogledu bugarskih namera. On je pisao da se „u srednjoj Albaniji, očigledno pod bugarskim patronatom”, pojavila jedna „vlada” koja „nam kod sadašnjeg haotičnog stanja u zemlji može priciniti ozbiljne teškoće”. On se nije slagao sa stavom barona Burijana u pogledu podobnosti i zrelosti Albanskog naroda za samostalnost. Smatrao je suviše optimističkom ocenu da je u Albaniji moguća i probitačna jedna primitivna samouprava. Tvrđio je da događaji koji su se zbili u Albaniji poslednjih godina, siromaštvo, potkupljivost i nepouzdanost stanovništva, kao i duboka nacionalna, jezička i verska rascepkanost, zahtevaju da se Albanija „sačuva od navodnog blagoslova samostalnosti”, za koju ona „ni u kom pogledu nije pogodna i zrela”. Prema njemu „samo jedna jaka, sigurna ruka može tamo da uvede red i da iskoreni klicu nesagledivih budućih konflikata”.¹⁵

Polazeći od ovakvog stanovišta, baron Konrad je ponovo sugerisao da se s Bugarskom u najskorije vreme razjasni situacija u pogledu budućnosti Albanije, jer je smatrao potpuno isključenim „da se Bugari, koji vrlo realistički razmišljaju, angažuju u Albaniji samo za ljubav albanske slobode”. Pošto su nam u ovom ratu Bugari neophodni, a oni to vrlo dobro znaju, pisao je Konrad, oni neće dozvoliti da objavljuvajem namere za stvaranje jedne nezavisne Albanije budu zaustavljeni u svojoj akciji za dobijanje jadranske obale. Oni znaju da mi sada ne možemo da tražimo konflikt s njima i svakako će se potruditi da nas silom činjenica primude na jedan sporazum koji vodi računa i o njihovim željama, koje sigurno nemaju za cilj jednu samostalnu Albaniju”. „Ukoliko u ovom pitanju ranije bude stvorena jasna situacija između nas i Bugara, utoliko će biti bolje i za nas i za Bugare — ali takođe i za Albance. Ali jedno ovakvo razjašnjenje hitno mi je potrebno naročito iz cisto operativnih vojnih razloga”.¹⁶

U jednom drugom pismu od početka februara 1916. godine general Konrad je obaveštavao barona Burijana o akciji za formiranje albanskih „dobrovoljačkih” oružanih grupa, koje bi se borile pod komandom austrougarskih oficira. Vrhovna komanda je već 22. decembra 1915. godine izdala uputstvo za formiranje albanskih dobrovoljačkih jedinica. Prema ovom uputstvu bilo je predviđeno da se i na Kosovu formiraju tri dobrovoljačke grupe i to:

¹⁴ HHStA, PA, I, 1007, Liasse Krieg, Albanien 1916—1918, šifrovani telegram barona Burijana ambasadoru u Berlinu princu Hoenloeu, br. 44, Beč 2. II 1916. i PA, Abt. A, Albenien, No 1, Allgemeine Angelegenheiten, Bd. 19, beleška o razgovoru fon Jagova i Hoenloea, 5. II 1916.

¹⁵ HHStA, PA, I, 874, Liasse Krieg, Bulgarien 1915—1918, Pismo general-pukovnika Konrada, načelnika Generalštaba, baronu Burijanu; Ob. br. 21. 173, Tješin, 4. II 1916.

¹⁶ Isto.

a) grupa Albanaca muslimana u regionu Peći i Kosovske Mitrovice jačine 2000—3000 ljudi. Ova grupa bi bila angažovana u pravcu Andrijevice i Podgorice;

b) grupa Albanaca katolika u regionu Đakovice jačine 3000—4000 ljudi, angažovana na pravcu Skadar—Lješ, i

c) grupa Albanača muslimana u regionu Prizrena i Prištine jačine 3000—4000 ljudi, angažovana na pravcu prema Kruji.¹⁷

Baron Burijan je povodom ovakvog plana ukazivao da treba voditi računa o tome da grupisanjem albanskih dobrovoljaca prema verskoj pripadnosti ne bude izazvan rascep i da angažovanje ovih grupa u borbama ne dobije karakter verskog ili plemenskog rata kad se Albanci katolici pod austrougarskom komandom sukobe s Albancima muslimanima iz Srednje Albanije pod vođstvom Esad-paše Toptanija i Italijana.¹⁸

General Konrad se žalio da Ministarstvo inostranih poslova nije dovoljno odlučno i jasno u svom stavu prema pitanju budućnosti Albanije i da zbog toga ne postoje nikakve konkretnе političke smernice o albanskom pitanju, što koriste Bugari da takođe razvijaju svoju političku delatnost s istim ciljevima kao i Austro-Ugarska. On je ukazivao da oni svoju akciju vode s velikom spretnošću i da se ne ograničavaju samo na južnu i srednju, već da pokušavaju da posegnu i na severnu Albaniju.¹⁹

Podatke generala Konrada o bugarskoj akciji u Albaniji potvrđivao je i nemački obaveštajni oficir u Bitolju. On je izveštavao generala Falkehajna da sve više sazревa bugarski plan da sebi naklonjene Albance pomognu oružjem i municijom i pridodaju im bugarske oficire kao vode da bi ih upotrebili za isterivanje Esad-paše i Srba iz Albanije i da prodru u Drač ili Valonu. Prema ovom izveštaju, 29. januara je iz Bitolja otišao za Debar načelnik štaba 3. bugarske armije da u prisustvu uticajnih albanskih prvaka lično predstavi bugarske oficire koji bi vodili albanske odrede, kako bi samom poduhvatu dao veći značaj.²⁰

S vojne tačke gledišta general Konrad, nije mogao da prigovara Bugarima zbog njihove aktivnosti u Albaniji, jer je ta aktivnost imala za cilj stvaranje uslova za proterivanje zajedničkog neprijatelja s tla Albanije. Za Austro-Ugarsku je bilo od najvećeg značaja da se iz Valone proteraju Italijani, koji su se tamo sve više utvrđivali. Međutim, austrougarska Vrhovna komanda nije imala dovoljne vojne snage da sproveđe jedan uspešan napad na Valonu. General Konrad je priznao da ova operacija mora da se prepusti Bugarima. On je više voleo da tu ofanzivu preduzmu Grci nego Bugari, ali Grčka nije mogla biti pridobijena za takvu akciju, koja bi značila napuštanje neutralnosti. S druge strane, Valona je bila od velike strateške važnosti i za bugarske trupe u Makedoniji, jer bi u slučaju jednog prodora Antantinih snaga iz pravca Valone one bile najviše ugrožene. Zato nije moglo da se prigovara eventualnoj bugarskoj ofanzivi i prodoru do Valone. Međutim, general Konrad je strahovao najviše zbog toga što se Bugari nisu ograničavali na vojnu stranu akcije za isterivanje neprijatelja iz Albanije. On jejavljaо da oni na terenu razvijaju

¹⁷ KA, AOK, Der Weltkrieg, B. Gruppe, fasc. 537, Op. br. 19604 od 22. XII 1915.

¹⁸ KA, AOK, isto, pismo predstavnika Ministarstva inostranih poslova pri Vrhovnoj komandi grofa Turna generalu Konradu, br. 8574, Tješin, 28. I 1916.

¹⁹ HHStA, PA, I, 874, Liasse Krieg, Bulgarien 1915—1918, Pismo generala Konrada baronu Burijanu, Op. br. 21.340, Tješin 7. II 1916.

²⁰ Zajedno s načelnikom štaba 3. bugarske armije u Debar je otišao i austrougarski ritmajster princ Vindišgrec (Windischgretz). Princ Vindišgrec je dobio zadatak od austrougarske Vrhovne komande da prikupi informacije o bugarskim namerama u Albaniji. U Debar je otišao s motivacijom da pokret koji organizuju Bugari uskladi s akcijama albanskih dobrovoljaca koje je organizovala austrougarska Vrhovna komanda. (PA, Abt. A, Albanien, Nr 1, Allgemeine Angelegenheiten, br. 19, šifrovani telegram Trojtlera Ministarstvu inostranih poslova br. 70, Ples, 31. I 1916.

agitaciju za prihvatanje bugarskog princa Kirila, mlađeg sina kralja Ferdinanda, za albanskog kneza, umesto proteranog Vilhelma Vida (Wilhelm zu Wied).²¹

Zbog takve vojne i političke situacije u Albaniji i nemoći Austro-Ugarske da se bez bugarske saradnje upusti u borbu s Italijanima za Valonu, Konrad je ukazivao ministru inostranih poslova Burijanu da je krajnje vreme da se stvori jasna situacija u pogledu budućih bugarskih i austrougarskih kompetencija u Albaniji, „jer ako bi se pustilo da se sadašnji zamršeni odnosi slobodno razvijaju mogle bi, s jedne strane, jako izražene specijalne težnje Bugara u Albaniji da dovedu do neugodnih trivenja, pa čak i do konflikata, koji, s obzirom na opšte stanje, bezuslovno moraju da se izbegavaju, a s druge strane, situacija stvorena snagom oružja mogla bi ranije ili kasnije da nas stavi pred svršeni čin koji bi političke planove Vaše Ekselekcije za budućnost učinio iluzornim“. Bugari sigurno ne bi napustili ono što su u Albaniji postigli oružjem. Diplomatske intervencije u tom momentu ne bi više imale nikakvog dejstva. Iz iznetih razloga general Konrad je insistirao kod barona Burijana da odustane od svog programa koji je predviđao stvaranje nezavisne Albanije pod austrougarskim protektoratom, pri čemu je naglašavao da mu jedan takav program zbog oružanog angažovanja Bugarske u Albaniji izgleda prevažidjen. Umesto toga general Konrad je predlagao da se odmah i precizno odrede granice teritorijalne kompenencije, jer bi samo i jedino tako moglo da se okonča postojeće zamršeno stanje. Kao najpogodniju granicu za Austro-Ugarsku, s vojne tačke gledišta, označio je reku Škumbu.²²

Ako se znaju raniji stavovi generala Konrada o anektiranju severne Albanije Austro-Ugarskoj, onda se može zaključiti da je on početkom 1916. godine bio spremam da se pomiri s bugarskim zakoračenjem u Albaniji, pa čak i s izbijanjem na jadransku obalu, s tim da to ne ugrozi austrougarske interese na teritoriju severno od reke Škumbe.

Pošto je istog meseca predstojala poseta kralja Ferdinanda, predsednika vlade Radoslavova i ministra rata generala Žekova Nemačkoj i Austro-Ugarskoj, baron Burijan je naložio poslaniku u Sofiji grofu Tarnovskom da se kod Radoslavova obavesti o bugarskim planovima u Albaniji. U to vreme je s bugarske strane pokrenuto pitanje potpune likvidacije Srbije i povećanja teritorije koja bi pripala Bugarskoj, odnosno pomeranja ugovorne granice dalje na zapad. Ovo pitanje je Radoslavov pokrenuo i u razgovoru s austrougarskim poslanikom grofom Tarnovskim. Ovaj je iskoristio tu priliku i pitao Radoslavova da li postoje tačke na albanskoj teritoriji koje je okupirala bugarska vojska. Radoslavov je odgovorio da ne zna sasvim tačno, ali čak ako bi bugarske trupe prodrle duboko u Albaniju, to ne znači da će one tamo i ostati. Međutim, on je pri tome naglasio da se još ne zna šta će biti s Albanijom i da mu je to i general Falkenhajn rekao u Nišu.²³

Na ovu Radoslavovljevu primedbu grof Taranovski je odmah odgovorio da u Beču znaju tačno šta će se s Albanijom dogoditi, odnosno da se želi stvaranje samostalne Albanije po mogućnosti u etničkim granicama. Što se tiče izjave generala Felkenhajna, grof Tarnovski je pokušao da je objasni time što Nemačka nema direktnog interesa u Albaniji. Radoslavov se složio s konsta-

²¹ Kao nap. 19. Vojni izaslanik u Sofiji izveštavao je da „vaspitač princa Kirila treba da učestvuje u ekspediciji u Albaniji koju Bugari pripremaju. On dodaje da nije isključeno da je ovo u vezi s pokretom koji su Bugari inicirali u Albaniji da se pomenuti princ doveđe na albanski presto“. (HHStA, isto, šifrovani telegram grofa Turna baronu Burijanu, br. 842, Tešen 28. I 1916.

²² Kao nap. 19.

²³ Misli se na razgovore koji su vođeni za vreme sastanka cara Vilhelma II i kralja Ferdinanda u Nišu 1916. godine, kada su u njihovoj pratišći bili i načelnici generalštabova. Vid.: H. R. M a d o l, *Ferdinand von Bulgarien. Der Traum von Byzanz*, Berlin 1931.

tacijom da Nemačka nema interesa u Albaniji i podvukao da razboriti ljudi u Bugarskoj takođe ne misle na Albaniju i smatraju da je Bugarska priključenjem Makedonije dovoljno stekla, ali da ima pojedinaca koji drukčije misle. Grof Tarnovski je potvrđio da se ovi glasovi stalno javljaju i utiču na stvaranje mišljenja o navodnoj bugarskoj želji za personalnom unijom ili secundogeniturom,

Podsetio je da je to u suprotnosti sa stavom koji je Ferdinand zauzeo u pitanju Albanije u toku pregovora za sklapanje saveza u jesen 1915. godine, kada je lično precrtao član u predlogu teksta tajne konvencije u kome je tražena saglasnost Centralnih sila za sklapanje bugarsko-albanske personalne unije posle završetka rata. Pozivajući se na to, grof Tarnovski je sugestivno tvrdio da pomenute glasove smatra izmišljotinama, jer su u suprotnosti s Ferdinandovim stavom. Radoslavov je ove glasove označio kao neosnovane i ukazao da je kralj Ferdinand uvek bio obazriv i da je septembra 1915. godine precrtao stav o Albaniji vodeći računa o austrougarskim interesima u toj zemlji.²⁴

Početkom februara su u austrougarsku Vrhovnu komandu stigle vesti da su Bugari uputili u Prizren organe civilne uprave, koje su još više zaoštavale situaciju. To je do najveće mere uzbudilo generala Konrada, koji je iz takvog bugarskog poteza izvukao zaključak o jasnoj nameri Bugarske da ove oblasti zauvek prisvoji. Tim povodom je odmah preko predstavnika Ministarstva inostranih poslova pri Vrhovnoj komandi grofa Turna uputio telegram baronu Burijanu u kome ga je informisao o novom bugarskom potezu i insistirao da je nužno „najhitnije s Bugarima razjasniti situaciju u pogledu Albanije i obale (jadranske — prim. Ž.A.), kao i u pogledu naše isključive kompetencije u onim oblastima Srbije koje shodno odredbama ugovora (Tajna konvencija od 6. septembra 1915. godine — prim. Ž.A.) ni u kom slučaju neće pripasti Bugarskoj“. „Uspostavljanje bugarske civilne uprave u prostoru Prižen—Kačanik—Priština—Mitrovica ne možemo dozvoliti ni pod kojim uslovima i ja molim Vašu Ekseleniju da u ovom smislu najhitnije preduzme potrebne mere“. Istovremeno general Konrad je obaveštavao da je 3. armiji dao naređenje da na ovom području ne respektuje nikakve bugarske civilne organe vlasti i da samo austrougarske komande imaju vlast naređivanja na osnovu vojnih načela.²⁵

Burijan je odmah naložio poslaniku u Sofiji da uloži protest kod Radoslavova.²⁶ Tarnovski je to učinio 7. februara, ali je Radoslavov odgovorio da nije upoznat s ovim pitanjima i da je to verovatno delo lokalnih komandanta. On je istakao da je prekoračenje linije određene Tajnom konvencijom od 6. septembra 1915. godine rezultat vojnih operacija ili, pak, toga što mnogi komandanti ne znaju tačan sadržaj Konvencije ali da takvi slučajevi ne znače prejudiciranje konačnog rešenja. On je tvrdio: „Bugarska vlada neće tražiti nikakvu teritoriju koja leži van granica priznatih tajnim ugovorom“. Tarnovski je pozdravio ovaku Radoslavovljevu izjavu, ali je napomenuo da se uvođenje civilne uprave u Prižrenu ne slaže s tim stavom, što je Radoslavov priznao i obećao da će „stvar izvideti“.²⁷

²⁴ HHStA, PA I, 874, Liasse Krieg, Bulgarien 1915—1918, šifrovani telegram poslanika u Sofiji grofa Tarnovskog ministru inostranih poslova baronu Burijanu, br. 1589, Sofija 8. II 1916.

²⁵ HHStA, isto, šifrovani telegram predstavnika Ministarstva inostranih poslova pri Vrhovnoj komandi grofa Turna baronu Burijanu, dostavlja tekst teleograma generala Konrada, bez broja i datuma, ali se iz drugih dokumenata vidi da je telegram od 5. ili 6. II 1916.

²⁶ HHStA, isto, šifrovani telegram barona Burijana grofu Tarnovskom, br. 77, Beč, 6. II 1916.

²⁷ HHStA, isto šifrovani telegram grofa Tarnovskog baronu Burijanu, br. 123, Sofija, 7. II 1916.

Početkom februara bugarski kralj Ferdinand, predsednik vlade Radoslavov i ministar rata general Žekov bili su u zvaničnoj poseti Nemačkoj i u Plesu imali razgovore s nemačkim predstvincima. I ovom prilikom oni su insistirali na potpunoj podeli Srbije. Tražili su da bugarska granica u Srbiji i Albaniji bude pomerena dalje na zapad do linije: Dunav između Grocke i Smedereva — Seone — Velika Krsna (uključno) — zapadno od Kusatka — zapadno od Ratara — zapadno od Rašina — kota 397 — Botunje — Sabanta — Crni vrh (kota 919) — Samar (kota 959) — Goč — Željin (kota 836) — Ploča — 5 km zapadno od kote 1783 — kota 1705 — kota 1682 — Bajgora — Karas — Kraće — Starica — Đurđevik — Novo Selo — Delova — Gješkova — Crmljan — zapadno od Kusneni — Vranište — kota 1070 — Fani — Kreja — kota 1211 — Mali Doje (kota 2150) — kota 1300 — Teke Balim — kota 1424 — Orhenina — Miraha — kota 1760 — kota 1728 — Selca Gora — Tresova — kota 1080, južno od Prespanskog jezera.²⁸

Ferdinand i Radoslavov su naročiti značaj pridavali dobijanju Prištine i Prizrena. S nemačke strane njima je savetovano da o toj želji otvoreno razgovaraju u Beču.²⁹

Na istom sastanku Ferdinand i Radoslavov su pokrenuli i pitanje budućnosti Albanije. Nemačka je odlučno podržala tezu austrougarskog Ministarstva inostranih poslova da deo Albanije koji ostane posle zadovoljenja grčkih pretenzija treba u nekoj formi da potpadne pod austrougarski protektorat, a da se ne dozvoli bugarski prođor na jadransku obalu preko Albanije.³⁰ Nemački predstavnici su pokušali da Ferdinand, Radoslavova i Žekova ubede u opravdanost austrougarskih planova u vezi s Albanijom. Ferdinand se nije slagao s austrougarskim protektoratom nad Albanijom ali, nije otvoreno isticao bugarske pretenzije, već je zastupao tezu o formiranju samostalne albanske države pod jednim turskim princem.

Bugarski stav za postavljanje turskog princa za kneza Albanije ocenjen je u Berlinu kao manevar i prvi korak za uspostavljanje buduće bugarske vlasti nad Albanijom.³¹ U telegramu generalu Ludendorfu fon Jagov je ovako ocenio Ferdinandove aspiracije prema Albaniji: „Kralj Ferdinand je na početku (misli se na avgust 1915. godine — Ž.A.) odlučno želeo aneksiju Albanije Bugarskoj, ili najmanje jednu personalnu uniju. Tome teži još i sada uprkos poricanja.“ Osnovu za ovaku ocenu Jagov je video u Ferdinandovim zahtevima za aneksiju teritorija zapadno od granica predviđenih tajnim ugovorom od 6. setembra 1915. godine, koje je izneo za vreme razgovora u Plesu februara 1916. godine. Ovi zahtevi su uključivali i aneksiju Elbasana, čime bi Albanija bila reducirana na uzak priobalni pojaz. Prema oceni Jagova, Ferdinand je očekivao da bi ovaj preostali deo Albanije kasnije sam po sebi pri-

²⁸ PA, Deutschland 128, No 8, Bd. 19, list 63, br. As 503 od 10. II 1916.

²⁹ PA, Abt. A, Der Weltkrieg, No 20e, šifrovani telegram državnog sekretara fon Jagova nemačkoj ambasadi u Beču, Ples, 11. II 1916. PA, isto, Deutschland 128, No 8, Bd. 19, list 63, beleška br. 503 od 10. II 1916.

³⁰ Suština austrougarske politike u Albaniji najbolje je izneta u telegramu fon Jagova generalu Ludendorfu (Erich von Ludendorff), iz koga se vidi da Austro-Ugarska zastupa gledište o nezavisnosti Albanije pod svojim protektoratom sanio zato što je smatrala da bi tako mogla lakše da vlada Albanijom nego da je jednostavno anektira. „Austro-Ugarska želi autonomnu Albaniju jer se Albancima na ovaj način može najbolje upravljati“ (*L'Allemagne et les problèmes de la paix pendant la première guerre mondiale*, publiée par A. Scherer et J. Grunewald, I Paris, 1962, 349).

³¹ Fon Jagov je pisao: „Vorraussichtlich war letzterer nur als Vortfrucht für eine bulgarische Herrschaft gedacht, obgleich dies ausdrücklich in Abrede gestellt wurde“. (PA, Abt. A-Der Weltkrieg, No 20e, šifrovani telegram fon Jagova ambasadoru u Beču Čirškom, Ples, 11. II 1916).

pao Bugarskoj.³² Prema liniji koja je pokazivala bugarske pretenzije na anekciju albanskih teritorija ovoga puta nije zahtevan Elbasan, ali je verovatno to izneto u toku razgovora, jer su u Elbasanu već bile dislocirane bugarske trupe.³³

Pose posete Plesu kralj Ferdinand, Radoslavov i Žekov otišli su u posetu Austro-Ugarskoj. General Konrad je smatrao da će ta poseta biti dobra prilika da se rasčiste sporna pitanja u odnosu na Kosovo i Albaniju. Uoči ove posete on je Ministarstvo inostranih poslova obavestio da je Vrhovna komanda prinuđena da, iako nerado, s bugarskom Vrhovnom komandom sklopi sporazum o uvođenju bugarskih trupa u operacije u Albaniji u pravcu Valone kako bi ona bila oduzeta od Italijana. On je tim povodom izneo svoje čvrsto uverenje da će prepuštanje ovog pravca Bugarima imati posledice u pogledu teritorijalnih aspiracija, jer će oni jednostavno hteti da ostanu stalno tamo gde njihove trupe doprnu. „Ja smatram da je moja dužnost da Vašoj Ekselenciji naglašeno skrenem pažnju na ovu sasvim neizbežnu posledicu jednog vojnog sporazuma s Bugarskom u pogledu operacijskih područja. Naime, jedan ovakav sporazum pretpostavlja da se zasniva na jednoj realnoj političkoj nameri. Samo za jednu ovaku nameru i za jedan pozitivan cilj nači ćemo razumevanje kod Bugara.“ Zato je Konrad tražio da se o zajedničkoj vojnoj akciji u Albaniji s Bugarskom prethodno postigne diplomatski sporazum, koji bi bio osnova za vojni sporazum, jer austrougarski interesi u Albaniji ne mogu da se zaštite od Bugara oružanom silom. Pošto je očekivao da će prilikom predstojeće posete Tješinu general Žekov postaviti pitanje Albanije, želeo je da ima razjašnjen stav. On je ukazivao da će kao južnu granicu austrougarske operativne zone označiti liniju: Debar—Elbasan—reka Škumba. „Ja izričito izjavljujem, da mi južno od ove linije moramo da dopustimo vojničko uključenje Bugara i da će oni iz toga izvući političke konsekvene“.³⁴

Burijan je tih dana dobio izveštaje poslanika u Sofiji grofa Tarnovskog o korektnom držanju Radoslavova (br. 123. i 128. od 7. i 8. II 1916), pa je odmah odgovorio grofu Turnu da skrene pažnju generalu Konradu na korektan ton Radoslavova i ukaže da njegove izjave Tarnovskom nisu ostavile nikakvu sumnju da bi austrougarski planovi u Albaniji mogli da dovedu do sukoba interesa s Bugarskom, pa da, prema tome, pred Vrhovnom komandom stoji otvorena mogućnost da u direktnim razgovorima s bugarskom Vrhovnom komandom rasčisti sva pitanja vojne prirode, koja dolaze u obzir u vezi sa zajedničkom vojnom akcijom u Albaniji. Burijan je takođe smatrao da može da se postigne sporazum o operacijskim zonama bez prejudiciranja austrougarskog političkog programa, uz težnju da austrougarska zona bude što veća i bez ičega što bi od strane Bugara moglo da se shvati kao obećanje u pogledu granica posle završetka rata.³⁵

General Konrad je odgovorio da će odmah razgovarati s generalom Žekovim i da tom prilikom neće ostaviti nikakvu sumnju da učešće bugarske

³² PA, Abt. A, Der Weltkrieg, No 20e, Telegram fon Jagova generalu Ludendorfu, br. 1233, Berlin, 8. II 1916. vid.: B. H r a b a k, *Shqiperia në planet austro-gjermane mbi ndryshimin e gjendjes politike ne Balkan (1914—1918)*, Përparimi, Priština 4/1969, 273.

³³ Steglüh takođe piše da su Bugari u Plesu postavili zahtev za dobijanje Elbanasa. (S t e g l i c h, Wolfgang, Bündnissicherung oder Verständigungsfrieden, Göttingen, Berlin, Frankfurt, 1958, 109).

³⁴ HHStA. PA, I, 874, Liasse Krieg, Bulgarien 1915—1918., Pismo generala Konrada predstavniku Ministarstva inostranih poslova pri Vrhovnoj komandi grofu Turnu, br. 21379, Tješin, 9. II 1916. Ovo pismo generala Konrada grof Turn je u prepisu dostavio kao prilog svom izveštaju baronu Burijanu, br. 8906, Tješin, 9. II 1916.

³⁵ HHStA, PA, I, 874, Liasse Krieg, Bulgarien L 1915—1918, Pismo barona Burijana grofu Turnu, br. 622, Beč 10. II 1916.

vojske u operacijama za isterivanje Italijana iz Valone ni u kom slučaju ne znači prejudiciranje budućeg resenja albanskog pitanja.³⁶ Međutim, istog dana stigla je nova vest, koja je još za jednu nijansu pojačala nepoverenje generala Konrada u bugarske namere na Kosovu i u Albaniji. Naime, bio je obavešten da su Bugari pored već uspostavljenih organa civilne uprave u drugim mestima osnovali takve organe i u Đakovici. On je odmah od ministra inostranih poslova barona Burijana tražio da Ministarstvo inostranih poslova preduzme energičnu akciju kod Radoslavova. „Korektni ton bugarskog predsednika vlade nije dovoljan za praksu i sam ton uopšte ne garantuje i jedno korektno i koncilijsko delovanje Bugara.“ Konrad je opominjao da se odnosi toliko zaoštravaju da mogu dovesti i do oružanog sukoba. On je pisao: „Molim Vašu Ekselenciju za što skoriju pomoć, jer moram da odbijem svaku odgovornost za posledice postupka Bugara, koji će neizostavno dovesti do vojnog konflikta“.³⁷

Istog dana general Konrad je imao razgovor s Radoslavovim i Ferdinandom za vreme rucka u Tjentšinu. Tom prilikom je Ferdinand izneo bugarske pretenzije na priključenje Prizrena, Prištine i drugih delova Kosova. To je dovelo do oštrog sukoba, jer je Konrad tražio da se bugarske trupe povuku do linije odredene tajnim ugovorom.³⁸ U pismu baronu Burijanu general Konrad je pisao da će imati još prilike da razgovara s Radoslavovim, ali da je i prvi razgovor bio dovoljan da uvidi kako su bila tačna njegova naslućivanja da Bugari postavljaju sasvim odredene teritorijalne aspiracije na oblasti Priština, reci, Prištine, Kosova pojma; da su tamo s određenim ciljem uveli civilnu upravu i putem posete kralja Ferdinanda Prištini već uspostavili uske kontakte s tamoznjim prvacima. On je izvestavao: „Bugarska polazi sa stanovišta da je u Konvenciji (od 6. septembra 1915. godine — Z.A.) doneta odluka samo u pogledu odvajanja oblasti koje leže istočno od ugovorne linije, a ne i u pogledu onih koje leže zapadno od ove linije, što ja, na žalost, nisam mogao da negiram pošto kod nas nikad nije bilo jasno šta treba da se dogodi s ovim oblastima. Radoslavov je samo u pogledu Đakovice obećao da će nesporazumi biti odmah okončani. U naš razgovor se mešao kralj, koji je gore navedenim pretenzijama dao sasvim određeni naglasak i dodao da je stanovništvo u ovoj oblasti pretežno bugarsko, što sam ja svakako pobijao i ukazao na Albance, muslimane, koji tamo žive, kao i na podelu sandžaka u starom Turском Carstvu“. U pogledu budućnosti Srbije nije bilo sukobljavanja. General Konrad je sa zadovoljstvom javljao Burijanu da je Radoslavov delio njegovo više puta izneto mišljenje „da je puna aneksija od strane Monarhije jedino razborito rešenje“. U stvari Bugari su ovim nudili potpunu podelu Srbije da bi ostvarili pretenzije na anektiranje teritorija do linije iznete u Plesu, koja je uključivala zapadno Pomoravlje, Kosovo i deo Albanije.³⁹

U razgovorima između generala Konrada s generalom Žekovim i Radoslavovim 13. februara došlo je do daljeg zaoštravanja. Konrad je tražio da se bugarske trupe evakuišu iz oblasti Kosova. Bugari su to odbili pozivajući se na ratno pravo, jer su bugarske trupe osvojile ove oblasti. Ferdinand se tim povodom žalio grofu Turnu. Turn u svom izveštaju Burijanu piše da je

³⁶ HHStA, isto, Pismo grofa Turna baronu Burijanu, br. 8956, Tješin, 11. II 1916.

³⁷ HHStA, isto, prepis pisma generala Konrada baronu Burijanu upućenog preko grofa Turna, br. 21442, Tješin, 11. II 1916.

³⁸ PA, Abt. A, Der Weltkrieg, No 20e, šifrovani telegram državnog sekretara fon Jagova generalu Ludendorfu, br. 1233, Berlin, 8. II 1916. Vid.: Hermann Wendel, *Der Kampf der Südslawen um Freiheit und Einheit*, Frankfurt/Main 1925, 659–660.

³⁹ HHStA, PA, I 874, Liasse Krieg, Bulgarien 1915–1918, pismo generala Konrada baronu Turnu (za barona Burijana), br. 21481, Tješin, 12. II 1916.

Ferdinand bio „očigledno vrlo uzbudjen” i da se „gorkim rečima” žalio na držanje generała Konrada, koga je označio kao svog neprijatelja. On je naglasio da je Konradov zahtev uperen protiv prestiža Bugarske i da predstavlja uvredu njegove ličnosti. Izrazio je svoju odlučnost da neće popustiti i po cenu oružanog sukoba s Austro-Ugarskom. Ogorčen stavom generała Konrada, Ferdinand je izjavio da misli samo na to kako što pre da oputuje i da se pita kako je moguće da pod takvim okolnostima putuje u Beč, kako je bilo planirano. Turn je odgovorio pomirljivim tonom da postoji ugovor o teritorijalnim pitanjima i ako Bugarska ima želje koje idu preko toga, onda to može da bude predmet mirnog razmatranja, a da niko ne želi da umanji prestiž Bugarske niti da vreda kralja, ali Ferdinand nije poklanjao pažnju ovoj izjavi.⁴⁰

Posle ovog razgovora Ferdinand je imao razgovor i s velikim knezom Fridrihom (Erzherzog Friedrich). I njemu je izneo iste žalbe i iste argumente u pogledu teritorije Kosova koju je tražio za Bugarsku i izjavio da sigurno neće dozvoliti da ga privole da tu teritoriju napusti. Veliki knez Fridrik je nastojao da umiri Ferdinanda i privoleo ga da ne otkaže ručak koji je bio zakazan za 13. februar i ne oputuje natrag u Sofiju. Obećao je takođe da će otići i u Beč.⁴¹

Konrad je situaciju shvatio toliko ozbiljno da je pomišljao na mogućnost oružanog sukoba s Bugarskom. Međutim, on je bio svestan da je Austro-Ugarska bila slaba da se na to odluči. U poruci baronu Burijanu, koju je uputio preko grofa Turna, Konrad je u najstrožem poverenju izjavio: „Ne uzimajući u obzir neophodnost izbegavanja oružanog sukoba s Bugarskom, mi ne raspolažemo trupama koje bi tamo mogle da sprovedu naše zahteve. Naprotiv, nama stoje na raspolaganju samo represalije u lifierovanju ratnog materijala”.⁴²

Grof Turn je izveštavao Burijana da su duhovi nešto umireni 13. februara posle podne, kada je priređen zajednički izlet do Lomne. U vozu i na izletu nastavljeni su razgovori. Grof Turn je dobio utisak da je sukob izglađen⁴³ i ocenio je da su stvoreni uslovi da se o čitavom problemu mirno raspravlja, iako su Bugari ostali na svojim pozicijama. „Izgleda da su iznenadeni zahtevom za povlačenjem iz ovih oblasti i to su shvatili kao uvredu”, pisao je Turn i dodaо da oni ne shvataju zašto se od njih traži da odmah evakuuišu teritoriju Kosova kad pitanje njene buduće sudbine još nije rešeno. To su okarakterisali kao nepoverenje koje mora da šteti njihovom prestižu. Turn je zaključio da Bugari neće pristati da odmah evakuuišu pomenute teritorije, a da bi kasnije pristali na to pod uslovom da te teritorije Austro-Ugarska traži za sebe, ali ne i ako ih traži za neku drugu zemlju odnosno za Albaniju ili Srbiju.⁴⁴

Međutim, istog dana uveče ponovo je došlo do zaoštravanja sukoba. Nama, pošto je dobio obaveštenje od strane Vrhovne komande o uvođenju organa civilne uprave od strane Bugara u Prizrenu i Đakovici, Burjan je 12. fe-

⁴⁰ HHStA, isto, šifrovani telegram grofa Turna baronu Burijanu, br. 871, Tješin, 13. II 1916.

⁴¹ Isto i šifrovani telegram grofa Turna baronu Burijanu, br. 870. Tješin, 12. II 1916. Fon Masov je smatrao da je Ferdinand u Tješinu pokušao da gumi razljučenost i preteće držanje, ali da je na diskretnu opomenu Velikog kneza Fridriha da je to besmisleno i neprkladno, odmah izmenio stav i postao ljubazan i predusretljiv.

⁴² HHStA, PA, I, 874, Liasse Krieg, Bulgarien 1915—1918, šifrovani telegram grofa Turna baronu Burijanu, br. 872, Tješin, 13. II 1916.

⁴³ On je pisao da se kralj Ferdinand prijateljski rastao s Velikim knezom Fridrihom i generalom Konradom i da su takođe umireni i Radoslavov i general Žekov. HHAtA, PA, I, 874, Liasse Krieg, Bulgarien 1915—1918, šifrovani telegram grofa Turna baronu Burijanu, br. 873, Tješin, 13. II 1916.

⁴⁴ Isto.

bruara naložio poslaniku u Sofiji grofu Tarnovskom da „u prijateljskoj formi” zatraži da se ove mere cpozovu.⁴⁵

Tarnovski je odmah intervenisao u Ministarstvu inostranih poslova. O tome su Radoslavov i Ferdinand dobili izveštaj iz Sofije, u kome je naglašeno da je zahtev grofa Tarnovskog za povlačenjem bugarskih trupa s Kosova ličio na „Befehl”. To je još više razljutilo Ferdinanda. On je u razgovoru s generalom grofom Herberštaјnom u toku večere 13. februara 1916. izjavio da se neće i ne može pokoravati takvim naređenjima, koja su uperena protiv časti njegove zemlje i njega lično i da neće „na jedan pokret ruke” evakuisati oblasti koje je osvojila bugarska vojska.⁴⁶ Grof Herberštaјn je nastojao da ga umiri i objasni da su u Beču isto tako bili iznenadeni kad su saznali da je bugarska vojska zaposela teritorije van granica predviđenih tajnim ugovorom od 6. septembra 1915, a da pri tome uopšte nije bila konsultovana Austro-Ugarska i ponaša se kao da te oblasti definitivno pripadaju Bugarskoj. Na to je Ferdinand odgovorio da su i operacije koje je vodila bugarska vojska išle preko obaveza predviđenih tajnim ugovorom kako u pogledu brojnosti upotrebljenih trupa i veličine teritorije na kojoj su ratovale tako i jačine neprijateljskih snaga s kojima su se sučelile. On je tvrdio da Bugarska ni ubuduće neće izbegavati obaveze, ali da traži i odgovarajući tretman.⁴⁷

Izveštavajući o ovome grof Turn je pisao da je iz svih razgovora u Tješinu dobio utisak da se ne može izbeći izvesno izlaženje u susret Bugarima ukoliko se ne želi da u odnosima s njima dode do opasnog rascepa. „U Vrhovnoj komandi su načisto s tim da su nama u odnosu na Bugarsku sada u izvesnoj meri vezane ruke pošto je dalja kooperacija Bugarske u vojnem pogledu neophodna, a raskid s njom, koji bi je odveo u lager naših neprijatelja, gde bi sigurno naišla na prijem raširenih ruku, značio bi katastrofu, čije posledice nikako ne bi mogle da se pokriju. U odnosu na ovakvu eventualnost, značaj pripadnosti oblasti koje su sada u pitanju izgleda, svakako, zanemarujući.” Turn je pisao da i car u tim pitanjima ima isto gledište, iako ga nije izričito ovlastio da govori u njegovo ime.⁴⁸

Povodom izveštaja generala Konrada baron Burijan je odgovorio da u pitanju budućnosti oblasti Prizren—Priština, sem Đakovice, koja treba da

⁴⁵ HHStA, PA, I, 874, Liasse Krieg, Bulgarien 1915—1918, šifrovani telegram barona Burijana grofu Tarnovskom, br. 85, Beč, 12. II 1916.

⁴⁶ Tarnovski u telegramu Burijanu od 14. II 1916. godine ne govori da je postavio zahtev za povlačenjem trupa, već za opozivanjem naređenja za uvođenje organa civilne uprave u Prizrenu i Đakovici. Prema istom telegramu, generalni sekretar bugarskog Ministarstva inostranih poslova Kosev izjavio je da je u pitanju nesporazum i da se ne radi o uspostavljanju organa civilne uprave u Đakovici, već o instaliranju telegraфа, a da je austrougarski oficir tražio da se telegraf odstrani u roku od 48 sati, što je general Žostov zabranio svojim podređenim vojnim organima. Grof Tarnovski je tražio da vlada preporuči generalu Žostovu da izmeni svoju naredbu, ali je Kosev odgovorio da zbog odsutnosti Radoslavova i generala Žekova to nema ko da učini. (HHStA, PA, I, 874, telegram grofa Tarnovskog Burijanu br. 142, Sofija, 12. II 1916) Pošto su posle Tješina Ferdinand, Radoslavov i Žekov dolazili u Beč, gde su predstojali pregovori s Burijanom, ovaj je telegrafisao poslaniku u Sofiji grofu Tarnovskom da dok traju pregovori u Beču ne preduzima nikakve korake po pitanju uvođenja civilnih organa vlasti na Kosovu, da se odnosi ne bi zaoštravali i otežali pregovore. (HHStA, PA, I, 874, telegram barona Burijana grofu Tarnovskom, br. 97, Beč 15. II 1916.) Tarnovski je objasnio Burijanu da on nije tražio povlačenje bugarskih trupa s Kosova, te da nije krivac za inkriminisani „Befehl”, niti je to pukovnik Laksa, vojni izaslanik u Sofiji, već verovatno austrougarski komandant u Đakovici. Ovo se kasnije pokazalo kao tačno. (HHStA, PA, I, 874, telegram grofa Tarnavskog baronu Burijanu, br. 145, Sofija, 16. II 1916.).

⁴⁷ HHStA, PA, I, 874, Liasse Krieg, Bulgarien 1915—1918, šifrovani telegram grofa Turna baronu Burijanu, br. 875, Tješin, 14. II 1916.

⁴⁸ Isto.

pripadne Crnoj Gori, ostaje na stanovištu da ona treba da pripadne Albaniji, ali da prisutnost bugarskih trupa na ovoj teritoriji ne mora da znači i prejedicanje budućeg rešenja odnosno da Bugarska ne mora iz te činjenice da izvlači politički zaključak da te oblasti treba da pripadnu njoj, pa da zbog toga ova dva pitanja treba odvojeno posmatrati. Njemu ni uvođenje vojne etapne uprave na terenu nije izgledalo kao prejudiciranje buduće pripadnosti okupiranih teritorija. Smatrao je da u tim oblastima nije bilo potrebno uvođenje civilnih vlasti, pa da zato „do daljnog“ treba da ostanu vojne etapne uprave.⁴⁹

General Konrad se nije slagao s Burijanovim stavovima da se buduća sudska teritorije Kosova i tadašnje prisustvo bugarskih trupa odvojeno posmatraju. On je takođe isticao da ne vidi veliku razliku između redovnih civilnih organa vlasti i etapne vojne uprave kad je u pitanju prejudiciranje buduće pripadnosti ovih oblasti.⁵⁰

Pošto su u Beću predstojali razgovori s Ferdinandom, Radoslavovim i generalom Žekovim, baron Burijan je od konzervativnog generala Konrada zatražio detaljnije objašnjenje o suštini sukoba u Tještinu. General Konrad je odgovorio da je u prvoj liniji tražio ne da Bugari odmah povuku svoje trupe s teritorije zapadno od granica predviđenih Tajnom konvencijom od 6. septembra 1915. godine, već da se najpre zvanično odreknu aspiracija na ove teritorije. Radoslavov i general Žekov su obećali da neće tražiti priključenje Đakovice, ali su ostali na zahtevu za aneksijom Prizrena i Prištine.⁵¹

Polazeći od ovoga, baron Burijan je u svojim razgovorima s kraljem Ferdinandom, Radoslavovim i Žekovim u Beću nastojao da im stavi do znanja da nikako ne dolazi u obzir priključenje ovih teritorija Bugarskoj. On je to utkao u izlaganje o liniji buduće austrougarske politike na Balkanu. Kao osnovno načelo ove politike on je naveo da sva teritorija koja leži zapadno od granice predviđene ugovorom o savezu i Tajnom konvencijom od 6. septembra 1915. godine spada isključivo u austrougarsku uticajnu sferu. Ukaživao je da je austrougarska vlada bezrezervno priznala bugarske teritorijalne aspiracije koje su obezbeđene pomenutim ugovorom, ali da se mora energično suprostaviti težnjama da se bugarska vlast proširi dalje na zapad, jer bi Bugarska time „ometala koncepciju jedne životnospособне Albanije“. Sem toga, Burijan je opominjao da je celokupno stanovništvo zapadno od granice određene tajnim ugovorom nebugarsko i da bi dalje teritorijalno proširenje prevazišlo granice ionako teškog zadatka koji proizlazi iz potrebe za asimilacijom već dobijenih oblasti.⁵²

Svoje zahteve za aneksijom teritorija na Kosovu zapadno od granice određene Tajnom konvencijom od 6. septembra 1915. godine bugarski vladajući faktori motivisali su time da je Bugarska dala veći doprinos u ratu nego što je bila obavezna prema Vojnoj konvenciji i da su upravo ta mesta osvojena od strane bugarskih trupa. Burijan je odbijao ove argumente kao neosnovane. Tvrđio je da se Bugarska borila protiv zajedničkog neprijatelja i u svoju korist, a ne samo u korist Austro-Ugarske, pa to ne može da koriguje granice određene Tajnom konvencijom, koja pomenute gradove na Kosovu ostavlja austrougarskoj uticajnoj sferi. Napomenuo je da i eventualno dalje angažovanje Bugarske u operacijama u pravcu Valone i Soluna leži u zajedničkom interesu i ne daje pravo Bugarskoj da traži teritorijalne kompenzacije na ra-

⁴⁹ HHStA, PA, I, 874, Liasse Krieg, Bulgarien 1915—1918, šifrovani telegram barona Burijana grofu Turnu, br. 67, Beć, 15. II 1916.

⁵⁰ HHStA, isto, pismo konzervativnog generala Konrada baronu Burijanu, br. 21717, Tještin, 18. II 1916.

⁵¹ HHStA, isto, telegram konzervativnog generala Konrada baronu Burijanu, Tještin, 14. II 1916.

⁵² HHStA, isto, šifrovani telegram barona Burijana poslaniku u Sofiji grofu Tarnovskom, br. 102, Beć, 20. II 1916.

čun austrougarske sfere, jer neprijateljske snage u Valoni i Solunu predstavljaju veću opasnost za Bugarsku nego za Austro-Ugarsku i u slučaju njihovog uspeha Bugarska bi bila ugroženija. Zato je pledirao da se pokreti i dislokacije trupa mogu vršiti isključivo polazeći od vojnih razloga, a nikako da služe kao sredstvo za trajno prisvajanje i prejudiciranje teritorijalnih pitanja.⁵³

Radoslavov se, prema Burijanovoj belešci, saglasio da u toku trajanja rata ne treba da se govori o teritorijalnim pitanjima, ali je izrazio uverenje da će se Austro-Ugarska i Bugarska, kad za to dođe vreme, „na najprijateljski način sporazumeti o pojedinostima prilikom razgraničenja“. Burijan se s tim složio, ali je opet naglasio da sve što leži zapadno od ugovorne granice pripada austrougarskoj uticajnoj sferi i da Bugarska ne može da iznosi nijednu želju koja bi se odnosila na ove teritorije. Opominjao je da su Centralne sile bez pogovora prihvatile bugarske teritorijalne zahteve i da ona ne treba opet da pada u grešku neumerenosti. General Žekov je pokušao da bugarske teritorijalne aspiracije na Kosovu opravda potrebotim snabdevanja skopske regije. Burijan beleži da se „prijateljski ali odlučno“ suprotstavio ovom argumentu i to s uspehom, tako da Radoslavov nijednom reči nije podržao izlaganje Žekova.⁵⁴

Tako je, u stvari, u nekoliko otupljena oštrica austrougarskog zahteva za evakuisanjem Prizrena i Đakovice. Umesto zahteva za trenutnom evakuacijom, koji je postojao iako je posle krivica prebačena na vojnog komandanta⁵⁵, Burijan se ograničio na podvlačenje da prisustvo bugarskih trupa na ovoj teritoriji ne menja ništa u pogledu njene pripadnosti austougarskoj uticajnoj sferi.

Burijan u svojoj belešci tvrdi da je na kraju uspeo da razgovorima dâ sve smireniji tok, da je stvorena jedna sasvim prijateljska atmosfera i da su se sagovornici složili s tim da ništa nije u stanju da poremeti srdačne odnose između njihovih savezničkih zemalja. Međutim, posle povratka u Sofiju Radoslavov je izjavio austrougarskom poslaniku grofu Tarnovskom da nije sasvim zadovoljan Burijanovim stavovima u pogledu granica. On je izrazio saglasnost s austrougarskim planom za stvaranje samostalne Albanije pod austrougarskim protektoratom, ali da sa žaljenjem gleda na nastojanja da se takvoj Albaniji priključe i oblasti koje izlaze iz granica određenih Londonskim ugovorom od 1913. godine, kao što su Dečar, Prizren, Priština, Kačanik, Uroševac i druga mesta.⁵⁶

U pogledu Srbije Ferdinand, Radoslavov i Žekov u razgovorima u Tješinu i Beču nisu postavljali pitanje pomeranja granice zapadno od reke Morave,

⁵³ HHStA, isto, službena beleška barona Burijana o razgovoru s Radoslavovim i generalom Žekovim, Beč, 15. II 1916, br. 718.

⁵⁴ Isto.

⁵⁵ Zahtev za evakuacijom predstavljaо je najmučnije pitanje i u razgovorima Ferdinand i Žekova s Burijanom. Oni su to koristili da igraju razočarane i uvredljene saveznike, koji su dali velike žrtve za osvajanje ovih oblasti, a sada se s njima postupa kao s potčinjenima. Oni su isticali spremnost da se o svemu sporazu meju, ali da se ne mogu i neće pokoravati grubim narednjima. Burijan je pokušao da čitav slučaj prikaže kao nesporazum. (HHStA, PA, I, 874, Liasse Krieg, Bulgarien 1915—1918, beleška barona Burijana o razgovorima s Ferdinandom, Radoslavovim i Žekovim, br. 718, Beč, 15. II 1916.).

⁵⁶ Radoslavov je ovom prilikom upotrebio i argumenat da od austrougarskog stava prema bugarskim teritorijalnim željama zavisi i njegov vlastiti položaj, jer je on pobornik austrougarske orientacije u Bugarskoj i moguća razočarenja s austrougarske strane mogla bi da uzdrmaju njegov položaj i da podstaknu Ferdinand da na vlast dovede demokrate. Međutim, Tarnovski piše da Radoslavov nije očekivao da ovaj argumenat bude ozbiljno shvaćen, pa ga zbog toga ni sam nije baš uverljivo zastupao. (HHStA, PA, I, 874, Liasse Krieg, 6-h Bulgarien 1915—1918, telegram poslanika u Sofiji grofa Tarnovskog grofu Burijanu, br. 165, Sofia, 22. II 1916.).

što su prethodno učinili u Berlinu, gde je bilo zaključeno da se to pitanje postavi otvoreno u razgovorima s predstavnicima Austro-Ugarske kao direktno zainteresovane sile. Međutim, oni su „jednodušno i odlučno zahtevali potpuno uništenje“ Srbije, čije su postojanje označili kao najveću opasnost kako za Bugarsku tako i za Austro-Ugarsku.⁵⁷ Kod njih je naročito loše odjecknula izjava predsednika mađarske vlade grofa Tise (Istvan Graf Tisza von Borossjeno und Szeged) da će od Srbije biti anektirani samo Beograd i teritorijalni pojas na severu, a da će od preostalog dela opet biti stvorena jedna po obimu i formi nova kraljevina. Burijan je nastojao da ih umiri i izjavio je da je to samo lično mišljenje grofa Tise i da ne predstavlja zvaničnu politiku vlade.⁵⁸

Mnogo energičnije je o ovom pitanju govorio kralj Ferdinand austro-ugarskom vojnom izaslaniku u Bugarskoj pukovniku Laksi (Laxa), koga je primio u Beču 14. februara 1916. godine. Laksi je o tome zabeležio da je Ferdinand zbog ovakvog stava grofa Tise „krajnje zabrinut i uzbudjen“ i da „ne može da shvati da jedan austrougarski čovek tako misli i radi“, jer bi obnavljanje Srbije bilo „nesreća za Dvojnu Monarhiju i za Bugarsku“ i učinila uzaludnim žrtve koje su u ratu podnele Centralne sile i Bugarska. Protiv ideja grofa Tise Ferdinand se pozivao i na mišljenje nemačkog cara Vilhelma II, koji je sasvim određeno izjavio da je isključeno svako obnavljanje srpske države.

U nastavku izveštaja pukovnik Lakse je podržao bugarske stavove protiv obnavljanja Srbije kao države, jer bi to imalo nesagledive negativne posledice ne samo za Austro-Ugarsku direktno već i za njene odnose s Bugarskom i njen uticaj na Balkanu. O tome je on pisao:

„Ako bi postojala namera da se vrati u život Srbija, iako samo sasvim neznatna, to bi u Bugarskoj dovelo do opštег razočarenja i uzbudjenja, pa bi čak magla da ima kao posledicu revoluciju u Bugarskoj“

„Izvesno je i sigurno da bi austrougarski prestiž obnavljanjem Kraljevine Srbije bio potpuno potkopan, Monarhija bi izgubila svaki, ne samo vojno-politički, već i ekonomski uticaj u Bugarskoj, za nas tako važnoj balkanskoj državi. Gubitak Bugarske bio bi jednak gubitku našeg uticaja na Balkanskom poluostrvu.“

„Ne sme se takođe zaboraviti da bi čak i najmanja Srbija u najkraćem vremenu, u rukama Rusije i Antante, otpočela staro rovarenje na našim granicama i u našim graničnim zemljama i opet bi se kao nabujali korov uvrežila u Dvojnoj Monarhiji... U interesu Dvojne Monarhije moralo bi se na svaki način sprečiti osnivanje jedne nove Srbije.“⁵⁹

Iz citirane beleške barona Burijana vidi se da je on uveravao Ferdinanda, Radoslavova i Žekova da srpsko pitanje predstavlja predmet najozbiljnijeg razmatranja austrougarske vlade. „Mi naročito smatramo neophodnim da vodimo računa da Srbija nikad više ne može da postane središte prema nama neprijateljske politike i podrivačkog rada“, izjavio je Burijan, ali da o najpogodnijoj formi kako to da se postigne još nije donet konačan zaključak. Međutim, on ni ovoga puta nije propustio priliku da stavi Bugarima do znanja da je to pitanje isključivo briga Austro-Ugarske i da oni ne mogu da se u to upuštaju. „Ovo pitanje spada u našu interesnu sferu, ali Bugarska može biti uverena da će i njeni opravdani interesi za mirno susedstvo na zapadu i njena bezbednost biti uvaženi poretkom koji mi budemo uveli“.

⁵⁷ HHStA, PA, I, 874, Liasse Krieg, Bulgarien 1915—1918, beleška barona Burijana o razgovorima s Ferdinandom, Radoslavovim, i Žekovim, br. 718, Beč, 15. II 1916. i šifrovani telegram poslaniku u Sofiji grofu Tarnovskom, br. 102, Beč, 20. II 1916.

⁵⁸ HHStA, isto, šifrovani telegram poslanika u Sofiji grofa Tarnovskog baronu Burijanu, br. 165, Sofija, 22. II 1916.

⁵⁹ HHStA, isto, izveštaj pukovnika Lakse šefu Generalštaba generalu Konradu, br. 1300, Beč, 16. II 1916.

Kao na konačan rezultat razgovora u Beču Burijan je ukazao da se bugarski predstavnici nisu intimno složili s njegovim stavovima, ali da su napsutili otvoreno supratstavljanje i da su shvatili da je u najmanju ruku nepreporučljivo „jurišanje“ na stvar, kako su to oni pokušali u Tještinu, i da su pokazali otrežnjenje i povlačenje. Ovo je zaključio naročito po držanju kralja Ferdinanda. Naime, on beleži da je dok su Radoslavov i Žekov pokušavali da mu protivureče, iako mlako i neodlučno, Ferdinand njegovo izlaganje saslušao bez komentara i bez pokazivanja ranijeg nezadovoljstva.⁶⁰

Sa sigurnošću se može reći da je ova ocena barona Burijana bila pogrešna, naročito što se tiče kralja Ferdinanda. Njegovo čutanje prilikom Burijanovih obrazlaganja austrougarskog stava pre treba tumačiti kao rezignaciju i povlačenje u sebe. Posle povratak u Sofiju Ferdinand se žalio austrougarskom poslaniku grofu Tarnovskom da je njegovo loše zdravlje posledica uzbudjenja, briga i uvreda koje mu zadaje držanje Austro-Ugarske. Žalio se na „teške momente“ koje su mu priredili u Tještinu i Beču Burijan, grof Tisa i naročito general Konrad. Žalio se da je Konrad uspeo da pridobije za svoje gledište i cara Franca Jozefa, kod koga je imao dve audiencije i uzaludno pokušavao da ga uveri da je takav stav politička greška.⁶¹

Nemačko posredovanje i razgraničenje okupacionih zona na Kosovu

Razgovori u Tještinu i Beču nisu niukoliko umanjili suprotnosti između Austro-Ugarske i Bugarske na Kosovu i u Albaniji. Iako je na neki način, i posred opšte nesaglasnosti o budućoj sudbini ovih oblasti, postignut sporazum da bugarske trupe ostanu u gradovima koje su u toku operacija okupirale, bez prejudiciranja njihove krajnje pripadnosti, general Konrad nije htio da one tamo ostanu same i da tako ojačaju bugarske pozicije prilikom kasnijeg odlučivanja o razgraničenju. Zbog toga je odmah posle završenih razgovora, kad se pokazalo da Bugari ne nameravaju da povuku trupe iz gradova na Kosovu i iz Elbasana u Albaniji, general Konrad je naredio da se u ove gradove upute i austrougarske jedinice. Tako je 18. februara 1916. godine jedan austrougarski bataljon ušao u Elbasan. Narednog dana austrougarske trupe i civilni organi uprave ušli su i u Prizren i Priština. Od bugarskih trupa koje su se nalazile u ovim gradovima ponovo je zatraženo da ih napuste. General Žekov je oštro odbio ove zahteve i izjavio da će, ako to bude potrebno, u ove oblasti uputiti još jednu bugarsku diviziju da bi zaštitio „bugarska prava“.⁶²

General Falkenhajn je ocenio da ovakav razvitak austrougarsko-bugarskih odnosa može da dovede do otvorenog sukoba između njih, pa je odlučio da interveniše. U tu svrhu on je prethodno zatražio od državnog sekretara za inostrane poslove fon Jegova obaveštenje da li je u Plesu s Bugarima postignut sporazum o budućem razgraničenju između Bugarske i buduće „austrougarske Albanije“ i ako jeste, da li je o tome obaveštena austrougarska vlada.⁶³

Fon Jagov je obavestio Falkenhajnja da je u Plesu, u razgovorima s Radoslavovim i Žekovim, podržao austrougarsku želju za stvaranjem „samostalne

⁶⁰ Kao nap. 57 i PA, Abt, A, Albanien No 1, Allgemeine Angelegenheiten, Bd. 19. šifrovani telegram nemačkog ambasadora u Beču Čiriškog Ministarstvu inostranih poslova, br. 74, Beč, 22. II 1916.

⁶¹ HHStA, PA, I, 874, Liasse Krieg, Bulgarien 1915—1918, strogo poverljivi šifrovani telegram poslanika u Sofiji grofa Tarnovskog baronu Burijanu, br. 304, Sofija, 9. IV 1916.

⁶² PA, Grosse Hauptquartier, 2, Akten betreffend Albanien, Bd. 1, No. 2, Österreich-bulgarischer Grenzstreit, Falkenhajnovi pismo fon Jagovu, br. 10 od 18. II 1916. i telegram br. 110 od 27. II 1916.

⁶³ PA, isto, Falkenhajnovi pismo fon Jagovu, br. 10 od 18. II 1916.

Albanije oslonjene na Austro-Ugarsku" i da je car Vilhelm II u istom smislu govorio kralju Ferdinandu. Prema njemu, Bugari su se složili s ovim stavom, ali su, prema geografskoj karti koju su predali, izrazili želju da anektiraju jedan veliki deo, odnosno „skoro celuistočnu polovinu“ Albanije. Ova linija je zahvatala i najveći deo Kosova. Jagov je tvrdio da ih je upozorio da bi svako umanjenje Albanije, izuzev odvajanja južne Albanije koja je obećana Grčkoj, izazvalo otpor u Beču, ali se u detalje o razgraničenju nije upuštao.⁶⁴

General Falkenhajn je smatrao da je u cilju izbegavanja daljeg zaoštrevanja austrougarsko-bugarskog sukoba neophodno da se odmah doneše odluka o budućoj pripadnosti teritorija koje leže van granične linije određene Tajnom konvencijom s Bugarskom i molio je da se to pitanje pokrene od strane nemačke diplomatske službe u Sofiji i Beču i da se nađe rešenje, jer je to nužno za dalje vođenje rata.⁶⁵

Kad je dobio obaveštenje o izjavama koje je baron Burijan dao Radoslavovu i Ferdinandu u Beču da je teritorija zapadno od linije predviđene Tajnom konvencijom isključivo austrougarska uticajna sfera, general Falkenhajn je otvoreno istupio protiv ove austrougarske politike i stao na stranu Bugara. On je pisao Jagovu da Burijan želi da o Srbiji i Albaniji odlučuje sam po svom nahođenju, ali da to ne sme da se dopusti, jer je rat u Srbiji izведен prema nemačkom planu, pod nemačkom komandom i najvećim delom nemačkim trupama.⁶⁶ To što se Nemačka odrekla da zadrži svoju okupacionu zonu, tvrdio je general Falkenhajn, bilo je iz želje da svojim saveznicima olakša organizovanje u oslojenim oblastima, ali da to ne znači da oni bez nemačke saglasnosti mogu da rade što žele. „Naprotiv, naš liberalni stav njih obavezuje da pre svakog koraka obezbede našu saglasnost. Mislim da ovo treba objasniti baronu Burijanu. U suprotnom, ubrzo ćemo doživeti otvoreno neprijateljstvo između naše braće po oružju. Množe se znaci da to više nije daleko“.⁶⁷

Jagov je odgovorio da je te činjenice predočio Burijanu i da ovaj bez rezerve prihvata pravo Nemačke na saodlučivanje u pitanju sudbine Srbije, Crne Gore i Albanije, ali je napomenuo da je glavna teškoća u tome što u austrougarskim vladajućim krugovima postoje različita mišljenja o tom pitanju. Jagov je prebacivao Bugarima što su u Beču insistirali uglavnom na pitanju Kosova i Albanije, a pitanje zapadnog Pomoravlja jedva da su spomenuli iako im je u Plesu savetovano upravo obrnuto. On je tu dodao da su bugarske želje znatne i u pogledu teritorija van Kosova i Albanije i da pomjeranje čitave granice na zapad predstavlja znatno veću dobit za ono „plus“ što su doprineli Bugari i operacijama protiv Srbije.⁶⁸

Očigledno je da je u Plesu insistirano da bugarski državnici u Beču pre svega postave pitanje dobijanja zapadnog Pomoravlja zato što je u tom pitanju bila zainteresovana Nemačka. Ona je postigla sporazum s Bugarskom o predaji koncesija za eksploataciju najvažnijih rudnih bogatstava u istočnoj Srbiji, pa joj je bila potrebna železnička pruga od Smedereva do Paraćina za izvlačenje ovih ruda. U tom cilju bilo je predviđeno formiranje mešovite kompanije za eksploataciju železničkih pruga u istočnoj Srbiji i Makedoniji.⁶⁹ Bugari su,

⁶⁴ PA, isto, telegram fon Jagova legacijskom sekretaru pri Vrhovnoj komandi Lukvaldu za generala Falkenhajna, br. 26, Berlin, 19. II 1916.

⁶⁵ „Ako sadašnje nerazjašnjeno stanje potraje i dalje ono će morati da dovede do ozbiljnih suprotnosti između Austrijanaca i Bugara, što će najnepovoljnije uticati na naša zajednička vojna pregnuća“, pisao je general Falkenhajn fon Jagovu. (PA, isto, Falkenhajnov telegram fon Jagovu, br. 20 od 20 II 1916).

⁶⁶ On je dodao da čak ni austrougarsko napredovanje protiv Crne Gore ne bi bilo moguće da nemačke i bugarske trupe nisu obezbedivale njihovo južno krilo.

⁶⁷ PA, isto, Falkenhajnov telegram fon Jagovu, br. 101 od 24. II 1916.

⁶⁸ PA, isto, telegram fon Jagova generalu Falkenhajnu, br. 159, Berlin, 25. II 1916. i Trojtleru, br. 178, Berlin, 26. II 1915.

⁶⁹ Vid.: A. Mitrović, *Ratni ciljevi Centralnih sila i jugoslovensko pitanje 1914—1918*. Jugoslovenski istorijski časopis br. 1—2, Beograd 1976, 93. i dalje.

pak, imajući u vidu nemačku zainteresovanost za Pomoravlje, verovatno bili sigurni da će uz njeno direktno angažovanje ova teritorija nesumnjivo pasti Bugarskoj, pa su težište svojih zahteva stavili na Kosovo i Albaniju. Zbog toga fon Jagov nije bio zadovoljan držanjem Ferdinanda, Radoslavova i Žekova.

Ova napomena fon Jagova o odstupanju Bugara od linije koja im je sugerisana u Nemačkoj u pogledu težišta njihovih insistiranja nije kod generala Falkenhajna postigla nikakav efekat. On je i dalje napadao stav generala Konrada u pitanju gradova na Kosovu. Pošto je potvrđeno da u Beču nije postignut sporazum o razgraničenju Bugarske prema Albaniji, ali da je baron Burijan prihvatio zadрžavanje postojećeg stanja, uz napomenu da to ne znači prejudiciranje konačnog rešenja, general Falkenhajn je ocenio da je austro-ugarska Vrhovna komanda postupila suprotno dogovoru u Beču, jer je „nečuveno“ upućivanje austrougarskih trupa i organa vlasti u gradove na Kosovu usledilo posle ovih razgovora. On je smatrao da nema svrhe da se pismeno obraća generalu Konradu, jer je stekao iskustvo da prepiska s njim samo može da izazove beskrajna raspravljanja bez izgleda da se nešto postigne, i zato je predlagao da Ministarstvo inostranih poslova utiče na barona Burijana da ovo Konradovo naređenje bude povučeno. Istovremeno je poručivao fon Jagovu da je u najgorem slučaju spremam da uputi nemačke trupe u ove gradaove da bi pružio podršku bugarskim željama.⁷⁰

Istovremeno je i general Konrad insistirao kod barona Burijana da diplomatskim putem posreduje za regulisanje odnosa s Bugarskom na Kosovu, ali u smislu povlačenja bugarskih trupa s ove teritorije. On je 22. februara 1916. godine pisao baronu Burijanu:

„Postojeće krizno stanje u oblasti Prizren — Priština hitno zahteva razjašnjenje obostranih kompetencija, koje ja vidim samo u povlačenju bugarskih trupa i organa uprave iz oblasti zapadno od ugovorenih granica. Inače će biti neizbežni konflikti za koje ja moram da odbacim svaku odgovornost. Vojnički se ne može iznuditi povlačenje Bugara.“⁷¹

Odnosi u pomenutim gradovima na Kosovu su se sve više zaoštravali zbog uporednog funkcionisanja bugarskih i austrougarskih komandi i organa upravne vlasti. Bugarski generalni guverner za Makedoniju general Račo Petrov naredio je područnim komandama na Kosovu da ignorišu sva naređenja austrougarskih vojnih komandi i propise austrougarskih organa vlasti i da se drže samo naređenja bugarskih viših komandi. Baron Burijan je sa svoje strane odmah instruirao poslanika u Sofiji grofa Tarnovskog da „na prijateljski, ali uporan način“ interveniše kod bugarske vlade da se bugarski organi vlasti povuku sa Kosova.⁷²

Odnosi su se naročito zaoštrili povodom zahteva bugarske komande da austrougarske jedinice napuste Kačanik. Ovaj zahtev je došao u ultimativnoj formi da austrougarske trupe napuste Kačanik do 25. februara u ponoć, jer će u suprotnom bugarske jedinice upotrebiti silu radi njihovog izbacivanja iz grada. Austrougarska Vrhovna komanda je naredila komandantu trupa u Kačaniku da formalno uloži protest zbog tavog ultimatura, ali ako uprkos tome Bugari stvarno nameravaju da primene silu, da se sa svojom jedinicom povuče.⁷³ Pošto su Bugari ostali uporni, austrougarski detašman je morao da napusti Kačanik. To je ogorčilo generala Konrada. On je 28. februara 1916. godine preko vojnog izaslanika u Bugarskoj predložio rešenje sukoba tako

⁷⁰ PA, kao u nap. 62; Trojtlerov telegram fon Jagovu br. 111, od 27. II 1916.

⁷¹ HHStA, PA, I, 874, Liasse Krieg, Bulgarien 1915—1918, pismo generala Konrada baronu Burijanu preko grofa Turna, Op. br. 12865, Tješin, 22. II 1916.

⁷² HHStA, isto, šifrovani telegram barona Burijana grofu Tarnovskom, br. 108, 24. II 1916.

⁷³ HHStA, isto, šifrovani telegram fon Viznera (von Wiesner) baronu Burijanu, br. 27/2, Tješin, 26. II 1916.

što bi se bugarske trupe povukle iz Đakovice i Elbasana, a u Prizrenu, Prištini i Uroševcu da ostanu paralelno s austrougarskim trupama, ali samo iz razloga snabdevanja, a da se svi organi civilne uprave odmah povuku iz svih mesta zapadno od ugovorne granične linije. Međutim, ovaj zahtev bugarska Vrhovna komanda nije prihvatiла.⁷⁴

Nemački otpovjednik poslova u Sofiji odmah je intervenisao kod predsednika vlade Radoslavova, ali ovaj je za nastali spor okrivljavao generala Konrada, odnosno tvrdio je da se on oglušio o postignuti sporazum s baronom Burijanom o očuvanju zatečenog stanja na Kosovu i posle tog sporazuma naredio upućivanje austrougarskih prefekata i trupa u Kačanik, Prizren i Priština. Radoslavov je takođe tvrdio da ni sam ne odobrava „energično“ držanje bugarskih vojnih vrhova i obećao da će instruirati poslanika u Beču Andreja Toševa da apeluje na uzdržljivost, jer bugarska vlada želi da izbegne sukobe s Austro-Ugarskom već zbog nepovoljnog odjeka koji bi oni imali u inostranstvu.⁷⁵

Nemačka je preduzela korake u Beču kod barona Burijana. Burijan je pobijao bugarsku tvrdnju da se saglasio s privremenim očuvanjem status quo na Kosovu, ali je krivicu za zaostrevanje odnosa svalio na Vrhovnu komandu. Naime, on je uveravao nemačkog ambasadora fon Čirškog (Tchirschky) da je on tražio samo povlačenje bugarskih civilnih organa vlasti s Kosova, a da je povlačenje trupa tražila Vrhovna komanda. Tako su obe strane krivicu svaljivale na vojne kruškove.

Međutim, Burijan je odmah u nastavku razgovora otvoreno zastupao opravdanost zahteva za povlačenje bugarskih trupa iz Prizrena i Prištine. On je to objašnjavao potrebom da Austro-Ugarska obezbedi slobodan prilaz Albaniji preko Kosova, jer bi bez ovog područja s te strane bila potpuno odsečena od nje. Na insistiranje Čirškog da Nemačka nije zainteresovana za detalje o pojedinim mestima, već za izbegavanje trivenja između Austro-Ugarske i Bugarske i da će na tome istrajati u svim okolnostima, Burijan je odgovorio da i on želi da s Bugarskom ostane u dobrim odnosima, ali da ne smatra da se to može postići slepim povlađivanjem svim bugarskim željama. Pri tom je on opominjao da je suviše opasna bugarska teorija da Bugari moraju da zadrže sve teritorije gde su bile angažovane bugarske trupe. U tom slučaju bila bi opravdana strahovanja Grčke da bi Bugarska tražila da zadrži Solun i Valonu ako bi bilo dopušteno da tamo na neki način stignu ma i najmanje bugarske jedinice. On je dalje podsetio da je granica na Šar-planini, utvrđena Tajnom konvencijom od 6. septembra 1915. godine, određena od strane samih Bugara i da ona u svemu najbolje odgovara njihovim vojnim i političkim interesima i da zbog toga ne vidi razlog zašto bi Austro-Ugarska i Nemačka odstupile od te granične limije prilikom prvog bugarskog zahteva.

U ovom Burijanovom izlaganju bila je skoro neprikrivena kritika upućena Nemačkoj za olako podržavanje bugarskih zahteva. Na primedbu Čirškog da postoji mogućnost da Bugarska napusti tabor Centralnih sila, Burijan je odgovorio da se toga ne treba plašiti i dodao: „Ljudima kao što su Bugari, koji pokušavaju da na nas vrše pritisak i da nas stave pred svršeni čin treba pokazati da se mi ne damo prisiljavati“, ali je ipak obećao Čirškom da će austrougarska vlada biti oprezna u svom držanju prema Bugarskoj.⁷⁶

Kao odgovor na bugarski postupak u slučaju Kačanika, general Konrad je obustavio svaku isporuku naoružanja i drugog ratnog materijala Bugarskoj. General Falkenhajn ga je opomenuo i upozorio na „nesagledive posledice“

⁷⁴ HHStA, isto, pismo generala Konrada austrougarskom oficiru za vezu kod nemačke Vrhovne komande za generala Falkenhajna, br. 22899.

⁷⁵ PA, Grosse Haupquartier, 2, Akten betreffend Albanien, Bd. 2, No 2, telegram fon Jagova Trojtleru, br. 202, Berlin, 29. II 1916.

⁷⁶ PA, isto, telegram fon Jagova Trojtleru, br. 208, Berlin, 1. III 1916.

ovakvog postupka i ukazao da je u zabludi ako misli da Bugari nemaju šta da traže u mestima van granične linije predviđene Tajnom konvencijom bez obzira na to što su ta mesta osvojena od strane bugarskih trupa. On je, međutim, verovao da ove opomene neće dati nikakve rezultate i da je jedini put da se izbegnu opasnosti postizanje sporazuma između austrougarske i bugarske vlade uz nemačko posredovanje o jasnom razgraničenju svojih aspiracija.⁷⁷

Državni sekretar za inostrane poslove fon Jagov se nije u svemu saglasavao da su bugarske aspiracije tačno određene ugovorima sa Centralnim silama „i to u najširem obimu izraženih želja od strane Bugarske“.

„Ako uprkos tome Bugarska sada naknadno traži proširenje ovih granica, to se ne može jednostrano sprovesti, već samo sporazumnim putem.“ On je ocenio da glavnu krivicu za nastale zategnute odnose snose austrougarska i bugarska vrhovna komanda, koje u jednom čisto političkom pitanju idu ispred svojih vlasta⁷⁸, i da je teško Ministarstvu inostranih poslova da preko barona Burijana utiče na generala Konrada kad se radi o pitanjima dislokacije trupa, pogotovo zbog toga što se Burijan i Konrad ne slažu u potpunosti po pitanju razgraničenja s Bugarskom, zbog čega su u poslednje vreme uočena trvanja u njihovim odnosima. Zato je smatrao da bi najbolje bilo da između bugarske i austrougarske vrhovne komande posreduje feldmaršal fon Makenzen (August von Mackensen). On je obećao da će nastaviti da utiče na Burijana, ali da će diplomatsko posredovanje biti nemoćno ako vrhovne komande ne budu izbegavale incidente.⁷⁹

Baron Burijan je sa svoje strane obavestio fon Jagova o odluci austrougarske Vrhovne komande da obustavi isporuku ratnog materijala Bugarskoj, jer ne može mirno da prihvati grubo ponašanje generala Rača Petrova u Kačaniku. On je čak napomenuo da general Konrad odlučno traži da i Nemačka eventualno obustavi isporuke ratnog materijala Bugarskoj. Burijan je ovom prilikom ponovio da je Bugarima u Beču stavljen do znanja da iza granične linije određene Tajnom konvencijom počinje austrougarska interesna sfera i da prisustvo bugarskih trupa i upravnih organa na ovoj teritoriji niukoliko ne može da izmeni takav stav. Zato je ponovio potrebu da bugarski organi vlasti budu povućeni i da je on preko poslanika Tarnovskog preduzeo kod Radoslavova odgovarajuće korake, a da je pitanje vojne evakuacije prepušteno generalu Konradu da ga reši u pregovorima s bugarskom Vrhovnom komandom.⁸⁰

General Falkenhajn je ponovo oštro reagovao tvrdеći da „baron Burijan nema nikakvo pravo da izjavи da iza granice utvrđene ugovorom počinje austrougarska interesna sfera ne pitajući Nemačku da li se s tim slaže“. On je dodao da ugovorom od 6. septembra 1915. godine nije ništa precizirano u pogledu teritorije Srbije van granice do koje se proširuje Bugarska, pa da o sudbinu ove teritorije treba da odlučuju svi saveznici, uključujući i Bugarsku jer je činjenica da je ona osvojila oblasti Prizrena i Prištine i da je tamo već vršila okupaciju i etapnu upravu pre no što je bio prisutan i jedan austrougarski vojnik i pre Burijanove izjave u Beču. „Pravo je, dakle, u ovom pitanju formalno i stvarno sasvim nesumnjivo na bugarskoj strani, pri čemu ja ostavljam po strani kakve one planove za budućnosti mogu da imaju u vidu. Nagla-

⁷⁷ PA, isto, Trojtlerov telegram fon Jagovu, br. 124. od 1. III 1916.

⁷⁸ Radoslavov se žalio da u Bugarskoj postoji „uporeda vlada vojnika“ (Nebenregierung des Militärs), čiji potezi smetaju vladi.

⁷⁹ PA, Grosse Hauptquartier, kao u nap. 75, telegram fon Jagova Trojtleru za generala Falkenhajna, br. 212, Berlin, 1. III 1916.

⁸⁰ „S naše strane će, naravno, biti učinjeno sve da se s Bugarima nađe sporazum, ali mi moramo da očuvamo svoj principijelan stav i očekujemo da će postojeće suprotnosti vojne prirode takođe i s bugarske strane biti tretirane s istom dobrom voljom za sporazum i izlaženje u susret“. (PA, Grosse Hauptquartier, isto, telegram fon Jagova Trojtleru za generala Falkenhajna, br. 213, Berlin, 1. III 1916).

đanja o tome ... ne daju pravo niti Burijanu, niti generalu Konradu da ne poštuju nikakvu formu.”⁸¹

Posle ponovne intervencije fon Jagova kod Burijana, ovaj je izjavio ambasadoru Čirškom da će s Bugarskom o ovom pitanju biti pregovarano na prijateljski način i da je generalu Konradu preporučio krajnju opreznost i eventualno posredovanje feldmaršala fon Makenzena.⁸²

Akcija za sređivanje odnosa u pitanju Kosova vođena je i u Sofiji. U to vreme je upravo došlo do smene nemačkog poslanika. Dotadašnji poslanik Mihaeles (Dr Gustav Michaelles) je po želji kralja Ferdinanda bio povučen, a za novog poslanika bio imenovan grof Oberndorf (Oberndorff). Čim je stigao u Sofiju on je od austrougarskog poslanika grofa Tarnovskog zatražio informacije o pitanju nesporazuma oko gradova na Kosovu i naglasio da ova trvjenja pojačavaju već postojeći zabrinutost u Berlinu u pogledu nepouzdanosti kralja Ferdinanda i svojeglavosti njegovog karaktera, a naročito zbog glasova o mogućnosti udaljavanja predsednika Radoslavova s vlasti. Berlin se plašio da bi to, eventualno, moglo da ima za posledicu prelazak Bugarske u neprijateljski tabor. Tarnovski nije delio zabrinutost nemačkih vladajućih krugova. On se slagao s tim da je u osnovi tačno da na Ferdinandu ne treba mnogo graditi, ali je smatrao da je on, i pored sve neproračunljivosti, mudar i da on bez ikakve političke osnovanosti neće doneti odluke koje bi mogle da nanesu štetu i njemu lično. On je podvlačio da je austrougarsko-bugarski sukob zbog Kosova nevažan i ne može da utiče na bugarsko opredeljenje, da je za to merodavna suprotnost između Rusije i stvorene velike Bugarske.

O ovom pitanju Oberndorf je govorio s predsednikom vlade Radoslavovim. Ovaj je izjavio da bi održanje status quo zadovoljilo Bugarsku, što znači prisustvo bugarskih trupa u Prizrenu, Đakovici, Prištini i drugim mestima na Kosovu, a takođe i u Elbasanu u Albaniji. Oberndorf je preneo ovu Radoslavovljevu izjavu grofu Tarnovskom, a ovaj je obavestio barona Burijana.⁸³

O razgovorima koje je imao s kraljem Ferdinandom i predsednikom vlade Radoslavovim o ovom pitanju Oberndorf je detaljnije izvestio nemačkog državnog sekretara za spoljne poslove fon Jagova. Prema ovom izveštaju, kralj Ferdinand je vrlo uzrujano govorio o prijemu u Tještinu i Beču, „koji žalosno odudara od lepog prijema u Nemačkoj“. Ponovo je podvlačio da se u Beču zaboravlja da su Prizren, Priština i Kačanik koštali 20.000 bugarskih vojnika i da takvo tretiranje Bugarske od strane Beča „znači voditi rusku politiku“. On se žalio da je od poslanika Rizova dobio izveštaj da i u Berlinu postoji neraspoloženje prema njemu, jer se veruje da on želi jednu uvećanu Albaniju za svog sina Kirila.⁸⁴

Fon Jagov je sadržaj ovog telegrama dostavio predstavniku Ministarstva pri Vrhovnoj komandi Trojtleru i dodao da kralj Ferdinand u odnosu na Nemačku glumi uzrujanost „da bi nas po mogućству upotrebio kao prednju zapregu njegovih želja u Beču“, ali da Nemačka mora da pokuša da posreduje i da Ferdinandu savetuje popustljivost. Pri tome je on napomenuo da su

⁸¹ PA, isto, Falkenhajnov telegram fon Jagovu, br. 130, od 3. III 1916.

⁸² PA, isto, telegram fon Jagova Trojtleru, br. 238, Berlin, 5. III 1916.

⁸³ HHStA, PA, I, 874, Liasse Krieg, Bulgarien 1915—1918, izveštaj grofa Tarnovskog baronu Burijanu br. 15. AD/P, Sofija, 14. III 1916. Oberndorf je izveštavao nemačko Ministarstvo inostranih poslova da se grof Tarnovski saglasio s Radoslavijevim stavom da je najbolje da se zadrži status quo i da se definitivno rešenje odugovlači. U tom smislu on je preporučivao Beču da bude umereniji prema Bugarskoj, mada ni on nije verovao da će Bugari hteti da napuste ove gradove. (PA, Abt, A, Albanien, No 1, Allgemeine Angelegenheiten, Bd. 19. šifrovani telegram poslanika u Sofiji Oberndorfa Ministarstvu inostranih poslova, br. 91, Sofija, 15. III 1916.)

⁸⁴ PA, Abt, A, Albanien, No 1, Allgemeine Angelegenheiten, Bd. 19, šifrovani telegram poslanika u Sofiji Oberndorfa Ministarstvu inostranih poslova, br. 91, Sofija, 15. III 1916.

pravi ciljevi Bugarske u Albaniji mnogo dalekosežniji i idu do konačne aneksije. Naime, on je pisao: „Karta na kojoj su Bugari označili svoje želje za granicom dokazuje da kralj Ferdinand želi da anektira otpniške pola Albanije. Ostatak bi mu u tom slučaju kasnije sam po sebi pripao. Beć se s ovim ni pod kojim uslovima neće saglasiti.⁸⁵

Isti zaključak fon Jagov je izvukao i iz razgovora s pukovnikom Gančevim, bugarskim vojnim izaslanikom u Nemačkoj. Gančev je došao kod Jagova da se informiše kako napreduju pregovori posle zahteva koje su Radoslavov i Ferdinand postavili u Beču i Tještinu u pogledu pomeranja granica. Jagov je prigovorio da Ferdinand nije poslušao njihov savet da u Beču ne insistira suviše na albanskom pitanju, jer osnivanje samostalne životnosposobne Albanije predstavlja za Austro-Ugarsku važan ratni cilj, od koga se austrougarski državnici neće odreći, dok bi u pitanju proširenja bugarskog poseda u dolini Morave sigurno pokazali susretljivost. Suprotno ovom savetu, Ferdinand je u Tještinu i u Beču u prvi plan postavio pitanje bugarskih teritorijalnih zahteva na Kosovu, što zadire u austrougarske planove s Albanijom, a dolimu Morave jedva da je pomenuo. On je ukazao da Nemačka ne može da se angažuje u Beču u korist bugarskih teritorijalnih aspiracija na Kosovu i u Albaniji, jer je Nemačka u pogledu Albanije odranije ostavila Austro-Ugarskoj u izvesnoj meri slobodne ruke, pogotovo što su Bugari u početku govorili samo o Pomeravlju, a druge želje su iznete tek kasnije.

Gančev je pokušao da zastupa tezu da za aneksiju Moravske doline govore ekonomski, a za aneksiju Kosova vojni interesi. Jagov je to odbio govoriti da se za svaku želu mogu naći razlozi, ali da u ovom pitanju Bugarska mora da bude umerenija. On je ukazao da je granica povučena na osnovu Tajne konvencije od 6. septembra određena od strane same bugarske vlade kao njemačka želja. Ako sada ova granica treba da se menja, onda to mora da se ostvari putem prijateljskog pregovaranja. On je insistirao na tome da se apsolutno mora postići sporazum i pokazao spremnost nemačke vlade za posredovanje, ali je napomenuo da je za sporazum neophodno da obe strane popuste.

Jagov je htio da isključi Gančeva iz razgovora o ovom problemu, pa je izjavio da razgovore o graničnim pitanjima treba ostaviti političkim organima, na što je Gančev odgovorio da su vojni faktori i prilikom određivanja granice u septembru 1915. bili isključeni, zbog čega granica ne ispunjava vojnostrateške zahteve, pa je otuda nezadovoljavajuća. Ovo je Jagov prokomentarisao kao netačno i objasnio da su prilikom pregovora postojala dva bugarska zahteva. Jedan koji je postavio predsednik vlade Radoslavov i drugi, mnogo dalekosežniji, koji su postavili vojni vrhovi, za koga se i Gančev zauzimao u nemačkoj Vrhovnoj komandi. Upravo taj širi, vojni zahtev, bio je prihvacen bez izmene i ugovorna granica u stvari predstavlja granicu koju su hteli bugarski vojni vrhovi.

Gančev se ponovo pozivao na kartu na kojoj su unete bugarske želje o kojoj je napred bilo reči, ali se Jagov nije upuštao u diskusiju o tom pitanju.

Pošto nije mogao da dobije nikakvo obećanje u pogledu podržavanja bugarskog zahteva za konačnom aneksijom Prizrena i Fruštine, Gančev je postavio pitanje okupacije ovih teritorija, na što je Jagov odgovorio da to pitanje treba da regulišu vojni faktori, ali da to ne prejudicira kasnije političko razgraničavanje.

Fon Jagov je iz dugog razgovora s pukovnikom Gančevim zaključio da bi ostvarenje ovog bugarskog zahteva značilo da od Albanije ostane jedna vrsta koridora pored jadranske obale, koji bi ranije ili kasnije morao da pripadne

⁸⁵ PA, Abt, A, Albanien, No 1, Allgemeine Angelegenheiten, Bd. 19, šifrovani telegram državnog sekretara za inostrane poslove fon Jagova predstavniku pri Vrhovnoj komandi Trojtleru, br. 29, Berlin 16. III 1916.

Bugarskoj i da mu izgleda da je to čisto lična politika kralja Ferdinanda i da ni u kom slučaju ne odgovara bugarskim državnicima kao što je Radoslavov, „koji s pravom uviđaju da bi anektiranje nepokornih albanskih plemena za Bugarsku značilo samo jedno opterećenje i koji se sećaju da je i za vreme balkanskih ratova kraljeva pohlepa za zemljom tako teško kompromitovala početne uspehe Bugarske“. Činjenicu što se Ferdinand i, po njegovom nalogu, pukovnik Gančev stalno vraćaju na albansko pitanje, Jagov je protumačio time da je Ferdinand ocenio da će najveći otpor u Beču biti upravo na tom pravcu, a da je dobijanje i zapadnog dela Moravske doline smatrao već osiguranim.⁸⁶

Posle ulaska austrougarsko-bugarskih odnosa u krizno stanje zbog bugarskog ultimativnog zahteva za evakuacijom Kačanika i odbijanja njegovog predloga od 28. februara od strane bugarske Vrhovne komande, i general Konrad je prihvatio posredovanje Nemačke. U tom cilju on se obratio šefu nemačke Vrhovne komande generalu Falkenhajnu. U početku svog prikaza odnosa i razloga za sukob, general Konrad je htio da pobije argumenat da Bugarska ima pravo da zadrži Kosovo i Elbasan zbog toga što je ove oblasti osvojila bugarska vojska. Kao protivargumenat on je navodio da je tok operacija protiv Srbije doveo austrougarske trupe u severoistočnu Srbiju, na teritoriju koja je tajnim ugovorom obećana Bugarskoj, isto onako kao što su bugarske trupe (3. bugarska divizija) ušle na Kosovo, koje spada u austro-ugarsku uticajnu sferu. Razlika je u tome što je austrougarska Vrhovna komanda svoje trupe posle završenih operacija povukla s teritorije istočne Srbije, a Bugarska to nije učinila sa svojim trupama na Kosovu. Naročito je napadao kralja Ferdinanda što je požurio da lično poseti Prizren. „Nije imao da učini ništa hitnije nego da putuje i da prima znake podaničke pokornosti baš u ovim oblastima koje leže van bugarske ugovorne granice“, piše general Konrad i zaključuje: „Već iz same činjenice može se videti da se od strane Bugarske — suprotno odredbama našeg ugovora o savezu — čine pokušaji da nad oblastima o kojima je reč samovlasno steknu posedničko pravo koje im ne pripada. Sva ukazivanja Bugarske na definitivno regulisanje nakon završetka rata služe samo za prikrivanje bugarskih aspiracija.“ I bugarsku tvrdnju da je posedovanje Kosova neophodno zbog geografske i ekonomске međuzavisnosti ove oblasti s regijom Skoplja Konrad je odbijao kao „neosnovanu pred činjenicom jasno određenih ugovornih granica“ i kao pokušaj da se dâ izgled opravdanosti bugarskim teritorijalnim aspiracijama koje idu preko ugovorne granice. Zato je izričito naglašavao da je to „jedno gledište koje mi — kako prema smislu tako i prema slovu našeg saveza — ne možemo da priznamo, uprkos svim zavaravanjima i obećanjima o sporazumu prilikom opšteg zaključenja mira“.⁸⁷

Konrad je dalje izneo da je pristao da bugarske trupe ostanu u Prizrenu, Prištini i Uroševcu pored austrougarskih trupa kako bi mogle da vrše dotiranje namirnica trupama u oblasti Skoplja, ali su Bugari počeli da uvode organe civilne uprave i „na jedan besprimeran način“ prinudili austrougarski

⁸⁶ PA, Abt. A, isto, šifrovani telegram državnog sekretara za inostrane poslove fon Jagova predstavniku pri Vrhovnoj komandi Trojtleru, br. 27, Berlin, 17. III 1916.

⁸⁷ HHStA, PA, I, 874, Liasse Krieg, Bulgarien 1915—1918, pismo generala Konrada austrougarskom oficiru za vezu pri nemačkoj Vrhovnoj komandi (za generala Falkenhajna), br. 22899. Kao isto tako nemoralan postupak okarakterisao je general Konrad i izbegavanje bugarske Vrhovne komande da svoju 3. diviziju podredi austrougarskoj 3. armiji generala Keveša pod izgovorom da je ona određena za upotrebu na pravcu Soluna, što se kosilo s ranije postignutim sporazumima i prinudilo austrougarsku vrhovnu komandu da vrati svoju 57. pešadijsku diviziju, koja je bila u maršu prema jugu, da bi se obezbedilo levo krilo fronta 3. armije (isto).

tetašman u Kačaniku da napusti grad, posle čega su odnosi dospeli u stadijum sukoba.⁸⁸

Pošto je podsetio da je bugarska Vrhovna komanda odbila njegov predlog od 28. februara za sporazumno rešenje spora, general Konrad je odbijao dalje direktnе kontakte s njom. On je poručivao generalu Falkenhajnu: „Pošto bugarska Vrhovna komanda nije pokazala nikakvo razumevanje za moja časna i lojalna nastojnja da s njom dođem do sporazuma, ja odbijam svako dalje pregovaranje s njom o ovom pitanju i zamolio sam barona Burijana da se stavi u vezu s bugarskom, a ako je potrebno i sa nemačkom vladom, radi što skorijeg regulisanja nerešenih pitanja, naročito povlačenje protivpravno i samovlasno postavljenih bugarskih upravnih organa iz oblasti koje prema ugovoru ne pripadaju Bugarskoj”. Konrad je podvlačio da se ne bavi pitanjem budućeg posedovanja, ali da ne dozvoljava da vojnički bude potisnut iz oblasti Priština — Prizren — „Uroševac, kao i iz Eljbasana iz Đakovice ne može uslediti izuzev uz upotrebu oružane sile od strane Bugarske”, zaključivao je general Konrad. Na kraju je zahtevaо da se Falkenhajn angažuje kod Bugara da ih privoli da evakuišu „crnogorsku oblast Đakovice i albansku oblast Eljbasana” i upravne organe zapadno od ugovorne granice, a da bugarske trupe mogu da ostanu u Prizrenu, Prištini i Uroševcu, ako se radi o razlozima ishrane i doturanja namirница”.

Tražeći Falkenhajnov posredovanje general Konrad je prigovarao i nemačkom stavu u ovom pitanju. On je, naime, pisao: „Ekselencij fon Falkenhajnu je poznato da ja mislim potpuno isto kao i on o čvrstom držanju zajedno sa saveznicima u cilju uspešnog nastavljanja i završetka rata, ali ja ni u kom slučaju nisam voljan trpeti držanje bugarske Vrhovne komande prema k. u. k. trupama, koje se ruga našem savezničkom odnosu, pri čemu Bugari veruju da mogu da računaju na odobrenje njihovog stava i podršku od strane nemačke Vrhovne komande.”

Konrad je tražio da nemačka Vrhovna komanda „u odnosu na bugarske bezmerne zahteve i glad za zemljom jasno i otvoreno stane na našu stranu”. Zaključio je da nema nameru da nesuglasice „koje su izazvali Bugari” tera do vrhunca zaoštrenosti i da je zato u „lojalnom ispunjavanju savezničkih obaveza” otišao toliko daleko koliko je to bilo moguće i da u pomenutom pitanju ne može da ide dalje u popuštanju već zbog toga jer bi to „prema balkanskom običaju” od strane Bugarske bilo protumačeno kao austrougarska slabost, pa je zato napomenuo da zadržava pravo da preduzme potrebne kontramere ako Bugari nastave da odbijaju „njegove predusretljive predloge” i pod raznim izgovorima odlažu evakuaciju Đakovice i Elbasana i ukidanje bugarskih organa uprave zapadno od ugovorne granice.⁸⁹

Falkenhajnov stav prema austrougarsko-bugarskom sukobu na Kosovu dostavljen je generalu Konradu preko nemačkog generala fon Kramona (von Cramon) 25. marta 1916. godine. General fon Kramon je Konradu preneo sledeće:

„U razgovorima s nemačkim vojnim i političkim vrhovima Bugari su izneli stav da u Tajnoj konvenciji nisu polagali pravo na teritorije zapadno od tada utvrđene granice i da zbog toga o budućnosti ovih teritorija tek treba da se pregovara i da na njih može da istakne pretenzije svako od saveznika, naročito ako je vojnom akcijom dospeo u ove oblasti, kakav je bio slučaj s

⁸⁸ Na ovom mestu Konrad ponovo podseća da je naredio da se austrougarske trupe povuku iz severoistočne Srbije, iako su tamo razvojem operacija dospele. „Da sam ranije znao za ova gledišta bugarske Vrhovne komande, verovatno bih razmislio o evakuaciji severoistočnog ugla Srbije”, zaključuje general Konrad. (PA, Abt. A, kao nap. 87.)

⁸⁹ HHStA, PA, I, 874, Liasse Krieg, Bulgarien 1915—1918, pismo generala Konrada generalu Falkenhajnu, br. 22899.

bugarskom akcijom na Kosovu. Polazeći od ovakvog rezonovanja Bugari su upoznali nemačku Vrhovnu komandu i vladu da nameravaju da zatraže aneksiju teritorija koje idu van ugovornih granica. Kao takva teritorija označena je zapadna obala Morave i deo Kosova s Prizrenom i Prištinom. Kako su Bugari svoj stav formulisali u Berlinu, Austro-Ugarska je činila isto ono za što je optuživala Bugarsku. Naime, ni Austro-Ugarska prilikom zaključenja tajnog ugovora o savezu, kad je određena granica bugarskog teritorijalnog proširenja, nije postavila nikakav zahtev za teritorijama na Kosovu koje su bile sporne. Da je Austro-Ugarska tada sve srpske teritorije zapadno od utvrđene granice tražila za sebe ili da je zadржala isključivo pravo raspolaganja njima, onda ne bi postavljala nikakvo pitanje. Međutim, Austro-Ugarska nije dala nikavu izjavu u tom pogledu, pa Bugarska smatra da je Austro-Ugarska tek posle uspešnih vojnih operacija došla na ideju da ove oblasti traži za sebe, a istovremeno optužuje Bugarsku da je na osnovu uspešnih vojnih operacija proširila svoje teritorijalne zahteve zapadno od ugovorne granice. Falckenhajn je poručivao da Bugari ne zaboravljaju da podsete da je Austro-Ugarska na početku rata izjavljivala da za sebe traži samo mostobrane kod Beograda i Sapca. Konrad je odgovorio da od strane vojnih krugova u Austro-Ugarskoj nikada nije bilo govora o tako ograničenim teritorijalnim aspiracijama u Srbiji i da je takvo „nepotpuno, veštačko rešenje srpskog pitanja“ moglo da dođe do ušiju Bugara i Nemaca s druge strane. On je u pismu Burijanu povodom razgovora s generalom fon Kramonom prebacivao da je Burian kriv za takvo shvatanje Nemaca i Bugara, jer je on (Burian) u razgovorima u Berlinu 10. i 11. novembra 1915. godine govorio da Austro-Ugarska od srpskih teritorija traži samo Beograd i Mačvu.⁹⁰

Obaveštenje dobijeno od generala Kramona o stavovima Bugara iznetim u Berlinu general Konrad je iskoristio kao potkrepljenje svoje teze da je konflikt s Bugarima oko teritorijalnog razgraničenja nastao samo zato što Austro-Ugarska prilikom potpisivanja tajnog ugovora o savezu nije decidirano izjavila da sve srpske teritorije zapadno od ugovorne granice ostaju na isključivo raspolaganje njoj. On je smatralo da ova izjava koja je izostala 6. septembra 1915. godine treba odmah da se učini i to u energičnoj formi, „pre nego što naša interesna sfera parče po parče bude izdrobljena“. On je smatralo da nastali spor s Bugarima i pregovori koji su vođeni daju za to dobar povod i mogućnost da se austrougarske aspiracije legalizuju u formi jednog obavezujućeg pismenog sporazuma. On je ukazivao Burijanu da Austro-Ugarska nikada neće moći da računa na delotvornu podršku Nemačke i da na to ne može da pretenduje ako se ne odluči da svoje zahteve i ciljeve konačno fiksira i svojim saveznicima jasno stavi do znanja.⁹¹

Nemačka Vrhovna komanda se prihvatala posredovanja, ali je Austro-Ugarska morala da unekoliko odstupi od svojih zahteva da bugarske trupe pored napuštanja Đakovice i Elbasana ostanu u Prizrenu, Prištini i Uroševcu samo iz razloga snabdevanja i doturanja namirница trupama u Skoplju. Ona je morala da se pomiri s tim da ove gradove prepusti bugarskoj okupaciji i da svoje trupe povuče s te teritorije. Na toj osnovi postignut je sporazum 1. aprila 1916. godine, koji je predviđao sledeće:

„1. Sporazum je isključivo vojne prirode. On ima važnost za vreme trajanja rata. Drugi aranžmani vladâ Austro-Ugarske i Bugarske ovim nisu ni na koji način prejudicirani.

2. Demarkaciona linija između područja austrougarske i bugarske armije ide od ušća Morave u Dunav duž Morave do stave „bugarske“ i „srpske“ Morave, duž „Bugarske“ (južne — Ž.A.) (karta 1:200 000); dalje do zaleda

⁹⁰ HHStA, PA, I, 874, Liasse Krieg, Bulgarien 1915—1918, beleška generala Konrada o razgovorima s nemačkim generalom fon Kramonom 25. III 1916, br. 23140. Beleška dostavljena baronu Burijanu i vojnoj kancelariji cara.

⁹¹ Isto.

Mojsinja, preko kote 3600 (jugozapadno od Jošja); kote 441 (kod Zdravinja); Zmajevac (kota 1491); kota 1429; kota 1191; kota 888 (Crna čuka); kota 828; kota 673; Sedlo istočno od Blaca; vis kod Kašivara; kota 1124, Požar; kota 1103; 1103; kota 1119 (Lokvenik); kota 1614; kota 1420; Čir; Pilatovica (kota 1705); linija u zaledini Kopaonika do brda Šal; kota 950 (severno od Skočine); kota 750 (istočno od Vučitrla); ušće reke Samodreže; kota 1211 (jugozapadno od Raznika); pravom linijom od Devič-planine 1,5 km jugoistočno od Mikušince; linija u zaledju planine Devič do ušća potoka Rakoš u Klinu. Zatim duž dosadašnje crnogorsko-srpske granice do jugoistočno od Đakovice, dalje duž dosadašnje srpsko-albanske granice do Drima severozapadno od Debra, dalje preko kote 495 (severno od Strigićana); duž potoka Okeštan, preko Mali Privatit; duž potoka Rapon do ušća u reku Škumbu. Odatle duž reke Škumbe do Muričani.

3. Austro-ugarska armija ima pravo da vezu koja vodi od Ferizovića (Uroševca — Ž.A.) preko Prizrena za Albaniju koristi u svako doba kao etapnu i prolaznu liniju i da tamo izgrađenu konjsku (vojnu) uskotračnu železnicu održava u pogonu. Za obezbeđenje ove veze od Ferizovića do albanske granice staraće se bugarska Vrhovna komanda.

4. Bugarska armija ima pravo da vezu koja vodi od Struge (severozapadni špic Ohridskog jezera) preko Prenjsa na Škumbi i dalje preko Elbasana u pravce Berata, u svako doba koristi kao etapnu i prolaznu liniju. Bugarska Vrhovna komanda nema pravo da drži trupe za obezbeđenje za ovu etapnu i prolaznu liniju u dolini Škumbe niže od Kamare Bk.

5. I dalje ostaje da postoji nastavljanje austrougarskog železničkog pogona od priključne stanice Prištine prema Mitrovici i nazad i pravo austrougarske komande za korišćenje železničke stanice Ferizović kao priključne stanice etapne i prolazne linije prema Albaniji pomenute pod 3.

6. Oblast zapadno od demarkacione linije date pod 2. čini isključivo komandno i upravno područje austrougarske armije.

7. Austrougarske komande, trupe i nadleštva evakuuisaće oblast istočno od demarkacione linije, uključujući Prizren i Prištine, a bugarske komande, trupe i nadleštva oblast zapadno od ove linije, uključujući Đakovicu i Elbasan, obe u roku od 14 dana od stupanja na snagu ovog sporazuma (vid. tačku 9).

8. Bugarska Vrhovna komanda se obavezuje da evakuiše Prizren i Prištine u slučaju da ovi u kasnijim sporazumima između bugarske i austro-ugarske vlade ne pripadnu Bugarskoj.

9. Ovaj sporazum stupa na snagu bez potpisivanja od strane austro-ugarske i bugarske vrhovne komande čim obe vrhovne komande saopšte svoju saglasnost nemačkoj (Vrhovnoj komandi) i ona obavesti saveznike o dobijenoj saglasnosti austrougarske i bugarske vrhovne komande.

Kao što se vidi iz člana 8. sporazuma, Austro-Ugarska se obezbedila da u slučaju kasnijih sporazuma Bugarska napusti oblast Prizrena i Prištine, ali je ovim sporazumom ipak bila u dobitku bugarska armija. Naime, iz ovog sporazuma se vidi da je cela granična linija duž reke Morave određena tajnim ugovorom o savezu od 6. septembra 1915. godinе, koju je Austro-Ugarska priznavala kao neospornu granicu bugarskog teritorijalnog proširenja, okarakterisana kao privremena demarkaciona linija, podjednako s linijom koja je određena na Kosovu zapadno od prvobitne ugovorne granice. Ta činjenica je značila da Bugarska može da izvrši reviziju takve linije u svoju korist. Ako se zna da su Ferdinand, Radoslavov i Žekov već za vreme boravka u Krojčinahu početkom februara 1916. godine postavili zahtev za pomeranjem granice s Morave na zapadni deo Pomoravlja, onda je jasno da je definisanje granice na Moravi kao privremene demarkacione linije išlo u prilog Bugarskoj. I na Kosovu Bugarska je bila u dobitku, jer je austrougarska Vrhovna komanda morala da povuče sve svoje trupe iz oblasti Prizren—Priština—Uroševac. Nova

demarkaciona linija na Kosovu je, doduše, označena kao privremena, ali su Bugari dobili važne poene u borbi s Austro-Ugarskom i nastojali da kasnije ovu demarkacionu liniju pretvore u granicu svojih teritorijalnih aneksija. To se pokazalo već nedelju dana posle usvajanja sporazuma u razgovoru kralja Ferdinanda s austrougarskim poslanikom u Sofiji grofom Tarnovskim. Ferdinand je ocenio sporazum od 1. aprila kao modifikaciju austrougarskog stava, na što je Tarnovski odgovorio da je taj ugovor samo vojne prirode i važi samo za vreme trajanja rata i podsetio na član 8. koji govori o obavezi Bugarske da evakuiše ove oblasti u slučaju da budu drugome dodeljene. On je dodao da ne treba da ostane nikakva dilema u pogledu austrougarskog stava i podvukao da ovim sporazumom taj stav ni u čemu nije izmenjen i da Austro-Ugarska ostaje kod svojih zahteva i da se i dalje suprotstavlja svim meraima koje bi mogle da prejudiciraju buduću pripadnost Kosova, pa, prema tome, i uvođenju bugarskih organa uprave i na teritoriji koja je ugovorom od 1. aprila pripala Bugarskoj.⁹²

Ovakav stav Austro-Ugarske opet je bacio Ferdinanda u uzbuđenje i on je izjavio grofu Tarnovskom da će austrougarska uskogrudost udaljiti od nje bugarski narod, koji je i ranije imao više poverenja u Prusku nego u Austro-Ugarsku, te da Nemačka ume da postupa s Bugarima.⁹³ Grof Tarnovski je odbacio optužbe za netolerantnost i uskogrudost i dodao da bugarski teritorijalni zahtevi koji idu preko ugovorne linije mnogo manje pogadaju Nemačku nego Austro-Ugarsku i da je razumljivo njeno suprotstavljanje. Tarnovski je opet govorio o planu austrougarske vlade da se oblast Kosova priključi Albaniji kako bi ona bila životno sposobna, ali je Radoslavov odbio tu motivaciju koja je bila uperena protiv bugarskih aspiracija i ukazao da je oblast Prizen—Priština teritorija Srbije, a ne Albanije. On je, čak, napomenuo da pored oblasti Prizren—Priština ima još jedan zahtev koji ide preko ugovorne granice, ali nije precizirao o kojoj se teritoriji radi.⁹⁴

Ferdinandove aspiracije za postupno izbijanje Bugarske na obalu Jadranskog mora bile su potvrđene i od strane njegovog političkog protivnika generala Savova. On je ove Ferdinandove aspiracije iskoristio da napadne njegovu politiku kod nemačkih zvaničnih organa i da mu protivstavi Radoslavova. Naime, general Savov je u proleće 1916. godine, zajedno s dvorskim lekarom kralja Ferdinanda dr Grecerom (Grätzer), u saglasnosti s Radoslavovim tražio od nemačkog Ministarstva inostranih poslova subvencije za Radoslavova i njegovu partiju u iznosu od četiri miliona maraka, od čega je jedan milion bio namenjen Savovu. Pošto nije bio postignut uspeh u Ministarstvu inostranih poslova, general Savov i dr Grecer uputili su po jedan memoar lično caru Vilhelmu II, u kome su se zalagali za davanje prednosti Radoslavovu u nemačkoj politici prema Bugarskoj i izneli niz primedaba na politiku kralja Ferdinanda, koga su okarakterisali kao neiskrenog i prevrtljivog čoveka i političara.⁹⁵ General Savov je posebno mesto dao Ferdinandovoj politici pre-

⁹² Ova izjava grofa Tarnovskog učinjena je na osnovu instrukcije ministra inostranih poslova barona Burijana, o čemu je Tarnovski već govorio i predsedniku bugarske vlade Vasiliju Radoslavovu. (HHStA, PA, I, 874, Liasse Krieg, Bulgarien 1915—1918, strogo poverljivi šifrovani telegram grofa Tarnovskog baronu Burijanu, br. 304, Sofija 9. IV 1916.)

⁹³ HHStA, PA, I, 874, Liasse Krieg, Bulgarien 1915—1918, strogo poverljivi šifrovani telegram grofa Tarnovskog baronu Burijanu, br. 304, Sofija, 9. IV 1916. Ferdinand se ovom prilikom žalio da ga Austro-Ugarska zapostavlja, da je on jedan od merodavnih faktora koji želi da bude i u opštим, a ne samo u balkanskim pitanjima, ali da ga austrougarska vlada isključuje i ne informiše ni o svojim planovima o sudbini Srbije i Crne Gore.

⁹⁴ HHStA, PA, I, 874, Liasse Krieg, Bulgarien 1915—1918, strogo poverljivi šifrovani telegram grofa Tarnovskog baronu Burijanu, br. 304, Sofija, 9. IV 1916.

⁹⁵ Vid.: Dr Ž. Avramović, *Finansiranje Radoslavova i njegove stranke od strane Nemačke u toku prvog svetskog rata*, Zbornik radova Istorija XX veka sveska XII, Beograd 1972.

ma Albaniji. On je tvrdio da je Radoslavov protiv svoje volje morao da zastupa Ferdinandov stav zato što je njegova vlada slaba, bez potrebne većine u Sobranju, što joj je oduzimalo samostalnost. Savov je tvrdio da Ferdinandovi teritorijalni zahtevi izvan granica predviđenih tajnim ugovorom od 6. septembra 1915. godine ne leže u stvarnom interesu Bugarske i da će u krajnjoj konsekvenci učiniti nemogućim povezivanje između Bugarske i Centralnih sila. On je tvrdio da će takve aspiracije prouzrokovati prilikom zaključenja mira potpun fijasko nemačke politike u Bugarskoj. „Posle rata Bugarska će, umesto da se posveti unutrašnjoj konsolidaciji, pošto je postigla svoje ideale (Makedonija i stara Srbija), sprovoditi imperijalističku politiku koja ima za cilj da je gura k Jadranu, a na jugu k Trakiji. To mora biti smrt Bugarske. Nastojanja Bugarske da izađe na Jadran doveće ovu u odnosu na Austriju u isti položaj koji je prema njoj imala Srbija. Rezultat ove nerazumne politike biće za Bugarsku kraj kakav je imala Srbija.“ Savov je ulazak bugarskih trupa na ovu teritoriju smatrao opasnim i kao provizorijum, jer kad se one jednom nađu u ovim oblastima nijedna vlada ne bi imala hrabrosti ni snage da te teritorije vrati Austro-Ugarskoj. „De facto time je iskopan jaz između Austrije i Bugarske sa svim lošim posledicama za balkansku politiku Centralnih sila i bugarsku sudbinu.“ Zato je on apelovao da provizorijumu treba učiniti kraj i da postojeći sporazum ostane na snazi. „Po mom mišljenju, Bugarska ne sme na Jadran“, pisao je Savov i isticao da Grčka mora da dobije jedan deo Albanije, a da Bugarska kao kompenzaciju dobije Kavalu sa zaleđem, kao ekonomsku neophodnost.⁹⁶

Iako je napadao Ferdinanda, general Savov je priklučenje istočne Srbije do Morave predviđeno Tajnom konvencijom od 6. septembra 1915. godine smatrao prirodnim. Pored toga, isticao je potrebu da se Bugarskoj pripoje Kačanik i Gnjilane, čime bi bugarska granica i u strateškom pogledu bila zadovoljavajuće rešena.⁹⁷ U razgovoru s državnim sekretarom Savov je izneo iste poglede i tvrdio da Prizren i Priština u odnosu na Austro-Ugarsku predstavljaju ofanzivne, a ne defanzivne pozicije. On je, čak, aludirao da su trvenja s Austro-Ugarskom dobrodošla Ferdinandovoj dvostrukoj politici.⁹⁸

I među bugarskim diplomatima bilo je mišljenja suprotnih mišljenju kralja Ferdinanda i predsednika vlade Radoslavova u pitanju buduće sudsbine Srbije, a naročito o pitanju Ferdinandovih aspiracija za dobijanje Prištine, Prizrena i Đakovice, kao i za pripajanje delova Albanije radi izbijanja na Jadransko more. Tako je poslanik u Berlinu Rizov govorio austrougarskom ambasadoru princu Hoenloeu da on na aspiracije na Prizren i Prištinu i na delove Albanije gleda kao na veliku nesreću i tvrdio da je to mišljenje svih pravih bugarskih patriota. Pošto je u to vreme bio održan sastanak barona Burijana s nemačkim predsednikom vlade Betmanom Hollvegom u Berlinu, Rizov je pitalo Hoenloea da li je tom prilikom bilo govora i o Ferdinandovim pretenzijama na aneksiju albanskih teritorija. Hoenloe je izbegao da odgovori na ovo pitanje, na što je Rizov odgovorio da je, iako nije bio obavešten o sadržaju pomenuvih razgovora, telegrafisao u Sofiju da su „prema njegovim obaveštenjima“ na konferenciji u Berlinu obe vlade bile saglasne da Bugarska nema nikakvih aspiracija na albanske teritorije. Ovo je objasnio željom da sugestivno utiče na kralja Ferdinanda, jer je samo „ovaj nezatisi Bourbon“ tako zaslepljen da traži albanske teritorije⁹⁹.

⁹⁶ Isto.

⁹⁷ Isto.

⁹⁸ PA, Abt. Albanien, No 1, Allgemeine Angelenheiten, Bd. 19. Beleška državnog sekretara za inostrane poslove fon Jagova o razgovoru s generalom Savovim, Berlin 20. IV 1916.

⁹⁹ HHStA, PA, I, 874, Liasse Krieg, 6-h, Bulgarien 1915—1918, strogo poverljivi izveštaj grofa Hoenloea baronu Burijanu, br. 44 AE/P, Berlin 26. IV 1916.

Rizov je dalje govorio o „ženskoj psihologiji” (psychologie féminine) kralja Ferdinanda, koja će Bugarsku dovesti u najveću opasnost. Tvrdio je da Radoslavov ima isto mišljenje kao i on (Rizov), ali se plaši da energičnije istupi protiv kralja Ferdinanda, jer ovaj već misli na to da Radoslavova, koji je za Ferdinanda postao suviše veliki, udalji iz vlade i da ga zameni nekom beznačajnom ličnošću. On je optuživao Ferdinanda da pri tome koketuje s ljudima koji sasvim otvoreno održavaju vezu s Antantom i ima nečuvetu ideju da ovim ljudima još u toku trajanja rata poveri sastav vlade. Zato je on izrazio spremnost da „kao Bugarin koji časno misli” učini sve da spreči da kralj Ferdinand gurne zemlju u avanturu, „za što bi se već pronašlo pogodno sredstvo”. Pošto je Rizov ranije bio komitski vođa i vodio upade četa u Makedoniju, ovo poslednje je ostavilo mučan utisak na Hoenloea, jer iza izraza „pogodno sredstvo” mogla se lako razumeti fizička likvidacija Ferdinanda.

Rizov je sugerisao da bi bilo dobro da Nemačka i Austro-Ugarska, bez obzira na to što u Bugarskoj ima dovojno razumnih ljudi da se suprotstave politici nezajažljivosti kralja Ferdinanda, u pogodnom momentu¹⁰⁰ jednim nedvosmislenim i kategoričnim demaršom stave bugarskoj vlasti na znanje da treba da bude srećna onim što je dobila granicama određenim ugovorom o savezu od 6. septembra 1915. godine i da ubuduće nema šta da traži u oblastima preko ove granice, iako joj je pod pritiskom ratnih događaja dozvoljeno da privremeno okupira neke albanske oblasti. On je dodao da bi Bugarska trebalo da bude zahvalna saveznicima za jednu ovaku izjavu jer bi ona bila i u njenom interesu.

Princ Hoenloe je ova izlaganja Rizova primio sa rezervom, bez komentara jer nije bio siguran da li ovaj ne istupa kao agent-provokator. „Iako ne smatram isključenim ovu mogućnost, ipak bih želeo da napomenem da je gospodin Rizov, po mom mišljenju, u svemu što je rekao dao izraz svog stvarnog ubeđenja, mada na način i više nego čudnovat za jednog poslanika u odnosu na njegovog zemaljskog gospodara.”

Rizov je slično govorio i s nemačkim državnim sekretarom za inostrane poslove fon Jagovim, pri čemu je napomenuo i da bugarski poslanik u Beču, Tošev, deli njegovo mišljenje.¹⁰¹

Povodom ovih izjava poslanika Rizova došlo je do konsultacije između austrougarskog ambasadora i nemačkog državnog sekretara za inostrane poslove. Fon Jagov je izjavio Hoenloeu da je Rizov saznao da kralj Ferdinand namerava da ga opozove s položaja poslanika i da je zato ogorčen na njega. Hoenloe je izjavio fon Jagovu da — ako se izuzme više nego nepodobna forma izjave poslanika Rizova — u svakom slučaju izgleda vrednim pomenu „da li ne bi stvarno u svoje vreme trebalo malog bugarskog saveznika (petite allié bulgare), jednim zajedničkim demaršom uputiti na njegovo mesto”. Jagov je izjavio da se u potpunosti slaže s jednim takvim korakom „kad jednom vojnički ne budemo imali potrebu ni za kakvim obzirima”.¹⁰²

¹⁰⁰ Kao pogodan momenat Rizov je pomenuo pad Verdena, uspeh na frontu protiv Rusije ili protiv Italije.

¹⁰¹ Kao nap. 94.

¹⁰² Isto.

LES PRÉTENTINOS BULGARES A L'ANNEXION DE CERTAINES
RÉGIONS DU KOSOVO (1915—1916)

Résumé

En basant ses études sur les fonds documentaires austrohongrois et allemands, l'auteur étudie la question de l'accroissement des préentions bulgares, au détriment de la Serbie à la suite de son occupation, en 1915.

Tandis que le gouvernement bulgare, au cours des pourparlers qui précédait la conclusion de l'alliance avec les puissances de l'Axe, prétendait annexer „au maximum” la „Macédoine serbe” et la Serbie orientale, jusqu'au fleuve Marica, cette frontière allant beaucoup plus à l'Ouest que celle prévue par le traité de San Stefano, à la suite de l'occupation de la Serbie, la Bulgarie montra des préentions bien plus importantes, surtout à l'égard du Kosovo et de l'Albanie.

Comme prétexte pour ces aspirations accrues, la Bulgarie insistait sur le fait qu'elle avait fourni une part plus importante dans les opérations contre la Serbie, que celle prévue par la convention militaire, ayant ainsi acquis le droit à l'accroissement du „prix”. Au fond, à la suite de l'occupation de la Serbie, les milieux gouvernementaux bulgares étaient en faveur de la liquidation de l'Etat serbe, de même que certains milieux austro-hongrois, surtout l'armée. Cependant, il y eut, à cette occasion des différents, quant au sort du reste du territoire serbe qui, en vertu du traité d'alliance du 6 septembre 1915, n'était pas promis à la Bulgarie. L'Autriche-Hongrie estimait que le territoire à l'ouest de la ligne prévue par le traité faisait exclusivement partie de la sphère d'influence austro-hongroise, et que c'était elle qui devait décider du sort de ce territoire. La Bulgarie, pour sa part, estimait que la convention militaire avait décidé du sort de la Serbie orientale et de la Macédoine, tandis que la question du reste de la Serbie avait été laissée ouverte, et que tous les alliés avaient le droit d'en décider. Conformément à cette attitude, elle prétendait annexer la partie occidentale du bassin de la Morava, et certaines régions du Kosovo, avec les villes de Kačanik, Uroševac Priština, Prizren et Đakovica, que ses troupes avaient auparavant occupées. De semblables préentions furent élevées à l'égard de l'Albanie orientale. Les Bulgares avaient introduit dans les villes du Kosovo, outre l'administration militaire, l'administration civile, ce qui provoqua une réaction violente de la part de l'Etat major de l'armée austro-hongroise, celui-ci ayant conclu que la Bulgarie oeuvrait systématiquement en faveur de l'annexion d'une partie de l'Albanie, afin de déboucher sur l'Adriatique. La tension avait atteint un tel degré que le conflit armé

était à craindre. Le chef de l'Etat major de l'armée austro-hongroise estimait que l'Autriche Hongrie ne pouvait se décider à une telle mesure, étant donné son impuissance militaire dans les Balkans et l'impossibilité de tenir le front en Albanie sans coopération bulgare.

L'Allemagne était plus disposée à l'égard des prétentions bulgares, car il était dans son intérêt que la partie occidentale du bassin de la Morava, avec la ligne du chemin de fer Smederevo—Paraćin fût cédée à la Bulgarie, dont elle avait obtenu la concession pour l'exploitation des richesses minières en Serbie orientale, et la participation à l'exploitation du réseau ferroviaire dans les territoires annexés de la Serbie et de la Macédoine. C'est la raison pour laquelle le chef de l'Etat major Falkenhayn servit d'intermédiaire dans le conflit austro-bulgare, qui aboutit à un compromis, délimitant les régions d'occupation au Kosovo et cédant à la Bulgarie Kačanik, Uroševac, Priština et Prizren, et à l'Autriche-hongrie Peć Djakovica et Kosovska Mitrovica. Du côté austro-hongrois on soulignait que ce n'était qu'une solution provisoire qui n'impliquait nullement le sort futur de ces territoires, insistant sur la création d'une Albanie „indépendante” dans ses frontières „ethniques”, sous le protectorat austro-hongrois. Cependant la Bulgarie avait tendance à transformer plus tard cet état provisoire en permanent, et à retenir au moins les villes du Kosovo, citées ci-dessus. Ces divergences compliquaient les relations austro-bulgares au cours des années ultérieures de la guerre.

10

GEORGI DIMITROV O MAKEDONIJI I MAKEDONCIMA

U bogatoj revolucionarnoj delatnosti Georgi Dimitrova¹, istaknutog vođe bugarskog i međunarodnog radničkog pokreta, vidno mesto zauzimaju njegova aktivnost i njegovo angažovanje u revolucionarnom rešavanju makedonskog nacionalnog pitanja.

Georgi Dimitrov se ubraja u one retke revolucionare koji su od početka svoje revolucionarne aktivnosti pa do svoje smrti aktivno pomagali makedonski pokret za nacionalno i socijalno oslobođenje. Ta njegova stalna aktivnost u osmišljavanju i izgradivanju nacionalnooslobodilačke borbe makedonskog naroda u aktivan politički faktor i saveznika predstojeće proleterske i narodne revolucije na Balkanu bila je posledica ne samo vanrednog značaja makedonskog nacionalnog pitanja za uspešno izvršenje socijalističke i nacionalnooslobodilačke revolucije na Balkanu već i činjenice što su roditelji Georgi Dimitrova bili Makedonci iz Piranske Makedonije, od kojih je on saznao i osetio vekovne težnje makedonskog naroda za nacionalnom slobodom i državnošću. Istovremeno, Dimitrov je ispunjavao svoj otadžbinski i internacionalistički dug prema porobljenoj Makedoniji.

Iako sav posvećen borbi radničke klase za njeno oslobođenje od kapitalističke eksploracije, Dimitrov se veoma živo interesovao za makedonski nacionalnooslobodilački pokret i pružao mu pomoć. U vreme njegovog aktivnog uključenja u bugarski radnički pokret u prvoj deceniji XX veka, oslobođenje Makedonaca i demokratsko rešenje makedonskog nacionalnog pitanja predstavljali su važan balkanski i evropski problem oko koga su se ukrštali i sukobljavali planovi balkanskih buržoazija i interesi velikih sila. Za njihovo razrešavanje bili su, sem makedonskog naroda i progresivne javnosti, životno zainteresovani radnički pokreti balkanskih zemalja, koji su u svom razvitu bili ometani razbuktalim nacionalizmom sopstvenih buržoazija i ugroženi imperialističkom politikom velikih sila.

Makedonski narod je u svojim oslobođilačkim naporima za svoje nacionalno i socijalno oslobođenje i državnost ima za sobom desetogodišnju tešku revolucionarnu borbu, izloženu stalnim spoljnim udarima.

Najranije dokumentovano interesovanje Georgi Dimitrova za Makedoniju i makedonsko pitanje datira od 1910. godine. Tada je Dimitrov bio

¹ Georgi Dimitrov je rođen 1882. u selu Kovačevci, Radomirski kraj. Njegovi roditelji poreklom su iz Piranske Makedonije iz Banskog i Razloga (*Георги Димитров. Биография*, София 1972, 13—14).

angažovan u radu na reorganizovanju bugarskog radničkog pokreta u jedinstveni klasni revolucionarni sindikat. Kao jedan od razloga za brzo omasovanje radničke klase u Bugarskoj Dimitrov je navodio činjenicu da iz Makedonije „dolaze velike proleterske mase, koje se pod dejstvom kapitalističkog razvijanja proletarizuju”.² Dimitrov se opširnije osvrće na Makedoniju i makedonsko pitanje za vreme balkanskih ratova. Predosećajući početak rata i opasnost koju on nosi za balkanski radnički pokret, a posebno za makedonski narod, Dimitrov je vrlo oštro napao osvajačku politiku balkanskih buržoazija i velikih sila prema Makedoniji. Posebno je razobličio osvajačku politiku bugarske buržoazije i dvora naglašavajući da su „uvek težili i danas teže samo osvajanju ili u najmanju ruku podeli Makedonije”. Kritikujući licemerno šurovanje bugarskog dvora i buržoazije s velikim silama, Dimitrov ih je javno upozorio da svojim „nacionalističkim i šovinističkim orgijama samo olakšavaju politiku velikih sila” za pretvaranje Balkana u „njihovu koloniju”.

Javno raskrinkavajući osvajačke namere balkanskih buržoazija i velikih sila prema Makedoniji i Balkanu Dimitrov je označio proletarijat kao „jednog borca za nacionalno oslobođenje i ujedinjenje balkanskih naroda”. Zato je pozivao balkanski proletarijat da oštro protestuje protiv inspiratora rata, koji je pripreman. Istovremeno porobljenim narodima je ukazivao na balkansku federalnu republiku, u kojoj će biti ostvareno ne samo njihovo nacionalno oslobođenje i ujedinjenje već koja će predstavljati tvrdavu protiv osvajačkih težnjâ velikih sila. U tom smislu pozivao je bugarski proletarijat da ispunji svoj internacionalistički dug protestujući protiv osvajanja i deobe Makedonije uz snažno isticanje parola za balkansku federaciju i slobodu svih naroda kao i objavljuvanje rata ratu.³

Pored osude osvajačke politike balkanskih buržoazija i velikih sila, Dimitrov se oštro suprotstavio nastojanjima da se makedonsko pitanje rešava ratom. Braneći pravo porobljenih naroda na slobodan život, on je pred evropskom javnošću i međunarodnim radničkim pokretom istakao, afirmisao i branio pravo makedonskog naroda na slobodan nacionalni i državni život. Pretpostavke Georgi Dimitrova i drugih revolucionara da se rat ne vodi za oslobođenje Makedonije, već za njenje osvajanje i deobu potvrdile su se još u toku samog rata. Naime, saveznici nisu mogli da se pogode oko podele plena, pa su njihove međusobne raspre pretile da prerastu u rat. Naslućujući novu ratnu opasnost koja je zapretila radničkom pokretu, Dimitrov je 1. maja 1913 godine u organu Bugarske SD partije objavio članak pod naslovom *Balkanski rat i radnički pokret*, u kome je rezimirao svoje pretpostavke i pozvao balkanski proletarijat da bude na oprezu i da novi rat iskoristi za ujedinjenje balkanskih naroda u balkansku federaciju.⁴

Za vreme prvog svetskog rata Dimitrov je osudio ulazak Bugarske u rat u zamenu za dobijanje većeg dela Makedonije. Posle završetka rata on je takođe osudio mirovne ugovore kao imperialističke, koji su još više zaoštigli nacionalni problem na Balkanu. Posle rata Georgi Dimitrov bio je jedan od rukovodilaca Bugarske komunističke partije i Balkanske komunističke federacije. To mu je omogućilo da se više bavi makedonskim pitanjem. Među aktuelnim problemima koji su tada bili pred balkanskim komunističkim partijama bilo je i makedonsko pitanje, koje je proizlazilo iz podele Makedonije i novog porobljavanja makedonskog naroda. Ohrabreni oktobarskom revolucijom, uvereni u savezništvo radničkog pokreta, Makedonci su svoju nacionalnooslobodilačku borbu bezrezervno povezali s oslobođilačkom borbom balkanskog proletarijata, koji je bio zainteresovan za rušenje buržaškog poretku i menjanje nepovoljne posleratne konstellacije na Balkanu. Zbog toga spajanje

² Георги Димитров, Съчинения, том 1, София 1951, 305.

³ Георги Димитров, н.д., том 2, София 1952, 279—280.

⁴ Георги Димитров, н.д., 307, 308.

oslobodilačke borbe porobljenih naroda s revolucionarnom borbom radničke klase u jedan antiimperialistički front ima sudbinski značaj za proletersku revoluciju na Balkanu. Uspešno integrisanje i afirmisanje ove veze moglo se ostvariti jedino prihvatanjem i priznavanjem istorijskih stremljenja makedonskog naroda za svoj slobodan nacionalni život i nezavistan i integralan državni suverenitet.

Zbog toga se Dimitrov založio zato da nacionalnorevolucionarnu borbu makedonske emigracije u Bugarskoj i Makedonaca u podeljenim delovima Makedonije osmisli i izgradi u aktivni politički faktor predstojeće proleterske revolucije na Balkanu. On je neposrednim učešćem u organizovanju VMRO (ob.), putem partijske štampe i javnih političkih istupanja, izgradivao pravilan marksističko-lenjinistički stav međunarodnog radničkog komunističkog pokreta prema makedonskom nacionalnom pitanju. U tom smislu je 1923. na poziv Emigrantskog komunističkog saveza, održao pred emigrantima u Sofiji značajan govor posvećen autonomiji i nezavisnosti porobljenih balkanskih naroda.⁵ On je na primeru makedonskog i drugih balkanskih problema izložio stav i taktiku Kominterne i Balkanske komunističke federacije, koji su ujedno predstavljali i program rada balkanskih komunističkih partija. U svom govoru Dimitrov se naročito zadržao na pojavi makedonskog oslobodilačkog pokreta i ukazao na saveznike i put kojim taj pokret u novim istorijskim uslovima treba da ide. Ponovo je oštrosudio osvajačku politiku bugarske buržoazije i monarhije, koje su koristile makedonski pokret za ostvarenje ciljeva svoje „grabežljive spoljne politike”. Vrhovističke čete upućivane su u Makedoniju, prema Dimitrovu, s namerom „veštačkog stvaranja pokreta i incidenata”, koji su doveli do međusobnih borbi u kojima su „stotine hiljada dobrih sinova makedonskog naroda postali žrtve rata za međusobno istrebljenje nametnuto odozgo”. Priznajući makedonski oslobodilački pokret kao aktivni politički faktor u borbi balkanskog proleterijata, Dimitrov je pozvao makedonsku emigraciju da oslobodi pokret od uticaja bugarske buržoazije i da se razvija samostalno, uz oslonac na radnički pokret i Sovjetski Savez. Podržavajući pravo makedonskog naroda na autonomiju i nezavisnost, Dimitrov je ukazao da se ono može ostvariti samo u zajedničkoj borbi s radničkom klasom.⁶

Naredne, 1924. godine, Dimitrov se ponovo vraćao na Makedoniju i makedonsko pitanje u članku „Osnovni momenti sindikalnog pokreta na Balkanu”, koji je bio objavljen u organu Kominterne „Красний интернационал профсоюзов”. Upoznajući međunarodni radnički pokret sa specifičnostima balkanskog radničkog pokreta, Dimitrov je kao važan momenat za specifičan razvitak sindikalnog pokreta istakao nacionalno i agrarno pitanje. Osvrćući se na mnogonacionalni karakter balkanskih država, on ističe da Balkan naseljavaju Bugari, Srbi, Hrvati, Slovenci, Makedonci, Grci, Rumuni, Turci, Jermen i dr., koji žive tako pomešani i isprepletani da Balkan čine jednim istinskim nacionalnim mozaikom.⁷ U svojstvu bugarskog i međunarodnog proleterskog funkcionera, Dimitrov u ovom članku Makedonce legitimise njihovim istinskim makedonskim imenom kao poseban balkanski narod, koji zajedno s drugim balkanskim narodima naseljava Poluostrvo. Istovremeno on je makedonsko pitanje pred Kominternom i svetskom javnošću postavio i afirmisao u njegovim istorijskim okvirima kao makedonsko pitanje, što predstavlja značajan doprinos Kominterne i balkanskih komunističkih partija izgradњu pravilnog marksističkog stava prema njemu i uopšte prema drugim nacionalnim problemima na Balkanu.

Posle poraza septembarskog ustanka 1923. godine, Dimitrov je otišao u emigraciju, odakle je nastavio da rukovodi bugarskim i međunarodnim komunističkim pokretom. Iako udaljen od Balkana, on nije prestao da se inte-

⁵ Георги Димитров, п.д., том 7 София, 1953, 27—32.

⁶ Georgi Dimitrov, n.d., 33.

⁷ Георги Димитров, п.д., том 8, София, 1953, 345—352.

resuje za Makedoniju. Naprotiv, u svojim člancima i javnim istupanjima on je proširivao svoje interesovanje za makedonsko pitanje. Tako je u članku *Bugarska lekcija* posvećenom neuspehu septembarskog ustanka produbio svoje analize nacionalnog karaktera makedonskog pitanja i intervencije spoljnih političkih faktora u makedonski oslobodilački pokret. Analizirajući poraz bugarske buržoazije u balkanskim ratovima i prvom svetskom ratu, Dimitrov je ponovo osudio njenu osvajačku politiku prema Makedoniji. Osvrćući se na slabosti zemljoradničke vlade Aleksandra Stambolijskog, Dimitrov joj je kao njenu veliku grešku smatrao neadekvatnu ocenu značaja makedonskog pokreta i makedonskog pitanja, koje „vrši odlučujući uticaj na spoljnu politiku balkanskih zemalja”. Javno kritikujući greške bugarskih revolucionarnih snaga prema makedonskom pitanju, Dimitrov je upozorio: „Radne mase i narodna vlast u Bugarskoj ne mogu ostati tudi sudbini makedonskog naroda, koji se bori protiv nacionalnog ugnjetavanja, ne mogu ostati tudi makedonskom pitanju, od čijeg rešenja zavise u velikom stepenu sloboda i nezavisnost samog bugarskog naroda i drugih balkanskih naroda”. Dimitrov je javno osudio zблиženje Stambolijskog s Beogradom koje je postignuto na račun žrtvovanja „glavnih nacionalnih interesa i oslobodilačkog pokreta makedonskog naroda” propraćeno progonima makedonskog pokreta i makedonske emigracije u Bugarskoj koja je „žudila za nacionalnom slobodom i nezavisnošću Makedonije”. Obraćajući se makedonskoj emigraciji, Dimitrov ju je pozvao da se otrgne od uticaja bugarske buržoazije i da se „orientiše na samostalnu revolucionarnu borbu i rame uz rame da se bori s bugarskim radničkim masama za postizanje nacionalne slobode i nezavisnosti Makedonije i za oslobođenje Bugarske od buržoaskog režima”.⁸

Na iste greške Dimitrov se ponovo vraća u članku *Bugarsko pitanje i Kominterna* u vezi s kritikom koju je Kominterna uputila Bugarskoj komunističkoj partiji zbog njenih grešaka prema makedonskom pitanju. Smatrajući da je ta kritika pravilna, Dimitrov je ponovo kritikovao BKP što „svovremeno nije stvorila jasno i određeno stanovište prema makedonskom pitanju u zaštitu jedinstvene i nezavisne Makedonije” i što je dopustila da „makedonska autonomna organizacija padne u ruke bugarskoj buržaoziji i da se pretvori u njeno oružje”. Istovremenog on je javno optužio vladu Aleksandra Cankova za ubistvo 200 makedonskih aktivista, koji su se protivili iskorišćavanju makedonskog pitanja od strane vlade. U odbrani od ovih napada Cankov je ubistva Makedonaca pred javnošću objašnjavao kao međusobna ubijanja unutar pokreta i navodnom „bolješevizacijom u petričkom kraju”. Međutim, Dimitrov je to objasnio kao „smišljenu likvidaciju Revolucionarne organizacije” posle objavljanja Majskog manifesta, koji je uplašio Cankovljevu vlast, koja je putem masovnih ubistava požurila da spreči ujedinjenje makedonskih revolucionara u jedinstveni revolucionarni front za nezavisnu i ujedinjenu Makedoniju. Osuđujući ubistva, Dimitrov je s dubokim uverenjem rekao da će „makedonski pokret uspeti da obnovi svoje jedinstvo i da on ide ka jedinstvenoj i slobodnoj Makedoniji”.⁹

U vezi s pogoršanom političkom situacijom na Balkanu i zaoštravanjem nacionalnih suprotnosti u toku 1924. godine, Dimitrov je ponovo osudio imperialističku podelu Makedonije i istakao da u Vardarskoj Makedoniji „živi 630. 000 Makedonaca, koji se bore za svoju nezavisnost”.¹⁰

Na makedonsko pitanje Dimitrov se ponovo vratio u svom kritičkom osvrtu u vezi sa Socijalističkom konferencijom balkanskih socijaldemokrata, održanom u Beču 1924. godine. On je oštro kritikovao socijaldemokrate što se prilikom razmatranja balkanske situacije nisu osvrnuli na makedonsko

⁸ Георги Димитров, н.д., 126—160.

⁹ Георги Димитров, н.д., 1—11.

¹⁰ Георги Димитров, н.д., том 7, София 1953, 403.

pitanje kao na najvažniji i najaktueltij problem balkanskih naroda i što nisu podržali nacionalne pokrete i pravo porobljenih naroda na samoopredelenje.¹¹

Određeno mesto makedonskom pitanju Dimitrov je dao i u direktivnom članku o zadacima Balkanske komunističke federacije u vezi sa stvaranjem zajedničkog oslobodilačkog fronta svih revolucionarnih pokreta na Balkanu. Za njegovo uspešno ostvarenje Dimitrov je tražio od balkanskih komunističkih partija da što skorije isprave greške prema makedonskom pokretu i makedonskom pitanju. Nove misli o Makedoniji i Makedoncima Dimitrov je izrekao i u člancima posvećenim pripremanju novih političkih ubistava protiv makedonskih i bugarskih revolucionara u Bugarskoj i protiv pojačanog nacionalnog ugnjetavanja Makedonaca od strane grčke buržoazije u egejskom delu Makedonije. U prvom članku Dimitrov poziva makedonsku emigraciju da ne podržava vrhovističku organizaciju Protopetrova i Mihajlova i da ne dopusti upućivanje četa protiv bugarskog naroda, koji je „brat makedonskog naroda“. „Uputite makedonske čete izmučenom makedonskom narodu u Makedoniji, koji stenje pod tuđim ropstvom.“¹² U vezi s denacionalizacijom u Egejskoj Makedoniji Dimitrov je pozivao grčki proletarijat pod vođstvom komunističke partije Grčke da još jedinstvenije deluje protiv imperijalizma u Grčkoj i da se „zajedno s potlačenim masama u Makedoniji i Trakiji bori za njihove interese i prava protiv nacionalnog potlačivanja“.¹³

Osvrćući se na izborni program demokratske koalicije 1927. godine, Dimitrov je u odeljku o nacionalnom pitanju konstatovao velike nedostatke programa, koji nije proklamovao pravo na samoopredelenje Makedonije i njeno odvajanje od država koje su je osvojile „brutalnom silom i vojskom“.¹⁴

Iste godine Dimitrov je u političkom izveštaju CK BKP pred Drugom partijskom konferencijom ponovo analizirao stav BKP prema makedonskoj organizaciji, pri čemu joj je zamerio zbog dokrinarstva jer nije umela pravilno da oceni veze sa Žemljoradničkim savezom što Partija nije uzela organizovano učešće u makedonskom pokretu prilikom njegovog obnavljanja posle rata, već ga je ostavila u rukama buržoaskih nacionalista.¹⁵ Makedonce Dimitrov pominje i u svom prigodnom članku objavljenom povodom desetogodišnjice oktobarske revolucije. Iznoseći njen blagotvorni uticaj na oslobodilačku borbu balkanskih naroda, Dimitrov je konstatovao da su i nacionalno porobljeni Makedonci sledili primer oktobarske revolucije.¹⁶ U interpretiranju nacionalne suštine makedonskog oslobodilačkog pokreta i makedonskog pitanja Dimitrov je najdublje marksistički pronikao u studioznoj direktivnoj raspravi posvećenoj nacionalnorevolucionarnom pokretu na Balkanu i zadaci ma balkanskih komunističkih partija, objavljenoj u organu Kominterne Комунистичкиј интернационал 1928. godine. Tražeći uzroke postojanja nacionalnih revolucionarnih pokreta na Balkanu, Dimitrov je zaključio da su oni rezultat prekinutih buržoaskodemokratskih revolucija na Balkanu. Zbog mešanja i intervencije velikih sila ove revolucije nisu mogle da se razviju kao na Zapadu. Ratovi koji su vođeni za rešenje nacionalnog problema na Balkanu, prema Dimitrovu, ne samo što nisu rešili nacionalno pitanje već su ga još više komplikovali, naročito podelom Makedonije između osvajača. Prvi imperijalistički svetski rat i mirovni ugovori još više su komplikovali nacionalne probleme novim rasparčavanjem balkanskih zemalja. Kao nacionalno najizmešaniju balkansku zemlju Dimitrov je označio Jugoslaviju, koja

¹¹ Георги Димитров, н.д., 353—358.

¹² Георги Димитров, н.д., 53—54.

¹³ Георги Димитров, н.д., 260.

¹⁴ Георги Димитров, н.д., 267.

¹⁵ Георги Димитров, н.д., 312.

¹⁶ Георги Димитров, н.д., 288.

je posle rata pripojila caribrodski i bosiljgradski srez. „Sama Srbija, piše Dimitrov, vlada nad Makedoncima, Albancima, Hrvatima, Slovencima, Crnogorcima, Mađarima, Bugarima, Turcima, Nemcima i Rumunima”.¹⁷ Denacionalizatorska i kolonijalna politika balkanskih buržoazija, koja je primenjivana kao metod za rešavanje nacionalnih problema, izazivala je, prema Dimitrovu, još uporniju borbu porobljenih naroda. Analizirajući intenzitet denacionalizacije i kolonizacije porobljenih zemalja, Dimitrov je konstatovao da se one najintenzivnije sprovode u Makedoniji. Kao primer za to naveo je bugarsko-grčku konvenciju kojom je buržoazija Bugarske i Grčke načinila sramnu trgovinu Makedoncima iz Egejske Makedonije, koju je Dimitrov nazvao „čudovišnim nasiljem”. Pored toga, on ukazuje da se prema neiseljenim Makedoncima u Egejskoj Makedoniji primenjuju najraznovrsnije mere za nasilnu denacionalizaciju i asimilaciju. Slične zaključke izveo je i u vezi s denacionalizatorskom politikom u Vardarskoj i Pirinskoj Makedoniji. U osvrtu na denacionalizaciju Makedonaca u Pirinskoj Makedoniji Dimitrov piše: „S obzirom na sličnost i kulturu, ovde se nacionalno ugnjetavanje javlja pretežno u ekonomskoj eksploataciji i političkom ugnjetavanju makedonskog stanovništva”¹⁸. U ovom članku Dimitrov je izneo stavove srpskih i bugarskih socijaldemokrata prema makedonskom pitanju. Za bugarske socijaldemokrate konstatovao je da teže „rešenju” makedonskog pitanja priključenjem Makedonije Bugarskoj, a za srpske da se zalažu za ujedinjavanje cele Makedonije u okviru Jugoslavije i za federaciju Bugarske i Jugoslavije na čelu s kraljem Aleksandrom.

Prema Dimitrovu, denacionalizatorska politika, iako koči oslobođilačku borbu porobljenih naroda, nije u stanju da likvidira nacionalno pitanje i nacionalnorevolucionarne pokrete. Za primer je ukazao na Egejsku Makedoniju, gde su doseljeni kolonisti podržavali borbu Makedonaca za ujedinjenu Makedoniju. Pozdravljujući zblžavanje Makedonaca i Grka, on je izrazio uverenje da će se „grčko stanovništvo boriti zajedno s Makedoncima za oslobođenje Makedonije od njenih sadašnjih grčkih, srpskih i bugarskih osvajača”.¹⁹ Istovremeno je upozorio grčku buržoaziju da se „gorko vara ako misli da je putem grčke kolonizacije svog dela Makedonije uspela da je zauvek spoji sa Grčkom”.²⁰

U kontekstu sveobuhvatne analize svih aspekata makedonskog pitanja Dimitrov se u članku osvrnuo i na položaj makedonske emigracije u Bugarskoj, za koju je konstatovao da je nastala kao rezultat denacionalizatorske i kolonizatorske politike balkanskih buržoazija. Govoreći o oslobođilačkim težnjama emigracije, Dimitrov je istakao da je ona ostala povezana sa svojom rodnom grudom i da živi sa željom i nadom da će se vratiti u otadžbinu, te da je spremna da pomogne nacionalnooslobodilačku borbu. Zbog toga je ocenio da emigracija predstavlja značajan faktor nacionalnorevolucionarnog pokreta. Na kraju svog članka je konstatovao da će nacionalno ugnjetavanje terati porobljene narode na sve jaču nacionalnu oslobođilačku borbu i traženje saveza s proleterijatom, pa je tražio od komunističkih partija da ujedinjenje te borbe u jedinstven revolucionarni front smatraju svojim osnovnim zadatkom.²¹

Posle izlaska iz nemačkog zatvora 1934. godine Georgi Dimitrov je otišao u Sovjetski Savez, gde je 1935. godine izabran za generalnog sekretara Kominterne. Iako geografski udaljen, Dimitrov je i kao generalni sekretar Kominterne nastavio da prati makedonsko pitanje i da pomaže makedonskom

¹⁷ Георги Димитров, н.д., 381.

¹⁸ Георги Димитров, н.д., 386.

¹⁹ Георги Димитров, н.д., 389.

²⁰ Георги Димитров, н.д., 390.

²¹ Георги Димитров, н.д., 391.

oslobodilačkom pokretu. Iz tog perioda veoma veliku vrednost ima njegovo pozdravno pismo koje je uputio Četvrtom kongresu Makedonskog narodnog saveza u Americi 1934. godine. Svoj ponovni misaoni susret s Makedonijom i Makedoncima Dimitrov doživjava i izražava veoma nostalgično: „Ja se osećam neraskidivo povezan sa sudbinom makedonskog naroda i kao bugarski proleterski revolucionar i kao sin porodice koja potiče iz Razloga — doline istorijskog Ilinden skog ustanka.“ U nastavku pisma on obaveštava učesnike Kongresa da je bugarski proletarijat životno zainteresovan za oslobođenje Makedonije, jer „nacionalno ropsstvo makedonskog naroda je izvor za pojačanje ugnjetavanja radnika i seljaka u Bugarskoj, Jugoslaviji i Grčkoj. Podeljena i opljačkana, Makedonija je jabuka razdora između balkanskih imperialista i izvor stalne opasnosti od ratnih konflikata i poremećaja na Balkanu“. Osvrćući se na saveznike makedonske oslobodilačke borbe, Dimitrov u nastavku pisma podvlači da „makedonski narod u svojoj borbi za oslobođenje nema i ne može da ima druge istinske prijatelje i saveznike van redova revolucionarnih radnika i seljaka u Bugarskoj i na Balkanu“. On je uveravao delegate Kongresa da „bugarski proletarijat u svojoj borbi za socijalno oslobođenje vidi u makedonskom revolucionarnom pokretu jednog od svojih najboljih saveznika“.

Izveštavajući o borbi koju vode bugarski proletarijat i seljaštvo pod vođstvom Partije za sovjetsku Bugarsku, Dimitrov je isatkao da se oni „isto-vremeno bore za ukidanje svakog nacionalnog porobljavanja, pa i porobljavanja makedonskog naroda“. U pismu je Dimitrov javno osudio neprijatelje i izdajnike makedonske stvari na čelu s bugarskom monarhijom i vančomi-hajlovizmom, a isto tako i ubistva progresivnih boraca iz redova makedonske emigracije. Pri tom on posebno naglašava ubistva „velikana makedonskog revolucionarnog pokreta“ Dima Hadži Dimova, hrabrog makedonskog poslanika Hrista Trajkova, mnoštva misaonih Makedonaca i takvih slavnih boraca radničkog pokreta u Bugarskoj kao što je bio radnički poslanik Napetov. Zbog takvih okolnosti Dimitrov je izjavio da „ne može biti uspešna borba protiv nicaonalnog ugnjetavanja i za oslobođenje makedonskog naroda bez potpunog izolovanja makedonskih masa od te pakosne bande, bez potpunog obesnaženja njene izdajničke uloge u makedonskom pokretu i u unutrašnjem političkom životu u Bugarskoj. „U tom cilju Dimitrov je pozvao makedonsku emigraciju u Americi i u Bugarskoj da svim silama podrže borbu VMRO (ob.) za ujedinjenje svih revolucionarnih makedonskih snaga i u najtešnjem savezu s radnicima i seljacima susednih zemalja dovedu do „pobede makedonske oslobodilačke revolucije“.²²

Pismo Georgi Dimitrova ostavilo je snažan utisak na delegate. Izneta uputstva i konstatacije jednodušno su prihvaćeni kao sopstveni problem. U pismenom odgovoru na pozdravno pismo, pošto je izražena najtoplja zahvalnost, kaže se: „Ponosimo se s tobom, velikim sinom bugarske radničke klase i herojske makedonske porodice iz razloškog kraja — doline slavnog Ilinden skog ustanka. Mi visoko cenimo ono što si ti kao proleterski revolucionar učinio za pravilno orientisanje makedonskog revolucionarnog pokreta svojim učešćem u izgradnji VMRO (ob.), u izgradnji pravilnog stava balkanskih komunističkih partija o makedonskom pitanju i smelom razobličavajućom kritikom makedonskih agenata.“ „U tvom licu bugarska radnička klasa i porobljeni makedonski narod videli su i vide svog najvećeg neustrašivog zaštitnika i vođu“.²³

²² Pozdravno pismo Georgi Dimitrova, Četvrti kongres Makedonskog narodnog saveza u Americi, Detroit 1934, 1—4.

²³ Isto, 7.

Za vreme velike partijske krize 1935. godine u jugoslovenskom komunističkom pokretu, Georgi Dimitrov je podržao protivljenje Josipa Broza Tita raspuštanju KPJ.

Za vreme drugog svetskog rata Georgi Dimitrov je s velikim oduševljenjem pratio oslobođilačku borbu jugoslovenskih naroda kao i Makedonaca, na koju je ukazivao kao na primer i drugim porobljenim narodima u Evropi. Stupanje fašističke Bugarske na stranu Nemačke Dimitrov je nazvao pretvaranjem Bugarske u „hitlerovskog žandarma na Balkanu”, a napad na Jugoslaviju je okarakterisao kao „zabijanje noža u leđu”.²⁴ On je javno osudio i okupaciju Makedonije od strane bugarske vojske i zalagao se za njeno povlačenje iz okupiranih teritorija. Borbu makedonskog naroda koristio je kao snažan argumenat za pobijanje tvrdnji bugarskog fašizma o navodnom oslobođenju Makedonije. Pretvaranje Bugarske u nemačkog satelita Dimitrov je okarakterisao kao najtežu izdaju prema Sovjetskom Savezu i prema Makedoncima, Srbima, Crnogorcima, Hrvatima i Slovincima.²⁵ U novogodišnjoj poruci bugarskom narodu povodom nastupajuće 1945. godine, koju je uputio iz Moskve, Dimitrov je pozvao bugarski narod da sledi spasonosni put „koji vodi ka ostvarenju istinskog slovenskog bratstva između Bugara, Srba, Hrvata, Slovenaca, Makedonaca i Crnogoraca, koji će jednom zauvek učiniti kraj pogubnoj šovinističkoj svadi, paralisaće imperijalističke intrige i osigurati puni procvat svih jugoslovenskih naroda, jednakih među jednakima”.²⁶

Posle završetka drugog svetskog rata Georgi Dimitrov je došao na čelo Partije i nove otečenstvenofrontovske vlasti u izgradnji nove, demokratske Bugarske. Uporedo s izgradnjom novog socijalističkog društva, Dimitrov je radio na užem zблиžavanju s novom Jugoslavijom. Sagledavajući posledice prošlosti, Dimitrov je zatražio od bugarske Partije i progresivne javnosti da što brže iskorene bugarski šovinizam, koji je predstavljaо rak-ranu na životu Bugarske, koja je bugarskom narodu donela nekoliko nacionalnih katastrofa.²⁷ Polazeći od raniјeg saznanja i zaključaka da će se demokratskim razrešenjem makedonskog pitanja zauvek iskoreniti bugarski šovinizam i nacionalizam, Dimitrov je primenio stvaralački marksistički pristup u rešavanju makedonskog pitanja u pirinskom delu Makedonije. U ovom istorijskom činu on je bio ohrabren pobedom socijalističke revolucije Makedonaca u vardarskom delu Makedonije, koji su izvojevali svoju državnost. Zbog toga je Georgi Dimitrov s oduševljenjem pozdravio stvaranje nove makedonske države u novoj Jugoslaviji. On je državu proglašio bazom za objedinjavanje i ostalih delova Makedonije.²⁸

Shvatajući da nema potpune slobode bugarskog naroda bez davanja potpune slobode Makedoniji, Dimitrov je priznao i podržao istorijsko suvereno pravo pirinskih Makedonaca za njihovo ujedinjenje s Narodnom Federalnom Makedonijom. S tribine bugarskog Narodnog sobranja Dimitrov je pozvao Otečestveni front i Partiju da učine „sve što je neophodno da Makedonija jednom zauvek prestane da bude jabuka razdora na Balkanu, da postane ujedinjujuća karika između Bugara i Srba i između nove Bugarske i nove Jugoslavije. Ne podela Makedonije, ne borba za njeno osvajanje, oštro je naglasio Dimitrov, već poštovanje volje Makedonaca, čiji je osnovni deo dobio svoju nacionalnu slobodu i nacionalnu ravnopravnost u okviru Federativne Narodne Republike Jugoslavije”. Pri tome je izjavio da ovo pitanje treba da

²⁴ Съчинения, том 11, София, 1955, 119.

²⁵ Isto.

²⁶ Георги Димитров, н.д., 159—160.

²⁷ Георги Димитров, н.д., 172—173.

²⁸ Георги Димитров, Делото на 9 Септември е историско дело, Од признања до негирање, Скопје 1970, 65—67.

reše same Jugoslavija i Bugarska bez tuđeg mešanja.²⁹ Dimitrovljeve reči su uskoro bile potvrđene na delu. Preko državnih i partijskih organa, kao i sredstava javnog informisanja, ostvarivalo se rešavanje makedonskog pitanja. Ono je najafirmativniju formu i potvrdu dobilo u rezoluciji X plenuma BKP 1946. godine, u kojoj je Partija, počev od svog stvaranja pod vodstvom Dimitrova zauzela i izgradila najpravilniji stav prema makedonskom pitanju. U ovoj rezoluciji BKP je, poštujući volju i istorijske interese makedonskog naroda, odobrila ujedinjenje Pirinske Makedonije s Federalnom Makedonijom u okviru nove Jugoslavije.³⁰ Na kraju rezolucija je stavlјala u zadatak partijskom članstvu da se založi za najdoslednije sprovođenje rešavanje Makedonskog pitanja u Pirinskoj Makedoniji. U njoj je, istovremeno, pozvana makedonska emigracija u Bugarskoj „da svestrano učestvuje u učvršćenju bratske makedonske republike kao i u pripremama za ujedinjenje makedonskog stanovništva i Pirinskog kraja s njom, na bazi saveza između Otečestvenofrontovske Bugarske i FNRJ.“

Na bazi donete rezolucije, bugarska vlada na čelu sa Goergi Dimitrovom uvela je u Pirinskoj Makedoniji kulturnu autonomiju koja je predstavljala krupan korak prema deklarisanim pripremama.³¹

Novi kvalitetan međunarodni potez učinio je Georgi Dimitrov 1947. godine potpisivanjem Bledskog sporazuma, kojim je buduće ujedinjenje makedonskog naroda dobilo i međunarodnu državno-pravnu potvrdu.³² Istovremeno, Georgi Dimitrov je neumorno radio na ostvarivanju dugo priželjkivane južnoslovenske federacije. Međutim, donošenjem rezolucije Informacionog biroa komunističkih partija 1948. godine, a naročito smrću Georgi Dimitrova 1949. godine, ostvarivanje ovih njegovih životnih idea bilo je sprečeno. Ali, oni svojom dubokom marksističkom analitičnošću i životnom sposobnošću i danas imaju aktivan savremeni značaj.

²⁹ Isto.

³⁰ Резолуција X проширеног пленума ЦК БРП(к) о македонском питању, Од признавање до негирање, 83—85.

³¹ Од признавање до негирање, 92—104.

³² Георги Димитров, п.д., том 13. София 1955, 223—237.

GEORGI DIMITROV SUR LA MACÉDOINE ET LES MACÉDONIENS

Résumé

Dans cet article, fondé sur l'étude des œuvres publiées de Georgi Dimitrov, l'auteur suit l'engagement de Dimitrov dans les combats pour l'élaboration du mouvement révolutionnaire de libération nationale macédonien en facteur politique et en allié de la prochaine révolution populaire et proléttaire dans les Balkans, à partir de ses débuts dans le mouvement ouvrier bulgare au commencement du XX siècle, jusqu'à la conclusion du traité de Bled, en 1947, qui prévoit que la future unification du peuple macédonien acquerrait la reconnaissance internationale.

A l'époque des guerres balkaniques, Georgi Dimitrov a condamné énergiquement la politique de conquête des bourgeoisies balkaniques à l'égard de la Macédoine, et surtout la politique de la bourgeoisie bulgare et de la cour, soulignant que leur politique de nationalisme et de chauvinisme permettait aux grandes puissances de transformer les Balkans en colonie. S'opposant à cette politique, Georgi Dimitrov invitait le prolétariat bulgare à s'élever contre la politique de conquête et de partage de la Macédoine, par la création de la fédération balkanique, et par le droit du peuple macédonien à la vie nationale et à l'Etat libres. Il a de même condamné l'entrée de la Bulgarie dans la première guerre mondiale, en vue de la conquête de la Macédoine.

En tant qu'un des chefs du PCB et de la fédération communiste balkanique, il s'est occupé plus profondément, après la première guerre mondiale, de la question macédonienne. En participant directement à la fondation du VMRO (unifié), Dimitrov participait à la prise de position marxiste-léniniste du mouvement ouvrier international à l'égard de la question nationale macédonienne. Il condamnait l'envoi des unités verhovistes en Macédoine, et il invitait l'émigration macédoienne en Bulgarie, à libérer le mouvement des influences de la bourgeoisie bulgare et à se développer en toute indépendance, en s'appuyant sur le mouvement ouvrier et l'URSS.

A la suite de l'échec de l'insurrection de septembre de 1923, Dimitrov émigre, mais ne cesse pas de s'intéresser à la Macédoine. L'année suivante, écrivant sur les relations nationales dans les Balkans, il nommait explicitement les Macédoniens, outre les Bulgares, les Serbes, les Grecs etc., comme une des nationalités habitant cette région. Il a reproché au P.C.B. de ne pas avoir créée une attitude claire à l'égard de la question macédonienne, pour la défense de la Macédoine unifiée et indépendante, et d'avoir permis la

transformation de l'organisation révolutionnaire macédonienne en outil de la bourgeoisie bulgare. Il a invité le mouvement macédonien à rétablir son unité sur le principe de la Macédoine unifiée et libre. Il a invité, en 1927, à la condamnation de la plateforme électorale de la coalition démocratique bulgare, pour ne pas avoir proclamé le droit à l'autodétermination de la Macédoine, et de sa séparation des Etats qui l'ont conquise. De même, il s'est élevé contre la politique de dénationalisation pratiquée par les monarchies balkaniques à l'égard des Macédoniens.

En tant que secrétaire général de l'Internationale communiste, à partir de 1935, il poursuivit son aide au mouvement de libération macédonien. Il condamna l'entrée en guerre de la Bulgarie au côté de l'Axe, et l'occupation de la Macédoine, évoquant la lutte du peuple macédonien contre l'occupant, contre la thèse du gouvernement fasciste bulgare sur la libération de la Macédoine.

A la suite de son avènement à la tête du PCB et du gouvernement après la deuxième guerre mondiale, comprenant qu'il n'y a pas de liberté pour le peuple bulgare, sans reconnaissance de la liberté à la Macédoine, il soutenait l'unification des Macédoniens du Pirin avec la Macédoine populaire fédérative, dans la thèse qui fut insérée dans la résolution du X plénum du PCB. Conformément à cette politique, l'autonomie culturelle fut introduite en Macédoine du Pirin, en, en 1947, fut conclu l'accord de Bled qui était pour Dimitrov à la base de la création d'une fédération des Slaves du sud, pour laquelle il combattait depuis toujours. La résolution de l'Informbureau en 1948, et la mort de Dimitrov en 1949 empêchèrent la réalisation de ces idéaux.

KPJ I JUGOSLOVENSKO-BUGARSKI ODNOŠI 1919—1938. GODINE

Jugoslovensko-bugarski odnosi u XIX veku su se razvijali kako na bazi zajedničke revolucionarne borbe za oslobođenje tako i na bazi srpsko-bugarskog rivalstva oko primata u oslobođenju, a, naravno, i na bazi slovenske kulturne uzajamnosti. Knez Mihailo je verovao da njegova Srbija, kao neka revolucionarna centrala za Balkan, u svojim rukama drži rat i revoluciju; posle formiranja bugarske države, brzo je došlo do sukoba srpsko-bugarske buržoazije oko vlasti nad Makedonijom, i ta se borba vodi do kraja buržoaskе ideologije u Jugoslaviji. Godine 1899. sklopljeno je srpsko-grčko razgraničenje u Makedoniji, koja je još bila pod turskom vladom, pa je Beograd Atini ustupio Strugu, Ohrid, Bitolj, Kruševo, Prilep, a sebi „zadržao“ Debar, Veles, Štip, Radovište. Balkanske države su povele zajedničku borbu za rušenje Osmanskog Carstva, za oslobođenje svojih sunarodnika koji su još živeli pod turskom vlašću, a istovremeno je nastao žestok sukob oko vlasti nad budućim oslobođenim teritorijama! Za premijera Nikolu Pašića vlast nad Makedonijom postala je san, opsesija od koje tobože zavisi opstanak same Srbije. Pašić je čak i u emigraciji na Krfu, početkom 1918. godine, kada je Makedonija bila paša pod bugarsku vlast, sondirao pregovore s Nemačkom za separatni mir i nadoao se „da nemački car neće dati Bugarima da predu na desnu obalu Vardara“, ili da se za granicu s Bugarskom opet vrati srpsko-bugarska linija od pre 1912. Evropski demokrati su smatrali da su buržoaski Beograd i Soiz Londona u avgustu 1918. da ne treba toliko govoriti o Makedoniji:

Jugoslovenski poslanik J. Jovanović pisao je predsedniku vlade Pašiću iz Londona u avgustu 1918. da ne treba toliko govoriti o Makedoniji: pisanje kao da dovodi u pitanje naša prava.¹ Profesor Tihomir Đorđević je u septembru 1918. molio vladu da u zapadnoj štampi plasira fotografije o Makedoniji „neka se svet navikne na Srpstvo u Makedoniji“. I kada su srpske trupe prodrle u Makedoniju, ministar unutrašnjih poslova Stojan Protić je s Krfa naredio da nova administracija postupa na sasvim novi način: zaboraviti okupaciju i njene saradnike; treba pokazati da su im Srbi bliži nego Bugari. Tada su se u srpskom političkom životu javila dva shvatanja o novom odnosu prema Bugarskoj: Laza Marković (radikal): rigorno prema Bugarskoj, bez pomirenja; Milan Grol

¹ Diplomatski arhiv Saveznog sekretarijata za inostrane poslove, Beograd, (skraćeno DA-SIP), Parisko poslanstvo 1918, F. I. 48. Pismo iz Londona od 3. avgusta 1918, 908.

(iz kasnije Demokratske stranke): za federaciju jugoslovensko-bugarsku, za prava nacija, za demokratiju i federaciju.²

Pašić je krajem 1919. strahovao da novi ugovor o pravima manjina nekako ne bude proširen na Makedoniju. Istovremeno, Makedonija je postala simbol teritorije oko koje se otimaju susedne sile: mađarski poslanik je početkom 1919. javio iz Berna da ne treba deliti staru Ugarsku, jer će se onda stvoriti „puno novih Makedonija”. Kada se govorilo o stvaranju nezavisne oblasti Rijeke, jugoslovenski predstavnici na mirovnoj konferenciji u Parizu govorili su da „ne treba stvarati još jednu Makedoniju”.³

Beogradski režim je 1920. godine odbijao da pruži ruku bugarskoj vladi Stambolijskog. U dvadesetim godinama se smatralo da se Beograd zbližava sa Sofijom samo kada vrši pritisak na Atinu.⁴ Problem Makedonije, problem jugoslovensko-bugarskih odnosa, problem režima u Jugoslaviji, postali su bitni problemi jugoslovenskog političkog života i mlada Komunistička partija uvek je zauzimala svoje stavove prema ovim pitanjima.

1. Jugoslovensko-bugarski odnosi od 1919. do 1923. godine

Na završetku prvog svetskog rata odmah se postavilo pitanje novih jugoslovensko-bugarskih odnosa. Francuski ambasador u Rimu prebacio je ministru spoljnih poslova Titoniju da Italija pomaže Bugarsku protiv Jugoslavije i Rumunije. Bugarski levičar dr Balabanov tražio je jugoslovensko-bugarsku republiku, s autonomnom Makedonijom, ali je većina beogradskih političara bila puna nepoverenja prema Bugarskoj. S druge strane mržnja protiv Jugoslavije postala je kao neka bugarska rasna osobina, pisao je jedan kritičar o bugarskoj buržoaziji. Istoričar S. Gopčević tražio je jugoslovensko-bugarsko zблиženje.⁵ I dok je beogradska vlada odbijala saradnju, regent Aleksandar je insistirao na zblizavanju s Bugarskom. On je o tome govorio češkom poslaniku jula 1920, a jednom visokom američkom funkcioneru naložio da javi sofijskoj vladi o tome. Premijer Stambolijski je to prihvatio (tražio je da se samo Caribrod vrati Bugarskoj).⁶

Međutim, istovremeno se automatski formirao front bugarskih suseda, koji su se bojali bugarskog revanšizma. Rumunski ministar spoljnih poslova Jonesko je avgusta 1920. pretio bugarskom tajnom delegatu: ako Bugarska napadne nekog suseda, Rumunija mobilise. A jugoslovenski komentatori su odbijali svaku saradnju s Bugarskom: „Baja Genja se pretvorio u Preblagog Jevrema”, ali nas neće obmanuti.⁷ Pogoršanje odnosa s Bugarskom, krajem 1920, navelo je premijera Pašića da izjavlja kako su „Bugari promenljivi, teško ih je razumeti”, a u aprilu 1921. u Sofiji je

² Archives diplomatiques Ministère des affaires étrangères, (AD, MAE), Yougoslavie (Y) 1918, 449. Izveštaj iz Berna od 7. X 1919.

³ Krizman — Hrabak, *Zapisnici sa sednicu delegacije Kraljevine Srbija, Hrvata, Slovenaca na Mirovnoj konferenciji u Parizu 1919—1920*, Beograd 1960, 190—224. Državni arhiv u Budimpešti, Arhiv Ministarstva spoljnih poslova (Organos leveltar, Külliügi miniszterium OL, Küm), res. pol. 996. Izveštaj iz Berna od 9. II 1919.

⁴ Arhiv State Department, Washington (SD), izveštaji poslanika Dodža iz Beograda od 28. XII, 30. XII 1920, Vilsona iz Sofije od 23. VII 1925.

⁵ Podaci iz štampe.

⁶ Archiv Ministerstva zahraničných vecy, Praha (AMZV), Jug. 318. Izveštaj poslanika Kaline iz Beograda od 27. VII 1920. SD, izveštaji iz Beograda od 16. VIII 24. VIII 1920.

⁷ Српски књижевни гласник (skraćeno: SKG), 16. maj 1921, 159.

predata jedna u nizu jugoslovensko-rumunsko-grčkih nota protiv akcije komita. Ako se s bugarske strane 1921. govorilo o sporazumu, uvek se mislio na zajednički izlaz na Egejsko more na račun Grčke! Bugarski ministar koji je posetio Beograd juna 1921., uveravao je da Bugarska više ne misli na Makedoniju. I premijer Stambolijski je govorio da se odriće Makedonije, dokazujući istovremeno da Makedonci nisu Bugari, ali ni Srbi. I čim su se zblizavale Jugoslavija i Bugarska, svet je smatrao da je to prirodno upereno protiv Grčke.⁸ Oštре note su predavane i 1922, *Политика* je 1. juna 1922. tražila da vojska okupira bugarsku Makedoniju!

Već je srpska socijaldemokratija oštro ustajala protiv imperijalističkog sukoba Srbije i Bugarske, osuđivala ulazak u dva suprotna bloka.⁹

Kada je izvedeno „ujedinjenje“ Jugoslavije, srpski i jugoslovenski socijalisti su pozdravili formiranje zajedničke jugoslovenske države. Socijalisti, a onda komunisti zahtevali su 1919. mir sa svim susedima. *Радничке новине* su pozdravljale novu državu, a istovremeno prenosile vesti o Bugarskoj.¹⁰ Žestoko je, kao buržoaska, napadana vlada Zemljoradničkog saveza na čelu sa Stambolijskim.¹¹ Jedan zbor od maja 1919. tražio je balkansko-podunavsku federaciju. Radnička štampa je uvek napadala svaki jugoslovensko-bugarski sukob; napadana je ideja teritorijalnih dobitaka na račun Bugarske.¹² Neki listovi su tražili direktnu jugoslovensko-bugarsku federaciju, a neki su tvrdili da su Srbi i Bugari jedan narod, deo jugoslovenskog naroda.¹³ Prvi kongres KPJ 1919. oštro je osudio spoljnu politiku Beograda — mržnju i sukob s većinom suseda, a naročito s Bugarskom.

Kominterma je početkom 1920. istakla parolu balkansko-podunavske federacije. „Protiv jugoslovenskog režima su Hrvati, Albanci, Crnogorci, Makedonci.“ O tome su donele odluku i partije Jugoslavije, Bugarske i Rumunije. Na Drugom kongresu KPJ, juna 1920. većina je prihvatiла apel Kominterne balkanskim narodima.

Na Drugom kongresu Kominterne, 19. jula 1920. Lenjin je istakao parolu saveza komunističkih i nacionalnih pokreta.¹⁴ Sada je radnička štampa napala režim što nas „zavađuje s Bugarsima“, a lider KPJ Filip Filipović je napao Jugoslaviju kao uzgredan proizvod Antantinog imperializma.¹⁵

Buržoazija je od proleća 1920. počela protifanživu prema KPJ. Građanska štampa je saopštavala da bi revolucija samo dovela do italijansko-mađarskog napada i okupacije. To je u Skupštini pomovio i ministar unutrašnjih poslova Drašković: KPJ indirektno olakšava upad italijanskih trupa! Ovaj problem je istaknut u poverljivim razgovorima Stjepana Radića i Sime Markovića, početkom 1921: ako Evropom ide bauk revolucije, onda sada ide i bauk kontrarevolucije i oružane intervencije. Na jednom državnom mitingu u Osijeku, 31. jula 1921, saopšteno je narodu da

⁸ SD, izveštaji iz Beograda od 20. VII 1921, iz Sofije od 30. VII 1921.

⁹ *Радничке новине*, 11. IX 1912; *Будућност*, 1. IX 1915.

¹⁰ *Радничке новине*, 16. II, 17. II, 16. IV, 17. VIII 1919.

¹¹ *Радничке новине*, 15. II 1919, 7. I 1920; *Nova istina*, 18. IX 1919; *Glas slobode*, 26. III 1920.

¹² *Радничке новине*, 8. V, 5. XII, 13. XII, 18. XII, 20. XII 1919; *Oslobođenje*, 28. XII 1919; *Nova istina*, 23. XII 1919.

¹³ *Sloboda*, 11. I 1919.; *Историјски архив на Комунистичката партија на Македонија*, I, Скопје 1951.

¹⁴ *Радничке новине*, 22. V 29. V, 5. IX 1920; *Nova istina*; 11. VI 1920; *Комунистичкий интернационал, краткий исторический очерк*, Москва 1969, 93, 95.

¹⁵ *Radnički list*, 14. XI 1920. Rad. Ustavotvornog odbora Ustavotvorne skupštine, I, 32. *Первий конгрес Коминтерна, март 1919*, Москва 1933, 152, 155, 190, 199.

ako pobedi KPJ, ulaze vojske iz Bugarske, Italije, Mađarske, dolazi komadnje Jugoslavije.¹⁶

Stalni sukobi s Bugarskom, Rumunijom, Mađarskom, Austrijom, Italijom, nesumnjivo su otežavali rad KPJ, posebno u Sloveniji. Teze CK KPJ od novembra 1921. smatrale su da u zemlji postoje dva buržoaska bloka koji se bore za vlast, a oba imaju pretenciju prema susedima. Isto tako se smatralo da bi jugoslovenska vojska intervenisala ako bi došlo do revolucije u Bugarskoj. To je pisala radnička štampa, a to je govorio i dobro upućeni češki ministar spoljnih poslova Beneš.¹⁷

Međutim, komunisti su shvatili da se ne radi samo o jugoslovensko-bugarskim odnosima i o raznim stavovima prema njima, nego o makedonskom pitanju kao „jabuci razdora” između dveju balkanskih država.

Engleski poslanik je sredinom 1920. smatrao da je makedonsko pitanje rešeno ugovorima o miru. Ali anglo-francuska podrška Italiji slabih jugoslovensku, federalističku grupu, te je ojačala balkanska, Pašićeva grupa, koja diže ruke od Rijeke i traži Skadar i Solun, pa će doći u sporazum s Bugarskom, a to znači da će makedonsko pitanje ponovo izbiti svom snagom.¹⁸ Tada je demokratski časopis *Budućnost* pisao da je makedonsko glasanje na izborima 1920. bilo „plebiscit protiv državne politike”. Makedonski seljak „nije bugarofil niti mu srce kuca za nama“.¹⁹

Kada je Glavni odbor makedonskih bratstava u Bugarskoj uputio zapadnoj štampi apel da se „prizna bugarska manjina u Makedoniji”, Pašić je 21. februara 1921. odgovorio: „Naše je gledište da u Makedoniji nema Bugara, nego da su to naša braća Srbi uvek i bili.“ Ali je makedonsko pitanje opet ušlo u internacionalnu arenu, sada kao oruđe nacionalističkih elemenata u Bugarskoj. Jugoslovenski poslanik je bio iz Sofije 22. aprila 1921. da italijanska vlast ovde formira makedonsko-albanske komitete, opet će otpočeti akcija u Makedoniji. Godine 1922. evropska štampa je pisala da se protiv centralističkog Beograda bore Hrvati, Makedonija, Kosovo. Rumunski, grčki i jugoslovenski poslanici su 1922. izmenjivali podatke o kretanju lidera VMRO — Protogerova, Čauljeva, koji su se vezivali za Rim, u Beču su italijanski oficir od 1923. održavali veze s VMRO-om.²⁰ Znajući što boli beogradski režim, mладотурска Kemalova vlast je uveravala jugoslovenske predstavnike da neće pokrenuti makedonski problem, neće stati uz Bugarsku. Ne bugarsko-turska deoba grčkog-egejskog primorja, nego turško-jugoslovenska deoba (do Strume i Meste — Turskoj); Turski delegat Ismet-paša je, međutim, u Sofiji govorio o slobodnoj Makedoniji, pa je beogradska vlast smesta uputila protest francuskom premijeru. Tada su Protogerov, Čauljev i Aleksandrov uputili apel međunarodnoj konferenci u Lozani: u jugoslovenskoj Makedoniji žive Bugari, Turci, Grci, Albanci, a najviše Bugari, 48%.²¹

Bugarski komiti su stalno upadali u Jugoslaviju, a januara 1923. Todor Aleksandrov je posetio Kadrifalik i poklao petnaest kolonista. Ovaj događaj koji se odigrao posle posete Stambolijskog Beogradu izazvao je veliki bes jugoslovenskih krugova, koji su verovali da Stambolijski igra dvostruku igru.

¹⁶ *Zastava*, 20. IV 1920; *Hapod*, 21. V 1920; *Sten. beleške Ustavotvorne skupštine* 1920—1921, I, 8. IV 1921, 36; *Straža*, 1. VIII 1921.

¹⁷ *Radnička štampa*, 30. IX 1922; SD, Ajnštajnov izveštaj iz Praga od 15. IX 1922.

¹⁸ *Public Record Office, Foreign Office* (PRO, FO), vol. 4891, izveštaj poslanika Janga iz Beograda od 27. VIII 1920.

¹⁹ *Budućnosti*, br. 1—2, jul 1922, 615, 617, 621.

²⁰ Mnogobrojni dokumenti mađarski, italijanski, jugoslovenski neće se uvek citirati kada se navede neki podatak.

KPJ je smatrala da je osnovno pitanje — težak režim u Makedoniji, jer teška situacija omogućava bugarskim nacionalistima da izigravaju „osloboditelje”, kao što srpski vlastodršci igraju ulogu „branioca mirovnih ugovora”. „Makedonija je zamlja večitog terora”.²² Tokom 1920. u Hrvatskoj je došlo do žestokog otpora protiv beogradskih politika, pa je Petar Pešić, komandant Četvrte armijske oblasti, pisao da „masa Hrvata smatra da su oni danas porobljeni od Srba i da su pod Austrijom bili slobodni”.²³ Na mitinzima su seljaci ustajali protiv ugnjetavanja, protiv rata. KPJ nije smogla snage da obuhvati hrvatske mase, ali je počela da posvećuje veću pažnju nacionalnom pitanju.

Posle Obznanе (kraj 1920) premijer Pašić je francuskom poslaniku saopštio da se treba „organizovati” protiv boljševizma. Na Trećem kongresu Kominterne 1921. Sima Marković je saopštio da antikomunistički režimi vladaju u Jugoslaviji, Bugarskoj, Rumuniji. Lider KPB Kolarov je uveravao da Francuska vlada Balkanom i podržava kapitalistički teror. Sekretar Kominterne Zinojev je odgovorio da komunisti moraju što pre da se povežu s akcijama ugnjetenih nacija. Onda je u oktobru 1921. bratislavski sastanak osam komunističkih partija saopštio da je svuda zavladala reakcija, a da Mala antanta spremila napad na Sovjetsku Rusiju.²⁴

Plenum CK KPJ od aprila 1921. napao je teror u Makedoniji, Crnoj Gori, Bosni i tražio da Partija okupi razočarane hrvatske mase. Ali je onda Zakon o zaštiti države presekao legalnu aktivnost KPJ.

Sada je posebna pažnja posvećena Makedoniji. CK KPJ je maja 1922. odlučio da se bori i protiv režima i protiv VMRO-a. Na IV konferenciji Balkanske komunističke federacije, održanoj u Sofiji juna 1922, bugarski delegat Kabakčiev je tražio da svaka partija pomaze borbu nacionalnih manjina za oslobođenje i ujedinjenje. Moša Pijade je napao ovu politiku: nije to najvažnija stvar u politici naših partija. On je smatrao da ne treba pomagati nacionalne borbe — treba ih suzbijati i ujediniti radne mase raznih narodnosti u svakoj državi — protiv buržoazije. Nacionalno pitanje će se rešavati samo po sebi kroz revoluciju i balkanske sovjetske republike. Kominterne je osudila stav jugoslovenskog delegata. Pijade je odgovorio da bugarski krugovi hoće da pred Kominternom KPJ predstave šovinističkom. Pijade je dokazivao da je na konferenciji pristao da bugarska Partija radi u rumunskoj Dobrudži i grčkoj Trakiji, ali ne i na teritoriji Jugoslavije. „Organizacije bugarske na našoj teritoriji su nezgodna stvar, bez znanja naše Partije.”

KP Bugarske je koristila balkansku konferenciju da se meša u unutrašnji rad svake partije, koristeći odluku IV kongresa balkanskih partija (o radu u krajevima s izmešanim nacionalnim stanovništvom, Trakija, Dobrudža, Makedonija). KPB je smatrala da „KPJ nije sposobna za rad u Makedoniji”. Jugoslovenski predstavnici su naročito ustali protiv toga što su bugarski komunisti nastupali s materijalom i brošurama na bugarskom jeziku u jugoslovenskoj Makedoniji.²⁵

Pokret u Kominterni za radničko-seljačke vlade, za saradnju komunista i ugnjetenih nacija, postajao je sve jači. O tome je odluku doneo IV kongres Kominterne novembra 1922, a III plenum Izvršnog odbora juna 1923.

²¹ DA-SIP, Poslanstvo u Turskoj, 1922, F. IV, Ist. p. 428, 466, 481, 517, izveštaji T. Živkovića iz Carigrada od 27. X, 11. XI, 17. XI, 29. XI 1922.

²² Радничке новине, 17. X, 5. XI 1919.

²³ DA-SIP, Zbirka V. Jovanovića Maramboa, F. 19, Un. politika, izveštaj iz Zagreba od 20. VII 1921.

²⁴ MAE, AD, Y 47. Izveštaj iz Beograda od 6. I 1921. Protokoll des III Kongresses der Kommunistischen Internationale, Hamburg 1921, 40, 270; Rude pravo, 27. X 1921.

²⁵ Arhiv Centralnog komiteta SKJ, Beograd (A-CK), Fond Kominterne (KI) 1922/13, 281 d.

zatražio je formiranje radničko-seljačkih vlada. Na IV kongresu Kominterne Dimitrov je pričao jugoslovenskom delegatu Pavlu Pavloviću da se na toj liniji KPB već sporazumela s VMRO-om. Svuda se govorilo o novoj taktici „jedinstvenog fronta”.²⁶ Smatralo se da makedonski seljak odbija nacionalne pozive i velikosrpske i bugarske.²⁷

Nova legalna NRPJ 1923. ustala je s parolom „federacija socijalističkih republika na Balkanu”. Uvek je isticano da je Makedonija ugnjetena i da zbog nje preti jugoslovensko-bugarski rat.²⁸

Nasuprot ovom sukobu, KPJ je ustajala za bugarsko-jugoslovensko prijateljstvo, a rešavanje sukoba nalazišta je u formiraju bačkih socijalističkih republika, pri čemu bi ujedinjena Makedonija bila jedna od republika.

2. Period balkanske revolucije 1923—1925. godine

Režim Stambolijskog bio je oboren 9. juna 1923. Jugoslovenski ministar spoljnih poslova Ninčić dobio je od poslanika iz Sofije izveštaj da su glavnu reč u puču imali oficiri i VMRO, pa je stranim vladama saopštio da se vraća stara Bugarska, zemlja osvete i revanša, u kojoj vlast drže vojska i VMRO, bez naroda. Jugoslovenska štampa je pisala da se vratila stara Bugarska, od Nejske opet se ide u Sanstefansku Bugarsku, opet je otvoreni makedonski problem s bugarske strane, a napuštena je ideja bugarsko-jugoslovenske saradnje.²⁹ Evropska štampa je pisala o velikoj ulozi VMRO-a u puču. Međutim, da izbegne sukobe, nova bugarska vlast je naterala VMRO da se odrekne veće akcije u Jugoslaviji, pa je VMRO nastojao da se bori za autonomiju, a ne za otcepljenje. Ne verujući u to, Ninčić je u avgustu 1923. predlagao da se sklopi balkanski pakt — Beograd, Bukurešt, Atina, Ankara — za odbranu od Bugarske.

Deveti juni 1923. bio je svakako poraz beogradskog režima, pa se u redovima KPJ očekivalo da će režim sprovesti oružanu intervenciju da sruši novi bugarski režim. Štampa KPJ govorila je: ne intervencija protiv Cankovljevog režima. Ubijeni Stambolijski je bio antikomunista. Intervencija bi samo otežala kasniju revoluciju i radničko-seljački pokret. Bugarska radnička klasa nije ništa izgubila. Stambolijski je saradivao s beogradskim režimom i čitao je o nacionalnom ugnjetavanju na Balkanu. Jasnije su problem shvatili Filip Filipović i Nikola Kovačević, koji su tada sedeli na robiji u Požarevcu: parola je savez radnika i seljaka, treba da branimo vladu Stambolijskog, a jugoslovenski režim bi nam to odobrio iz svojih razloga.³⁰

Štampa KPJ je isticala da su Engleska, Italija pa čak i Francuska za Cankova, jugoslovenska buržoazija je ostala na cedištu, a pao je Stam-

²⁶ Комунистический интернационал, краткий ист. очерк, 189, 193; Радничка штампа 16. IX 1922; Раднички дневник, 27. X 1922. В а с и л К о л а р о в, Спомени, София 1968, 373, 374, 375, 474, 480, 486; ACK, Memoarska građa, 1981, s. 87. Успомене Р. Pavlovića.

²⁷ Radnik—Delavec, 10. XII 1922; Radnički dnevnik, 12. XI 1922.

²⁸ Istoriski arhiv KPJ, II, Beograd 1949, 279; Radnik—Delavec, 4. III 1923; Политика, 11. XI, 13. XI, 25. XI 1923.

²⁹ М. Б. Милојевић, Обнова Фердинандове Бугарске, Будућност, јул 1923, 583; СКТ, 1. јул 1923, 366, 16. X 1923, 313.

³⁰ Radnik—Delavec, 17. VI 1923; Glas svobode, 14. VI, 21. VI 1923. Организовани радник (Београд), 17. VI 1923; Борба, 16. VI 1923; Radnička štampa, 15. VI 1923; М. Николић, Solidarnost jugoslovenskog proletarijata sa borbom bugarskih radnika i seljaka 1923. godine, Историја радничког покreta, Zbornik radova 2/1965, 117, 118. ACK, Memoarska građa, 1956, s. 128. Успомене Н. Коваčевића.

holijski, oruđe francuske reakcije. Puč u Bugarskoj znači raspad Male antante, u Bugarskoj je engleska politika pobedila francusku.³¹ Sovjetski ministar spoljnih poslova Čičerin smatrao je da je dobro što je pao Stambolijski, francuski čovek.³²

Kominterne je uskoro kritikovala bugarsku Partiju što se pasivno držala prilikom puča, pa je i Sime Marković napadao bugarske komuniste avgusta 1923. U septembru je KPB podigla ustanak u Bugarskoj. Kolarov je bio u dodiru s D. Vlahovim i M. Monevim, zetom T. Aleksandrova, koji su govorili da je „srpska Partija — šovinistička“. VMRO je 15. septembra 1923. javio bugarskim komunistima da će biti neutralan i da pristaje na parolu o radničko-seljačkim vladama.³³

Godina 1923. bila je godina velikog raščićavanja nacionalnog pitanja u KPJ. NRPJ je za izbore izasla s parolom „za federaciju balkanskih socijalističkih republika“. U Makedoniji je predizborna kampanja tekla u pravom ratu komita i žandarmerije, u uslovima najgoreg terora. KPJ je osuđivala zbljenje Beograd-Sofiju i već je novembra 1922. napala „sporazum Ninčić-Stambolijski“, na kome se „trgovalo narodiima“.³⁴ U Bugarskoj se linija KPB svodila na tri reči: „dole zemljodelskoto pravlenije“. Levičarski pesnik Hristo Smirnenski je ismejavao diplomatičku Stambolijskog. *Radnik* je napao jugoslovensko-bugarski niški sporazum od marta 1923; Stambolijski je postao oruđe Beograda u gušenju nacionalnog pokreta u Makedoniji, a VMRO je oruđe bugarske buržoazije.³⁵

Na Drugoj zemaljskoj konferenciji u Beču maja 1923. probila se nova linija: za radničko-seljačke vlade, samoopredeljenje nacija sve do otcepljenja. Delegat Kominterne je prekoreo Partiju što je u Jugoslaviji nastalo „nacionalističko ludilo“, koje KPJ niti suzbija niti koristi. Prisutni su govorili o Makedoniji, koja ima tendencije za nezavisnom državom. Makedonce treba oslobođiti od nacionalne buržoazije. Pop-Ivanov je upozorio da VMRO podupiru svi koji žele da nestane Jugoslavije. Nismo separatisti, nećemo autonomiju, a KPB nema stava o Makedoniji. Doneta je odluka da se povede borba za autonomiju: Srbiju, Makedoniju, Vojvodinu, Kosovo, Crnu Goru, Hrvatsku i Sloveniju.

Radnik je pisao o makedonskom spletu narodnosti i plemena, u kome je teško odrediti granice između plemena i između narodnosti.³⁶ Problemi makedonske nacije još nisu bili jasni.

Jedan slovenački izveštaj od jula 1923. ističe da nacionalno pitanje ulazi u revolucionarnu fazu i predlaže priznanje četiri nacije u Jugoslaviji: Srbi, Hrvati, Slovenci, Makedonci.³⁷ U avgustu 1923. saopšten je novi proglašen Balkanske komunističke federacije: za ugnjetene narode, za radničko-seljačke vlade na Balkanu. U vezi s tim nastala je diskusija o makedonskoj posebnoj nacionalnoj individualnosti. Jugoslavija bi se podelila na republike Sloveniju, Hrvatsku, Vojvodinu, Srbiju, Makedoniju, Bosnu, Crnu Goru, a Makedonci su četvrta jugoslovenska nacija.³⁸ *Radnik* je 19. avgusta 1923. tražio samoopredeljenje ugnjetenih naroda.

Ali je knjiga Sime Markovića *Nacionalno pitanje u светlosti марксизма* (Beograd 1923) tražila ugušivanje nacionalnih sukoba i prelaz na čistu klasnu borbu. Makedonija je za njega — etnografsko šarenilo, koje

³¹ *Radnik—Delavec*, 2. VI, 24. VI, 2. IX 1923.

³² Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes, Bonn (PA), Büro Reichsminister, Bulgarien, B. 1. Izveštaj nemačkog ambasadora Brokdorf-Ranau iz Moskve od 15. VI 1923.

³³ К о а р о в, Спомени, 542, 552.

³⁴ *Radnik—Delavec*, 26. XI 1922.

³⁵ Isto, 17. V 1923.

³⁶ Isto, 31. V 1923.

³⁷ A-CK, KI, 44, 47/1923.

³⁸ *Borba*, 16. VIII 1923; *Glas svobode*, 3. VIII, 9. VIII, 13. VIII 1923.

treba da dobije autonomiju.³⁹ Balkanska komunistička federacija je u septembru saopštila da su ugnjeteni svi narodi u Makedoniji, Hrvatskoj, Besarabiji, Dobrudži.

Najzad su sastavljene rezolucije KPJ, među njima i rezolucija Đuke Cvijića o nacionalnom pitanju. Za samoopredeljenje ugnjetenih naroda Jugoslavija ima samo tri naroda, u Makedoniji žive razni narodi. Ni hegemonizam ni separatizam, a za samoopredeljenje.⁴⁰

Moša Pijade je opet napao Stambolijskog kao francuskog čoveka, Kaclerović je ukazao na borbu velikih sila oko Bugarske i Jugoslavije, koje su se zato našle u sukobu. On je kao izlaz predlagao „makedonsku republiku”.⁴¹

Kada je počeo septembarski ustanački ustanak u Bugarskoj 1923., poslanik Račić jejavio da će pokret svuda propasti jer se radi o gomilu pocepanih, lokalnih akcija. Premijer Cankov se boji jugoslovenske intervencije. Američki poslanik u Sofiji Vilson mislio je da Ninčić oštrim tonom nekako ohrabruje bugarske komuniste. On je kao rešenje jugoslovensko-bugarskog sukoba predlagao: 1. ukloniti VMRO, 2. zavesti pošten režim u Makedoniji.⁴²

Septembarski ustanački ustanak je lako ugušen, ali je ostao u sećanju naroda kao veliki događaj, pa postoji cela jedna književnost koja opisuje ovaj ustanak (Anton Strašimirov, Angel Karalićev, Krum Velkov, Orhan Vasiljev). Lideri ustanka su pobegli u Jugoslaviju, gde ih je vlast lepo dočekala. Pošto su na strani vlade učestvovali i borci VMRO, Moša Pijade je pisao da je revolucionarni VMRO postao kontrarevolucionaran, a da jasno postoji nova pretnja — jugoslovensko-bugarski sukob.⁴³

Todor Aleksandrov je krajem septembra 1923. dao intervju u kome je tvrdio da bugarska nacija u Grčkoj i Makedoniji ima manje prava nego što je imala pod Turškom, u egzarhijsko vreme. On je od oktobra tražio italijansku pomoć, što je Musolini odobrio kako bi slomio jugoslovenski otpor u pregovorima oko Rijeke; Rijeka je predana Italiji u okviru jugoslovensko-italijanskog pakta o prijateljstvu od januara 1924. Obaveštena o pregovorima, Francuska je u novembru 1923. doznala i za italijanski predlog o kompenzacijama (ako Jugoslavija dobije nešto od Bugarske).

Kružile su vesti da Beograd sprema neku akciju protiv Bugarske. Jugoslovenski poslanik u Partizu je saopštio da je Bugarska u rukama VMRO-a, koji je opasan. Ali ako propadne VMRO, Jugoslavija pristaje na savez s Italijom i onda na deobu Grčke. Slično je u Parizu govorio i sam kralj Aleksandar decembra 1923.: makedonsko pitanje mu je najveća briga, a u proleće 1924. dolazi do velikog upada komita. Jugoslavija može provalliti u Bugarsku kao Francuska u Nemačku. S mukom je Francuska odvraćala Aleksandra od plana protiv Bugarske, od zauzimanja doline Strumice. Lično francuski premijer Poenkare morao se umešati da obuzduje Aleksandra. Poenkare je znao da se Aleksandar sporazumeva s Musolinijem da bi dobio slobodne ruke prema Bugarskoj. Istovremeno je Poenkare u januaru 1924. naredio da se pripremi nacrt francusko-jugoslovenskog pakta, pa je spremio klauzulu kojom bi sprečio Aleksandra da napadne na Bugarsku. Poenkare je 18. februara 1924. pisao da ne treba žuriti s ovim paktom „dok se ne razjasni makedonsko pitanje”.

³⁹ С. Марковић, *Национално питање у светlosti марксизма*, Београд 1923, 107, 109, 119, 122, 123, 124.

⁴⁰ *Borba*, 4 X 1923; А—СК, КI 66/1923.

⁴¹ *Borba*, knj. I, br. 3, oktobar 1923, 131; *Borba*, 2. XI 1923; *Glas Svobode*, 8. XI 1923; *Radnik—Delavec*, 1. XI 1923.

⁴² SD, izveštaj poslanika Vilsona iz Sofije od 20. IX 1923.

⁴³ *Borba*, god. I, br. 4, novembar 1923, 167; *Radnik—Delavec*, 14. X 1923.

Beograd je Francuzima saopštio da jugoslovensko-italijanski pakt isključuje Italiju s Balkana, a „nama daje slobodne ruke prema Bugarskoj”.⁴⁴ Istovremeno, januara 1924, Todor Aleksandrov je saopštio nemačkom poslaniku u Sofiji da odmah može podići ustanak u Jugoslaviji. Nicale su vesti o vezama VMRO — Radić. Aleksandrov je u jednom intervjiju zatražio autonomiju za Makedoniju, s bugarskim školama. Kralj Aleksandar je bio besan: VMRO vlada u Bugarskoj i želi evropeizaciju makedonskog pitanja.⁴⁵ Car Boris je u martu 1924. verovao da će jugoslovenske trupe, goneći komite, upasti u Bugarsku. Poslanik Rakić je video suprotnost stavova: zvanični Beograd misli da Bugari žele Makedoniju, a Sofija veruje da Jugoslavija želi Pernik, Pirinsku Makedoniju. Bugarski poslanici su nemačkim kolegama govorili da će Aleksandar makedonski problem rešiti vojnom intervencijom.⁴⁶

Novu kampanju bugarske vlade za „školsko-crkvenu autonomiju Bugara u Jugoslaviji” podržao je VMRO: komite su obećale da obustave akciju ako se otvore bugarske škole. Istovremeno se VMRO povezivao s autonomistima u Jugoslaviji. Beograd je odgovarao kampanjom protiv reakcionarnog režima u Bugarskoj i tražeći od Forin Ofisa da spasava zemljodelačke opozicionare, pre svega narodnofrontovca Petrinija.⁴⁷

Posle „čišćenja” među levim elementima VMRO-a u septembru 1924, Beograd je smatrao da je VMRO u ruci premijera Cankova. Tada je Radić dao intervju da mu je Todor Aleksandrov ponudio da digne ustanak u Makedoniji, ali da je Radić odgovorio da Makedonci nisu Bugari i njihovo pitanje treba rešiti u okviru Jugoslavije zajedno s hrvatskim pitanjem.

Sesta balkanska konferencija je odlučila da sve balkanske partie sprovedu akciju za radničko-seljačke vlade, za samoopredeljenje nacije. Dimitrov je napao Rumuniju i Jugoslaviju kao „veštacke države”. On je na Sedmoj konferenciji jula 1924. postavio alternativu: ne jugoslovensko-bugradska rat, nego radničko-nacionalni pokret. KPB je smatrala da je došlo doba uoči ustanka. Tokom 1924. formirane su partijske čete koje su imale da povedu partizanski rat.⁴⁸ Beogradski cirkular o Bugarskoj od 16. jula 1924. smatrao je da „čist komunistički režim izgleda neminovan”. Evropska štampa je u maju-junu 1924. pisala da onda dolazi do jugoslovenske intervencije, a to se verovalo i u redovima KPJ.⁴⁹

Musolini je početkom avgusta 1924. objasnio jugoslovenskom poslaniku da je „opasno ako pobede komunisti u Bugarskoj”. Ministar spoljnih poslova Marinković je smatrao da su ojačani komunisti, a uz njih i zemljodelci. Tih dana je u Sofiji održana konferencija vojnih izaslanika Grčke, Rumunije, Italije, Francuske i Jugoslavije. Svi su se saglasili sa stavom da

⁴⁴ ASD, MAE, Italie, 119, Izveštaj iz Rima od 28. I 1924. DA-SIP, Parisko poslanstvo, I, 1922; It. 42, Izveštaj iz Pariza od 24. I 1924.

⁴⁵ PA, Mazedonien, B. 1, 5. Izveštaj nemačkog poslanika iz Sofije od 10. I 1924. ASD MAE, Y 50. Izveštaj iz Beograda od 21. II 1924. AMZV, Jug. 74. Izveštaj čehoslovačkog poslanika iz Beograda od 22. II 1924.

⁴⁶ SD izveštaji poslanika Vilsona iz Sofije od 5. III, 19. III 1924. PA, Bul. — J. B. 1, 80. Izveštaj iz Rima od 6. III 1924.

⁴⁷ SD, izveštaj iz Beograda od 9. V 1924. MAE, AD, Y 51. Izveštaj francuskog poslanika iz Beograda od 10. VIII 1924. PA, Jug. — D. B. 1, Izveštaj iz Beograda od 17. IX 1924.

⁴⁸ Комунистически интернационал (*časopis Kominterne, skraćeno KN*) 3/1924, 136, 143. КИ 5—6/1924, 236. Филту Христов, Военно — революционната дейност на балгарската компартия 1912—1944, София 1959, 128, 138, 149. Д. Мичев, Четническото движение у нас при условиата на подготвка на нов въоръжено въстание 1924—1926, Исторически преглед 3/1959, 37, 39, 47, 52, 59. Joseph Rothschild, *The Communist Party of Bulgaria, Origins and Development, 1883—1936*, New York 1959, 242, 243, 245.

⁴⁹ Istoriski arhiv, II, 309.

nema „opasnog boljševičkog pokreta”, sve to priča Cankov da bi dobio pravo da drži oružane snage.

KPJ je u 1924. godinu ušla s jasnim revolucionarnim programom: sa-moopredeljenje naroda do otcepljenja. *Борба* je 27. marta 1924. klicala „Da živi slobodna i nezavisna Hrvatska kao radničko-seljačka republika!“ Prihvaćeni su stavovi Balkanske konferencije od decembra 1923. za radničko-seljačke vlade. Najzad je Treća zemaljska konferencija KPJ postavila ciljeve: otcepljenje ugnjetenih nacija. Međutim, ovde su se javile suprotnosti: desnica (Filipović, Milojković) smatrala je da nije uopšte došlo revolucionarno doba, ne treba pokretati nacionalno pitanje, a s time se slagao i Šima Marković. „Ne podići separatiste protiv srpskih hegemonista“. Konferencija je smatrala da nijedna nacija u Makedoniji nema većinu (to je stav Balkanske konferencije od decembra 1923), pa treba formirati nezavisnu Makedoniju. Samoopredeljenje da, ali i dobrovoljni savez u Jugoslaviji.

Listovi KPJ napali su italijansko-jugoslovenski pakt koji preti jugoslovensko-bugarskim ratom, a napadnut je i Ninčićev stav prema Bugarskoj.⁵⁰ O Makedoniji i njenom stanovništvu tada još nisu bile do kraja raščaćena shvatanja: nije se još govorilo o makedonskoj naciji. Ali je stav već u prvim mesecima 1924. jasan: za autonomnu, pa za nezavisnu makedonsku državu.⁵¹ Izveštaj oblasnog sekretara Makedonije od marta 1924. zahteva ujedinjenju Makedoniju, od tri postojeća dela.

Kominterna je tražila sprovođenje linije radničko-seljačkih vlada i sa-moopredeljenja, ali je sovjetski poslanik u Beču Levički saopštio jugoslovenskom kolegi da SSSR ne želi „nerede“ u Makedoniji i Hrvatskoj.

Peti kongres Kominterne i njegove komisije su ustali za balkansku i evropsku revoluciju (juni-juli 1924). Treba srušiti fašizam i socijaldemokratiju. Filipović je saopštio da je Beograd sklopio pakt s Rimom da bi mogao napasti Bugarsku, rat je na pragu, zato treba sprovesti revoluciju. Kongres je ustao za odvajanje Hrvatske, Slovenije i Makedonije od jugoslovenske države, za nezavisne republike. Makedonija na Balkanu igra onu ulogu koju Balkan igra u Evropi. Na Sedmoj balkanskoj konferenciji je Dimitrov saopštio da se nalazimo uoči revolucije na Balkanu. I opet je sovjetska vlast avgusta 1924. saopštila da pozdravlja celinu Jugoslavije, potrebna je samo federacija (Hrvatska, Slovenija, Srbija, Crna Gora, Makedonija). Po mišljenju dvojice američkih kritičara, makedonska nacija, se prvi put pominje, uz zahtev za makedonskom državnošću (kao federalna jedinica) maja 1924. godine u Beču.⁵²

NRPJ je zabranjena i zbog pomaganja pokreta u Hrvatskoj i Makedoniji. Nastavila je rad sve više se okrećući k revoluciji i u novembru 1924. tražila puno razbijanje Jugoslavije, i stvaranje nezavisnih republika: Hrvatske, Makedonije, Slovenije itd. Plenum CK KPJ od 20. novembra 1924. tražio je nezavisnu Makedoniju. Situacija je revolucionarna, treba razbiti impenijalističku Jugoslaviju.

Tako je KPJ godine 1924. spremala ustank, razbijanje države, formiranje nezavisnih radničko-seljačkih republika, u isto doba kada je i KPB spremala čete za ustank.

Engleski list *The Times* otpočeo je 8. jula 1924. kampanju o boljševičkoj opasnosti na Balkanu. Jugoslovenski diplomati sujavljali o akciji Ko-

⁵⁰ *Borba*, 31. I, 21. II 1924.

⁵¹ *Radnik—Delavec*, 16. I 1924; *Glas slobode*, 24. I 1924; *Borba*, 24. I 6. III 1924. КИ 8/1924, 155; *International Press Correspondence* englesko izdanje (skraćeno: *In-precor*) 10. IV, 29. V 1924.

⁵² *Петии всемирный конгрес КИ*, 17. VI — 8. VII 1924, Стенографический отчет, т. I, Москва 1925, 69, 78, 144, 194, 195; *Radnik—Delavec*, 25. X 1924.

minterne na Balkanu⁵³ *Политика* je 30. novembra 1924. saopštila da je otkrivena zavera protiv države — to su boljševici, Radić, Musolini, Albanci, Makedonci, Moskva, svi zajedno. Vladina štampa je pisala o „odbrani Evrope od boljševizma”. Uhapšen je Radić. U Partizu je jugoslovenski poslanik saopštio da je u toku ofanziva Kominterne protiv Jugoslavije — i zato ona mora poslati trupe u Albaniju. Premier Cankov je posetio Beograd i Bukurešt, govoreći o borbi protiv boljševizma. Štampa KPJ već je avgusta 1924. napala saradnju Pašić—Cankov, a sada je oštro napala „reakcionarni blok”. Moša Pijade je u ilegalnom listu *Komunist* 1. januara 1925. pisao o balkanskom frontu kontrarevolucije i nacionalnog ugnjetavanja. Dimitrov je napao antiboljševički front u Jugoslaviji, Bugarskoj, Grčkoj, Rumuniji.⁵⁴

Kaclerović je početkom 1925. bio uveren da je Cankov Pašiću obećao podršku u Makedoniji — VMRO će raditi za radikale, a Bugarska će nastojati da dobije Egejsko primorje. Boreći se protiv talasa reakcije, KPJ je za izbore bacila parolu „za državnu nezavisnost ugnjetenih naroda”, pre svega za nezavisnu Makedoniju.⁵⁵

U Kominterni su marta—aprila 1925. diskutovali o neuspehu balkanske revolucije, pa je Filipović istakao da raste kriza na Balkanu.⁵⁶ CK KPJ je u tezama od 31. marta 1925. tražio razbijanje jugoslovenske države.

Kralj Aleksandar je u januaru 1925. smatrao da je „komunistička opasnost” u Bugarskoj zaista velika. Rumunska vlada je vršila pritisak na Beograd da odobri okupljanje bugarske vojske protiv komunista. U redovima KPJ se smatralo da bi jugoslovenska vojska intervenisala protiv bugarske revolucije. Međutim, u aprilu 1925. Cankov je uspeo da slomi otpor bugarskih komunista. Dimitrov je smatrao da je balkanska revolucija slomljena u Bugarskoj, Jugoslaviji, Albaniji.

Listovi KPJ su verovali da se u Bugarskoj ipak nastavlja revolucionarno kretanje i posle aprila 1925.⁵⁷

Umesto jugoslovensko-bugarskog rata — balkanska federacija, bila je parola balkanskih partija, ali ona nije uspela 1924.

3. Italijanski prodor na Balkan 1926—1928. godine

Posle revolucionarne godine 1925. još se neko vreme održavala borbe, intransigentna parola „rušenja Jugoslavije”. Jedan slovenački letak za 1. maj 1925. traži „strmoglavljenje srpske hegemonije, uničenje imperialistične Jugoslavije”. U daljim godinama se uvek ponavlja ova parola, ali mnogo manje određeno. Rezolucija CK KPJ od 26. decembra 1925. traži radničko-seljački savez, revoluciju i samostalne republike, pre svega ujedinjenju Makedoniju. I marta 1926. jedan izveštaj smatra da u slučaju rata situacija može biti revolucionarna; pre pune diktature proletarijata dolazi radničko-seljačka vlada, koja rešava i makedonsko pitanje. Borbe levičara i desničara (levičari su bili za revoluciju i pokretanje nacionalnog pitanja) umrtiljavale su akciju, a stabilizacija i izgradnja SSSR-a zaustavili su veliki revolucionarni talas sa istoka.

Treći kongres KPJ maja 1926. privremeno je suzbio sektašenje i proglašio novi kurs u KPJ, tražeći okupljanje radnih masa, pokret nacionalno

⁵³ DA-SIP, PT, F. VI. boljševizam, 494, 509, 595. Izveštaji iz Carigrada od 9. VII, 17. VI, 24. VIII 1924.

⁵⁴ *Radnik—Delavec*, 3. VIII 1924; *Организовани радник (Б)* 20. I 1925. *Komunist*, 1. I 1925; *Inprecor*, 15 I 1925.

⁵⁵ *Radnička borba*, 5. II 1925. КI 2/1925, 156.

⁵⁶ *Расширенный пленум Исполкома, КИ, Стен. отчет*. Москва—Ленинград, 332, 429, 521, 593. КI 9/1925, 174.

⁵⁷ *Radnički glas*, 19. IV 1925; *Radnička borba*, 23. IV 1925.

ugnjetenih masa, nacionalno samoopredeljenje do otcepljenja. Delegati su istakli da je albanski pokret postao oruđe Albanije, VMRO oruđe Bugarske i Italije, a da neki protogerovisti žele saradnju s KPJ.

Kominterna je u aprilu 1926. kao glavnu parolu istakla uništiti društvo naroda kao i savez reakcije. Buržoaska štampa je pozdravila pobedu Staljina u borbi za vlast u SSSR-u: Staljin kao pobornik ideje „socijalizam u jednoj zemlji“ možda neće više „širiti revoluciju“.⁵⁸ Ninčićev cirkular o Austriji br. 51. od 25. oktobra 1926. smatra da Staljin smanjuje revolucionarnu propagandu. Konferencije Male antante za javnu bezbednost posle 8. februara 1926. nikada nije više ni zasedala. U Kominterni je, pod uticajem promena u SSSR-u, došlo do prevlasti desničara (Buharin umesto Zinovjeva), a desničari su zavladali i u CK KPJ. Jugoslovenska delegacija u Kominterni je novembra 1926. saopštila da je na Balkanu došlo do stabilizacije. U takvim uslovima je velika pažnja obraćena novom događaju — prodoru Musolinijeve Italije na Balkan. Musolini je odmah posle Lokarnskog ugovora od oktobra 1925. otpočeo svoju akciju.

Jugoslovenski poslanik u Parizu je u januaru 1926. opomenuo Francuze: posle uspostavljanje de facto hegemonije u Albaniji, Musolini se povezuje s Bugarskom, i to je opasno.⁵⁹ Rešivši probleme unutrašnjeg otpora 1925—1926., osobito u okviru represivnih mera posle dva atentata, Musolini je nastupio s parolom „Italija fašistička, antidemokratska, anti-liberalna, antisocijalistička, antimasonska“, oštro protiv Francuske i njene vlasti nad Afrikom i Balkanom. Aktivno mešanje Italije u balkanske poslove nateralo je sve sile da se i same aktivnije umešaju u balkanske poslove. Francuski ambasador je upozorio Forum ofis da se Musolini meša i pali oblasti albansko-makedonske.⁶⁰ Marinković je 1928. uzalud govorio Musoliniju da se okane Jugoslavije, neka uzme Malu Aziju, afričke kolonije ne shvatajući da Musolini upravo pritiskom na Jugoslaviju želi da natera Paniz na kolonijalne ustupke. Sve je ovo zaoštalo balkanske odnose.

Neuspešno izmirenje Ninčić—Musolini februara 1926. napredna štampa je smatrala kao pokušaj Beograda da opet dobije slobodne ruke prema Bugarskoj. Italijanska akcija u Bugarskoj, Albaniji, Rumuniji smatrana je za slom beogradskog imperijalizma.⁶¹ Otokar Keršovani je tada u tezama o jugoslovenskoj politici žeo balkansku federaciju i isterivanje Italijana s Balkana.⁶²

Italija je širila svoj uticaj na Balkanu i svuda suzbijala jugoslovensku politiku, pod izgovorom da nije kriva fašistička agresivnost nego jugoslovenska nelojalnost, jer Beograd nije ratifikovao Netunske konvencije (o pravima italijanskih građana u Jugoslaviji). U julu 1926. Ninčić je htio da ratifikuje te konvencije da bi Musoliniju izbio oružje iz ruku i naišao je na žestok hrvatsko-slovenački otpor. KPJ je stala uz opoziciju: protiv fašističkog prodora, protiv eventualnog sporazuma dva režima, Italiji — Jadran, Jugoslaviji — Solum i cela Makedonija. Radnička štampa je pisala kako se Balkan zavadio — Cankov je uz Englesku, albanski predsednik Zogu uz Italiju. Filip Filipović je pisao da Musolini proteruje francuski uticaj s Balkana i sklapa konvencije, ugovore s Albanijom, Grčkom, Bugarskom Rumunijom.⁶³ Štampa KPJ je ukazivala na pogrešnu beogradsku politiku.

⁵⁸ *Самоуправа*, 6. VIII 1926.

⁵⁹ DA-SIP, PP I, It. 90. Izveštaj iz Pariza od 28. I 1928.

⁶⁰ MAE, AD, Ÿ 72. Izveštaj iz Londona od 22. XI 1927.

⁶¹ *Организовани радник* (Б), 11. III 1926; *Radnička borba*, 31. VII 1926.

⁶² *Рад* (Београд), 16. VIII 1926.

⁶³ A-CK, KI 39/1926; *Организовани радник*, 12. XII 1926; *Klasna borba* br. 1, decembar 1926.

U martu 1927. Musolini je pred velikim silama optužio Jugoslaviju da priprema napad na Albaniju, koju Italija mora da brani. Time je htio da manifestuje svoje pravo i da diskredituje Jugoslaviju. CK KPJ je sada smelo ustao s revolucionarnom tezom: odbrana Jugoslavije od fašističke Italije nije odbrana male zemlje od velesila, to je samo imperijalistička borba oko Balkana. Imperijalistički italijanski napad nećemo pretvoriti u oslobodilački rat nego u revoluciju. Plenum CK KPJ je odbio vladinu politiku „Balkan balkanskim narodima“ i izbacio parolu: rat pretvoriti u ustank, savez radničko-seljačkih republika. CK KPJ i CK SKOJ-a uputili su proglašenje: ne bramiti Jugoslaviju buržoasku. Italija nas napada zajedno s Bugarskom, Albanijom, Rumunijom. Ne pucajte na italijanske i balkanske vojnike koji nadiru, pucajte u buržoaziju. Ne pucajte na balkansku braću, pisao je *Млади борбеник* u aprilu 1927. Organ Kominterne je tim povodom pisao da ne treba voditi nacionalni rat, nego formirati nezavisne republike Makedoniju, Hrvatsku, Sloveniju, Vojvodinu, Crnu Goru.⁶⁴

Po mišljenju sovjetske, kominternovske, pa i jugoslovenske revolucionarne štampe, Musolini je stupio u engleski blok protiv SSSR-a i kao nagrađu je dobio pravo da ugrozi Jugoslaviju. CK KPJ je smatrao da se situacija zaoštrava u međunarodnom smislu i opet je jače pokrenuo pitanje otcepljenja ugnjetenih nacija. Politbiro je 25. avgusta 1927. smatrao da postoji „perspektiva raspada senžermenske Jugoslavije“. KPJ je istupala protiv rata, protiv odbrane domovine i sve je više isticala da buržoazija koristi ratnu opasnost da zavede diktaturu. Od leta 1927. CK KPJ žigoše prve znake „diktature i novog rata“. Plenum CK KPJ u novembru 1927. smatrao je da se ide u vojnu diktaturu, a država se neće raspasti. Plenum je video da je oko Jugoslavije „gvozdemi obruč italijanskog imperijalizma“. Uvek se isticalo da je Bugarska jedan od delova fašističkog lanca oko Jugoslavije. *Enotnost* piše da Italija radi s Bugarskom, Mađarskom i Albanijom.⁶⁵

Jugoslovenska spoljna politika je tokom 1924—1925. pokušala da realizuje ciljeve na Balkanu posle italijansko-jugoslovenskog pakta. Zaprećeno je Bugarskoj, otkazan je pakt s Grčkom (da bi se dobili krupni ustupci), poslane su vojske u Albaniju, a u proleće 1925. sva spoljna politika je bila usmerena prema Makedoniji, Bugarskoj, Solunu.⁶⁶ Ninčić je tražio da grčka vlada prizna jugoslovensku prugu Đevđelija—Solun (na grčkoj teritoriji) i da prizna da ima srpsku manjinu. U Bugarskoj su shvatili težak položaj Grčke, pa su pristajali na saradnju s Jugoslavijom, a vlada je saopštavala da „žrtvuje Makedoniju“. U doba italijanskog pritiska, krajem 1925., jugoslovensko-bugarsko zблиženje je bilo sve jače: Beneš je predlagao da Sofija digne ruke od Makedonije i podje k Egejskom moru. Evropska diplomacija je u novembru 1925. zapazila duboku promenu u Beogradu: svi su za bratstvo s Bugarskom pod uslovom da Bugarska uništi VMRO. Forin ofis je savetovao da Beograd obezbedi „bolju upravu u Makedoniji“.⁶⁷ U tom času je Ninčić dobio Musolinijev predlog o srednjoevropsko-balkanskom Lokarnu pod upravom Italije, što je, naravno, odbio i samo udvostručio napore da se sporazume s Bugarskom. Kako su u isto vreme Engleska i Francuska savetovale Beogradu i Sofiji da urede „balkanski Lokarno“, pregovori su mogli krenuti. VMRO je saopštio da bi obustavio akciju ako bi Makedonija dobila bugarske škole. To je javio i poslanik Rakić iz Sofije 4. februara 1926. U februaru 1926. sva evropska javnost je pisala o bugarsko-jugoslovenskom zблиženju na bazi balkanskog Lokarna.

⁶⁴ Г. Ремеде, *К вопросу о национальной войне*, КИ 28/1927, 29.

⁶⁵ *Enotnost*, 9. III 1928.

⁶⁶ AFMZV, J. 169. Izveštaj iz Beograda od 15. V 1925.

⁶⁷ PRO, FO 16251. Memoar M. Lampson-a od 22. XII 1925.

Svetska štampa je objavljivala intervjuje i članke koji su redom tražili autonomiju Makedonije u Jugoslaviji. Tada je Ninčić ponudio bugarskoj vlasti pakt o arbitraži pod uslovom: 1. ukinuti VMRO, 2. ugušiti svu akciju o Makedoniji, što se tokom diskusije pretvorilo u klauzule o uzajamnom poštovanju granica i bugarskom dezinteresu za Makedoniju. „Zakopati makedonsko pitanje“ nadao se Beograd. Kralj Aleksandar je u martu 1926. smatrao da mora konsolidovati državu i sklopiti savez s Bugarskom da bi se mogao odupreti Musoliniju. Naravno, Sofija nije mogla primiti beogradske uslove, čak ni rasturanje VMRO-a. Ovi jugoslovensko-bugarski pregovori su izazvali neobičan interes u evropskoj diplomaciji, ali su se razbili na bugarskom odbijanju. Ninčić je zato odmah pokrenuo kampanju da Bugarska ne dobiti zajam, pregovarao za savez s Grčkom protiv Bugarske. Balkanska politika je opet izbila punom snagom i bugarska vlada je punom snagom pokrenula makedonsko pitanje. Pokrenuta je akcija na Kongresu Međunarodne federacije udruženja za Društvo naroda juna 1926; ruski emigrantski političar Miljkov je držao predavanja o autonomiji Makedonije, pa je čak i Protogerov 20. juna 1926. poslao pismo nemačkom ministru spoljnih poslova Štrezemanu uveravajući da je sada za mirno međunarodno rešenje. Bugarski poslanik je 7. avgusta 1926. saopštio nemačkoj vlasti da je pola miliona proteranih Makedonaca u Bugarskoj. Komite su obnovile akciju pa je u avgustu 1926. opet došla rumunsko-jugoslovenska-grčka nota Sofiji. Izgleda, međutim, da je poslanik Nešić u letu 1926. obećavao bugarskoj vlasti Čaribrod i Bosiljgrad, pa i Strumicu, ako se postigne sporazum.

Revolucionarna štampa je u letu 1925. napadala eventualno sporazumevanje Pašić—Čankov na račun Grčke, a za 1. maj 1926. ustala je protiv sukoba s Bugarskom oko Makedonije. Kampanja marta-maja 1926. bila je jasna: ne bramiti Jugoslaviju od Italije i Bugarske. Napadnuti su novi balkanski sukobi u letu 1926, neobično oštro. U Kominterni su mislili, u doba bugarsko-jugoslovenskog sukoba, da Beograd želi da osvoji bugarski grad i rudnik Pernik, spreči bugarski zajam, onemogući autonomiju Makedonije.⁶⁸

Jedan list je pisao da je Italija zavladala u Bugarskoj i opet izazivala balkanske sukobe — jugoslovensko-bugarski, jugoslovensko-grčki, bugarsko-grčki. Plenum CK KPJ septembra 1926. govorio je da Jugoslavija izaziva sukob s Bugarskom da bi otklonila pažnju od okupirane Makedonije.⁶⁹

KPJ je oštro napadala balkanske sukobe i italijanski prorod.

Zbliženje Jugoslavije i Bugarske ipak je i dalje bilo na dnevnom redu 1926—1928. godine. Kad je sovjetski komesar za spoljne poslove Čičerin posjetio Berlin molili su i bugarski i jugoslovenski poslanik: pomozite da se pomirimo, da nas Musolini ne zavadi (decembar 1926). Bugarski poslanik je u martu 1927. molio Berlin da zbliži Beograd i Sofiju; poslanik je u maju molio Nemce da pomognu za jugoslovensko-bugarsko zbliženje u osloncu na SSSR.⁷⁰ Zategnute odnose pokušao je da smiri Beneš — Bugarska treba da dobije Egejsko primorje (juna 1927), a u avgustu 1927. je prezident Masarik ličnim pismom kralju Aleksandru ponudio slično rešenje. U tome cilju bila je i poseta političara Korošca Sofiji juna 1927, ali je Korošec dobio odgovor da je Makedonija — bugarska. Veliku akciju za zbliženje prekinuo je VMRO atentatom na generala Kovačevića oktobra

⁶⁸ *Radnička borba*, 14. VII, 20. VIII 1925; *Mladi boljševik* god. II, br. 2, maj 1926; *Radnička borba*, 14. VIII, 21. VIII, 11. IX 1926; *Inprecor*, 26. VIII 1926, 968.

⁶⁹ *Mladi boljševik*, god. II, br. 3, septembar 1926; *Bilten CK KPJ*, br. 9. oktobar 1926.

⁷⁰ G. Zamboni, *Musolinis Ekspansionspolitik auf dem Balkan*, Hamburg 1970, 296.

1927, Pariz i Prag su naterali Marinkovića da sukob brzo zaboravi, ali je on smenio poslanika Nešića, pobornika prijateljstva. U januaru 1928. Sofija je na nove Marinkovićeve ponude opet odgovorila: prvo prava za bugarsku manjinu u Makedoniji. Fortin ofis je u memorandumu od 15. februara 1928. smatrao da se bugarska vlada nalazi u rukama VMRO-a.

Već je delegat engleskog Balkanskog komiteta Gej u Bitolju novembra 1927. zapazio: „Makedonci nisu ni Srbi ni Bugari“. Na Konferenciji udruženja za Društvo naroda u Briselu marta 1928. neki delegati su tražili da se pošalje „filološka komisija“ koja će utvrditi šta su Makedonci. Marinković je sve to odbijao kao „delo VMRO-a“, ali je u februaru 1928. mislio na sporazum s Grčkom i pretio da pošalje bugarsku ekspanziju k jugu. Opet su se umešali Beneš i Masarik marta-juna 1928. Teško bolesni Marinković je 1928. bio veoma ojađen zbog „makedonskih peticija“ Društvu naroda.⁷¹ Engleski novinar Viškhem Stid je 15. maja 1928. poručivao jugoslovenskom poslaniku da to pitanje može lako da se reši: u škole treba uvesti lokalni, makedonski jezik.⁷²

Koliko su se Francuska i Čehoslovačka zalagale za smirenje jugoslovensko-bugarsko, toliko su se Italija i Mađarska borile da to onemoguče. Mađarski poslanik Kiš se avgusta 1928. u Pirojskoj Makedoniji lično sastao s vojvodama iz VMRO-a.⁷³

Stampa KPJ je uvek isticala da Italija otežava jugoslovensko-bugarsku normalizaciju. Musolini gura Bugarsku u avanture, preti jugoslovensko-bugarski rat. Oštro su napadnute izjave Davidovića i Marinkovića o ratu protiv Bugarske januara 1928. Tada je na suđenju Sime Marinković govorio da je VMRO italijansko oruđe.⁷⁴ CK KPJ je smatrao da je u stvari uzrok ovog balkanskog sukoba francusko-italijanska borba za hegemoniju. Bugarska buržoazija traži Makedoniju, ali sami Makedonci su napustili nacionalističke parole dveju buržoazija i prilaze uz parole KPJ.

Računalo se da se makedonsko pitanje ne može rešiti pre proleterske revolucije, nego samo putem radničko-seljačke vlade; to je potvrdio i Treći kongres maja 1926.⁷⁵ Biltén CK KPJ broj 5 od 1. jula 1926. tražio je radničko-seljačku, nezavisnu Makedoniju. Politbiro je tada video da levi protogerovisti traže dodir s komunizmom, prekidaju vezu s Sofijom. (Politbiro 28. juna 1926.) Nova makedonska nacionalna organizacija isto tako je želela dodir s KPJ. Svi članovi KPJ imali su aktivno raditi u levicarskoj VMRO (objedinjenoj).

Stampa je žigosala teror u Makedoniji.⁷⁶ Međutim, *Borba* je 16. maja 1928. objavila „Pismo iz Skoplja“ u kome slavi Goce Delčeva, koji je odbijao aneksiju Makedonije Bugarskoj, „iako su Bugari bili u većini“. To je, naravno, posledica malog interesa za Makedoniju kod nekih partijskih krugova, na šta se i žale makedonski drugovi septembra 1926. i februara 1928 (*Borba* je slično pisala i 21. februara 1924. godine).

Konačni stav KPJ ove epohe bio je jasan: protiv jugoslovensko-bugarskog rata, protiv mešanja velikih sila, za ujedinjenu Makedoniju (Četvrti kongres 1928).

⁷¹ DA-SIP, Fond Društva naroda, F. 2, I, 153. Marinkovićev izveštaj od 19. III 1928.

⁷² DA-SIP, Londonsko poslanstvo, I—3, 389. Izveštaj iz Londona od 15. V 1928.

⁷³ OL, Küm, res. pol. 16 a, 521. Izveštaj mađarskog poslanika Kiša iz Sofije od 1. IX 1928.

⁷⁴ *Организовани радник*, 30. X 1927; *Borba*, 28. I 1928; *Политика*, 17. II 1928.

⁷⁵ Vid: K. М и љ к о в с к и, *Македонско прашање во национална програма на КПЈ (1919—1937)*, Скопје 1962.

⁷⁶ *Borba*, 21. I, 17. III, 7. IV, 16. VI 1928.

Musolini je počeo ne samo da se „probija” na Balkan nego i da se predstavlja kao „zaštitnik bugarske Makedonije”. Italijanski poslanik kao i konzul iz Skoplja javljali su 1926. o očajnom stanju u Makedoniji „kao nigde u Evropi”. „Makedonija je Ahilova peta Jugoslavije, treba otkriti svetu taj teror.” Otkako su se pokvarili jugoslovensko-bugarski odnosi Bugarska je prihvatiла italijansku ruku, ali je uvek odbijala Musolinijeve ponude za uži savez.⁷⁷ Italijanski poslanik je iz Beograda javio da je „Makedonija strateški centar Srbije (tj. Jugoslavije), režim više brani Makedoniju nego Sloveniju”. Poslanik Bodrero je javno govorio marta 1927. da treba „misliti na rešenje makedonskog problema”.⁷⁸ U Berlinu je bugarski poslanik saopštio da Italija koristi jugoslovensko-italijanski sukob i poteže „makedonsko pitanje”. Sofija je upozoravala da Musolini hoće Makedoniju za sebe. U junu 1927. Bodrero je kolegama govorio kako očekuje nerede u Makedoniji. Musolini je 1927. održavaо snažne veze s liderima VMRO-a, koji su dolazili u Rim. Naum Tomalevski je pregovaraо s italijanskim poslanikom u Sofiji i u jesen 1927. bio u Rimu. Musolini ga je koristio „da spreći jugoslovensko-bugarsko smirenje”. Musolini je naveo svoju štampu da krajem 1927. piše o ugnjetenoj Makedoniji. Car Boris je, međutim, govorio stranim poslanicima, i italijanskom, da ne traži Makedoniju — „samo” bugarski jezik, škole, crkvu, pa je to uskoro tražio i Musolini. Agenti VMRO-a dobivali su novac u Rimu.⁷⁹

Naum Tomalevski je u Rimu, 20. januara 1928. razgovaraо s mađarskim poslanikom Horijem. Tomalevski je bio razočaran: Musolini želi da „spasenu Makedoniju” podeli svojim priateljima — Albaniji, Grčkoj, Bugarskoj, nikada se tako ne može ujediniti Makedonija. U Rimu su tada boračili i Ivan Mihailov i Pop-Hristov (do februara 1928). Tomalevski se i u Sofiji maja 1928. žalio na italijansku politiku.

Musolini je početkom 1928. predložio Marinkoviću pregovore o regulisanju problema Makedonije. Njegov list *Il Popolo d'Italia* je 22. jula 1928. pisao da eventualni balkanski Lokarno samo konsoliduje teror u Makedoniji, „zabadaju se klinci u mrtvački sanduk Makedonije”. U avgustu Tomalevski je opet pregovaraо u Rimu.

Cela Evropa je posmatrala Musolinijevu „makedonsku igru”. Đuka Cvijić je pisao da je Bugarska stala na stranu Italije, jer se nuda da će dobiti Makedoniju, a ova zbog velikosrpskog terora pruža šanse stranim državama. Drugi komentatori su pisali da jugoslovensko-bugarski sukob može da se smiri, ali ga VMRO kvari, za račun Italije. VMRO — to je oruđe bugarske vlade, to nisu predstavnici makedonskog naroda.⁸⁰ Sima Marković je na svome suđenju februara 1928. napao VMRO kao italijansko-bugarsko oruđe.⁸¹ Jedan list je pisao o posetama lidera VMRO-a Musoliniju; ako Makedonija padne pod fašizam, stanje se neće promeniti.⁸²

⁷⁷ PA, Bul. — It. B. 1. Mnogobrojni izveštaji iz Rima i Sofije: Rim 29. VII, 1926, Sofija, 28, Rim 22. III, Sofija 16. IV, Sofija 5. XII 1927, Sofija, 23. IV, Sofija 10. XII 1928, Berlin 31. I, Sofija 16. II, Sofija 3. VIII, Beograd 30. IX 1929, Sofija, 12. V, Berlin 14. X 1930.

⁷⁸ ASD, MAE, It. 111. Izveštaj iz Beograda od 23. III 1927.

⁷⁹ PA, It. — jug., B. 1. Izveštaj ambasadora Nojrata iz Rima od 9. XII 1927.

⁸⁰ Борба, 22. I, 16. VI, 8. VIII, 8. X, 15. X, 5. XI, 19. XI, 26. XI, 17. XII 1927; Организовани радник, 30. X 1927.

⁸¹ Политика, 17. II, 8. IV, 9. IV, 1928; Ријеч радника и сељака, 20. II 1928.

⁸² Ријеч радника и сељака, 7. IV 1928; Политика, 8 IV, 9. IV 1928.

4. Epoha revolucije na Balkanu 1928—1932. godine

Šesti kongres Kominterne u letu 1928. saopštio je da dolazi nova, treća epoha; posle revolucije i stabilnosti dolazi drugo doba revolucije. Kapitalističke zemlje spremaju napad na SSSR, zadatak svih partija je da to spreče revolucijom. Četvrti kongres KPJ oktobra 1928. to je usvojio, pogotovu posle juna 1928, kada je došlo do otvorenog sukoba srpskog i hrvatskog vladajućeg bloka. Od juna 1928. CK KPJ i pokrajinski komiteti Hrvatske i Srbije pozivaju na oružani ustanak, za „samostalnu hrvatsku republiku“. SKOJ je 1928. pozivao mase u građanski rat, a Četvrti kongres je pozvao članstvo da u slučaju jugoslovensko-bugarsko-italijanskog rata okrene puške i izbori revoluciju. Kongres je tražio rušenje Jugoslavije, formiranje posebnih nacionalnih republika. Pokrajinski komiteti su sada isticali „državnu samostalnost“ Hrvatske, Makedonije i drugih nacija.

Filip Filipović je u više svojih radova i izveštaja rezimirao odluke kongresa: revolucija, razbiti jugoslovensku državu, za državnu nezavisnost i celokupnost Makedonije, Slovenije, Albanije — a to je u stvari značilo rušenje ne samo jugoslovenske države nego i Italije, Austrije, Bugarske, Albanije. Bio je to plan balkansko-podunavske revolucije. Kada je kralj Aleksandar izveo šestojanuarski državni udar, CK KPJ je smatrao da je to učinjeno radi pripreme za napad na SSSR i za balkanske ratove, pa je pozvao mase na ustanak u skladu sa odlukama kongresa Kominterne i kongresa KPJ. CK KPJ je pozvao mase na ustanak za stvaranje radničko-seljačkih republika na Balkanu. Glavna parola je bila „Živila revolucionarna oružana borba, živila balkanska federacija radničko-seljačkih republika“ Ustanička parola je privremeno obustavljena krajem 1929, ali je buknula ponovo u jesen 1931. i važila do leta 1932.

Bugarski ministar spoljnih poslova Burov saopštio je aprila 1929. da nema jugoslovensko-bugarskog prijateljstva dok se ne prizna „bugarska nacionalnost“ za Makedonce. Marinković je krajem 1929. uzvratio da nema prijateljstva dok Bugarska toleriše VMRO i propagandu. Ipak je početkom 1929. beogradска diktatura pokrenula pravu „pacifističku ofanzivu“ spolja, kako bi lakše savladala otpor unutra, pa se u Pirotu februara-marta 1929. diskutovalo o novim pograničnim i državnim odnosima. Marinković je tražio potpunu likvidaciju bugarskih dvovlasnika i formiranje bugarske zone u kojoj se ne smeju naseliti emigranti, što Sofija nije prihvatile. Beograd je odgovorio pucanjem na bugarske dvovlasnike koji su prelazili granicu i digao galamu protiv Bugarske kada je vođa ustaša Pavelić stigao u Sofiju. Beogradská vlada je odbila da ratifiкуje sporazume i jedva su Engleska i Francuska naterale Marinkovića da primi konvencije. Onda se umešao VMRO i bombama izazvao hlađenje. Poslanik Nešić je najzad premešten u Tursku — kao znak da Beograd diže ruke od pregovora, juna 1930. Diktatura je počela novim oštrim stavom prema Bugarskoj 1930.

Francuska je u to doba pregovarala za smirenje francusko-italijanskih odnosa, pa je u planu bilo obuhvaćeno i rešenje jugoslovensko-bugarskih odnosa u proleće 1931. Italija dobija veću vlast nad Jadranom, a Jugoslavija i Bugarska neka se okrenu prema Turskoj. Opet se balkansko smirenje imalo platiti kožom treće balkanske zemlje, kao pre Grčke. Međutim, od pregovora nije bilo ništa i krajem 1930 — proleće 1931. već su u Evropi bila dva tabora — za status kvo i protiv. Novi ruski ministar spoljnih poslova Litvinov je krajem 1930. pokušao da formira celi blok revizionističkih zemalja protiv Francuske (SSSR, Nemačka, Italija, Mađarska, Bugarska, Turska). Onda je Balkan oživeo na konferencijama i sastancima. Krajem 1930. se govorilo o bloku Atina — Ankara — Sofija, Musolini je početkom 1931. spremao plan za blok Rim-Berlin s Grčkom, Turskom, Bugarskom i Makedonijom, Hrvatskom, posle razbijanja Jugoslavije. Musolini nije uspeo da formira blok s Grčkom i Turskom niti da privoli Bu-

garsku da se sporazume s Grčkom i Turskom. Tada je grčki ministar spoljnih poslova odbio bugarske predloge „jer Bugarska ima samo sanstefansku ideju”.⁸³ Bugarska nije mogla u blok s Grčkom i Turskom i sve je više isticala „neopredeljenost i iščekivanje”.

Jugoslovensko-bugarski odnosi nisu se povoljno razvijali zbog revizionizma, zahteva za „Velikom Bugarskom”, akcije Italije na stvaranju balkanskih blokova. KPJ je mogla da povrgne vladinu politiku ubistvenoj kritici, pogotovu u doba svoje revolucionarne akcije.

Po nalogu Kominterne, CK KPJ je smatrao da se celi Balkan spremi za napad na SSSR i da su zato dovedeni novi režimi u Beogradu, Atini, Sofiji, zato se pregovara u Pirotu.⁸⁴ CK KPJ je tražio da se razbije Jugoslavija, ali je video da to isto traže i Italija, Bugarska, Mađarska. Rat Jugoslavije s ovim gramzljivim susedima bio bi imperijalistički rat CK KPJ je zato osudio one lidere nacionalnih pokreta koji su se vezivali za Bugarsku i Italiju. Osuđena je veza Pavelić—VMRO, koja služi Musoliniju i bugarskoj reakciji.

Više puta tokom 1929. CK KPJ je tražio da se demaskira veza ustaše —VMRO kao opasna za Jugoslaviju i Balkan. Kada su se u jesen 1929. zaoštigli jugoslovensko-bugarski odnosi izdat je zajednički letak bugarske i jugoslovenske omladinske komunističke organizacije (septembra 1929): protiv rata za bratimljenje na frontu, za balkansku federaciju i nezavisne republike Makedoniju, Hrvatsku. I Proleter je krajem 1929. osudio jugoslovensko-bugarsku zategnutost, što je ponovio maja 1930. Filip Filipović je u jednom članku od januara 1930. smatrao da jugoslovenska vojska želi da posedne Pirinsku Makedoniju.⁸⁵

Po nalogu Kominterne stalno je osuđivan „blok balkanskih država koje se spremaju da napadnu SSSR”. Za 1. maj 1930. zajednički proglaši izdale su partie rumunска, bugarska, jugoslovenska i grčka. Prilikom „Balkanske konferencije” u jesen 1930. osuđen je ovaj sastanak, ali i saopšteno da jugoslovensko-bugarski sukob onemogućuje stvaranje antisovjetskog bloka.

Politbiro je marta 1930. govorio o zaoštrenju jugoslovensko-bugarskih odnosa posle VMRO-vskih atentata. Osuđeno je italijansko „opkoljavanje Jugoslavije”, ali je osuđeno i beogradsko režimsko huškanje na rat protiv Bugarske, Mađarske i Italije. U martu 1932. jedna publikacija je opet osudila bugarsko-jugoslovenski rat: ne pucajte na bugarskog, mađarskog i italijanskog vojnika.⁸⁶

Za to vreme je Kominterna na XI plenumu svog Izvršnog komiteta saopštila aprila 1931. da i Jugoslavija i Bugarska idu u rat protiv SSSR-a, i to se stalno ponavljalio. CK KPJ je morao da prihvati ovu parolu, ali je ova parola u kontekstu cele politike „dole napad na SSSR” više značila „dole politika kraljevske Jugoslavije”, a manje, naravno, akciju protiv nepostojeće pripreme za antisovjetski rat. CK KPJ je uvek osuđivao miliarističku politiku Beograda, a 1932. se suprotstvaljao antibugarskim kamnjama i eventualnom balkanskom ratu.

Engleski list *The Near East* je 14. februara 1929. pisao da treba uvesti makedonski jezik u makedonskim školama. Nemački list *Vossische Zeitung* pisao je 19. marta 1929. da Makedonci nisu ni Bugari ni Srbi nego —Makedonci. Lider hrvatske opozicije Maček saopštio je prilikom posete Čehoslovačkoj u jesen 1930 da postoji hrvatsko pitanje, ali i makedonsko

⁸³ DA—SIP, PT, F. 14, 431. Izveštaj iz Atine od 6. XI 1931.

⁸⁴ Класна борба, бр. 15, 1929, 10, 58

⁸⁵ Inprecor, 9. I 1930, 23.

⁸⁶ Luka Dragić, *Na odbranu svoje domovine* (kamuflirani naslov na omotu brošure, a unutra: *Rat imperialističkom ratu, radničko-seljačka biblioteka*, br. 3, mart 1932, 62, 72).

pitanje. Nemački poslanik je u aprilu 1931. samom kralju Aleksandru govorio da u Jugoslaviji ima četiri nacije — Srbi, Makedonci, Hrvati, Slovenci.⁸⁷ Krajem januara 1929. bugarski ministar spoljnih poslova Burov govorio je stranim poslanicima da kada se diskredituje Aleksandrova diktatura nacionalna prava će dobiti Hrvati i „bugarski Makedonci“ (lokalnu autonomiju, škole, jezik). Bugarska je od proleća 1929. saopštavala da neće ustatiti protiv status kvoa ali da traži manjinska prava za Makedonce u doba kada se evropsko javno mnenje već okretalo protiv bugarskog shvatanja.

U martu 1929. bugarski poslanik je saopštio Benešu da se Bugarska miri s granicama, ali da traži manjinska prava. Beneš je molio Beograd da nešto učini.⁸⁸ Istovremeno je Beneš govorio da Italija stoji iza VMRO-a, a da ovaj kontroliše bugarsku vladu. Burov se u Ženevi sastao s Marinkovićevim, pomoćnikom Komanudijem, objasnio mu da nije vezan za Italiju, ali da nema sporazuma bez rešenja „makedonskog problema“. „Makedonsko pitanje“ se 1929. opet pokretalo s bugarske strane, pri čemu su stvorene veze VMRO—Pavelić pod italijanskom zaštitom. Kralj Aleksandar je u avgustu 1930. mislio da će po italijanskoj želji Bugarska makedonsko pitanje izneti pred Društvo naroda. Sve je to pojačano kada je engleski premijer Makdonald u junu 1929. objavio članak o zaštiti manjina, u kome je tražio da se pomogne Makedoniji. Marinković je napao sve one koji „podržavaju sadašnji bugarski režim i italijansku politiku kojoj taj režim služi“. On je bio uveren da bi se Sofija odrekla teritorijalnih zahteva kada ne bi imala pomoći italijanskog fašizma. „Iza Mihajlova stoje bugarski dvor i vlast“, govorio je Marinković.

Osnovni cilj VMRO-a sada je bio da se spreči jugoslovensko-bugarsko zbljenje. Musolini je mađarskom poslaniku objasnio da je sa carem Borisom govorio o makedonskom pitanju i da u ministarstvu postoji poseban odeljak za hrvatsko-makedonski problem. Italija stoji uz VMRO-a.⁸⁹

Moskovski list *Известия* je tačno pisao 21. marta 1930. da je VMRO srastao s bugarskim državnim aparatom.

Godiine 1930—1931. makedonski problem se povlači kroz balkansku politiku svih velikih sila, a Beograd i Sofija traže podršku sila za svoje ciljeve. Kada je engleski poslanik u Beogradu Henderson posetio Sofiju aprila 1930. Burov ga je uveravao da su Makedonci u stvari Bugari. Forin ofis je uzalud vodio veliku akciju smirenja balkanskih sukoba. Tada je opozicionar dr Laza Marković ispričao turskom ministru Arasu da se radikalni zalažu za autonomnu Makedoniju (maj 1931). Marković je smatrao da Bugarskoj treba vratiti čisto bugarske oblasti. Mihajlov je 1931. razvio živu akciju; u martu 1931. se čak sastao s mađarskim poslanikom, uveravao ga da će sprečiti jugoslovensko-bugarsko zbljenje.

Da spreči italijansku politiku s VMRO-om, kralj Aleksandar je u novembru 1931. uveravao italijanskog poslanika da je Bugarska u krizi, uoči „boljševičke revolucije“, a to treba Rim i Beograd da spreče. Potrebno je jugoslovensko-italijansko izmirenje u okviru velike politike Aleksandrove, a posebno jugoslovensko-bugarsko prijateljstvo, pod zaštitom Italije. Malo posle toga, na Balkanskoj konferenciji u Istanbulu novembra 1931, jugoslovenski delegat je bugarskom predstavniku ponudio zbljenje uz sledeće uslove: 1. prava za bugarsku manjinu u zapadnim oblastima, 2. Bugarska se odriče Makedonije i rastura VMRO, 3. posle se mogu i vratiti Bosiljgrad i Caribrod. Marinković je bugarskom novinaru Antonovu saopštio da nema pregovora dok postoji VMRO (decembra 1931). VMRO je odgovorio da bi

⁸⁷ PA, Geheimakten, Jug-D, B. 1. Izveštaj iz Beograda od 17. IV 1931.

⁸⁸ DA-SIP, DN, F. 5, No. 26, 290. Izveštaj iz Beograda od 11. IV 1929.; ASD, MAE, Tcecoslovaquie, 64. Izveštaj iz Praga od 6. V 1929.

⁸⁹ PA, Mazedonien, B. 4. Izveštaj iz Sofije od 18. III 1930. Ol. Küm, pol. 16b, 152. Izveštaj mađ. poslanstva iz Rima od 14. II 1931.

položio oružje, obustavio akciju ako se promeni režim u Makedoniji. Jugoslovenski plan je bio na liniji plana Laze Markovića: autonomna Makedonija u Jugoslaviji, prava za bugarsku manjinu u zapadnim oblastima. U januaru 1932. je i Savez zemljoradnika saopštio da želi ujedinjenje s Bugarskom u jednu celinu, a Makedonija će biti posebna celina. Kongres VMRO-a u Pirinu 13—16. aprila 1932. odlučio je da odbije sve akcije oko balkanskog zblženja. A premijer Mušanov je u parlamentu novembra 1932. izjavio da nema zblžavanja dok Beograd ne odobri „manjinska“ prava. Sukobi, pregovori, komitski upadi i diskusija završili su se jugoslovenskim prekidom železničkog saobraćaja s Bugarskom decembra 1932.

Podaci o komplikovanosti makedonskog problema u međunarodnim i evropskim odnosima i diskusijama izneti su da bi se pokazalo da je radikalna parola KPJ o rušenju buržoaskog režima i cele jugoslovenske države i njene politike morala izgledati jedina alternativa za sve ovo. Već decembra 1929. proglaš CK KPJ traži slobodnu i nezavisnu Hrvatsku i nezavisnu ujedinjenu Makedoniju. Od 1929. do 1932. uvek se zahtevala nezavisna Makedonija.⁹⁰ F. Filipović u jednom članku traži nezavisne i ujednjene Sloveniju, Albaniju, Makedoniju.⁹¹

Svi proglaši i leci traže oružani ustanak i radničko-seljačke republike Srbiju, Hrvatsku, Crnu Goru, Makedoniju itd. i njihov spoj u balkanskoj federaciji. Proglas Balkanske komunističke federacije za 1. maj 1931. poziva na oslobođenje Makedonce, Hrvate i sve druge ugnjetene nacije.⁹² Ali su sada levičari preovladali u bugarskom CK i sektašili i tražili maksimalne neostvarljive zahteve, zapostavivši svakodnevne potrebe radnih masa.⁹³

Letak CK KPJ od januara 1930. traži nezavisne, samostalne republike Makedoniju, Crnu Goru, Sloveniju, Srbiju, Vojvodinu, Bosnu. To se stalno ponavljalo 1930.⁹⁴

Politička rezolucija sa zasedanja Balkanskog sekretarijata Kominterne od januara 1931. tražila je nezavisne republike Makedoniju, Hrvatsku i sve ostale. Letak OK Srbije od novembra 1931. tražio je sovjetske republike Makedoniju, Hrvatsku itd. Oblasna konferencija za zapadnu i srednju Makedoniju od aprila 1932. tražila je „nezavisnu celinu Makedonije“. O ugnjetavanju u Makedoniji se mnogo govorilo i na svetskom kongresu za mir u Amsterdamu krajem avgusta 1932.⁹⁵

5. Narastanje ideje narodnog fronta i shvatanja o celini jugoslovenske države (1933—1937)

Levičarsko shvatanje i dalje je vladalo Kominternom tokom 1933—1934. Konferencija zapadnoevropskih komunističkih partija u Esenu januara 1933. tražila je da se razbije evropski politički sistem i Nemačkoj dodele teritorije Dancig, Gornja Šlezija, Poljska, Pomeranija, južni Tirol, poljski koridor, Alzas, Lorena, Austrija, Sudeti.⁹⁶ Ali je CK KPJ u proleće 1933. tražio korenitu preorientaciju: u mase, u njene brige, i borbe, a ne više parole

⁹⁰ Komunistička partija i revolucionarni radnički pokret u Vojvodini 1919—1941, I, Novi Sad — S. Karlovci, 1971, 33, 40, 53.

⁹¹ KI, 4/1929, 44.

⁹² A-CK, CK SKOJ-a, 1929/19, ACK, Srbija I—7. Proleter, organ centralnog komiteta KPJ, 1929—1942, Beograd 1968, 19.

⁹³ Ж. Наташ, Борбата на БКП против „левого“ сектантство, Известия на института по историји на БКП, 11, 1964, 126, 136.

⁹⁴ A-CK, KOI 1930/3, 6; Delo, 20. jul 1930. A-CK, KI 1930/44.

⁹⁵ DA-SIP, Londonsko poslanstvo, poslanstvo Hag, izveštaji iz Haga od 5. IX, 16. IX 1932.

⁹⁶ KI, 3/1933, 54—56; Inprecor, 12. I 1933, 37.

o oružanom ustanku. Ne oružani ustanak, nego u preduzeća. CK je u oktobru 1933. naredio makedonskom članstvu da pokrene nacionalnu borbu i suzbijaju velikosrpsku, mihajlovsku i protogenovsku liniju.

Bugarska, koja je stalno odbijala svako jače angažovanje u balkanskim pregovorima, odlučila je 1933. da razbijje obruč i pokrene kampanju za svoja „prava” time što bi se sporazumela s Jugoslavijom. Istovremeno je time nastojala da pokrene i makedonsko pitanje. Bugarski poslanik u Beogradu Kjoseivanov je početkom 1933. zastupao ideju zблиženja dveju država uz „manjinska prava za Makedoniju”. Car Boris je, međutim, bio antijugoslovenski raspoložen i smatrao da pogibija nekih VMRO-vaca pogarda celu Bugarsku.⁹⁷

KPJ je u doba dolaska Hitlera na vlast i opšte priče o ratu videla da se treba boriti protiv balkanskog rata. Listovi KPJ pozivali su „protiv rata”, „ne pucajte u bugarske vojnike, u italijanske i mađarske”, tražili su pretvaranje imperijalističkog rata u građanski rat. Osuđivani su jugoslovensko-bugarski zapleti. U proleće 1933. CK je na jugoslovensko-italijanskim pregovorima tražio da se oslobole Makedonija, Hrvatska, a osudena je fašistička saradnja sa VMRO-om oko Makedonije.⁹⁸

Godine 1933. se u Evropi smatralo da preti rat i da što pre treba rešiti manjinska pitanja da bi se izbegli ratovi. Bugarska je u Udruženjima za Društvo naroda opet pokretala „bugarska prava”, a o tome se govorilo u engleskom Donjem domu 19. jula 1933; zapadna štampa je objavljivala pisma raznih Bugara o Makedoniji.

Italijanski poslanik u Bukureštu je marta 1933. predložio da Rumunija napusti savez s Jugoslavijom, pa će od razbijene Jugoslavije dati Makedoniju Bugarskoj, a Rumuniji garantuje integritet. Musolini je tada molio cara Borisa da ne traži ništa od Grčke, nego sve samo od Jugoslavije. U takvim uslovima beogradска vlada je želela zблиženje s Bugarskom pa je jugoslovenski poslanik u Sofiji Vukčević jula 1933. u razgovoru s premijerom Mušanovim obećavao ustupke za bugarsku manjinu oko Caribroda i Bosiljgrada. Bugarska vlada je odgovarala da napušta otvoreni revizionizam Cankova i Ljapčeva i da samo traži „manjinska prava” za Bugare, to jest ne samo za bugarsku manjinu u Jugoslaviji nego i za „Bugarsku Makedoniju”. Baš tada je Francuska braneći se od Hitlera tražila balkansko sminiranje i od marta 1933. zahtevala i jugoslovensko-bugarsko zблиženje. Francuski i engleski delegati na kongresu radikalica u Sofiji avgusta 1933. tražili su sminiranje i rešavanje makedonskog problema. Na svetskoj ekonomskoj konferenciji u Londonu ministar Mušanov tražio je od rumunskog ministra Tituleska Dobrudžu, Caribrod, Bosiljgrad i prava za „bugarsku manjinu Makedonije”. Tada je i turski ministar Aras u Sofiji saslušao bugarske zahteve. On je balkanskim vladama preporučivao da se uzajamno sporazumeju bez Bugarske, jer ona ne napušta san o Trakiji i Makedoniji.

I dok je Bugarska povišavala cenu za sporazum, javile su se dve tendencije za balkanski sporazum: spoj Male antante i Jugoslavije s Bugarskom (Prag, Beograd) i četvorni pakt bez Bugarske (Bukurešt, Beograd, Atina, Ankara). Francuski poluzvanični list *Le Temps* je 28. septembra 1933.javlja da Jugoslavija otežava pregovore jer „ne priznaje Bugare u Makedoniji”. Diskusije, putovanja, sukobi dveju koncepcija itd. dovodili su do isticanja bugarskih zahteva za egejskom obalom i za Makedonijom. Na sastanku Aleksandar — Boris oktobra 1933. je tražio prava za „bugarsku

⁹⁷ ASD MAE storico Diplomatico Jug. 30/1933, Sep. croato e macedone. Izveštaji ital. poslanika iz Sofije od 16. II, 17. II 1933.

⁹⁸ *Udarnik*, februar 1933, br. 6; *Rdeči signali* 4—5, februar—mart 1933; „Delo”, mart, 1/1933, „Delo”, maj—jul, 2—3/1933.

manjinu". Ministar Jevtić je tražio rasturanje VMRO-a kao uslov za zbljenje. Jevtić je engleskom poslaniku Hendersonu dokazivao da Makedonija nije bugarska, ali da on ne može odbiti ni škole na makedonskom jeziku, jer taj jezik „nema književnosti”.⁹⁹ Francuski poslanik u Sofiji nudio je Bugarskoj ustupke za ulaz u pakt: Čaričin grad, Bosiljgrad, a francuski poslanik u Beogradu je 27. novembra 1933. objasnio kralju Aleksandru da Bugarska zahteva Trakiju, Egejsko more, Dobrudžu. Sve se imalo rešiti posetom Borisa Beogradu decembra 1933.

Bugarski poslanik je Rimu objasnio da „Bugarska neće napustiti Makedoniju, od posete očekuje poboljšanje položaja bugarske manjine”. U Beogradu je premijer Mušanov podsetio Aleksandra na „patnje bugarske manjine u Makedoniji”. Aleksandar je odgovorio da se mora uništiti VMRO. Mušanov je mađarskom i italijanskim poslaniku posle povratka objasnio da on Makedoniju ne napušta. Bugarska je u decembru 1933. zatražila bugarske škole u Makedoniji.

„Bratimljenje“ Aleksandra i Borisa ocenjivano je kao rezultat straha od balkanske revolucije. KPJ je tim povodom opet istakla zahtev „nezavisna Makedonija“.¹⁰⁰

Bugarska je odbila da priđe balkanskog paktu, jer bi taj pakt samo još jednom potvrdio nepromenljivost bugarskih granica. Pakt je u februaru 1934. potpisani između Rumunije, Jugoslavije, Grčke i Turske. Sovjetski ambasador u Ankari čestitao je jugoslovenskom poslaniku: Pakt je moćan instrument mira, sovjetska vlada je zadovoljna. Litvinov je mađarskom poslaniku izjavio da ne želi sukobe na Balkanu.¹⁰¹

Međutim, balkanske komunističke partije su zahtevale revoluciju i nisu se morale obazirati na međunarodne interese SSSR-a. Balkanski pakt je proglašen za delo francuskog imperijalizma protiv italijanskog bloka. CK KPJ je za 1. maj 1934. napao Balkanski pakt kao jedan od ratobornih blokova. Najzad su partije Rumunije, Jugoslavije, Bugarske, Grčke i Turške izdale saopštenje protiv Balkanskog pakta: to je ratni blok i kontrarevolucija, to je ovekovečenje versajske nepravde, izazivanje ugnjetenih naroda u Makedoniji, Hrvatskoj. Alternativa za pakt je revolucija.¹⁰² KPJ je u 1934. nastavljala s revolucionarnom borbom iz 1933. (borbu s parolama za sovjetsku vlast pre svega). Trinaesti plenum Izvršnog komiteta Kominterne decembra 1933. saopštio je da u 1934. nastupa novo kolo ratova i revolucija, borba za sovjetsku vlast. CK KPJ je tražio ujedinjenju Sloveniju i Makedoniju. Međutim, već od juna 1934. SKOJ je tražio savez svih naprednih elemenata protiv buržoazije, napuštajući napade na socijaldemokrate, a od leta 1934. napadana je pronemačka politika kralja Aleksandra. Na IV plenumu KPJ krajem 1934. godine i dalje pojavljivale su se parole o razbijanju Jugoslavije. Parola „protiv rata i fašizma“ značila je „dole rat protiv Italije i Bugarske koji spremi fašistička Aleksandrova vlast“. Tražena je borba za nezavisne nacije, za nezavisnu Makedoniju. Ipak se diskutovalo o opredeljenju zemlje za Nemačku ili protiv nje, kao i o jugoslovensko-bugarskim pregovorima. Balkanski pakt je smatran za blok koji omogućava beogradskom režimu da slobodno ratuje protiv Italije. Osnovne parole bile su: borba za sovjetsku vlast (sve po starom), ali je sve više učinjeno u analizu međunarodnih događaja i u akciju pridobijanje masa, što je bilo novo.

⁹⁹ PRO, FO, Vol. 16682. Izveštaj iz Beograda od 29. X 1933.

¹⁰⁰ *Iskra*, 2/1933, decembar.

¹⁰¹ DA-SIP, PT, F. 30, 52. Izveštaj M. Jankovića iz Ankare od 12. II 1934; OL Küüm, pol. 23/28, 2373. Izveštaj mađarskog poslanika Jungerta iz Moskve od 18. VI 1934.

¹⁰² *Mladi komunist*, br. 1, maj 1934; *Mladi boljševik*, br. 1, januar 1934; ACK CK KPJ, 1934/2; *Proleter*, 298—299. KI 11—12/1934.

Jugoslovensko-bgarsko zbljenje se nastavilo 1934., i pored jugoslovenskog prilaska Balkanskom paktu. Ivan Mihailov je od januara 1934. izbacio novu, prilagođenu parolu: za nezavisnu makedonsku republiku, van bugarske monarhije. Ali u maju 1934. došlo je do prevrata u Bugarskoj i do nove orientacije prema Francuskoj i Jugoslaviji, a to je značilo „ne tražiti Makedoniju nego prvo zapadnu Trakiju“. VMRO je rasturen. Naglo je rasla kulturna saradnja, dok je u januaru 1931. veća grupa bugarskih pisaca odbila inicijativu Rada Drainca; krajem 1933. došli su poseta jugoslovenskih pisaca Sofiji i bugarsko uzvraćanje, a početkom 1935. posetilo je Narodno pozorište Sofiju, zajedno sa Nušićem. Beograd je odobrio uvoz bugarskih knjiga. Ali je Bugarska februara 1936. odbila da pristupi Balkanskom paktu.

Kako se Jugoslavija odvajala od Francuske, osobito od 1935, to je olakšavano jugoslovensko-bgarsko zbljenje van francuske orbite. Premijer Kjoseivanov je u januaru 1936. molio Italiju da poradi na jugoslovensko-bgarskom zbljenju kako bi se Beograd još više „odvukao od Francuske“. Tih dana je beogradski režim od engleskog novinara Svajra dobio izveštaj da je „car Boris rukovodilac nove makedonske akcije“. Bugarska uredba od januara 1936. konačno je zabranila VMRO, a to je užasnuo Rim: rasturanje pristalica Mihajlova znači jugoslovensko-bgarsku normalizaciju. I zaista, prvi put od 1919. masa je u Sofiji klicala kada je novi jugoslovenski poslanik krajem 1936. predavao akreditive. Poslanik jejavlao da „bugarska vlast sve više dobija fašističko obeležje“, a u avgustu 1936. da sada bugarsko Ministarstvo vojno održava kontakt i zaštitu nad VMRO-om.

Italijanski poslanik Kora je krajem 1934. godine pisao da je svaki bugarski političar u duši pripadnik ideje Sanstefanske Bugarske.¹⁰³ Ali je italijanski uticaj padaо u Bugarskoj. Kora je od proleća 1933. prestao s pomašanjem VMRO-a, a bugarska vlast je tražila podršku u Francuskoj i sve više u Nemačkoj. Kora je verovao da će doći do jugoslovensko-bgarskog zbljenja na račun Grčke. To je septembra 1943. uplašilo Rim: to onda znači da će Beograd imati bezbednost u Makedoniji, a to ne valja. Treba sprečiti jugoslovensko-bgarsko zbljenje. Kada je Musolini doveo do italijansko-jugoslovenskog zbljenja marta 1935, on je objasnio bugarskoj vlasti da Italija i dalje stoji uz Bugarsku. Sofijska vlast je, međutim, saopštila mađarskom poslaniku da „Musolini više ne pomaže bugarske teritorijalne zahteve na račun Jugoslavije“. U proleće 1935. sve se više govorilo da će se Bugarska okrenuti k Nemačkoj.

U momentu kada su se Jugoslavija i Bugarska počele okretati k Nemačkoj, u redovima komunističkih partija odigrao se preokret: ne više ustanak, levičarske parole, razbijanje Jugoslavije i „nezavisna sovjetska Hrvatska“, bratimljenje s vojnicima u ratu. Od marta 1935. CK KPJ zahteva demokratski narodni front, s demokratskim zahtevima (slobodni izbori, slobodna štampa, amnestija), za savez radnika, seljaka i sitne buržoazije. To je u punoj meri izbilo na Splitskom plenumu juna 1935: narodna, ne sovjetska revolucija, građanska opozicija nije fašistička nego je korisna. Parola „dole rat“ sada znači dole vezivanje za ratobornog Hitlera. Sedmi kongres Kominterne kroz referat Dimitrova proklamovao je svetu novu politiku komunista: narodni front u svakoj zemlji, savezi demokratskih zemalja protiv Nemačke. Dimitrov je žigosaо beogradski i sofijски režim kao fašistički.

Proleter je u maju 1935. pisao da Nemačka ruši Balkanski pakt — to je bila nova linija. Parole od leta 1935. bile su: ne s Hitlerom, nego savez s Francuskom i SSSR-om, za sistem kolektivne bezbednosti, a od oktobra 1935. veoma jasno: braniti Jugoslaviju ako nas Musolini napadne — dakle potpuni preokret. „Dole fašizam i rat“ — stara parola, dobila je novi smis-

¹⁰³ MAE, Archivio, Jug. 57/1935, Bul-jug. Izveštaj iz Sofije od 15. XII 1934.

sao: dole Nemačka i dole jugoslovenski režim, koji se vezuje za nju. Ipak je Aprilski plenum 1936. ustao protiv priznanja odbrane Jugoslavije dok se ona ne demokratizuje, pa je Kominterna žestoko u leto 1936. kritikovala stari K KPJ, koji ne razume da je Nemačka glavni neprijatelj. Treba se boriti protiv pokušaja Hitlera da uvuče Jugoslaviju u svoju interesnu sferu. Proglas CK KPJ od jeseni 1936. bio je jasan: Hitler spremu rat, porobljava Bugarsku, Rumuniju, Grčku, Mađarsku, ruši Malu antantu, Balkanski pakt. Protiv premijera Stojadinovića koji se sporazumeva s Hitlerom.

U tom momentu nastalo je naglo bugarsko-jugoslovensko zbljižavanje. Rim je sada pozdravio ove predloge: to je akcija van francusko-ruskog saveza, to je zbljižavanje dvaju „antiboljševičkih režima” koji prilaze Osovini.¹⁰⁴ Kada je premijer Kjoseivanov pošao za Beograd, video je da se Francuska protivi novom paktu i da francuski agenti pokreću „makedonsko pitanje” da bi torpedovali pakt.¹⁰⁵ Italijanski poslanik u Sofiji Sapupo bio je srećan: dve balkanske države indirektno prestaju da stoje u dva bloka i zajedno prilaze fašizmu. Ali zato su u Parizu, Moskvi, Bukureštu smatrali da je ovaj pakt „nemačko delo”. Premijer Stojadinović je u svome ekspozeu od 4. februara 1937. saopštio da je pitao Englesku, Francusku, Italiju, Nemačku, a Bugarska je pitala i SSSR i svih pet sila se složilo s paktom.

CK KP Bugarske i CK KP Jugoslavije osudili su jugoslovensko-bugarski pakt kao pakt neutralnosti, napuštanja kolektivne bezbednosti, prilaženja Nemačkoj.¹⁰⁶

CK KPJ je posle jugoslovensko-bugarskog paktu odlučio da se mnogo više bavi problemima spoljne politike. Veliki proglaš od januara 1937. tražio je odbranu zemlje od Nemačke, koja snažno prodire na Balkan. Oštvo je osuđen martovski jugoslovensko-italijanski pakt, kojim je Jugoslavija konačno napustila blok otpora prema Osovini. KPJ je snažno nastupila na spoljno-političkoj arenici i priredila demonstracije kada su ministri spojlnih poslova Italije i Nemačke, marta i juna 1937. posetili Beograd, a oduševljeno dočekali prezidenta Beneša i francuskog ministra Delbosa aprila i decembra. Tito je 22. novembra 1937. naredio „dignite sve na noge, staro i mlado, prijatelje i znance”. Litvinov je u maju 1938. predložio bugarskoj vlasti da pride Balkanskom paktu.

VMRO je u junu 1937. predao peticiju Nojratu kada je ovaj posetio Sofiju, a Kjoseivanov je početkom septembra 1938. saopštio VMRO-u da car Boris polazi u Evropu da nađe advokata za Makedoniju. Posle minhenskog sporazuma bugarski reviziionizam je maglo narastao kada je Sofia verovala da nastaje opšte rušenje evropskih država. Kjoseivanov je u novembru 1938. saopštio italijanskom poslaniku da traži jugoslovensku saglasnost za osvajanje zapadne Trakije, Dobrudže, a posle će tražiti i Makedoniju. Jugoslovensko-bugarski odnosi su silno ohladneli. Posle Hitlerove pobede nad Francuskom 1940. u Sofiji su otvoreno tražili Dobrudžu, Trakiju, Caribrod, Bosiljgrad, Strumicu i Makedoniju.

Peta zemaljska konferencija KPJ oktobra 1940. oštvo je osudila italijansko-bugarsku akciju oko Makedonije. Napadana je nova borba oko Makedonije.

U momentu kada je jugoslovenska buržoazija počela da sarađuje s Hitlerom, da mu se predaje i da napušta odbranu zemlje, od strane buržoazije uvek klevetani kao „antinacionalni”, preuzeli su zastavu odbrane zemlje. To se najjasnije videlo od 1937. godine, s dolaskom novog sekretara KPJ Josipa Broza Tita. CK KPJ je pod Titovim rukovodstvom 1937—1941.

¹⁰⁴ O tome detaljnije na drugom mestu, u mome radu „Jugoslovenski komunisti i međunarodni događaji 1918—1941” (u pripremi).

¹⁰⁵ MAE, Archivio, Jug. 84/1937, Jug. Bug. 616, Izveštaj iz Sofije od 22. I 1937.

¹⁰⁶ Proleter, 499, 511; ACK, KI, 1937/125.

odlučno ustao za odbranu zemlje, za balkanski sporazum, za uspon KPJ. Jugoslovensko-bugarski odnosi tada su bili važna tačka strategije KPJ, jer su oni predstavljali važnu etapu u nemačkom porobljavanju Jugoslavije. Ovde je prikazan stav CK KPJ prema jugoslovensko-bugarskim odnosima 1919—1937, a nekoliko podataka iz međudržavnih odnosa Jugoslavije i Bugarske dato je da bi se mogli oceniti stavovi KPJ.¹⁰⁷ U posebnoj studiji će se objasniti stav CK KPJ prema jugoslovensko-bugarskim odnosima 1938—1941.

¹⁰⁷ Podaci o političkim odnosima Jugoslavije i Bugarske ponajviše su crpeni iz radova Živka Avramovskog, i to: 1. *Balkanske zemlje i velike sile 1935—1937*, Beograd 1968, 2. *Sukob interesa Velike Britanije i Nemačke na Balkanu uoči drugog svetskog rata, Istorija XX veka, Zbornik radova II*, 1961, 1—160, 3. *Uticaj jugoslovensko-bugarskog pakta od 24. januara 1937, na odnose između članica Balkanskog sporazuma, JIC 2/1965, 3—20*, 4. *O stavu jugoslovenske vlade prema devetojanskom prevrat u Bugarskoj 1923. godine, Istorija XX veka, Zbornik radova IX*, 1968, 133—186, 5. *Проект балканског гарантног пакта (1925—2926. г.г.)*; *Actes du premier congrès international des études sud-est européens*, Sofia 1970, V, 169—174; 6. *Некои аспекти на македонското прашање во односите на Југославија со Гриција и Бугарија од 1918. до 1925. година, Гласник на институтот за национална историја* 1/1970, 63—96. Ovde naravno nije stalno navođen svaki od ovih izvora, jer su korišćeni samo neki podaci da bi se prikazao stav KPJ.

LE PCY ET LES RELATIONS YOUGOSLAVO-BULGARES EN 1919—1938

Résumé

Les vues du Parti communiste de Yougoslavie sur la situation internationale et la politique extérieure de la Yougoslavie entre les deux guerres mondiales ont été jusqu'à présent peu étudiées. La position du PCY sur la politique extérieure faisait, pourtant, partie intégrante de la politique générale de celui-ci et fut une riposte permanente à la conduite bourgeoise des affaires étrangères notamment à propos des rapports yougoslavo-bulgares qui avaient dominé dans la politique de cette époque.

Durant l'essor révolutionnaire en 1919—1921, les communistes yougoslaves ayant escompté la révolution socialiste prochaine avaient réclamé l'institution d'une fédération balkanique de républiques soviétiques. Ils sattaquaient aux bourgeoisies yougoslave et bulgare, à leurs permanents conflits qui étaient devenus traits caractéristiques de la politique balkanique. Les résolutions, la presse, les discours, les tracts dénonçaient à tout propos la surexploitation de la classe ouvrière, l'anticommunisme de la politique gouvernementale et l'oppression des nations entières. Le „problème macédonien” comme cause d'antagonisme entre les bourgeoisies impérialistes de Sophie et de Belgrade fut l'objet d'un examen particulier.

Dès 1923, la nouvelle politique du Komintern avait exigé la création des gouvernements ouvriers-paysans et la mise sur pied des mouvements des nations opprimées contre les Etats bourgeois balkaniques. Ainsi en 1924 la révolution en Yougoslavie aurait dû aboutir à son démembrément sous le mot d'ordre „l'autodétermination jusqu'à la scission”, alors qu'en Bulgarie les unités communistes de guérilla avaient livré le combat. Or, ces mouvements ayant échoué et l'effervescence révolutionnaire ayant baissé à la fin de 1924 et au début de 1925 on parla au Komintern des changements réactionnaires en Bulgarie, Yougoslavie et Albanie.

Durant 1926—1928 la pénétration de l'Italie dans les Balkans, les pressions qu'elle exerça sur la Yougoslavie ainsi que les offres d'amitié à la Bulgarie furent au premier plan.

Le PCY condamnait la rivalité franco-italienne et le conflit de leurs satellites, la Yougoslavie et la Bulgarie. Au printemps 1927, où le danger de guerre planait sur les Balkans, le PCY lança, tout en condamnant les visées impérialistes italiennes, le slogan de défaitisme révolutionnaire et réclama que la guerre fit accoucher la révolution tout d'abord en Yougoslavie puis en Bulgarie.

Pendant la troisième époque (1928—1934), la question de la révolution fut remise à l'ordre du jour par le Komintern, ce qui fut également adopté au congrès du PCY. La Yougoslavie, comme Etat oppresseur qui préparait l'attaque contre l'URSS, l'Italie, la Bulgarie et l'Albanie aurait dû être dépecée et instaurées les républiques nationales socialistes. Les parties de la Macédoine sous la Yougoslavie, la Grèce et la Bulgarie auraient été réunies dans une république distincte, la Macédoine. Il en aurait été de même de la Slovénie et de l'Albanie. Ceci signifiait que le nouveau cours n'envisageait pas seulement le „dépècement” de la Yougoslavie, mais la révolution et le renversement des régimes en Yougoslavie, Italie, Autriche, Albanie, Grèce et Bulgarie, à savoir la révolution socialiste balkanique.

Sur les directives du Komintern tous les Etats balkaniques furent accusés de préparer une agression contre l'URSS. Le Pacte balkanique de 1934 fut également l'objet de vives critiques.

Durant la période du Front populaire (1935—1939), le PCY ne souleva pas le problème de la révolution immédiate et de la dislocation de l'Etat yougoslave. Par contre, ce dernier se mêla aux masses et lutta, sur le plan intérieur, pour les droits des nations opprimés dans le cadre de l'Etat existant et en faveur de l'alliance avec la France, la Petite Entente, le Pacte balkanique (ceci avait été auparavant condamné) ainsi que pour l'entente avec l'URSS sur le plan extérieur. Ce fut un entier revirement d'attitude notamment à partir de 1937. La nouvelle politique se traduisait dans les préparatifs pour la défense éventuelle de l'Axe et des revanchards voisins de même que dans l'opposition au rapprochement avec l'Allemagne.

Les points de vue exposés dans la présente étude sont décrits sur la —28, 1929—34, 1935—39 furent considérables; ceuxci découlaient, pourtant, des conditions de lutte changées qui poussaient le PCY à adapter sa stratégie à ces dernières.

Les points de vue exposés dans la présente étude sont décrits sur la base da la presse et des archives du PCY, les documents du Komintern et les archives de Londres, Paris, Rome, Budapest, Prague, Bonne et Belgrade.

Dr Živko Avramovski

BUGARSKA I BALKANSKI SPORAZUM
1933—1934.

Stanje na Balkanu stvoreno mirovnim ugovorima posle prvog svetskog rata nije uklonilo suprotnosti koje su postojale između pojedinih balkanskih zemalja. Međutim, glavni problem su predstavljale bugarske teritorijalne revandikacije prema susednim zemljama, odnosno zahtev za povraćaj južne Dobrudže, dobijanje teritorijalnog izlaska na Egejsko more i priznavanje bugarske nacionalne pripadnosti Makedonaca uz davanje nacionalnih prava (bugarske škole i crkva), što je trebalo da bude samo preduslov za postavljanje i teritorijalnog zahteva kad se za to steknu povoljne okolnosti. Međutim, već vlada Aleksandra Stambolijskog je uvidela da ne može da ostvari osnovni zahtev za izlazak na Egejsko more ako nema podršku Jugoslavije, pa je povela politiku zbliženja s Jugoslavijom, koja je dovela do poznatih Niških protokola 1923. godine, ali je ovaj trend prekinut devetojunskim prevratom i ubistvom Stambolijskog.¹

U narednim godinama odnosi Jugoslavije s Bugarskom su stalno u znaku spora oko Makedonije, ali isto tako nikad nisu napušteni pokušaji za zbliženje, jer je ono bilo uslov da se ojača položaj Jugoslavije prema njenom glavnom rivalu — Italiji. U diplomatskim krugovima u Evropi vladalo je uverenje da beogradска vlada i dvor smatraju da makedonsko pitanje mogu efikasno da reše samo pripajanjem cele Bugarske i da je zbog toga krajnji cilj jugoslovenske balkanske politike stvaranje jedinstvene jugoslovensko-bugarske države.²

Perspektiva jugoslovensko-bugarskog zbliženja, a naročito ujedinjenja budila je strahovanja ostalih balkanskih zemalja: Grčke, Turske i Rumunije, koje su se plašile „slovenske hegemonije” na Balkanu. Grčka je bila uverena da bi takva ujedinjena slovenska država nezadrživo težila izbijanju na Egejsko more. Turska vlada se plašila da bi cilj tog prodora mogao biti i Carigrad. Rumunija se suprotstavljala bugarskim zahtevima za vraćanje južne Dobrudže, ali se plašila da to ne bi bilo moguće ako iza tih zahteva стоји Jugoslavija ili ujedinjena jugoslovensko-bugarska država.³

¹ Vid.: Živko Avramovski, *O stavu jugoslovenske vlade prema devetojunskom prevratu u Bugarskoj 1923. godine*, *Zbornik radova Istorija XX veka*, sv. IX, Beograd, 1968, 133—186.

² Ovo mišljenje je 1925. godine zastupala i britanska diplomatička služba Foreign Office (u daljem tekstu: PRO, FO), 371, fasc. 10700, C 15882/8243/62, Memorandum respecting the Balkan Problem and British Policy in the Balkans.

³ Kao nap. 1, str. 161.

Ove protivrečnosti bile su komplikovane i različitim interesima velikih evropskih sila na Balkanu. Francuska je radila na uvlačenju Bugarske u Malu antantu putem zbljenja s Jugoslavijom i Rumunijom, dok je Velika Britanija od 1925. godine ohrabivala stvaranje jednog garantnog pakta svih balkanskih zemalja, uključujući i Bugarsku. Njena je intencija bila da se postigne „izmenje“ bivših neprijatelja u prvom svetskom ratu kako nesredene odnose ne bi iskoristio Sovjetski Savez za jačanje svog političkog i ideološkog uticaja na Balkanu.⁴

Italija je, pak, aktivno i stalno radila na sprečavanju jugoslovensko-bugarskog zbljenja, u kom cilju je podsticala terorističku aktivnost VMRO-autonomista. Ona je želela da stvari pakt od Bugarske, Grčke i Turske, koji bi bio pod njenim uticajem i predstavljao vojno-političko okruženje Jugoslavije i oslabio francuski uticaj na Balkanu.⁵

Krajem druge decenije ovog veka u Balkanskim zemljama je ojačao pokret za balkansku uniju ili balkanski pakt, koji bi eliminisao mešanje velikih sila. Bila je opšte prihvaćena krilatica „Balkan balkanskim narodima“. Najpre je to bio pokret nezvaničnih organizacija — nacionalnih udruženja za balkansku uniju — koja su počev od 1930. godine održavala takozvane balkanske konferencije, na kojima su razmatrane mogućnosti saradnje na političkom, ekonomskom, kulturnom, pravnom i socijalnom polju. Iako nezvanične, ove konferencije su pobudile veliku pažnju i pokazale gde su mogućnosti, a gde teškoće saradnje balkanskih zemalja.⁶

Opasnost za evropski poredak koja se pojavila posle pobeđe nacionalsocijalizma u Nemačkoj, čime je revisionizam u Evropi dobio odlučujući podsticaj, uticala je da pokret za balkanski pakt preuzmu zvanične vlade i šefovi država.

Na ovu aktivnost balkanskih zemalja uticala je politika „pacifikacije“ koju je povela Velika Britanija u saradnji s Italijom, iz čega je rezultirao projekt Pakta četiri velike sile, koji je trebalo da igra ulogu direktorijuma i rešava pitanja revizije mirovnih i drugih sporova u Evropi.⁷

U proleće 1933. godine inicijativu za sklapanje jednog višestranog balkanskog pakta preuzeila je Turska. Pošto ni do kakvog višestranog pakta u kome bi učestvovala i Bugarska nije moglo da dođe dok ne budu poboljšani njeni odnosi s Jugoslavijom i Grčkom, turska vlada, koja je ocenila da su bugarske suprotnosti s Grčkom manje nego s Jugoslavijom, usmerila je svoje napore na prevazilaženje spornih pitanja u bugarsko-grčkim odnosima i sklapanje trostranog grčko-tursko-bugarskog pakta, kome bi kasnije mogle da pristupe Jugoslavija i Rumunija. Pregovori između Bugarske i Grčke povedeni su bili za vreme rada Ekonomskih konferencija u Londonu i nastavljeni i kasnije, ali nisu doveli do sporazuma, jer je Bugarska odbijala da pristupi paktu kojim bi bile potvrđene njene granice prema Grčkoj kao definitivne. Zato je 14. septembra 1933. godine potpisana grčko-turski pakta kojim su ove dve zemlje uzajamno garantovale međusobne granice. To je dovelo do pogoršanja odnosa s Bugarskom koja je ovaj pakta ocenila kao neprijateljski, odnosno da je njegov cilj da Bugarsku zauvek odseče od izlaska na Egejsko more, mada su grčka i turska vlada obećavale da će joj

⁴ Vid.: Ž. Avramovski, *Engleska i pitanje balkanskog pakta 1930—1933. godine*, *Zbornik radova Svetiska ekonomска kriza 1929—1934. godine i njen odraz u zemljama jugoistočne Evrope*, Posebna izdanja Balkanološkog instituta SANU, knj. 5, Beograd 1976. 101.

⁵ Giovanni Zamboni, *Mussolinis Expansionspolitik auf dem Balkan*, Hamburg 1970; LXXXIV, Vuk Vinaver, *Engleska i i Italijansko zaokruženje Jugoslavije 1926—1928*, *Zbornik radova Istorija XX vek*, sv. VIII, Beograd 1966, 80.

⁶ Ž. Avramovski, *Engleska i pitanje balkanskog pakta 115. i dalje*.

⁷ V. Bystricki i L. Deák, *Europa na prelome. Diplomatičke a političke vztahy v rokoch 1932—1933*, Bratislava 1973, 249—252.

omogućiti ekonomski izlaz na more davanjem slobodnih carinskih zona u Solunu i Dedeagaču.⁸

Nakon toga pojačani su napori, na jednoj strani, za bugarsko-jugoslovensko zблиženje, a na drugoj, na postizanje sklapanja sporazuma između četiri balkanske zemlje, a da se Bugarskoj ostavi mogućnost da se kasnije pridruži, što je stavljen do znanja kralju Borisu na sastanku s kraljem Karolom krajem oktobra. Jugoslovensko-bugarsko zблиžavanje je, prema britanskim izvorima, bilo ohrabreno i od strane Francuske. Kralju Borisu je za vreme posete Parizu u letu 1933. godine savetovano da se sprijatelji s Jugoslavijom. Ovim je Francuska želela da osigura mir na Balkanu u slučaju da je dalji razvitak situacije u Nemačkoj prinudi na preventivne mере. Širile su se vesti da ona ima nameru da dovede do saveza balkanskih monarha — jugoslovenskog, bugarskog i rumunskog — čime bi Bugarska bila uvučena u orbitu Male antante, a time i Francuske.⁹

I Velika Britanija je podržavala sklapanje opštег balkanskog pakta jer je ocenila da je to u skladu s njenim interesima. O tome je u jednom memorandumu zapisano: „Balkanske države, izuzev Bugarske, predviđaju da je poželjno da obezbede svoje poluostrvo od proširenja eventualnog sukoba na severu. Da li su ta isčekivanja bila osnovana ili ne, bratimljenje koje su one pokrenule potpuno je u skladu s britanskim interesima”. Iza ovakve ocene krilo se uverenje da predstoji „povratak Rusije na položaj u međunarodnoj politici koji je napušten 1917. godine” i da se u Srednjoj Evropi „topi versajski led”. Zato je britanska diplomatička bila zainteresovana za uklanjanje suprotnosti između balkanskih zemalja, jer se plašila da bi u protivnom Sovjetski Savez mogao da iskoristi postojeće sporove za obnavljanje nekadašnjeg ruskog uticaja na Balkanu. Opšte je uverenje bilo da srž balkanskih problema predstavljaju jugoslovensko-bugarski odnosi i da bez njihovog regulisanja ne može biti postignuta opšta „pacifikacija” balkana.¹⁰

Od jeseni 1933. godine inicijativu za zблиženje između balkanskih zemalja preuzele su Jugoslavija i Rumunija. Početkom oktobra kralj Aleksandar je posetio Bugarsku, Tursku i Grčku, a uskoro zatim je iste zemlje posetio Titulesku. Posle toga je došlo do sastanka kralja Borisa i Karola, a u decembru je Boris posetio Beograd. Ovakvo paralelno razvijanje jugoslovenske i rumunske aktivnosti bilo je posledica i rumunskog strahovanja od jugoslovensko-bugarskog sporazuma koji bi stvorio „slovensku hegemoniju” na Balkanu. Zato je Titulesku insistirao na tome da se zблиženje s Bugarskom odvija istovremeno i sa rumunske strane.¹¹

Manifestacije jugoslovensko-bugarskog zблиženja, naročito poseta Borisa i Mušanova Beogradu i doček koji im je tamo priređen, izazvale su zabrinutost u grčkim vladajućim krugovima. Oni su smatrali da cilj jugoslovensko-bugarskog sporazuma može da bude zajednički prodor na Egejsko more na štetu Grčke, u kom slučaju bi Jugoslavija prestala da bude zainteresovana za opšti balkanski pakt, kojim bi bile garantovane postojeće granice. Zato je grčka diplomatička krajem decembra preuzela inicijativu i požurivala potpisivanje Balkanskog pakta bez Bugarske, kojoj bi bila ostavljena otvorena vrata za kasnije pristupanje. Ministar inostranih poslova Maksimos posetio je Rim, Pariz i London u cilju dobijanja podrške za ova grčka nastojanja.

Forin ofis do tada nije imao zvanično obaveštenje od strane balkanskih zemalja o prirodi i ciljevima Balkanskog pakta, na čijem se potpisivanju

⁸ PRO, FO 371, Political, Southern, General, 1933, f. 16682, Memorandum Forin ofisa o političkoj situaciji na Balkanu.

⁹ Isto.

¹⁰ PRO, FO 371, Political, Southern, General, 1933, f. 16682, c 10746/1060/62.

¹¹ Vid.: Eiza Campuș, *Intelegerea Balcanica*, București 1972, 98. i dalje.

radilo. Maksimos je svoje sagovornike obavestio da je zamišljen pakt pet balkanskih zemalja kojim bi bile garantovane njihove balkanske granice, ali pošto ima teškoća da se Bugarska pridobije za ovakav pakt, onda bi pakt bio potpisani učetvoro, a Bugarska bi mu pristupila nekoliko meseci kasnije. Britanski ministarиноstranih poslova Džon Sajmon (John Simon) je izrazio sumnju u mogućnost da Bugarska bude pridobijena da potpiše pakt koji bi garantovao postojeće granice i ukazao je na opasnost od potpisivanja pakta učetvoro, jer bi on bio shvaćen kao blok uperen protiv Bugarske. Zato je sugerisao da Bugarska bude pozvana da pakt potpiše odmah, a da se prihvate njene rezerve, koje ona smatra neophodnim, za kasnije regulisanje.¹²

Bugarskoj vladi je stavljen do znanja da bi za Bugarsku bilo mudro ako iskoristi svaku mogućnost da demonstrira svoju želju da živi u dobrom odnosima sa svim svojim susedima, čak i ako nije u stanju da potpiše dokument koji bi mogao biti shvaćen kao napuštanje svih nuda za reviziju mirovnog ugovora.¹³

I preko savetnika britanskog poslanstva u Sofiji Džona Balfura (John Balfour) stavljen je do znanja bugarskom Ministarstvu иностраних послова да britanska vlada pozdravlja svaki doprinos учврšћivanju mira na Balkanu i da bi, polazeći od toga, bilo „potpuno suprotno njenim intencijama ako Bugarska ostane van prijateljskih aranžmana njenih suseda“.¹⁴

Balfur je izveštavao Forin ofis da je izjava Džona Sajmona Maksimisu ohrabrla bugarsku vladu da napusti svoju zatvorenost i da traži puteve za ulazak i formalne sporazume sa susednim zemljama. On je cenio da će se odnosi razvijati u poželjnijom pravcu pod uslovom da Bugarska ne bude primorana da daje obećanja koja nije u stanju da dà i da joj Jugoslavija ponudi neke koncesije u manjinskom pitanju, makar i od minimalnog značaja. Ako se to ne postigne, on je smatrao da pokret za smirivanje Balkana neće uspeti, a Bugarska ostati još ogorčenija i postati lak plen Italije ili neke druge sile koja želi da lovi u mutnom. Zato je preporučivao da britanska diplomacija insistira da ne treba žurno sklapati Balkanski pakt koji bi imao negativne posledice, već usvojiti politiku postepenog napredovanja.¹⁵

Uprkos rezervisanim izjavama koje je dobio u Londonu Maksimos je davao izjave za štampu da je potpisivanje Balkanskog pakta s Bugarskom ili bez nje pitanje neposredne budućnosti. Ove izjave su nepovoljno odjeknule ne samo u Sofiji već i u Beogradu. U jugoslovenskom Ministarstvu иностраних послова izjavljeno je nemackom poslaniku fon Herenu, (Victor von Heeren) da posle postignutih rezultata u jugoslovensko-bugarskim odnosima jugoslovenska vlada ne vidii svoj interes u pristupanju pakta koji bi bio neprihvatljiv za Bugarsku.¹⁶

Za 22. januar 1934. godine bila je zakazana sednica Stalnog saveta Male antante u Zagrebu. Bilo je poznato da će na ovom sastanku biti raspravljanje, uz učešće Beneša, i pitanje priprema za potpisivanje Balkanskog pakta. Već u preliminarnim razgovorima s Jevtićem Titulesku je insistirao na što skorijem potpisivanju pakta, obrazlažući da otezanje stvara opasnost da Grčka i Turska budu privučene u italijanski tabor. Jevtić je, pak, insistirao na tome da se ne žuri dok se ne nađe formula koja bi bila prihvatljiva i za Bugarsku. Postig-

¹² PRO, FO 371, Political, Southern, General, 1934, f. 18385, R 263/22/67.

¹³ PRO, FO 371, Political, Southern, General, 1934, f. 19385, R 354/22/67.

¹⁴ PRO, FO 434, Confidential, Southern, Europe, Part I, dok. 44.

¹⁵ PRO, FO, 371, Political, Southern, General, 1934, f. 18385, R 593/22/67

¹⁶ Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (u daljem tekstu PA), Abt. II, Generalia, Balkanpolitik im allgemeinen, Bd. 6, Herenov telegram AA-u br. 2, Beograd, 9 I 1934. Jevtić je čak, tvrdio Herenu da su Maksimsove izjave bile sve-sno preterivanje da bi se jugoslovenska politika prikazala u antibugarskom svetu, što je trebalo da ima dobar odjek u Rimu. (PA, isto, Herenov telegram br. 3, Beograd 13. I 1934.)

nuto je kompromisno rešenje da se pričeka do posete kralja Borisa i predsednika bugarske vlade Mušanova Bukureštu, pa ako oni prihvate uslove pakta, da im Titulesku preda tekst, a ako ne prihvate da im saopšti da će Jugoslavija, Rumunija, Grčka i Turska potpisati pakt učetvoro.¹⁷

Posle sednica Saveta Male antante u Zagrebu i britanska diplomacija je preduzela korake da pomogne kurs za pronaalaženje formule koja bi bila prihvatljiva za Bugarsku, kako bi i ona pristupila projektovanom Balkanskom paktu. Polazeći od izveštaja iz balkanskih zemalja da i posle sednica Stalnog saveta Male antante u Zagrebu postoji razlika u stavovima Jugoslavije, Rumunije, Turske i Grčke prema predloženom paktu, Forin ofis je 25. januara uputio svim britanskim poslanicima u balkanskim zemljama, kao i ambasadorima u Rimu i Parizu, telegrame u koje je iznet zvaničan stav britanske vlade, uz napomenu da je on u osnovi ostao onakav kakav je saopšten Maksimosu u Londonu. Taj stav je bio sledeći:

„1. Svaki pakt koji teži opštoj pacifikaciji i saradnji poželjan je pod uslovom da nije uperen ni protiv koje druge sile ili sila.

2. Ako Bugarska neće da se pridruži jednom paktu koji garantuje postojeće granice država potpisnica, bilo bi poželjnije da se izmene ciljevi paktu, tako da bi se obezbeđilo bugarsko pristupanje, nego da ostale četiri balkanske zemlje zaključe pakt između sebe i u okolnostima koje bi paktu dale izgled da je uperen protiv Bugarske.

3. Bugarska bi trebalo da bude mudra, pa da iskreno i revnosno sarađuje u traženju solucije koja bi joj omogućila da pristupi petostranom paktu, kako je definisan pod tačkom 1.

4. Sređivanje ekonomskih i finansijskih spornih pitanja između Bugarske, s jedne, i njenih suseda, s druge strane, moglo bi da prethodi pregovorima za pakt sa Bugarskom i ni po koju cenu ne bi smelo biti uslovljeno ili odloženo dok Bugarska ne pristane na opšti balkanski pakt”.¹⁸

Poslednja tačka se naročito odnosila na finansijske i ekonomске pregovore koji su u to vreme vođeni između Grčke i Bugarske.

Pošto je obavešteno o stavu britanske vlade, jugoslovensko Ministarstvo inostranih poslova je obavestilo Forin ofis da je jugoslovenska vlada činila sve napore, i da će ih i dalje činiti, da se omogući pristupanje Bugarske projektovanom paktu i da, u svakom slučaju, neće pristati na pakt koji ne bi ostavljao otvorena vrata Bugarskoj za kasnije pristupanje.¹⁹

Henderson je javljaо da jugoslovenska vlada još uvek nastoji da dobije u vremenu kako bi se našla formula koja bi odgovarala i Bugarskoj i, u najmanju ruku, ostavljala otvorena vrata za njeno kasnije pristupanje, pa je sugerisao da bi bilo korisno da Velika Britanija ubedi bugarsku vladu da predloži takvu formulu. Međutim, on je konstatovao da je istina u tome što su Rumunija, Grčka i Turska osetljive iz straha da jugoslovensko-bugarski sa-

¹⁷ Nicolae Titulescu, *Documente diplomatice* (redaktor: George Macovescu), Bucureşti 1967, dok. br. 303.

¹⁸ PRO, FO 371, Political, Southern, General, 1934, f. 18385, R 454/22/67.

¹⁹ Povodom britanskog insistiranja na jugoslovensko-bugarskom zблиženju i uključenju Bugarske u Balkanski pakt, jugoslovensko Ministarstvo inostranih poslova je napomenulo da je Velika Britanija ranije ostavljala utisak da veruje da su suprotnosti između Jugoslavije i Bugarske potrebne radi održavanja ravnoteže snaga na Balkanu. Kao motiv za izmenu tog stava i otvoreno angažovanje u prilog jugoslovensko-bugarskog zблиženja, ocenjeno je verovanje Velike Britanije da će na taj način Jugoslavija i Bugarska biti više nezavisne i manje pod uticajem Francuske, a možda i francusko-sovjetske kombinacije, (Diplomatski arhiv Saveznog sekretarijata za inostrane poslove (u daljem tekstu DA-SIP), Beograd, fond Jugoslovenskog poslanstva u Londonu (LP) kut. I, Purićev pismo poslanstvu u Londonu, Str. pov. br. 115, Beograd, 27. I 1934.

vez može da poremeti čitavu ravnotežu na Balkanu i zato požuruju sklapanje Balkanskog pakta bez Bugarske.²⁰

I poslanik u Atini Voterlo (Watelow) je pisao da je cilj Grčke i Turske „da se obezbedi permanentno razdvajanje Bugarske od Jugoslavije.²¹

Francuski ministar inostranih poslova Pol Bonkur (Paul Boncour) je još 16. januara u jednoj izjavi u Senatu potvrdio da je sklapanje balkanskog pakta bez Bugarske stvar, što je u Londonu izazvalo nezadovoljstvo. Na britanski demarš francusko Ministarstvo inostranih poslova je objasnilo da i ono smatra da bi pakt upetoro bio bolji nego pakt učetvoro, ali da se ne sme čekati neodređno vreme, jer postoji opasnost da odlaganje dovede do neuspeha čitave kombinacije. Otuda je ono zaključilo da je bolji pakt učetvoro nego nikakav.²²

Na osnovu dobitijenih izveštaja u Forin ofis-u je zaključeno da će pakt učetvoro ipak biti potpisana, ali da to neće biti „onaj široki balkanski Lokarno kome smo se mi više godina nadali, jer je ozbiljno oštećen izostavljanjem Bugarske, i u manjoj meri, izostavljanjem Albanije”. Ocenjeno je da je tome delimično kriva Francuska, koja više voli pakt učetvoro nego nikakav i da je Italija ohrabila takav pakt, jer je on ostavljao nezadovoljnju i izolovanu Bugarsku.²³ Komentarišući francusku politiku kao stav da je bolje „pola pogače” nego ništa, referent u Forin ofisu Galop je zabeležio, da smatra da je ipak „pola pogače” lošije nego ništa, jer na neodređeno vreme odlaže svaku mogućnost za obezbeđenje „cele pogače”. Njegov je zaključak bio da je preuranjeno potpisivanje balkanskog pakta s odredbama koje Bugarska ne može da prihvati korak u pogrešnom pravcu.

Međutim, polazeći od Hendersonovih izveštaja, u Forin ofisu je zaključeno da još postoji nada da će jugoslovenska vlada uspeti da odloži potpisivanje pakta, ili da postigne takvo ublažavanje njegovih odredaba da one postanu prihvatljive za Bugarsku. Zato je u tom smislu preduzeta akcija u prestonicama balkanskih zemalja. Suggerirano je, takođe, da na sastanak ministara inostranih poslova početkom februara u Beogradu bude pozvan da prisustvuje i Mušanov. Na intervenciju britanskog poslanika Voterloa predsednik grčke vlade Caldaric je odgovorio da mora da se iskoristi nastala povoljna situacija za sklapanje pakta koji obezbeđuje Grčku, jer u protivnom ova može da se suoči s jednom neprijateljskom jugoslovensko-bugarskom kombinacijom.²⁴

Turska vlada je na engelsko posredovanje odgovorila da je njen stav blizak britanskom i da ona ne želi da Bugarska bude izolovana, ali da bugarska vlada ili ne zna ili ne želi da kaže šta hoće, jer svakom od suseda izjavljuje da nema teritorijalnih revandikacija prema njemu, ali da ima na drugoj strani. Takođe je izjavljeno da se Turska slaže da bugarski predstavnik bude pozvan da prisustvuje sednici ministara inostranih poslova u Beogradu.²⁵

Jugoslovenska vlada je uoči sastnaka u Beogradu tražila da Bugarska dostavi formulu balkanskog pakta, koja bi bila i za nju prihvatljiva, ali umesto toga ona je predložila sklapanje pakta o nenapadanju, koji ne bi sadržao klauzulu o definiciji napadača iz Londonske konvencije od jula 1933. godine. Pošto je to ocenjeno kao nedovoljno, Pakt Balkanskog sporazuma je potписан 9. februara 1934. učetvoro. Jugoslovenska vlada je izdejstvovala da se važenje pakta ograniči na sedam godina i da se unese stav koji govori da je

²⁰ PRO, FO 371, Political, Southern, General, 1934, f. 18385, R 567/22/67.

²¹ Isto, R 577/22/67.

²² Isto, R 569/22/67.

²³ Kao nap. 21.

²⁴ Isto, R 664/22/67.

²⁵ Isto, R 684/22/67.

pakt otvoren i za ostale balkanske zemlje.²⁶ Međutim, u čl. 2. bilo je predviđeno da nijedna zemlja potpisnica ne može da sklapa političke sporazume s balkanskim zemljama nepotpisnicama bez prethodne saglasnosti ostalih potpisnica, što je imalo za cilj da onemogući jugoslovensko-bugarski bilateralni sporazum.²⁷ Henderson je izveštavao Forin ofis da je jugoslovenska vlada morala da prihvati kompromisno rešenje, jer se plašila da odbijanjem pakta ne dovede do otuđivanja Grčke i Turske, što bi značilo anuliranje bilateralnih paktova koje je imala s njima i ponovo prepustanje Balkana italijanskim intrigama. On je smatrao da je bugarska vlada u toku pregovora bila neiskrena i nije stvarno pomagala da se pronađe za nju prihvatljiva formula. On je zaključio da Bugarska, u stvari, nije želela da ima četiri saveznika na Balkanu, već je nastojala da nađe jednog, među najjačim zemljama, kako bi joj to omogućilo da dobije podršku za svoje revandikacije na račun slabijih zemalja, pre svega na račun Grčke.²⁸

Grčka interpretativna izjava i pitanje saradnje s Bugarskom

Pakt učetvoro je doveo do nesporazuma između potpisnika već u fazi njegovog ratifikovanja. Lideri grčkih opozicionih partija, pre svega Venizelos, ustali su protiv obaveza iz Pakta i Poverljivog protokola koje bi Grčka mogle da uvedu u rat sa Italijom u slučaju da dođe do istovremenog italijansko-bugarskog ili italijansko-albanskog napada na Jugoslaviju. Ovo je dovelo da oštrelj napada na politiku vlade kako u Senatu, gde je Liberalna stranka imala većinu, tako i u štampi. Da bi obezbedila ratifikaciju Pakta, vlada je morala da dà interpretativnu izjavu u kojoj je naglašeno da pakt ima za cilj da garantuje čisto balkanske granice zemalja potpisnica i da Grčka nije obavezna da primenom klauzula pakta uđe u rat protiv ma koje velike sile.²⁹

Kampanja grčke opozicije protiv Balkanskog sporazuma i vladina interpretativna izjava izazvale su nezadovoljstvo ostalih potpisnika, a naročito Jugoslavije. Učešće Grčke u Balkanskom paktu i integralno ispunjavanje obaveza u slučaju italijanske agresije u zajednici s Bugarskom ili Albanijom bio je bitan elemenat za Jugoslaviju, koja je od početka pregovora smatrana najmanje zainteresovanom za pakt. Turska je takođe bila uznemirena držanjem grčke opozicije prema paktu, jer bi ispadanje Grčke dovelo do dezinteresovanja Jugoslavije i do njene jače orientacije na saradnju s Bugarskom, što bi na koncu dovelo do toliko neželenog južnoslovenskog bloka. Zato su Jevtić i Aras našli zajednički jezik i na sastanku u Ankari sredinom aprila sporazumeli se da istraju na duhu i slovu potpisanih pakta i Poverljivog protokola. Oni su se takođe sporazumeli da nastave političku saradnju s Grčkom, iako shvataju da u odsudnom momentu ne mogu računati da će ona odgovoriti svojim obavezama.³⁰

Grčko suprostavljanje Paktu i sumnje u njenu pouzdanost uticale su na pojačanje jugoslovenskog raspoloženja da se nastavi politika zbliženja s Bugarskom. To se i javno manifestovalo.

I u bugarskim odgovornim krugovima su ojačale nade da će kampanja grčke opozicije protiv Balkanskog pakta ojačati interes Jugoslavije za zbliženje s Bugarskom. Zato su stalno činjeni naponi da se pokaže da Bugarska nije napustila želju za zbliženjem s Jugoslavijom. Tako je s posebnom pažnjom ispraćen jugoslovenski poslanik Vukčević, koji je bio povučen iz Sofije,

²⁶ Isto, R 717/22/67.

²⁷ Tekst vid. u *Recueil des Traités*, Nr 3514, sv. CLIII, 153—159.

²⁸ PRO, FO 434, Confidential, Southern Europe, Part I, dok. br. 56.

²⁹ *Politika*, 16. III 1934.

³⁰ PRO, FO 371, Political, Southern, General, fasc. 18387, R 2608/22/67, Hendersonov izveštaj br. 90, Beograd, 25. IV 1934.

a isto tako s pažnjom primljen novi poslanik Aleksandar Cincar-Marković. Njegova izjava prilikom predaje akreditiva 7. marta primljena je kao novi dokaz volje jugoslovenske vlade za zblženjem s Bugarskom. Ovom prilikom kralj Boris je uveravao Cincar-Markovića da će nastaviti na putu zblženja. Mušanov je izjavio čehoslovačkom poslaniku Maksi da bugarska vlada ima puno poverenje u kralja Aleksandra, ali da je potrebno da se što pre realizuju konvencije o kojima je bilo reči na sastanku u Beogradu decembra 1933. godine, kako bi bilo izbijeno oružje iz ruku neprijateljima jugoslovensko-bgarskog zblženja.³¹

Želja za zblženjem se i javno manifestovala. Prilikom puta u Pariz, gde je trebalo da pregovara o regulisanju odnosa s nosiocima obveznica bugarskog zajma, Mušanov se 8. aprila zadržao na beogradskoj železničkoj stanici i imao razgovore s Jevtićem. Štampa je donela vesti da se radilo o izmeni mišljenja o stanju jugoslovensko-bgarskih odnosa.³² Na putu za Ankaru Jevtić se takođe zadržao na železničkoj stanici u Sofiji 16. aprila. U odsustvu Mušanova, on je imao razgovore s njegovim zastupnikom, ministrom unutrašnjih poslova Girginovim. U izjavi predstavnicima štampe on je rekao da je početak jugoslovensko-bgarskih pregovora „pitanje dana” i da će u maju, kad je trebalo da učini zvaničnu posetu Sofiji, razgovorati s Mušanovim o pristupanju Bugarske Balkanskom paktu i predlogu za sklapanje pakta o nenapadanju. „Ničim nismo naškodili našem zblženju. Naši narodi treba da produže svoje sporazumevanje, jer to nalažu njihovi interesi”, zaključio je Jevtić.³³

Prilikom Jevtićeve posete Ankari pitanje odnosa s Bugarskom je bilo jedna od osnovnih tema razgovora. Još pre ove posete, u konsultacijama između jugoslovenske i turske vlade bilo je razjašnjeno da turska vlada stoji na stanovištu da grčka vladina deklaracija, iako za žaljenje, nije izmenila suštinu stanja koje je već postojalo, jer Pakt zadržava punu vrednost u odnosu na balkanske države, a u slučaju napada Italije Grčka ne bi ni mogla da pruži neku ozbiljnu pomoć, jer bi morala da brani ostrva i obale. Turska vlada je smatrala da nezavisnost i integritet balkanskih zemalja mogu biti ugroženi samo od strane jedne bugarsko-italijanske kombinovane akcije protiv Jugoslavije ili protiv Turske, te da je zbog toga najveću brigu potreбно posvetiti Bugarskoj, „koja se mora ili pridobiti za ideju Balkanskog sporazuma ili se njena snaga mora stalno izolovati i paralizati.”³⁴

Turska spremnost za tešnju saradnju s Jugoslavijom bila je uslovljena i italijanskim držanjem. Italijanska vlada je pokušala da pridobije Tursku za ponovni pokušaj stvaranja trojnog tursko-bgarsko-grčkog pakta pod italijanskom zaštitom, čime bi Balkanski sporazum bio likvidiran, ali je to Turska odbila. To je dovelo do daljeg zahlađenja tursko-italijanskih odnosa, što se odrazило i na sužavanje italijansko-turske trgovinske razmene.³⁵ Na porast turskog nepoverenja naročito je uticala Musolinijeva izjava o italijanskim prtenzijama za osvajanje teritorija na Istoku, u Aziji, što je uključivalo ostvarenje dominacije nad Bliskim istokom i ugrožavalo Tursku. Na to je turska vlada odgovorila pojačanjem pomorskih snaga za 20 novih podmornica

³¹ Archiv Ministerstva zahraničnych vecy (u daljem tekstu: AMZV) Prag, Sofija 1934/I, Maksin izveštaj od 14. III 1934.

³² Vid.: *Politika* 11. IV 1934.

³³ *Politika* 18. IV 1934.

³⁴ DA-SIP, LP 1934, Poverljiva arhiva, kut. I, dos. „strogo poverljiva arhiva”, L.P., str. pov. br. 310 od 4. IV 1934. Ministarstvo inostranih poslova dostavlja sa-držaj telegrama iz Ankare str. pov. 362 od 31. III 1934.

³⁵ Jugoslovenski poslanik je izveštavao iz Ankare da je poseta Numana Memendžioglua Rimu radi pregovora o ekonomskim odnosima završena neuspešno i da će se trgovinska i ekomska saradnja svesti na najmanju meru (DA-SIP, isto).

i ratnog vazduhoplovstva na 400 borbenih aviona, a na drugoj strani do uže saradnje s Jugoslavijom.³⁶

Zbog svega ovoga je između Jevtića i Arasa došlo do saglasnosti u pogledu dalje politike prema Bugarskoj. Oni su zaključili da treba nastaviti s naporima da se Bugarska pridobiće za ulazak u Balkanski sporazum, a da se u međuvremenu očuva prijateljski i ohrabrujući stav prema njoj. Sem toga, zaključili su da je sugestija za sklapanje bilateralnih paktova o nenapadanju između Bugarske i njenih suseda prihvatljiva i da treba nastaviti rad na tome, jer bi to dovelo do uspostavljanja bolje međusobne saradnje.³⁷

Pomoćnik jugoslovenskog ministra inostranih poslova Božidar Purić obavestio je engleskog poslanika u Beogradu Hendersona da se nastavljanje politike zблиženja i sklapanja bilateralnih paktova o nenapadanju odnosi i na Albaniju. Na to je Henderson pitao da li je predviđeno koja od balkanskih zemalja treba prva da zaključi pakt o nenapadanju s Albanijom. Pošto je Purić odgovorio da to nije predviđeno, Henderson je sugerisao da bi, iz taktičkih razloga, bilo bolje ako to najpre učini Turska, a tek posle Jugoslavija.³⁸

Ovakav redosled je Henderson sugerisao očigledno zato da se ne izaziva Italija, jer je smatrao da bi jugoslovensko-albanski pakt, ako usledi posle jednog tursko-albanskog, bio manje upadljiv i Italija ne bi mogla da mu se suprotstavi. S ovim se složio Galop i u belešci, načinjenoj povodom Hendersenovog izveštaja, zabeležio da ovakav stav treba da dobije odobrenje od strane Forin ofisa, Međutim, Kar (Car) je smatrao da to nije potrebno, jer „Italija isto toliko neće voleti jedan pakt između Jugoslavije i Albanije, pa bio pre toga zaključen takav pakt s Turskom ili ne“.³⁹

Bugarska je i posle potpisivanja Balkanskog sporazuma izrazila spremnost da nastavi pregovore za potpisivanje bilateralnih paktova o nenapadanju. Razlika je postojala u tome, što su ostale balkanske zemlje insistirale na tome da paktovi o nenapadanju moraju da sadrže i definiciju agresora iz Londonске konvencije od jula 1933. godine. Bugarska je ovo odbijala i insistirala na paktu tipa nemačko-poljskog. Ovaj različiti pustup bio je predmet razgovora koje je Jevtić vodio s Mušanovim prilikom zvanične posete Sofiji 7. i 8. maja 1934. Prema izjavi koju je Jevtić dao Velneru i Maksi, on u razgovorima s Mušanovim i Borisom nije uopšte pokretao pitanje mogućnosti pristupanja Bugarske Balkanskom sporazumu, jer je znao njihov negativan stav, već se ograničio na razmatranje mogućnosti jugoslovensko-bugarskog bilateralnog pakta, s kojim bi simultano bili zaključeni i bilateralni paktovi s ostalim balkanskim zemljama potpisnicama Balkanskog pakta. Bugari su izrazili spremnost da potpišu ovakve paktove, pa i da prihvate definiciju napadača iz Londonске konvencije, sem stva 5. člana 2. koji je upad naoružanih terorističkih grupa iz jedne zemlje na teritoriju druge kvalifikovan kao agresiju. Bugarska vlada je izrazila strahovanje da to može da bude iskorišćeno za izazivanje sukoba između balkanskih zemalja i Bugarske. Jevtić je tim povodom izrazio prista-

³⁶ DA-SIP, LP, 1934, Poverljiva arhiva, kut. I, L.P. str. pov. br. 310 od 4. IV 1934, MIP dostavlja telegram poslanstva iz Ankare br. 362 od 31. III 1934.

³⁷ Aras je o ovim zaključcima obavestio grčkog poslanika u Ankari. On je tražio uveravanja da Grčka neće biti izostavljena iz ovih kombinacija. To je Aras protumačio kao strah da Bugarska ne zaključi bilateralne paktove o nenapadanju samo s nekim zemljama, a da zaključenje takvih paktova s ostatim zemljama, pre svega s Grčkom, ostavi za kasnije razmišljanje. (PRO, isto). Engleski poslanik u Atini Voterlou je izveštavao da u vezi s odlaskom Mušanova u Pariz i ostale evropske prestonice i Jevtića u Ankaru, strahovanje postoji u grčkim političkim krugovima od formiranja jugoslovensko-bugarsko-turskog tripartitnog pakta. (PRO, FO 371, Political, Southern, General, fasc. 18387, R 2858/22/67, Voterlouov telegram FO-u br. 7 Saving, 12. IV 1934).

³⁸ PRO, FO 434, dok. br. 44, str. 120. Handersonov izveštaj FO-u br. 90, Beograd, 25. IV 1934.

³⁹ PRO, FO 371, Politikal, Southern, General, fasc. 18387, R 2808/22/67.

nak da se nađe formula koja bi bila prihvatljiva za Bugarsku i za ostale potpisnice Balkanskog sporazuma.⁴⁰

Pošto je krajem maja meseca trebalo da se okupe svi ministri inostranih poslova Balkanskog sporazuma u Ženevi na konferenciji o razoružanju, Jevtić je želeo da se s njima konsultuje oko te formule, a da takođe konsultuje Beneša i francusku vladu. Pri tome je naglasio da ne treba žuriti, jer Jugoslavija može da čeka da Bugari razmisle o formuli, pa ako to ne bude rešeno prilikom sastanka u Ženevi, može se rešiti posle tri ili šest meseci. On je tvrdio da Jugoslaviji uopšte nije ni potreban pakt o nenapadanju s Bugarskom, jer ona veruje rečima kralja Borisa, a da o paktu pregovara da bi time omogućila Bugarskoj da zaključi takve paktove i s ostalim zemljama Balkanskog sporazuma.⁴¹

Jevtić je izjavio da je bilo govora i o otpočinjanju pregovora za regulisanje bilateralnih ekonomskih i drugih odnosa, kao što je zaključenje trgovinskog sporazuma, veterinarske konvencije i drugo, o čemu je načelna saglasnost bila postignuta još prilikom Borisove i Mušanovljeve posete Beogradu u decembru 1933. godine. Govoreći o rešavanju jugoslovensko-bugarskih nereznih pitanja, Jevtić je izjavio čehoslovačkom poslaniku u Sofiji Maksi da se sporazumeo sa svojim bugarskim sagovornicima da će sva pitanja rešavati sami između sebe, bez međunarodnog udela i bez udela trećih sila. Ovo je Maksa protumačio tako kao da se bugarska vlada odrekla međunarodnog nešanja u rešavanje pitanja položaja Bugara u Jugoslaviji.⁴²

Maksa je izveštavao da je Jevtićevo poseta bila veoma značajna za celokupno raspoloženje u bugarskim političkim krugovima i javnosti. Svuda se podvlačilo optimističko raspoloženje u pogledu daljih izgleda za jugoslovensko-bugarsku saradnju. Jedino su *Македония* i *Запад* istupile s napisima sračunatim na miniranje uspeha Jevtićeve posete. Međutim, ovi pokušaji diverzije, kako piše Maksa, nisu imali željeni efekat, pa je i VMRO morala da bude pasivna zbog opštег raspoloženja za sporazum s Jugoslavijom.⁴³

Maksa posebno podvlači da je Dimo Kazasov pozdravljajući jugoslovensko-bugarsko zблиženje ukazivao na zasluge Jevtića za napredak ovih odnosa. Naročito je podvlačio da je Jevtić protivnik „fantazija o integralnoj Jugoslaviji“ i da one više predstavljaju smetnju no što pogoduju zблиženju dvaju bratskih naroda.⁴⁴

Jugoslovensko odlaganje ratifikovanja Balkanskog pakta i nastavljanje politike zблиženja s Bugarskom izazvalo je nepoverenje i nezadovoljstvo u Bukureštu i Atini. Na intervenciju Maksimosa jugoslovenski poslanik u Atini je odgovorio da Jugoslavija ne može da ratifikuje Pakt dok ne prouči situaciju nastalu posle grčke vladine deklaracije, jer se mora imati u vidu mogućnost da na vlast u Grčkoj može da dođe Venizelos, koji je pružao odlučan otpor Paktu. On je istakao da pre donošenja odluke o ratifikovanju, jugoslovenska vlada želi da se ministri inostranih poslova zemalja-potpisnica sastanu

⁴⁰ Jugoslovenski poslanik Cincar-Marković izjavio je Maksi da jugoslovenska vlada neće biti nepopustljiva u pogledu bugarskih primedaba u vezi s ovim stvom Londonskog protokola o definiciji agresora, jer shvata da se bugarska vlada plaši da bi bande mogle biti organizovane u cilju izazivanja provokacija i zato što pretpostavlja da će bugarska vlada moći da drži na uzdi „revolucionarne organizacije“. (AMZV, Sofija, 1934, Maksin izveštaj ZB 28 do 16. V 1934.)

⁴¹ AMZV, Beograd, 1934, Šebin izveštaj ZB, č. 36, od 11. V 1934.

⁴² AMZV, Sofija, 1934, Maksin izveštaj ZB č. 26, od 1934. Pod izrazom „međunarodno mešanje“ treba razumeti Društvo naroda.

⁴³ AMZV, Sofija, Maksin izveštaj ZB č. 26, od 9. V 1934.

⁴⁴ Isto. Karakteristično je da je ovaj napis Dima Kazasova objavljen 6. maja u nedeljnju časopisu *Звено*. On je hvalio politiku Mušanova i njegove zasluge što je Bugarsku izveo iz političke izolacije vodeći miroljubivu politiku koja nije uperena ni protiv koga i polazi od interesa naroda koji želi trajan i siguran mir. To je bilo baš u vreme kad se krug političara oko *Звена* spremao da izvrši državni udar protiv Mušanovljeve vlade.

u Ženevi, za vreme rada Konferencije o razoružanju, i da još jednom razmotre nastalu situaciju stvorenu interpretativnom izjavom grčke vlade. Maksimos je na to izjavio da, ako Pakt ne bude ratifikovan pre toga, on iz obzira časti i ugleda mora da podnese ostavku i da će u tom slučaju u Ženevu doći drugi ministar inostranih poslova. On je opet tvrdio da grčka vladina deklaracija odgovara duhu Pakta i da Poverljivi protokol nije pretrpeo nikakve izmene, odnosno da grčka vlada ostaje pri obavezama koje je preuzeila, a „pitane izvršenja Poverljivog protokola imalo bi se utvrditi posle ratifikacije Pakta sa naše strane, prilikom zaključenja vojne konvencije“. Ali, on je i dalje ostao na stanovištu da Grčka nije u stanju da ulazi u sukob s Italijom, koja bi joj u tom slučaju oduzela Krf, i druga ostrva, a možda i Atinu, i da bi zato bilo dovoljno da Italija izjavi da je bugarska akcija u vezi s italijanskim akcijom protiv Jugoslavije, ili samo da je Bugarska saveznik Italije, pa da Grčka ostane van sukoba.

Maksimos je tvrdio da bi neratifikovanje Pakta od strane Jugoslavije predstavljaо trijumf za Italiju, koja je potajni neprijatelj Grčke, od koje nastoji da stvori drugu Albaniju. Zato je podvlačio da je Balkanski pakt veliko delo i da ga treba očuvati, ali je ponovio da on ne može da ode u Ženevu ako ga dотле Jugoslavija ne ratifikuje, jer njemu čast ne dozvoljava da se stavi u ulogu optuženog.

Jevtić je na to odgovorio da Maksimos nema razloga da dolazak u Ženevu smatra poniženjem. On treba da dâ objašnjenje o svom stavu, jer je iz dodatašnjih zbivanja u Grčkoj stvoren utisak da postoji nejednakost obaveza za zemlje potpisnice. „Mi ne obavezuјemo sebe niti samo vlade, već zemlje koje predstavljamo bez obzira na vlade i čak režime koji mogu doći. Zbog toga mora biti među nama punе saglasnosti i jasnog saznanja o tome na šta naše zemlje obavezuјemo i sa čim one imaju računati... Kada se od nas traži da ratifikujemo Pakt imam pravo da tražim da budem u punom saznanju obima i domaćaja obaveza i prava po njemu“.⁴⁵

Grčka vlada je ponovo obavestila i rumunsku i tursku vladu da izjave u parlamentu nisu ni u čemu izmenile njene obaveze iz Poverljivog protokola. Titulesku je smatrao da je to dovoljna garantija i da Pakt treba ratifikovati. Međutim, Jevtić je odbijao ratifikaciju pre razgovora u Ženevi i vršio pritisak da ni rumunska vlada to ne učini. Titulesku je bio zbog toga ljut i tražio od čehoslovačkog poslanika Šebe da zamoli Beneša da on utiče na Jevtića da ne razbije Balkanski pakt. On je ukazivao na opasnost koja preti od Jevtićeve posete Sofiji, jer ako pre toga ne ratifikuje Pakt, to može da dovede do njegovog raspada. Šebe je primetio da bi možda Jevtiću pošlo za rukom da pridobiće Bugarsku da se priključi Balkanskom paktu i da bi to opravdalo odlaganje ratifikacije. Titulesku je to smatrao isključenim. On je tvrdio da je Jevtić prihvatio grčku izjavu o očuvanju neutralnosti u slučaju zajedničke italijansko-bugarske akcije samo zato da bi imao odrešene ruke za sporazum s Bugarskom. Verovao je da ovaj sporazum može da se postigne samo na račun Grčke, a to bi značilo razbijanje Balkanskog sporazuma. On je dalje ukazivao da bez Grčke Balkanski sporazum nema vrednosti i da zato po svaku cenu Grčku treba zadržati. Pretio je da će on ratifikovati Pakt bez obzira na to šta će Jevtić uraditi.⁴⁶

Henderson je krajem aprila izveštavaо Forin ofis da jugoslovenska vlada ne namerava da odbije ratifikovanje Balkanskog pakta, jer je svesna da bi to dovelo do ozbiljne konfuzije i anuliralo veliki rad uložen u pacifikaciju Balkana. Nadležni referent u Forin ofisu Kar zabeležio je da bi odbijanje ratifi-

⁴⁵ DA-SIP, AP, 1934, Psimo MIP-a str. pov. br. 460, Beograd, 7. V 1934, AP br. 193, Ankara, 11. V 1934.

⁴⁶ AMZV, Bukurešt, 1934/I, Šebin telegram od 4. i 8. V br. 235 i 238/24 i izveštaj br. 37 od 7. V 1934.

kovanja Pakta od strane Jugoslavije značilo da se ona definitivno vezuje s Bugarskom — možda i protiv Rumunije, a pre svega protiv Grčke. Oživljavanje ovakve oštре linije podvajanja u balkanskoj politici ne bi bilo poželjno, zato je zaključio da bi za Englesku bilo olakšanje ako Pakt bude ratifikovan, pa je u tom smislu i deovano.⁴⁷

Poseta generala Kondilisa Ankari maja 1934

Posle odbijanja Bugraske da pristupi paktu utroje s Grčkom i Turskom, kojim bi bile garantovane njihove međusobne granice, kao i posle interpretacione izjave grčke vlade o obavezama iz Pakta i Poverljivog protokola, turska vlada je ocenila da još nije stvoren pouzdan sistem bezbednosti koji bi garantovao nepovredivost njenih granica u Trakiji. Zbog bugarskog odbijanja da prihvati obaveze za garantovanje granica i grčkog nepouzdanog držanja, Turskoj je postala bliža Jugoslavija nego Grčka. Od jugoslovenske vlade je zavisilo hoće li Balkanski pakt opstati ili ne. Zato su Jevtiću za vreme posete Ankari ukazane počasti kakve su retko ukazivane stranim državnicima. Pored toga, dalje manifestovanje jugoslovensko-bugarskog zблиženja i Jevtićeva značna poseta Sofiji zabrinuli su Gručku vladu. Zato je 5 maja, u isto vreme kad je Jevtić bio u Sofiji, Ankaru posetio ministar vojske general Kondilis u pratnji načelnika Generalštaba generala Kateniotisa, direktora Političkog odeljenja Ministarstva inostranih poslova Rosetija i drugih ličnosti.

Pre odlaska za Ankaru Kondilis je jugoslovenskom poslaniku u Atini izjavio da je cilj njegovog puta da s turskom vladom pregovara o grčko-turskoj vojnoj konvenciji, „kojom bi se prilikom imali prodiskutovati i postaviti novi za vojnu konvenciju, koju bi zaključile četiri države, potpisnice Pakta“. Pored toga, Kondilisov zadatak je bio da objasni držanje grčke vlade prema obavezama iz Balkanskog pakta, kao i da zamoli tursku vladu da utiče na Jugoslaviju da ratifikuje pakt.⁴⁸

Kondilisovi razgovori u Ankari imali su više politički nego vojni karakter. On je uveravao da grčka vlada ni pod kojim uslovima neće popustiti pred pritiskom opozicije i da će Grčka, u granicama svojih mogućnosti, ispuniti sve obaveze koje proističu iz Balkanskog pakta. Tražio je da se Venizelosova opozicija smatra unutrašnjim problemom Grčke, koji će vlast rešiti sama. Naglašeno je da je ona odlučna da sarađuje u balkanskoj politici na bazi nezavisnosti balkanskih država i bezbednosti balkanskih granica i da želi što užu saradnju u okviru Balkanskog sporazuma. Molio je Arasa da prenese Jevtiću da je grčka vlast voljna da dà garantije koje on bude želeo i insistirao da Jugoslavija što pre ratifikuje Balkanski pakt, jer bi to pojačalo unutrašnjepolitički položaj Caldarisove vlade.

Kondilis je bio priimljen i kod Kemal-paše, kome je takođe izjavio da se grčka vlast oseća vezanom Poverljivim protokolom, bez obzira na svoju interpretativnu izjavu u zakonodavnim telima.⁴⁹

Jugoslovenski poslanik u Ankari je izveštavao da su, posle iscrpnih objašnjenja koja je dao Kondilis, u turskim političkim krugovima „rasterane

⁴⁷ PRO, FO 371, Political, Southern, General, fasc. 18387, R 26/22/67, Hendersnov izveštaj FO-u br. 90, Beograd, 25. IV 1934, i beleška Galopa i Kara od 8. i 10. V 1934.

⁴⁸ DA-SIP, AP, Pismo MIP-a poslanstvu u Ankari str. pov. br. 459, Beograd, 7. V 1934. AP, pov. br. 198, Ankara, 11. V 1934. Poslanik u Atini pisao je da je iz drugih izvora imao obaveštenja da je turska vlast pozvala Kondilisa da bi dobila potrebna objašnjenja o stavu grčke vlade prema Balkanskom paktu. (Isto.)

⁴⁹ AMZV, Ankara, 1934, Hankov izveštaj br. 11, od 8. V 1934.

sve sumnje" i turska javnost umirena „kako u pogledu tursko-grčkog prijateljstva tako i u pogledu Balkanskog pakta".⁵⁰

Na kraju Kondilosove posete Ankari objavljen je zvanični kominike za štampu u kome je naglašeno da je Grčka čvrsto rešena da ostane verna Balkanskom paktu. Međutim, Kondilis je u izjavi za štampu opet stavio do znanja izvesne grčke rezerve. On je izjavio da je u razgovorima sa turskom vladom još jednom utvrđena „volja obeju strana da primene i prošire Balkanski pakt potpisani u Atini u *njegovom opštem okviru i u koliko okolnosti i geografski položaj to dopuštaju*".⁵¹ (podvukao Ž.A.).

Kako je kasnije Aras preneo Jevtiću, Kondilisovo tumačenje grčkog držanja bilo je sledeće: u slučaju konflikta Jugoslavije s Italijom Grčka bi задржala neutralnost, a u slučaju konflikta s nekom drugom vanbalkanskom silom ispunila bi sve obaveze koje proističu iz Pakta.⁵²

Pored razgovora o Balkanskom paktu, Kondilis je u Ankari vodio i razgovore o bilateralnoj vojnoj saradnji između Grčke i Turske u okviru pakta o prijateljstvu od 14. septembra 1933. godine za odbranu zajedničkih granica i ubrzajući mobilizacije u datom momentu.⁵³ Isto tako, Kondilis je podržao turski stav prema demilitarizovanoj zoni u Trakiji i u rejonu Moreuza. Donet je zaključak da zbog odredaba Lozanskog ugovora o Trakiji bezbednost njihovih teritorija nije potpuna i postignuta je saglasnost da u ovom pitanju Grčka i Turska nastupaju solidarno tako što bi Grčka podržala eventualne turske zahteve za promenom ovih odredaba.⁵⁴

Balkanski sporazum i Bugarska posle devetnaestomajskog prevrata

Zbog unutrašnjih nesuglasica u Narodnom bloku Nikola Mušanov je 14. maja podneo ostavku vlade. On je dobio mandat od kralja za sastav nove vlade, ali pre nego što je uspeo da sastavi vladu predstavnici Vojne lige i organizacije „Zveno", na čelu s Damjanom Velčevim, Kimonom Georgijevim, generalom Zlatevim i N. Karakulovim, izvršili su u noći između 18. i 19. maja državni udar. Vojska je opkolila Sofiju i bez ikakvog otpora zauzela sva državna nadleštva i pučisti su preuzeли vlast. Oni su odmah od Borisa zatražili ukaz kojim se imenuje Kimon Georgijev za mandatora nove vlade. Mušanov je morao da vrati dobijeni mandat i novi predsednik vlade postao je Kimon Georgijev. Damjan Velčev, koji je bio duša pokreta, nije primio položaj u vladu, ali je njegov uticaj na politiku vlade ostao dominantan.⁵⁵

Po preuzimanju vlasti nova vlada je obnarodovala manifest, bez potpisa kralja Borisa, u kome je najavila svoj politički program. Suština njenog pro-

⁵⁰ DA-SIP, AP, 1934, Izveštaj poslanika u Ankari MIP-u pov. br. 202, Ankara, 12. V 1934.

⁵¹ Isto.

⁵² AMZV, Ankara 1934, Hankov izveštaj br. 15, od 16. VI 1934.

⁵³ Hank je smatrao da je ovo bilo više demonstracija prema Bugarskoj, jer se upravo u to vreme u Sofiji nalazio u zvaničnoj poseti Jevtić, što je kod Grka i Turaka izazvalo strahovanje da ne dođe do jugoslovensko-bugarskog sporazuma, koji bi mogao da ima za posledicu da Jugoslavija napusti ideje na kojima se bazirao Balkanski pakt. (AMZV, Ankara, 1934, Hankov izveštaj br. 11, od 8. V 1934.).

⁵⁴ DA-SIP, AP, 1934, Mesečni izveštaj poslanika u Ankari za maj 1934, pov. br. 238, od 1. VI 1934.

⁵⁵ Vid.: *История на България, том III София 1964, 279—281.* Nedev piše da su vojna liga i Zveno, za slučaj da Boris odbije da prihvati njihove zahteve, imali spremjan dokument o abdikciji kralja i proglašenju republike. Vid.: Н. Недев, *Дейността на военния съюз от осъщественето му до 9. IX 1944. година, Исторически преглед*, София, 1963, бр. 2, 59.

grama sastojala se u uvođenju autoritativne vlasti koja će imati veliki uticaj na državu, društvo i privredu. Postojeći sistem političkih stranaka je proglašen za preživeo, pa su sve političke partije ukinute a štampa unificirana i stavljena pod kontrolu države. Time je uveden diktatorski režim, koji je na unutrašnjepolitičkom planu inklinirao nemačkom nacionalsocijalizmu i naročito italijanskom fašizmu i korporativnom sistemu.

U ekonomskom pogledu vlada je takođe ojačala intervenciju države, koja je imala za cilj povećanje poljoprivredne proizvodnje, poboljšanje položaja poljoprivrednih proizvođača, čemu je trebalo da služi i smanjenje seljačkih dugova, zatim podsticanje izvoza, uvođenje državnog monopola na duvan i alkohol i usmeravanje proizvodnje u industriji.⁵⁶

Nasuprot prihvatanju i zavođenju autoritativnog režima u zemlji po ugledu na Nemačku i Italiju, nova vlada je već u svom manifestu od 19. maja najavila politiku zблиženja s Francuskom, sa svim susednim zemljama, pre svega s Jugoslavijom i regulisanje odnosa sa Sovjetskim Savezom.

Još pre izvršenog prevrata „Zvenari“ su uspostavili kontakte s državama Male antante. U skupini oko časopisa za politička i teoretska pitanja *Звено* okupili su se predstavnici bugarske inteligencije, prirvenih i političkih kruškova, koji su inklinirali spoljnopolitičkoj orientaciji Bugarske prema Francuskoj, a na Balkanu prema Jugoslaviji, iako su kao politička grupacija predstavljeni konglomerat bez jače stranačke organizacije.⁵⁷ Ova grupa je aktivno stupila u politički život uoči parlamentarnih izbora od 21. juna 1931. godine, objavljujući manifesta od 14. juna, u kome je iznela svoje političke poglede. Oni su se svodili na borbu za stvaranje „nadstranačke političke vlasti“ i za „novu državno i društveno ustrojstvo“.⁵⁸

„Zvenari“ i Vojna liga su još od 1933. godine pripremali prevrat i hteli su da obezbede podršku Jugoslavije i Male antante kad preuzmu vlast. Kad je 1933. godine počela aktivnu politiku jugoslovensko-bugarskog zблиženja, i „Zvenari“ su poverljivim kanalima uspostavili kontakte sa Jugoslovenskim i čehoslovačkim diplomatskim predstavnicima u Sofiji, Vukčevićem i Maksom. Najpre je glavni urednik lista *Знаме*, Petko Penčev, zahteo od Makse i Vukčevića finansijsku pomoć za njegov list, koji bi se na unutrašnjepolitičkom planu zalagao za stvaranje jake, kompaktne vlade, a na spoljnopolitičkom za sporazum s Jugoslavijom i zблиžavanje s Francuskom i Malom antantom.⁵⁹

U avgustu 1933. godine Penčev je izneo konkretnе političke osnove na kojima bi se postigla saradnja s Jugoslavijom i Malom antantom, a time i Francuskom. Ovi uslovi nisu mnogo odstupali od uslova koje je postavljala bugarska vlada Mušanova, što je pokazivalo da su „Zvenari“ žeeli da uspostavljaju dobri odnosi do njihove revizije Nejskog ugovora. Penčev je izneo da pokret „Zvena“ ima za cilj zблиženje s Jugoslavijom i uništenje VMRO-a, ali da je neophodno da dobije uveravanja s jugoslovenske strane da će i ona učiniti ustupke da bi se izbilo oružje iz ruku proitalijanski i pronemački orientisanih bugarskih političkih krugova. On je izjavio da pokret ne pridaje veliki značaj makedonskoj stvari, jer mu je poznata nepopustljivost Beograda u tom pitanju, ali da bi želeo da dobije obećanje Beograda za manje korekturu granice kod Caribroda. Jugoslovenski poslanik u Sofiji Vukčević je to energično odbio kao neprihvatljivo, pozivajući se na principijelno odbijanje Male antante da prihvati reviziju granica.⁶⁰

⁵⁶ Vid.: *История на България*, III, 284—288. i *Bysticky*, n.d., 124.

⁵⁷ Аймо Казасов, *Бурни години*, София, 1949, 435. Vid.: *Bysticky*, n.d., 118.

⁵⁸ *История на България*, III, 269.

⁵⁹ Ova pomoć je trebalo, prema Penčevu, da bude obezbeđena putem davanja provizije u spoljnotrgovinskim transakcijama, *Bysticky*, n.d., 119—120.

⁶⁰ Ali on je Maksi kao lično mišljenje izneo da ima informacije iz Beograda prema kojima politički krugovi smatraju da bi se o korekturi zapadnih granica

Penčev nije bio zadovoljan ovim odgovorom i tražio je da mu se omogući direktni kontakt s Jevtićem u Beogradu kako bi dobio jasnije i autoritativnije izjave o eventualnim ustupcima, jer su ustupci za „zvenare” nužni s gledišta unutrašnje politike. Ova poseta je bila ostvarena u drugoj polovini 1933. godine i Penčev je imao sastanak s Jevtićem. Jevtić je tom prilikom izjavio da je Jugoslavija za sporazum s Bugarskom, ali da želi da do njega dođe direktno, bez posrednika, te da je beogradske političke krugove jako uzbudilo posredovanje Erioa i da takođe ne žele ništa da čuju o posredovanju Beneša, a još manje Rumunije.⁶¹

Jevtićev rezervisan stav bio je rezultat nesigurnosti u mogućnost da „Zveno” zaista dođe na vlast, a pored toga, obazrivost od indiskrecije je diktirala da se ne eksponira u podupiranju „zvenara”.⁶²

Iz saslušanja Aleksandra Cincar-Markovića vidi se da je on posle dolaska za jugoslovenskog poslanika u Sofiji posle Vučkovićevog odlaska uspostavio kontakte sa „zvenarima” i da im je pružio podršku. Oni su, čak, održavali sastanke u njegovom stanu. Zato je on prevrat okarakterisao kao „trijumf politike prijateljstva i bratstva između bivše Jugoslavije i Bugarske”.⁶³

Posle dolaska na vlast 19. maja, „zvenari” su nastavili spoljnopolički kurs koji su ranije najavili. Oni su se javno deklarisali za zблиženje s Jugoslavijom. Međutim, u osnovnim pitanjima politika nove vlade se nije mnogo razlikovala od politike Mušanovljeve vlade. I ona je zadržala revisionistički stav prema mirovnim ugovorima. U zблиženju s Jugoslavijom je gledala sredstvo da Bugarska izđe iz političke izolacije i da omogući reviziju granica, pre svega u zapadnoj Trakiji prema Grčkoj. Da bi uklonio glavnu smetnju za zблиženje s Jugoslavijom, devetnaestomajski režim je energično nastupio protiv VMRO-a. U zemlji je izvršena izmena administrativne podele i u sklopu tih izmena likvidirana je nezvanična država u državi uklanjanjem petričkog okruga kao posebne administrativne jedinice, u kome je dotle VMRO Vanče Mihajlova imala punu slobodu delovanja. Mihajlovisti su bili otpušteni iz državne službe, vodeće ličnosti pohapšene, a Vančo Mihajlov je morao da pobegne iz zemlje. Otišao je u Tursku, koja ga je konfinirala na Prinčevska ostrva. Prilikom likvidiranja VMRO-vske organizacije zaplenjena je velika količina oružja i municije. Prvi put posle rata jugoslovenski novinar je mogao da poseti Pi-rinsku Makedoniju.⁶⁴

Politika orientacije na Francusku bila je diktirana opštom političkom konstelacijom u Evropi. Nemačka je vršila pritisak na Austriju i Balkansko poluostrvo, ali se tome suprostavljala Italija, koja je želela da Austriju zadrži pod svojom kontrolom, a preko nje da obezbedi mogućnost vršenja pritiska na Jugoslaviju i da spreči opasno prodiranje Nemačke u Podunavlje i u basen Jadranskog mora. Pred agresivnim pritiskom nacističke Nemačke Francuska

Bgarske dalo govoriti, ali da bi svakom ustupku moralo da predhodi konačan sporazum i da ne sme da bude odmah. (Bystricky, n.d., 122.)

⁶¹ Ovo je verovatno rezultat obaveštenja koje je Jevtić dobio da su „zvenari” zaista tražili posredovanje Francuske u razgovorima koje su imali s Erioom za vreme njegove posete Sofiji avgusta 1933. godine. Oni su takođe preko poslanika Makse i otpravnika poslova Jana Masarika tražili Benešovo posredovanje u Beogradu. (Bystricky, n.d., 122.)

⁶² Čehoslovačkom poslaniku Maksi Pančev je dve nedelje pre prevrata izjavio da će u najskorije vreme „zvenari” imati vladu u svojim rukama, ali Maksa o tome nije ni obavestio Prag, jer nije verovao u takve izjave zato što se o tome toliko često govorilo. (Bystricky, n.d., 123.)

⁶³ A-VII, Popisnik 17, kut, fasc. 1, dok. br. 7, saslušanje Cincar-Markovića od 20. IX 1945.

⁶⁴ Vid.: Чедомир Митриновић, Бугарска под стариим и новим режијом, Београд 1934, 52; Chandon, *La Bulgarie nouvelle du Mai 1934*, Paris 1935; История на България, III, 288—289.

je preduzela korake za jačanje sistema kolektivne bezbednosti. U tom cilju njen ministar inostranih poslova Luj Bartu (Louis Barthou) izneo je predlog za sklapanje istočnopravinskog garantnog pakta uz učešće Sovjetskog Saveza — tzv. „Istočni Lokarno”. Sovjetski Savez je takođe uviđao opasnost od hitlerovske ekspanzije, pa je to dovelo do francusko-sovjetskog zблиženja i uspostavljanja diplomatskih odnosa SSSR, Čehoslovačke i Rumunije 9. juna 1934. godine. Francuska je radila i na privlačenju Italije za učešće u „istočnom Lokarnu”. Sve je to pojačavalo pozicije i ugled Francuske u Evropi, pa je i devetnaestomajski režim u Bugarskoj cenio da će Bugarska svoje interese bolje ostvariti osloncem na Francusku i njene saveznike u Evropi nego na Italiju ili Nemačku, koje u to vreme nisu bile jedinstvene. Očigledan znak profrancuske orientacije bilo je davanje resora ministra inostranih poslova Kosti Batolovu, dotadanjem poslaniku u Parizu, čoveku koji je završio prava u Francuskoj, bio oženjen Francuskinjom i poznat kao pristalica saradnje s Francuskom. Iz istog razloga režim je najavio i regulisanje odnosa sa Sovjetskim Savezom. To je uskoro i realizovano. Preko sovjetskog diplomatskog predstavnštva u Turskoj uspostavljeni su kontakti i 23. juna su potpisana dva protokola o uspostavljanju diplomatskih odnosa. Ovo je objavljeno 5. avgusta 1934. godine istovremeno u Moskvi i Sofiji, a sredinom septembra izmenjeni su prvi poslanici.⁶⁵

Uspostavljanje diplomatskih odnosa sa Sovjetskim Savezom bilo je posledica unutrašnjepolitičkog položaja vlade i ekonomskih potreba. Još početkom tridesetih godina u Bugarskoj je jačao pokret u masama za priznanje Sovjetskog Saveza. I sa sovjetske strane su činjeni pokušaji da se uspostave diplomatski kontakti. Za vreme ekonomske krize privredni razlozi su pojačavali traženja za uspostavljanje diplomatskih odnosa. Ekonomski i trgovinski krugevi su 1932. godine uputili jednu delegaciju u Moskvu, koja je tražila mogućnost za plasiranje bugarskih proizvoda u SSSR-u, ali zbog otpora vlade ovi pregovori nisu dali rezultata.⁶⁶ Krajem 1933. i početkom 1934. godine jačao je pritisak levo orientisanih snaga, pa i nekih industrijskih skugova, za priznavanje SSSR-a. Devetnaestomajski režim je sledio ove zahteve da bi time stekao podršku u zemlji i stvorio popularnost u širim narodnim slojevima. On je uspostavljanje diplomatskih odnosa sa SSSR-om dovodio u vezu sa slovenskom uzajamnošću. Od ovog koraka su očekivane i ekonomske olakšice za bugarsku privredu. Bilo je formirano i sovjetsko-bugarsko društvo, koje je imalo i ekonomsku sekciju, ali do nekih značajnijih rezultata nije došlo, jer je vlada „zvenara” već početkom 1935. godine pala, a dalji razvitak odnosa sa SSSR-om prekinut.⁶⁷

Nemački ambasador u Parizu Forster izveštavao je da je Batolov dok je bio poslanik u Parizu igrao značajnu ulogu u pokretu „zvenara” i da se njegova delatnost razvijala u uskoj saradnji s francuskom vladom. Prema ovom izveštaju, francuska vlast je nameravala da Jugoslaviju i Bugarsku ujedini u jednu interesnu zajednicu da bi time vršila pritisak na Italiju i oslabila pozicije Nemačke na Balkanu.

Poverenik nemačke ambasade u Parizu, koji je bio izvor ovih informacija, tvrdio je da je francuski cilj bio da ovim prevratom postigne abdika-

⁶⁵ Vid.: Веселин Хациников, *Отношенията между България и Съветския Съюз след Октомврийската революция до нормализирането им през 1934. год.*, Исторически преглед, София 1954, књ. 4, 49—55.

⁶⁶ Vid.: Х. Хациников, *Стопански отношения и врски между България и Съветския Съюз до 9. септември (1917—1944)*, София 1956, 39.

⁶⁷ Vid.: *История на България*, III, 290, п. V. Хациников, *Стопански отношения и врски между България и Съветския Съюз до Девети септември (1917—1944)*, София 1956, 132—139.

ciju bugarske vladalačke kuće i stvaranje personalne unije između Bugarske i Jugoslavije.⁶⁸

Italija je s rezervom primila prevrat. U Ministarstvu inostranih poslova je odmah posle izvršenog udara izjavljeno da nema dovoljno osnova da bi se ocenile tendencije i trajnost novog režima, ali je vremenom zabrinutost zbog posledica koje će prevrat imati na italijansku politiku na Balkanu postajala sve vidljivija. Nemački ambasador u Rimu fon Hasel (Ullrich von Hassel) izveštavao je da je prevrat bio izmena za italijansko poslanstvo u Sofiji. U prvim telegramima poslanstvo je tvrdilo da je udar izveden na incijativu kralja Borisa, ali je ubrzo moral da menja svoje ocene. U nekim političkim krugovima u Rimu ukazivano je na prevrat kao na „rebellione di perfetto stile serbo”, čime se aludiralo na ideo Beograda u pripremanju i izvođenju udara.

U zvaničnim vladinim krugovima izraženo je uverenje da će novi režim ostati veran staroj tradiciji i da se neće priključiti nikakvoj političkoj grupaciji na Balkanu koja se suprotstavlja bugarskim revizionističkim zahtevima i da zbog toga ni pod kojim uslovima neće pristupiti Balkanskom sporazumu. Italijanski vladajući krugovi su očekivali da će prevrat voditi daljem zблиženju Jugoslavije i Bugarske, ali da će taj zaokret pre oslabiti nego ojačati Balkanski sporazum, jer jugoslovensko-bugarsko prijateljstvo vremenom može da preraste u ozbiljno ugrožavanje grčkih i turskih interesa, pa da će Grčka i Turska shvatiti svojevremene italijanske opomene da se žuri sa sklapanjem Balkanskog pakta i da se vodi računa o Bugarskoj, jer će sada morati da gledaju kako se priprema jugoslovensko-bugarski sporazum, za koji će ceh imati da plate Grčka i Turska.⁶⁹

Dok se u zvaničnim vladinim krugovima podvlačilo da se ne može predvideti dalji razvitak događaja, ali da Italija bez naročitog uzbudjenja gleda na stvari, u „ozbiljnim krugovima bliskim vlasti” situacija je posmatrana manje ravnodušno. Ovi krugovi su izražavali bojazan da će prevrat ozbiljno ugroziti italijanske interese na Balkanu. Oni su bili uvereni da je Francuska imala svoje prste u pripremi i izvođenju udara. Pritom je ocenjeno da francuska vlada računa na mogućnost u dogledno vreme, raspada Male antante i da izvođenje prevrata u Bugarskoj u prvom redu ima za cilj da ojača položaj Jugoslavije kako bi bio povećan njen pritisak na Italiju i ova učinjena popustljivijom i spremnjom za sporazum s Francuskom.⁷⁰

⁶⁸ I nemački ambasador u Parizu je dobio obaveštenje od jednog svog poverenika da je kritičnog dana prevrata kralj Boris bio pritvoren u dvoru od strane profrancuski orientisanih generala koji su ga stavili pred alternativu da bira ili imenovanje frankofilske vlade ili abdikaciju. (PA, Pol. II, Politische Beziehungen zwischen Bulgarien und Jugoslawien, Bd. 6, Forsterov izveštaj br. A 2285, Pariz, 31. maja 1934).

⁶⁹ PA, Abt II, Politische Beziehungen zwischen Jugoslawien und Bulgarien, Bd. 6, Haselov izveštaj AA-u br 1646, Rim, 1. VII 1934.

⁷⁰ Nemački poslanik u Sofiji fon Rimelin je izveštavao da je iz Ministarstva inostranih poslova dobio obaveštenje da je bivši ministar poljoprivrede Gičev, vođa zemljodelaca, dobio od Italijana znatnu sumu novca, koja je trebalo da mu posluži da zajedno s Makedonskim komitetom izvede puč, čiji bi cilj bio obaranje „zveznara” i formiranje vlade koja bi sprečila dalje jugoslovensko-bugarsko zблиžavanje i učinilo ga trajno nemogućim. Prema istom izvoru, bugarska vlada je otkrila da su kompromitovane ličnosti prešle bugarsko-tursku granicu, gde ih je sačekao predstavnik italijanskog konzulata i s italijanskim pasošima ih preveo u Italiju. Rimelin piše da su ovakve kombinacije teško prihvatljive, jer bi stvaranje vlade uz učešće VMROovaca vodilo ratnom zapletu, koji bi imao nepovoljne posledice za Italiju, ali je podvlačio da one mogu biti verovatne ako se ima u vidu stil rada italijanskog poslanika u Sofiji Kore (Cora). (PA, Abt. II, Politische Beziehungen zwischen Jugoslawien und Bulgarien, Bd. 6, Rimelinov izveštaj AA-u, br. A 320/34, Sofija, 17. jula 1934).

Ovi krugovi su smatrali, kako izveštava fon Hasel, da ovakva francuska politika može da bude pravljene računa bez krčmara jer da pomaganjem stvaranja jedne vodeće slovenske sile na Balkanu Francuska može da doživi da ova nova balkanska grupa, sastavljena od dve životno najspasobnije balkanske države, može da se izvuče ispod francuskog uticaja i da povede smostalnu politiku u jugoistočnoj Evropi i da svoje aspiracije usmeri na Dardanele i Egejsko more, pri čemu se ne zna kakvo bi držanje zauzeo Sovjetski Savez. U Rimu su se već čuli glasovi o tajnom jugoslovensko-bugarskom sporazumu o Solunu, Trakiji i Dobrudži, što je izazvalo veliko uznemirenje u Bukureštu, Atini i Ankari. Takođe su se čuli glasovi da će Nemačka uskoro ostvariti svoj uticaj nad ovom grupom i da uz pomoć Jugoslavije i Bugarske može da pokrene ceo balkanski problem.

Prevrat u Bugarskoj bio je iznenadenje i za Tursku. Zato je turska štampa prvih dana bila veoma rezervisana. Tek 22. maja je ankarski list *Milliyet* doneo napis Ahmet Šukri bega (Ahmet Sükrü Bey), predstavnika vlade, u kome je prevrat ocenjen kao „izraz vrenja protiv parlamentarizma“. U napisu se komstatovalo da je vlada Kimona Georgijeva sastavljena od ličnosti koje su pristalice politike zблиženja s Jugoslavijom i da će vlada raditi na tome i verovatno imati uspeha. Naglašavalo se, međutim, da zблиženje s Jugoslavijom još uvek ne znači da će ona pomagati realizovanje bugarskih aspiracija. „Pozicija Jugoslavije na Balkanu, njene veze s Malom antantom i, konačno, njeni odnosi s velikim silama to ne dozvoljavaju. Zato ovo zблиženje može da ima samo jedno značenje: da Bugari žele da zauzmu svoje mesto u balkanskom koncertu i da budu elementi mira i jedinstva“. Šukri beg je naglašavao da je neophodno, da Bugarska pokopa svoje razmirice ne samo s Jugoslavijom već i s ostalim balkanskim narodima i da im se približi. Mušanovljeva vlada je, po njemu, bila suviše slaba da bi to sprovela. Zato je naglašavano da se Turska nada da će nova vlada, koja se jednim potezom stavila iznad partijskih razmirica u zemlji, biti dovoljno jaka i na spoljopolitičkom planu da izmeni držanje prema balkanskim zemljama.

Zamenik ministra inostranih poslova Šukri Kaja (Sükrü Kaya) u sličnom duhu je govorio nemačkom ambasadoru Fabricijusu. On ga je obavestio da je bugarski poslanik u Ankari Antonov izjavio da će nova vlada nastaviti da neguje odnose koje je uspostavila Mušanovljeva vlada i da će tražiti dobre odnose ne samo s Jugoslavijom već i s ostalim susedima i ostati verna politici Društva naroda. U vezi s izjavom da će vlada Kimona Georgijeva negovati dobre odnose i „s ostalim balkanskim susedima“ Šukri Kaja je ironično izjavio Fabriciju da joj drugo i ne preostaje, ali da treba sačekati da se vidi kako ona to misli da učini, jer takva politika pretpostavlja neophodnost da Bugarska napusti svoje aspiracije na Trakiju i za teritorijalni izlaz na Egejsko more.

Imenovanje Batolova za ministra inostranih poslova Šukri Kaja je oceno kao udaljavanje od italijanske politike i oslanjanje na Jugoslaviju i Francusku. Fabricijus je zaključio da nova vlada više naginje Francuskoj nego Italiji, ali da to neće izmeniti ništa u bugarskoj politici dobrih odnosa s Nemačkom.⁷¹

I Rumunija i Grčka su sa zebnjom primile prevrat u Bugarskoj zbog otvorene orijentacije novog režima na zблиženje s Jugoslavijom. Strah od „slovenske prevlasti“ na Balkanu je time bio pojačan. Rumunska javnost je izražavala strahovanje da politika jugoslovensko-bugarskog zблиženja nema za cilj samo regulisanje međusobnih nerešenih pitanja već da je krajnji cilj ovlađivanje Balkanom, vaskrsnuće panslavizma, pa i stvaranja političke federacije. Zato je izražavana i bojazan i od skorog normalizovanja bugarsko-sovjetskih odnosa.⁷²

⁷¹ PA, Abt. II, Politische Beziehungen zwischen Bulgarien und Jugoslawien, Bd. 6, Fabricijusov izveštaj AA-u br. A 803, Ankara, 28 1934.

⁷² AMZV, Bukurešt, ZB, 46, od 31. V 1934.

U Grčkoj je posle prevrata ojačao stalno prisutan strah od jugoslovensko-bugarske saradnje čiji bi cilj bio izbijanje na Egejsko more. Zbog toga su Rumunija, Turska i Grčka insistirale na politici regulisanja odnosa Bugarske s Balkanskim sporazumom kao celinom da bi se time jugoslovensko-bugarski odnosi držali pod kontrolom. To je trebalo da se postigne insistiranjem na sklapanju paktu o nenapadanju između Bugarske i članica Balkanskog sporazuma, koji bi sadržao i formulu o definiciji napadača iz Londonske konvencije.

Prvi zvanični kontakt u ime Balkanskog sporazuma s novim ministrom inostranih poslova u vlasti Kimona Georgijeva imao je Aras 8. juna 1934. godine na povratku iz Ženeve za Tursku. On mu je preneo da su ministri inostranih poslova zemalja Balkanskog sporazuma imali konsultacije o bugarskim predlozima, koji su učinjeni za vreme posete Jevtića Sofiji, i da su zaključili da ne prihvataju zaključenje bilateralnih paktova o nenapadanju s Bugarskom, već jedan multilateralan pakt, koji bi sadržao i Londonski protokol. U vezi s poslednjim uslovom Aras je izjavio da ministri zemalja Balkanskog sporazuma izjavljuju da Londonski protokol nije uperen protiv Bugarske i da su spremni da razmotre novu formulu koju bi bugarska vlada predložila. Pored toga, četiri ministra nisu prihvatile Društvo naroda kao posrednika za rešavanje sporova zato što je njegova procedura suviše složena, već žele da stvore svoj sopstveni arbitražni organ. Oni su poručili da očekuju da će Bugarska odlučiti da prihvati ove predloge, tako da bi već u jesen (27. septembra iste godine) mogla kao ravnopravni član Balkanskog sporazuma da prisustvuje sastanku Stalnog saveta u Ankari.

I bugarska vlada je imala interesa za nastavak pregovora o sklapanju paktova o nenapadanju sa susednim zemljama. Ona je time želela da pojača svoj položaj na Balkanu i da otupi antibugarsku oštricu Balkanskog sporazuma, a po mogućnosti i da oslabi njegovu jedinstvenost. Očigledno je da ona nije želela da vodi jednaku politiku prema svim balkanskim zemljama, već je posebno mesto davala zbliženju s Jugoslavijom, čime je želela da postigne izlazak iz političke izolacije i da dobije podršku za reviziju mirovnog ugovora.⁷³ Zato je Batolov odgovorio Arasu da je Bugarska spremna samo da potpiše bilateralne paktove o nenapadanju sa svakim svojim susedom pojedinačno, a ne jedan multilateralan pakt i da ne može da prihvati definiciju napadača iz Londonske konvencije. Ovo poslednje je obrazlagao strahovanjem od mogućnosti da VMRO-vski teroristi izvrše neke diverzije na teritoriji susednih zemalja, pa da na osnovu Londonske konvencije za ovo bude okrivljena bugarska zvanična vlada, iako s tim nema nikakve veze.⁷⁴

Batolov je dalje izjavio da se vlada Kimona Georgijeva slaže sa stavom Mušanova da najpre treba regulisati sporna pitanja sa svim susedima i time stvoriti atmosferu poverenja, kao što je to učinjeno u odnosima Bugarske i Jugoslavije. Žalio se da takvo poverenje ne nalazi kod ostalih susednih zemalja.⁷⁵

⁷³ Bistricki smatra da je bugarska vlada vodila pregovore o paktovima o nenapadanju u namjeri da time onemogući ostale članice Balkanskog sporazuma da vrše pritisak na Jugoslaviju protiv njenog zbliženja s Bugarskom. (Bystricky, n.d., 138.)

⁷⁴ Bystricky, n.d., 138.

⁷⁵ Tu je Batolov prigovorio Turskoj da vodi propagandu među Pomacima u Bugarskoj za iseljenje u Tursku. Grčka se nalazi u carinskom ratu s Bugarskom i svi pregovori do kraja 1933 godine nisu dali rezultata, uprkos Maksimosovih obećanja Mušanovu datim u Ženevi. Rumuniju je optužio da nije ni odgovorila na predloge koje je bugarska vlada podnela. Neuspех pregovora s Rumunijom je naročito stavljen na teret rumunskog poslanika u Sofiji Stojke, koga je Mušanov u prisustvu Cincar-Markovića optužio da svojim netačnim izveštajima kvari odnose.

Batolov je priznavao da bi pristupanje Bugarske Balkanskom sporazumu ili potpisivanje jednog multilateralnog pakta imalo politički i psihološki značaj, da bi pomoglo smirivanju i da će vlada to razmotriti, ali je podvlačio da je ipak glavni činilac uzajamno poverenje, kao što je postignuto s Jugoslavijom. On je dodao da bugarsko-jugoslovensko zблиženje bezrazložno izaziva nepoverenje u Bukureštu, Atini i Ankari, jer je Bugarska spremna za sporazum i s njima. Uzakivao je da je nova vlada dala dovoljan doprinos smirivanju time što je ograničila delatnost ilegalnih organizacija u Bugarskoj i na celoj svojoj teritoriji obnovila autoritet vlade. Posle razgovora s Arasom Batolov se žalio čehoslovačkom poslaniku Maksi na Arasovu netaktičnost, jer je ovaj još pre sastanka s Batolovim davao izjave za štampu o stavu članica Balkanskog sporazuma u pitanju pakta o nenapadanju s Bugarskom.⁷⁶

Batolov je govorio i engelskom poslaniku Bentinku da Bugarska može da zaključi samo bilateralne paktove o nenapadanju sa svakim susedom posebno. To bi moglo da bude istovremeno, tako da bi se moglo smatrati kao jedan multilateralan pakt. Prema ovoj izjavi Batolova, Aras je prepustio bugarskoj vladi da nađe formulu o definiciji agresora, pošto ne prihvata Londonsku konvenciju. Batolov je izjavio da se u tom pitanju potpuno prihvata Mužanovljev stav da ovu formulu treba da odredi Društvo naroda.

Batolov je takođe obavestio Bentinka da je grčka vlada odbila bilateralne pregovore o finansijskim i drugim pitanjima i kao preduslov je tražila da Bugarska najpre potpiše multilateralni pakt o nenapadanju sa svim susedima. On je izrazio strahovanje da će i Rumunija zauzeti isti stav jer dотле rumunska vlada nije odgovorila na bugarski memorandum od decembra 1933. godine u kome je predloženo sklapanje bilateralnih paktova o nenapadanju.⁷⁷

Povodom ovog izveštaja u Forin ofisu je sačinjeno više beležaka iz kojih se vidi britanski stav u pitanju pakta o nenapadanju između Bugarske i članica Balkanskog sporazuma. Kar je zabeležio da nije najvažnije da li su paktovi bilateralni ili multilateralni, već da li bi priznali status quo i deifnisali agresora na način koji bi sputao delatnost komitadžija.

Sardžent je, pak, smatrao da nije bitno ni da li pakt o nenapadanju sadrži formulu o definiciji agresora. On je ukazivao da Londonski pakt, a i nemačko-poljska izjava, iako su u stvari paktovi o nenapadanju, ne sadrže formulu o definiciji agresora. „Ali ministri inostranih poslova balkanskih zemalja su pod opsesijom ideje o definiciji napadača u tolikoj meri da izgleda da bi više voleli da osuđete sporazum s Bugarskom nego da popuste u ovoj tački“. On je zauzeo stanovište da nema razloga da britanska vlada daje netraženi savet ma kojoj balkanskoj zemlji, susedu Bugarske, jer one nisu raspoložene da slušaju i da bi za Veliku Britaniju bilo bolje da čuva svoju intervenciju za pitanja u kojima postoji njen direktni interes.⁷⁸

⁷⁶ Aras je zaista izjavio novinarima da su ministri inostranih poslova članica Balkanskog sporazuma u Ženevi u više navrata razmatrali odnose s Bugarskom i konstatovali da bi rado videli da ona u najskorije vreme pristupi Balkanskom sporazumu, odnosno da je kod svih članova daleko veća spremnost za prijem Bugarske u pakt nego ranije, „Nadamo se da ćemo uskoro imati Balkanski pakt pet država, a ne četiri. Očekujemo bugarski odgovor na dosadašnje predloge koje smo poslali Bugarskoj u zajedničkoj noti, posle prve sednice u Beogradu, a koje je posle ponovio g. Jevtić za vreme svoje posete Sofiji u ime svih potpisnika. Naš predlog je jasan: želimo iskreno i od svega srca da se Bugarska priključi Balkanskom paktu i time da prihvati sve odredbe Londonske konvencije o agresoru...“ Aras je dalje u izjavi novinarima stavio da znanja da su zemlje članice Balkanskog sporazuma spremne da s Bugarskom potpišu multilateralni pakt o nenapadanju, a nikako bilateralne paktove. (AMZV, Sofija, Maksin izveštaj, br. 35, Sofija, 13. VI 1934; Arasove izjave novinarima vid. *Zopa*, 10. VI 1934).

⁷⁷ PRO, FO 371, 1934, Political, General, fasc. 18378, R 3460/22/67, Bentikov telegram Nr. 41, Saving, Sofija, 16. VI 1934.

⁷⁸ PRO, isto, Beleške Kara i Sardženta od 20. i 21. VI 1934.

Jugoslovenska vlada je bila obazriva u svojim odnosima prema vlasti Kimona Georgijeva. Vrlo povodljivo je bilo primljeno rasturanje VMRO-a, ali je postojalo nepoverenje u unutrašnjepolitičku stabilnost vlade zbog nejedinstvenosti u vojski i suprotnosti koje su postojale između vlade i kralja Borisa, kao i zbog republikanskih tendencija kod nekih „zenara“. Pored toga, jugoslovenska vlada nije htela da naglim zaokretom k Bugarskoj ugrozi svoje odnose sa članicama Balkanskog sporazuma, naročito zbog toga što su u vreme devetnaestomajskog prevrata upravo bili u toku pregovori za vojne aranžmane, za koje je Jugoslavija bila najzainteresovanija. Pošto je postigla zaključenje vojnih sporazuma s Rumunijom i Turskom⁷⁹, kojima je bio ojačan njen položaj prema Italiji, i pošto se režim u Bugarskoj stabilizovao Jugoslavija je povela aktivniju politiku prema njoj. Realizovano je ranije predviđeno potpisivanje veterinarske konvencije i došlo je do učestanijih međusobnih poseta na raznim nivoima. Posle posete članova Odbora Jugoslovensko-bugarskog društva, jugoslovenska vlada je dozvolila Dimu Kazasovu da poseti Makedoniju. Prema izveštaju čehoslovačkog poslanika u Sofiji, Kazasov je kasnije izvestio kralja Borisa da je stanje u Makedoniji sasvim drukčije no što ga je VMRO prikazivala, odnosno da je mnogo povoljnije za Jugoslaviju no što se u Bugarskoj predstavljal.⁸⁰

Jugoslovenska opreznost i ispitivanje vernosti monarhističkom uređenju pripadnika novog režima stvorili su nezadovoljstvo u jednom delu vojnih kruškova na koje se vlada oslanjala, što je imalo za posledicu slabljenje njenih pozicija. Zato je ona želela da Jugoslavija učini neki gest kojim bi bio ojačan nje položaj. Takav gest je trebalo da bude poseta kralja Aleksandra Bugarskoj. To je, formalno, trebalo da bude vraćanje posete koju je Boris učinio Beogradu novembra 1933. godine, ali je u stvari predstavljal vrhunac dodatašnjeg trenda u jugoslovensko-bugarskom zблиženju. Prema obaveštenjima koja je dobio nemački otpravnik poslova u Beogradu Janson, bugarska vlada je uoči dolaska kralja Aleksandra, koga je pratio Jevtić, postavila sledeće zahête koje bi trebalo rešiti:

1. Otvaranje jugoslovensko-bugarske granice, jer je dotle jedina veza postojala samo železnicom kod Caribroda; puna sloboda kretanja dvovlasnika i slobodno prelaženje granice iz Bugarske prema Makedoniji.
2. Dozvoljavanje rasturanja bugarskih novina u Jugoslaviji.
3. Prekidanje svakog daljeg pomaganja bugarskih emigrantima u Jugoslaviji i prekidanje veza koje su neki jugoslovenski organi i krugovi održavali sa Bugarskim zemljoradničkim savezom (Stambolijski).
4. Amnestiranja „jugoslovenskih Makedonaca“ koji su poslednjih godina bili osuđeni.

5. Davanje školske autonomije makedonskoj manjini u Jugoslaviji.

Prema istom izvoru, s jugoslovenske strane su prihvaćeni uslovi od 1. do 3. Mogućnost amnestiranja osuđenih Makedonaca je odbijena uz motivaciju da je to čisto unutrašnje pitanje Jugoslavije i da zato ne može biti predmet razgovora s bugarskom vladom. Takođe je odbijena i mogućnost davanja manjinskih škola Makedoncima. O tome jugoslovenska vlada nije htela da se upušta u ma kakve razgovore, jer nije ni priznavala postojanje makedonske manjine.⁸¹

U vreme diskusija pre posete Aleksandra Sofiji beogradска *Pravda* je pisala da jugoslovensko-bugarsko zблиženje može da se ostvari samo pod uslovom da Bugarska prizna postojanje jugoslovenske nacionalnosti. Tim povo-

⁷⁹ Bistricki tvrdi da su Titulesku i Aras prihvatali vojne obaveze prema Jugoslaviji kako bi sprečili da ona zatraži kompenzaciju u sporazumu s Bugarskom. Bistricki, n.d., 141.)

⁸⁰ AMZV, Sofija, 1934, Maksin izveštaj, br. 52 od 22. zari 1934.

⁸¹ PA, Pol. II, Politische Beziehungen zwischen Bulgarien und Jugoslawien, Bd. 6, Jahsonov izveštaj AA-u, J. Nr. 2081/34, Po. 3, Bulg, Beograd, 28. IX 1934.

dom sofijski list *Closo* doneo je uvodnik u kome je izneo da nema primera u prošlosti da su neki narodi zbog zbijenja s drugim narodom poricali ili potvrđivali postojanje nekih nacija. List je pisao da u Jugoslaviji ne postoji nikakva jugoslovenska nacionalnost, već najmanje četiri nacije: Slovenci, Hrvati, Srbi i „makedonski Bugari”.⁸²

Iz ovog pisanja je bilo jasno da ni bugarski ni jugoslovenski buržoaski krugovi nisu izmenili svoje stavove prema makedonskom pitanju, bez čijeg rešenja nije moglo da dođe do stvarne saradnje između ove dve zemlje.

Aleksandrova poseta Bugarskoj izvršena je od 27. do 30. septembra 1934. godine.⁸³

Za vreme posete vođeni su razgovori između Aleksandra i Borisa, a istovremeno između Jevtića i Kimona Georgijeva i Batolova. Jevtić je posle ovih razgovora, održanih u Rilskom manastiru, izjavio Maksi i Stojki da je bilo govora o odnosima Bugarske s Balkanskim sporazumom, ali da su Bugari odbili da mu pristupe. Umesto toga oni su insistirali na potrebi prijateljske saradnje sa svakim od svojih suseda. Nije bilo govora ni o bilateralnim pakto-vima o nenapadanju. Zbog toga je jugoslovenska strana nastojala da dobije garantije da će Bugarska zadržati neutralnost u slučaju oružanog sukoba u jugoistočnoj Evropi. Prema izveštaju čehoslovačkog poslanika Makse, Bugari su dali tražena uveravanja da će u datom slučaju zadržati neutralnost.⁸⁴

Konkretni rezultati razgovora u Bugarskoj nisu bili veliki, ali su beogradski politički krugovi bili vrlo zadovoljni njima i celim prijemom koji je predređen kralju Aleksandru i njegovoj pratnji. To je ocenjeno kao važan psihološki efekat i znak spremnosti za produbljenje jugoslovensko-bugarskih odnosa.⁸⁵ Međutim, Janson je pisao da ne treba potcenjivati ni postignute sporazume u razgovorima ministara o kojima se govorilo u završenom kominikeu, jer iako se odnose na pitanja saobraćaja i na privredna pitanja u vezi s tim, oni imaju veliki značaj za Bugarsku spoljnu trgovinu i pokazuju pozitivan trend. On podseća da se, uostalom, prilikom planiranja posete nije ni računalo s pokretanjem i rešavanjem pitanja koja izlaze iz domena saobraćaja i privrede. Prema njemu, stav beogradskih zvaničnih krugova je bio da se u odnosima s Bugarskom ide postepeno, korak po korak i polako proširuje kompleks pitanja koja treba rešiti. To je morala biti politika na dugu stazu i zato nisu ni očekivani spektakularni rezultati.

U vezi s ovom posetom u beogradskim opozicionim krugovima je bilo mišljenja da je usvojena politika opasnja. Janson piše da mu je „jedan vodeći opozicioni političar“ izrazio bojazan da otvaranje granica s Bugarskom može omogućiti prodor bugarske propagande u Makedoniju, što bi se negativno odrazilo na konsolidovanje jugoslovenskog poseda nad njom. Janson je zaključio je ova opasnost od strane opozicionih krugova preuveličana, jer će s ju-

⁸² PA, Abt. II, Politische Beziehungen zwischen Bulgarien und Jugoslawien, Bd. 6, Izveštaj poslanstva u Sofiji AA-U ber. A 450, Sofija, 14. IX 1934.

⁸³ Ova poseta je isplanirana neposredno pre puta u Pariz. Nemački otpravnik poslova u Beogradu Janson pisao je da ovakvo datiranje posete Sofiji nije bilo slučajno, jer je Aleksandar time htio da pokaže Francuskoj koliko veliki značaj pridaje položaju Jugoslavije na Balkanu i sporazumu s pojedinim balkanskim zemljama, u ovom slučaju s Bugarskom. (PA, Pol. II, Polit. Bez, zw. Bulgarien und Jugoslawien, Bd. 6, Jansenov izveštaj AA-u, J. Nr. 2034/34, Po 27, Beograd, 21. IX 1934).

⁸⁴ Vid.: *Bysticky*, n.d., 143. — I londonski *Daily Mail* je 24. IX 1934. godine pisao da je cilj posete da se od Bugarske traži garantija o očuvanju neutralnosti u slučaju italijansko-jugoslovenskog rata. Cit. po DNB, Nr. 281, 24. IX 1934, Morgenblatt 2.

⁸⁵ Jevtić je, na primer, posle povratka u Beograd izjavio čehoslovačkom poslaniku da je vlada Kimona Georgijeva zaista imala nameru da sarađuje s Jugoslavijom. (AMZV, Beograd, ZB č. 56, od 3. X 1934.)

goslovenske strane sigurno biti preduzete sve mere da se ovakav uticaj onemoguci.⁸⁶

Kad je reč o nemačkoj diplomaciji, treba reći da je ona sa zadovoljstvom primila posetu kralja Aleksandra Sofiji i produbljenje jugoslovensko-bugarskih odnosa. Još ranije je Borisu i Mušanovu prilikom njihove posete Berlinu savetovano da rade u pravcu jugoslovensko-bugarskog zблиženja. To je tumačeno kao nemačka želja da se nadoknadi izgubljeno vreme, kada se Nemačka nije javljala kao aktivni faktor na Balkanu i da se potisne italijanski uticaj s ovog područja. Kad je Aleksandar došao u Sofiju, nemački poslanik fon Rimelin mu je sasvim otvoreno stavio da Nemačka ima prijateljsko držanje prema jugoslovensko-bugarskom zблиženju.⁸⁷

Rimelin je cenio da je jugoslovensko-bugarsko zблиženje rezultat želje kralja Aleksandra da se izvuče ispod francuskog uticaja i isto takve želje kralja Borisa da se suprotstavi italijanskoj dominaciji. Sem toga, on je napominjao da je ovo zблиženje ubrzano „opštom spoljnopoličkom nemoći velikih sila Antante i nevične politike italijanske diplomacije, koja često dolazi do izražaja.⁸⁸

Ubrzo posle posete Bugarskoj kralj Aleksandar je oputovao u Francusku radi razgovora s Lujom Bartuom, koji je insistirao na izmirenju Jugoslavije s Italijom radi njenog pridobijanja za saradnju u „Istočnom Lokarnu“ i u Podunavlju. Međutim, 9. oktobra 1934. godine na Aleksandara i Bartua je u Marselju izvršen atentat, u kome su obojica izgubili život.

Ubistvo kralja Aleksandra u Marselju dovelo je do privremene neizvesnosti na Balkanu. Rimelin je izveštavao da su bugarski politički krugovi vrlo ozbiljno primili vest o atentatu i to ne zbog sudbine politike jugoslovensko-bugarskog zблиženja, već zbog „diletantske politike prestiža“ koju Italija vodi na Balkanu. Postojalo je strahovanje, što mu je potvrđeno u Ministarstvu inostranih poslova, da Italija ne pokuša da iskoristi privremeno slabljenje položaja Jugoslavije za upotrebu sile u cilju rešenja „dalmatinskog pitanja“. Sto se tiče bugarske politike, Rimelin je verovao da se ona neće menjati.⁸⁹

Zaista, atentat na kralja Aleksandra nije uticao na jugoslovensko-bugarsko zблиženje. Između jugoslovenske i bugarske vlade razmenjeni su tim povodom telegrami u kojima je potvrđena obostrana spremnost za nastavljanje politike zблиžavanja.⁹⁰

Članice Balkanskog sporazuma su takođe manifestovale svoju solidarnost s Jugoslavijom. Povodom marseljskog atentata održana je 19. oktobra vanredna zajednička sednica predstavnika Male antante i Balkanskog sporazuma u Beogradu i objavljena je zajednička izjava, u kojoj je izražena spremnost ovih država da se odlučno suprotstave silama koje koriste teror za postizanje političkih ciljeva.⁹¹

Poseta kralja Aleksandra i Jevtića Bugarskoj i manifestacije jugoslovensko-bugarskog prijateljstva nisu dobro primljene u ostalim zemljama Balkanskog sporazuma. Turska štampa je bila vrlo uzdržljiva. List *Zaman* je pisao da bi se Turska radovala jugoslovensko-bugarskom zблиženju ako bi ono preko Jugoslavije vodilo Bugarsku u Balkanski sporazum, ali da to ne ometa

⁸⁶ PA, Pol. II, Polit. Bez. zw. Bulgarien und Jugoslawien, Bd. 6, Jansonov izveštaj AA-u, J. Nr. 2172/34, Po 3, Bul. Beograd, 9. X 1934.

⁸⁷ PA, Pol. II, Polit. Bez. zw. Bulgarien und Jugoslawien, Bd. 6., Rimelinov izveštaj AA-u, A br. 479/34, Sofija, 29. IX 1934.

⁸⁸ Isto.

⁸⁹ PA, Pol. II, Polit. Bez. zw. Bulgarien und Jugoslawien, Bd. 6, Rimelinov telegram AA-u br. 81, Sofija, 11. X 1934.

⁹⁰ Ž. Avramovski, *Balkanske zemlje i velike sile*, Beograd 1968, 26.

⁹¹ *Politika*, 20. X 1934.

Tursku da bude na oprezu. Nemački ambasador u Ankari Rozenberg pisao je da je to u stvari i zvaničan stav turske vlade.⁹²

U stvari, još od leta 1934. godine Turska je izražavala svoje nezadovoljstvo zbog nejednakog stava Bugarske prema susednim zemljama. Turska štampa je upozoravala da je Kimon Georgijev posle izvršenog prevrata izjavio da će makedonska, trakijska i dobrudžanska organizacija prestati da deluju i da će na celoj teritoriji Bugarske biti obezbeđena kontrola organa vlasti, ali da se kasnije to nije sprovelo u život, već su energične mere preduzete protiv VMRO-a, ali ne i protiv Trakijskog komiteta. Turski listovi su naročito citirali pisanje lista *Takur* od 16 avgusta: „Mi nećemo odustati od ove borbe sve dok ponovo ne osvojimo plodne ravnice Trakije i dok ne izademo na Sredozemno more.“⁹³

Ovo različito postupanje bugarske vlade prema susedima turska štampa je tumačila kao želju Bugarske da ostvari jednostrano zблиženje s Jugoslavijom i da je odvoji od ostalih članica Balkanskog sporazuma. Aras je 26. avgusta dao izjavu listu *L'Echo de Paris*, u kojoj je nastojao da ublaži utisak koji je ostavljalo pisanje turske štampe. Zato je na pitanje da li držanje Bugarske zaista ima za cilj da odvoji Jugoslaviju od ostalih potpisnika Balkanskog sporazuma odgovorio da su članice ovog sporazuma sjedinjene zajedničkim interesima i da zato zблиženje Bugarske s jednom od njih znači istovremeno zблиženje i s drugima.⁹⁴ Međutim, nemački ambasador Rozenberg je izveštavao da turska vlada, iako to javno ne priznaje, u bugarskom približavanju Jugoslaviji vidi ugrožavanje svojih balkanskih interesa.⁹⁵

Jugoslovensko-bugarsko zблиženje i put kralja Aleksandra u Sofiju naročito su izazivali zabrinutost u grčkim vladajućim krugovima koji su smatrali da jugoslovensko-bugarska saradnja može da se okrene protiv grčkih interesa. Zato je smrt kralja Aleksandra izazvala izvesno olakšanje u grčkim političkim i vojnim krugovima. Zvanična štampa je bila ispunjena izražavanjem saučešća prema Jugoslaviji i osudama terorističkih metoda. Od 17 dnevnih listova u Atini samo su organi KP Grčke i obnovljene Socijaldemokratske partije Grčke pisali da je Aleksandar sam kriv za svoju smrt, odnosno da uzroci za atentat leže u njegovoj diktaturi protiv Hrvata.⁹⁶ Čehoslovački otpravnik poslova u Atini dr Višek je pisao da je saučešće grčkih političkih faktora bilo s ljudske strane iskreno, ali da je stvarni efekat Aleksandrove smrti u Grčkoj drukčiji. On ističe da je Grčka s uznemirenjem pratila jugoslovensko-bugarsko zблиžavanje, pa je smrt kralja Aleksandra donela neku vrstu umirenja, jer je Aleksandar cenjen kao jedina jugoslovenska ličnost koja ima potreban autoritet za sprovođenje zблиženja s Bugarskom. Naročito je sa zadovoljstvom primljena činjenica da je atentator bio pripadnik VMRO-a, jer je ocenjeno da to može da bude uzrok za ometanje daljih napora za jugoslovensko-bugarsko zблиženje. Nestanak kralja Aleksandra je, prema Višeku, dobro primljen i u grčkim vojnim krugovima, jer je on imao punu kontrolu nad vojskom, pa se otuda očekivalo da će oslabiti uticaj vojnih krugova na jugoslovensku spoljnu politiku. Naime, postojalo je ubedljenje da želja za priključenjem Soluna Jugoslaviji potiče iz vojnih krugova, koji žele ovaj grad iz strateških razloga. Višek piše da mu je rumunski poslanik u Atini Langa Raš-

⁹² PA, Pol. II, Polit. Bez. zw. Bulgarien und Jugoslawien, Bd. 6, Rozenbergov izveštaj AA-u, A 1537/34, Tarabya, 22. IX 1934.

⁹³ DA-SIP, AP, 1934, Izveštaj poslanika u Ankari MIP-u, pov. br. 402, 30. VIII 1934.

⁹⁴ Isto i Mesečni izveštaj poslanstva za avgust 1934, Pov. br. 409, Ankara,

⁹⁵ PA, Pol. II, Polit. Bez. zw. Bulgarien und Jugoslawien, Bd. 6, Rozenbergov izveštaj AA-u, br. A 1537/34, Tarabya, 22. IX 1934.

⁹⁶ AMZV, Atina, 1934, Višekov izveštaj, br. 28 od 22. X 1934.

kanu, koji je u Atini bio od 1924. godine i dobro poznavao prilike, izjavio: „Smrt kralja Aleksandra je olakšanje za Grčku.”⁹⁷

Posle marsejanskog atentata održana je redovna sednica ministara inostranih poslova članica BS u Ankari od 30. oktobra do 2. novembra 1934; kako bi se pokazalo da atentat ni u kom slučaju nije oslabio saradnju članica BS i njihovu rešenost da nastave politiku očuvanja teritorijalnog status quoa.⁹⁸

U zvaničnom kominikeu, koji je objavljen posle sednice podvučeno je da su članice BS izrazile spremnost da se suprotstave ugrožavanju mira na Balkanu, a ako mir bude ugrožen u nekom drugom području, da koordiniraju svoju akciju s akcijama drugih faktora koji obezbeđuju mir i da ostanu gospodar situacije na Balkanu. Pored toga, izraženo je zadovoljstvo zbog stalnog napredovanja odnosa između članica BS s balkanskim zemljama nečlanicama i zauzet stav da treba nastaviti rešavanje svih spornih pitanja sa susednim balkanskim zemljama.⁹⁹

Nemački ambasador u Ankari je u vezi s poslednjim stavovima izveštavao da je time sankcionisana politika jugoslovensko-bugarskog zблиženja, iako to baš nije bilo po volji Turškoj, i da je takođe ohrabrena odgovarajuća težnja Grčke i Rumunije za sređivanje odnosa s Bugarskom.¹⁰⁰

Iako u kominikeu nije izričito pomenuta Bugarska, iz Tituleskuovih izjava posle sednice može se zaključiti da je pitanje odnosa s njom bilo pažljivo razmotreno. On je tvrdio Persi Loren (Percy Lorain) da su Bugari „nastojali da otude kralja Aleksandra od supotpisnika (Balkanskog sporazuma — Ž.A.) i da dovedu do faktičkog, ako ne i nominalnog neispunjavanja obaveza od strane Jugoslavije”, ali da je taj pokušaj pretrpeo potpun neuspeh, što je uticalo da u Sofiji počne zdravije da se razmišlja.¹⁰¹

Engleski ambasador u Ankari Persi Loren izveštavao je da su ministri inostranih poslova zemalja Balkanskog sporazuma u Ankari odbacili ideju o sklapanju bilateralnih paktova o nenapadanju s Bugarskom.¹⁰²

Posle povratka u Bukurešt Titulesku je izjavio Palereu da je u Ankari zastupao mišljenje da je najbolji put za zблиženje s Bugarskom ako joj se ponude sve prednosti koje pruža Balkanski sporazum, bez vršenja pritiska da mu se pridruži. On je zaključio da je Bugarska nemoćna da naškodi svojim susedima i da je zato velikodušna politika prema njoj jedino razumna.¹⁰³

⁹⁷ AMZV, Atina, 1934, Višekov izveštaj, br. 28 od 22. X 1934. Ova ocena načrto je važila za opozicione vinzelističke krugove.

⁹⁸ PRO, FO 371, fasc. 18387, R 6082/22/67, Izveštaj poslanika Palerea FO-u br. 371, Bukurešt, 27. X 1934 i PA, Abt. II, Generalia, Balkanpolitik im allgemeinen, Bd. 8, Rozenbergov izveštaj AA-u, br. 9 1771/34, Ankara, 3. XI 1934.

⁹⁹ Vid. Kominike u *Политици* od 3. XI 1934.

¹⁰⁰ PA, Abt. II, Generalia, Balkanpolitik im allgemeinen, Bd. 8, Rozenbergov izveštaj AA-u, br. A 1771/34, Ankara, 3. XI 1934.

¹⁰¹ Ovde treba reći da se Forin ofis nije slagao s ovom Tituleskuovom ocenom. Galop je 9. XI 1934. zabeležio da nema nikakvih dokaza da je Bugarska nastojala da odvoji Jugoslaviju od njenih partnera iz Balkanskog sporazuma. (PRO, FO 371, 1934, fasc. 18378, R 6232/22/67, Gallopova beleška od 9. XI 1934.)

¹⁰² PRO, FO 371, Southern, General, 1934, fasc. 18387, R 6269/22/67. Telegram Persi Lorena FO-u br. 57, Ankara, 8. XI 1934.

¹⁰³ PRO, FO 371, 1934, fasc. 18387, R 6296/22/67, Palereov izveštaj FO-u br. 395, Bukurešt, 8. XI 1934.

LA BULGARIE ET L'ENTENTE BALKANIQUE

Résumé

En fondant ses études sur les documents diplomatiques non publiés d'origine yougoslave, britannique et allemande, l'auteur étudie la position bulgare à l'égard de la conclusion du pacte de l'Entente balkanique, le 9 février 1934, et des spéculations que ce pacte a suscitées. L'auteur souligne que la Grèce, la Roumanie et la Turquie essaient d'éloigner les perspectives d'un rapprochement bilatéral entre la Yougoslavie et la Bulgarie, et plus encore les perspectives de leur unification, par crainte de „l'hégémonie slave”.

L'initiative pour la conclusion du pacte a été prise au printemps de 1933 par la Turquie, qui prévoyait d'abord la conclusion d'un pacte tripartite entre la Turquie, la Bulgarie et la Grèce. Le gouvernement bulgare, ayant refusé de conclure un pacte qui confirmerait les frontières existantes, au mois de septembre de la même année fut conclu un pacte bilatéral gréco-turc. La conclusion du pacte a été mal reçue à Sofia, qui s'achemina vers la politique du rapprochement avec la Yougoslavie. En même temps les gouvernements turc et roumain menèrent une action politique pour la conclusion d'un pacte balkanique quadrilatéral, qui laisserait de côté la Bulgarie. La Yougoslavie n'était pas favorable à cette combinaison, et elle insistait pour que la Bulgarie fût gagnée à se joindre au pacte. C'est dans cette intention que le roi Alexandre visita la Bulgarie, la Turquie et la Grèce, au mois d'octobre de 1933. Au mois de décembre eut lieu la visite du roi Boris et du président du conseil Moushanov à Belgrade. La Yougoslavie insistait que la Bulgarie offrit elle-même une formule acceptable pour sa participation au pacte. La Bulgarie ne voulait pas se joindre au pacte qui garantirait les frontières existantes et prévoirait leur défense commune. En échange, elle offrait de conclure une série de pactes bilatéraux sur la non-belligérance, ce que l'on considérait comme insuffisant. Craignant la conclusion d'un pacte bulgaro-Yougoslave, qui désinteresserait la Yougoslavie pour un pacte multilatéral dans les Balkans, les gouvernements roumain et grec favorisaient la conclusion à plus bref délai, d'un pacte laissant de côté la Bulgarie. La Yougoslavie a du accepter la conclusion de ce pacte, pour ne pas aliéner la Grèce et la Turquie, et annuler les pactes bilatéraux, qui étaient en vigueur avec ces pays. Elle réussit seulement à laisser la porte ouverte pour une future participation de la Bulgarie au pacte. Le pacte quadrilatéral fut conclu le 9 février 1934.

Dès le début, le pacte entra dans des difficultés, par suite la déclaration du gouvernement grec, que le pacte ne l'oblige pas à l'aide mutuelle, au

cas d'une attaque de l'Italie contre un pays membre. Cela a été mal reçu à Belgrade, ce dont la Bulgarie se prévalut pour confirmer sa volonté de rapprochement avec la Yougoslavie. Pour ne pas abandonner la Bulgarie à l'Italie, le gouvernement turc a soutenu les efforts yougoslaves pour entretenir de bonnes relations avec la Bulgarie, et pour gagner ce pays à participer ultérieurement au pacte, ce qui permit la suite des pourparlers sur la conclusion des pactes bilatéraux de la Bulgarie avec les pays membres du pacte. Jeftić visita Sofia au mois de mai, ce qui déclencha des manifestations de solidarité greco-turque. La situation changea, à la suite du coup de force du 19 mai 1934 en Bulgarie, qui amena au pouvoir le gouvernement de Kimon Georgiev, favorable à la coopération avec la France et la Yougoslavie. Dans sa déclaration de programme, le gouvernement a manifesté publiquement sa volonté de rapprochement avec la Yougoslavie, ce dont il offrit bientôt des preuves palpables, en supprimant l'organisation VMRO. Toutes ces circonstances permirent aux relations bulgaro-yougoslaves de suivre une ligne ascendante au cours de l'année 1934. Cependant, l'avènement du gouvernement de Georgiev n'a pas changé l'attitude bulgare à l'égard de l'Entente balkanique. Ce gouvernement continua à refuser la reconnaissance des frontières existantes, ainsi que sa participation au pacte, offrant des pactes bilatéraux sur la non-belligérance, ce que les pays signataires du pacte ne voulaient pas accepter. Cependant, ils décidèrent de ne pas exercer une pression contre la Bulgarie, tout en lui présentant les avantages qu'elle tirerait du pacte, et en lui laissant de décider d'elle même sur sa participation. La chute du gouvernement de Georgiev, au mois de janvier de 1935 mit fin aux espoirs d'amener la Bulgarie à se joindre à l'Entente balkanique.

Dr Veselin Đuretić

JUGOSLOVENSKA IZBJEGLIČKA VLADA I PITANJE BUGARSKE
1941—1944

(U sjenci britanskih vizija balkanske budućnosti)

U određivanju politike jugoslovenske kraljevske vlade prema Bugarskoj kao profašističkoj i u odnosu na Jugoslaviju okupatorskoj zemlji bitno su uticala tri faktora:

Prvi je britanski faktor, čije je gostoprimstvo vlada uživala i pod čijim je okriljem trasirala i razvijala svoju međunarodnu aktivnost.

Drugi je grčki faktor, predstavljen na nivou isto tako kraljevske i izbjegličke vlade, koja je sve vrijeme ne samo isticala stari saveznički okvir odnosa nego ga je novim, u ratu rođenim idejama, osvježavala i proširivala.

Treći je sovjetski (ruski) faktor, koji je uticao na odnose i britanske i jugoslovenske i grčke vlade.

Britanski faktor u početku svoje pokroviteljstvo ne izražava napadno; martovski prevrat u Beogradu bio je moralni kapital od kojega je jugoslovenski Ministarski savjet dugo živio i kojim se u svakoj prilici poštapano. U ovo vrijeme britanska vlada prihvata sve zahtjeve Simovićeve vlade. Na to su je nagonili i drugi razlozi pragmatične prirode: funkcioner Forin ofisa Nikols (Nickols) svoj respekt je zasnivao na ubeđenju da ova vlada uživa „podršku svih pravih Jugoslovena”, da je jugoslovenska vojska u aprilskom ratu dala od sebe sve što je mogla dati, da je ova vlada svoje trgovачke brodove stavila na raspolaganje Saveznika, da u Sjevernoj Americi postoji veliki rezervoar jugoslovenske ljudske snage.¹ Nikols je, očigledno, imao u vidu neke buduće velike strategijske planove s ovim „rezervurom” ljudi. To je bilo doba kada su takvi planovi bili uobičajeni predmeti razgovora u međunarodnim kontaktima vlade.

Specifični britanski odnos prema jugoslovenskoj i grčkoj vladi uslovljavavio je neke njihove spoljnopolitičke akcije, posebno na Balkanu. Svi obziri prema bugarskom režimu nestali su u vihoru aprilskog rata; London je poslije toga bio zainteresovan samo za neke ljude iz redova lijevog krila Zemljoradničke stranke i Velečviljevog Vojnog saveza, s kojima je SOE bio u vezi. Otuda i napor oko prebacivanja zemljoradničkog lidera G. M. Dimitrova.²

¹ Public Record Office, Foreign Office, London 371/30243 R 5035/1195/92 Nickols: Minute, 2. V 1941 (dalje: PRO, FO), 371/30243/ R 5035/1195/92).

² E. Barker, *Britanska politika na Balkanu u II svjetskom ratu*, Zagreb 1976, 203.

Analizirajući odnos jugoslovenske vlade prema Bugarskoj posebno ćemo razmotriti sledeća pitanja iz okvira ove relacije:

1. aktivnost jugoslovenske vlade na upoznavanju Saveznika s karakterom i posljedicama bugarske agresije uz nastojanje da ovi i formalno objave rat ovoj zemlji;

2. jugoslovenska vlada i položaj Bugarske u projektima o federacijama i konfederacijama na Balkanu, odnosno položaj Bugarske u svjetlosti tzv. ruske opasnosti".

Pitanje Bugarske ne postavlja se kao ravnopravna bilateralna relacija, nego kao odnos prema određenom ratnom problemu. Prvi dio ovog rada pokazaće neke nezavisne poglede jugoslovenske vlade na karakter kvisilinštva ove zemlje, na njenu prošlost, sadašnjost i budućnost. Drugi će se baviti Bugarskom kao faktorom specifičnih međusavezničkih odnosa, koji su politiku jugoslovenske vlade uslovjavali mnogim opštim obzirima, pa se i njen odnos prema balkanskom susjedu najviše izražavao u dijalogu s funkcionerima Forin ofisa.

Aktivnost jugoslovenske vlade na upoznavanju Saveznika s posljedicama bugarske agresije. Zahtjev za objavu rata Bugarskoj

Britansko deklarisanje u prilog obnove nezavisnosti i teritorijalnog integriteta Jugoslavije (23. aprila i 11. juna 1941.) značilo je osudu kompletног stanja nastalog poslije aprilske ratne katastrofe. Na udaru je, naravno, bila i bugarska okupacija jugoslovenskih teritorija. Simovićeva vlada je iskoristila već prvo prisustvo na jednom međunarodnom skupu u Londonu (12. juna 1941.) da pokrene pitanje Bugarske u formi zahtjeva da se u īmače uopštenoj rezoluciji o poslijeratnom svijetu eksplicitno pomene bugarska agresija.³ Zahtjevi za osudom uzurpatora kasnije će se sve više množiti.

Još dok je Simović bio na putu za London njegov poslanik kod britanske vlade Subotić tražio je da Forin ofis još jednom na najvišem nivou javno osudi Bugarsku i Italiju, naročito „način“ na koji su one okupirale jugoslovensku teritoriju. Ža londonske zvaničnike tada ni ovo nije bilo jednostavno pitanje, pa je problem upućen na šire razmatranje.⁴ Nisu toliko bili u pitanju obziri prema jednoj balkanskoj zemlji koliko šire īimplikacije koje rađaju svi odnosi na ovom osjetljivom području. Podsekretar u Forin ofisu Sardžent (Orme Sargent), svoju neodlučnost je motivisao tvrđenjem da aktiva u jugoslovenskom bilansu „nije tako impresivna“ da bi ovaj zahtjev trebalo odmah prihvati. Po njemu je prave povhale trebalo rezervisati za grčku vojsku. On zaključuje: „Sa sumnjom se pitam da li postoji kakva svrha osude Bugarske u ovoj prilici“.⁵ Stalni sekretar u Forin ofisu Kadogan (Alexander Cadogan) nije bio za to da se osuda odlaže, a to je bio stav Antoni Idna (Anthony Eden).⁶

Dilema da li objaviti rat Bugarskoj ili ne bila je naročito aktuelna poslije odluke jugoslovenske i grčke vlade da javno proglose ratno stanje. Počinju da je razmatraju i vojni stručnjaci, koje je posebno zbunjivala jedna opasna pretpostavka: Šta će biti ako se bugarski brodovi odnosno njemački pod bugarskom zastavom prokradu kroz Moreuze?! Admiralitet ipak zaključuje da od objave rata „u ovom trenutku“ ne bi imalo nikakve praktične koristi i zato treba čekati dalji razvoj događaja! Funkcioner

³ Arhiv Jugoslavije, Beograd (dalje: AJ), 103—116—431.

⁴ PRO, FO, 371/30243, R 5035/1195/92.

⁵ Isto.

⁶ Isto.

Forin ofisa Nikols rezomujući u tom smislu, zapitao se: ako Jugoslavija i Grčka objave rat svome susjedu, neće li za nas biti veoma teško da izbjegnemo isti postupak? Teško je, međutim, objaviti rat Bugarskoj, a ne i Rumuniji, koja jeisto toliko kriva za pomoć Njemačkoj u njenom napredovanju prema jugoistoku, — mislio je on. Njegovu suzdržanost izazivala je pretpostavka da u Rumuniji i Bugarskoj postoji određeno probritansko raspoloženje koje bi objava rata mogla rasplinuti. Uzimao je u obzir i šire okolnosti, posebno gledanja Turske i Rusije na ovaj problem. Nije bio siguran da će Turska biti indiferentna zbog mogućih komplikacija na njenoj granici, pa je bolje ne stvarati „nove neprijateljske države“. Moglo se samo nagadati i o sovjetskoj reakciji: neće li objava rata Bugarskoj i Rumuniji uvući još dvije zemlje u tabor njenih „stvarnih“ neprijatelja?, pitao se on.⁷ Bilo je to doba kada se kod sovjetskog saveznštva mnogo očekivalo.

Sardžent je, osvrćući se na ovu Nikolsovou opreznost, sagledavao problem iz drugog ugla polazeći od ratne logike: Bugarska je napala Grčku u vrijeme kada su tamo bile naše trupe, a to je dovoljan razlog da (joj objavimo rat! On bi, međutim, želio da Jugoslavija i Grčka me domesu istovremeno odluku o objavi rata, jer bi to Britaniju obavezalo da svoj stav solidarnosti prema dvjema saveznicama odmah izrazi.⁸

Nagađanje o komplikacijama koje bi izazvalo eventualno objavljivanje rata Bugarskoj učinilo je da je jugoslovenska vlada odugovlačila s donošenjem odluke sve do kraja 1941. godine.⁹ Odluka je uslijedila onda kada su pozicije raznih ratujućih snaga na Balkanu bile jasno materijalizovane. Sofijski režim je bio postao sinonim pravog kvizlinštva. Jugoslovenska vlada je i sama to iskusila u više uzaludnih pokušaja da pronađe zaštitnika svojih interesa poslije prekida diplomatskih odnosa.¹⁰

Zapadni su saveznici, međutim, još izvjesno vrijeme zadržali svoj blagomakloni stav polazeći od pretpostavke da su male zemlje silom specifičnih okolnosti bile uvučene u osovinu Rim—Berlin—Tokio. Otuda i njihova podrška politički malo reprezentativnoj bugarskoj emigraciji. U Sjedinjenim Američkim Državama je aktivnost bio razvio bugarski poslanik Naumov, koristeći razne povode da napadne politiku bivših jugoslovenskih režima prema njegovoj zemlji.¹¹ Ipak je do stupanja Sjedinjenih Država u rat odnosno do prekida diplomatskih odnosa s Bugarskom, javnu propagandu ove zemlje prema Sofiji karakterisala umjerenost. U jednoj emisiji Bostonskog radija za inostranstvo pominjan je čak i „otpor bugarskog kralja njemačkim zahtjevima“, što jeまいlo na veliko nezadovoljstvo u redovima grčke i jugoslovenske emigracije. Stejt departmant je bio prisiljen da interveniše: u memorandumu od 25. novembra upozorio je na sljedeću činjenicu: „Mora se znati da je jugoslovenski narod prihvatio borbu za slobodu i demokratiju u potpunosti svjestan fakta da će ga bugarska vlada i narod napasti uprkos ugovoru o međusobnom prijateljstvu dviju zemalja“. Konstatuje se da je i predsjednik Sjedinjenih Država osudio akciju bugarske vlade kao „neisprovociranu agresiju“. Američka vlada se plašila da bilo kakva podrška „ovakvoj prevrtljivoj vladi, od koje se ne može očekivati neka promjena“, može samo kod bugarskog naroda stvoriti uvjerenje da su „običaji njegovih vlada da zabada nož u leđa“ umosni, što, s druge strane, može dekuražirati jugoslovenski narod da nastavi sadašnju borbu protiv neprijatelja.

To je bilo vrijeme kada je oio taj otpor stavljen na konto Draže Mihailovića.

⁷ Isto.

⁸ PRO, FO, 371/29729, R 5633/89/7.

⁹ PRO, FO 371/29729/, R 9605/89/7.

¹⁰ AJ, 103—55—262.

¹¹ Isto.

Američka vlada dalje preporučuje da se u radio-emisijama sve više govori o teškim posljedicama koje Bugarsku očekuju poslije poraza Osvinje. Pri tome ne treba uzimati u obzir fakat da ova zemlja još nije bila u ratnom stanju sa SSSR-om, budući da to nije znak njenog prijateljstva nego odsustvo njemačke želje za tim.¹²

Poslije prekida diplomatskih odnosa američki stav je zaoštren. U martu 1942. godine uslijedila je odluka da se vladama Mađarske, Rumunije i Bugarske upute oštре note s upozorenjem da će im biti objavljen rat ukoliko upute vojsku na istočni front i produže vojnu saradnju s Njemačkom.¹³ O SSSR-u se tada govorilo kao o spasonosnom, ali ugroženom savezniku, kome treba pružiti svaku moguću pomoć.

U Velikoj Britaniji bugarske političke izbjeglice predstavljali su lideri Zemljoradničke stranke Georgi M. Dimitrov i Kosta Todorov. Bio je aktivan i bivši pošlanik Nikola Momčilov, u kojega jugoslovenska vlada u početku nije imala povjerenje, smatrajući ga prikrivenim simpatizerom sofijskog režima. S druge strane, i zemljoradnički predstavnici za nju nisu bili dovoljno reprezentativni. Zato ona svim silama nastoji da ubijedi Čerčilovu vladu da je glavni cilj svih bugarskih emigrantskih političara da olakšaju posljedice koje treba da snosi njihova zemlja poslije rata. Tek kasnije, u vrijeme pojave disharmoničnih tonova u savezničkim odnosima prema Balkanu, odnos prema ovim ljudima se mijenja, jer se počinju tražiti bilo kakva uporišta u Bugarskoj.¹⁴

Jugoslovenska vlada nije od SSSR-a izričito tražila da objavi rat Bugarskoj, ali je više puta tražila uvjерavanja da će ona biti primjerno kažnjena. Ninčić je u avgustu 1941. ubjedivao ambasadora u Londonu Ivana Majskog da „mi ne tražimo uništenje ili komadanje Bugarske, ali želimo da se stvari tako udese da Bugarsku prođe volja da opet sarađuje s napadačima i Njemačkom protiv nas“. On je vidio rješenje jugoslovensko-bugarskog problema u okviru „balkanskog bloka“. Zadovoljila ga je izjava Majskog da njegova zemlja želi obnovu Jugoslavije u mjenim predratnim granicama, jer su njom odbacivane sve nove, okupacijom nastale, konstrukcije, pa i bugarske u Makedoniji i južnoj Srbiji.¹⁵

Da bi što više potkrijepila svoje gledište o potrebi kažnjavanja Bugarske, jugoslovenska vlada u 1941. i 1942. godini sabira mnoge činjenice o karakteru bugarske okupacije i prezentira ih svome engleskom domaćinu u širem, istočnokršćanskom retrospektivnom kontekstu. Dobijala ih je preko raznih obavještajnih kanala i putem diplomatskih predstavništva. Izvještaji iz prvih mjeseci rata su štuni i neprecizni; poslije bugarske okupacije dijelova srpskohrvatske teritorije oni postaju obitumniji, puni vijesti o teškom okupacionom režimu. Sadrže i podatke koji taj režim sagledavaju u komparativnom aspektu, ocenjujući da je on mnogo blaži od onoga iz perioda prvog svjetskog rata. Ambasador u Ankari Šumenković prenio je u novembru kazivanje turskog ministra inostranih poslova Saradžoglua da Bugarima u Makedoniji posebno smetaju autonomističke ideje.¹⁶ O Makedoniji je govorio i izveštaj generalnog konzula u Cirkulu od januara 1942. godine, u kome se kaže da otpor okupacionim vlastima postaje sve žešći, posebno njihovoj politici nasilne kolonizacije.¹⁷ U ovo vrijeme je i poslanik Jurišić javio iz Berna da u Bugarskoj raste antimnjemačko i prorusko raspoloženje.¹⁸ Januarska

¹² Isto.

¹³ AJ, 103—62—282.

¹⁴ AJ, 103—55—262. Britanci su pokušali da uspostave vezu preko Draže Mihailovića, ali im to nije pošlo za rukom.

¹⁵ AJ, 103—61—281.

¹⁶ AJ, 103—5—53.

¹⁷ AJ, 103—55—262.

¹⁸ Isto.

Šumenkovićeva informacija da je Njemačka zatražila da bugarska vojska okupira istočne i južne dijelove Srbije izazvala je posebnu zabrinutost.¹⁹ Vijesti koje je poslamik Smiljanić dobio u Kairu od bivšeg američkog ambasadora Erla bile su dosta optimistične, ali i simptomatične. Ovaj čovjek je pominjao široki otpor bugarskoj vojsci, naročito u Skoplju. Simptomatično je bilo to da je on imao dosta pohvala i za kralja Borisa, koji ga je bio primio i obdario neposredno pred dolazak. Ambasador je povjerovao kraljevom ubjedivanju da su Nijemci prisili Bugare da okupiraju srpska područja, iako se njihove pretенze ograničavaju na Dobrudžu i izlazak na Egejsko more. Erlu je očigledno slijaj kraljevskih poklona onemogućio da vidi dvostruku igru u bugarskoj politici.²⁰ Interesantne podatke sabrao je iz čehoslovačkih izvora vladin funkcioner Vilder. Oni su potvrđivali vijest o njemačkom pritisku na Sofiju da se i sama angažuje radi ugušenja „četničkog pokreta“ u Srbiji, te da je raspoloženje naroda „odlučno rusofilsko“. U duhu je politike približavanja balkanskih naroda, na čemu su inače čehoslovačka i poljska vlast stalno radile, podatak da bugarski čuvaci komunikacije često odbijaju da se bore sa srpskim četnicima, odnosno da ovi zarobljene bugarske vojnike najčešće puštaju na slobodu.²¹

U aprilu 1942. godine posebno interesovanje izazvao je telegram Draže Mihailovića u kome je omislio da namjerava da iskoristi neraspoloženje Bugara prema Nijemcima, u kom cilju očekuje pomoć od izbjeglih zamljoradničkih lidera Dimitrova i Todorova.²²

Informacija iz Moskve koju je poslao Šimić da se u sovjetskoj štampi pojavljuju napadi na Bugare zbog njihovog angažovanja u borbi protiv jugoslovenskih ustaničkih prihvaćena je kao jasno opredjeljenje Kremlja u prilog politike kažnjavanja Bugarske.²³

Elementi solidarnosti koje sadrže sve ove informacije u funkciji su tada široko zasnovanih projekata i kombinacija o zajedništvu balkanskih naroda, koje je nezamislivo bez Bugarske. Tome je posebno služila politika „preskakanja“ stvarnosti; sve više se govorilo o Bugarskoj bez Borisa i odnarođene buržoazije. Britanski projekt o balkanskoj konfederaciji s Bugarskom bio je strategijsko opredjeljenje Londona. Krajem 1942. godine ova orientacija dobija i određeni vojno-politički smisao; trebalo je naći uporišta i tamo gdje ona nisu postojala. U novembru 1942. godine nije bio uspio pokušaj da se preko Draže Mihailovića uspostavi veza sa zemljoradničkim i zvenarskim vođstvom. Mihailovićeva sugestija da Dimitrov preko Radio-Londona pozove Bugare u pokret Levskog nije urodila plodom.²⁴ Britanska vlast će biti prinuđena da zatraži usluge NOP-a u Makedoniji radi uspostavljanja ove veze, ali do toga je došlo mnogo kasnije.²⁵

Bugarska emigracija okupljena u Komitetu slobodnih Bugara stimulisala je i britansku orijentaciju na traženje uporišta i želje jugoslovenske vlade za približavanjem. U 1942. godini jugoslovenske i grčke kritike i bugarske emigrantske samokritike naizmenično se smenjuju. Prvi pokazuju bugarsku nepouzdanost i verolomstvo kao istorijsku konstantu. Grčki krugovi pokreću i teritorijalna pitanja; jugoslovenski krugovi o tome ređe govore uglavnom govore o eventualnim ispravkama granice. Ambasador u Vašingtonu Konstantin Fotić govorio je pred Savjetom za međunarodne odnose (Council of Foreign Relations) da je njegova zemlja još 1919. godine tražila od Bugarske samo dva sreza s oko 30 000 stanovnika i to iz strategijskih razloga, da bi na kraju izrazio uvjerenje da su okupacione granice

¹⁹ Isto.

²⁰ Isto.

²¹ Isto.

²² Isto.

²³ Isto.

²⁴ Isto.

²⁵ E. Barker, nd., 203—204.

samo privremene.²⁶ Najpotpuniji prikaz verolomstva dao je vladin saradnik P. Ivanković povodom godišnjice 27. marta. Suština tog prikaza je u sljedećem: Još prije pristupanja Trojnom paktu (februara 1941) kralj Boris je u vrijeme novembarske posjete Hitleru (1940) prihvatio sve zahtjeve diktatora, što mu nije smetalo da sve do početka rata na Balkanu ističe svoju prvrženost Zapadu. Cjelokupna propaganda bila je prezasićena neograničenim revanšističkim zahtjevima u odnosu na susjede. Njemačka je tretirana kao „prirodni“ saveznik. Sa žaljenjem se konstatuje da je za zvaničnu Sofiju „neminovno potrebno zbližavanje naše Kraljevine i Bugarske na osnovi balkanske solidarnosti, koje nameće i zajedničko poreklo oba naroda i geopolitički položaj obeju država kao i pravilno shvaćeni interesi i jednog i drugog naroda...“ — „bila (je) samo jedna prolazna taktika i svesna obmana isključivo radi dobijanja u vremenu“. Kaže se da je u ovom ratu Boris preuzeo Hitlerovu taktiku pokretanja teritorijalnih pitanja: prvo je isticao pretenzije na Dobrudžu, zatim na Jegej; prema Jugoslaviji ti zahtjevi su otvoreno izraženi tek poslije njemačkih pobjeda u zapadnoj Evropi. Tada se veličanje njemačkog oružja isprepliće s revanšističkim megalomanstvom. Bugarska štampa oduševljeno pozdravlja pristupanje Trojnom paktu i ulazak njemačkih trupa; kada je to uradila i Cvetkovićeva vlada, njenog zluradosti nije bilo kraja. Beogradski 27. mart zvaničnu Sofiju je šokirao; divljenje mnogih prijatelja bilo je prigušeno ogorčenjem pronjemačkih slugana. Zvanično raspoloženje najbolje je izrazila činjenica da nikо iz bugarskog poslanstva u Beogradu nije upisao svoje ime u knjigu povodom stupanja na presto mladog jugoslovenskog kralja.

Ovaj ilustrativni prikaz najnovije bugarske političke istorije održavao je mišljenje svih članova jugoslovenske vlade. Mora biti da je samo pan-slavistički raspoloženi Gavrilović bio najzadovoljniji sljedećom porukom solidarnosti, koju on sadrži, a koja je dата kroz kazivanje jednog očigledno i klasno i nacionalno primjerno omijentisanog Bugarina: „Mi Bugari, koji smo kao narod radljivi, štedljivi i hrabri, možemo služiti kao školski primjer kako se jedan narod da rđavo vodići, pa i zavesti od strane nedostojnoga vladara i rđave inteligenциje“.²⁷

Ovakva samokritična isповijest obilježavala je političku logiku cjelokupne bugarske emigracije. Za sva zla bio je krv jedan čovjek ili u najgorem slučaju šaćica njih! Bilo je u takvom rezonovanju dosta istine, ali problem ne leži samo u određenom čovjeku, makar on bio i diktatorski vladar, nego prije svega u okolnostima koje su tu samovolju činile mogućom; zloupotrebe i manipulacije su konstanta istorije svih nekonstituisanih društava. Specifične okolnosti nacionalnog osamostaljenja Bugarske onemogućavale su normalno društveno konstituisanje, dovodeći do miješanja klasičnih i nacionalnih interesa. Ovaj narod je, kao i neki drugi balkanski narodi, dugo bio predmet manipulacija nametnutih mu vladara i siuganske nacionalne buržoazije. Bio je upućen da u protivrječnim društvenim grčevima popunjava istorijsku „prazninu“ koju je stvorilo odsustvo perioda masovnog oružanog bunta, perioda koji je trebalo radikalno da raščisti sa stanim strukturama i odnosima da izvrši ponarođenje politike. Živjeći u sjenci činjenice o nezavršenoj nacionalnoj revoluciji, on je stalno nacionalistički iritiran od sopstvene buržoazije i upućivan na teritorijalni revisionizam po svaku cijenu. Zato je snaga iluzija, zabluda i predsuda često dolazila u sukob s nacionalnim i životnim racionalizmom. Ovakvo ponašanje u određenoj mjeri bilo je uzrokovan i nacionalističkim izazovima susjednih buržoazija.

²⁶ AJ, 103—66—290, K. Fotić M. Ninčiću 26. IX 1941 (Yugoslav Peace Aims).

²⁷ Isto, P. Ivanković, 27 mart u Sofiji.

Nedovoljna društvena i nacionalna nekonstituisanost bila je odlika ne samo bugarskog naroda nego i drugih balkanskih naroda. Ona se posebno izražavala u brzom „nepripremljenom“ sudaru s talasom, „evropizacije“ koji ulazi na širom otvorena vrata.

Jugoslovensko-grčki pakt o Balkanskoj uniji od 15. januara 1942. pokrenuo je nove ideje u okviru diskusija o poslijeratnom uređenju Evrope i Balkana u njoj. Tada i odnos prema Bugarskoj počinje da dobija novu dimenziju; zahtjevi za kažnjavanjem agresora se i dalje pojavljuju, ali su na periferiji jednog novog idejnog talasa koji budućnost svijeta, i posebno Balkana, počinje sagledavati u svjetlosti tekuće, idejno-politički razuđene ratne stvarnosti.

Jugoslovenska vlada i pitanje položaja Bugarske u projektima o federacijama i konfederacijama na Balkanu. Bugarska i tzv „bauk panslavizma“

Izgleda da je londonska dolonika najviše pogodovala mašti mnogobrojnih izbjeglih evropskih zvaničnika. Ono što u miru i na vlasti mislu ni sanjali ili što su gotovi bili prepustili istoriji utopističkih vizija, sada su počeli tretirati kao aktuelnu stvarnost. Ranije im očigledno svjetlost vladajuće pozornice nije dozvoljavala bilo kakvo izdizanje iznad prakticističkog političkog realizma, dok je dalekosežni državni interes sve više ustupao mjesto nacionalističkom pragmatizmu.

Motivi ovakvog okretanja svijetu projekcija bili su vrlo različiti: za shvatjanja ratom preokupiranih zapadnih saveznika ovo je bio gotovo jedini izlaz iz stanja rascjepkanosti i protivrečnosti Evrope, stanja koje je bilo glavni uzročnik brzog prodora fašizma; za izbjegle zvaničnike i nezvanične pokorenih zemalja motivi su i želja za rekonstrukcijama koje bi omogućile kolektivnu bezbjednost i dokaz odanosti zapadnim saveznicima ali i određene nacionalno-revanštičke pretenzije.

Jugoslovenska izbjeglička vlada vrlo rano je ušla u ove diskusije. Izgleda da su na nju posebno uticala dva stimulanska — panslavistički, koji je dolazio iz Moskve, i razni britanski koncepti o federacijama i konfederacijama u Evropi. Bugarska je bila u centru svih kombinacija o Balkanu. Zato je nemoguće izdvajati odnos vlade kralja Petra prema njoj od opštih ratnih odnosa koji se oko nje vrlo izrazito manifestuju, posebno onih koje sije zvanični London.

Panslavistički stimulans iz Moskve posebno je bio zanio tamošnjeg jugoslovenskog poslanika Milana Gavrilovića poslije njegovog razgovora sa J. V. Staljinom 5. i 6. aprila 1941. godine povodom potpisivanja Sovjetsko-jugoslovenskog ugovora o prijateljstvu i uzajamnoj saradnji. Sovjetski vođa mu je tom prilikom rekao: „Ja, iako nisam Rus, veliki sam ruski patriot. Narod koji je dao tolike velike ljude, narod koje je dao Lenjina, veliki je narod. Budućnost leži u savezu svih slovenskih naroda...“ Gavrilović je shvatio „da je ideja slovenske uzajamnosti i solidarnosti postala jedna od poluga sovjetske spoljne politike.“ To je jugoslovenskom predstavniku, očigledno, bilo drago. Zato on, obraćajući se potencijalnim kritičarima koji Staljinove riječi mogu shvatiti kao privremenu sovjetsku taktiku čiji je krajnji cilj „boljševizacija svih slovenskih naroda“, ističe da je „svaka vlada slobodna da vodi politiku koju hoće“, ali da će „pobijediti ona koja je sposobna da svoje ideje privede u dijela“, a ne ona „koja nema nikakvu ideju“. On svojoj vlasti sugerira isti onakav realizam koji karakteriše političke odnose zapadnih (buržoaskih) saveznika prema socijalističkom SSSR-u.²⁸

²⁸ Diplomatski arhiv Saveznog sekretarijata za inostrane poslove DA-SIP Fond Izbjegličke vlade u Londonu (IV), f. 6., MIP, str. pov. 5681, 4 VIII 41.

Uskoro je iz Moskve došao i drugi impuls, a povod mu je bila obnova diplomatskih odnosa s Jugoslavijom, Čehoslovačkom i Poljskom. Sovjetske novine bile su pune izvještaja o borbi svih slovenskih naroda protiv okupatora. Gavrilović je ovaj talas do tog stepena bio preplavio da je od svoje vlade tražio da odmah organizuje široku diskusiju o slovenskoj uzajamnosti. Uzakao je na u to vrijeme sklopljeni poljsko-čehoslovački sporazum kao na jedan od puteva za likvidaciju „pojedinačnih sporova i tešnjih vezivanja između slovenskih naroda“. I nastavio: „Likvidirati i naći rešenje još i spora između Jugoslavije i Bugarske i likvidirati spor između Rusije i Poljske, značilo bi već ukloniti velike teškoće, raščistiti teren, ali samo to u pogledu praktičnog rešenja slovenske solidarnosti.“

Stješnjen između dviјe pretpostavke: da Poljska nikada neće prihvati vođstvo Rusije među Slovenima, te da će Englezi ponovo aktivirati svoj stari alarm protiv „bauka panslavizma“, Gavrilović predlaže novi put: „solidan i stalni sporazum između organizovanih Slovena i Velike Britanije koji bi predstavljao prirodnu branu protiv germanizma“.²⁹ Ova kombinacija bila je namijenjena zabrinutim Englezima.

Kombinacije globalnog karaktera omogućavaju jugoslovenskom poslaniku da situira sopstveni predlog o regulisanju odnosa s Bugarskom. Na to ga je, kako sam kaže, podstakao i jedan razgovor u Ankari (na povratku iz Maskve) s poljskim ambasadorom Sokoljuickim i ministrom Pominskim, koji su tom prilikom istakli da nova „čehoslovačko-poljska zajednica želi da održava najtešnje odnose s integralnom Jugoslavijom (s Bugarskom)“. Sagovornici su prihvatali Gavrilovićev predlog da se dviјe zajednice suvozemno povežu preko „Baserkrobata“, putem železničke veze Varšava—Trst, čime bi Mađari konačno bili odvojeni od Nijemaca i upućeni prema Slovenima. Gavrilović je istupio protiv starog sistema dvostranih političkih i vojnih saveza s ograničenim ciljevima, kakvi su bili Mala antanta i Balkanski sporazum, koji nisu mogli izdržati veća iskušenja. Za jugoslovensku vladu je najvažnije, istakao je, „definitivno rešiti pitanje bugarskog naroda“. Nije imao dileme ni u pogledu načina rješenja tog pitanja: „Ovo se pitanje ovim ratom mora definitivno rešiti ulaskom bugarskog naroda u Jugoslaviju, jer će se inače žalosna prošlost opet vratiti. Ni pred kakvim teškoćama mi ovde ne smemo zastati. Potrebno je još sada naći poštenu bazu i praktično rešenje, jer su svi uslovi u osnovi ipak tu“.³⁰ Njemu ne smetaju ni moguće teškoće koje bi realizacija ovog projekta mogla izazvati u odnosima s Grcima, Rumunima i Turcima, jer smatra da su one inferiorne u odnosu na čimjenicu da je ovaj rat donio veliko iskustvo „to jest da se male države teško mogu održati, da treba stvoriti veće državne zajednice koje mogu živeti, praktično funkcionišati...“

Ponesen ovom idejom, autor projekta predložio je da se svi modaliteti svestrano razmotre zajedno sa Saveznicima i odmah nađe rješenje: „...odmah objaviti, u glavnom, u osnovnim linijama nasuprot njemačkom novom redu, kao saveznički novi red, koji bi Evropu podijelio na manji broj velikih državnih zajednica“. Da bi otklonio moguća podozrenja neslovenskih susjeda, predlaže stvaranje Balkanske federacije, u kojoj bi postojali specifični odnosi između Srba i Bugara: „...ne bih želeo da se zahtevi Jugoslavije svedu samo na prirodnno proširenje njenih granica, nego i da se izbegnu uzroci koji su stalno dovodili do sukoba između rodjene braće kao što su Srbi i Bugari, i između malih balkanskih naroda, a u isti mah da se stvari jedna velika balkanska zajednica, koja bi se mogla snažno odupreti svakoj invaziji nebalkanskih susednih sila. Potrebno je jednom zauvek izbeći ovo pojedinačno slamanje balkanskih država, kao što se to neminovno

²⁹ Isto.

³⁰ Isto.

moralo desiti u ovome ratu, jer se iz prošlog svetskog rata ničemu nismo naučili, ni mi, ni Bugari, ni Grci, ni Turci, ni Rumuni, pa, ako hoćete, ni Madari".

Tako je razmišljao Gavrilović: s puno blagonaklonosti prema Bugarima, pun roditeljskog praštanja. Slovenstvo je njegova osnovna preokupacija, Slovenstvo građanskih i malograđanskih krugova, a ne revolucionara. Dođuše, on je ubijedjen da njegov projekt „ne isključuje osnovnu socijalnu ideju g. Staljina".³¹

Novi stimulans došao je sa Sveslovenskog radio-mitinga, koji je bio organizovan u Moskvi, s ciljem upućivanja poziva slovenskim narodima na opštenarodni otpor okupatoru.³² Gavrilović je tražio od Simovića konkretna rješenja, koja se, po njemu, mogu donijeti tamo „gde se nalaze odgovorne vlade". On je za račun bez krčmara.

Gavrilovićeva čudna mješavina pannslavizma, balkanizma, evropizma i anglofilstva dugo nije silazila s londonske političke pozornice. Pokrenuta su bila pitanja koja su izazvala nova idejna prestrojavama.

Upravo ono čime je jugoslovenski poslanički želio da ugodi Staljinu razbijesnilo je Momčila Ninčića, ministra inostranih poslova jugoslovenske vlade. Britancima je odranije bila poznata netrpeljivost ova dva čovjeka; sada su dobili mogućnost da njihove političke dosijee dokraja popune. Ninčić je već na marginama prvog moskovskog dopisa izrazio svoju punu nesuglasnost: „Ne slažem se s tim da se sve slovenske države na konferenciji mira pojave potpuno solidarno usvajajući uzajamne zahteve i praveći od njih jedan blok.... Na putu stoje mnogi nagomilani istorijski problemi. On posebno ističe poljske i čehoslovačke teškoće. I Gavrilovićev stav o pitanju Bgarske za njega je potpuno stran: „... Ne slažem se s tim da ovim ratom treba da se reši pitanje ulaska Bugarske u Jugoslaviju, a najmanje da se tu ne sme zastati mi pred kakvom teškoćom. Za srpski narod predstavlja bi veliku opasnost da se nađe u istoj državi s Bugarima posle ovoga rata. Nikakvih garancija nećemo imati da su se oni odrekli svojih aspiracija na Makedoniju i Srbiju istočno od Morave. Oni se tih aspiracija u sadašnjim prilikama nikad neće odreći." Ninčić je ubijedjen da će Bugari odbaciti sve takve obaveze kad se poslije rata nađu svježi oči u oči sa ratom iznurenim Srbima. Za jugoslovenskog ministra je jedino prihvatljiva ideja o „velikoj balkanskoj zajednici u koju bi ušle sve balkanske države, računajući Rumuniju i Tursku". Ali on nije vidio mogućnost da se to u datim okolnostima raspravi sem, možda, s grčkom vladom (koja je uskoro trebalo da stigne u London); Tursku, misli on, ovo može samo „teorijski interesovati", dok Rumunija i Bugarska nemaju reprezentativnih predstavnika s kojima bi se mogli voditi takvi razgovori.³³

Dvojici sagovornika očigledno je bila zajdnička samo zabrinutost za sudbinu Srpskog. Ali dok je ona kod prvog motiva radi pronalaska radikalnog rešenja na široj slovenskoj osnovi, s ciljem izlaska iz čorsokaka novije istorije, kod drugog je podsticaj na oprez u cilju onemogućavanja novih iskušenja. Ninčićeva balkanska zajednica je okvir za smirivanje Bugara, Gavrilovićeva je u svrsi sveslovenskog odnosno južnoslovenskog jedinstva.

Ninčićev stav uticao je na cijelokupnu aktivnost vladine politike na ovom planu. Osnovne poente: odnos prema ideji o slovenskoj uzajamnosti i pitanje balkanskog ujedinjenja nijesu se mijenjale sve do neslavnog kraja kraljevske vlade.

Simovićev kabinet bio je sav u znaku ovih državnopravnih konstrukcija. Pri tome se naslanjao na kraljevu deklaraciju o balkanskoj zajednici,

³¹ Isto.

³² AJ, 103—61—281. (Šifrovani telegram iz Moskve upućen 12. avgusta 41.).

³³ DA-SIP, IV, f. 6, str. pov. 5681.

koja je bila inspirisana britanskim konceptom. Britanski stav došao je do izražaja i u osnovi Ninčićevog rezonovanja povodom Gavrilovićevih intervencija, a najbolje je sumiran u instrukciji za jugoslovenskog poslanika u Moskvi. Srž ove instrukcije je analiza odnosa između pansionizma i tekućeg političkog realizma. Drugom faktoru podređeni su svi ostali procesi i pojave, pa se i slovenska akcija Moskve posmatra kao „jedno sredstvo u teškoj borbi koju Rusija ima da izdrži”. Istiće se uvjerenje da slovenska uzajamnost nije iskreno opredjeljenje sovjetske vlade zbog toga što je nemoguće voditi slovensku politiku u zemlji sa 150 neslovenskih nacija. Vlada se slaže s Gavrilovićem da je sveslovenska ideja „tradicionalno simpatična u širokim slojevima našeg naroda”, ali tvrdi da je ona „danasm, na žalost, još utopistička”. Upozorava ga na „dvojnu igru Moskve”: „... oni priznaju Jugoslaviju i smatraju da je čisto unutrašnja stvar Jugoslavije kako će ona urediti svoja unutrašnja pitanja ukoliko ona postoje, dok oni u širokoj političkoj akciji sa Sveslovenskog kongresa u Moskvi i u propagandi na samom našem terenu otežavaju i prejudiciraju ta rešenja na našu štetu”. Simovićev kabinet i te kako uzima u obzir stavove svojih britanskih domaćina, koji se ne bune „protiv platoske izjave solidarnosti, ali bi s nepoverenjem gledali na sistematsku akciju sa angažovanjem odgovarajućih činilaca”.

Polazeći od potrebe i posebno od „zahteva naših saveznika za širim zajednicama”, vlada prihvata balkansku zajednicu kao realniji put. Ona, kao i Gavrilović, vidi značaj uključenja Bugarske, ali je za postepeniji i oprezniji rad: „Ta zajednica omogućuje naše bliže vezivanje s Bugarskom, postupno, stvarno, fundirano kroz evoluciju prijateljstva i raspoloženja koja danas nisu.” Teški i komplikovani unutrašnji problemi Jugoslavije pominju se kao jedan od razloga koji diktiraju ovu postepenosnost; misli se da bi se ti odnosi još više zaoštreni „rešavajućim glasom Bugara u društvu”. Drugi razlog je opšte prirode: „... ujedinjeni s Bugarima, nećemo biti u stanju privoleti ostale balkanske narode za ovu zajednicu”. Ovaj, po mišljenju vlade, racionalni program ne isključuje budući idealni program, naime da Jugoslavija i Bugarska čine jednu jedinicu u balkanskoj zajednici.³⁴

Zahtjeva zapadnih saveznika za širim državnim organizmima bili su presudni u formiraju svih izbjegličkih krugova o ovom problemu. Bili su oni dovoljno široki da podstaknu svačiju maštu. U jednoj diskusiji od novembra 1941. neki funkcioneri Forin ofisa vidjeli su rješenje u „bloku sjever-jug” pod pokroviteljstvom triju velikih savezničkih sila. Ovaj blok bi činile dviće grupe zemalja: u prvi bi ušle Poljska, Čehoslovačka, Austrija i Mađarska, a u drugu Jugoslavija, Albanija, Grčka, Bugarska, Rumunija i možda Turska.³⁵ Drugi-balkanski blok imao je prioritetno mjesto; Sardžent se u razgovoru s Ninčićem izjasnio za konfederativni oblik objedinjavanja.³⁶

Instrukcija za Gavrilovića u potpunosti se zasnivala na citiranom britanskom stavu. Njeno razgraničenje „realnog” od „utopističkog” to najbolje potvrđuje. Ona shvata smisao pansionističkog stimulansa koji dolaze iz Moskve, uviđa njihov ratni pragmatizam, uviđa klasnu suštinu sovjetskih nacionalnih i internacionalnih odnosa, dok se, s druge strane, opredjeljuje za jedan neetnički koncept zajedništva (balkanski), koji je još više utopističan i moralno manje stimulativan za podsticanje otpora okupatoru; ona ne vidi prioritetni smisao slovenskog činioča kao protivteže nacističkom rascizmu, koji ga je izazivao. Njeno rezonovanje na marginama jugoslovensko-bugarskih, posebno srpsko-bugarskih odnosa, jeste tradicionalistič-

³⁴ AJ 103—61—281.

³⁵ PRO, FO, 371/29015, W 13829/5766/49.

³⁶ PRO, FO, 371/29783, R 16130 od 20. novembra 1941.

ko. Realno je bilo njeno saznanje da su sve ove kombinacije nemoguće bez unutrašnjeg konsolidovanja sopstvene zemlje.

Jugoslovenska vlada se opredijeliла na korak koji je jedino i mogla preduzeti — na sklapanje paktu o balkanskoj umiji s grčkom kraljevskom vladom (15. januara 1942).

* * *

Koalicija s grčkom vladom dosta je uticala na evoluciju stavova jugoslovenske vlade prema pitaju Bugarske. Pakt je i koncipiran kao specifična okosnica jednog novog oblika idejnog prestrojavanja, kao protivteža „prijetčećem“ panslavizmu u sovjetskom ruhu.

Reagovanja na pakt su različita: Poljska emigracija ga veže za širi koncept svoje „istočnjevropske federacije“ od Litvanije do Balkana, posmatrajući ga kao dio velike brane za zaštitu „od zapada i istoka“³⁷ Reagovanja balkanskih izbjegličkih grupa bila su odobravajuća; iako iz različitih uglova, njegov značaj se određuje u svjetlosti prvih velikih sovjetskih ratnih uspjeha; jedne tii uspjesi ushićuju, druge plaše. Zadovoljstvo paktom naročito je izražavala bugarska građanska emigracija, ali na način koji se grčkoj i jugoslovenskoj vlasti nije mogao dopasti zbog suviše slovenstva i rusofilstva! Komitet slobodnih Bugara je već 27. januara pozdravio pakt i izrazio spremnost da mu i Bugarska pristupi.

Jugoslovensku vlastu nije obradovao članak Koste Todorova *Slobodni Bugari i balkanska unija*, koji se pojavio u aprilskom broju mjesечne revije *Zapadnoslovenski pokret* (koja je štampana na poljskom i češkom jeziku). Autor je dao preimucštvo postepenom, evolutivnom putu organizovanja umije, „sem ako događaji sami ne odrede revolucionarni put“. On je za prethodno ujedinjenje Južnih Slovena, poslije čega bi se brzo pristupilo formiranju balkanske umije. Jugoslovensko-grčki sporazum prihvata kao svršenu činjenicu, ali ne s mnogo oduševljenja: „Ne sumnjajmo, istina, da će narodi sutra prihvatiši ideje tog sporazuma, ali ipak verujemo da po završenom ratu spontano ujedanjenje Jugoslavije i Bugarske iima da postane centar balkanske zajednice“.³⁸ Očigledan je uticaj onog istog izvora koji je nadahnjivao i Gavrilovića.

Ni Grcima se nisu svidale ove bugarske inicijative; ocjenjivali su ih kao snishodljivo udvaranje Saveznicima radi umanjivanja odgovornosti koju je Bugarska trebala da snosi. Premjer Cudenos tražio je da dvije vlade zauzmu zajednički stav o ovome i da upoznaju Saveznike.³⁹ Bio je zadovoljan Ničićevim odgovorima da se radi o nerepresentativnim ljudima, s kojima se neće praviti nikakvi aranžmani. Grčka vlast se plašila da joj ovi ljudi ne pokvare račune poslije završetka rata. Pri tome je polazila i od „anglosaksonskog mentaliteta“ i „anglosaksonskih interesa“; plašila se da ovi „lako mogu biti spontano skolni oprštanju prema Nemcima, Italijanicima, Mađarima i Bugarima“.⁴⁰

I konfederativne kombinacije navedenog bugarskog Komiteta nisu u potpunosti na liniji grčko-jugoslovenskog paktu. Polazeci od čehoslovačko-poljskog sporazuma o umiji, Komitet prihvata ideju o srednjoevropskoj konfederaciji (koju identifikuju s „blokom Zapadnih Slovena“), dok Rumunima određuje mjesto spone Zapadnih Slovena s balkanskom konfederacijom. Treća etapa bila je ujedinjenje Evrope. Pošto su tako bezbolno „riješili“

³⁷ Война и рабочий класс Но. 4/1943.

³⁸ AJ, 103—54—260, 21. I 1942.

³⁹ DA-SIP, IV f. 6. MIP, pov. br. 538, 28. oktobar 1942

⁴⁰ AJ, 103—56—267, 27. oktobar 1942.

problem Rumunije (jer im nije više smetao stari spor zbog Dobrudže), „Slobodni Bugari” ističu ideju koja treba da popuni preostalu prazninu u Srednjoj Evropi — projekt o posebnoj njemačkoj konfederaciji, koju bi činile Austrija, Bavarska i rajske pokrajine. Pitanje Madarske trebalo je da bude riješeno tek poslije potpunog uništenja feudalizma u ovoj zemlji.

Dok su gornje ideje uglavnom bile na liniji razmišljanja britanske, jugoslovenske i grčke vlade, ono što slijedi ovim vladama se nikako nije moglo dopasti. Radilo se o posebnom odnosu ovih ljudi bez domovine prema Sovjetskoj Rusiji: „Za bugarski narod svaka kombinacija uperena direktno ili indirektno protiv Rusije bila bi neprihvatljiva. To bi bilo protivno svim našim osjećanjima i tradicijama”, kaže se u članku. Autor misli da „britanski odnosi kulturne, političke i ekonomiske saradnje” odgovaraju ne samo Bugarima nego i interesima naroda koji bi činili balkansku i srednjevropsku zajednicu. Pri tome se polazi od pretpostavke da Rusija nema nikakvih teritorijalnih pretencija prema državama ovog područja. Komitet Slobodnih Bugara na kraju traži i tjesne odnose sa zemljama zapadne Evrope, naročito ekonomске.⁴¹

Vijesti koje su istizale iz Ankare pokazivale su da je turska štampa jugoslovensko-grčkom činu posvećivala veliku pažnju. I zvanični organi su pozdravljali ovaj korak izražavajući spremnosti da ga slijede kad za to dođe vrijeme. Turska je željela da vidi i Bugarsku uključenu u balkansku zajednicu.⁴²

Pisanje bugarske štampe bilo je potpuno neprijateljsko „Utro” je podsjećao čitaoce na stare srpske nacionalističke koncepcije Slobodana Jovanovića, jednog od autora pakta, napadao englesku politiku i isticao njemačke zasluge u ostvarenju „nacionalnih idealja”.⁴³

Reagovanje britanske štampe bilo je uglavnom na liniji zvaničnog stava vlade, ali su se tu i tamo iz pera emigrantskih autora pojavljivali napisи koji su od njega odudarali.⁴⁴ Uglavnom Britanski odnos prema Bugarskoj najpotpunitije je izražen u članku Siton-Vatsona (R. W. Seton-Watson) *Novi pangermanizam*. Za pisca je jugoslovensko-grčki pakt prvi korak k balkanskoj konfederaciji, u koju treba da uđe i Bugarska, „bez koje se ne može uspostaviti poredek na Balkanskom poluostrvu”. Ali za to su potrebni sljedeći uslovi: „solidna jemstva protiv novog uboda nožem u leđa”, „izgon njenog njemačkog kralja i uspostavljanje prave demokratije na agrarnoj osnovi”. Siton-Vatson se opredeljuje za Bugarsku kao „ravnopravnu federalativnu jedinicu Jugoslavije unutar šire konfederacije, što bi značilo kraj bratoubilačkom ratu u Makedoniji”. On, na kraju, smatra da bi Bugarska i u ovom slučaju bila orijentisana prema Moskvi.⁴⁵ Ovaj veoma uticajni britanski naučni i javni radnik prihvatio je, dakle, Gavrilovićevu varijantu ujedinjenja.

U svim ovim prvim reagovanjima na jugoslovensko-grčki pakt provlači se jedan elemenat koji je rađao opštu zabrinutost emigrantskih krugova: pitanje Bugarske prestaje biti problem opredjeljenja za njeno kažnjavanje ili protiv njega, a postaje izazivač straha zbog moguće sovjetske „penetracije” na Balkan preko nje.

⁴¹ AJ, 103—55—262. Zapadnoslovenski pokret, 13. april 1942.

⁴² E. Esmerr, *Balkanska federacija „Ulus“* od 19. januara 1942; H. Sadak, *Sporazum između Grčke i Jugoslavije, „Akšam“* od 17. I 1942; Z. Sartel, *Kakav oblik žele demokratije da dadu Balkanu „Tan“* od 17. januara 1942 (AJ 103—54—260)

⁴³ Isto.

⁴⁴ PRO, FO, 371/33443, R 6810/12/92.

⁴⁵ AJ, 103—55—262 (Time and Tide)

* * *

Kada je postalo jasno da se više ne radi o mjestu Bugarske nego o mjestu Rusije na Balkanu, svi londonski krugovi bili su uznemireni. Britanska vlada u početku kao da i nije bila mnogo zainteresovana očigledno zbog loše ratne situacije. Sem toga Idnov razgovor sa Staljinom u decembru 1941. godine nije nagovještavao posebnu sovjetsku zainteresovanost za Balkan.⁴⁶ U prvoj polovini 1942. godine, poslije velikih sovjetskih pobjeda, i zvanični London sve više počinje razmatrati razne modalitete nastupajućeg „ruskog faktora”, ali bez ikakvog dramatiziranja. Tada i Bugarska postepeno ulazi u centar raznih vladinih kombinacija s pomenu-tim izbjegličkim krugovima, traži se njeno mjesto u sistemu kolektivne bezbjednosti. Za razliku od emigrantskih političara, naročito poljskih, koji su pominjali opasnost i sa zapada i s istoka, Čerčilov kabinet je bio oprezen, saveznički uzdrživ. Prve britanske projekcije uzimaju u obzir samo njemački faktor i traže odbranu od njega. One, osim toga, pridaju veliki značaj ekonomsko-socijalnoj strukturi, kao faktoru objektivne mogućnosti ili nemogućnosti zajedničkog života budućih regionalnih formacija. U jednoj analizi Forin ofisa iz decembra 1941. godine („Sugerisana konfederacija država koje se nalaze između Njemačke i Italije, s jedne, i Rusije i Turske, s druge strane”), već na početku su istaknuti britanski princip i motiv: modernom svijetu za sigurnost jedne zemlje strategijski i ekonomski faktori su mnogo značajniji od etničkih. Konfederacija, nasuprot savezima kao što su bili Mala antanta i Balkanski sporazum, omogućava rješavanje problema individualnih nacionalizama, omogućava koncentraciju ekonom-skog i ljudske snage i povećava sigurnost. Saopštavajući da je britanska vlada već upoznala vlade malih pokorenih zemalja sa svojim stavom, dodaje se da bi „bilo poželjno da se i sovjetska vlada upozna s ovom idejom”. Za London u ovo vrijeme idealna organizacija poslijeratne Evrope nezamisliva je bez blagoslova SAD, SSSR-a i Velike Britanije; razmišljanja su se, dakle, kretala u okviru novijeg, savremenijeg metoda dominiranja velikih. Sa stanovišta aktuelne vojno-političke situacije ovakva gledanja predstavljala su svojevrstan utopizam, dok su, ako se posmatraju iz ugla idejno-političkih pretpostavki i strukture savezničkih odnosa, ona bila izraz „političke alhemije”. Bile su to konstrukcije bez temelja.

U britanskom projektu uzimaju se u obzir razne mogućnosti ustrojstva konfederacije:

- a) uspostavljanje sistema kolektivnog suvereniteta, uz zadržavanje stare koncepcije o nacionalnom suverenitetu;
- b) polazeći od činjenice da postojeće države nisu jedinstvene, s izuzetkom Grčke, ostavlja se mogućnost da neke od njih uđu u konfederaciju na nivou svojih užih cjelina (za Jugoslaviju se predviđaju tri jedinice: Srbija, Hrvatska i Slovenija);
- c) nije nužno da političke i ekonomiske granice budu identične. Neke od balkanskih jedinica mogле bi ući u „poljsko-centralnoevropsku konfederaciju” (Rumunija, Transilvanija, Hrvatska i Slovenija);
- d) idealna soluciјa bila bi konfederacija od Baltika do Mediterana, ali do nje će se doći tek preko poljsko-centralnoevropske i balkanske konfederacije.

⁴⁶ Po Čerčilovom kazivanju Staljin je tom prilikom predložio „da se od Bugarske eventualno stvori nezavisna država”, čak i da se izvrše teritorijalne korekcije u korist Turske. V. Čerčil, *Drugi svetski rat, Velika alijansa IV*, Beograd 1953, 578.

Forin ofis se plašio da bi njegove planove o Balkanu mogla pokvariti „obnovljena panslavistička ideja”, „kojoj nagnju određeni ljudi u Jugoslaviji i Bugarskoj”.⁴⁷

Pitanje balkanske konfederacije sagledavano je i iz ugla ekonomsko-socijalnih mogućnosti. U maju 1942. godine Fabian International Bureau organizovao je široku diskusiju u kojoj su učestvovali najistaknutiji poznavaci seljačkog pokreta u centralnoj Evropi. Njihove ocjene sadrže više sociologiziranja nego politiziranja, pa se kreću po periferiji aktuelne situacije. Oni smatraju da seljaštvo treba da igra važnu ulogu u politici ovih zemalja, dok inteligencija i radnička klasa, u većini seljačkog portfekla, treba da bude tijesno povezana s njim. Misli se da je kooperativni pokret najbolji oblik razvijanja tržišta i najbolji način da se sprječi dalja eksploatacija seljaštva; zatim, da poljoprivredni i industrijski razvitak teku planski i pod kontrolom države, te da se organizuje planska razmjena dobara između seljačkih i industrijskih zemalja. U ovom smislu se dosta razmišljalo na raznim međunarodnim, u prvom redu tredunionističkim konferencijama. Ovakvi reformistički impulsi će s približavanjem kraja rata sve više rastući, uporedo s narastanjem revolucionarnih pokreta u raznim okupiranim državama.

Fabijansko društvo daje podršku jugoslovensko-bugarskoj i poljsko-če-hoslovačkoj federaciji. Pri tom su mu glavni argumenti: „slovensko bratstvo”, bojazan od njemačke i italijanske penetracije, te slične socijalne i ekonomske pretpostavke. „Velika Jugoslavija trebalo bi da bude federalna država, koja bi dala Bugarima isti položaj kao i Srbima, Hrvatima i Slovincima”, misle fabijanci. Smatraju da bi ovako ustrojena federacija riješila makedonsko pitanje i odstranila potrebu Bugarske za direktnim izlaskom na Jegejsko more, jer bi joj bila stavljena na raspolažanje jugoslovenska slobodna zona u Solunu. Ne vidi se druga alternativa u ovoj šemi osim podjele Bugarske među susjedima ili egzistencija jedne male Bugarske, koja stvarno ne bi bila nezavisna”.⁴⁸

Ideja Fabijanskog društva razmatrala su sva odjeljinja Forin ofisa (Centralno, Južno i Sjeverno), a njihov zajednički stav Idn je 17. maja 1942. godine sumirao u posebnoj komunikaciji. Britanski ministar je zadovoljan što Fabijansko društvo prihvata vladinu ideju o federacijama u jugoistočnoj i centralnoj Evropi, iako vidi velike političke teškoće na putu njihove realizacije, u prvom redu odsustvo reprezentativnih predstavnika iz Rumunije Mađarske i Bugarske. Idnu smetu to što su autori bili orijentisani samo na zadovoljenje američkih i britanskih želja, a ne i sovjetskih, što nisu uzimali u obzir dogovor o saradnji ovih triju zemalja na planu unapređenja malih zemalja.⁴⁹

Saveznička korektnost i obazrivost u odnosima prema SSSR-u bile su istaknuta dimenzija britanske politike. Sredinom 1942. godine na to su uticale teške, sudbonosne borbe na istočnom frontu.

Siroki britanski koncept kolektivne bezbjednosti u Evropi usmjeravao je svu jugoslovensku aktivnost na ovom planu. U prvim kontaktima vladinih predstavnika s britanskim organima na dnevnom redu bilo je približavanje s Grčkom, koje je tretirano kao nukleus za objedinjavanje svih balkanskih država. Ali i pitanje Bugarske sve više ulazi u žigu opštег interesovanja. Nije više mogao da ga zaobilazi ni Ninčić, za koga je ono u početku bilo drugorazredno. Zato je britanskog poslanika kod jugoslovenske vlade Rendela (George Rendel) iznenadila Ninčićeva gipkost u tretiranju bugarskog problema; Ninčić je vidio mogućnost za uključenje

⁴⁷ PRO, FO, 371/29783, R 10487/113/67.

⁴⁸ PRO, FO, 371/32426, W 6931/27/49 (Eastern and Central European Group).

⁴⁹ Isto. Idnovo pismo Parkeru.

i ove zemlje u balkansku zajednicu, pošto se ona prethodno osloboodi postosteće dinastije. Očigledno ga je bio inspirisao prethodni razgovor sa zemljoradničkim liderom dr Kostom Todorovim, jednim od onih ljudi koje je isti Ninčić ranije smatrao malo reprezentativnim, „više revolucionarima nego političarima”.⁵⁰

U razgovorima s grčkom vladom bugarski problem pojavljivao se u više varijanata. Obje strane su brzo došle do saglasnosti da ovaj njihov susjed treba da bude uključen u balkansku konfederaciju, s tim što će biti „nužne određene teritorijalne ispravke” u korist Grčke i Jugoslavije.⁵¹ Za razliku od jugoslovenskih predstavnika, za koje teritorijalna pitanja nisu bila primarna, pa su ih i ostavljali za rješavanje poslije rata, grčki predstavnici su otvoreno isticali granična pitanja, nanočito poslije informacija o teškom bugarskom okupacionom režimu. Jugoslovenskom poslaniku u Londonu ministri Simopoulos i Mihailopoulos podvukli su zajednički interes dviju zemalja da „Bugarska bude umanjena i kažnjena” i sugerisali da se zeuzme zajednički stav o teritorijalnim pitanjima. Smatrali su da Bugarsku tek poslije kažnjavanja treba primiti u balkansku uniju.⁵² Poslanik Dijamandopoulos nije bio za njeno teritorijalno umanjenje, ali je zahtijevao njeno „razoružanje i onesposobljavanje da se novo arbitarno naoruža”, te povlačenje pravilnih strategijskih granica.⁵³ Predsjednik grčke vlade Cuderros smatrao je da se ona „ubuduće ima definitivno učiniti bezopasnom”.⁵⁴ Bugarski problem bio je predmet razgovora na sastanku Jovanovića i Cuderosa održanom 26. novembra 1942. godine, ali on se više odnosio na strategijski značaj ovog pitanja.⁵⁵

Krajem 1942. godine o Bugarskoj se razmišlja u svjetlosti globalne vojno-političke situacije, koja starom „bauku panslavizma” daje aktuelni vojno-politički smisao. Izbjegličke krugova počinje hvatati strah od „ruske opasnosti”.

* * *

„Bauk panslavizma” posmatra se kao opšti okvir „ruske penetracije” na Balkan, a Bugarska kao njegova glavna oklopnica. U početku ovu brižu brinu emigranti. Njihov napor da je podijele s Britancima tek kasnije će urodit plodom. Spona među njima bio je nesumljivo dalekovodni Rendel.

Ninčić je još novembra 1941. godine rekao britanskom poslaniku kod jugoslovenske vlade da stare panslavističke tendencije zagovaraju ideju o ujedinjenju Jugoslavije i Bugarske. Pod svježim uticajima nacionalističkih preganjanja u vlasti, on je posebno bio apostofirao Hrvate kao nosioce ove ideje. Kad je međutim, Rendel ovu ideju povezao s potencijalnom „ruskom opasnošću”, stvar je ozbiljno shvatio. Ninčić je smatrao da bi jugoslovensko-bugarsko ujedinjenje bilo fatalno za balkansko ujedinjenje, odnosno da bi Jugoslaviju posvadalo sa svim susjedima, jer bi oni u ovom činu vidjeli opasnost za sopstvene interese. Ovo upozorenje došlo je poslije citiranih Gavrilovićevih komunikacija i vladine instrukcije i neposredno prije poslanikovog povratka iz Moskve. Zato je jugoslovenski ministar inostranih poslova ukazao posebno na opasnost koju sa sobom nosi Gavri-

⁵⁰ PRO, FO, 371/29783, R 19189/113/67 (15. X 41).

⁵¹ PRO, FO, 371/29783, R 10487/113/67 (Sugested confederation...)

⁵² AJ, 103—56—267, 19. maj 1942.

⁵³ Isto, 27. maj 1942.

⁵⁴ Isto, 3. avgust 1942.

⁵⁵ DASIP, IV, f. 6, MIP, pov. br. 538.

lovićev predlog o ujedinjenju Bugarske i Jugoslavije pod ruskim pokroviteljstvom.⁵⁶

Poslije Gavrilovićevog povratka iz Moskve Rendela je posjetio Simović i iznenadio ga izjavom da je povratnik „njegov stari prijatelj s kojim ima identične poglede”, te da su neistinete tvrdnje da ovaj želi prosto pripajanje Bugarske bez zadržavanja njenog individualiteta. Dodao je da je ideja o jugoslovensko-grčkoj uniji kao prethodnom nukleusom balkanskog ujedinjenja i njegov lični stav. Izgleda da je svu trojicu spojilo zajedničko gledište da je Bugarska „najslabija tačka” na Balkanu za eventualni ruski prodor. Simovićevo strategijsko rezonovanje izgledalo mu je realistično. Suština tog kazivanja je u slijedećem: sa slomom Njemačke pašće monarhija i sve pronjemačke klike u Bugarskoj, a onda će stupiti na scenu komunisti i „omogućiti rusku penetraciju u srce Balkana”. Ova konstrukcija bila je osnovni okvir drugih i protivrječnih nagađanja koja će se tek pred kraj rata otvoreno manifestovati.

Simović je tražio potpunu koordinaciju jugoslovenske i britanske politike prema SSSR-u, odnosno konkretnе i brze protivmjere radi sprečavanja njegovog prodora na Balkan. Polazeći od naredne pretpostavke da će pobijedena i haotična Bugarska otvoriti vrata takvom prodoru, on upoznaje Rendela s jednom neobičnom idejom, dobijenom iz poljskih emigrantskih izvora; rekao mu je naime da su ovi krugovi već pokušali da svoju armiju koja je bila formirana u Rusiji prebace na južni dio istočnog fronta, gdje bi bila više u stanju, ako bude nužno, da preduprijeti prodor Rusije prema centralnoj i jugoistočnoj Evropi. (Ovi poljski krugovi su polazili od pretpostavke da i Rusi ne žele da je zadrže na sjeveru). Razvijajući svoj megalomanski koncept, Simović predlaže da se odmah pristupi stvaranju jednog zajedničkog plana, čija bi realizacija počela čim se ukažu znaci njemačkog sloma. Misli da bi sastavni njegov dio bila odluka o upućivanju jugoslovenskih trupa (onih iz emigracije), koje bi igrale ne samo vitalnu ulogu u restauraciji Jugoslavije nego bi bile i udarac „balkanska armija”, sposobna da Njemačkoj zada odlučan udarac s juga istoka. Predlaže da se jedan dio te armije uputi u Bugarsku, gdje bi u saradnji s Turcima okupirala ovu zemlju i preduhitrila njenu „okupaciju od strane Rusa”. Pri tom uzima u obzir pretpostavku da će Sovjeti biti toliko iscrpljeni da neće biti u stanju da munjevito okupiraju Balkan, odnosno da će trupe zapadnih saveznika blagovremeno biti tamo instalirane i sposobne da spriječe bugarske komuniste da uzmu vlast pod sovjetskom zaštitom. General bez vojske očekuje i određenu saradnju bugarske vojske na ovom planu, oslanjajući se pri tom na mnoge informacije koje su govorile o izrazitom antinjemačkom raspoloženju kod mlađih oficira. On se nuda da prorusko raspoloženje tih oficira, nije tako snažno da bi oni prihvatali i „rusku okupaciju”. Simović ide tako daleko da predlaže angažovanje i Turske radi okupacije primorskih srezova (Burgasa i Varne) i centralnih rejonu u okolini Kazanlika, gdje živi mnogoljudna turska manjina.

Najbitnija generalova ideja je predlog za upućivanje jednog britanskog ekspedicionog korpusa na Balkan čim to prilike dozvole, gdje bi on bio u posebnoj poziciji za zadavanje odlučujućeg udarca okupatoru; on će sem toga, omogućiti da se glavna bitka između Britanaca i Njemačaca odigra u okolini Beća.⁵⁷

Ovaj premijenov predlog dosta je podsjećao Rendela na turske projekcije iz vremena pred njemački napad na SSSR, koje mu je bio izložio šef diplomatičke Numan Menemencioglu.⁵⁸

⁵⁶ PRO, FO, 371/29783, R 19130/II3/67.

⁵⁷ PRO, FO, 371/33142, R 387/387/67.

⁵⁸ Isto.

Uznemirenost jugoslovenske vlade bila je razumljiva klasno-politička reakcija. Eventualnosti koje očekuju Bugarsku očekivale su i nju. Izložene pretpostavke bile su prvi simptom moguće globalne destrukcije njihovog defetističkog koncepta, koji je počivao na uvjerenju da će zapadni saveznici prije ili kasnije intervenisati na Balkanu. Jugoslovenska vlada je na tome gradila sve svoje planove, naročito onda kad je postalo sasvim jasno da od toga zavisi i sudbina sistema i njena lična sudbina. Tada je bilo očito da ta sudbina nezavisi samo od oslabljenog okupatora nego i od unutrašnjeg odnosa ratujućih snaga, koji joj nije išao u prilog. Otuda mnoga nastojanja da se vlastita sudbina poveže s britanskim, da se Saveznici zainteresuju za varijantu balkanskog fronta.

Uskoro je i Ninčić molio Rendela da mu aranžira razgovor s Idnom na ovu temu i predocio osnovni okvir za taj razgovor. Poslanik je morao biti iznenaden saznanjem da je dotadašnji ljuti kritičar Gavrilovića postao njegov istomišljenik u bugarskom pitanju odnosno u pogledu shvatanja „ruske opasnosti“ koju sa sobom nosi slom Bugarske. Ostale su samo stare razlike u pogledu metoda uključivanja ove zemlje u balkansku zajednicu. Za razliku od Simovića, koji je balkanskom susjedu davao centralno mjesto u realizaciji svog vojnog plana, Ninčić je tražio savezničku „reokupaciju Jugoslavije čim njemačke stege počnu da popuštaju“. Tek tim putem bi se, mislio je on, onemogućio razvitak komunističkog pokreta kao oslonca za sovjetsku penetraciju. I njega zabrinjavaju veliki sovjetski uspjesi, koje, doduše, ne napada (jer to ne bi bilo simpatično ni Britancima), ali se plaši njihovog smjera: „...ako bi se ruski uspesi nastavili, događaji u jugoistočnoj Evropi mogli bi doživeti rapidan razvitak“. Zato i on traži hitno razmatranje cijelog problema.⁵⁹

Novi jugoslovenski premijer Slobodan Jovanović počeo je svoj mandat u znaku „ruske opasnosti“. Posebno ga je bio uzbudio članak *Bugarska i Balkan*, koji se bio pojavio u *Tajmsu* iz pera njegovog bivšeg balkanskog korespondenta Majtlanda. Nisu pomogla Rendelova uvjерavanja da je to samo mišljenje jednog zagniženog pristalice panslavističke ideje. Plašila ga je osnovana poruka ovog teksta — zahtjev za formiranjem južnoslovenskog bloka pod ruskim pokroviteljstvom. U tome je vidio dvostruku opasnost: istaknuta ideja bila je neprijatna protivteža tek potpisanim jugoslovensko-grčkom paktu dok je pod sjećanje na „rusku opasnost“ izazivalo strašne asocijacije (s obzirom na to da ga iznosi jedna britanska javna tribina).⁶⁰ Otpovniku poslova kod britanske vlade Milanoviću, koji je bio čoven po antibugarskim osjećanjima, smetala je čak jedna fraza koja podvlači razliku između bugarskog naroda i vlastodržaca.⁶¹

Uplašeni londonski Jugosloveni našli su među tamošnjim Bugarima pravog sagovornika u ličnosti bivšeg ambasadora u Londonu Nikole Momčilova. Otpale su bile stare sumnje da je on prikriveni simpatizer fašističkog režima svoje zemlje. On i Božidar Punić su natenane razmotrili sve moguće i nemoguće eventualnosti. Za okosnicu su uzeli stari element političkih odnosa na Balkanu u novom izdanju — „ruske težnje prema Bosforu i Dardanelima“.

Šta će se dogoditi ako Turska do kraja rata ostane neutralna ili ako jednog dana, zaokružena, bude morala prići politici „Centralnih sila“? — pitaju se oni. Polazeći od jedne neprovjerene informacije (iz čehoslovačkih izvora) da je Staljin od Idna zahtijevao „izvjesnu kontrolu Bugarske i njenih pristaništa“ (dok bi zauzvrat Turska, s odobrenjem Engleske mogla istaći pretenzije na Rumeliju i Burgas), zatim od ubjedjenja da je

⁵⁹ PRO, FO, 371/33142, R 396/387/67.

⁶⁰ PRO, FO, 32918, N 419/50/38.

⁶¹ Isto.

cilj Njemačke da Carigrad brani od Sovjeta udruženom i povećanom Bugarskom i Turskom (otuda njihovo upozoravanje Turske na opasnost koja joj prijeti od ruskog zaokruženja preko Irana), Momčilov vjeruje da bi u tako složenim okolnostima kralj Boris mogao prihvati koncept federacije sa Srbijom pod bugarskom dinastijom, ili čak koncept „neke srpsko-bugarske Jugoslavije”. Po njemu, to olakšava relativno blagi bugarski okupacioni sistem u Jugoslaviji.

Sagovornicima najviše brije zadaje Rusija. Šta bi se desilo ako ona na kraju rata bude dovoljno jaka, ako bude u stanju da iznudi izlaz na Carigrad? Neće li ona u tom slučaju pojačati svoj upliv na Jugoslaviju i Bugarsku i time ugroziti unutrašnji režim ovih država? Šta ako Engleska i Amerika ne budu u stanju da same upravljaju svijetom, bez saveznika i saradnika, te budu primuđene da učine ustupak Sovjetima na Dardanelima? To su pitanja koja kod Momčilova i Purića izazivaju strah. Jer ruski uticaj u Carigradu znači isto tako uticaj u Sofiji; jedini spas za Jugoslaviju i Grčku leži u engleskom uplivu, ali Engleska nije u stanju da pruži efikasnu zaštitu. Zaključuju u duhu Simovićevih rezonovanja: rješenja se ne smiju odlagati, „...već još od sada pokušati uticati na odluke drugih sila, čije je koncipiranje sada u toku”. Sagovornici se, dalje, pitaju ne bi li Jugoslavija i Bugarska mogle pokušati da sklope sporazum o zajedničkoj odbrani od sovjetske opasnosti? Ali oni se boje da takav sporazum ne bi dopustile ni Rusija ni Engleska: prva zbog lošeg iskustva s takvim koalicijama, druga zbog opasnosti da ovakvo slovensko grupisanje ne ugrozi Grčku. Još manje je vjerovatno da bi Rusija mogla prepustiti Bugarskoj i Jugoslaviji da one osiguraju njen uticaj u Carigradu.

Momčilov i Purić vide nekoliko alternativa za izlazak iz ovakve situacije.

Prva je — stvaranje balkanskog pakta između Jugoslavije, Bugarske, Grčke i Turske. Njime se izbjegava grčka tendencija o odbrambenom savezu s Jugoslavijom protiv Bugarske i Italije i s Turskom i Engleskom protiv Rusije i Italije, koji bi savezi vjerovatno doveli do umanjivanja Bugarske, a samim tim i do njene upućenosti na rusku zaštitu.

Druga hipoteza je bila da će Turska zadržati neutralnost do kraja rata da bi tek pred sam slom Njemačke svoju vojsku stavila na raspolažanje Saveznicima da je upotrijebe za oslobođenje Balkana. Momčilov se plaši da bi ona u tom slučaju tražila i dobila nagradu na račun Bugarske.

Treća hipoteza je ulazak sovjetskih trupa u Bugarsku, odnosno osvajanje vlasti od strane bugarskih komunista. Za ovaj slučaj Momčilov ima jednu zaista originalnu ideju: da Engleska stupi u kontakt s pet bugarskih divizija koje su stacionirane u Srbiji i angažuje ih da zajedno s jedinicama Draže Mahailovića, u vrijeme konačnog sloma hitlerizma, uspostave kontrolu u objema zemljama.⁶²

Antiboljševizam je toliko unificirao stavove ova dva čovjeka da oni nisu prezali ni od anacionalnih kombinacija; brzi razvoj događaja isticao je u prvi plan klasni smisao njihovih pozicija.

Bugarska kao potencijalno uporište sovjetskog prodora na Balkan nije silazila sa sjednica jugoslovenske i grčke vlade od kraja 1942. godine. Atinski predstavnici su zbog toga gotovo bili zaboravili na stare teritorijalne pretenzije prema njoj.

Još je Dijamandopoulos na povratku iz Moskve bio dosta zabrinut zbog sovjetskog podozrenja prema balkanskoj uniji, pa je upozorio na potrebu „pažljavog praćenja bugarskih inicijativa prema Rusiji”.⁶³ Njemu je bilo poznato i to da je sovjetski ambasador kod izbjegličkih vlasti Bogomolov

⁶² AJ, 103—55—262, 21. april 1942. i 103—56—267, 27. V 42.

⁶³ AJ, 103—56 — 267 ,16. oktobar 42.

negativno reagovao na potpisivanje jugoslovensko-grčkog pakta. Ovakva upozorenja bila su predmet razgovora na zajedničkom sastanku dviju vlada, koji je održan 25. septembra 1942. godine. Tu je naglašen značaj „ruskog faktora” i izražena spremnost da se Kremlj upozna s intencijama pakta od 15. januara 1942.⁶⁴ Trebalo je ispraviti ranije učinjenu grešku što sovjetska vlada nije blagovremeno upoznata s pripremama (to joj je saopšteno tek neposredno uoči potpisivanja). Bilo je suviše kasno; uskoro su se u sovjetskoj Štampi pojavili napadi na ovaj čin⁶⁵, a zatim i generalne osude svih ovih kombinacija, kao pokušaja stvaranja „sanitarnog kordona” uperenog protiv Sovjetskog Saveza.

Izbjeglički krugovi morali su se, kao i do tada, u potpunosti osloniti samo na zapadne saveznike, odnosno zainteresovati ih za svoju stvar. U početku su njihova upozorenja na „rusku opasnost” imala slabiju „prodru”, jer je njemačka opasnost bila starija od svih; zbog nje su i ideološki razlozi antihitlerovske koalicije potiskivani u drugi plan. S pojavom zapadnih saveznika u Sredozemlje, a naročito poslije kapitulacije Italije, izbjegličke vlade pojačavaju pritisak za otvaranje fronta na Balkanu. Cuderos je tada tražio da se nova situacija razmotri u svjetlosti ugovora o balkanskoj uniji.⁶⁶ On se pita: Šta ako se Bugarska, očekujući sigurne represalije sa strane Grčke i Jugoslavije, putem „kakvog vojnog ili političkog trika” preda „na milost i nemilost Sovjetskoj Rusiji”, ili ako se uključi u Savez Sovjetskih Republika? Ne bi li to iz temelja izmijenilo situaciju ne samo na Balkanu nego i u Evropi? On nalazi lik u većoj aktivizaciji jugoslovenske i grčke saradnje na ovom planu.⁶⁷ Neki krugovi u jugoslovenskoj vladu, pod pritiskom po njih nemilog razvoja događaja, počinju da ističu seljačko-demokratske ideje o približavanju Jugoslavije i Bugarske.^{67a}

Strah od boljševizma, učinio je da se izbjeglički krugovi nijesu jasno odredivali prema zemljama koje se graniče sa SSSR-om. Za njih je privatljiviji britanski stav da se ova pitanja ostave za kraj rata.

Od 1943. godine izbjegličke vlade se manje bave državnopravnim pitanjima, a sve više političkim kombinacijama i kalkulacijama kontrarevolucionarnog karaktera.

* * *

Diskusije o mjestu Bugarske u budućoj balkanskoj zajednici, kao što smo vidjeli, izbacile su na vidjelo mnoge složene probleme evropskih političkih odnosa. Britanska vlast imala je redovne informacije o onome što se dešavalo u emigrantskim krugovima, ali su do 1943. godine balkanski problemi redje dolazili na njen dnevni red. Bugarska će tek u drugoj polovini te godine, poslije misteriozne smrti kralja Borisa (poslije njegove posjete Hitleru), zaokupiti njenu pažnju. Stari princip o konfederaciji zemalja ovog područja ostao je osnovna poluga i kriterijum svih njenih odnosa. Kada je postalo jasno da Balkan ne može biti bezbjedan „rezervat” njene politike, odnosno kada je bilo očigledno da će se na ovom prostoru sučeliti interesi velikih sila, zvanični London se mnogo više angažuje, i u tom smislu utiče na Amerikance.

Rendel je učinio sve da „ruskoj opasnosti” dâ primarno mjesto u politici svoje vlade i u tome je dosta uspiuo. Još krajem 1942. godine, u doba

⁶⁴ DA-SIP, IV f. 6, MIP pov. br. 538, 28. X 42.

⁶⁵ AJ, 103—54—260 (Simićeve poruke od 7. i 22. januara 1942).

⁶⁶ AJ, 103—56—267, 27. oktobar 42.

⁶⁷ Isto, 18. novembar 42.

^{67a} FO 371/37597 R 13461/17/92 (Ideje V. Cubrilovića).

kada se ratna sreća počela okretati u korist Saveznika, napisao je za Idna opširan elaborat o jugoslovenskim problemima. On na samom početku prihvata gledište Jovanovićevog kabineta da je moguće da prilikom propasti Njemačke komunisti preuzmu kontrolu u Jugoslaviji i „stvore lanac sovjetskih republika, koje bi potom mogle zatražiti uključenje u Sovjetski Savez”. Tome ide naruku sovjetska podrška partizanima.⁶⁸ Rendel prenosi zahtjev ove vlade da se pruži veća materijalna potpora Draži Mihailoviću, te da mu se uputi britanska i američka vojna pomoć, odnosno da se iz širih političkih razloga otvori novi front u jugoistočnoj Evropi „prije kraja rata, ili, u krajnjem slučaju, kad Osovina počne da se tetura”. Bugarska je centralna tačka ovih preokupacija: „...komunizam bi mogao biti čvrsto uspostavljen u Bugarskoj prije nego što bilo kakve savezničke snage, vojne ili policijske, okupiraju ovu zemlju, a tada će biti mnogo teže spriječiti njegovo eventualno širenje u Srbiji, koja je prirođeno proruska, te u Hrvatskoj i Sloveniji, gdje svi antikomunistički elementi, čak i kad bi bili neprijateljski orijentisani prema Osovini, mogu propasti zajedno sa propašću njemačke administracije” kaže Rendel.⁶⁹

Sljedeća Rendelova analiza balkanskih problema izazvala je široku diskusiju u Forin ofisu i brzo dovela do zauzimanja jasnog stava. On je, kako i sam kaže, svoje razmišljanje situirao u okvir izmijenjene opšte ratne situacije, ali uzimajući u obzir specifične okolnosti pojedinih zemalja, posebno Bugarske.

Suština njegovog razmišljanja bazira se na gledištima jugoslovenske i grčke vlade, od kojih su neka već istaknuta u prethodnoj komunikaciji. Sada je Rendel podvukao sve one elemente koji iziskuju britansko opredeljenje. On rezonuje ovako: Osudujući četnički defetizam i igru na zadnju kartu, London stvarno pomaže „crvene”, koji inače uživaju sovjetsku podršku, a diskredituje jugoslovensku vladu i njen pokret. Rješavanje balkanskog problema, bez uzimanja u obzir Bugarske, predstavlja tapkanje po periferiji. Problem su stara proruska osjećanja, koja su sada zahvaljujući spektakularnim pobjadama pod Moskvom i kod Staljingrada, još više pojačana, tako da ne može doći do izražaja nijedna snaga koja ne uzima u obzir „ruski faktor”. Sve ovo ide u prilog Bugarskoj komunističkoj partiji.

Rendel se ne slaže s gledištima koja daju najveće šanse Zemljodelskoj partiji. Polazeći od ličnog iskustva, stečenog za vrijeme službovanja u Sofiji, smatra da je ova Partija izgubila svoj uticaj pred nastupanjem odlučnijih i radikalnijih komunista, koji su bili spremniji da „ponude drastičniji lijek za narastajuća zla tog vremena”. On smatra da će u času sovjetske pobjede „proruske i prokomunističke snage u Bugarskoj uspjeti da prije njih preuzmu kontrolu, da će eliminisati kralja Borisa i pronjemačke grupe i da će uspostaviti domaći komunistički režim”. Tome će doprinijeti i specifičan položaj koji će ova zemlja imati neposredno poslije rata: sočenost sa zahtjevima susjeda čije je teritorije bila okupirala poslije rata: zavela strogi okupacioni režim.

Autora posebno zabrinjava internacionalna dimenzija ovog problema: a) bugarski komunisti će se oslanjati na Rusiju, i b) svi su izgledi da će tako ova zemlja postati svojevrsna infekcija. S druge strane, sasvim je moguće da SSSR, koristeći vojno-strategijske motive (da bi prodro u bok njemačke južne armijske grupacije), zauzme luke Varnu i Burgas, koje predstavljaju ključ Crnog mora, a taj prodor bi pojačao prorusko raspoloženje naroda u ovom regionu. Šta ako Bugarska uđe u sastav SSSR-a? — pita se autor. I odgovara, služeći se argumentima Jovanovićeve vlade: i jugoslovenski komunisti, najbrojnija i najorganizovanija snaga, s velikim prestižom u ma-

⁶⁸ E. Barker, n.d., 206.

⁶⁹ PRO, FO, 371/33493, R 7833/2854/92.

sama, s provjerenim sovjetskim savezništvom, dobiće sve mogućnosti da izvrše odlučujući korak prema vlasti. Polazeci zatim, od pretpostavke da će SSSR uspostaviti kontrolu i nad Mađarskom i drugim zemljama ovog regiona, Rendel izražava sumnju da će Jugoslavija ostati van tog uticaja, jer će biti okružena lancem socijalističkih i sovjetskih republika „od Brugasa do Trsta i od Dobrudže do Crne Gore“. Prisustvo Sovjetskog Saveza u bugarskim lukačima predstavlja direktnu opasnost za Bosfor i Dardanele. Autor se pita: Šta ako Turska u cilju predupređenja takvog razvoja događaja sama okupira ove luke? Neće li time izazvati rusku intervenciju, koja bi mogla voditi novom tursko-ruskom ratu, u koji bi mogle biti uvučene i druge sile?

U ovoj komunikaciji učinjen je izvestan napor da se osavremeni stari britanski koncept o balkanskoj konfederaciji. Pretpostavlja se da bi Turska, ugrožena ovakvim razvojem situacije, i sama željela da s Britanijom nađe zajednički jezik radi rješavanja problema Balkana i jugoistočne Evrope. Zato Rendel predlaže da ove dvije zemlje odmah pristupe zajedničkom razmatranju ovih pitanja, da utvrde zajedničku politiku čiji bi cilj bio obnova glavnih nacionalnih jedinica na Balkanu: Jugoslavije, Bugarske, Rumunije i Grčke. Da li je izostavljena Albanija, trebala da posluži kao moneta za potkusušivanje susjeda, ili autor od globalnih razmatranja nije vidio uglove ovog regiona? Razvijajući svoju ideju u sjenci osjetljivih međusavezničkih odnosa, Rendel sugerije i principe izvesnog samoodricanja koji bi omogućili da i SSSR prihvati ovaku englesko-tursku spregu: jedan od njih je zajednička obaveza o održavanju teritorijalog integracije Bugarske, što na kraju ne bi isključivalo njeno uključenje u balkansku konfederaciju. Time bi se, odbacivanjem turskih i grčkih zahtjeva za podjelom Bugarske ili modifikacijom njenih granica na strategijskoj osnovi, odstranila eventualna ruska intervencija na Balkanu.

Rendel svoju preporuku završava ubjedjenjem da je ulazak Turske u rat sudbonosan za Saveznike: on ojačava njihove pozicije na Balkanu, on omogućava preduzimanje odlučnih koraka u cilju predupređenja dezintegracije jugoistočne Evrope u trenutku propasti Osovine, on daje mogućnost da se na određenim punktovima Balkana iz političkih razloga instaliraju britanske i američke mehanizovane i vazduhoplovne baze, odnosno da Saveznici zauzmu neke ključne tačke (na primer u Jugoslaviji).⁷⁰

Možda ni u jednom dokumentu kao ovdje nije tako precizno predstavljen strategijski koncept jugoslovenske izbjegličke vlade i posebno njen odnos prema pitanju Bugarske. Najkonkretniji je u zahtjevu za otvaranje fronta na ovom području. Turska je tada bila jedini slobodni klijuč za otvaranje komplikovane balkanske brave. Jasnim isticanjem revolucionarne dimenzije ovog kompleksa, britanskoj vladu je sugerisano ideoško opredjeljenje. Ali ona za to nije imala održiće sruke zbog specifičnih savezničkih odnosa.

Forin ofis je Rendelovu sintezu stavova jugoslovenske vlade predao na razmatranje svojim stručnjacima početkom 1943. godine. Rouz (Rose) je svoju analizu počeo konstatacijom da je sada svima jasno da će Sovjetski Savez biti glavna smetnja raznim projektima o poslijeratnom uređenju Evrope. Pri tom je polazio od negativnih ocjena sovjetskih predstavnika Majskog i Bogomolova i posebno od utiska koji je bio stekao Antoni Idn prilikom boravka u Moskvi, naime da Staljin ne interesuje „miranjubivi razvitak evropskih naroda“, nego snaženje Rusije i, posebno, fizičko uništenje Njemačke. Polazeći od poznatih stavova izbjegličkih vlasti, Rouz smatra da je za zemlje koje se graniče s Rusijom Njemačka manje zlo od nje. Za primjer uzima Ninčićev posmatranje balkanske konfederacije kao brane za zaštitu od ovih obiju zemalja, i poljsko-čehoslovački sporazum, koji treba da štiti i od zapada i od istoka. Rouz je za preduzimanje svih mjera, i vojnih i političkih, koje bi osujetile ruske težnje. Za to on vidi dvije mogućnosti: savezničku invaziju

⁷⁰ PRO, FO, 371/33154, R 8820/216/67, 19. avgust 1942.

Balkana, s učešćem Turske ili bez njenog učešća ili tursku okupaciju Bugarske uz britansku saglasnost. Ovu ideju je britanski ambasador u Ankari već bio predocio turskim predstavnicima i, kako kaže Rouz, naišao na razumijevanje.

Politička akcija, po Rouzu, mora polaziti od činjenice da Rusija na Balkanu ima dva važna aduta, koja imaju snagu groma: jedan je panslavizam, a drugi njen komunistički program. „Ako hoćemo da se suprotstavimo ruskom uticaju, mi moramo Rusima da ukrademo ovaj grom”, kaže on. Polazeći od činjenice da ovaj prostor naseljavaju razne međusobno suprotstavljene nacije, on predlaže specifičnu metodologiju uticaja: formirati konfederaciju od više jednakih država u kojoj nijedna ne bi imala dominaciju; rješiti goruće probleme Transilvanije, Makedonije i Albanije, koji su uvijek bili pogodni za sovjetsku propagandu. Rouz je skeptičan kada razmišlja o diskreditovanju drugog ruskog aduta — komunističkog programa. Smatra da industrijalizovana Britanija ne može biti uzor za seljačke balkanske zemlje, pa preporučuje da se vrši pritisak na izbjegličke vlade da radikalizuju svoj socijalni program. Ne leži li ovdje jedan od podstica za onaj socijalni reformizam koji se pred kraj rata zapažao i u četničkim redovima?⁷¹

Hauard (M. Howard) je vidi u pokretu Draže Mihailovića jedino uporište britanske politike i zahtijevao da mu se pruži konkretna pomoć. S druge strane, on je smatrao da je za Bugarsku okretanje prema Rusima jedino spasonosno rješenje, jer „u nas mogu imati malo nade”. On je za ideju o upotrebi Turske protiv Bugarske, ali tako da Rusi ne primijete da je to preventiva uperena protiv njih. Hauard vidi najlakšu soluciju u anglo-američkoj invaziji Balkana, čime bi se sprječila anarhija, koju sa sobom nosim kapitulacija i rast komunizma.⁷²

Za Verneru (C.F.A. Warner) jedina mogućnost da se Balkan spase od potpune ruske kontrole jeste sklapanje jednog anglo-američko-ruskog sporazuma o interesnim sferama u ovom regionu, koji bi omogućio prisustvo svih. On misli da ne bi bilo dobro uvlačiti Turke: prvo zato što se još ne znaju prave ruske namjere, drugo, zato što bi Turska u slučaju savezničkog dogovora mogla još više komplikovati situaciju. Inače, i bez tog dogovora turske snage u ovoj zemlji mogu biti samo inferiorne u odnosu na ruske.⁷³

Roberts (J. Roberts) se drži starog stava svoje vlade o konfederacijama kao najpogodnijoj zaštiti od svih, računajući tu i Rusu.⁷⁴

Sardžent je cijelu situaciju vezao za aktuelne probleme Jugoslavije. U dilemi je: pomoći ili ne pomoći Dražu Mihailoviću? Predlaže da njegov moskovski ambasador Ker (A. Klark Ker) ispita zašto Moskva vodi politiku dezintegracije na Balkanu i u centralnoj Evropi prije nego što se odredi buduća politika prema Mihailoviću.⁷⁵

Sardžent je olako prešao preko činjenice da su razni emigrantski krugovi i javno izjednačavali opasnost sa zapada i istoka i u konfederativnim kombinacijama nalazili spasonosno rješenje, prema čemu sovjetska vlada nije mogla biti ravnodušna. Opasnost od novog „sanitarnog kordona” u službi Engleske uvijek joj je bila na umu. Sovjetsko podozrenje bilo bi sigurno mnogo veće da su u Moskvi znali za ovakva rezonovanja funkcionera Forin ofisa, koja se nisu mnogo razlikovala od onih iz krugova izbjeglih zvaničnika Jugoslavije i Grčke, a naročito Poljske.

Dijalog između jugoslovenske i britanske vlade posredstvom Rendela je nastavljen, ali je sve više bivao u sjenci „opipljive ruske opasnosti“. Nove okolnosti su učinile da je i Gavrilović postajao manje panslavista, a više kontrarevolucionar. Ipak, on se nije lako odričao svog stava o južnoslovenskoj

⁷¹ Isto, Rose's minute.

⁷² Isto, Howard's minute.

⁷³ Isto, Warner's minute.

⁷⁴ Isto.

⁷⁵ PRO, FO, 371/33154, R 8821/216/67.

konfederaciji koja bi zadovoljila Bugarsku i okrenula je od Rusije. Uzimajući u obzir „opasan razvoj događaja”, on upozorava Grčku da se odrekne svojih teritorijalnih pretenzija, jer će u protivnom i sama biti ugrožena ako Bugarsku gurne u rusko okrilje. Odbacuje mišljenje da će Bugari biti prosto anektirani od Srba ističući da njegov koncept predviđa potpunu ravnopravnost svih. Da bi se približio Britancima i Grcima, naglašava da će samo južnoslovenska federacija spriječiti implikacije koje sa sobom nosi bugarski problem. Londonu stavlja do znanja i to da je Bugarska seljačka sítinosopstvenička zemљa, kojoj ne odgovara marksistički socijalizam. Mora biti da je ovo Britancima godilo, budući da su takva shvatanja obilježavala mnoge britanske elaborate i dolazila do izražaja na raznim međunarodnim konferencijama pod njihovim pokroviteljstvom.

Ovakvi planovi o južnoslovenskoj uniji nikada nisu imali podršku u Londonu; ni kasnije, kada je brzi razvoj događaja upućivan na traženje novih rješenja za očuvanje starih uporišta na balkanskom prostoru. U aprilu 1943. godine britanskim zvaničnicima u Vašingtonu stavljeno je do znanja da gornja ideja vodi „širenju ruske i ponslavističke penetracije na Balkanu”, „da srpsko-bugarski blok može povesti direktno u ruske kandže”, da on slabi Grčku pred slovenskom dominacijom u balkanskoj uniji.⁷⁷

Rendel je u isto ovo vrijeme predočio Sardžentu tri svoje vizije bugarske budućnosti:

a) Bugarska može biti izolovana i od susjeda i od zapadnih sila. U ovom slučaju nije sigurno da neće postati jedna od provincija Sovjetske Rusije;

b) ona bi, eventualno, pošto pruži odgovarajuće garancije, mogla biti priključena grčko-jugoslovenskoj konfederaciji (uz moguće uključenje i Rumunije). U ovom slučaju opasnost može doći od ojačane Grčke, koja bi mogla tražiti da trguje na račun Bugarske;

c) Bugarska bi mogla biti uključena u južnoslovensku federaciju koja bi bila nukleus balkanske ili jugoistočnoevropske konfederacije.

Rendel misli da bi jedna koherentna država „pod jugoslavenskom federalnom monarhijom” bila ozbiljna brana sovjetskom prodoru, što bi bila i jedina mogućnost da se podstakne bugarski otpor. On, na kraju, tvrdi da bi bilo mnogo lakše privoljeti Grčku, a eventualno i Tursku, za konfederaciju u koju bi Bugarska već bila uključena, nego što bi Grčku, uključenu u grčko-jugoslovensku konfederaciju, mogli privoljeti da naknadno primi Bugarsku.⁷⁸

Sardžentov odgovor bio je na liniji starih britanskih shvatanja: bugarsko-jugoslovenska unija vodi se povratak sovjetskoj penetraciji i može biti uperenja protiv Grčke preko zahtjeva za izlazak na Jegejsko more. On, s druge strane, misli da bi ovakva kombinacija ojačala srpski elemenat i Hrvate i Slovence okrenula prema državama centralne Evrope. Sumnja da će Grčka odustati od zahtjeva da joj Bugarska plati ratne reparacije. „A ni mi na to nismo spremljeni”⁷⁹, doda je on.

Rendel je ostao pri shvatanju da, gledajući u široj perspektivi, nema bitne razlike između dvaju puteva: prisajedinjenja Bugarske jugoslovensko-grčkoj konfederaciji ili prisajedinjenja Grčke jugoslovensko-bugarskoj konfederaciji. On čak misli da južnoslovenska kombinacija ne bi onemogućila Grčku da ostvari svoja potraživanja prema Bugarskoj, nego bi joj, naprotiv, taj put olakšala. Što se tiče izlaska na Jegejsko more, Rendel vidi dva aspekta problema: ekonomski, koji zahtijeva u prvom redu carinsku uniju, i teritorijalni, koji se ne može riješiti slabljenjem i podjelom slovenskog elemenata, nego, naprotiv, njegovim stvarnim ujedinjenjem, koje bi stare nacionalne granice učinilo irelevantnim. Po njemu, južnoslovenska federacija ne

⁷⁶ PRO, FO, 371/37173, R 587/214/67, 19. januar 1943.

⁷⁷ Isto, 21. avgust 1943.

⁷⁸ Isto.

⁷⁹ PRO, FO, 371/37173, R 3674/214/67.

ojačava srpski element, nego prije svega pravoslavni, a on ne može biti tako opasan zbog „rasnih i kulturnih razlika između Bugara i Srba“. Prisustvo Bugarske u južnoslovenskoj federaciji, s druge strane, omogućava rješavanje makedonskog pitanja na bazi autonomije, koja bi Makedoniji dala ista prava kao i Srbiji i Bugarskoj. Britanski poslanik kod jugoslovenske vlade prihvata mišljenje da bi ovakva slovenska kombinacija zasjenila buduću balkansku konfederaciju, ali polazeći od glavnog motiva — sprječavanja ruske infiltracije, on predlaže da konfederaciji obavezno pride i Turska. Tako bi se stvorila „jedna formacija od Ljubljane do Diarbekira, koja bez Bugarske ne bi mogla biti čvrsta“.⁸⁰

Kada je kasnije abmasador Klark Ker potvrdio jugoslovenske pretpostavke u pogledu sovjetskih namjera prema Balkanu, Forin ofis je bio uznenim.⁸¹ To je već bilo doba kada je Balkan ulazio u sferu anglo-američkih neposrednih ratnih operacija. Postavljalo se pitanje kako stvoriti široko i snažno uporište na ovom prostoru. Zbog nastojanja da se po svaku cijenu aktivira četnički pokret bilo je izgubljeno mnogo vremena a konkretna vojno-politička situacija zahtijevala je da se isprobaju i druge soluciјe. Zbog toga će se zapadni saveznici sve više okretati borbenim partizanima.

Rendel je bio pozvan da rekapitulira sva svoja dotadašnja upozorenja, odnosno sve informacije koje je dobio od jugoslovenske, grčke i drugih izbjegličkih vlada. U julu 1943. godine Idn je dobio njegov veoma opširan memorandum, čija je suština u sljedećem:

Brzi razvoj događaja bez odlaganja zahtijeva akciju za stvaranje političkih i internacionalnih organizacija, „da nas događaji ne bi pretekli“. Bugarsku ne treba više potcenjivati, jer ona ima ključni značaj za savezničke pozicije u jugoistočnoj Evropi. Došlo je vrijeme kada se lako može podstići otpor svih prosavezničkih snaga u ovoj zemlji, koji bi sigurno doveo do brzog pada kralja Borisa i njegove klike. Čim bude jasno da Rusija pobjeđuje, novu vladu će neminovno formirati najjača snaga u zemlji — komunisti, koja će uživati podršku 80% naroda. Nova vlast, iz straha od kažnjavanja (od strane zapadnih saveznika, Grčke i Jugoslavije), potpuno će se osloniti na Rusiju i tražiti primirje. Ova nova Bugarska neće više htjeti da uđe u sastav balkanske konfederacije, jer će vjerovatno postati jedna od sovjetskih republika. Sovjetizacija Bugarske ne može mimoći Jugoslaviju, a možda ni Grčku. U Jugoslaviji tome naruku ide snažan partizanski pokret pod komunističkim rukovodstvom, koje je antimonarhističko, republikansko i prosovjetsko. Formiranje niza sovjetskih republika na slovenskom jugoistoku predstavljalo bi opasnost. Rendel dalje kaže da je nužno odmah dejstrovati ukoliko se ne žele vidjeti sovjetske pomorske i vazduhoplovne baze ne samo u Varni i Burgasu nego i u Splitu ili Dubrovniku, a možda i u Dedeagaču, Kavali ili Solunu. Njegov je zaključak već odranije poznat: privoljeti Bugarsku za južnoslovensku ili balkansku konfederaciju prije nego što se ona „prilijepi“ za SSSR, i time riješiti makedonski i bosanski problem. Ovaj drugi problem se sada prvi put pominje. Rendel je predložio da se obrazuje specijalni komitet koji bi ovo pitanje u cijelini razmotrio.⁸²

Sadržina ove analize gotovo je identična ranijim gledanjima nekih britanskih funkcionera. U njoj nije teško prepoznati ni Gavrilovićeve stavove o bugarskom problemu. Ipak izgleda da ni Rendel nije mnogo uzeo u obzir razvoj ratne situacije: on je i dalje insistirao na starom konceptu jugoslovensko-bugarske ili balkanske konfederacije, koji su novonastali uslovi činili nerealnim; razni protivrječni činioци još više su bili razbili unutrašnje društveno-političke strukture ovih zemalja. Možda je Rendelov „odlučujući korak“ značio savezničku vojnu intervenciju? Ali ona je tada morala biti vrlo

⁸⁰ PRO, FO, 371/37173, R 4144/214/67.

⁸¹ PRO, 371/37173, R 4995/214/67.

⁸² PRO, FO, 371, R 6753/214/67.

složena, ako se uzmu u obzir pometnja i neodređenost koje su obilježavale britanske odnose prema ratujućim snagama u Jugoslaviji, Grčkoj i Albaniji. Neki stari oslonci britanske politike bili su kompromitovani na širem planu, dok je oslonac na revolucionarne snage, na što se ona na kraju krajeva odlučila, imao samo svršishodne vojne, ali ne i političke rezone. Prihvaćen je put ideološke nedoslednosti.

Ti vojno-politički razlozi imali su centralno mjesto u seriji konsultacija velikih saveznika od kraja 1943. godine i uslovjavali specijalne odnose među njihovim raznim idejno-političkim sljedbenicima. Na Balkanu je zajednički cilj bio likvidiranje snažne južne grupacije njemačkih armija, zbog čega su političke razlike dugo vremena potiskivane u drugi plan. Ruzvelt i Čerčil su se složili 9. septembra 1943. godine da „treba očekivati krupne reakcije u Bugarskoj, Rumuniji i Mađarskoj, koje same po sebi mogu podstići Turke na akciju, a da ih mi ne postavimo nikakav zahtjev, niti im nametnemo obavezu da tako postupe”.⁸³ Sljedećeg mjeseca britanski premijer nastojao je da pridobije Staljinu za svoju varijantu aktivizacije Turske nastojeći da sazna da li bi SSSR objavio rat Bugarskoj ukoliko se ona nađe u ratu s Turskom.⁸⁴ U Čerčilovom stavu nije bilo onog podozrenja prema sovjetskom eventualnom prođoru prema Balkanu koje je bilo izraženo u navedenim razmatranjima Forin ofisa. On je od Staljina očekivao „napredovanje sovjetskih armija preko Odese” radi podsticanja antifašističkog otpora bugarskog naroda ukoliko Bugarska napadne Tursku, i bio je zadovoljan kada mu je ovaj rekao da će u tom slučaju SSSR objaviti rat Bugarskoj. Kao što smo vidjeli, drugi su se upravo plašili svakog približavanja Rusije Balkanu. Na Teheranskoj konferenciji britansko podozrenje prema SSSR-u bilo je dosta izraženo, ali se gubilo pred globalnim ciljevima, kao što je bio rat protiv Japana.⁸⁵ Tek kada su se sovjetske armije spustile prema jugu, a front u Italiji se ukočio na sjeveru, dotadašnje teorijsko podozrenje britanske vlade prerasta u političku akciju.

Ali tada se i SSSR osjećao sigurnim da kaže otvoreno sve što misli o raznim zakulisnim kombinacijama izbjegličkih krugova pod britanskom zaštitom. Njegov stav postaje odlučan. Posebno je došla pod udar poljska emigrantska vlada, odnosno njene kombinacije sa ztv. istočnoevropskom konfederacijom od Baltika do Crnog mora, koja bi bila brana „protiv opasnosti s istoka i sa zapada”.⁸⁶ Snage koje stoje iza ovih kombinacija ocjenjuju se kao „antidemokratske i polufašističke”, koje, poštapajući se tzv. „boljševičkom opasnošću”, polažu nadu u raspad anglo-sovjetsko-američke koalicije. U jednom komentaru moskovske konferencije ministara inostranih poslova traju velikih sila kaže se: „Upravo iz tih krugova javljaju se svakojaki vještački planovi o stvaranju federalativnih država u centralnoj i istočnoj Evropi”. Pošto se konstatiše da na ovome rade vlade lišene čvrstih veza sa svojim narodom i da im je osnovni cilj stvaranje „sanitarnog kordona” uperenog protiv Sovjetskog Saveza, dodaje se sljedeće: „Šteta od vještačkog podsticanja ovakvih projekata koji su u stanju da nametnjem svakovrsnih političkih kombinacija dovedu do narušavanja stvarne volje suverenih naroda je očigledna.”

Moskva je odbacivala razne motive ovih kombinacija, kao što su navodno zajednički elementi u socijalnim strukturama i političkim koncepcijama, i dokazivala suprotno na primjeru velikih razlika između industrijski razvijene Čehoslovačke i feudalne Mađarske, te na primjeru iskustava s Ma-

⁸³ V. Čerčil, n.d., tom. V, 130.

⁸⁴ Isto, 348.

⁸⁵ Isto, 385.

⁸⁶ Что скрываеться за проектом Восточноевропейской федерации или конфедерации, Война и рабочий класс, No. 4/1943.

lom antantom i Balkanskim sporazumom. Kritikovani su i britanski listovi koji propagiraju ove emigrantske ideje.

Sovjetska štampa je svoju kritiku zasnivala na zajedničkim međusavezničkim sporazumima, čiji je cilj bio ne samo uništenje neprijatelja nego i obezbjedenje „pravih interesa naroda postiće pobjede“. Pominje se i Anglosovjetski dogovor od 26. maja 1942. godine koji predviđa prijateljsku saradnju dviju zemalja na planu poslijeratnog rješavanja evropskih problema.⁸⁷

Ovo indirektno upozorenje Britancima uticalo je na stišavanje glasnih razmišljanja u Forin ofisu sve do sredine 1944. godine, kada se na „sovjetsku opasnost“ za Balkan počinje gledati kao na svršenu činjenicu.

Tek je u svjetlosti ove svršene činjenice Čerčil podigao svoj odlučan glas: 4. maja 1944. godine obratio se svome ministru inostranih poslova sa zahtjevom da mu napravi ekspoze u kome će ukratko izložiti „krupna pitanja koja se postavljaju između naše i sovjetske vlade, a koja uzimaju maha u Italiji, Rumuniji, Bugarskoj, Jugoslaviji i prije svega u Grčkoj“. I nastavlja: „I uopšte sporno pitanje je ovo: da li ćemo pristati na komuniziranje Balkana i možda Italije? G. Ketrin je danas dotakao tu stvar i moje mišljenje uzeto u cjelini je da treba da donešemo konačnu odluku o tome, i ako je naša odluka da se odupremo komunističkoj infiltraciji i invaziji, treba da im to sasvim jasno stavimo na znanje čim nam vojni događaji pruže najpovoljniji trenutak. Svakako najprije se treba posavjetovati sa Sjedinjenim Državama“.⁸⁸

Opširan Idnov memorandum pod naslovom „Sovjetska politika na Balkanu“ bio je gotov 7. juna 1944. godine i upućen na razmatranje u Ratni kabinet. U njemu su maltene sabrane sve one ideje koje je Rendel bio preuzeo od jugoslovenskih i grčkih emigrantskih krugova. Idn polazi od pretpostavke da su sovjetske intencije za zadobijanje dominantne pozicije na Balkanu očigledne. Ali već je u uvodu izražena određena uzdržljivost: „Mi ne treba da oklijevamo da pred Rusima jasno istaknemo naše specijalne interese u istočnom Mediteranu i takođe u Grčkoj i Turskoj, te stvarno naše interese svuda na Balkanu, ali prilikom preuzimanja svakog koraka ka jačanju našeg uticaja mi moramo biti pažljivi da ne bismo ostavili utisak o direktnom izazovu“.⁸⁹

Bugarska je po ovom memorandumu glavno uporište sovjetske politike na Balkanu. Radi sprečavanja sovjetske penetracije predviđaju se razne varijante akcije:

- a) obustavljanje podrške snagama pod komunističkim rukovodstvom i pružanje pomoći umjerenim snagama;
- b) pružanje pune podrške komunističkim elementima u cilju njihovog odvraćanja od SSSR-a;
- c) privoljeti sovjetsku vladu na zajednički sporazum o Balkanu;
- d) učvršćivanje interesa na Balkanu preko konsolidacije pozicija u Grčkoj i Turskoj. U tom cilju podstaći grčko-tursko prijateljstvo kao fundamentalni faktor u jugoistočnoj Evropi i istočnom Mediteranu. Zatim, izbjegavajući bilo kakav direktni izazov Rusima, ojačati britanski uticaj u Jugoslaviji, Albaniji, Rumuniji i Bugarskoj kombinacijom a) i b) alternative.

O Turskoj se ne govori alternativno, nego se zahtijeva njen ulazak u rat uz prijetnju da bi mogla biti ostavljena „da se kuva u sopstvenom sosu“. Zaključak je da je anglo-grčko-turski sporazum jedina mogućnost da se sprijeći sovjetski prodor na Balkan.⁹⁰

Bilo je to predvečerje velikog raspleta. Sovjetske armije uskoro su zakoračile na Balkan, čime su mnoga predviđanja jugoslovenske izbjegličke

⁸⁷ Isto.

⁸⁸ V. Čerčil, n.d., 680.

⁸⁹ PRO, FO, 371/43646, R 9092/349/67, Soviet policy in the Balkans.

⁹⁰ Isto.

vlade bila potvrđena, posebno ona koja se odnose na Bugarsku. Britanske ponude za podjelu interesnih sfera mogle su biti prihvачene samo kao taktički potez u funkciji ubrzanog revolucionarnog raspleta. Poslije toga nije više bilo mesta za razne projekcije u ime naroda, jer je na scenu stupao sam narod.

Odnos jugoslovenske vlade prema pitanju Bugarske izražava ne samo poglede jednog državnog subjekta prema drugom nego i opšte savezničke odnose u jednom od najosjetljivijih regiona evropskog ratišta. Ovdje je načito došla do izražaja ideoološka dimenzija tih odnosa. Zato je pitanje bugarske kvislinške stvarnosti irrelevantno u poređenju s onim što „nosi“ njena budućnost. Za jugoslovensku izbjegličku vladu ona je srodnii i prevrtljivi susjed, ali prije svega čimilac s kojim se mora računati u svim kombinacijama o budućnosti Balkana. U vladii se sukobljavaju dvije struje oko njenog položaja: jedna traži njen ujedinjenje preko južnoslovenske federacije, koja bi bila nukleus balkanske, druga je da i ona u baklansku zajednicu uđe kao ravnopravan individualitet. Britanska vlast je tako je zagovarala drugi put, posredno ostavljala mogućnost za određene teritorijalne korekcije na štetu Bugarske.

Diskusije o položaju Bugarske u svijetlosti tzv. „ruske opasnosti“ brzo izlaze iz okvira običnih bilateralnih odnosa; zbog suparništva velikih saveznika Bugarska postaje jedan od uzročnika zaoštravanja njihovih odnosa, načito pred kraj rata. Ne kao subjekt, nego kao objekt raznih interesa.

Odnos jugoslovenske kraljevske vlade prema ovom susjedu jasno izražava njenu klasnu poziciju. Manifestacioni izrazi (razne projekcije o federalizacijama i komfederacijama na Balkanu, u istočnoj i jugoistočnoj Evropi) govore ne samo o formama i karakteru njenih stavova nego i o njenom određenom uticaju na politiku zapadnih saveznika. Stiže se utisak da su i takve ideje kao što je iskrcavanje Saveznika na Balkan radi predupređenja „sovjetske penetracije“ najpotpuniye idejno-politički motivisane u raznim izbjegličkim krugovima i da ih je britanska vlast dosta uvažavala i uzimala u obzir. Ljudi bez domovine su očigledno bili slobodniji da svoju londonsku dokolicu iskoriste za analizu mnogih globalnih i specifičnih problema, jer je od ovih rješenja zavisila i njihova lična sudbina. Oslobođeni obzira koji su karakterisali odnose u antihitlerovskoj koaliciji, ovi krugovi su mogli izražavati svoj stav otvoreno, bez političkih kompromisa.

Odnos jugoslovenske izbjegličke vlade prema pitanju Bugarske od 1941. do 1944. godine predstavlja najkarakterističniji fragment njenih opštih međunarodnih odnosa. Poslije Viškog sporazuma nova — Šubašićeva vlast silom prilika napušta politiku „računa bez krčmara“ i sve više svoju aktivnost podređuje interesima NÖP-a. Sredinom 1944. godine prestaje svaka sistematska međunarodna politika jugoslovenske kraljevske vlade, jer to više nisu želeli njeni britanski pokrovitelji.

THE YUGOSLAV GOVERNMENT IN EXILE AND THE QUESTION
OF BULGARIA

Summary

The author underlines three important factors that influenced the policy of the Yugoslav government in exile towards the Bulgarian government: the British factor that represented the frame of its policy, the Greek factor, which, by its specific weight in the Balkanrelations, influenced towards a radicalism of the Yugoslav government's attitude regarding its neighbour, and the Soviet factor, which, through its traditional and ideological weight influenced the two above-mentioned factors, and attributed an international character to the Bulgarian problem.

The author deals apart with the options of the royal Yugoslav government regarding some important problems: its efforts to acquaint the Allies with the consequences of the Bulgarian aggression by the side of the Axis, its claims for punishment of the „faithless neighbour”. The specific position of that country has been dealt with in the prospect of future federations or confederations in the Balkans, and South-East Europe, particularly in the shadow of „the new spectre of panslavism” and the so-called Russian danger.

The author asserts that the class consciousness and the political instinct of the Yugoslav government and some other politicians in exile was, regarding many questions, sharper than the British attitude, and that the emigrants, often endangered in their very existence, saw the future of the Balkans with prophetic insight.

In this article, our special attention has been drawn to the attitude of the Yugoslav and Bulgarian agrarian leaders, this attitude being founded on the principles of Slavonic solidarity, and the prospects of resolving the ancient and new problems, through some form of „popular union”, based on the small holder's democracy.

Miroslav Stojiljković

**BUGARSKA KAO SAVEZNICA SILA OSOVINE U OKUPACIJI
SRBIJE 1941—1944.**

Uvod

Anektirano područje jugoistočne Srbije, deo Vardarske Makedonije i manje područje Kosova obuhvatalo je površinu od oko 28.250 km² sa oko 1.260.000 stanovnika.¹ Prema postojećim podacima, na anektiranim delovima jugoistočne Srbije živelo je oko 195.000 stanovnika. S obzirom na administrativno-teritorijalnu podelu u Kraljevini Jugoslaviji, to su bila dva okruga — pirotski i vranjski, sa srezovima: nišavskim, lužničkim, vlasotinačkim, caribrodskim, bosiljogradskim, vranjskim, preševskim, masuričkim, poljaničkim i pčinjskim. Bugari su pirotski okrug pripojili sofijskoj, a vranjski skopskoj oblasti. Od sredine 1943. u Vranju je bila formirana vranjska oblast.

Aneksijom delova Vardarske Makedonije i jugoistočne Srbije bugarske pretencije prema Jugoslaviji nisu bile zadovoljene. U duhu odredaba Bečkog sporazuma od aprila 1941. Bugarska je posela i neke delove Kosova: deo gnjilanskog sreza severno od Pasjana, Vitinu, Kačanik i Sintišićku župu. Ostali deo Kosova pripao je italijanskoj okupacionoj zoni, osim Kosovske Mitrovice, koja je bila pod nemačkom kontrolom, zbog značaja Trepče za nemačku ratnu privredu. Vlada Bogdana Filova bila je, međutim, nezadovoljna što je zapadna Makedonija, sa gradovima Debrom, Strugom, Kičevom, Gostivarom, Tetovom i delom Prespe, pripala Italiji odnosno „Velikoj Albaniji”.²

Predmet ovog rada odnosi se, prema tome, na pomenuti relativno mali teritorijalni prostor — dva bivša okruga, kao i na krajeve Srbije koje su bugarske trupe posele početkom 1942. i u 1943. godini. Odluka o proširenju bugarske okupacije Srbije doneta je 15. decembra 1941. i poznata je kao Hitlerova direktiva br. 39a, a uputstvo za mijeno sprovođenje izdao je komandant Jugoistoka general Valter Kunce (Walter Kunze) 20. decembra 1941. godine.³

¹ Целокупна България, Скопие 19 ноември 1941. Територијалните промени на третото българско царство, str. 6; Ali Hadri, *Okupacioni sistem na Kosovu i Metohiji 1941—1944. — Jugoslovenski istorijski časopis (JIC)* br. 2, Beograd 1965, 40.

² A. H adri, n.n., 40.

³ Arhiv Vojnoistorijskog instituta (u daljem tekstu: A—VII), Mikroteka, NAV—N—T—501, F 264/1257—1259.

U jugoslovenskoj literaturi najviše je bilo reči o bugarskoj okupaciji Vardarske Makedonije (iz pera makedonskih istoričara), dok se znatno manje pisalo o bugarskoj okupaciji jugoistočne Srbije. Koliko je nama poznato, o tom problemu bilo je reči u radovima Vojina Popovića, *Bugarska vojska u okupiranoj Srbiji*, *Vojnoistorijski glasnik* br. 3 i 4, Beograd 1952; Jovana Marjanovića, *Ustanak i narodnooslobodilački pokret u Srbiji 1941*, Beograd 1963; Dimitrija Kulića, *Bugarska okupacija 1941—1944*, knj. I, Niš 1970; Venčeslava Glišića, *Kомунистичка партија Југославије у Србији 1941—1942*, Beograd 1975; B. Mitrovskog, V. Glišića, T. Ristovskog, *Bugarska vojska u Jugoslaviji 1941—1945*, Beograd 1975; *Србија у рату и револуцији*, Beograd 1976; u doktorskoj disertaciji Ivana Gligorijevića, NOB u južnoj Srbiji i njen uticaj na Kosmet, Makedoniju i granične predele Bugarske 1941—1944. (u rukopisu).

Bugarska je na ovom području primenila vrlo surove i raznovrsne metode denacionalizacije srpskog življa, koji u postojeoći literaturi nisu sistatično, podrobno i na osnovu najnovijih izvora prikazani.

Velikobugarska propaganda uporno je stajala na stanovištu da je bugarski prostor mnogo širi od posednutog i nastojala da uz pomoć Nemačke proširi svoju okupacionu zanu što više ka severu Srbije. Kao što je poznato, ova bugarska nastojanja urodiла su plodom krajem 1941, početkom 1942. i u 1943. godini, jer su nemačke jedinice, koje su napuštale Srbiju, bile zamjenjivane bugarskim trupama, u koje su Nemci imali puno poverenje.

Bugarske tendencije prodora ka severu Srbije zasnivale su se na pseudistorijskoj argumentaciji o srpskim zemljama kao bugarskim i Moravi kao bugarskoj reci.

Politika Bugarske u pripojenim okruzima odražava u malome bugarsku politiku denacionalizacije i njenu osvajačku suštinu, u drugom svetskom ratu, vođenu pod zaštitom Trećeg Rajha.

O ovoj politici odnarodnjavanja nije lako pisati, s obzirom da je teško doći do izvora bugarskog porekla. Savremeni bugarski istoričari nisu spremni da kritički analiziraju i osude šovinističku politiku bugarskih vlastodržaca u prošlom ratu, da otkriju izvore koji kompromituju politiku Bugarske prema susednim narodima: Jugoslaviji (Makedoncima, Srbima, Albancima), Grčkoj i Rumuniji. Štaviše bugarski arhivi iz tога perioda su zatvoreni; o događajima iz vremena rata malo se piše i politika denacionalizacije prikriva se velom čutanja. No u prikos svemu tome uspeli smo da pronađemo deo bugarske dokumentacije i da na njoj zasnujemo analizu u ovom radu. Iz sofijskog Gradskog i okružnog državnog arhiva iskoristili smo deo građe administrativnog, policijskog i sudskog karaktera, kao i izveštaje koji otkrivaju političko stanje u pripojenim okruzima, društveno-političke odnose i atmosferu. Pored ove građe, pregledali smo i bugarska dokumenta u arhivu Vojnoistorijskog instituta, kao i deo nemačkih dokumenata. U arhivu Instituta za nacionalnu istoriju u Skoplju i u Univerzitetskoj biblioteci u Skoplju koristili smo se bugarskim listovima koji su izlazili u Skoplju za vreme okupacije, i oni su dopunski izvor za bugarsku politiku denacionalizacije u anektiranim delovima Srbije, i uopšte za bugarsko držanje prema narodu i narodnooslobodilačkom pokretu. Pregledali smo i bugarske listove *Целокупна България* i *Български запад*.⁴

Istraživači ovog pitanja ne mogu mimoći objavljenu jugoslovensku građu, pri čemu mislimo na *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda* u izdanju Vojnoistorijskog instituta, kao i na bugarske *Stenografske dnevнике sa sednica Narodnog sobranja* u Sofiji i *Аржасен вестник* — službeni zakonodavni izvor. Izbor i analiza či-

⁴ Oba lista su izdavale bugarske okupacione vlasti na bugarskom jeziku. *Целокупна България* je izlazila u Skoplju a *Български запад* u Pirotu—Sofiji (?).

njenica iz bugarskih arhiva otkriva njihovu nepouzdanost i neskrivenu prisutanost.

Prilikom obrade ovog problema nastojali smo da iznesemo što više konkretnih podataka o metodama i sredstvima političkih represalija, privredne pljačke i denacionalizacije, izbegavajući suvišna uopštavanja. Trudili smo se takođe, da na implicitan način ukažemo na specifičnosti bugarske politike u jugoistočnoj Srbiji, mada se ona u suštini identifikovala sa onom koju su Bugari u drugom svetskom ratu sprovodili i u drugim jugoslovenskim zemljama i van njih.

Dužni smo da istaknemo da se u uvodnom delu ovog rada nismo upuštali u detaljnija razmatranja bugarskih težnji u međunarodnim odnosima uoči drugog svetskog rata, kao i bugarsko-italijanskih, bugarsko-velikoalbanskih i bugarsko-nedićevskih protivrečnosti u drugom svetskom ratu.

Drugi pravac naših istraživanja odnosio se na mere bugarskih okupatora da spreče pojavu, a kasnije razvijanje i uspeh ustanka pod vodstvom Komunističke partije Jugoslavije, kao i vidove otpora naroda bugarskoj politici i njihovoj aktivnosti na suzbijanju narodnooslobodilačkog pokreta (u daljem tekstu: NOP). Poznato je da je bugarski režim u jugoistočnoj Srbiji i način ostvarivanja njegove politike manje poznat u istorijskoj nauci o drugom svetskom ratu, jer su se istoričari rata više bavili narodnooslobodilačkim pokretom, njegovom političkom i vojnom organizacijom, kao i stvaranjem i delatnošću narodnooslobodilačkih odbora i životom na poluslobodnim i slobodnim teritorijama jugoistočne Srbije. Ova komponenta istorije jugoistočne Srbije u prošlom ratu više je obrađivana od one vezane za ustavljanje bugarskih vlasti na anektiranom području, sistema međusobnih odnosa bugarskih vlasti (lokalnih, oblasnih i centralnih), metoda borbe protiv NOP-a i njegovih organizacija u gradovima i na slobodnim teritorijama, kao i prinudnih mera za smirivanje i njegovo ugušenje kada se razbuktao, osobito poslednjih godina rata, 1943—1944. godine. O NOP-u i vojnim akcijama protiv bugarskog i nemačkog okupatora, uključujući i kvislinge, na jednom širem području jugoistočne Srbije govori nedavno objavljena knjiga *Живојина Николића Брке, Југосточна Србија у револуцији 1941—1944*. (Beograd 1979). Imajući u vidu stepen istraženosti ove materije, osobito posle njene iscrpne obrade u pomenutoj knjizi, izostavili smo posmatranje i ispitivanje svih pojava vezanih za ustankar, njegov razvoj i organizaciju, a posebnu pažnju posvetili smo bugarskoj aktivnosti i odjecima borbe partizanskih odreda u bugarskim sredinama. O tome i Osrt na knjigu Živojina Nikolića — Brke, „Југосточна Србија у револуцији 1941—1945.“, Beograd 1981.

Posedujući i za ovo pitanje bugarske izvore raznovrsnog karaktera — od policijskih i vojnih do upravnih akata, uputstava i naredaba, kao i štampe — nastojali smo da prikažemo kako su oni doživljavali nezadovoljstvo naroda njihovom politikom, ustanička talasanja, uspon i polet NOP-a 1943—44, a na drugoj strani kako su se organizovali da spreče razaranje svog sistema vlasti, prenošenje ustanka na tlo Bugarske i osiguravanje mirne pozadine za privredno iskoriscavanje, nacionalnu assimilaciju i pretvaranje ovog „sastavnog dela Bugarske“ u uponište svoga daljeg širenja na račun srpskog naroda i Jugoslavije.

Među izvorima na kojima se zasniva ovaj rad poseban značaj imaju naredbe Ministarstva unutrašnjih poslova i narodnog zdravlja (u daljem tekstu; MUPNZ), izveštaji oblasnih policijskih direktora za sofijsku i skopsku oblast, izveštaji okružnih i sreskih policijskih načelnika, predsednika opština svojim pretpostavljenim organima o stanju na njihovim područjima, atmosferi, ponašanju građana, odnosu prema bugarskim vlastima i organizacijama NOP-a.

Težili smo da iz ovih izvora izvučemo ne zanemarujući konkretne mere i otpor ovim merama, metode rada bugarske policije; da utvrđimo odnos

između rukovodećih struktura vojske i policije, a posebno da klasifikujemo oblike otpora naroda merama bugarskog okupatora. Analizirajući ove izvore, pratili smo težnje okupatora i primenu njegove politike. Ove bugarske težnje i postignuti rezultati često su se razilazili zbog snage i rasprostranjenosti otpora i činjenice da propagandu i aktivnu politiku narod nije prihvatio u samom početku. Ovi izvori, na jednoj strani, pokazuju da su bugarska vojska, policija i politički faktori realno sagledavali svoju nemoć da se utvrde u ovim krajevima, da nametnu svoju politiku stanovništvu, ali, na drugoj, u njima ima i dosta iluzija o uništenju NOP-a i narodnog otpora građenih na netačnim obaveštenjima o rasformiranju partizanskih odreda, raspadanju organizacije NOP-a i učvršćenju svog uticaja među stanovništvom anektiranih oblasti. Analiza izvora pomogla nam je i da otkrijemo demagoško-propagandne naslage u instrukcijama bugarskih policijskih inspektorskih i vojnih štabova, navodnim vođenjem računa o integritetu sela, interesima stanovništva i razlikovanju aktivnih učesnika NOP-a od „nevinog naroda“ i „mirnih građana“. Iz ovakvih stavova, s obzirom na ciljeve okupatora i razmere terora (streljanje partizana i talaca, paljenje sela, raseljavanje stanovništva, masovno interniranje itd.), nije teško uočiti tendenciju da „pacifikacija“ ovim metodama još više ne razbukti otpor, izazove celokupno stanovništvo i da samim tim ne dovede u pitanje potporu okupatoru među svojim i onako malobrojnim saradnicima.

Proširivanjem istraživačkog interesovanja na bugarsku okupaciju Srbije od januara 1942. do avgusta 1944, kada se 1. bugarski okupacioni korpus povukao sa teritorije Srbije, obuhvatili smo bugarsku ulogu u drugom svetskom ratu na tlu Srbije. U tu svrhu koristili smo se objavljenim nemačkim dokumentima u redakciji Vojnoistorijskog instituta (*Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, tom XII, knj. 1, 2, 3*), kao i delom grade nemačkog porekla koju je u svojoj doktorskoj disertaciji koristio Blagoje Stokić, Nemački izvori za istoriju Narodnooslobodilačkog rata u Srbiji 1941—1944, s posebnim osvrtom na Šumadiju, Kragujevac 1975. (neobjavljena). Osvetili smo, takođe, na osnovu izvora jugoslovenske vlade u izbeglištvu, koji se čuvaju u Arhivu Jugoslavije (AJ), neke aspekte odnosa jugoslovenske emigracije i zapadnih saveznika prema Bugarskoj kao okupacionoj sili u Jugoslaviji i nemačkom savezniku u prošlom ratu. Potporu sagledavanju bugarske okupacije daju objavljeni radovi V. Popovića, B. Mitrovskog, V. Glišića, T. Ristovskog i drugih. Taj kompleks odnosa, veoma važan i složen za istoriju Jugoslavije i Srbije u prošlom ratu, predstavlja predmet našeg trajnijeg interesovanja.

Vlada Kraljevine Jugoslavije i saveznici prema Bugarskoj 1941. godine

Uoči napada Nemačke i njenih saveznika Italije, Mađarske i Bugarske na Kraljevinu Jugoslaviju aprila 1941. godine Nemačka se vešto koristila strateškim pogodnostima koje je obezbedilo pristupanje Bugarske Trojnom paktu i ustupanje teritorije za brzi prodor nemačke vojske dolinom Vardara prema Solunskom zalivu, presecanjem jugoistočnog jugoslovenskog fronta. Zahvaljujući rasulu, kapitulantskom duhu komandnog kadra, nemačkoj tehničkoj prednosti i povoljnim napadnim položajem iz Bugarske jugoistočni front u Makedoniji nije izdržao prvi nemački udar, raspavši se bez otpora. Kraljevska vojska u Makedoniji, pod komandom armijskog generala Milana Nedića, nije uspela da zadrži Nemce ni na jednom pravcu prodiranja, čak ni u Kačaničkoj klisuri, delom miniranoj, iako su u toku kratkotrajnog rata širene vesti da je general Nedić na tom pravcu zaustavio Nemce, uništio njihove tenkove i dobio prvi titulu vojvode.⁵ Nemačka 12. armija pod

⁵ Milan Borković, *Kontrarevolucija u Srbiji. Kvislinška uprava 1941—1944. Knjiga prva (1941—1942)*, Beograd 1979, 88.

komandom general-feldmaršala Vilhelma Lista (Wilhelm List) zagospodarila je 9. aprila većim delom Varadrske Makedonije.

Bugari su poseki teritorije koje su im Nemci ustupili. Po ulasku u Skoplje obrazovali su „Centralni bugarski akcioni komitet”, koji je ubrzo objavio proglaš o oslobođenju Makedonije „ispod srpskog jarma za večna vremena”. Počeo je da se vrši pritisak na srpski živalj. Mitropolitu Josifu je naređeno da dođe u Sabornu crkvu od 18. do 23. aprila, jer će u tom vremenu služiti liturgiju mitropolit iz Sofije; agenti komiteta zahtevali su da se istaknu bugarske zastave, kako bi grad dobio „bugarski karakter”. Ulaskom bugarske vojske u Skoplje ubrzano je iseljavanje srpskog stanovništva. Pod pritiskom, mitropolit Josif je 3. maja morao da napusti Skoplje. Srpski naseljenici ostali su bez ikakve zaštite. Činovničke i porodice naseljenika morale su u roku od 24 časa da napuste svoje domove samo sa najnužnijim stvarima i da otpotuju u mesta rođenja. Na odgovorne položaje u Makedoniji okupatori su postavili isključivo Bugare.⁶

U toku kratkotrajnog procesa raspadanja jugoslovenskih oružanih snaga i jugoslovenske teritorije bugarska vlada je preko policije i drugih organa veoma grubo postupila prema osoblju Jugoslovenskog poslanstva u Sofiji u dogadjajima koji su prethodili prekidu diplomatskih odnosa. Odlaskom poslanika Vladimira Milanovića, dužnost otpravnika poslova vršio je savetnik Poslanstva Vladimir Sokolović. Ubrzo zatim — 13. aprila, održane su velike manifestacije „povodom oslobođenja Makedonije i zapadnih krajeva”. Krećući se ulicama Sofije povorka manifestanata zadržavala se ispred poslanstava Nemačke i Italije, pred kojima su održani govor i zahvalnosti. „Povorka je zatim prošla pokraj dvora, kličući caru Borisu, kome su manifestanti ljubili ruke i zasipali ga cvećem.” Manifestacije je prenosila radio stanica. Sutradan, organi policije uhapsili su na ulici otpravnika poslova Vladimira Sokolovića i činovnika Ratka Žindovića i automobilom ih sproveli u policiju. Pošto su ih detaljno pretresli zatvorili su ih u prostorije za teže prekršioce krivičnih dela (samice). Veoma zabrinut za nestanak dvojice diplomata, jedini službenik Poslanstva na slobodi Dragovan Šepić obratio se šefu protokola Ministarstva inostranih poslova i verouispovesti Belinovu, tražeći obaveštenje o nestalim diplomatima. Kasno u noć dobio je odgovor. Sutradan, 15. aprila, Šepić je telefonirao turskom, američkom, sovjetskom, švajcarskom i francuskom poslaniku, moleći da pošalju svoje sekretare u Jugoslovensko poslanstvo radi „hitnog saopštenja”. On je apelovao na njih da intervenišu kod ministra inostranih poslova Popova da se uhapšeni diplomati puste iz zatvora. Tom prilikom se osobito zauzeo američki poslanik, upozoravajući Popova „da će ovaj slučaj vrlo loše odjeknuti u američkom javnom mnenju”. Ubrzo zatim u Jugoslovensko poslanstvo je došao šef protokola Belinov, obavestio Šepića o hapšenju jugoslovenskih diplomata i predao verbalnu notu o prekidu diplomatskih odnosa između Bugarske i Jugoslavije. Istovremeno je saopštio da osoblje Poslanstva mora napustiti Bugarsku preko teritorije Rumunije, napomenuvši da su u tu svrhu već rezervisani železnički vagoni. Šepić nije prihvatio takav ultimativni zahtev, napomenuvši da osoblje Poslanstva ne želi da se vrati u domovinu preko rumunske teritorije. Zatim se obratio doajenu diplomatskog kora — turskom poslaniku, s molbom da obavesti ministra Popova da u svojstvu pisara Poslanstva ne može da primi notu niti da postupi po njoj. Posle 24 časa provedenih u zatvoru, bez saslušanja i saopštenja zbog čega su uhapšeni, dva jugoslovenska diplomata puštena su iz zatvora 15. aprila uveče. Otpravnik poslova Vladimir Sokolović upoznao se sa notom sledeće sadržine:

⁶ M. Apostolski, A. Hristov, R. Terzijski, *Položaj okupirane Makedonije u drugom svetskom ratu (1941—1944)*, JIC, br. 3, Beograd 1963, 53—55.

„Ministarstvo inostranih poslova i veroispovesti ima čast izvestiti Kraljevsko jugoslovensko poslanstvo da je, imajući u vidu:

1) izvršene u početku meseca napade protiv bugarskih pograničnih straža od strane jugoslovenskih vojnih jedinica, iako za to nije bilo nikakvog izazivanja od strane Bugarske;

2) napade koje su jugoslovenski vojni avioni izvršili iz vazduha protiv otvorenih bugarskih gradova, kojom prilikom su bila ubijena građanska lica, prvenstveno žene i deca, — iako se Bugarska držala po strani rata;

3) najglavniju okolnost što je ustanovljeno da su članovi Kraljevskog jugoslovenskog poslanstva u Sofiji bili u vezi sa antidržavnim elementima kod nas, koji su pripremili nerede i prevrat u našoj zemlji, kako proistiće između ostalog iz jednog manifesta koji je bio odštampan u Jugoslaviji, prenesen u Bugarsku od članova Jugoslovenskog poslanstva i rasturan od antidržavnih elemenata sa kojima su oni bili u vezi,

bugarska vlada je rešila da prekine diplomatske odnose sa Kraljevinom Jugoslavijom.”

Pošto je proučio notu, otpravnik Sokolović, zajedno sa sekretarom Poslanstva Sjedinjenih Američkih Država Milerom, posetio je ministra Popova i energično protestovao protiv hapšenja jugoslovenskih diplomata zahtevajući uzimanje krivaca na odgovornost. On je takođe odlučno odbio navode tačke 3 u bugarskoj verbalnoj noti i protestovao protiv ostavljanja kratkog roka osoblju Poslanstva da napusti Bugarsku. Istovremeno je predao notu br. 1967 od 15. aprila, kojom obaveštava Ministarstvo inostranih poslova i veroispovesti Bugarske „da će jugoslovenske interese provizorno zastupati Poslanstvo Sjedinjenih Američkih Država”. Bugari su usvojili zahtev da osoblje Jugoslovenskog poslanstva putuje preko teritorije Saveza Sovjetskih Socijalističkih Republika. Konačno je osoblje Poslanstva napustilo Sofiju oko 22 časa i otputovao za Varnu, a otuda sovjetskim brodom za Odesu.⁷

Izveštavajući ministra inostranih poslova Momčila Niničića o događajima u Sofiji, poslanik Vladimir Milanović ističe da je prilikom sastanka sa ministrom Popovim, 5. aprila, uzgred napomenuto da je došlo do puštanja između jugoslovenskih i bugarskih patrola kod Caribroda. Posle incidenta održan je sastanak jugoslovenskih i bugarskih oficira i sukob je prijateljski rešen. Međutim, nije postignuta saglasnost o tome ko je prvi pucao. Sutradan je u Predsedništvu vlade poslanik Milanović ponovo primljen kod ministra Popova. Popov ga je obavestio da su četiri jugoslovenska aviona bombardovala Custendil, i da je tom prilikom poginulo oko 30 osoba. Jedan jugoslovenski avion bacio je bombe u predgrađe Sofije i usmratio četiri lica. Ministar je zamolio Milanovića da to saopštenje prenese jugoslovenskoj vladi istakavši pri tome da bugarska vlada tobože ulaze značajne napore da sačuva prijateljske odnose sa Jugoslavijom, podvlačeći veliku želju bugarske vlade i naroda da se „spreči prolivanje braštske krvi.” Milanović je tom prilikom istakao da nije postojala namera da se bombarduje civilno stanovništvo susednih zemalja. Međutim, upozorio je Popova da je teritorija Bugarske, a naročito prema Jugoslaviji, puna nemačke vojske, a pogotovu Custendil i Sofija — gradovi kroz koje „danju i noću prolazi nemačka vojska i da je teško sa velike visine praviti matematičku selekciju”. Milanović je skrenuo Popovu naročitu pažnju na veliku odgovornost Bugarske što je Jugoslavija napadnuta sa bugarske teritorije, kao i što je Jugoslovensko poslanstvo četiri dana bilo odsečeno od sveta prekidanjem telekomunikacionih veza. Bugarska štampa i radio objavili su 7. aprila da je bugarska vlada uložila energičan protest kod jugoslovenske vlade. Govoreći o bombardovanju Mi-

⁷ A—VII, fond neprijateljskih jedinica, kut. 279 v, reg. br. 6/1—1, 20 april 1941. Izveštaj otpravnika poslova Jugoslovenskog poslanstva u Sofiji o prekidu diplomatskih odnosa između Bugarske i Jugoslavije.

lanović je istakao da raspolaže verodostojnim podacima da su jugoslovenski avioni bombardovali Čustendil u trenucima kada su kroz grad prolazile motorizovane kolone nemačke vojske koju su građani masovno posmatrali sa trotoara. Bombardovanje Sofije izvršeno je zbog toga što su sa njenog aerodroma neprestano uzletali nemački avioni. Govoreći o tački 3. bugarske verbalne note Milanović je istakao da bugarska vlada nije mogla navesti ni indicije, a kamoli dokaze da je inkriminisani „Manifest“ bio štampan u Jugoslaviji, a posebno nije mogao dokazati da su članovi Poslanstva bili povezani sa antidržavnim elementima u Bugarskoj niči da su u rasturanju toga materijala učestvovali jugoslovenski diplomatii.⁸ Ove diplomatske smičalice u trenutku kada je Bugarska bila polazna pacija nemačke 12. armije za napad na Jugoslaviju, a jugoslovensko ratno vazduhoplovstvo nastojalo da spreči prođor nemačkih jedinica i onemogući napredovanje njihovih motorizovanih jedinica, ostaje kao svedočanstvo dvoličnosti i cinizma.

Imajući u vidu učešće Mađarske i Bugarske sa silama Trojnog pakta u napadu i deobi jugoslovenske nacionalne teritorije jugoslovenska vlada je 4. maja, u izgnanstvu, donela zaključak da se „Jugoslavija nalazi u ratnom stanju sa Bugarskom počev od 6. aprila, a sa Mađarskom od 10. aprila ove godine“. Kraljevska jugoslovenska vlada je istovremeno konstatovala da su Bugarska i Mađarska bile vezane sa Jugoslavijom paktovima o večnom prijateljstvu i da je ovaj „njihov ničim izazvani agresivni akt protiv jugoslovenskog naroda, u momentu kada se on borio u odbrani svoje nezavisnosti, jako kompromitovao sve izglede za trajnu prijateljsku saradnju u Podunavlju i na Balkanu“⁹.

Svim jugoslovenskim poslanstvima na strani naređeno je 29. maja 1941. godine da notifikuju vladama kod kojih su akreditovana tekst odluka kraljevske vlade od 4. maja o objavi ratnog stanja između Kraljevine Jugoslavije i Bugarske, odnosno Mađarske. Isto tako, 31. maja 1941. naloženo je da se notifikuje protest vlade Kraljevine Jugoslavije zbog aneksije Slovenije od strane Nemačke i Italije. Na note upućene 5. juna 1941. u iznetom smislu Departmanu za spoljne poslove Sjedinjenih Američkih Država, Kraljevsko poslanstvo u Vašingtonu primilo je 25. septembra 1941. odgovor koji je za državnog sekretara za spoljne poslove potpisao državni podsekretar Sumner Welles (Sumner Welles); kraj odgovora je glasio: „Koristimo se ovom prilikom da se pozovemo na ponovljene deklaracije vlade SAD u kojima se izražava gnušanje vlade SAD i naroda na invazije i raskomadavanje Jugoslavije.“¹⁰ Sjedinjene Američke Države su protestovale i zbog prisajedinjenja jugoslovenskih pokrajina od strane Bugarske. U Velsovoj noti od 8. decembra 1941, predatoj ambasadoru Konstantinu Fotiću u Vašingtonu, stajalo je, tim povodom: „U svojim notama od 28. maja i 25. septembra pozvao sam se na indignaciju naroda i vlade Sjedinjenih Američkih Država povodom invazije i rasparčavanja Jugoslavije od strane izvesnih susednih joj država. Želim da vas uverim da ova vlada gleda sa istim osećanjima na delo bugarske vlade u vršenju kontrole nad delovima Jugoslavije okupiranim od bugarskih vlasti.“¹¹

⁸ A—VII, fond neprijateljskih jedinica, kut. 279 v, reg. br. 10/1—1, Jerusalim 6 maj 1941. — Izveštaj poslanika vlade Kraljevine Jugoslavije u Sofiji Vladimira Milanovića, ministru inostranih poslova Momčilu Ninčiću.

⁹ Službene novine Kraljevine Jugoslavije 19. avgust 1941.; A—VII, fond emigrantske vlade, kut. 279 v, reg. br. 16/1—1. — Telegram ministra inostranih poslova M. Ninčića kraljevskim poslanstvima o odluci emigrantske vlade da se nalazi u ratnom stanju sa Bugarskom i Mađarskom.

¹⁰ A—VII, fond neprijateljskih jedinica kut. 279 g ,reg. br. 17/1—1—Američki odgovor na note jugoslovenske vlade o objavi ratnog stanja između Kraljevine Jugoslavije i Carevine Bugarske; Isti, kut. 279 b, reg. br. 21/2, Šifrovani telegram Konstantina Fotića, poslanika jugoslovenske vlade u Vašingtonu.

¹¹ Isti, kut. 279 b, reg. br. 19/3.

Izneti američki stav, kako pre ulaska Sjedinjenih Američkih Država u rat tako i posle 7. decembra 1941. imao je svoju predistoriju, što se može videti iz današ pristupačnih izvora. Američka vlada je održavala diplomatske odnose sa vladom Bugarske i njen poslanik pratilo je bugarsko ponašanje prema okupiranim teritorijama i njegove odjeke u Bugarskoj i van nje. Bugarska vlada je publikovala dekret o „privremenoj administrativnoj podeli novootvorenih oblasti”, 2. avgusta 1941. godine. Poslanik Sjedinjenih Američkih Država u Sofiji smatrao je stvaranje skopske i bitolske oblasti u „Južnoj Srbiji” a pripajanje Carrionbroda, Pirota i Bosiljgrada sofiskoj oblasti „privremenom merom” zato što Nemačka nije dozvoljavala definitivne aneksije do svršetka rata, kako bi na taj način držala svoje saveznike pod kontrolom. Prema američkom diplomatu, bilo je karakteristično to što je u prvo vreme posle zauzimanja ovih oblasti bugarska vlada smatrala taj akt prirodnom stvari za koju nisu bila potrebna nikakva pravdanja, dok septembra 1941. bugarska javnost već iznosi „prava Bugarske na te krajeve”, što je američki poslanik pripisivao „poljuljanoj veri u ishod rata kod Bugara”.¹²

Kraljevska vlada je stalnim pritiskom na vlade savezničkih država tražila da se osudi deoba Jugoslavije i odbaci poredak koji su Nemačka i njeni saveznici zaveli na tlu vojno poražene države. Ministar spoljnih poslova dr Momčilo Ninčić je na osnovu instrukcija vlade obaveštavao o tome poslanstvu Kraljevine Jugoslavije u neutralnim i savezničkim državama. Ove su instrukcije značajne jer nas upoznaju, na jednoj strani, sa procenama, predviđanjima i motivima bugarskog stava 1941. godine, a na drugoj izražavaju razmatranja o oblicima i karakteru buduće saradnje između dva susedna naroda po završetku rata. Ninčića nije iznenadiло ponašanje Bugarske u apriliškom ratu i posle njega („postupak bugarske vlade da udari na Jugoslaviju”). Pri tome je ovaj poznati političar polazio od držanja Bugarske 1915. i njenih aspiracija ne samo u Makedoniji nego i u istočnoj Srbiji, sve do Morave. Po Ninčićevom shvatanju, Nemci nisu bili spremni da dozvole Bugarima da se „ugnezde” u istočnoj Srbiji, s obzirom da su nameravali da za sebe zadrže „dragocene proizvode te zemlje”. Što se tiče „Južne Srbije”, odnosno Makedonije, Ninčić je smatrao da je Ivan Mihailov doveden sa zadatkom da „istrebljuje” Srbe kako bi dokazao da je „Južna Srbija” bugarska. Ministar Ninčić je, iako je Jugoslavija bila privremeno poražena, razmišljao o odnosima sa Bugarima i o nacionalno individualizovanim pokrajnjima Jugoslavije na stari način, posmatrajući sadašnjost i budućnost kroz prizmu sukoba srpskih i bugarske buržoazijske i njihove borbe o prvenstvu na Balkanu. Mada je bio mišljenja da nije izgubljena svaka nadsa da se sutra ostvari saradnja sa Bugarskom na Balkanu, Ninčić je tekuće progone smatrao ipak kao smetnju da se prošlost „preda zaboravi”.¹³

Ovakva razmišljanja nisu ometala jugoslovensku kraljevsku vladu da diplomatskim putem, pozivajući se na međunarodnu praksu i pravnu doktrinu,

¹² Isti, kut. 279 b, reg. br. 12/2, 18 septembar 1941. — Telegram poslanika Konstantina Fotića — ministru inostranih poslova Momčilu Ninčiću.

¹³ Isti, kut. 279 b, reg. br. 35/1—1. — Izjava ministra inostranih poslova Momčila Ninčića na konferenciji za štampu u Londonu 9 avgusta 1941. — Niye tačan podatak koga Ninčić navodi o cilju i vremenu dolaska Vanče Mihailova u Vardarsku Makedoniju. Mihailov je po nalogu Nemaca doputovao u Skoplje početkom septembra 1944. sa zadatkom da izvrši pripreme za formalno proglašenje „nezavisnosti” Makedonije. Nezadovoljan neuspehom vratio se u Zagreb. — Dančo Zografski, *Formiranje Komunističke partije Makedonije i makedonsko nacionalno pitanje, Opredeljenje časopis za teoriju i praksu socijalističkog samoupravljanja*, br. 3—4, Sarajevo mart-april 1980, 181; Vlado Strugar, *Sistem bugarske okupacije u jugoslovenskim oblastima 1941—1944 — Jugoslovensko-bugarski odnosi u XX veku*. Zbornik radova 1, Beograd 1980, 282—283.

iznese svoj stav da je bugarsko ponašanje u delovima okupirane Jugoslavije u suprotnosti sa međunarodnim pravom. O tome svedoče njeni protesti kod savezničkih vlada. Bila je zabeležena činjenica da je Nemačka posle napada na Jugoslaviju i okupiranja jugoslovenske teritorije dozvolila bugarskoj vojsći da izvrši zaposedanje izvesnih krajeva na jugu i istoku Jugoslavije. Interesantno je da su jugoslovenski diplomat, Ilija Šumenković, poslanik kraljevske vlade u Ankari na primer, uočavali da Nemačka želi da sproveđe svoju potpunu dominaciju nad Bugarskom, da zagospodari Dunavom, s obzirom da je i Bugarska podunavska zemlja. Ovaj diplomat je smatrao da se ova nemačka dominacija najbolje može obezbediti uspostavljanjem „sistema sfera“ kao i u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, a da je za takvu situaciju kralj Boris suvišan. „Ne može se verovati“, kaže Šumenković da Hitler može oprostiti Bugarskoj što ne šalje svoju vojsku protiv Sovjetske Rusije, kada se zna da je, po mišljenju Nemaca, samo to učeće u ratu magna carta, koja daje pravo na opstanak malih država i predstavlja temelj na kojem će države graditi svoju budućnost.¹⁴ Nezavisno od ovih razmatranja o odnosima i izgledima za vezu između Nemačke i Bugarske, jugoslovenska kraljevska vlada je bila izniočita u shvatanju da uključivanje jugoslovenskih krajeva u bugarsku državnu teritoriju, što je proisticalo iz akata bugarske vlade i raznih izjava bugarskih odgovornih činilaca menja pravnii status okupiranih jugoslovenskih krajeva. Pri tome se mislilo na objavljivanje tri dekreta od 31. jula 1941. u bugarskim službenim novinama o formiranju nove bugarske skopske oblasti, zatim bitoljske oblasti i pripajanju četiri jugoslovenska sreza već postojećoj sofijskoj oblasti, kao i o sprovodenju vojne regrutacije u jugoslovenskim krajevima.¹⁵

Neprijateljski odnos Bugarske prema Jugoslaviji očitovoao se iz drugih koraka bugarske vlade u aprili 1941. i posle završetka kratkotrajnih vojnih operacija. Mislimo na priznanje kvazidržavnih tvorevin na tlu raskomadane Jugoslavije od strane Bugarske. Bugarska je uspostavila diplomatske odnose sa Nezavisnom Državom Hrvatskom i uputila u Zagreb svog poslanika Jordana Mečkarova, kome je ustaška vlast priredila „veličanstven doček“. Pavelić i Mečkarov su iskoristili priliku da povodom predaje akreditiva bugarskog poslanika istaknu da je Jugoslavija imala neprijateljsko držanje prema Hrvatskoj i Bugarskoj. „Velikosrpska Jugoslavija“ bila je proglašena za „neprijatelja Hrvatske i Bugarske“. List *Hrvatski narod* pisao je da je sličnost sudbine od 1918. godine pa do sloma „velikosrpske Jugoslavije“ povezala dva naroda ne samo „osećajno“ nego i politički. Izjava britanskog ministra spoljnih poslova Antoni Idna (Anthony Eden) da će Bugarska morati da vrati Jugoslaviji zauzete teritorije ustaška štampa prokomentarisala je navođenjem da je, Engleska glavni neprijatelj Nezavisne države Hrvatske i Bugarske, koja je ostajala uvek gluva prema hrvatskim i bugarskim patnjama. Iz činjenice da Ind nije pominjao povratak Subotice i Novog Sada koje su držali Mađari, kršeći takođe međunarodno pravo, izvodio se zaključak da Engleska uvažava interes Mađarske ali ne i interes Hrvatske i Bugarske. Po Pavelićevoj zamisli, Nezavisna Država Hrvatska i Bugarska pristupile su Trojnom paktu, te bi trebalo da učvrste svoje odnose, da postanu, kao dve slovenske države u okviru Osvoline, „lojalna opozicija“ u nekim spornim balkanskim pitanjima i „slovenski sektor u nemačko-italijanskom krugu“. U skladu sa ovim ambicijama uspostavljene su i diplomatske veze između nemačkih vazala Nezavisne Države Hrvatske i Bugarske. Ustašku tvorevinu

¹⁴ DA-SIP, fond Ankarsko poslanstvo, — poslanik vlade Kraljevine Jugoslavije u Ankari Ilija Šumenković, — ministru inostranih poslova Momčilu Ninčiću, str. pov. br. 1371 od 20. oktobra 1941.

¹⁵ A—VII fond neprijateljske jedinice kut. 279 b, reg. br. 37/2, — raspis ministra inostranih poslova Momčila Ninčića — kraljevskim poslanstvima.

u Sofiji je od jula 1941. predstavljao u svojstvu poslanika dr Vladimir Židovec, jedan od organizatora ustaškog pokreta u Karlovcu.¹⁶

Bugarska aneksija dela jugoistočne Srbije i većeg dela Vardarske Makedonije

Izražavajući bojazan od „usamljenosti“ do izbijanja italijansko-grčkog rata oktobra 1940, pronemačka vlada Bogdana Filova pripremala je pristupanje Bugarske Trojnom paktu. Ugovor o pristupanju Bugarske Trojnom paktu objavljen je 1. marta 1941. u Beču, da bi već sledećeg dana bio ratifikovan u Narodnom sobranju. Nekoliko dana posle 5. marta 1941. nemačke trupe ušle su u Bugarsku, stavljajući ovu zemlju u političku, vojnu i ekonomsku zavisnost od Trećeg Rajha. Zadovoljan ovim aktom, predsednik vlade Filov je, na XXV redovnom zasedanju Narodnog sobranja, održanom 11. novembra 1941, slikovito prikazao srdačnost koju je bugarski narod izrazio prilikom ulaska nemačkih trupa, očigledno želeći da time istakne punu podršku naroda politici vlade. Tom prilikom Filov je svečano izjavio da će Bugarska do kraja biti verna obavezama prema Nemačkoj i iskazivati najiskreniju spremnost na saradnju. Sa puno oduševljenja Filov je govorio poslanicima o svojim susretima sa Hitlerom, ministrom inostranih poslova Joahimom fon Ribentropom (Joachim von Ribbentropp), kao i sa ministrom inostranih poslova Italije Galeacom Canom (Galeazzo Ciano). Želeći da prikaže koliko je duboko ovo prijateljstvo prema Nemačkoj, bugarski predsednik je naglašavao da u nemačkim vojnicima, koji su ušli u Bugarsku, gleda decu onih svojih ratnih drugova sa kojima se za vreme prvog svetskog rata zajedno borio.¹⁷

Govoreći o napadu Nemačke na Jugoslaviju i Grčku, Filov je zaključio da je rat Osovine protiv Jugoslavije u aprilu 1941. „doneo oslobođenje“ bugarskim zemljama u zapadnim pokrajinama, misleći na anektirane delove jugoistočne Srbije, Traku i Makedoniju. Oduševljen doček nemačkih vojnika u Sofiji, marta 1941, naknadno je poslanik marionetske Nezavisne Države Hrvatske u Sofiji označio kao svojevrstan plebiscit naroda u korist Filovljeve vlade.¹⁸

Ulaskom nemačkih trupa u susednu Bugarsku, pošto su prethodno Mađarska i Rumunija pristupile Trojnom paktu, Kraljevina Jugoslavija se našla potpuno usamljena, odsečena i bez saveznika, samo sa jednim otvorom prema jugu — Grčkoj, koja se od oktobra 1940. nalazila u ratu s Italijom. Gotovo da se može reći da je posedanjem teritorije Bugarske Nemačka završila proces okruženja Jugoslavije. Za Nemačku, Bugarska je bila poligon za napad na Grčku, prodorom u Traku (realizacija plana „Marita“), i za pritisak na Jugoslaviju. Posle 27. marta Bugarska će postati kao i u prvom svetskom ratu, potencijalni neprijatelj koji će presecati odstupnicu jugoslovenskoj vojski prema Egejskom moru. Iz Bugarske su nemačke trupe 6. aprila 1941. napale Jugoslaviju s posebnim ciljem da preseknu eventualnu mogućnost spajanja jugoslovenskih trupa s grčkim snagama i britanskim ekspedicionim korpusom generala Henrika Vilsona (Henry Wilson) i na taj način onemoguće izvlačenje vojske Kraljevine Jugoslavije u pravou grčkih luka. Zauzvrat, Bugarska je od Nemačke očekivala podršku i pomoć da se teritorijalno proširi i ostvari kon-

¹⁶ DA-SIP, dokument bez oznake, — izveštaj generalnog konzula Kraljevine Jugoslavije u Cirihu Đorđa Đuričića, od 14 avg. 1941.

¹⁷ A-VII, 10/23 1 k, 89. — Izveštaj poslanika Nezavisne Države Hrvatske u Sofiji, Ministarstvu vanjskih poslova u Zagrebu. — Izvod iz govora predsednika bugarske vlade Bogdana Filova u Narodnom sobranju 19. novembra 1941.

¹⁸ Isto.

cepaciju „Velike Bugarske” u okvirima „novog evropskog poretku”. To je bila cena za izgubljenu samostalnost.

Adolfu Hitleru bilo je posebno važno da obezbedi podršku Mađarske i Bugarske za napad na Jugoslaviju i njeno komadanje. Pozvao je bugarskog poslanika Prvana Draganova i saopštio mu da su „događaji u Jugoslaviji od 27. marta istakli makedonsko pitanje”. Ubrzo zatim, 11. aprila fon Ribentrop je od Draganova zahtevao da Bugarska prekine diplomatske odnose sa Jugoslavijom i da bugarske oružane snage učestvuju u borbi protiv Jugoslavije.¹⁹ U takvoj situaciji car Boris je izrazio želju da se lično sastane sa vođom Trećeg Rajha.²⁰

Prilikom posete cara Borisa Nemačkoj, 19. aprila, vođa Trećeg Rajha je obećao Bugarskoj celu Vardarsku Makedoniju.²¹ U „Privremenim smernicama za podelu Jugoslavije”, donetim 3. aprila 1941. godine, Adolf Hitler je Bugarskoj dao Makedoniju i delove jugoistočne Srbije. Područje koje nastanjuju „bugarski Makedonci”, kaže se u nemačkoj direktivi, pripadaće Bugarskoj. Privremeno razgraničenje, saglasno vojnim zahtevima, i predaja ovih krajeva Bugarskoj pripremiće se u Vrhovnoj komandi Vermahta.²²

Prema „Uputu početnog operacionog plana” za napad na Jugoslaviju („Poduhvat 25”) Vrhovne komande suvozemne vojske, bilo je predviđeno i učestvovanje bugarske vojske u izvođenju operacija. U dokumentu pod „G” stoji: „Saradnja Bugarske — u slučaju da bugarske snage aktivno učestvuju u napadu protiv Jugoslavije, Komanda 12. armije zaključiće potrebne sporazume sa bugarskim vojnim rukovodstvom. Bugarske snage upotrebljene protiv Jugoslavije trebalo bi da se potčine nemačkim komandnim organima.”²³

Ove nemačke namere, pre rasula jugoslovenske vojske, podudarale su se sa bugarskim težnjama da što pre s nemačkim divizijama upadnu u Jugoslaviju i posednu Pomoravlje i Makedoniju. Bugarsko Ministarstvo vojske nastojalo je već 10. aprila 1941, preko komandanta 12. nemačke armije generalfeldmaršala Vilhelma fon Lista (Wilhelm List) da bugarske divizije posednu pomenute oblasti predstavljajući to kao želju Adolfa Hitlera. Tim povodom komanda 12. armije je istog dana tražila od Vrhovne komande objašnjenje za svoj stav. Ovaj štab je, na predlog Vrhovne komande, obavestio bugarski generalstab da njihove trupe mogu ući u Grčku Trakiju na područje između Strume i linije Dedeagač—Mustafa Paša.²⁴ Što se tiče jugoslovenske teritorije, Vrhovna komanda je stajala na stanovištu da bugarske policijske snage ili vojne jedinice mogu ući u Jugoslaviju ali da ne prelaze limiju: Pirot, Vranje, Skoplje, tok Vardara do zapadne grčke granice. Prema stavu nemačke Vrhovne komande, ukoliko bi ovo bugarsko zaposedanje grčke i jugoslovenske teritorije ometalo nemačke operacije, bugarske jedinice bi morale da se potčine 12. armiji. S obzirom na to da su borbe u Jugoslaviji još trajale, od bugarskog Generalštaba tražilo se da ima u vidu da putevi: Custendil—Skoplje, Gornja Džumaja—Veles—Skoplje do daljeg naređenja stoje prvenstveno na raspolažanju nemačkoj vojsci.²⁵

¹⁹ B. Mitrovska, V. Glišić, T. Ristovski, *Bugarska vojska u Jugoslaviji 1941—1945*, Beograd 1971, 17.

²⁰ dr Fero Čulinović, *Okupatorska podjela Jugoslavije*, Beograd 1970, 51.

²¹ B. Mitrovska, V. Glišić, T. Ristovski, n.d., 22.

²² Isto.

²³ A-VII, bug. dok. 5/4—1; Prilog 4. — Uput iz početknog operacionog plana za poduhvat „25” Vrhovne komande suvozemne vojske br. 540/41.

²⁴ A. — VII, bug. dok. 6/4—5. — Štab 12 armije Vermahta Ia 990/41. — Kraljevskom bugarskom Generalštabu (Prilog 5 d).

²⁵ Isto.

Razvoj vojne situacije u aprilsikom ratu doveo je do toga da su bugarske jedinice praktično izvršile okupaciju Makedonije i dela jugoistočne Srbije, kada je i onako slab otpor jugoslovenske vojske bio skršen, i u Beogradu njeni predstavnici, general Radivoje Janković i Aleksandar Cincarmarković, potpisali odredbe o primirju, u suštini bezuslovnu kapitulaciju (17. aprila 1941). Makedoniju i deo jugoistočne Srbije posle memačkog osvajanja, u vremenu od 18. do 23. aprila 1941. godine okupirale su sledeće bugarske jedinice: 1. brza divizija posela je prostor Pirot, Surdulica (28 km severno od Vranja), Kriva Feja (20 km istočno od Vranja), dok su joj delovi bili u Skoplju; 6. pešadijska divizija nalazila se u krajevima jugozapadno od Sofije i delom u Velesu; 7. pešadijska divizija posela je prostor Vranje—Radovište (22 km jugozapadno od Štipa).²⁶

Generalstab komande kopnene vojske obavestio je 23. aprila 1941. Vrhovnu komandu Vermahta da su toga dana zaključeni pregovori o bezuslovnoj kapitulaciji Grčke između predstavnika Italije i nemačkih snaga, s jedne strane, i predstavnika grčke Epirske Makedonske armije, s druge. Izveštaj podvlači da su se od „potčinjenih bugarskih snaga“ 2. bugarska brza divizija nalazila na maršu za Vranje, a 7. bugarska pešadijska divizija na maršu za Skoplje, Veles i Strumicu. Istovremeno, bugarska pešadijska granična brigada bila je u maršu prema Drami i Kavali, a 10. bugarska pešadijska divizija prema Ksantini i Komotini.²⁷

Operativno odeljenje komande 12. armije upoznalo je 28. aprila 1941. godine nemačkog vojnog izaslanika u Sofiji o Hitlerovoj odluci da nemačke jedinice napuste područje Jugoslavije predviđeno kao područje za posedanje od strane bugarskih jedinica. Dan pre toga, 27. aprila 1941, Vrhovna komanda Vermahta obavestila je zainteresovane strane da se Bugarskoj ustupa sledeća teritorija: od Vranja u jugozapadnom pravcu duž južne obale Biničke Morave — St. Kačanić — Štrpcе (uključna mesta) — Mušnikovo (isključno) — k. 2587 (isključno) — Lešak (uključno) k. 1748, 20 km jugoistočno od Tetova (isključno) — Rasteš (uključno) — Srbica — v. Crsko (oba isključno) — Liska (uključno) — obala Ohridskog jezera 5 km severno od Ohrida do 5 km južno od Ohrida — Resen (uključno) — k. 2600 (uključno) — otuda u jugoistočnom pravcu do grčke granice južno od Bitolja, zatim u potezu stare grčke granice. Prema Hitlerovoj odluci, prilikom uspostavljanja bugarskog okupacionog odseka, njihovim trupama trebalo je najpre predati teritoriju ograničenu mestima Bujanovac — Kačanić — severna padina Ljuboten — Lešak (severno od Tetova) — Grupčin — Zdunje — Brod — Bitolj, izuzimajući teritoriju zapadno od linije Brod — Bitolj. Nemački vrh vodio je računa prilikom komadanja jugoslovenske teritorije o svojim odnosima sa italijanskim saveznikom i o italijansko-bugarskim protivrečnostima predviđajući izuzimanje pomenute teritorije da bi se izbegao susret bugarskih jedinica sa italijanskim trupama. No Vrhovna komanda Vermahta je, saglasno Hitlerovoj odluci, predviđala da će se odrediti vreme o bugarskom posedovanju i te teritorije čim se budu evakuisele italijanske trupe.²⁸

²⁶ A-VII, dok 6/4—8. — Telegram Štaba 12. nemačke armije Ia br. 1. 052/41 od 24 aprila 1941. — Vrhovnoj komandi Vermahta (Prilog 5d).

²⁷ *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda* (u daljem tekstu: *Zb. NOR*), t. XII, knj. 1, dok. 23 str. 63, 64. Izveštaj Generalstaba komande kopnene vojske od 23. aprila 1941. — Vrhovnoj komandi Vermahta o pregrupisavanju 2 armije i pokretima bugarskih trupa na teritoriji Jugoslavije.

²⁸ *Zb. Nor*, t. XII, knj. 1, dok. 35, str. 87. Obaveštenje operativnog odeljenja Komande 12. armije od 28. aprila 1941. — nemačkom vojnom izaslaniku u Sofiji o Hitlerovoj odluci da nemačke trupe napuste područje Jugoslavije koje će posesti bugarske jedinice.

Završetak rata i ustanovljivanje bugarske okupacione zone nije značilo i završetak bugarskih pokušaja da ovu prošire. Bugarsko posedanje delova jugoslovenske teritorije „na zapadnoj bugarskoj granici”, koju je Bugarska izgubila Ugovorom u Nejiu, sprovedeno je izuzimanjem Caribroda i Bosiljgrada, ali je istaknut i zahtev za posedanjem rejona Negotina. Iz nemačkih izvora saznaće se da je nemački vojni komandant sprečio bugarske jedinice da posednu Negotin, ali je bugarska diplomatička intervencijom uporno nastojala — preko nemačkog Ministarstva spoljnih poslova — da se vojnim komandama Vermahta izda direktiva o prepustanju toga prostora Bugarskoj.

Generalstab Vrhovne komande Vermahta je u saglasnosti sa Ministarstvom spoljnih poslova 11. maja 1941. izvestio potčinjene komande o teritoriji okupirane Jugoslavije koje se ustupaju bugarskim okupacionim trupama. Ministarstvo spoljnih poslova je utvrdilo granice 9. maja.²⁹ Bugarima je odobreno da okupiraju područje Pirot — Vranje u okviru predviđenih granica.³⁰ Ove dispozicije sprovele su komisije za razgraničenje nemačko-bugarskih okupacionih snaga koje su se sastale u Vranju 11. juna 1941. i dogovorile se o granici.³¹

Izvršeno razgraničenje nije skinulo s dnevnom reda zahteve Bugarske za proširenjem anektirane zone severno od Vranja i u predelu Vlasotinaca. Jula 1941. Bugari su svoje zahteve obrazlagali privrednim razlozima, smatrujući da tražena teritorija severno od Vranja predstavlja privrednu celinu sa Vranjem, s obzirom na saobraćajni momenat i potrebu snabdevanja grada. Zahtev za ispravkom granice u okolini Vlasotinaca odnosio se na težnju Bугара da zaposednu put Pirot — Babušnica prema Skoplju i olakšaju nadzor nad granicom.³²

Kao saveznica Nemačke, Bugarska se posle aprilijskog isloma upustila u realizaciju snova o „Velikoj Bugarskoj”. Stvaranje „Velike Bugarske” pozdravila je celokupna bugarska štampa. U tom smislu karakterističan je uvodnik *Целокупне Бугарије* (19. novembra 1941) koji govori o teritorijalnom proširenju Bugarske 1940—1941. Pod pritiskom vlade Trećeg Rajha, Bugarska je od Rumunije uzela južnu Dobrudžu 1940, u ukupnoj površini od oko 7.695 km². Naredne godine anektirala je grčku oblast Belomorsku Trakiju (8.700 km²), zatim severnu, srednju i deo južne Makedonije i delove jugoistočne Srbije. Prema pisanju ovog lista, Bugarska je aneksionim aktima uvećala svoju teritoriju na račun Jugoslavije i Grčke za 62.454 km² i stvorila „Veliku Bugarsku” sa površinom od oko 165.000 kvadratnih kilometara. Istovremeno je broj stanovnika porastao sa 6.340.000 na oko 9.500.000.³³

Zvaničnim predstavnicima Bugarske bilo je jasno da je Bugarska, zahvaljujući tek pobedama Nemačke, znatno proširila svoju teritoriju i povećala broj stanovnika. O obimu tih teritorijalnih proširenja pak izvoni se ne slazu, tako da nailazimo na suprotne podatke. Poslanik Sotir Janev operiše u Narodnom sobranju sledećim podacima: Bugarska je, kaže on, pre rata imala 103.146 kvadratnih kilometara. Prisjedinjenjem Dobrudže dobila je 7.695 km² a aneksijom Belomorskih krajeva od Strume do Dedeagača još 13.572 km², te ostrva Tasosa i Samotrakija (590 km²), Makedonije, zapadne pokrajine i Pomoravlja 26.995 km². Prema tome, teritorija Bugarske proširena je na oko 151.998 km². Prema podacima o broju stanovnika, Bugarska je

²⁹ Isto, dok. 49, str. 126, 127. — Obaveštenje Generalstabova Vrhovne komande vermahta od 11. maja 1941. potčinjenim upravama i komandama o teritorijama okupirane Jugoslavije koje se ustupaju bugarskim okupacionim trupama.

³⁰ Isto, 127.

³¹ Isto.

³² Isto, dok br. 91, str. 235, 238. — Izveštaj nemačkog komandanta Srbije od 25. jula 1941. — Komandantu oružanih snaga na jugoistoku o pregovorima o razgraničenju sa Italijom i Bugarskom.

³³ Целокупна България, 19. ноември 1941. Териториалните промени на тре-тото българско царство.

imala 6,340.000. Pripajanjem Dobrudže dobila je 320.000, Makedonije 1,150.000, „Moravskog“ (pirotskog i vranjskog) okruga 195.000 i Belomorske oblasti 680.000. Broj stanovnika iznosio je ukupno 8,685.000. Od ovog broja pripadnici drugih nacionalnosti brojali su oko 950.000, ili oko 12%.³⁴ Međutim, ni ovaj podatak ne odgovara podacima navedenim u *Целокупној Блгарији*, prema kojoj je broj stanovnika u Bugarskoj povećan na oko 9,500.000 stanovnika. Izlazi da se ova dva izvora ne slažu za 515.000 stanovnika i 13.702 km². Nismo spremni da poklonimo veru ni jednom ni drugom izvoru, jer očigledno nije reč o statističkim rekonstrukcijama, niti o preciznom popisu stanovništva u okvirima novostvorenih granica. Kada je reč o stanovništvu, nisu uzeta u obzir ni migraciona kretanja vezana za napuštanje tih teritorija od dela stanovništva posle bugarske okupacije, odnosno aneksije, pa bila ona i manjeg opsega.

Formalnim aneksijama, na osnovu više zakonskih akata, koje je donelo Narodno sobranje, kao i odluka vlade zasnovanih na ovim zakonskim aktima Bugarska je veći deo Vardarske Makedonije i deo jugostiočne Srbije priključila svojoj teritoriji. Vladajući krugovi ove zemlje nisu bili zadovoljni, jer su smatrali da su bili oštećeni u svojim „pravednim“ istorijskim i nacionalnim aspiracijama na zapadnu Makedoniju. O ovoj činjenici, između ostalih brojnih svedočanstava, govori i izveštaj poslanika Nezavisne Države Hrvatske u Sofiji o razgovorima sa Bogdanom Filovim. Očigledno je da je reč o bugarsko-italijanskim protivrečnostima koje su zapazili, ne slučajno, i ustaški diplomati, takođe nezadovoljni teritorijalnim ustupcima NDH Italiji, jer Italija favoritizuje „Veliku Albaniiju“ dovodeći u pitanje — po Filovu — interes Bugarske u zapadnoj Makedoniji. Po njemu, postojeće granice nisu odgovarale Bugarskoj ni istorijski, ni strateški, niti privredno, pa su samim tim bile neodržive.³⁵

Izvori o radu Narodnog sobranja pokazuju raspoloženje narodnih poslanika u vezi s promemačkom bugarskom politikom, odnosima sa Kraljevnom Jugoslavijom i sa stvaranjem „Velike Bugarske“. Na XXV redovnom zasedanju poslanik Janev je svalio celokupnu odgovornost za neizvršenje jugoslovensko-bugarskog pakta iz 1937. godine na Kraljevinu Jugoslaviju, potpuno prečutujući opštepoznate činjenice. Interesantno je da je ovaj poslanik naglašavao da je oko Bugarske u vreme potpisivanja Trojnog pakta bio „,sklopljen obruč“, pa je samim tim ona bila prinuđena na takav čin. Janev potpuno zaboravlja činjenice i formalno procenjuje situaciju, istupajući cinično kada u Narodnom sobranju navodi da Bugarska nije ni objavila rat Jugoslaviji, pa, shodno tome, ne može ni snositi odgovornost za poraz Jugoslavije u apriliškom ratu.³⁶ Potpuno su zanemarene dve činjenice: da je Jugoslaviju napala Bugarska, i da su bugarski predstavnici još u toku apriliškog rata s nemačkim vođstvom postigli sporazum o pripajanju sastavnih delova jugoslovenske teritorije Bugarskoj.

Pored pomoći Nemačkoj u razbijanju i komadanju Jugoslavije i Grčke, Bugarska je u toku celog rata bila zastrašujuća opomena Turskoj da ne prede na stranu antifašističke koalicije, a bugarska vlada je svojom profašističkom unutrašnjom politikom, pritiskom na progresivne snage u samoj Bugarskoj obezbeđivala mir i red u pozadini nemačkog južnog fronta. Izuzetan bugarski doprinos Nemačkoj predstavlja borba bugarske okupacio-

³⁴ XXV обикновено Народно събрание — трета редовна сесия — Стенографски дневник на 9 заседание, 11. XI 1941.

³⁵ A-VII, bug. dok. 5/4—1, — Izveštaj vojnog izaslanika Nezavisne Države Hrvatske u Sofiji od 2. septembra 1941. — Bilješke o razgovoru sa g. Filovom ministrom predsjednikom (Prilog 4).

³⁶ XXV обикновено Народно събрание — трета редовна сесия, Стенографски дневник на 9 заседание, 11. XI 1941, str. 115.

ne armije u Jugoslaviji protiv narodnooslobodilačkog pokreta u Makedoniji, Srbiji i na Kosovu i Metohiji. Filovićeva vlada je u znak svoje zahvalnosti Trećem Rajhu za stvaranje "Velike Bugarske" čak ušla u rat protiv antifašističke koalicije, objavljajući 13. decembra 1941. rat Sjedinjenim Američkim Državama i Velikoj Britaniji. Vanredna izdanja listova ocenila su ovaj akt kao dokaz oružane vernosti Bugarske svojim saveznicima. Na decembraskom zasedanju Narodnog sobranja poslanici su dočekali sopštenje predsednika vlade Filova o objavljuvanju rata Sjedinjenim Američkim Državama i Velikoj britaniji frenetičnim aplauzom i uzvica: „Ura”.³⁷

Organizacija vlasti na anektiranom području

Teritorije priključene Bugarskoj u drugom svetskom ratu nazivane su „novooslobođenim zemljama”. Posle pripajanja Vardarska Makedonija je imala dve administrativne teritorijalne oblasti: skopsku i bitoljsku. U sistemu aneksije vranjski okrug je pripao i skopskoj oblasti i ostao u njenom sastavu do juna 1943, kada je uspostavljena oblasna uprava u Vranju. Pirotski okrug bio je u sastavu sofijске oblasti.³⁸

Bugarsko zakonodavstvo, organizacija vlasti i privredni sistem uvođeni su na anektiranom području preko Predsedništva vlade Bugarske, koje je Narodno sobranje ovlastilo da donosi zakone, uredbe, naredbe i druge propise sa snagom zakona.³⁹ Niz propisa donet je preko Ministarstva unutrašnjih poslova i narodnog zdravlja i njegovih direkcija: Direkcije za propagandu, Administrativne direkcije, Centralne uprave i Direkcije policije. Aneksioni režim su uvodile, podupirale i razvijale razne fašističke profašističke i nacionalističke organizacije i udruženja, kao i ustanova iz oblasti kulture (redakcije novina, radio, udruženje književnika, pozorišta, dramiske sekcije).

Proširenje bugarskog zakonodavstva i organizacije vlasti na jugoslovensku teritoriju bilo je u suprotnosti sa međunarodnim pravom. Propisi međunarodnog prava gledaju na okupaciju kao na privremeni čin i zabranjuju organizovanje upravne, sudske i zakonodavne vlasti okupatora u oslobođenoj zemlji. Kršeći međunarodno pravo, Bugari su u veoma kratkom periodu na anektiranom području jugoistočne Srbije uspostavili svoju administrativnu, sudsку, policijsku i vojnu vlast. Njihovi sudovi imali su zakonsko ovlašćenje da vode istražni postupak za dela jugoslovenskih građana izvršena pre 6. aprila 1941. godine.⁴⁰ Preko opština, srezova, okruga i oblasti razvijana je snažna bugarska propaganda. Otvorene su bugarske škole i uspostavljena je crkvena vlast bugarske pravoslavne crkve. Administrativno-operativni organi vlasti formirani su neposredno posle aneksije. Početkom juna 1941. Direkcija administracije Ministarstva unutrašnjih poslova i narodnog zdravlja izdala je raspis da se na anektiranim jugoslovenskim i grčkim teritorijama organizuje administrativna služba. Izdato je naređenje oblasnim i sreskim policijskim upraviteljima da izvrše podelu oblasti na srezove i opštine, da postave stalno osoblje i izrade planove i programe za delatnost opština i srezova. Ministarstvo unutrašnjih poslova i narodnog zdravlja (Administrativna direkcija) tražila je

³⁷ Целокупна България, (изванредно издание) 13. декември 1941. — Историческото заседание на Народното събрание. — Од днес България е в война с Англия и Съединените Щати.

³⁸ Zb. NOR, t. VII, knj. 2, dok. 119, str. 356.

³⁹ M. Apostolski, A. Hristov, R. Terzioski, *Položaj okupirane Makedonije u drugom svetskom Ratu (1941—1944.) Jugoslovenski istorijski časopis* br. 3, Beograd 1963, 58.

⁴⁰ Целокупна България, 20. май 1941. — Наредба за уреждане на сдебно правните въпроси в новоосвободените през 1941. земи, Наказанията от югославски и гръцки съдилища, търговските дружества в 6-месечен срок трябва да изпълнят

mišljenja za osnivanje srezova u Radovištu, Carevom selu, Morihovu i Surdulici, kao i dalje funkcionisanje nekih sreskih uprava: negotinske, kačaničke i lužničke.⁴¹

Prilikom organizacije nove vlasti vodilo se najviše računa o novoj kadrovskoj politici. Izvoni pokazuju da se zahtevalo da članovi sreskih saveta budu odani ljudi kod kojih će politički i nacionalni interesi biti iznad lčnih interesa. Posebno se tražilo da se za sreske upravitelje i predsednike opština imenuju lica koja su se istakla u službi i bila izabrana od strane obalsnog direktora sa područja Bugarske pre aprila 1941. Za predsednike seoskih opština mogli su biti izabrani samo službenici koji su završili specijalni kurs za predsednike i sekretare opština. Krajem jula 1941. ministar unutrašnjih poslova i narodnog zdravlja Gabrovska je naredio oblasnim policijskim načelnicima da za vranjski, surdulički, preševski, babušnički i pirotski srez predlože kandidate sa područja zapadnih pokrajina Bugarske pre aprilskog rata.⁴² Pored bugarskih nastojanja da izmene srpsku nacionalnu strukturu predsednika opština, bugarske su vlasti posvećivale pažnju i pitanju zapošljavanja službenika Jugoslavije i Grčke kao političkom i socijalnom problemu. Ministarski savet je doneo naredbu o zapošljavanju nezaposlenih službenika u skopskoj i sofijskoj oblasti. Stari službenici su neposredno posle prijema u službu stavljeni na raspolažanje.⁴³ Krajem 1942. bugarska vlada donela je Zakon o priznavanju prava na penziju licima bugarske narodnosti u zemljama anektiranim 1941. godine. Penzije se nisu smeće davati licima optuženim za antibugarsku delatnost. Zakon nije dozvoljavao penzionerima, jugoslovenskim i grčkim državljanima, koji su živeli na području anektiranih zemalja, da primaju penzije iz Srbije, odnosno iz Grčke.⁴⁴

Na anektiranim područjima došao je do izražaja snažan uticaj organa unutrašnjih poslova na organizaciju i rad opština. Između dva rata, i u toku rata, u Bugarskoj opština nije bila samoupravno telo. Prema tome, predsednici opština nisu birani na opštinskim izborima, već ih je dekretom postavljao ministar unutrašnjih poslova i narodnog zdravlja. Za vreme drugog svetskog rata predsednici opština su posedovali posebna ovlašćenja na osnovu kojih su imali naredbodavnu i izvršnu policijsku vlast. Nadležnosti predsednika opština znatno su proširene zbog veće uloge koja im je bila namenjena u borbi protiv narodnooslobodilačkog pokreta i njegove oružane sile.⁴⁵

Bugarsko Ministarstvo pravde nagovestilo je jula 1941. da će se od 1. avgusta 1941. formirati sreski sudovi, s tim što će stvaranje viših, oblasnih i apelacionih sudova početi od 15. septembra i završiti se početkom 1942. Prema ovom raspisu, sreske sudske je trebalo imenovati do kraja jula, a oblasne i apelacione — do kraja letnjeg odmora. Kandidati za okružne su-

⁴¹ Sofiski gradski i okržen državen arhiv (u daljem tekstu: SGODA), f. 169, op. 1, arh. jed. 137, str.: 109, 110, 111, 112. — Raspis Ministarstva unutrašnjih poslova i narodnog zdravlja (u daljem tekstu: MUPNZ), Direkcija administracije, Lič. pov. br. 8255 od 10. juna 1941. — Oblasnim upravama — Uputstvo za formiranje aneksione administracije.

⁴² Arhiv instituta za načionalna historija Skopje (u daljem tekstu: A-INI), bug. dok. kut. 62 (neregistrovano). Raspis ministra unutrašnjih poslova i narodnog zdravlja br. 10.585 o upućivanju predsednika opština u „novooslobodene krajeve“.

⁴³ Целокупна Блгария, 28. октомври 1941. — Обнародване правилник за прилагане и уреждане положението на државните, общински и други служители в присединените земи. Државен вестник, бр. 95 София ... 1941.

⁴⁴ Државен вестник, бр. 296, София, 30. декември 1942. Закон за признаване право на пенсия за изслужено време или за инвалидност за лицата од бугарски производ в освободените през 1941. г. земи.

⁴⁵ A-INI, kut. 62, dok. br. 5162. — Naredba Ministarstva unutrašnjih poslova i narodnog zdravlja br. 2041. od 22. septembra 1941. podređenim policijskim organima.

dije, kao i notari i sudije izvršioci, bili su obavezni da služe godinu dana u oblasnim sudovima da bi se upoznali sa bugarskim pravosuđem.⁴⁶

Bugarska je na anektirano područje primenjivala svoj pravni sistem, koji je davao prioritet pripadnicima bugarske nacionalnosti. Ova politika pravne diskriminacije pogadala je one kategorije stanovnika iz redova Srba, Makedonaca, Albanaca i Turaka, koji su odbijali da se izjasne kao Bugari. Zakonodavstvo primenjivano na području jugoistočne Srbije služilo je učvršćivanju aneksije i denacionalizaciji Srba. Za ovu zakonodavnu aktivnost bilo je karakteristično, s jedne strane, što je bila veoma intenzivna, a, s druge, što je vršena preko Predsedništva vlade. Jedno od obeležja ove zakonodavne aktivnosti sastojalo se u donošenju propisa sa snagom zakona. Zakon za osiguranje reda u „novooslobodenim zemljama“ danet je 21. maja 1941.⁴⁷ Prestupe predviđene ovim zakonom razmatrali su vojni sudovi. Razmah narodnoslobodilačke borbe na anektiranim područjima naterao je bugarsku vladu da proširi kazne predviđene Zakonom o osiguranju reda u „novooslobodenim zemljama.“ Bugarski okupatori posebno su se bojali da se revolucionarni pokret sa tla Jugoslavije ne prenese u Bugarsku. Zakonom o dopuni Zakona za zaštitu države profašistički bugarski režim predviđeo je smrtnu kaznu za lica koja su ugrožavala pripadnike bugarske ili savezničkih armija, policije ili drugih organa vlasti. Stroge kazne predviđene su za građane koji su slušali radio-stanice čije su emisije bile zabranjene. Naročito stroge kazne predviđene su za ilegalce, članove Komunističke partije i njihove simpatizere. Ovaj propis predviđao je za političke krivce izvršenje smrтne kazne vešanjem. Inkriminisana su sledeća dela: raznošenje letaka, pisama, plakata, snimaka, postavljanje znakova na zidovima ili širenje panike usmenim putem; podržavanje ili zaštita partijsko-političkih ideja koje su zakonom zabranjene.⁴⁸

Na osnovu Zakona o brzom rešavanju neodložnih pitanja na anektiranim teritorijama Ministarski savet Bugarske doneo je naredbu o državljanstvu. Prema čl. 1 Zakona, svi jugoslovenski, odnosno grčki državljeni bugarske narodnosti sticali su pravo bugarskih državljanina ako su imali stalno mesto stanovanja na anektiranim teritorijama 1941. godine, kao i u starim krajevima Bugarske. Zakonodavac je smatrao da su Makedonci i građani srpske nacionalnosti sa anektiranim teritorija jugoistočne Srbije bugarske narodnosti.⁴⁹

U interesu sređivanja privrede anektiranog područja, regulisanja cena i sprečavanja da se razvije nedozvoljena trgovina (crna berza), koja je neposredno posle aneksije jugoslovenskih zemalja hvatala maha, bugarska vlast je već juna 1941. donela naredbu kojom se organima policije naređivalo da svoju delatnost, pored ostalog, usredsrede i na sledeće: da svestramo kontrolišu trgovce i zamatlike koji su u više mahova u prethodno objavljenim naredbama upozorenji da ne skrivaju namirnice, odeću, obuću, da bi ih prodavalii po višim cenama i na taj način sticali imovinsku dobit, što se smatralo pro-

⁴⁶ Државен вестник, бр. 107, София, 11. май 1942. Исти, бр. 218, 29. септембар 1942. — Министерство на правосудието, — Наредба за уреждане на сдебно правни впроси в освободените през 1941. земи.

⁴⁷ Државен вестник, бр. 116, 27. май и 120, 5. јуни 1941. — Министерство на правосудието, — Закон за осигуряване реда в новоосвободените земи и Наредба за изменение и дополнение на Закона за осигуряване реда в новоосвободените земи.

⁴⁸ Целокупна Блгария, 4. септември 1941. — Найтешки наказания за ония, които работят против државата и националните интереси, — Законопроект за дополнение на Закона за заштита на државата.

⁴⁹ Целокупна Блгария, 11. јуни 1942. — Пленен текст на наредбата за поданството в освободените земи, койти лица с югославско и грцко поданство могат да станат български поданици.

tivno Zakonu o osiguranju snabdevanja i regulisanja cena. U naredbi su se veoma oštro upozoravali trgovci da nedovoljenom trgovinom čine „protiv-narodne, nemoralne i bezbožne“ postupke.⁵⁰

Sređivanje privrede značilo je, pre svega, uključivanje novog područja u bugarski privredni sistem; drugo, Bugari su time stekli predpostavku za efikasnije korišćenje sirovina i drugih izvora; treće, „privredna konsolidacija“ bila je oslonac učvršćenja politike vlasti.

Bugarski organi vlasti su, neposredno posle izvršenja aneksije jugoslovenskih zemalja, počeli da zavode veoma stroge mere radi stabilizacije privredne situacije, to jest radi intenzivnije eksploatacije privrednih bogatstava Makedonije i delova jugoistočne Srbije. Radi toga je početkom juna Ministarstvo za zemljoradnju objavilo građansku mobilizaciju svih radnika starijih od 17 godina. Tom naredbom se saopštavalo da je Ministarski savet doneo dekret o građanskoj mobilizaciji, koja je obavezivala sve poljoprivredne radnike, muškarce i žene starije od 17 godina, da efikasnije obavljuju žetvene radove.⁵¹

U tom periodu bugarska administracija vodila je dvostruku politiku prema pripadnicima jevrejske nacionalnosti. Jevreji bugarski državlјani sa područja predratne Bugarske bili su pošteđeni pogroma. Međutim, njihovi su narodnici sa područja anektiranih jugoslovenskih teritorija svakako po nalogu vlade Trećeg Rajha, bili su najpre izloženi zlostavljanju policije, a zatim masovnom interniranju u koncentracione logore. Bugarska administracija se potprudila da pre njihovog fizičkog uništenja donese naredbu kojom se Jevrejima oduzima pokretna imovina. Oblasni policijski direktor u Skoplju izdao je jula 1941. naredbu koja je obavezivala sve Jevreje da se prijave opštinskim i policijskim vlastima radi registrovanja.⁵²

Bugarska vlada je, već početkom avgusta 1941, nasuprot međunarodnim propisima, izdala saopštenje o regrutaciji omladinaca objavivši datum početka rada regrutnih komisija.⁵³

Od izuzetne važnosti za anektirane jugoslovenske teritorije bio je Zakon o brzom rešavanju neodložnih pitanja u „novooslobođenim zemljama“. To je, u stvari, bio prvi Zakon koji je donelo Predsedništvo Ministarskog saveta Bugarske. Ovaj Zakon propisivao je hitno rešavanje niza pitanja za koje su bugarski aneksioni organi bili posebno zainteresovani, kao što su: pitanje naseljavanja i dobijanja zemljišta (odnosi se na bugarske koloniste), nabavke stanova, davanja zajmova kolonistima i njihovom transportovanju, ustanovljavanja i uređivanja slobodnih imanja i imanja bez vlasnika, komasacije zemljišta, revizije imanja i dr., zatim pitanje zaštite slobodnih imanja i imanja bez vlasnika od pljačkanja, prenošenja imanja na druga lica, deobe slobodnih imanja bez vlasnika.⁵⁴

Jedna od prvih mera bugarskih aneskionih vlasti bila je donošenje propisa o regulisanju monetarnog pitanja, odnosno pitanja zamene jugoslovenske i grčke bugarskom valutom. Paritet dinar-lev pre početka drugog svetskog rata bio je 100 dinara za 270 leva. Obnarodovanom naredbom vrednost dinara izjednačena je sa levom, te je po nametnutom kursu vršena

⁵⁰ Целокупна Блгария, 21. јуни 1941. — Скопска обласна дирекција Заповед Но 42, 21. јуни 1941.

⁵¹ Isti, 8. јуни 1941. — Обявава се грађанска мобилизација на всички работници от 17. год. нагоре.

⁵² Isti, 25. јули 1941. — Заповед Но 144. — Скопски областен директор.

⁵³ Isti, 5. август 1941. — Важно за младежите подлежашти на военна служба.

⁵⁴ Целокупна Блгария, 25. март 1942. Брзо уреждане на належашти впроси в новоосвободените през 1941. г. земи. Мотивите на внесения в Народното събрание законопроект, Државен вестник бр. 72, 2. април 1942. г.

zamena novca, što je omogućilo aneksionim organima kupovinu velikih količina raznovrsne robe na anektiranoj teritoriji po veoma niskim cenama.⁵⁵

Po Zakonu o porezu, građani sa područja „zapadnih pokrajina” (pirot-skog i vranjskog okruga), Makedonije i Trakije oporezivani su za 1941. počev od 1. aprila 1941. godine. Neposredan porez za 1941. određivao se u srazmeri sa 1940. godinom, prema visini koju su odredili jugoslovenski i grčki organi.⁵⁶

Ministarstvo trgovine, industrije i rada donelo je avgusta 1942. naredbu o pravima na rudnike i koncesije u anektiranim zemljama. Ovom naredbom su nacionalizovani svi rudnici i koncesije sa celokupnom pokretninom (zgrada-ma, mašinama, instrumentima, institucijama i opremom) na anektiranim teritorijama zatećenim na dan zauzimanja tih oblasti od strane bugarskih vlasti.⁵⁷

Narodno sobranje Bugarske je na XXV redovnom zasedanju donelo odluku kojom se vlada Trećeg Rajha oslobođa carina i drugih taksi za izvezena rudna blaga za potrebe nemačke vojske. Time je nemačkom Komesarijatu za rudnike pružena mogućnost da u neograničenim količinama eksploratiše rudna bogatstva anektiranih krajeva bez ikakve naknade.⁵⁸

Mere denacionalizacije i eksploatacije

Bugarski organi vlasti, pre svega predsednici opština, sreski, okružni i oblasni načelnici, kao i ostalo administrativno osoblje, razvijali su propagandu — da njihov dolazak na anektirano područje predstavlja, u stvari, dolazak oslobođilaca na teritoriju čiji su stanovnici živeli u jugoslovenskom istorstu. Njihovo shvatjanje da ne postoji makedonska nacionalna individualnost, a na drugoj strani da je stanovništvo anektiranih delova Srbije bugarsko („zapadni krajevi”, „bugarski zapad” i dr.), davalо im je osnov da neposredno posle uspostavljanja vlasti pristupe donošenju mera sa dvostrukim programom — denacionalizacije i eksploatacije srpskog i makedonskog stanovništva.

Neposredno posle uvođenja bugarskih organa vlasti, pitanju osnivanja bugarskih škola posvećena je posebna pažnja. Prosvetni radnici sa područja jugoistočne Srbije dovedeni su u izuzetno težak položaj. Prema odluci Ministarstva prosvete, prosvetni radnici, pre svega učitelji i profesori srednjih i stručnih škola, koji su želeli da i dalje ostanu u struci, bili su obavezni da prethodno završe šestomesecni kurs u Sofiji da bi naučili bugarski jezik i književnost, upoznali se sa sistemom školovanja, kao i metodom rada bugarskih pedagoških ustanova. Iz predstavke Udruženja Piročanaca u Beogradu vidi se da nijedan učitelj srpske nacionalnosti sa područja pirotskog okruga nije otišao na kurs u Sofiju. Prema tome, srpski učitelji su silom okolnosti bili primuđeni da napuste anektirano područje i da svoja mesta ustupi bugarskim učiteljima.⁵⁹

⁵⁵ Целокупна България 31 мај 1941. — До кога ште важат динарите и Арахмите.

⁵⁶ Исто, 8. јули 1941.— Законот на данците в новоосвободените земи. Постановленията му.

⁵⁷ Државен вестник, бр. 195, 19. август 1942. — Наредба за правата врху мини, периметри и конcessии в освободените земи.

⁵⁸ Државен вестник, бр. 259, 17. ноември 1942. — Решение за одобрение освобождаването от заплащане на износно мито и други данци и такси и пр. изнасяните руди, добити од мините в Македония, експлоатирани од Германското комисарство на мините в Македония, когато с штите се зинасят за дуждите за германското военно стопанство.

⁵⁹ А-VII, 1/1-4, „Stanje u Pirotu i okolini pod bugarskim okupatorskim vlastima”. Dokumenat datiran sa 27. majem 1944.

Dolazak bugarskih učitelja bio je istovremeno početak veoma organizovane političke delatnosti. Ministarstvo unutrašnjih poslova i narodnog zdravlja zahtevalo je od njih da uz prosvetnu delatnost u školama aktivno učestvuju u političkom i javnom radu. Uostalom, to je bila obaveza ove kategorije radnika koji su imali veoma nezahvalnu ulogu policijskih obaveštajaca. Oni su, u saradnji sa predsednicima seoskih opština, bili nosioci političko-propagandne delatnosti, odnosno bugarske nacionalne misli na području mesta stanovanja. Priznanje učiteljima za ideo u ostvarivanju plana vlade o denacionalizaciji srpskog i makedonskog stanovništva odao je predsednik vlade Bogdan Filov u Narodnom sobranju istakavši da se nijedna kategorija bugarskih činovnika nije sa više oduševljenja odazvala pozivu administracije nego učitelji, koji su pokazali visok stepen nacionalne svesti i bezrezervnu podršku vlasti. Uprkos veoma teškim uslovima života i rada i niškim prinadloženostima, masovno su ispunjavali sve zadatke administracije. Učitelji su ukazivali značajnu pomoć policiji obaveštavajući je o kretanju partizanskih odreda i delatnosti pripadnika, saradnika i simpatizera narodnooslobodilačkog pokreta. Postoje mnogi bugarski dokumenti u kojima MUPNZ zahteva podršku učitelja.⁶⁰

Pravoslavni sveštenici srpske nacionalnosti bili su, poput učitelja, priuđeni da napuste svoje parohije, izuzev malobrojne grupe, koja je po odobrenju niške eparhije ostala na anektiranom području.⁶¹ Masovan dolazak bugarskih sveštenika omogućio je još intenzivniji rad na širenju bugarske propagande. Zajedno se učiteljima i organima vlasti, oni su ulagali velike napore kako bi se ispunio program bugarske vlade o denacionalizaciji. Njihova delatnost sastojala se i u pokušajima bugarizovanja srpskog stanovništva, kako za vreme prvog talko i u toku drugog svetskog rata. Bugarizovanje srpske dece sastojalo se u davanju imena prilikom krštavanja. Bugarizovanje se vršilo prema spisku ličnih imena koja su odobrile bugarske vlasti. Na primer, Loben-Ljuben, Lopka-Ljupka, Kojko-Gojko, Randel-Cedomir, Čavdar-Časlav itd. Bilo je slučajeva da su roditelji odbijali da daju „bugarsko“ ime detetu prilikom krštavanja. Ipak su, u takvim slučajevima, morali odabati jedno od navedenih imena, bilo opštenarodno slovensko ili kalendarsko. Od navedenih pet imena nisu morala biti promenjena samo imena Randel i Čavdar, jer su ona smatrana opšteslovenskim imenima.⁶²

Bugarske vlasti su tražile da se na anektiranim teritorijama odmah dostave Ministarstvu unutrašnjih poslova i narodnog zdravlja pisaće mašine sa srpskim i grčkim slovima radi zamene.⁶³

Neposredno po dolasku u Pirot, bugarski predsednik opštine izdao je naredbu po kojoj su građani morali u roku od deset dana sve javne natpise na srpskom jeziku zameniti bugarskim, uz obavezu da bugarski naziv bude „korektan i estetski“.⁶⁴ Nešto kasnije u Vranju je predsednik opštine izdao naredbu kojom je izvršena zamena naziva ulica u gradu. Vatja napomenuti da su „novi“ nazivi ulica u stvari bila imena ne samo vrhunskih bugarskih državnika i političara nego i istaknutih fašističkih vođa, nemačkih i talijanskih. Od 105 ulica, koliko ih je tada bilo u Vranju, 29 ih je dobilo

⁶⁰ Стенографски дневници 25 обикновено Народно събрание — III редовна сесия, 14 з, София 19, ноември 1941, стр. 201.

⁶¹ A-VII, 1/4, „Stanje u Pirotu i okolini pod bugarskim okupatorskim vlastima“. Dokument datiran 27. maja 1941.

⁶² Ј. Т. Вукановић, Владичин Хан, Врањски гласник, књ. 4, Врање 1968, 295—296.

⁶³ SGODA, f. 169, op. 1. arh. jed. 137, str.: 109, 110, 111, 112. — Raspis MUPNZ, Direkcija administracije lič. pov. br. 8255 od 10. VI 1941. — Upravi belomorske oblasti i oblasnim direkcijama Skoplje, Bitolj i Sofija.

⁶⁴ A-VII, bug. dok. 5/1—1 Piroter Stadliche verwaltung, Befehl No 2, Stadt Pirot, 1. maj 1941.

bugarska, kao i imena državnika i političara Nemačke i Italije, dok su ostale dobile samo brojeve.⁶⁵

Službenici bugarske administracije, posebno policijski, još u samom početku svoje delatnosti zaveli su veoma strog režim nastojanjem da se potpuno onemogući upotreba srpskog odnosno makedonskog jezika. Nisu dopuštali upotrebu ni jedne srpske reči. Već u samom početku pristupili su psihotortni nad svakim građaninom koji bi u dodiru sa predstavnicima vlasti upotreboio srpske izraze. Kažnjavanje građana izazivalo je revolt stanovništva, usled čega je Administrativna direkcija MUPNZ uputila poverljivo naređenje zahtevajući bolji odnos predstavnika vlasti prema građanstvu, tražeći u stvari taktičnost i tolerantniji odnos „prema oim Bugarima koji bi nehotično progovorili po neku stranu reč”. Nastojeći da donekle opravda „greške” građana u korišćenju maternjeg jezika, MUPNZ je upozorilo podredene organe da „treba imati u vidu da je stanovništvo novooslobodenih krajeva skupo platilo danak rastvora ne samo u materijalnom nego i u duhovnom pogledu.” Okrutno ponašanje časnika ispoljavalo se i u zauzimanju stanova uz primenu sile, kao i kupovini stvari od vrednosti, obično po nižoj ceni. Ministarstvo je izričito naredilo da je najvažniji i osnovni zadatak administracije pridobijanje stanovništva. Međutim, upozorilo je da se grubim ponašanjem i kaznama neće postići osnovni zadatak. Prema raspoloživim podacima MUPNZ, velikom broju opštinskih i sreskih službenika koji su bili u službi režima Jugoslavije i Grčke i kao takvi bili kompromitovani onemogućen je opstanak u službi.⁶⁶

Bugari su nameravali da izvrše popis stanovništva, koji je trebalo da ima dvostruko značenje. Prvo, da se uz prethodnu psihološku prinudu i pretjeru proterivanjem građani deklarišu kao Bugari i, drugo, da aneksione vlasti dođu do isaznanja o celokupnoj imovini stanovništva. Nastojeći da maksimalno eksploatišu anektirane krajeve, bugarske vlasti su zahtevala od građana podatke o celokupnom posedu domaćinstva, pa i o broju živine.⁶⁷

Pridavajući veliki značaj nacionalnom prazniku Čirila i Metodija, a u skladu sa celokupnom delatnošću organa vlasti na planu provođenja denacionalizacije, predsednik pirotске opštine izdao je naredbu o proslavi dana „bugarskih učitelja”. Toga dana je izričito naređeno da se istaknu bugarske zastave propisanih dimenzija na svim javnim i privatnim zgradama, kao i da moraju biti zatvorene prodavnice, zanatske radnje i javne ustanove. Građanima je bilo naređeno da učine sve kako bi grad imao što svečaniji izgled. Neispunjavanje toga naređenja povlačilo je kaznu u iznosu od 5.000 leva.⁶⁸

Da se ne bi pristupilo ilegalnom štampanju propagandnog materijala, letaka, literature i drugog, policijski organi su registrovali vlasnike štamparija i strogo zabranili štampanje publikacija na srpskom jeziku. Radi sigurnosti — zapečećena su srpska slova. Odgovarajuća služba izvršila je provravanje i sve knjige štampane na srpskom jeziku zaplenila. Vlasnicima knjižara je upućeno drastično upozorenje, uz pretjeru strogog kažnjavanja, da ne smeju prodavati knjige na srpskom jeziku. Policija je zaplenila sva postojeća

⁶⁵ Вранско градско и обштинско управление No 31, гр. Вранја 3. јуни 1941.

— Dokument u privatnoj zbirci Riste Simonovića, advokata iz Vranja.

⁶⁶ A-INI, bug. dok., kut. 62, dok. br. 5157. — MUPNZ, Administrativna direkcija pov. br. 4139, 7. jun 1941. Raspis oblasnim direktorima.

⁶⁷ A-VII, bug. dok. 6/3—2. — Deklaracija — formular za popis stanovništva i imovine.

⁶⁸ A-VII, bug. dok. 6/1—1 „Krajevi pod Bugarima”. — registrovan kod Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača br. 16.616; Isti, bug. dok. 6/3—3, Naredba predsednika opštine u Pirotu br. 15. od 15. maja 1941, povodom proslave dana Cirila i Metodija.

učila, udžbenike i literaturu na srpskom jeziku u svim školama, čitaonicama, bibliotekama i ustanovama iz oblasti kulture.⁶⁹

U proleće 1942. Bugari su počeli da izdaju u Pirotu nedeljni list *Български занд*. Pretpostavljamo da je ovaj list štampan u Sofiji jer su se u njegovojoj redakciji malazili isključivo Bugari. U Pirotu, između dva svetska rata nije bilo građana bugarske nacionalnosti, pa samim tim ni radnika grafičke struke — slovoslagača. Preko ovog lista Bugari su pokušali da nameđnu građanima anektiranog dela Srbije učenje bugarskog jezika. Već u prvom broju lista počelo je objavljivanje serije „Znate li svoj jezik“. Pokretanje ove serije napisa redakcija lista je motivisala time što su građani sa anektirane teritorije Srbije bili veoma dugo u „srpskom rođstvu“, koje je ostavilo negativne posledice na jezik.⁷⁰

Bugari su otvorili biblioteku u Pirotu kako bi se u toj ustanovi iz oblasti kulture organizovale nedeljne literarno-muzičke večeri posvećene bugarskim piscima i prikazivali bugarski filmovi. Stvaranje amaterske pozorišne grupe smatrano je takođe važnim zadatkom institucije. Pozorišna grupa trebalo je da prikazuje dela bugarskih dramskih pisaca. Biblioteka je zamišljena kao mesto gde bi se okupljali i učitelji.⁷¹

Pokušaji mobilizacije stanovništva izazivali su njegov revolt, te je znatan broj mlađih ljudi bio prinuđen da ilegalno prelazi granicu i traži utočište u Beloj Palanci, Nišu i ostalim gradovima okupirane Srbije.⁷²

Maja 1941. grupa od 59 građana iz Pirot i okolnih sela (područje sreza nišavskog), podstaknuta postupcima bugarskih okupacionih vlasti za vreme prvog svetskog rata, kao i merama koje su aneksione vlasti preduzele neposredno posle izvršene aneksije delova jugoistočne Srbije, obratila se Savetu komesara Milana Aćimovića tražeći od njega da interveniše kod nemačkih okupacionih vlasti za Srbiju da se grad Pirot i nišavski srez vrati „matici zemlji“, istakavši pri tome da u Pirotu ne živi ni jedan jedini Bugarin. Plaćeni se denacionalizacije, ovi građani su smatrali da im je bolje da se nađu pod nemačkom okupacijom. Potpisnici su isticali da su aneksione vlasti postavile predsednika opštine iz redova bugarske narodnosti, od kojih je većina imala fakultetsko obrazovanje i mesečne primadležnosti od 5.000 leva. Građani su mogli konstatovati da su lični dohodi bugarskih predsednika opština bili višestruko veći od primadležnosti jugoslovenskih predsednika seoskih opština. Uzalud je izražavana bojazan da pasivni krajevi jugoistočne Srbije, odnosno veoma mali opštinski budžeti nisu u mogućnosti da snose tako velike izdatke na ime ličnih dohodaka predsednika opština. Međutim, potpisnici su gubili izvida da u Bugarskoj ne postoji opštinska samouprava, i da su opštinski organi, u stvari, izvršni organi Ministarstva unutrašnjih poslova i narodnog zdravlja, te da u takvom svojstvu primaju primadležnosti iz budžeta MUPNZ. Govoreći o svetkovinama koje je bugarska vojska priredivala u gradu, isticalo se da se građani uopšte nisu odazivali pozivima organa vlasti da tim prisustvuju. Okupacija Pirot u prvom svetskom ratu je „ostala u najtežoj uspomeni“, dok je okupacija iz 1885, posle poraza srpske vojske na Slivnici, bila ipak najsurovija. Tada je neposredno po ulasku u grad bugarska vojska zapalila Pirot.⁷³

⁶⁹ A-VII, bug. dok., kut. 1, br. 5/11 Godišnji izveštaj oblasnog policijskog direktora u Skoplju od 23. aprila do 31. decembra 1942. — Direkciji policije za odeljenja „V“ i „G“.

⁷⁰ *Български занд*, list na bugarskom jeziku, koga su počele da izdaju bugarske okupacione vlasti u Pirotu (?!) 21. marta 1942. godine.

⁷¹ *Български занд*, 4. april 1942. — За читалиштето в Пирот.

⁷² Zb. NOR, t. VII, knj. 1, dok. 132, str. 444. — Naredba skopske oblasne direkcije str. pov. br. 6225 od 2. jula 1942. o pripremama spiskova partizanskih porodica za interniranje.

⁷³ A-VII, bug. dok., kut. 4, 3/1—1. — Dokument sa potpisima 59 građana Pirot i okoline upućen Savetu komesara Milana Aćimovića.

Krajem maja, na osnovu obaveštenja dobijenih sa područja anektiranih teritorija istočne Srbije o postupcima bugarskih organa vlasti prema srpskom stanovništvu, Udruženje Piroćanaca u Beogradu obratilo se Savetu komesara Milana Aćimovića moleći ga da interveniše kod nemačkih okupacionih vlasti u Srbiji da ovo područje posednu nemačke trupe. Ovaj zahtev, sam za sebe, takođe govori koliko su bugarski okupatori bili omraženi kod naroda toga područja. Može se reći da su bugarski okupatori svojom politikom, uskraćivanjem elementarnih prava građana, fizičkim maltretiranjem, interniranjem i ubistvima znatno prevazišli metode nemačkih i italijanskih fašista. Time su doprineli da su predstavnici okupiranog Pirota, prinudeni da biraju okupatora, izabrali Nemačku.⁷⁴

Veoma pasivno područje istočne Srbije, na kojem se stanovništvo bavilo stočarstvom, imalo je znatan broj zanatskih majstora, pretežno građevinskih. Decenijama su ljudi sa tog područja odlazili u rano proleće u pečalbu, da bi se krajem jeseni vraćali svojim domovima. Ratni događaji su omeli te vredne neimare da u proleće odlaze na rad u gradove. Jedna od brojnih grupa iz sela Kostura (gnjilanska opština u lužničkom srezu) tražila je od policijskih organa dozvolu za odlazak na rad. Međutim, policijski organi su to zloupotrebili u propagandno denacionalizatorske svrhe prikazujući ovaj zahtev zidarskih majstora kao zahtev grupe građana za priključenjem anektiranog dela istočne Srbije Bugarskoj.⁷⁵

Teškoće u sprovodenju stabilizacione politike vlade izazvali su, pored ostalih, i oficiri bugarskog garnizona u Pirotu. Grupe oficira su veoma često putovale u Beograd da bi kupile robu koju su onda skupljše prodavale na anektiranim teritorijama kao i na predratnoj teritoriji Bugarske. Baveći se nedozvoljenom trgovinom, sticali su znatnu dobit.⁷⁶

Rekvizicioni nameti su bili veoma veliki. Bugarski organi vlasti otkupljivali su poljoprivredne proizvode: mlečne prerađevine, kožu, meso, vunu, čilime i drugo po minimalnim cenama. Kaznene mere primenjivane su nad stanovništvom u slučajevima kada građani nisu odgovarali nametnutim obavezama usled siromaštva. Takvim nametima politika bugarske vlade doživela je potpun neuspeh. Pasivni krajevi jugoistočne Srbije dovedeni su u izuzetno težak položaj. Neispunjavanje revizionih nameta povlačilo je, između ostalog, internaciju.

Jedna od osnovnih delatnosti narodnooslobodilačkog pokreta bila je one-mogućavanje davanja revizionih nameta. Na svakom zboru, koji su održavali partizani, pitanju odbijanja revizionih nameta posvećivana je posebna pažnja. Propagandna delatnost NOP-a svodila se, između ostalog, na to da se potpuno onemogući realizacija plana aneksionih vlasti o privrednoj eksploataciji anektiranih teritorija. Ovo područje je bilo stočarskih kraja. Aneksione vlasti su bile osobito zainteresovane za meso i vunu. Organizacije NOP-a su zahtevale od stanovnika strižu ovaca i preradu vune za domaće potrebe, da bi se onemogućila njena predaja aneksionim vlastima. Prema konstataciji bugarske policije, najveći otpor vlastima u davanju ovih nameta pružile su kruševička, ljuberadška, strelačka i deo velikobonjinske opštine.⁷⁷

Pridajući značaj preradi mleka za potrebe ishrane vojske i građana, aneksione vlasti su investirale sredstva za izgradnju novih radionica za pre-

⁷⁴ A-VII, bug. dok., kut. 4, 6/3—4, Udruženje Piroćanaca u Beogradu (bez broja) peticija Savetu komesara Milana Aćimovića od 31. maja 1941. godine.

⁷⁵ Isti, kut. 3. dok. 6/3—7.

⁷⁶ Isti, bug. dok., kut. 1, dok. 38/3—1. — Izveštaj pod šifrom „K 10“ i „K 11“ od 9. juna 1942, br. 32 i 34. — dvojice vojnih obaveštajaca iz Pirota, — Načelniku vojnog baveštajne službe I bugarskog okupacionog korpusa u Nišu.

⁷⁷ SGODA, f. 61k, op. 1, arh. jed. 204 l. 157. — Izveštaj sreskog upravitelja u Babušnici pov. br. 1407, od 16. maja 1943. godine, — Oblasnom policijskom direktoru Sofiju.

radu mleka kao i adaptaciju starih. Ove radionice davale su često mnogo manju proizvodnju nego što su mogle jer su NOP odredili povremeno zaplenjivali sve njihove produkte i time otežavali snabdevanje bugarske vojske. Shvatajući težinu situacije MUPNZ je zahtevalo od okružnih načelnika da sistem obezbede normalan rad ovih radionica po selima.⁷⁸

Policiske preventivne mere pre izbijanja ustanka

Niz godina organi MUPNZ su sistemski i organizovano vodili akcije protiv Bugarske rabotničeske partije koja je Zakonom o zaštiti države, donetim novembra 1923, bila zabranjena. Oprobanim metodama, uz primenu strogih mera (psihološka primuda, psihofizički pritisak, sve do fizičke likvidacije), vršen je pritisak da bi se onemogućila delatnost ili uništila Bugarska radnička partija (BRP) i društveno-političke organizacije pod njenim uticajem. Aktivnost ovih organa je pojačana neposredno posle aprilskog rata 1941, a naročito posle prisađenjenja delova jugoslovenske teritorije Bugarskoj. Godine 1940. zakonodavna delatnost Narodnog sobranja u Sofiji bila je veoma aktivna. Kao saveznica Nemačke, Bugarska je, zahvaljujući policijskom ustrojstvu svog sistema, donela mnoge zakonske propise kako bi pre svega zaštitila režim od eventualnih revolucionarnih strujanja u zemlji. U tom smislu u Sobranju je izglasan Zakon o zaštiti nacije (24. decembra 1940), a pet dana kasnije Zakon o organizovanju bugarske omladine. Prvi zakon je bio usmeren protiv Jevreja. Drugim zakonom pak nastojalo se da se bugarska omladina prinudno organizuje i fašizira u novoosnovanoj organizaciji „Branik“. Oba ova zakona su po svojoj sadržini slična nemačkim odgovarajućim zakonima. Organizacija „Branik“ je imala program gotovo istovetan s programom nacionalističke organizacije „Hitlerjugend“. Osnovni zadatak ove režimske omladinske organizacije sastojao se u vaspitanju omladine u duhu nacionalizma, da bi tako vaspitana mogla da pomogne policijskim organima u suzbijanju delatnosti revolucionarne omladiне i komunista. Delatnosti omladine MUPNZ je posvetilo punu pažnju. Ono je izvršilo sve pripreme da bi onemogućilo kontakte između progresivne omladine sa anektiranim jugoslovenskim teritorijama, koja je dolaziла na Sofijski univerzitet, sa studentskom omladinom Sofije.⁷⁹ To je bio deo visokoškolske omladine koju su bugarske aneksione vlasti privlačile na početak ili nastavljanje studija na Sofijskom univerzitetu nudeći povoljniji režim studija i materijalne olakšice. Ipak je najveći broj ovih studenata poticao iz redova vojnih obaveznika, koji su na taj način izbegavali služenje vojske u bugarskoj armiji. Policia je naročito, a posebno preko omladinske organizacije „Branik“, činila sve da onemogući izbor simpatizera — REMS-Robotničeskog mlađezkog sjuza (Radničkog omladinskog saveza) ili BRP u rukovodeća tela omladinskih organizacija sa kulturno-prosvetnim ciljevima.⁸⁰

Neposredno posle napada Nemačke na SSSR, policijska uprava MUPNZ, poznavajući složenost političke situacije, a istovremeno plašeći se organizovanih propagandnih delatnosti protiv politike bugarske vlade i Trojnog pakta, kao i pojave eventualnih demonstracija, pristupila je opsežnim pripremama

⁷⁸ Isti, f. 61k, op. 1, arh. jed. 204, l. 194. — MUPNZ, Centralna uprava pov. br. 6411 od 5. juna 1943. — Raspis oblasnim direkcijama.

⁷⁹ SGODA, f. 169k, op. 1, arh. jed. 137, l. 95. — MUPNZ Direkcija policije, odeljenje Državne sigurnosti pov. br. 1—4117. od 2. juna 1941. — Raspis oblasnim policijskim načelnicima.

⁸⁰ Isto.

za svestraniju organizaciju celokupne policijske i opštinskih uprava i efikasniju delatnost obaveštajne službe.

Posebnu pažnju MUPNZ je obratilo političkoj delatnosti komunista posle 19. maja 1941. godine kako bi otkrilo i likvidiralo ilegalne organizacije. Od podređenih organa Ministarstvo je zahtevalo kontrolu svih sumnjivih lica, poštanskih pošiljki, literature kao i svih štampanih stvari koje su se iz Sofije slale u unutrašnjost. Svoju delatnost policijski organi su bili dužni da usmire na kontrolu razgovora i susreta u kafanama, na pijacama, svadbama, zborovima i u privatnim kućama. Dosledan sistem najsvestranije policijske kontrole trebalo je da onemogući pojave revolucionarne delatnosti komunista. U sklopu opštih priprema policije protiv komunista, Direkcija policije izdala je naređenje područnim organima da strogo kontrolisu vozove i obezbeđuju železničku mrežu, kao i transport robe drugim prevoznim sredstvima. Po naredjenju Direkcije, policijski agenti bili su zaduženi da nadziru putnike na železničkim stanicama naizmenično menjajući mesta obavljanja policijske kontrole. Svakog građanina koji bi u bilo kojoj formi kritikovao organe državne uprave, agenti su lišavali slobode. U interesu efikasnijeg delovanja policijskih organa neophodno je bilo obezbediti telekomunikacione veze kako bi se održavali dodiri sa susednim policijskim organima radi hvatanja sabotera koji su se kretali iz jedne oblasti u drugu. Poznavajući stanje u zemlji, vlada je strogo zabranila odsustvo policijskim službenicima, osim u izuzetnim slučajevima.⁸¹ Ova odluka pokazivala je težinu političke situacije u Bugarskoj, kao i strah vlade od revolucionarnih stremljenja radnika. Pridajući tome osobit značaj, MUPNZ je policijskim službama u zemlji naredilo da, u smislu Zakona o državnoj policiji, licima na koja se sumnja da sprovode komunističku propagandu određuju prinudno mesto boravka, s tim što će tamo obavljati teške fizičke poslove. Za neizvršenje ove naredbe MUPNZ je zahtevalo primenu najstrožih mera. Vlada Bogdana Filova je u letu 1941. upućivala političke krvice u koncentracione logore, stvorene po uzoru na nemačke i italijanske. Na prinudni rad su upućivana lica prema naredbi MUPNZ, a za svako lice tražio se izveštaj s obrazloženjem. Iz bojazni od eventualnih veza interniraca sa progresivnim snagama, logori u kojima su bile smeštene radne grupe po pravilu su bili locirani daleko od naseljenih mesta.⁸²

Zabrinuta pojavom masovnog napuštanja stalnog mesta boravka, posebno mladih ljudi, bilo u slučajevima neodazivanja na pozive vlasti za odlazak u vojsku ili bežanja od obaveza za odlazak u radne jedinice, policija je preduzimala specifične prinudne mere. Oblasne policijske uprave zahtevale su od nižih policijskih instanci da dostave spiskove imena mladića sa podacima o njihovim roditeljima, braći i sestrama, uz napomenu da se slučajevi prebegavanja u Srbiju i Grčku moraju posebno evidentirati. Policija je smatrala da bi, u interesu autoriteta vlasti, trebalo primeniti represivne mere protiv porodica odbeglih. Međutim, pre primene ovih mera tražilo se od roditelja odbeglih mladića da utiču na svoje sinove da se vrate svojim domovima, uz obećanje da neće biti kažnjeni. Rok za povratak bio je 25. avgust 1942. Policija je upozorila roditelje da će u slučaju neodazivanja „porodice biti iseljene a imovina konfiskovana.“⁸³

⁸¹ Isto, 1. 96, 97. — Sofijska oblasna policijska uprava pov. br. 4532 od 2. jula 1941. — Raspis sreskim policijskim načelnicima.

⁸² Zb. NOR, t. VII, knj. 1. dok. 120, str. 411. — Naredba skopskog oblasnog policijskog načelnika str. pov. br. I 644. od 7. avgusta 1941. — sreskim policijskim načelnicima o načinu slanja u internaciju.

⁸³ Isto, dok. 132, str. 444. — Naredba skopske oblasne direkcije str. pov. br. 6225 od 2. jula 1942. — sreskim upraviteljima i gradskim predsednicima o pripremana spiskova za interniranje partizanskih porodica.

Početkom septembra 1941. Ministarstvo unutrašnjih poslova i narodnog zdravlja pristupilo je formiraju specijalnih plaćenih odreda za borbu protiv komunista. U tom smislu izdata su naređenja sreskim načelnicima da dostave spiskove (po 20) nacionalistički eksponiranih lica poznavalaca planinskih terena. Za komandante ovih odreda, čiji je osnovni zadatak bio zaposedanje i kontrola planinskih tesnaca, postavljani su sreski načelnici.⁸⁴

Težeći da onemogući pokret revolucionarnih snaga, Ministarstvo unutrašnjih poslova i narodnog zdravlja izdalo je naredbu da se prati kretanje sumnjičivih lica, uz široka ovlašćenja policijskim organima, predsednicima opština i seoskim kmetovima. Zadatak ovih organa bio je da strogo motre na lica koja dolaze u naseljena mesta, da proveravaju njihov identitet i da sumnjičiva lišavaju slobode. Stanovnicima seoskih opština naređeno je da opštinskoj ili policijskoj vlasti prijave dolazak svakog lica u naseljeno mesto. Domaćin je mogao da primi na prenocište goste samo uz odobrenje predsednika opštine ili seoskog kmeta. Za neizvršenje ovog naređenja predviđao se strogi zatvor do pet godina.⁸⁵

Razvitak narodnooslobodilačkog pokreta na anektiranom području, učestala dejstva partizanskih odreda (uništavanje opštinskih arhiva, komunikacija, vojnih objekata, a naročito uspešni napadi na oružane formacije Bugarske) veoma su zabrinuli vladu Bogdana Fillova. Ona je, u samom početku narodnooslobodilačke borbe, već oktobra 1941, donela naredbu o borbi protiv revolucionarnog pokreta. Veoma je karakteristična analiza MUPNZ u kojoj se konstatuje da je takvo stanje rezultat delatnosti spoljne propagande, posebno Sovjetskog Saveza i Velike Britanije. O stanju na anektiranim teritorijama tvrdilo se da je „prisajedinjenjem“ novih oblasti ušao u nove granice države izvestan broj tuđih elemenata, neprijateljski nastrojenih. To su srpski i grčki nacionalisti. „Naročito je srpski element u poslednje vreme počeo da stvara razbojničke grupe bilo iz komunističkih ili šovinističkih sredina“ (Podvukao — M. S.).⁸⁶ Značajno mesto, odnosno značajnu ulogu u revolucionisanju masa policija je pridavala komunistima-emigrantima „koje je vlast Sovjetskog Saveza ilegalno uputila da stvaraju nerede“. Za te revolucionare kaže se da su „izvežbani za saboterske akcije i izazivanje unutrašnjih nereda“. Međutim, obaveštavajući podređene organe, MUPNZ ističe da su to „lica sa oprobanim i proverenim kvalitetima i odlični politički funkcioneri“⁸⁷ (Podvukao — M. S.) Ministarstvo je istaklo da je većina ovih lica učestvovala u Španском građanskom ratu, u kojem je stekla ratna iskustva. Tom prilikom je izražena sumnja da srpski zarobljenici, odbegli iz nemačkog zarobljeništva, u priličnom broju žive ilegalno. Za njih se pretpostavljalo da će pristupiti partizanskim odredima.⁸⁸ Vlada u Sofiji je akcije NOP-a kvalifikovala razbojništвom, a partizane razbojnicima. Rukovođena takvom orientacijom, vlada je izdala uputstva za borbu protiv NOP-a i njegovih oru-

⁸⁴ SGODA, f. 169k, op. 1, arh. jed. 137, l. 50. — Oblasna policijska uprava str. pov. br. 7010. od 3. septembra 1941. Raspis sreskim policijskim načelnicima za borbu protiv NOP-a.

⁸⁵ Zb. NOR, t. VII knj. 1, dok. 121, str. 417, 418. — Naredba ministra unutrašnjih poslova P. D. Gabrovskog pov. br. 2041 od 22. septembra 1941. o praćenju sumnjičivih lica.

⁸⁶ Zb. NOR, t. VII, knj. 1, dok. 123, str. 419—424. — Naredba skopskog oblasnog policijskog načelnika str. pov. br. 12264 od 2. oktobra 1941. — sreskim policijskim načelnicima za borbu protiv jedinica NOP-a.

⁸⁷ Isto, 420.

⁸⁸ Isto, 420, 421.

žanih formacija. Ona se pre svega pozvala na popularisanje i primenu Zakona o zaštiti države, Zakona o istrebljenju razbojnika (partizana) i Zakona o suzbijanju paljevine i pljačke. MUPNZ je naložio sreskim policijskim upravama, posebno na anektiranom području koje se graničilo sa Srbijom, Grčkom, Turskom i Rumunjom, da upoznaju i ispitaju lica koja su se naselila u ove krajeve neposredno posle izvršene aneksije.⁸⁹

Razvitku obaveštajne službe posvećena je takođe puna pažnja. Svim civilnim i uniformisanim policajcima naređeno je da „zavrbuju“ tajne saradnike iz redova građana pripadajućih anekcionim vlastima, kao i među licima za koja se sumnjalo da su nepouzdana. Sve je trebalo staviti pod tajnu kontrolu. Od svakog policijskog načelnika i njemu podređenih organa traženo je: da se upozna sa konfiguracijom tla u svome srezu, da nabavi karte naseljenih mesta, da izradi skice rejoma i selu u kojima bi se označila pogodna mesta odakle bi partizani mogli izvršiti napad, da pronađe odgovarajuća mesta za postavljanje zaseda, osmatračke punktovе, kao i mesta za koja je postojala sumnja da će se partizani njima kretati, kao i puteve, staze, mostove. Ministarstvo je insistiralo na koordiniranom radu, odnosno uspostavljanju najtešnjih veza između policije, opštinskih vlasti, učitelja, činovnika, sveštenika i drugih građana koji su vršili obaveštajnu službu. Preporučeno je da se kao sredstvo za obaveštavanje koriste nacionalističke organizacije, čiji bi članovi trebalo da postanu stvarni saradnici obaveštajne službe. Strogo je zabranjeno da se u bilo kojoj formi preko štampe objavljaju podaci o delatnosti partizana, i o merama koje se protiv njih preduzimaju, uz napomenu da je praksa pokazala da su takva obaveštavanja bila veoma štetna, jer je time omogućeno snagama NOP-a da blagovremeno preduzmu mere za odbranu. „Javno mnenje“ je tobože očekivalo uspešan završetak ovih akcija, dok bi se u slučaju neuspeha stekao utisak o njihovoj nesposobnosti da se obraćaju sa snagama NOP-a. Sreskim i oblasnim policijskim načelnicima naređeno je da se u međusobnim odnosima (prilikom izvođenja akcija) služe samo šifrovanim telegramima i kuririma. Preko telefona se moglo govoriti određenim znacima, koje je utvrdila Direkcija policije. Za vreme izvođenja akcije zabranjeno je slanje zapovesti i naredaba. Prilikom sukoba sa snagama NOP-a insistiralo se da se obrati posebna pažnja jedinstvu akcija među načelnicima administrativnih službi, s tim što bi rukovođenje bilo usredstvreno u rukama sreskih policijskih načelnika ili za to specijalno određenih lica. Posebnu ulogu u ovim detaljnim pripremama vlasti dobijali su sreski načelnici i predsednici opština, koji su, kao najdosledniji saradnici i izvršioci naređenja Direkcije policije, u stvari bili stubovi okupatora. Predsednici opština su imali najšira ovlašćenja u borbi protiv snaga NOP-a. Prilikom dolaska partizana u atare njihovih opština oni su bili obavezni da izdaju naređenja „da borci zauzmu sve puteve i staze na granici, da se na određenim mestima, prema skicu — osmatračkim tačkama, postave izviđači koji će osmatrati mesta verovatnog prelaza, i kad izviđač zapazi sumnjičivo kretanje, hitno je morao da to iskopštiti najbližoj bojnoj grupi. Prema datim direktivama, bojne grupe su se brzo upućivale na kritično mesto, dok bi predsednici opština u međuvremenu alarmirali susedne grupe da budu spremne i da odvoje izvestan broj boraca u pravcu u kojem se vodila borba.⁹⁰

U okviru svoje nadležnosti predsednici opština su izdavali naređenja da se liši slobode svako sumnjičivo lice sa područja njihove opštine. Vodili su računa i o tome šta ljudi govore, kao i o kupljenoj količini namirnice. Pokušaj građana da kupe veće količine namirnica izazivao je sumnju opštinskih vlasti da se viškovi kupljenih namirnica dostavljaju partizanskim borcima. Zadatak ovih vernih čuvara bugarskog profašističkog režima bio je

⁸⁹ Isto, 421.

⁹⁰ Isto, 422, 423.

da obezbeđuju puteve postavljanjem zaseda na određena mesta. Za tu svrhu korišćeni su građani privrženi režimu. Za vreme postavljanja zaseda strogo je zabranjivano paljenje vatre, pušenje, kretanje po danu, kao i glasniji razgovor. Kao nosilac celokupne vlasti, predsednik je bio obavezan da izvrši centralizovanje obaveštajne, preventivne i komandne službe određujući značke raspoznavanja — odziv i lozinku.⁹¹

Ministarstvo unutrašnjih poslova i narodnog zdravljia je posebno upozorilo da se u srezovima ugroženim od snaga NOP-a naročito obezbede sve opštinske, državne i društvene kreditne ustanove, banke, blagajne, poštanske štedionice i drugo. Apeļovalo je na građane da ukazuju pomoć policiji u borbi protiv pripadnika NOP-a.⁹²

Vojne akcije protiv narodnooslobodilačkog pokreta

Razvojem NOP-a, osobito od sredine 1943, na anektiranom jugoslovenskom području bugarska administracija je prečutno promenila dotadašnju terminologiju o NOP-u. Više nije nazivala partizane „razbojnicima”, već je priznala postojanje oružanih formacija NOP-a nazivajući ih „odredima” i „četama”. Nemoćna da suzbije dejstvo partizanskih odreda snagama policije i žandarmerije, vlada je pristupila reorganizovanju svojih oružanih snaga stavljajući sve policijske odrede pod vojnu komandu. Tako je vojska preuzeila punu odgovornost za dalju borbu protiv NOP-a, s tim što su joj stavljanja na raspolažanje sva sredstva policije i administracije. Neposredno posle izvršene reorganizacije okupatorskih snaga vojni komandanti su izdali naređenja sa širokim ovlašćenjima komandantima operativnih jedinica, koji su suđelovali u borbama protiv snaga NOP-a. Prema koncepcijama vojnih stručnjaka, primena Ženevske konvencije odnosila se samo na padobrance. Za hvaljujući takvom tumačenju ovog međunarodnog ugovora, zarobljeni borci NOP-a su neposredno posle zarobljavanja streljani. Vojni komandanti su tražili da se akcijama ne priistupa bez pripreme, i bez dovoljno snaga. Oni su naređivali bezobzirnu sunovost prilikom uništavanja snaga NOP-a Izviđačkoj službi posvetili su punu pažnju. Načinili su administrativnim organima da u obaveštajne svrhe maksimalno koriste šumske, opštinske, poljske i carinske stražare, ovčare, proizvođače drvenog uglja-čumurdžije i druge. Zahtevali su da se najhitnije dostave eventualna obaveštenja o kretanjima jedinica NOP-a, o spuštanju padobranaca o ateriranju aviona zapadnih saveznika. Konstatovali su da su pojedini stanovnici naseljenih mesta skloni da daju obaveštenja o kretanju jedinica NOP-a samo kada se uvere da će se njihova imena čuvati u tajnosti. Upozoravajući komandante, zahtevali su da donosi oce ne zlostavljanju zbog podataka koje nisu mogli dati, kao i da se od njih ne traže usluge zbog kojih bi mogli izgubiti život ili imovinu. No donosioci obaveštenja morali su obavezno biti uzimani na odgovornost u slučajevima kada su davali netačne podatke, čineći na taj način usluge snagama NOP-a. Naročito se insistiralo na tome da se izaberu najbolji metodi (strah ili nagrada) da bi simpatizer ili saradnik izdao svoju jedinicu.

Zarobljene partizane nisu streljali samo u izuzetnim slučajevima, odnosno prilikom dobrovoljne predaje i ukoliko operativne jedinice bugarske vojske nisu imale gubitaka. Ranjeni partizani su bili pošteđeni streljanja samo ako nisu davali otpor pre ranjavanja, odnosno zarobljavanja.

Ukoliko su partizanske jedinice bile stacionirane u privatnoj zgradbi, komandanti su bili ovlašćeni, da je spale artiljerijskom, minobacačkom vatrom ili petrolejom ukoliko bi se iz nje pružao oružani otpor. Sela su spaljivana

⁹¹ Isto, 423.

⁹² Isto, 423.

uz prethodni rok od dva časa, koji su bugarski komandanti davali seljacima da sa članovima porodica, decom, starcima i stanicama, sa veoma malim prtljagom napuste svoje domove. Vojnicima se zabranjivala lična pljačka. Međutim, blage kazne vojnih starešina i sudova davale su podstrek vojnicima da masovno pljačkaju. Od svih komandanata se zahtevala inicijativa i snalažljivost za vreme dejstva. Primena surovih mera u obračunavanju sa snagama NOP-a i stanovništvo pravdala se „*postizanjem autoriteta i snage vlasti*“.⁹³ (Podvukao — M.S.) Uprkos žestokim represalijama aneksionih vlasti, vojske, policije i žandarmerije, narodnooslobodilački pokret je sa periodičnim krizama i teškoćama na koje je nailazio postajao sve popularniji i masovniji. U drugoj polovini 1942. znatan broj građana pozvanih na odsluženje kadrovskog roka ili na vojnu vežbu nije se odazivao pozivima vojnih organa. Vojnici koji su dolazili na odsustvo često se nisu vraćali u svoje jedinice. Pojava dezterterstva zabrinula je vojne vlasti, a policiju posebno, tim pre što je ona smatrala da je većina odbeglih vojnika i rezervista koja se nije odazvala pozivima vojnih vlasti pristupila NOP-u. Da bi onemogućila ovu pojavu, policija je tražila od opštinskih vlasti spiskove odbeglih mladića, kao i članove porodice, koji su trebali da opravdaju njihovo odsustvo. Tim povodom izdato je naredenje da se oduzmu karte za snabdevanje (izuzev karta za hleb) porodicama iz kojih su neki članovi izbegli vojnu službu. Opština je zabranjeno da takvim porodicama izdaju uverenje o siromašnom stanju radi lečenja, kao i uverenja radi oslobođanja od školskih taksa. Sreški komesari su upozorenici da o tome vode evidenciju i kontrolu.⁹⁴

Radi uništetnja NOP-a operativnim jedinicama bugarske vojske dodeljivani su i avioni sa zadatkom da otkriju jedinice NOP-a, obavestе o tome najbližu jedinicu bugarske vojske, a ona štab divizije, da napadnu partizanske jedinice; izveštavaju vojne komande u mestima i gradovima koji su se nalazili nedaleko od područja na kojima su dejstvovali partizanski odredi.⁹⁵

Na ugroženim područjima anektiranih delova Makedonije i jugoistočne Srbije na kojima su učestali sukobi između jedinica bugarske vojske, policije i žandarmerije i partizanskih odreda vojni komandanti, nezadovoljni rezultatima sukoba sa snagama NOP-a u saglasnosti sa policijom, pribegavali su masovnoj internaciji. Tako je krajem 1942. sa potpisom „Od komandanta vojske u Moravskoj“, izdata naredba koja obavezuje sve građane muškog pola od 18 do 50 godina da se prijave policijskim vlastima u mestima: Vladičinom Hanu, Priboju, Vranju, Bujanovcu, Kumanovu, Stracinu, Krivoj Palanki, Bosiljgradu, Krivoj Feji, Predejanu, Svodu, Strezimirovoima i drugde, uz upozorenje da ponesu zimsku odeću i hranu za 15 dana. Ukoliko nisu bili u mogućnosti da se prijave u navedenim mestima, građani su se morali grupisati po svojim opštinstama. Oni koji se ne bi odazvali pozivu upozorenici su da će se smatrati partizanima-komunistima, te da će vojska i policija primeniti odredbe Zakona o istrebljenju razbojnika.⁹⁶

⁹³ Zb. NOR, t. VII, knj. 1, dok. 124, str. 424—429. Upustvo komandanta 5. armije generala Bojdeva od 6. oktobra 1941. o načinu borbe sa partizanskim jedinicama i padobrancima.

⁹⁴ Zb. NOR, t. VII, knj. 1, dok. 146, str. 478—481. — Naredba bitoljske oblasne direkcije str. pov. br. 685 od 1. septembra 1942. o preduzimanju represalija nad roditeljima partizana i njihovim rođacima.

⁹⁵ Zb. NOR, t. VII, knj. 1, dok. 147, str. 482 — 485. — Naredba bitoljskog oblasnog policijskog načelnika pov. br. 1464. od 5. septembra 1942. o dodeljivanju 15. bugarskoj diviziji dva aviona za borbu protiv partizana.

⁹⁶ A-VII, bug. dok. 1/8—1. Dokument registrovan kod Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača br. 16.617. Stampan kao letak na bugarskom i lošem srpskom jeziku. Nije datiran. Uzimajući u obzir opšti okvir događaja, situacija, vremenske prilike i analizu delatnosti bugarskih okupatora došli smo do zaključka da je ova naredba mogla da bude izdata krajem 1942. godine.

Nezadovoljna akcijama jedinica vojske, policije i žandarmerije u toku 1941. i 1942. godine, vlada je u proleće 1943, preko MUPNZ, izdala naredbu policijskim organima, koja u stvari predstavlja generalni plan za uništenje NOP-a. Izražavajući zabrinutost zbog snaženja NOP-a, vlada je detaljno precizirala sve vidove borbe protiv snaga NOP-a. Valja istaći da se ovim planom menjala takтика okupatorskih snaga, jer je rukovodstvo u borbi protiv NOP-a ponovo preuzeila policija, odnosno glavni inspektor Državne sigurnosti Aleksandar Cankov. Međutim, na teritorijama oblasti borbor su rukovodili oblasni direktori lično, a neposredni pomoćnici bili su oblasni policijski načelnici. Radi efikasnije borbe protiv snaga NOP-a predviđala se saradnja, odnosno sadejstvo vojske. Značajno je istaći da je plan predviđao stvaranje „kontračeta“ na terenima gde su za to postojali odgovarajući uslovi. Jezgro ovih „kontračeta“ sastojalo se od aktivnih uniformisanih policajaca, dok su ostali pripadnici bili *iskusna lica koja žele dobrovoljno da učestvuju u toj borbi za utvrđenu nagradu* (Podvukao — M.S.). Pomenuta naredba predviđala je pojačanu propagandu kako bi se u ovim četama okupio što veći broj ljudi. „Propagatori“ su razvijali kod njih patriotsku svest i disciplinu kako bi bez pogovora izvršavali naredbe starešina. Pripadnicima četa strogo su zabranjivane pitanje i gozbe iz straha da se, navodno, u narodu ne kompromituju. Ministar unutrašnjih poslova i narodnog zdravlja Gabrovska, kao potpisnik ove naredbe, izražavao je bojazan da se prilikom formiranja ovih četa ne uvuku provokatori u njihove redove. Brizi o snabdevanju „kontračeta“ namirnicama posvećena je puna pažnja. Istaknuto je da se organizacija snabdevanja zasniva na vojnim principima. Organizovane „kontračete“ raspoređivao je načelnik odseka uniformisane policije pri Direkciji policije po oblastima i srezovima, jer su se organi bezbednosti bojali da će jedinice NOP-a opasno ugroziti pojedina područja na kojima su raspoređivane policijske grupe sa *iskusnim rukovodećim* sastavom. U interesu jačanja ovih bojnih grupa, povremeno se pristupalo popunjavanju straže civilnim licima, bivšim policijcima, rezervnim oficirima i podoficirima.

U interesu sigurnosti rezervna jezgra ovih četa nalazila su se u oblasnim i drugim gradovima i mestima. Međutim, motorizovane čete su isturane na ugrožene tačke, uvek spremne da se stave na raspolaganje neposrednim rukovodiocima u gonjenju snaga NOP-a.

Održavanju veza između jedinica okupatorskih snaga bugarska vlada je pridavala izuzetan značaj. U slučaju prekida telefonskih veza zahtevala se kurirska veza: motociklom, biciklom ili konjem. Sve jedinice angažovane protiv snaga NOP-a održavale su stalnu vezu sa glavnim inspektorom pri Direkciji policije A. Cankovom, kao i sa oblasnim direktorima.

Bugarski štabovi su predviđali da se u svim opštinama i naseljenim mestima na kojima su se povremeno kretale jedinice NOP-a odrede ljudi koji bi hitno o tome obaveštavali najbliže policijske ili opštinske vlasti. U tim mestima je predviđeno uvođenje stalnih dežurstava kraj telefona. Ukoliko pošte ne bi raspolağale odgovarajućim brojem službenika, opštinske uprave bi ove obezbeđivale iz svojih redova.

Da bi akcije ovih „kontračeta“ bile što uspešnije, policija je organizovala kratkotrajne kurseve, kojima su rukovodili provereni policajci. Taktika rukovodilaca ovih četa bila je da se na terene gde su operisale jedinice NOP-a postave najbolji, najiskusniji i najhrabritiji policijaci. Međutim, policijace koji su se kompromitovali lošim odnosom prema stanovništvu njihove komande su premeštale. U policijskim školama veoma intenzivno se predavao poseban predmet — borba protiv razbojnika.

Agitatori policijskih „kontračeta“ imali su zadatak da sa stanovništvom održavaju neprekidnu vezu organizujući konferencije o ciljevima borbe protiv NOP-a. Iz redova građana oni su pronašli „odgovorne“, koji su pomagali policiji. Okupatori su povremeno demonstrirali snagu ovih četa, koje su,

grupisane, prolazile kroz područja na kojima su povremeno boravile snage NOP-a.

Opštum planom o likvidaciji NOP-a apelovalo se na administrativne, policijske i sve ostale organe vlasti da najmasovnije učestvuju u borbama. Za uspeh te borbe posebnu odgovornost su snosili oblasni direktori i sreski policijski načelnici, koji bi preko naredaba, ličnog primera, poseta i drugog podrili stanovništvo. Oni su bili ovlašćeni da kažnjavaju, premeštaju ili otpuštaju sumnjiće službenike, zamenjujući ih „hrabrim” i pouzdanim. Izričito se zahtevalo da u „ugroženim mestima ne može ostati nijedan nesiguran državni ili opštinski službenik”.

Izuzetna pažnja posvećena je pronalaženju tajnih saradnika. Po ministru Gabrovskom, samo ako je vlast imala dovoljno dobrih tajnih saradnika mogla je imati uspeha.

Pitanju oružja i ratnog materijala takođe je pridavana izuzetna pažnja. Oblasni policijski puškari kontrolisali su ispravnost naoružanja. Policijski odredi i policajci imali su pravo prvenstva u dobijanju modernog oružja. U nedostatku oružja ono je privremeno pozajmljivano iz policijskih odreda sa neugroženih područja.

Ministarstvo unutrašnjih poslova i narodnog zdravlja ovlastilo je okružne i sreske načelnike da u „ugroženim” oblastima preduzimaju i druge mere kao što su: uvođenje policijskog časa, zabrana stanovništvu da izlazi van sela i na ulice. Tako isto su oblasni policijski načelnici bili ovlašćeni da porodice ilegalaca primudno iseljavaju u druga mesta. Tom prilikom borci NOP-a su pozivani da se u roku od deset dana predaju bugarskim organima vlasti uz obećanje da će nevini biti oslobođeni odgovornosti, a krivci upućeni u nova mesta življjenja. Stanovništvo je bilo upoznato s mogućnošću dobijanja novčanih nagrada ukoliko bi omogućilo policiji hvatanje pripadnika NOP-a. Ministar Gabrovski je izražavao uverenje da će najkasnije za 30 dana NOP biti uništen.⁹⁷

Prema izveštaju skopskog policijskog načelnika o preduzetim merama na anektiраном području južne Srbije upućenom MUPNZ isticalo se da u oblasti deluje osam „kontračeta”. Iz ovog izveštaja se vidi da Bugari u ugroženim oblastima nisu više mogli računati na rezervne oficire i podoficire zbog neloyalnog odnosa prema aneksionim vlastima. *Naročito je istaknuto da se ne može računati na meštane za borbu protiv partizana, pa im se, prema tome, ne može poveriti oružje.* (Podvukao — M.S.)

„Kontračete” su naoružavane lakin mitraljezima i korišćene za borbu protiv partizana koji su operisali na području Bujanovca, Ristovca, Vranja, Vladičinog Hana, Surdulice i druge.⁹⁸

Sredinom 1943. objavljena je naredba o strogoj primeni naredbe o konfiskaciji nepokretne imovine boraca i simpatizera NOP-a. Konfiskovala se nepokretna imovina lica koja su napustila mesta boravka, a zatim stupila u jedinice stvorene da vrše „zločine protiv državne i društvene bezbednosti”, kao i imanje jataka koji su davali pribedište, hranu ili druga sredstva pripadnicima jedinica NOV i POJ.⁹⁹

⁹⁷ Zb. NOR, t. VII, knj. I, dok. 155, str. 504—511. — Naredba ministra unutrašnjih poslova i narodnog zdravlja P.D. Gabrovskog pov. br. 3928, od 10. aprila 1943. o neodložnom likvidiranju partizanskih jedinica i njihovih saradnika.

⁹⁸ Zb. NOR, t. VII, knj. I, dok. 157, str. 514—516. — Izveštaj skopskog oblasnog policijskog načelnika, pov. br. 1891. od 3. maja 1943. — direktoru policije MUPNZ o preduzetim merama za borbu protiv partizana.

⁹⁹ Zb. NOR, t. VII, knj. 3 dok. 104, str. 311—312. — Naredba direktora Direkcije policije MUPNZ pov. br. 1923 od 10. juna 1943. oblasnim policijskim načelnicima o strogoj primeni naredbe o konfiskaciji između boraca NOV i pripadnika narodnooslobodilačkog pokreta.

Kao rezultat razvoja NOP-a na anektiranoj teritoriji Srbije, od sredine 1943, nastala je nova faza u razvoju okupatorskih vlasti. Autonitet bugarskih organa je potpuno opao. S druge strane, proces formiranja legalnih i ilegalnih organa narodne vlasti imao je puni zamah. Organizovano suprotstavljanje izvršenju naređenja anekcionih vlasti uzele je šire razmere.

Novi ministar unutrašnjih poslova izdao je sredinom novembra 1943. uputstvo o načinu borbe protiv pripadnika NOP-a. Ono, u stvari, sadrži razrađen plan o praćenju kretanja pripadnika NOP-a. Prema predviđanjima vrhova policijske uprave, partizanski odredi koji su dejstvovali po planinama biće prinuđeni da se rasformiraju pre zime kako bi je proveli u naseljenim mestima, bilo u stanju mirovanja ili radi preduzimanja akcija u manjim grupama. Radi otkrivanja, odnosno onemogućavanja dejstava odreda u zimskom periodu, uputstvo je nalagalo stalno praćenje sumnjivih lica. Svaki činovnik koji je u toku letnjeg perioda bio odsutan morao se podvrgnuti ispitivanju da bi se utvrdilo njegovo kretanje u proteklom periodu. Ukaživano je na mogućnost prikrivanja boraca NOP-a u naseljenim mestima, manjim i većim. Ministarstvo je preporučivalo izvođenje iznenadnih policijskih blokada kvartova radi pretresa. Naređeno je stvaranje malobrojnih (tročlanih) kvartovskih komiteta od proverenih ljudi, poznavalaca stanovnika kvarta, koji bi obaveštavali policiju o kretanju sumnjivih, kao i „aktiviranje“ građana da vlastima saopštavaju o sumnjivim susedima i njihovim gostima. Naročita pažnja (stalna prismatra) posvećivana je ilegalcima koji su se predali. Policija je izražavala sumnju da „predaja partizana može biti samo tobožnje pokajanje, iza kojeg se krije drugi cilj“.

Proveravanja su vršena i u saobraćaju (vozovi, automobili, kamioni, kolice i dr.) kao i nad prometom u železničkim stanicama, postajama, hanovima. U većim gradovima pojačana je kontrola ulaznih punktova. Za tu svrhu korišćena je civilna tajna straža. Pešake koji su se kretali između naseljenih mesta proveravali su policajci u civilu.

Stanovništvo je upozoravano da će se preduzimati vanredne policijske mere protiv građana koji su u svoje domove primili lica na boravak ne registrovani ih kod prijavne službe.¹⁰⁰

Nemoćne da unište NOP, oružane formacije okupatora (policija, žandarmerija i vojska (uzaludno su zasipane iz MUPNZ naređenjima i uputstvima za borbu protiv NOP-a. Svaki od tih dokumenata imao je, pored starih, i nove elemente, a cilj im je bio potpuno isti.

Politički krivci koje je policija smatrala „težim“ upućivani su u specijalni logor Državne sigurnosti. Iz jednog izvora vidimo da je februara 1944. sreski policijski načelnik u Caribrodu (Dimitrovgradu) uputio grupu političkih zatvorenika uz napomenu da su „opasni za red i spokojstvo u caribrodskom i pirotskom srežu“.¹⁰¹

Krajem februara 1944. direktor policije u Skoplju A. Kozarov izdao je naređenje da se unište jedinice Narodnooslobodilačke vojske i partijanskih odreda Jugoslavije. Naređenje se zasnivalo na saznanjima policije da se znatan deo jedinica NOVJ nalazio u rasformiranju, s tim što su štabovi ostali u planinama, skrивajući se u zemunicama, a veći deo jedinica sišao u sela i kolibe da bi тамо prezimio. Na osnovu toga su postavljeni zadaci usmereni u dva pravca: da se otkriju zemunice u planinama i pohvataju borci NOVJ u selima i kolibama i unište. Načelnicima odeljenja Državne sigurnosti i uni-

¹⁰⁰ Zb. NOR, t. VII, knj. 3, dok. 106, str. 315—318. — Uputstvo ministra unutrašnjih poslova i narodnog zdravlja bugarske vlade lič. pov. 13.170 od 13. novembra 1943. o načinu borbe protiv pripadnika narodnooslobodilačkog pokreta.

¹⁰¹ A-VII, bug. dok. 9/9—1. — Usaglašeni predlog načelnika garnizona u Pirotu i Caribrodu, za upućivanje „težih“ političkih krivaca u koncentracijski logor. Dokument sačinjen u sreskoj policijskoj upravi u Caribrodu pod br. 310 od 1. februara 1944.

formisane policije, kao i oblasnim i sreskim policijskim načelnicima, izdata su naređenja da ulože maksimum napora kako bi borbu u zimskom periodu iskoristili radi uništenja snaga NOVJ. Načelnik Državne sigurnosti određen je da rukovodi akcijom u celini i stavljalo mu se u zadatku da preduzme sve neophodne mere da bi postigao što bolje rezultate. Kao i ranije, tražilo se da se posebna pažnja posveti jatacima, koje bi trebalo predavati sudovima ili internirati. Stalno je ukazivano na značaj otkrivanja partijskih i skojevskih organizacija.¹⁰²

U vreme ove veoma intenzivne kampanje okupatora, svestrano pripremene i kontinuirano izvođene nizom akcija protiv jedinica NOVJ, uprkos ogromnoj nadmoćnosti u ljudstvu i naoružanju, bugarske jedinice i policijske snage doživljavale su poraze. Izveštaj upravnika policije skopske oblasti o uzrocima neuspeha ofanzive u januaru 1944. na sektoru Kumanovo — Kriva Palanka — Vranje, gde je dejstvovao 2. južnomoravski odred i bataljon „Jordan Nikolov“ — pokazuje da su vojni komandanti, da bi opravdali neuspeh ofanzive, prebacivali odgovornost na komandira 6. policijske čete što je, tobože dozvolio nesmetano povlačenje jedinica NOVJ.¹⁰³

Ovaj neuspeh vojne operacije bugarske vojske i nastojanja da se za to optuži policija bio je najbolji pokazatelj težine situacije, a naročito strahovanja vojnih komandanata da ne budu pozvani na odgovornost zbog poraza.

Veoma učestalo menjanje taktike policijskih i vojnih vlasti svakako je bilo rezultat nezadovoljstva rukovodećih državnih organa rezultatima u borbama protiv jedinica NOVJ. Ministarski savet Bugarske doneo je odluku krajem aprila 1944. kojom je vojska, sa policijom i žandarmerijom preuzimala ulogu nosioca borbe protiv bugarskih i inostranih pripadnika NOP-a i njihovih pomagača, odnosno saradnika. Naredbom se stavljalo u dužnost svim službenim licima MUPNZ da pruže punu podršku vojsci. Odgovornost za uspešno vođenje borbe, kaže se u naređenju, padala je na sve državne i opštinske vlasti. Naredivalo se pomoćnicima direktora i upravnicima policije da održavaju stalnu vezu sa komandantima mesnih vojnih jedinica i žandarmerijskih bataljona, stavljajući im na uslugu obaveštajni aparat u oblasti. Kao novina u komandovanju prilikom izvođenja operacija protiv jedinica NOVJ, u slučajevima kada su zajednički dejstvovale vojne, žandarmerijske i policijske jedinice, opšte komandovanje je preuzimao najstariji po činu ili najstariji po dužnosti. Prema tački 5. ove naredbe, *prilikom izvođenja akcija protiv NOVJ, sve žandarmerijske, policijske, administrativne i društvene organizacije i lica u carstvu treba sebe da smatra organima vojske* (podvukao M.S.), naročito u obaveštavanju o pojavi, kretanjima i akcijama jedinica NOVJ ili saradnika.

Organima mesnih vlasti naređeno je da u slučajevima gonjenja jedinica NOVJ traže saradnju svih društvenih organizacija, a posebno družine „Bugske narodne saveza“. ¹⁰⁴ Prilikom nailaska većih jedinica NOVJ, kojima

¹⁰² Zb. NOR, t. VII, knj. 3, dok. 116, str. 344—346. — Naređenje direktora oblasne policijske uprave, Službe državne sigurnosti MUPNZ, pov. br. 2—417 od 21. februara 1944. o likvidiranju pripadnika NOV i POJ i njihovih pomagača.

¹⁰³ Zb. NOR, t. VII, knj. 3, dok. 120, str. 349. — Izveštaj upravnika policije skopske oblasti lič. pov. br. C 847 od 15. marta 1944. — direktoru policije MUPNZ o uzrocima neuspeha ofanzive u toku januara 1944. na sektoru Kumanovo — Kriva Palanka — Vranje.

¹⁰⁴ Zb. NOR, t. VII, knj. 3, dok. 129, str. 358—362. — Naređenje ministra unutrašnjih poslova i narodnog zdravlja pov. br. 3011 od 4. maja 1944. — o pružanju svestrane pomoći vojnim jedinicama u borbi protiv NOV i PO Jugoslavije. Na str. 362. u napomeni 5.: „Avgusta 1943. godine po direktivi bugarske vlade, počelo je formiranje organizacije „Opštetsvena sila“. U tom cilju formirani su komiteti po oblastima i srezovima. Na čelu komiteta u oblasti stajao je direktor oblasti, a u srežu sreski upravitelj. Zadatak ovih komiteta bio je borba protiv NOV i POJ i pozadinskih organizacija.

se žandarmerijski i policijski odredi nisu mogli suprotstaviti komandanti su zahtevali od najbližeg vojnog starešine da stupi u akciju. Ukratko: svi organi vlasti, sve društvene organizacije i privatna lica bili su obavezni da obaveste najbližu policijsku stanicu o kretanju jedinica NOVJ. Svako lice koje se ne bi odazvalo ovom pozivu, odnosno koje nije izvršavalo nametnute obaveze obaveštajca, smatralo se jatakom NOP-a.¹⁰⁵

Početkom maja 1944. u veliku kampanju protiv NOVJ osobito se aktiviralo Ministarstvo prosvete. Ono je, naime, izdalo naredbu svim višim činovnicima da prate koliko su školske vlasti, a posebno školska omladina, uključeni u borbu protiv NOVJ. Naloženo je oblasnim školskim inspektorima da budu obaveštavani o svakom učitelju ili učeniku koji su se posebno isticali. Prilikom obilaska škola morali su saznati u kojoj su meri učitelji angažovani u opštoj borbi protiv NOVJ, kao i stepen usluge koju su učinili vlastma. Učiteljima je naređeno da budno prate kretanje sumnjivih lica i da ih odmah prijave opštinskoj, policijskoj, žandarmerijskoj ili vojnoj vlasti.

Preko školskih vlasti, ministar prosvete naredio je srednjoškolskoj i univerzitetskoj omladini da obavlja ulogu obaveštajca, sa zadatkom da svako sumnjivo lice prijavljuje školskim vlastima, a ove nadležnim policijskim organima. I tom prilikom, kao i uvek ranije, ministar prosvete apelovao je na nacionalnu svest i entuzijazam.¹⁰⁶

U proleće 1944. na anektiranim teritorijama Srbije i Makedonije vodile su se učestale borbe sa jedinicama policije, žandarmerije i vojske. Za vreme izvođenja takozvane „majskе ofanzive”, ogorčen njemim neuspehom, komandant 5. bugarske armije uputio je skopskom oblasnom policijskom direktoru saopštenje o potrebi iseljavanja stanovništva sa područja Kumanovo — Kriva Palanka. U saopštenju se konstatiše da se pripadnici NOVJ kriju po selima. Komandant 5. armije upozoravao je oblasnog direktora o obavezama žitelja da hitno napuste svoja sela za vreme boravka pripadnika NOVJ u njima, strahujući od njihovog držanja prema okupatoru. Od stanovništva se zahtevalo da bude udaljeno od svojih domova 5—6 km dok operacije budu trajale. Bugarski okupatori su isticali da će bez opomene pucati na svako lice koje se bude kretalo posle policijskog časa van naseljenog mesta. Komandant je upozoravao stanovništvo da će biti ubijena sva lica koja sarađuju sa NOVJ. Zahtevalo se od svih ljudi koje borci NOVJ budu angažovali za vodiće da najkasnije 10 časova posle toga obaveste najbližu opštinu o brojnosti i namerama jedinica NOVJ jer će se u suprotnom smatrati saradnicima NOVJ i biti streljani. Okupaciona vojska je na to upozoravala stanovništvo sa područja Krive Palanke, Vlasine, Pirota, Babušnice, Predejana, Preševa i Kumanova.¹⁰⁷

Nastavljajući kontinuirano izvođenje ofanzivnih akcija protiv jedinica NOV i POJ, komandant 5. bugarske armije je obavestio oblasne direktore i upravnike policije da je velika akcija „čišćenja” rejona Kumanovo — Kriva Palanka — Trn — Pirot — Vranje završena potpunim rastrojstvom organizovane sile NOVJ, uništenjem jednog njenog velikog dela i otimanjem velike količine oružja, vojnog materijala, kao i obnovom autoriteta vlasti i vojske. Uprkos izveštajima o velikim uspesima u borbama protiv jedinice NOV i POJ, bugarski komandant je morao priznati da su borci NOVJ ipak uspeli da se rasture u manje grupe i pojedince za vreme krize, pretpostavljajući da će zatim ponovo uspostavljati veze sa saradnicima i obnavljati svo-

¹⁰⁵ Isto.

¹⁰⁶ Isti, dok. 130, str. 363—365. — Naredba ministra prosvete pov. br. 1160 od 5. maja 1944. — školskim vlastima za borbu protiv NOP u školama.

¹⁰⁷ Isti, dok. 133, str. 371—372. — Saopštenje komandanta 5. bugarske armije pov. br. 98 od 26. maja 1944. — skopskom oblasnom direktoru o potrebi iseljavanja stanovništva sa sektora Kumanovo — Kriva Palanka.

je jedinice. Radi onemogućavanja koncentracije i aktivnosti snaga NOP-a na pomenutom području ostavljene su velike vojne jedinice sposobne da se odupru većim snagama NOVJ. Međutim, komandant 5. armije tražio je da veći broj policijskih odreda sa pouzdanim rukovodiocima izvrši pretres toga rejona. Na kraju izvedene akcije trebalo je, po mišljenju bugarskog komandanta, uspostaviti odgovarajuće vojne i administrativne vlasti.¹⁰⁸

Valja istaći da se ofanziva zvana „majnska“ završila sasvim bezuspešno po Bugare, koji su u njoj imali znatno veće gubitke od jedinica NOVJ.¹⁰⁹

Kao rezultat mnogobrojnih sukoba jedinica Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije i oružanih snaga Bugarske bio je, između ostalog, i veliki broj uništenih opštinskih arhiva. Skopski oblasni policijski načelnik izdao je naredbu juna 1944. sreskim policijskim upravama da podnesu izveštaj o uništenim opština na području Makedonije i delova južne Srbije, posebno o broju uništenih arhiva (obnovljenih i neobnovljenih), kao i materijalnih sredstava potrebnih za njihovo obnavljanje. Policijski direktor je zahtevao spiskove sekretara i predsednika tih opština sa njihovim karakteristikama, sa posebnim osvrtom na njihovu ulogu u javnom životu opštine.¹¹⁰

Specifične mere neutralizacije stanovništva

Nesigurnost, odnosno veoma izražena nestabilnost bugarskih organa vlasti videla se i u zavođenju mera ograničavanja kretanja građana. Sa motivacijom održavanja reda i bezbednosti, a u stvari radi hvatanja pripadnika NOVJ (koje su policijske vlasti i u trećoj godini rata povremeno nazivale „razbojnici“), načelnik skopske oblasne policijske uprave izdao je sredinom 1943. naredbu o zavođenju policijskog časa. Prema toj naredbi, uveden je policijski čas u svim mestima skopske oblasti, s tim što se stanovnicima gradova ograničavalo kretanje do 22 časa a na selu do 21 čas. Izuzetak su bili građani Skoplja, koji su imali „privilegiju“ da se mogu kretati do 1 čas po ponoći. Naseljena mesta građani su mogli napustiti najranije u 5 časova ujutru, i to samo na mestima koja su odredili policijski načelnici za gradove i predsednici opština za sela. Prema licima koja se nisu pridržavala ovog ograničenja, organi vlasti i vojska dejstvovali su oružjem. Svako ko bi se kretao iz jednog sela u drugo morao je imati dozvolu sa rokom trajanja od 10 dana i potpisom sreskog načelnika ili predsednika opštine. Međutim, za odlazak u sreske centre dozvolu je mogao dobiti građanin koji je posedovao legitimaciju sa potpisom sreskog policijskog načelnika.

Građanima koji su odlazili na rad u susedna mesta dozvoljavalo se da nose hranu samo za jedan dan i samo za jednu osobu. Lice uhvaćeno sa većom količinom hrane smatralo se saradnikom NOP-a. Predsednicima opština i seoskim kmetovima naređeno je da sistematski kontrolišu podešu namirnice građanima, predviđajući kazne za sva lica koja budu uzela veću od dozvoljene količine. Tom prilikom, kao i više puta ranije, isticalo se

¹⁰⁸ Isti, dok. 135, str. 376—377. — Pismo komandanta 5. bugarske armije br. 9. od 3. juna 1944. — skopskom i vranjskom oblasnom direktoru o uspostavljanju administrativnih vlasti na sektor Kumanovo — Kriva Palanka — Pirot — Vranje.

¹⁰⁹ Isti, napomene 2 i 3.: „U ofanzivi od 19. maja do 19. juna, Treća makedonska brigada i Kosovska brigada imale su oko 45 mrtvih i 17 ranjenih, a okupatorske trupe preko 600 mrtvih i 318 zarobljenih. Bilo je mnogo zaplenjenog materijala (prema izveštaju Mare Naceve člana CK KP Makedonije Ljupču Arsovou od 9. jula 1944).“

¹¹⁰ Isti, dok. 137, str. 379—380. — Raspis skopske oblasne direkcije br. 9 od 8. juna 1944. — sreskim upravama za podnošenje izveštaja o uništenim opština od pripadnika narodnooslobodilačkog pokreta.

da će se smatrati saradnikom NOP-a lice koje ne obavesti policiju o kretanju jedinica NOVJ, (Podvukao M. S.).

Ovčarima, kao i mandradžijama (ljudima koji su radili na proizvodnji mlečnih proizvoda u radionicama koje su se nalazile u neposrednim blizinskim planinskim pašnjaka) bilo je naređeno da se snabdeju dozvolama do 15. jula 1943. godine od opštine na čijem su se terenu pašnjaci nalazili. Tim ljudima naređivano je da prate kretanje jedinica NOV i POJ uz obavezu da neodložno obaveštavaju vojnu, policijsku ili administrativnu vlast. Svi građani koji misu postupali prema naredbi smatrali su se saradnicima NOP-a. Najkasnije do 25. juna 1943. oni su bili dužni da prijave količine prehrabbenih protizvoda (brašna kukuruza, kačkavalja, sira i drugog).

Svi građani koji su posedovali poljsko ili šumsko imanje bili su obavezni da do 20. juna obaveste svoje opštine o skrivalištima za borce NOVJ u ataru sela ili opštine. Strogost ove naredbe posebno se videla u onim slučajevima kada su građani odsustvovali tri dana bez odgovarajuće dozvole, jer su proglašavani „razbojnicima“ — partizanima. Ostali članovi porodice stavljeni su pod policijski nadzor, a imovina (pokretna i nepokretna) konfiskovana. Za predaju pripadnika NOP-a predviđena je nagrada od 20.000 leva, a za pripadnike britanske armije (padobranca) 50.000 leva.¹¹¹

Svakodnevni sukobi jedinica NOV i POJ sa snagama policije, žandarmerije i vojske nagnali su brojne predsednike perifernih opština da napuštaju svoja mesta službovanja i da se povlače u nasejena mesta sa većim vojno-policijskim posadama radi svoje bezbednosti. Iz tih sela pokušavali su da makar delimično obavljaju svoje dužnosti. Strahovanje i opasnost od fizičke likvidacije od jedinica NOP-a gotovo je potpuno onemogućila obavljanje dužnosti opštinskih organa vlasti. Tako su u procesu brzog slabljenja sistema aneksione uprave brojne opštine ostale bez bugarskog osoblja. Sistem dvojne vlasti u pojedinih krajevima jugoistočne Srbije prestao je da postoji. Nastajala je etapa legalizacije narodnooslobodilačkih odbora, koji su preuzimali svu vlast, a u nekim područjima, naročito u većim naseđenim mestima, polulegalizovani su narodnooslobodilački odbori.

Narodni otpor bugarizaciji

Izvori bugarskog porekla govore o postojanju dveju faza u provođenju programa bugarskih vlasti o denacionalizaciji srpskog stanovništva na anektiranom području. Prva faza počela je neposredno posle izvršene aneksije jugoslovenskih teritorija (april 1941) i trajala je do sredine 1943, a druga od sredine 1943. godine do prevrata — 9. septembra 1944. Početna faza označavala je veoma intenzivnu delatnost bugarskih propagandnih organa na nivou opština, srezova, okruga i oblasti da stanovnici prihvate Bugare kao svoje sunarodnike, a aneksiju kao vid nacionalnog oslobođenja. Sreski, okružni i oblasni policijski načelnici, kao šefovi državnih propagandnih mehanizama, bili su ovlašćeni da primenjuju psihološki pritisak; da fizički kažnjavaju, pa i likvidiraju sve one koji su pružali otpor politici odnarodnjavanja srpskog stanovništva. Zapaženu ulogu u ostvarivanju planova bugarskih vlasta o denacionalizaciji imale su profašističke i nacionalističke organizacije i udruženja, naučne institucije, kao i ustamove iz oblasti kulture. U primeni ove politike ispoljavana je krajnja grubost i pritisak državnih, policijskih i vojnih organa. Odgovornost za sprovođenje ove politike snosilo je Ministarstvo unutrašnjih poslova i narodnog zdravlja. Ova politika primene grube, mehaničke sile počinjala je dajenjava od sredine 1943, kao rezultat snaženja Narodnooslobodilačkog pokreta, kompromitovanja bugarskih mera

¹¹¹ Isti, dok. 139, str. 381—384. — Naredba načelnika skopske policijske uprave pov. br. 679, od 10. juna 1943. o zavođenju policijskog časa na teritoriji oblasti.

i njihovog odbacivanja od strane stanovništva. U stvari, takva politika se i dalje provodila sve do prevrata, 9. septembra 1944. godine, ali je znatno gubila u prvobitnoj žestini.

Ranije podrobno opisana politika denacionalizacije već na početku aneksije sukobila se sa otporom građana anektiranih teritorija. Aneksioni organi su se suočili sa mnogobrojnim oblicima nezadovoljstva i pasivnim otporom stanovništva.

Početak ustanka u Srbiji, kao i na njenim anektiranim delovima, označio je novu, višu fazu borbe protiv nacionalne asimilacije i bugarskog sistema vlasti. Sa prvim akcijama pripadnika NOP-a, organizovanjem odreda i stvaranjem organa vlasti, aneksioni organi su se našli suočeni sa protivnikom koji je u osnovi odbacio bugarske akte aneksije kao vid napada na svoje nacionalno biće i politiku državnog jedinstva Jugoslavije. Komunistička partija Jugoslavije nije priznala komadanje Jugoslavije i njenu podelu. Samim tim ona nije prihvatala politiku otimanja, pod nemačkom zaštitom, jednog dela jugoslovenske teritorije i njenog uključivanja u sastav bugarske države. S druge strane, Komunistička partija Jugoslavije je bugarski upad u Jugoslaviju tretirala kao akt agresije na strani Nemačke i Italije. Prema tome, Bugarska je 1941. povredila suverenitet Jugoslavije, našla se u ratu sa jugoslovenskim narodima i predstavljala nemačkog žandarma u okupiranim krajevima Jugoslavije i Grčke.

Aktivnost NOP-a omela je politiku aneksionih organa vlasti, i potpuno onemogućila sprovođenje politike denacionalizacije srpskog naroda. Partizanski odredi i jedinice NOVJ svojim akcijama: paljenjem opštinskih arhiva, fizičkim likvidiranjem agenata bugarske policije, predsednika opština i policijaca, veoma učestalim sukobima sa žandarmerijskim, policijskim i vojnim jedinicama izazivali su strah kod bugarskih organa vlasti, nesigurnost i paniku. Brojni izvori kazuju da su posle svake veće akcije jedinica NOV i POJ, policijske komande tražile nova pojačanja iz Sofije. Propaganda NOP-a, u samom početku, onemogućavala je namere bugarskih vojnih i upravnih organa da sprovedu mobilizaciju, nametnu svoje navike i običaje, bugarsku kulturnu vrednost i prekroje istorijske istine o prošlosti anektiranih krajeva, o njihovom etničkom karakteru, kulturnom i jezičkom srodstvu sa narodom Srbije.

Stvaranjem narodnooslobodilačkih odbora, ilegalnih, polulegalnih i legalnih, nastaje u stvari dualizam vlasti. Praksa narodnooslobodilačkih odbora, vidovi aktivnosti, principi na kojima su oni radili — u stvari su značili negaciju bugarske politike. NOP je razbijao iluziju koju su aneksione vlasti uporno podgrevajale, žečeći da kasnije okrutnim merama predstave i nametnu aneksiju kao oslobođenje.

Kao rezultat oživljavanja narodnooslobodilačke borbe u Srbiji sredinom 1943. i sve izvesnijim porazom fašističkih država opadao je napor aneksionih vlasti da denacionalizuju područje jugoistočne Srbije i njegovo stanovništvo.

Malobrojni izveštaji sreskih policijskih načelnika sa područja pirotskog okruga govore o opštem stanju, o delatnosti NOP-a i nemogućnosti da se snagama policije, žandarmerije i vojske suzbije NOP. Sredinom maja 1943. sreski policijski načelnik u Babušnici obaveštavao je da su se osećanja i duši „srpskih partizanskih četa” manifestovali prilikom njihovih marševa teritorijom sreza. Propagandna delatnost NOP-a izražavala se u održavanju zborova. Na jednom takvom zboru, 10. maja 1943, partizanski komandant Brka (Živojin Nikolić)¹¹² apelovao je na stanovništvo da ne izvršava nare-

¹¹² Narodni heroj Živojin Nikolić Brka, general-major JNA u penziji. Prema izveštajima sreskih policijskih načelnika sa područja pirotskog i vranjskog okruga jedinice sa kojima je Nikolić komandovao vodile su učestale borbe sa jedinicama bugarske policije, žandarmerije i vojske, kažnjavale tajne agente bugarske vojno-obaveštajne službe i policije i predsednike opština. Na zborovima je u svojstvu ru-

đenja bugarskih organa vlasti i da ne predaje rekvizitione namete. Jedan od rezultata borbe i propagandne delatnosti NOP-a bio je u tome što seljaci sa područja lužničkog sreza (Babušnica), u selima Kruševica, Ljuberadža, Strelac i delovima Velikobonjinske opštine nisu predavali vunu aneksionim vlastima.¹¹³

Da bi se situacija na anektiranom području istočne Srbije što reljefnije prikazala, dali bismo izvode policijskih izveštaja koji su govorili o težini situacije u kojoj se nalazila bugarska administracija u drugoj polovini 1943. i u 1944. godini, uprkos svim merama odmazde koju je sprovodila.

O stanju javnog mnjenja na području caribrodskog i dela nišavskog (Pirot) sreza (pripojenog caribrodskom) sreski policijski načelnik obaveštavao je da je situacija na frontovima podsticala građane, posebno one sa priključenog dela nišavskog sreza, da izražavaju zadovoljstvo pozitivnim razvojem događaja u korist saveznika, te da su u velikom iščekivanju da se ponovi 1918. godina. Profašistička omladinska organizacija "Branik" bila je gotovo raspuštena i nije pokazivala nikakvu aktivnost. U srezu nisu postojale boračke, niti nacionalističke organizacije. Čak je i duh stanovništva bugarske nacionalnosti iz onih sela koja su se graničila sa nišavskim srezom bio „nemiran“. Delatnost partizanskih odreda davana im je snagu da se slobodnije ponašaju. Partizani su se slobodno kretali iz sela u selo u atarima opština u pirotskom okrugu. Da bi se konačno oslobodili strahovanja od delatnosti jedinica NOVJ, sreski policijski načelnik je tražio povećanje broja policijske posade, predlažući nadležnjima da se organizuju usaglašeni napadi policijskih odreda iz Pirot-a i Caribroda (Dimitrovgrad) radi uništenja jedinica NOVJ.¹¹⁴

Prema bugarskoj administrativno-teritorijalnoj podelji, teritorija sreza lužničkog pripala je trnskom srezu. Uprkos žestokim merama odmazde, crnotravski kraj je masovno pristupio NOP-u. Najžešći teror policijskih, žandarmerijskih i vojnih bugarskih jedinica nije mogao ugušiti otpor naroda crnotravskog kraja, koji je inače smatran delom „bugarskog zapada“¹¹⁵.

Govoreći o stanju administracije, posebno o delatnosti opštinskih uprava, sreski policijski načelnik iz Trna isticao je da u više opština nije bilo administrativnog osoblja. U Crnoj Travni nije postojala opština, te prema tome ni predsednik niti njen sekretar, tako da je tom opštinstom upravljao namjesnik (plaćeni opštinski funkcioner) i pisar u selu Brodu. Ni susedno selo Darkovce nije imalo predsednika opštine. Obe ove opštine, s obzirom na osobenu situaciju u njima, imale su sedište u selu Strezimirovcima. Dodiri organa vlasti sa stanovništvom bili su slabi ili ih uopšte nije bilo, osobito u crnotravskoj opštini. *Bugarski načelnik je bio uveren da nije potrebno ni postavljati predsednika opštine, jer nije postojala mogućnost da on njome faktički rukovodi.* (Podvukao — M. S.) U opštini sela Klisure takođe nije bilo predsednika, a predsednik u selu Strezimirovcima bio je otpušten u decembru 1943. godine, naredbom MUPNZ. Bugari su shvatili da je neposto-

kovodioca narodnooslobodilačkog pokreta upozoravao stanovništvo da ne predaje rekvizitione namete (proizvode od mleka, žitarice, meso, vunu) bugarskim okupatorima, ulivajući im nadu u skoru pobedu SSSR-a i saveznika. SGODA, fasc. 61k, op. 1, arh. jed. 204, l. 157 — Izveštaj sreskog policijskog načelnika u Babušnici pov. br. 1407. — od 16. maja 1943. — Oblasnom policijskom direktoru Sofije. Isto, fasc. 61k, op. 1, arh. jed. 204, l. 157. — Izveštaj sreskog policijskog načelnika u Trnu pov. br. 479, od 1. februara 1944. — Ministarstvu unutrašnjih poslova.

¹¹⁵ SGODA, fasc. 61k, op. 1, arh. jed 204, l. 157. — Izveštaj sreskog policijskog načelnika u Babušnici pov. br. 1407 od 16. maja 1943. — Oblasnom policijskom direktoru u Sofiji o stanju u srezu.

¹¹⁴ SGODA, fasc. 61k, op. 1, arh. jed. 194, l. 3 — Poverljivi izveštaj sreskog policijskog načelnika u Caribrodu br. 137 za mesec januar 1944. — Ministarstvu unutrašnjih poslova i narodnog zdravlja u Sofiji.

¹¹⁶ Р. Костадиновић, Црна Трава и Црногравци, Лесковац 1968. — Narodna revolucija u srcima ljudi, od str. 172 na dalje.

janje dodira između predsednika aneksionih vlasti rezultat zabrane rukovodstva NOP-a koje nije dozvoljavalo odlazak građana sa anektiranih teritorija u Bugarsku. Ovu zabranu rukovodilaca NOP-a bugarski sreski načelnik predstavljao je kao prinudu — pretnju kaznom smrti svakom licu koje se ne bude pridržavalo zabrane.

Bugarski policijski izveštaji davali su hronološki pregled akcija NOP-a u toku januara 1944. Govoreći o akcijama većih razmara protiv „organizovanih srpskih četa“ na anektiranim teritorijama u opštinama Crna Trava i Darkovce i u selima Kalni i Crvenoj Jabuki, takozvanim akcijama čišćenja terena u vremenu od 31. decembra 1943. do 8. januara 1944. godine — bugarski policijski funkcioneri isticali su da akcija nije dala nikakve rezultate. Brojna naselja su ostala nepregledana. Pre nego što je pristupljeno izvođenju te akcije, bacani su leci iz aviona kojima se stanovništvo od 18 do 50 godina pozivalo da se prijavlji majbližoj policijskoj stanicici. Značajno je to da se iz sela odazvao veoma mali broj seljaka (na primer, iz sela Preslapa 13 ljudi iz Crvene Jabuke 4, Darkovca 8, Crne Trave 12). Ostala naselja koja su se nalazila u rejonu predviđenom za pretres nisu se uopšte odazvala (na primer, selo Kalna i Glavanovce), jer je u njima bilo dosta organizovanih partizana. Bugarski izvori su isticali kao izrazit primer selo Kalnu, u kojem su prema izveštaju policijskog načelnika, bili okupljeni srpski partizani i bugarska partizanska grupa sa komandantom Slavčom Trnskim.¹¹⁶

Bugari su nagoveštavali opasnost od srpskih partizana koji su ugrožavali sela: Glavanovce, Strezimirovce, Klisuru, kao i rudnik kamenog uglja „Erma“ u selu Rakiti. Da bi se uništio NOP, Bugari su smatrali da je neophodna još jedna ofanziva većih razmara u zimskom periodu.

Što se tiče propagandne delatnosti NOP-a protiv politike bugarske vlasti, policijski izvori su govorili da je njena kritička oštrica bila usmerena kako protiv unutrašnje tako i protiv spoljne politike Bugarske, posebno prema Sovjetskom Savezu i Nemačkoj; zatim protiv rekvizicije i drugih nameta; ona je pozivala narod na oružani ustanak protiv bugarskog režima i njegove politike. Govoreći o stranoj propagandi i njenom uticaju, bugarski izvori su isticali da partizani kruže teritorijama sreza, održavajući zborove i mitinge na kojima se govorili o pobedi NOP-a i saveznika u najskorijoj budućnosti.

Bugari su na Pirot gledali kao na „neuralgični punkt“. Prema sreskom policijskom načelniku, stanovništvo grada je bilo indiferentno prema političkim zbivanjima u Bugarskoj. Građani su uskladiševali svoje ponašanje sa događajima u svetu, a pre svega sa stanjem na frontovima. Imajući u vidu iskustvo iz prošlih ratova, *niko se nije opredeljivao za bugarsku vlast* (Podvukao — M. S.), strahujući od sutrašnjice, odnosno od ponovnog uspostavljanja srpske vlasti. Intenzivnu delatnost NOP-a Bugari su osećali u jugoistočnom delu sreza, koji se graniči sa caribrodskim i babušničkim srezom. Na tom području jedinice NOV i POJ izvodile su operacije protiv bugarskih snaga. Delatnost NOP-a se širila i u pravcu drugih opština: Visokoražanske, Gornje Lukanske i Temske. Razvijenu delatnost NOP-a stanovništvo je prihvatalo i podržavalo. Odziv stanovnika prilikom proslave bugarskih nacionalnih praznika bio je slab, dok su verski praznici proslavljeni. Partizani su agente bugarske obaveštajne službe streljali. Oružane jedinice NOP-a fizički su likvidirale lica za koja se utvrdilo da sarađuju sa Bugarima.¹¹⁷

¹¹⁶ SGODA, fasc. 61k, op. No 1, arh. jed. 194, l. 39. — Izveštaj sreskog policijskog načelnika u Trnu pov. br. 479 od 1. februara 1944. — Ministarstvu unutrašnjih poslova i narodnog zdravlja u Sofiji.

¹¹⁷ SGODA, fasc. 61k, op. No 1, arh. jed. 194, l. 29. — Izveštaj sreskog policijskog načelnika u Pirotu pov. br. 102, od 4. februara 1944. — Ministarstvu unutrašnjih poslova i narodnog zdravlja.

Puni pesimizma su i izveštaji srpskog načelnika iz Babušnice, što se vidi iz obaveštenja od februara 1944. o veoma teškoj situaciji na području sreza zbog upražnjenih mesta opštinskih predsednika i straha od boraca NOVJ, koji je nagnao predsednike opština da napuste mesta službovanja. Masovna bekstva ovih nosilaca bugarske okupacione vlasti, zahvaćenih pankom, bila su početak kraja politike bugarskih okupatora u Srbiji. Međutim, uprkos takvim zbivanjima, oblasni policijski načelnik u Sofiji i dalje je netačno prikazivao stanje u svojoj oblasti pišući da je respoloženje stanovništva u oblasti dobro, da narod veruje svojim vodama i sa optimizmom očekuje sutrašnjicu. No i on je konstatovao da jedinice NOVJ uspešno operišu na anektiranom području.¹¹⁸

Uspesi NOP-a videli su se u stvaranju brojnih jedinica u proleće 1944. Istovremeno se pod njihovim snežnim pritiskom proces raspadanja bugarskih okupatorskih organa vlasti razvijao veoma intenzivno. Zabrinut ovim nezadrživim procesima, oblasni policijski načelnik u Sofiji pisao je MUPNZ da je grupa partizana posekla 130 telefonskih stubova između sela Svođe i Kruševice, odnела telefonske kablove kako bi uspostavila vezu između sela Darkovaca i Crne Trave, u kojima su se nalazili partizanski štabovi. Izveštavajući o stanju u nišavskom srezu, policijski načelnik je javljaо da su partizani uneli strah među stanovništvo, kao i među bugarskim službenicima, kojima su upućivali pisma nagoveštavajući kaznu smrti ukoliko ne napuste mesta službovanja. Veliki broj agenata bio je streљan, osobito onih iz planinskih krajeva. Stanovništvo se osećalo srpskim i nije sarađivalo sa organizma vlasti, već, naprotiv, svestrano podržavalo partizane, koji su bili veoma „pokretljivi”.¹¹⁹

Sirenje bugarske okupacije na sve veću srpsku teritoriju

Ustanak u Srbiji 1941. nezavisno od poraza Užičke republike i povlačenja partizanske glavnine krajem novembra 1941. godine, naterao je Nemce da u Srbiju dovedu nove bugarske snage u svojstvu okupacionih trupa koje bi zamenile nemačke jedinice, preko potrebne na Istočnom frontu. Dovođenjem bugarskih trupa u Srbiju Nemačka je istovremeno obezbeđivala korišćenje ekonomskih izvora i vršila predohranu od ponovnog izbijanja širih ustaničkih akcija; na jugu Srbije primila je borbu protiv snaga NOP-a, koja je bila sve žešća razbuktavanjem ustanka krajem 1941. godine. Bugarske trupe dobole su zadatak da obezbede prugu Beograd — Niš — Skoplje, koja je za Nemce bila od izvanrednog strateško-ekonomskog značaja.

Do okupacije Srbije došlo je na osnovu naređenja Hitlera i Vrhovne komande Vermahta, koji su „zamolili” bugarskog ministra vojske da svojim jedinicama posedne delove teritorije istočne Srbije sa zadatkom da održavaju mir i poredak na određenom prostoru. Ovu Hitlerovu naredbu komandant Jugoistoka preneo je 24. decembra 1941. bugarskom oficiru za vezu pri Štabu opunomoćenog komandanta Srbije Dimitriju Stančevu. Prema naredbi komandanta oružanih snaga za Jugoistok, komandu na celoj teritoriji Srbije imao je i dalje nemački opunomoćeni komandant u Srbiji. Bugarske snage, u jačini od oko tri divizije, objedinjene su pod opštom komandom i u taktičkom smislu bile su potčinjene opunomoćenom komandantu u Srbiji. Komandant Jugoistoka predložio je da sedište bugarskog štaba bude grad Niš.

¹¹⁸ Isto, l. 39. — Izveštaj sreskog policijskog načelnika u Babušnici, pov. br. 282 od 10. februara 1944. — Ministarstvu unutrašnjih poslova i narodnog zdravlja.

¹¹⁹ Isto, arh. jed. 196, l. 44, 46. — Izveštaj sofijske oblasne direkcije pov. br. 02947 od 8. maja 1944. — Ministarstvu unutrašnjih poslova i narodnog zdravlja u Sofiji.

Nemci su pozdravili ulazak bugarskih snaga kako bi oslobodili deo svojih jedinica za suzbijanje ustanka u Hrvatskoj i odlazak na Istočni front. Nemački komandant smatrao je da se nemačke snage u Jagodini (Svetozarevu), Cupriji, Kruševcu, Leskovcu, Knjaževcu i Zaječaru moraju smeniti bugarskim trupama najdalje do 5. januara 1942.¹²⁰ Što se tiče statusa bugarskih snaga na okupiranoj teritoriji, izničito je rečeno da bugarske jedinice ostaju potčinjene upravnom štabu komandanta u Srbiji i koristiće se isključivo za „čisto vojno posedanje”.

Komandant oružanih snaga na Jugoistoku obavestio je 31. decembra 1941. opunomoćenog komandanta u Srbiji da prebacivanje bugarskih trupa na tlo Srbije treba da počne 30. decembra, i to u Jagodinu, Cupriju, Leskovac i Knjaževac. Od 7. januara 1942. za prijem novog zadatka u Srbiji bile su spremne 6. i 17. pešadijske divizije, a ostatak 21. pešadijske divizije u sledećim rejonima: Rgotina — Zlot — Lukovo — kota 1482 južno od Niša — Bela Palanka (21. pešadijska divizija) u okolini Kruševca (6. divizija), južno od Jošamičke banje — Razbojne — 1482 (17. pešadijska divizija). Upućivanje bugarskih trupa vršeno je železnicom i marševanjem. Radi što bržeg oslobođanja nemačkih trupa, komandant oružanih snaga za Jugoistok sugerisao je da se nove bugarske snage najpre upute u Kragujevac, Kruševac i Niš¹²¹. Nemačka vojna uprava u Srbiji ostala je i posle bugarske okupacije nepromjenjena. Feld i krajskomandanture bile su isključivo organi komandanta u Srbiji generala artiljerije Paula Badera, kako u teritorijalnom tako i u upravnem pogledu. Samim tim područje posednuto bugarskim trupama ostalo je nemačko vojno upravno područje. Bader je obavestio bugarske jedinice da poštuju zapovesti feld i krajskomandantura koje su se odnosile na upravne odnose, kao nemačke i „srpske” zakone.¹²²

Bugarske jedinice koje su obavljale određene vojne zadatke moraše su se snabdevati iz sopstvenih izvora, što je organizovalo bugarsko Ministarstvo rata. General Bader je zabranio da bugarske jedinice vrše samostalno reviziciju smatrajući to nepotrebним — štaviše nedozvoljenim. S obzirom na odnose između srpskih kvislinga i Bugara, Bader je tražio da se odnosi između bugarskih trupnih komandi i srpskih kvislinških vlasti obavljaju samo preko feld i krajskomandantura i njegovog uporavanog štaba.

Nemoi su, vodeći računa o hitnosti povlačenja svojih snaga i unutrašnjoj situaciji u Srbiji, tražili da se smenjivanje nemačkih trupa bugarskim jedinicama vrši isključivo predavanjem teritorija iz ruke u ruku. Nemački štab je krajem decembra 1941. predviđao da će od 7. januara 1942. početi da upućuje na Istočni front prve delove 113. divizije.

Komandant oružanih snaga za Jugoistok izvestio je 29. decembra 1941. Vrhovnu komandu Vermahta da bugarsko posedanje predviđene teritorije počinje 31. decembra 1941. Očekivalo se da prvi delovi bugarskih okupacionih jedinica do 5. januara 1942. smene nemačke trupe u Nišu, Knjaževcu, Cupriji, Jagodini i da do 15. januara 1942. cela teritorija bude posednuta od bugarskih snaga jačine oko tri divizije pod komandom armije u Nišu.¹²³

¹²⁰ Zb. NOR, t. XII, knj. 1, dok. 291, str. 817—819. — Obaveštenje upravnog štaba komandanta u Srbiji od 31. decembra 1941. potčinjenim feldkomandanturama i krajskomandanturama a zaposledanju istočne Srbije od strane bugarskih trupa.

¹²¹ Zb. NOR, t. XII, knj. 1, dok. 290, str. 815—816. — Obaveštenje komandanta oružanih snaga na Jugoistoku od 31. decembra 1941. Opunomoćenom komandantu u Srbiji o dolasku bugarskih snaga na pojedina područja okupirane Srbije.

¹²² Isti, dok. 291, str. 818. — Obaveštenje upravnog štaba komandanta u Srbiji od 31. decembra 1941. podčinjenim feldkomandaturama i krajskomandanturama o zaposlenju istočne Srbije od strane bugarskih trupa.

¹²³ Zb. NOR, t. XII knj. I, dok. 290, str. 817—819. — Obaveštenje upravnog štaba komandanta u Srbiji od 31. decembra 1941. potčinjenim feldkomandanturama o zaposledanju, istočne Srbije od strane Bugarskih trupa.

Bugarske trupe su za dvadesetak dana zaposele pet okruga: niški, kruševački, moravski, leskovački i zaječarski sa 35 srezova. Brojna snaga 1. bugarskog okupacionog korpusa iznosila je 20.000 do 25.000 vojnika, pod komandom generala Asena Nikolova, sa sedištem štaba korpusa u Niškoj banji.¹²⁴ Manje bugarske jedinice nalazile su se u ovom delu Srbije i pre dolaska 1. bugarskog okupacionog korpusa. One su obezbeđivale prugu Niš — Skoplje, Niš — Sofija, dok je deo bugarskih jedinica iz anektiranog dela Srbije prelazio demarkacionu liniju u borbi protiv jedinica NOP i radi terora nad stanovništvom.¹²⁵

Januara 1942. bugarska okupaciona zona proširena je i na lapski srez (15. januara 1942.) A januara 1943. u nju su uključena još dva kosovska sreza — mitrovački i vučitrnски.^{125a}

Bugarski ministar vojske Daškalov predviđeo je kao osnovni zadatok jedinica bugarskog okupacionog korpusa „održavanje reda i sprečavanje ilegalne akcije četničko-komunističkih bandi”. Prema komandantu korpusa generalu Nikolovu, njegova ovlašćenja su se sastojala u tome da preduzima samostalno akcije samo upotrebor manjih jedinica, iz čega se vidi do kojeg su stepena bugarske nadležnosti, čak i u vojnoj oblasti, bile podređene nemачkim štabovima. Pred uključivanje bugarskih jedinica u veće akcije protiv oružanih snaga NOP njihovu borbenu gotovost proveravao je lično general Bader.¹²⁶

Nemački vojni i politički činioci bili su svesni da zaposedanje novog područja Srbije bugarskim trupama izaziva političke teškoće vlasti Milana Nedića, s obzirom na negativnu reakciju srpskog stanovništva. General Bader je 31. decembra 1941. isticao da rešenje krize koju je izazvalo bugarsko posedanje Srbije zavisi od „promišljenosti nadležnih feld i krajskomandantura da se stanovništvu objasni da je reč o čisto vojničkoj, a ne političkoj ili drugoj upravnoj meri”. General Nedić je 29. decembra 1941. bio obavešten da će deo okupirane Srbije zaposeti bugarske trupe. U vezi s ovom nemačkom odlukom, ili bolje reći politikom svršenog čina „srpski Ministarski savet” je preko načelnika Štaba opunomoćenog komandanta u Srbiji pučkovnika Eriha Keviša (Erich Kewisch) podneo memorandum u kojem je izrazio svoje neslaganje.¹²⁷

Opunomoćenik Ministarstva inostranih poslova Trećeg Rajha u Beogradu dr Feliks Bencler (Felix Benzler) obavestio je svoje nadređene 28. decembra 1941. da predstojeća vojna okupacija Srbije od strane bugarskih trupa može vrlo lako izazvati kruz srpske vlade. Bencler i opunomoćeni general u Srbiji su smatrali da Nedić mora ostati. Poznavajući umutrašnju političku situaciju u Srbiji i netrpeljivost kvislinga i uopšte stanovništva prema Bugarima, Bencler se posebno interesovao kako se bugarske trupe snabdevaju namirnicama, ko snosi troškove okupacije i kako se bugarska vojska snabdeva dinarima. On je isto tako preporučivao da bugarska štampa ne obaveštava o granicama okupacione zone i pojačanju okupacionih trupa.¹²⁸

¹²⁴ B. Mitrovski, V. Glišić, T. Ristovski, *Bugarska vojska u Jugoslaviji*, Beograd 1971, 39, 40.

¹²⁵ Isto.

^{125a} A. Hadri, *Okupacioni sistem na Kosovu* 41.

¹²⁶ Isto, 46, 47.

¹²⁷ Zb. NOR, t. XII, knj. 1, dok. 291, str. 819. — Obaveštenje upravnog štaba komandanta u Srbiji od 31. decembra 1941, podčinjenim feldkomandanturama i krajskomandanturama o zaposedenju istočne Srbije od strane bugarskih trupa.

¹²⁸ Telegram dr F. Benclera, opunomoćenika Ministarstva inostranih poslova Trećeg Rajha u Beogradu, od 28. decembra 1941. o mogućnosti krize vlaste generala Nedića povodom dolaska bugarskih trupa u Srbiju. (Blagoje Stokić, Nemački izvori za istoriju narodnooslobodilačkog rata u Srbiji 1941—1944, sa posebnim osvrtom na Šumadiju), (prilog 13.) Odbranjena doktorska disertacija 1975. godine na Beogradskom univerzitetu.

Bencler je dva dana kasnije, 30. decembra 1941, obavestio nadređene organe da je Nedić „ozbiljno primio“ proširenje bugarske okupacione zone i da mu „ne preostaje ništa drugo nego da sebi ispalii metak u glavu“. ¹²⁹ S ovom Nedićevom odlukom saglasili su se svi kvislinški ministri. Benclerova analiza nove situacije polazila je od toga da treba poboljšati poziciju srpskog kvislinga u nemačkom interesu putem ublažavanja odluke o bugarskoj okupaciji delova Srbije. Prema Bencleru, Nedić se za četiri meseca svoje vlade lojalno držao prema Nemcima, prelazeći preko „početne nepopularnosti u svom narodu“. On je tražio saradnju sa nemačkim okupacionim vlastima kao „nužnost“, i objašnjavao ustanak kao besmislen. Po Bencleru, Nedićev autoritet je bio u porastu, naročito na selu. Ukoliko bi došlo do njegovog povlačenja, nastupili bi novi nemir na proleće. Iz ove procene proizilazio je Benclerov zaključak da bi Nemci više izgubili Nedićevim povlačenjem nego što bi dobili proširivanjem bugarske okupacije. Nedića, po Bencleru, nije mogao zameniti Dimitrije Ljotić, niti neka druga drugorazredna ličnost koja bi bila spremna da preuzme njegovo mesto. Preuzimanje upravljanja zemljom od strane nemačke vojne uprave nije dolazilo u obzir zbog nedovoljnog broja upravnih činovnika. Bencler nije htio da se izjašnjava da li je Nemačka u Srbiji mogla u daljoj situaciji da nađe izlaz u uspostavljanju Generalnog guvermana. Na okupiranom prostoru Bencler je očekivao da dođe do pojačanog trvanja između četnika Koste Milovanovića Pećanca, koji su dejstvovali u četvorouglu Prokulplje — Kruševac — Trstenik — Kuršumlija, i Bugara. Ovi četnici tretirani su kao lojalni i antikomunistički raspoloženi, ali „po celoj svojoj prošlosti Bugarima neprijateljski“. Za Nedića je posebno bila neprihvatljiva bugarska okupacija Kragujevca zbog potencijalnog reagovanja stanovništva, jer je Nedić lično „smirivao duhove“ posle velikog nemačko-ljotićevskog masakra građana Kragujevca. Izvore trvanja Bencler je video i u činjenici što bugarsko snabdevanje namirnicama i valutom nije bilo regulisano. Iz ovih razloga Bencler je preporučivao ograničenje predviđene okupacione zone izostavljanjem Kragujevca, Zaječara i oblasti u kojoj su dejstvovali Pećančevi četnici pre svega Prokuplje. Nedić je „jamčio glavom za mir u zemlji“ ukoliko bi u Srbiji ostale tri postojeće nemačke kadrovske divizije.¹³⁰

Opunomoćeni komandujući general u Srbiji je istog dana, 31. decembra 1941. godine podržao Benclerova strahovanja u pismu vojnom zapovedniku Jugoistoka. I on je preneo Nedićeva upozorenja da ulazak Bugara, kao „smrtnih neprijatelja Srba“, prima zajedno sa vladom i narodom kao „tešku kaznu“. Samim tim se moglo računati sa ostavkom ove vlade ako joj se ne bi učinili izvesni ustupci. Komandujući general je predložio korekciju postojećeg plana o bugarskoj okupaciji u sledećem smislu:

- 1) Da se bugarske posade smanje najviše na jednu diviziju, a da se 2. bugarska divizija dovede u Srbiju tek ukoliko bi u njoj bio ugrožen mir.
- 2) Da bugarske trupe nisu smelete poseti Kragujevac i Zaječar. Najvažnije je bilo da se u nemačkim rukama zadrži pruga Kragujevac — Kraljevo zbog sedišta štaba nemačke divizije, kao i pruga Bor — Zaječar, radi transporta bakra iz Bora. Najviša nemačka vlast u Srbiji smatrala je da bi se ovim izmenama plana istovremeno izašlo u susret i Nediću.¹³¹

Shvatajući negativnu reakciju među stanovništvom nemački komandanti mesta su početkom januara 1942. opominjali građane da ne šire „nikakve

¹²⁹ Telegram dr Benclera, Ministarstvu inostranih poslova u Berlinu, br. 1103 od 30. decembra 1941. (B. Stokić, n.n., prilog 14).

¹³⁰ Isto.

¹³¹ Izveštaj opunomoćenog komandujućeg generala u Srbiji, uz pismo generala M. Nedića, vojnom zapovedniku Jugoistoka o bugarskoj okupaciji srpske teritorije (B. Stokić, n.n., — Prilog 15).

lažne vesti" o novoj raciji, koje bi unosile nemir u narod. Tim povodom Bugari su označeni kao "saveznici nemačke vojske". Zato se u proglašu Krajskomandanture u Kragujevcu od 10. januara 1942. kaže da „bugarski vojnik ima da se poštuje kao i nemački. Svako nelojalno držanje prema bugarskoj vojsci biće kažnjeno, kao ispad protiv nemačke vojne sile".¹³²

Nedić je teško podneo bugarsku okupaciju, što se vidi kako iz nemačkih izveštaja posle ulaska bugarskih trupa tako i kasnije, u toku celog rata, bez obzira što su i bugarske i Nedićeve jedinice saradivale u borbi protiv jedinstvenog protivnika — narodnooslobodilačkog pokreta. Malo koji slučaj pokazuje kako ovaj koliko je jedinstvo interesa postojalo i prevazilazio sve netrpeljivosti ukoliko se radio o uništavanju snage koja je posmatrana u svim osvojinskim frontovima u Jugoslaviji kao glavni neprijatelj. Bencler je 30. januara 1942. obavestio Joahima fon Ribentropa da je bugarska okupacija dovela do neželenih reperkusija i van teritorije pod bugarskom okupacionom upravom. Nedić se zadržao na položaju predsednika kvislinskog vlade, ali sa oslabljenim pozicijama, jer su mu u srpskim krugovima prebacivali da je svojom politikom doveo Bugare u zemlju. Uviđajući ovo slabljenje Nedićevog položaja Bencler je bezuspešno tražio preispitivanje nemačke odluke na najvišem nadležnom mestu, bar u smislu smanjivanja okupacionog prostora jugoistočne Srbije pod bugarskom okupacionom upravom.¹³³ Sa svoje strane Nedić nije prestajao da jadikuje zbog širenja bugarskog okupacionog prostora. Po Nediću, tek što je srpska vlada ugušila, kako je pretenciozno smatrao „komunistički ustanak“ septembra 1941. i stekla moralno priznanje Nemaca, dozvoljeno je Bugarima da „umarširaju“ u pet okruga, što je predstavljalo moralni udarac. „Ulazak Bugara u srce Srbije, kaže Nedić, u Sumadiju, srpski narod je shvatio kao duboku uvredu.“¹³⁴ Nedić je osećao da je narod ogorčen na kvislinge, njihovu nemoć, da mrzi nemačke okupatore i Bugare. Bugarska okupaciona uprava dovodiila je u pitanje ugled njegove vlade, a na drugoj strani, izazvala dalje ogorčenje stanovništva zbog udvojene eksploracije (nemačko — bugarske) stanovništva Srbije.

Narodnooslobodilački pokret i bugarska okupacija Srbije

Rukovodstvo narodnooslobodilačkog pokreta je dolazak bugarskih jedinica na teritoriju Srbije van anektirane Jugoistočne Srbije ocenilo kao slabost nemačke vojne sile u sklopu opšte procene vojne situacije na Istočnom frontu i nemačkog uzmićanja pred Moskvom u zimu 1941—1942. Centralni komitet Komunističke partije Jugoslavije je u pismu Pokrajinskom komitetu Komunističke partije Jugoslavije za Srbiju od 14. decembra 1941. dolazak bugarske vojske ocenjivao kao skori poraz Nemaca.¹³⁵ Izjednačavanjem nemačkih i bugarskih okupacionih trupa najviše partijsko rukovodstvo, organi narodnooslobodilačkog pokreta u Srbiji nisu napuštali ideju povlačenja jednog dela bugarskih vojnika na stranu antifašističke borbe, očekujući da na taj način oslabi okupacioni režim, olakšaju pritisak na snage NOP-a u južnoj Srbiji, pojačaju antifašistička strujanja u redovima bugarske armije i pomognu razvijanje oslobođilačkih tendencija u samoj Bugarskoj. U pismu PKKPJ za Srbiju od 27. januara 1942. bugarski vojnici su pozvani da stupaju

¹³² Proglas Krajskomandanta u Kragujevcu od 10 januara 1942. povodom dolaska bugarske okupacione vojske u Kragujevac. (B. Stokić, n.n., — prilog 16.).

¹³³ M. Borković, n.d., 349.

¹³⁴ Isto, 350.

¹³⁵ Zb. NOR, t. I, knj. 2, dok. 78, str. 251, — Pismo Centralnog komiteta KPJ od 14. decembra 1941. godine Pokrajinskom komitetu KPJ za Srbiju u vezi sa situacijom u Srbiji posle prve neprijateljske ofanzive.

u partizanske odrede, razvijaju partizansku akciju u svojoj zemlji i otkažu poslušnost svojim oficirima. PKKPJ za Srbiju je tražio od bugarskih vojnika da ne služe bugarsku profašističku vladu. Instrukcije Pokrajinskog komiteta upućivale su partijska rukovodstva, štabove jedinice i organe NOP-a da se u bugarskoj vojsci povezuju s bugarskim komunistima.¹³⁶ Pokrajinski komitet komunističke partije Jugoslavije za Srbiju je tražio od partijskih organizacija da se utiče na antifašističko opredeljenje bugarskih vojnika i na njihovo priključivanje partizanskim odredima.

Ovaj prilaz koji odražava onovremeno shvatanje proleterskog internacionalizma od strane rukovodećih struktura KPJ i njihovu ocenu vojno-političke situacije u zimu 1941—1942. nije zanemarivao ni druge principijelne aspekte vezane za stvarnu suštinu bugarske vojske. Nije se zaboravljalo da je bugarska vojska u stvari okupatorska snaga koja sprečava oslobođenje ne samo naroda Jugoslavije nego i bugarskog naroda, zbog čega se prema njoj NOP ne može drukčije ni odnositi nego kao prema okupatorskoj sili.¹³⁷ Sredinom februara 1942. CKKPJ je — preko Organizacionog sekretarijata za neoslobođene krajeve — dao direktivu PKKPJ da se poveže sa rukovodstvom Bugarske robotničeske partije u cilju izdavanja zajedničkog programa bugarskim vojnicima u kojem bi se istakla narodnooslobodilačka borba partizana Srbije i fašistička uloga bugarske buržoazije. Istovremeno s ovom direktivom NOPO i DV Jugoslavije je februara 1942. izdao direktivu Glavnog štabu NOPO Srbije da se od bugarskih vojnika koji prebegnu na partizansku stranu, ukoliko do toga dođe, stvore čete s komandnim kadrom koje bi se zajednički sa partizanskim četama Jugoslavije borile protiv neprijatelja i u pogodnom trenutku prebacile na bugarsku teritoriju radi širenja antifašističke borbe.¹³⁸ Sledeći ove direktive CKKPJ i Vrhovnog štaba, okružni komiteti i štabovi partizanskih odreda širili su među bugarskim vojnicima letke sugerirajući im da napuste svoje oficire. Svrliški odred je februara 1942. izdao Proglas bugarskim vojnicima, pozivajući ih na stvaranje borbenog jedinstva sa srpskim partizanima.¹³⁹ Sa proširenjem okupacione zone pojavili su se proglaši BRP bugarskim vojnicima da ne pucaju na srpske partizane i da se s njima „bratume“. Direktiva (BRP), upućena iz Moskve krajem januara 1942. godine, tražila je od bugarskih vojnika da se ne bore protiv ustanika u Jugoslaviji i da se svojim oružjem okrenu protiv svojih starešina.¹⁴⁰

Profašistički i antisrpski stav rukovodećeg kadra bugarske armije, zaražene dobrim delom šovinizmom, a na drugoj strani nekonsekventna politika Bugarske komunističke partije u nacionalnom pitanju uticali su na to da ovi pokušaji bratimljenja jugoslovenskih partizana i bugarskih vojnika ostanu bez šireg odjeka i većih rezultata, svodeći se na nekoliko pojedinačnih slučajeva prelazaka na partizansku stranu.

Na ove inicijative najvišeg jugoslovenskog partijskog i vojnog rukovodstva, kao i organa NOP-a u Srbiji, bugarski okupatori odgovorili su nizom akcija, ofanzivnih operacija i progona NOP-a od trenutka posedanja novog okupacionog prostora pa do prevrata od 9. septembra 1944. O žestini bobri između bugarske vojske i kvislinga protiv NOP-a u Srbiji svedoči često po-

¹³⁶ Zb. NOR, t. I, knj. 3, dok. 11, str. 34—36. — Pismo Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju od 27. januara 1942. Pokrajinskom povereništvu KPJ za Niš o odnosu prema bugarskim okupatorskim trupama i četnicima.

¹³⁷ Isto, 35.

¹³⁸ Vojin Popović, *Bugarska vojska u okupiranoj Srbiji*, Vojnoistorijski glasnik br. 3/1952, 42.

¹³⁹ Zb. NOR, t. I, knj. 3, dok. br. 36, str. 99—103. Poziv partizana Niškog okruga od februara 1942. bugarskim vojnicima u okupiranoj Srbiji za napuštanje bugarske fašističke vojske i stupanje u NOP odrede.

¹⁴⁰ Христо Ботев, t. I, str. 358.

vlačenje okupacionih jedinica i njihovo zamjenjivanje novim i svežijim trupama. Pored namere da se odmore zamorene jedinice ove zamene upućuju i na bojazan da se vojska demoralije zbog neprekidnih borbi i na strah starašinskog kadra da se vojnici ne „zaraze“ antifašističkim idejama, mada su slična strahovanja bila lišena osnova, o čemu govori broj dezterera, prebeglica i osipanje carske armije.

Posedanjem okupacionog područja januara 1942. nije završeno širenje okupacionog prostora u Srbiji, koje su Nemci namenili svojim najpouzdanim saveznicima na Balkanu. Svaki put kada su Nemci morali angažovati veće snage u borbi protiv glavnina NOV i POJ u drugim delovima Jugoslavije izvlačenjem svojih trupa iz srpskog okupacionog prostora, oni su ga popunjavali novim bugarskim jedinicama. Krajem 1942. i početkom 1943. granice bugarske okupacije u Srbiji pomerane su sve do Drine, obuhvatajući, pored Kraljeva, Raške, Novog Pazara i Užice. Osim toga što su se Bugari pojavljivali u ulozi čuvara glavnih saobraćajnica na jugu Jugoslavije, lokalnih pruga (Lapovo — Kragujevac — Kraljevo i Kraljevo — Užice — Vardište), oni su bili nosioci lokalnih i regionalnih ofanzivnih operacija protiv NOVJ na jugu i istoku Srbije.

Okupiranjem delova Srbije jedinice 1. bugarskog okupacionog korpusa preduzele su februara 1942. operacije u predelu Prokuplja, Leskovca i Kočana sa ciljem da unište partizanske snage Babičkog NOP odreda i partizane u predelu Pasjače i Vidojevice; Babički i Svrliški odred pretrpeli su teške gubitke u borbama protiv bugarskih jedinica; u vreme takozvane Aćimovićeve ofanzive bugarske trupe su nemilosrdno pljačkale stanovništvo; u jesen 1942., u zajednici s nemačkim jedinicama, Bugari su se obraćunavali na Kopaoniku s golorukim stanovništvom, napadajući iz Toplice i Niša Jastrebački NOP odred; na planini Kukavici napali su Leskovački odred, a novembra 1942. Jablaničko—Pasjački i Jastrebački odred u Toplici i Jablanici. Ove bugarske operacije bile su propraćene svirepim zločinima u Bojničku, Krivoj Reci, na Kopaoniku, u zaseoku Čuburama, u selu Lepaji, u Krajkovcu, u moravskom selu Trubarevu.¹⁴¹ Osim obezbeđenja saobraćaja u dolini Ibra, delovi bugarskih trupa učestvovali su i u akcijama protiv glavnine NOV i POJ na Sutjesci maja—juna 1943. Jedinice bugarske vojske branile su zapadne granice okupirane Srbije od upada jedinica NOV preko Drine i Ibra, a na jugu Srbije učestvovale su u operacijama „Trumf“ i „Halali“.¹⁴²

Uoči italijanske kapitulacije dolazi do novog proširivanja bugarskog okupacionog prostora u Srbiji dovođenjem novih bugarskih trupa koje su sminele nemačku 297. diviziju, tako da je bugarski okupacioni korpus sredinom 1943. imao u Srbiji 31.000 vojnika.¹⁴³ Time je gotovo cela Srbija, izuzev Beograda i njegove najbliže okoline, kao i krajeva istočno od Kolubare, bila pod vlašću bugarskih okupatora. Meseca avgusta 1943. bugarska armija u Jugoslaviji predstavljala je najvažniji nemački oslonac u zaštiti doline Morave, Vardara i Ibra kao pravca budućeg izvlačenja nemačkih trupa sa juga Balkana. Plan „Akse“ (osovina) iz avgusta 1943, donet u Hitlerovom Glavnom štabu, predviđao je da Bugarska preduzme u slučaju kapitulacije Italije dalje vojno angažovanje u Crnoj Gori i Albaniji.¹⁴⁴

¹⁴¹ B. Mitrovski, T. Ristovski, V. Glišić, n.d., 97, 105.

¹⁴² A-VII, Mikroteka, NAV-N-501, f. 248/1.090—1111, 1112—1114, 1116—1117, 1118—1185; NAV, N-T-120, F 200/153753—57; F. Trgo, Četvrta i peta neprijateljska ofanziva, Beograd 1968, 14, 15; A-VII, bug. dok. kut. 3, reg. br. 28/5, NAV-N-T 501, F 251/59; Isto, F 249/136, 232, 263, 361, 464, 465, 489—498; F 250/246, 247; B. Mitrovski, V. Glišić, T. Ristovski, n.d., 48, 49.

¹⁴³ B. Mitrovski, V. Glišić, T. Ristovski, n.d., 49.

¹⁴⁴ Isto, 50.

Bugarska vojska kao okupator u Srbiji

Pored težnji da onemoguće ponovno izbijanje ustanka u Srbiji Nemci su, eksploatacijom sirovinskih izvora, nastojali da pomoći bugarskih trupa osiguraju vezu Trećeg Rajha s Turskom obezbeđenjem pruge Beograd — Niš — Sofija, a na drugoj strani snabdevanje nemačkih jedinica na jugu: u Grčkoj, na grčkoin arhipelagu i u severnoj Africi. Koliko je u nemačkom komandovanju bila prisutna bojazan od oživljavanja „srpskog ustaničkog pokreta” naročito u proleće 1942, kada je došlo do povlačenja nemačkih trupa iz Srbije, najbolje pokazuje izveštaj generala Badera od 10. decembra 1941.¹⁴⁵ Zamena nemačkih trupa nije predstavljala običnu rutinsku zamenu jedinica drugim, već predohranu, između ostalog, od pomenuvih bojazni. Nemačke težnje podudarale su se sa planovima vlade B. Filova da od Srbije odvoji veći deo novih teritorija, prvenstveno niški i leskovački okrug. Kao prvu stepenicu u ostvarivanju ovog plana Bugari su prihvatili nemački plan o ulozi njihovih trupa kao privremenih vojnih okupatora bez upravnih i ekonomskih nadležnosti na tlu predviđenom za posedanje njihovih jedinica, što se najbolje vidi iz izjave njihovog ministra spoljnih poslova Ivana Popova od 12. januara 1942.¹⁴⁶

Najveći deo bugarskih trupa poseo je novo okupaciono područje 7. januara 1942. godine, kada je otpočela evakuacija prvih transporata 11. nemačke pešadijske divizije na Istočni front i pregrupisavanje ostalih nemačkih divizija (704, 714. i 717.) radi aktivnog učešća u operacijama protiv partizanskih snaga u istočnoj Bosni. Do 20. januara 1942. bugarske divizije posele su predviđeni prostor i rasporedile svoje jedinice i štabove. Glavni centar bugarske vojske, policije i obaveštajnih centara nalazio se u Nišu.

Ukupni broj bugarskih boraca, kreće se zavisno od izvora, od 20.000 do 25.000 vojnika, podoficira i oficira.¹⁴⁷

Bez obzira na proteste srpskih kvislinga, nepovoljnu reakciju u narodu, koji je, prema bugarskim obaveštajcima, Bugare smatrao veoma „lošim narodom”, te Benclerova upozorenja, vlada Rajha je početkom januara 1942. stala na gledište da su nemačke trupe potrebne na drugim frontovima i da su bugarske trupe „pouzdana snaga”.¹⁴⁸ Karakteristično je, kao što se vidi iz nemačkih izvora, da su oni najviše strahovali od ponašanja Koste Pećanca prema Bugarima, ma da je ovaj kvisling naredio svojim razbijenim jedinicama da napuste teritoriju koju poseduju Bugari ili da se vrate kućama.¹⁴⁹

Koliko su bugarski okupacioni korpus i njegovi pripadnici bili kao saveznici privilegovani svedoči Uputstvo nemačkog vojnog zapovednika koje je predviđalo da se za svakog ubijenog bugarskog vojnika strelja 50 talaca, kao i za Nemce, odnosno za svakog ranjenog vojnika bugarskog okupacionog korpusa strelja 25 talaca.^{149a}

Sirenje bugarske okupacione zone kao pretpostavka stvaranja Velike Bugarske praćeno je bugarskom propagandom o bugarskim istorijskim i etničkim pravima na krajeve do Morave. Bugarski propagandni centri razvijali su tezu da u niškom kraju živi oko 50% Bugara.¹⁵⁰

¹⁴⁵ Zb. NOR, t. I, knj. 1, dok. 280, str. 637. — Izveštaj nemačkog vojnog zapovednika u Srbiji od 10. decembra 1941. godine.

¹⁴⁶ A-VII, NDH, k. 302, reg. br. 6/3, — Izveštaj poslanika Nezavisne Države Hrvatske u Sofiji od 17. januara 1942. godine.

¹⁴⁷ A-VII Mikroteka NAV-T 501, F 249/144.

¹⁴⁸ A-VII, NAV-N-T 120, F 200, S 153482-84; Telegram Benclera od 4. januara 1942.

¹⁴⁹ A-VII, Nda, k. 33, reg. br. 28/2—1.

^{149a} Zb. NOR, t. I, knj. 5, dok. 163. — Postupak u pogledu odmazde aktuelizovan upustvom komandujućeg generala za Srbiju od 28. februara 1943.

¹⁵⁰ A-VII, NAV-N-T Mikroteka, F 248/687—9.

Ako analiziramo nemačku politiku prema bugarskom i srpskom kvislinškom režimu, videćemo da je ona bila više nego iznijansirana, pri čemu zažamo razlike u prilogu pojedinih nemačkih vojnih i političkih predstavnika. Vojni zapovednik Srbije i dr Benčler rukovodili su se time da bi dolazak novog okupatora mogao dovesti do toga da izgube lojalnog kvislinga Milana Nedića i da se pogorša nemački položaj u okupiranoj Srbiji, dok je vlasta Trećeg Rajha bila rukovodena izlaženjem u susret bugarskim zahtevima i efektivnom zaštitom svojih vojno — ekonomskih interesa u okupiranoj Srbiji. Nemački štabovi pri bugarskim komandnim centrima nastojali su da održe ravnotežu između bugarskih okupatora i srpskih kvislinga, ne ustručavajući se, na drugoj strani — ukoliko su to tražili nemački interesi — da podržavaju surovu odmazdu bugarskih vojnika nad srpskim življem i ustanicima. Poznati su slučajevi da su Nemci podsticali neprijateljstvo između Bugara i Srba svojim zahtevima da se u Nišu spomenikom obeleži sećanje na bugarske vojнике koji su pali u Topličkom ustanku 1917. godine.¹⁵¹ Brutalno bugarsko istupanje protiv stanovništva, pripadnika NOP-a i jedinica NOV, Nemci su obuzdavali ukoliko je to potsticalo nemire i nezadovoljstvo naroda; u suprotnom pač slučaju, oni su ga čak i ohrabrivali. Dosledno neprijateljstvo protiv NOP-a i slabljenje nemačkog vojnog položaja 1943—1944. sve više su uticali da bugarski 1. okupacioni korpus postepeno, nezavisno od prvobitnih uputstava o njegovom podređenom statusu u okupiranoj Srbiji, postane sve više samostalni okupacioni faktor.

Kao i nemački okupatori i bugarske okupacione vlasti su vešale ili streljale zarobljene partizane, naročito rukovodeći vojni i politički sastav (komandante i komesare), kao i kurire. Ista sudbinu smalazila je i pripadnike NOP-a — građane koji su pomagali NOP ili bili zatečeni pod oružjem za čije nošenje nisu imali dozvolu okupacionih vlasti.

Surovost bugarskih okupatora protiv otpora naroda Jugoslavije na prostoru koji je bio anekтирani od strane njihovih jedinica vidi se iz Uputstva generala Bojdeva, komandanta 5. armije, koji je 6. oktobra 1941. zahtevao od podređenih štabova i trupa da ubijaju zarobljene partizane na licu mesta, kao i njihove pomagače, da pale selu, bez obzira na Ženevsku konvenciju koja nije primenjivana u odnosu na partizanske jedinice.¹⁵² Da bi se zaplašilo stanovništvo, od bugarskih komandata je traženo da se zarobljeni pripadnici NOP-a likvidiraju u prisustvu žitelja selu i varoši u kojima su bili zarobljeni. Vršena je internacija, sabiranje u centre, iseljavanje porodica i celih selu, pljenjena je i uništavana njihova imovina. Smisao ovih okrutnih mera sastojao se u tome da se snage NOP-a izoluju od naroda i prekinu njihovi lanci snabdevanja.¹⁵³

Što se tiče Nedića, koji je bio nezadovoljan bugarskom okupacijom de-lova Srbije, nemački izvori ukazuju na antagonizam koji su bugarski komandanti okupacionog korpusa izražavali prema srpskom kvislingu. Bugarski komandant 6. divizije pukovnik Marinov izjavio je februara 1942. da Milan Nedić i njegovi najbliži saradnici Milan Aćimović i drugi nisu ličnosti koje služuju funkcije koje su im poverene, a na drugoj strani da srpski narod podjednako mrzi Nemce i Bugare i da Nedićeva vlasta u tom smislu nije u stanju ništa da izmeni.¹⁵⁴ Bugarski vojni i politički predstavnici direktno su

¹⁵¹ Sreski odbor SUBNOR Niš, Ratni zločinci i aktivnost okupatora i njegovih saradnika u niškom ratnom okrugu 1941—1944, 8.

¹⁵² Zb. NOR, t. VII, knj. I, dok. 124, str. 424—429. — Upustvo komandanta 5. armije generala Bojdeva od 6. oktobra 1941. o načinu borbe sa partizanskim jedinicama i padobrancima.

¹⁵³ B. Mitrović, V. Glišić, T. Ristovski, n.d., 60.

¹⁵⁴ „Notizen aus dem Vortrag des Kommandeurs der 6. Bulgarischen Division, Oberst Marinov, Cuprija, den 25. II 1942. (sic!) — Kriegstagebuch, Anlagenband Febr. 1942, Anlage Nr 97.; A-VII, NA, M-ka, NAV-N-T-501; Roll 247, MF 875—880.

se mešali u odnose između kvislinga i okupatora uključujući čak i kralja cara Borisa, koji je tražio da se smeni sa položaja ministra jedan od najpoznatijih kvislinga i nosilaca nacističke politike i ideologije u Srbiji Tana-sije Tasa Dinić, prelazeći preko činjenice da je on bio predratni „germanofil” i „odan Nemcima”, kako je to u svojoj intervenciji u korist Dinića isticao Bencler. Na Borisovu intervenciju general SS Miler, šef Gestapoa postavio je zahtev da se Dinić uhapsi, ali do toga ipak nije došlo, jer je u stvari reč bila o saradniku Gestapoa.¹⁵⁵

Mada sigurni u bugarsko ponašanje, Nemci su ipak kontrolisali Bugare u vršenju okupacionih obaveza. Sačuvani su izvori koji govore o tome kako su odgovorne vojno-političke ličnosti prilikom svojih inspekcija opisale i ocenile bugarske odnose prema Nemcima i bugarsko kvislinške odnose. U tim izvorima Bugari se tretiraju kao „korektni, ali Balkanci”. Nemački inspekcioni organi bili su nezadovoljni velikim brojem bugarskih vojnika i oficira u Kragujevcu, izražavajući protest komandantu 1. korpusa general majoru Nikolovu. Nemački izvori nedvosmisleno potvrđuju da je za nemačku okupacionu upravu primaran interes bio sveden na kontrolu industrijskih preduzeća i pogona u Kragujevcu i Jagodini i njihovoj okolini. Isti izvori ukazuju da „srpski seljaci sabotiraju bugarsku vlast”. Nemci su nijesu promicalo bugarsko-kvislinško suparništvo u Srbiji. Po nemačkim izvorima, srpski kvislinzi su preuveličavali ova trvjenja, ali ni sami pokrovitelji Bugara i Milana Nedića nisu mogli da „batiranje Srbia” ne predstavljaju kao „jednu vrstu nacionalne svetkovine” za Bugare. No Nemci su u kritičkom prilazu bugarskoj propagandi i njenom karakteru ovima zamerili što „potajno” sprovode akciju u novookupiranim krajevima, i to na najintenzivniji način, za priključenje ovih oblasti Bugarskoj. Pojedini nemački funkcioneri su na bugarska tvrđenja da u tim krajevima, naročito u Nišu, živi polovina Bugara, isticali da u njima nema ni jednog Bugarina, kao što pokazuje iskaz pukovnika fon Botméra.¹⁵⁶

Objektivna analiza od strane nemačkih vojnih i političkih funkcionera odnosa između Bugara i srpskih kvislinga prvenstveno je bila određena samostalnom procerom o obezbeđenju vojnih i ekonomskih interesa Trećeg Rajha, zadržavajući poverenje u bugarsko ponašanje u kritičnim trenucima. Povlačenje elitnih nemačkih divizija, kakva je bila SS „Princ Eugén”, radi učešća protiv narodnooslobodilačke vojske, januara 1943. doveo je do njene zamene u srpskom okupacionom prostoru 9. kraljevskom bugarskom divizijom.

Bugarski pokušaji da revidiraju „zapadne granice”

U poslednjoj godini rata Bugari su nesmanjenim intenzitetom pokušavali da unište jedinice NOVJ u južnoj Srbiji. Krajem januara 1944. bugarske jedinice iz Leskovca, Lebana, Kuršumlige i Prokuplja nastupile su zajedno sa Srpskom državnom stražom protiv 4. južnomoravske brigade i 1. južnomoravskog odreda na teritoriji Puste Reke, Jablanice i delova Toplice. Marta 1944. bugarske jedinice u jačini od oko 8.000 ljudi pokušale su da unište siage NOV u rejonu Crne Trave, na čijem su se području nalazili 2. južnomoravski odred, kosovski bataljon i pozadinske jedinice iz Crne Trave.¹⁵⁷

Vrhovni štab NOV i POJ je u jesen 1943. pridavao Srbiji poseban značaj zbog njenog strateško-političkog položaja. Zbog toga je preuzeo akciju da se prodorom u nju razbiju nemački i bugarski okupatori, a pre svega četnici Draže Mihailovića i podrže snage NOP-a koje su veoma oživele u jesen

¹⁵⁵ Telegram dr Benclera MIP-u Berlin, br. 1661 od 26. novembra 1942. A-VII, Na, M-ka Bonn, Roll 3Mf, 293—294.

¹⁵⁶ A-VII, NA, M-ka, NAV, N-T-501; Roll 248, Mf 687, 689.

¹⁵⁷ B. Mitrović, V. Glišić, T. Ristovski, n.d., 116—119.

1943. oslanjajući se na trajno ustaničko žarište u južnoj Srbiji. Značaj Srbije uvidali su i nemački rukovodeći štabovi ocenjujući je čak kao „ključ“ svoje balkanske vojne situacije, s obzirom na pomeranje južnog sovjetskog fronta prema Balkanu i snaženje NOVJ. S tim u vezi oni su tretirali Bugarsku kao svog najvernijeg saveznika — oslonac za izvlačenje nemačke balkanske armije prema severu. U nemačkoj strategiji odbrane Srbije 1944. značajno mesto zauzimali i četnici Draže Mihailovića, kojim su se bilateralnim ugovorima od jeseni 1943. i u toku 1944. potpuno podređivali Nemcima.¹⁵⁸ Prilikom pokušaja prodora preko Ibra u Srbiju marta—aprila 1944. godine da bi se povezale sa jedinicama NOVJ u Srbiji na oslobođenoj teritoriji juga, 2. i 5. proleterske divizije naišle su na žestoku odbranu Nemaca, četnika, Bugara (oko 20.000 neprijateljskih vojnika). Ova operacija bugarske vojske protiv NOVJ, poznata kao „ibarska“ operacija, predstavlja po opštoj oceni istoričara najveću akciju bugarske okupacione vojske na tlu Srbije.¹⁵⁹

Sredinom 1944. neprijateljske snage preduzele su poznatu „topljičko-jablaničku operaciju“ (pod šifrom „Trumf“ i „Halali“) protiv 21., 24. i 25. divizije NOVJ; u toj operaciji, pored Nemaca učestvovali su: bugarska 29. divizija, delovi Srpskog dobrovolsjačkog korpusa, delovi Ruskog zaštitnog korpusa, pripadnici Albanske milicije i 27. bugarska divizija.¹⁶⁰ Prvi deo ofanzive („Trumpf“), koji je izведен okruženjem Jastrepca, završio se probijanjem 16. brigade 25. divizije, a drudi („Halali“), privremenim povlačenjem, a zatim ponovnim oslobođanjem Jablanice, Puste Reke i Toplice.

Glavni štab NOV i POJ za Srbiju je, predviđajući da je vojno-politički rasplet pitanje trenutka zbog prodiranja Crvene armije i narastanja snage NOVJ, izdao 27. avgusta 1944. svojim područnim štabovima naređenje da se povežu sa bugarskim okupacionim trupama, predlože im saradnju sa NOP-om ili da pristupe bugarskom pokretu otpora, s tim da — ukoliko nisu raspoloženi ni za jedno od ovih rešenja — predaju oružje. Carska bugarska armija i njen starešinski kadar nisu bili spremni na saradnju sa NOVJ, ali su, uvidajući da je Bugarska izgubila rat, naredili 1. bugarskom okupacionom korpusu da se povuče iz Srbije. Prvi bugarski okupacioni korpus okupljaо se oko Niša, Veliike Plane i Smederevske Palanke. Pregovori Glavnog štaba Srbije vršeni saglasno direktivama Vrhovnog štaba NOV i POJ sa Štabom 1. bugarskog okupacionog korpusa nisu dali nikakve rezultate. Bugarske jedinice su Nemci razoružavali; nastupilo je rasulo bugarskih trupa, tako da je u Bugarsku uspela da odstupi samo 6. bugarska pešadijska divizija. Direktiva vlade Očećestvenog fronta o sadejstvu bugarskih jedinica sa NOVJ takođe nije realizovana. Tek na zahtev Georgi Dimitrova od 28. septembra 1944, upućen CKBRP da bugarska narodna armija učestvuje u završnim operacijama protiv nemačkih snaga na tlu Jugoslavije, predstavnici nove Jugoslavije su pristali na razgovore o oblicima te saradnje.¹⁶¹ Sporazumom u Krajovi od 5. oktobra 1944. između predsednika NKOJ-a Josipa Broza Tita i delegacije bugarske vlade Očećestvenog fronta sa Dobri Terpeševim i Petrom Todorovom postignuta je saglasnost:

¹⁵⁸ J. Marjanović, *Neubacher-ov plan i akcije za stvaranje velikosrpske federacije 1943—1944. Saopštenje na naučnom skupu Treći Rajh i Jugoslavija 1933—1945*, Beograd, oktobar 1973.

Isti, Draža Mihailović i Britanic 1941 — Ustanak u Jugoslaviji 1941. i Evropa, Beograd 1973, 113—124.

¹⁵⁹ B. Mitrovski, V. Glišić, T. Ristovski, n.d., 119—123.

¹⁶⁰ *Isto*, 124—125.

¹⁶¹ Внешна политика на Народна Република Бугарија, Сборник от документи и материјали в два тома Министерство на външните работи на НРБ София 1970, т. I, 1944—1962, str. 12—13; Vojnoistorijski institut, knjiga depeša Vrhovnog štaba NOVJ za 1944. godinu, fasc. 6, kut. 20; *Pregled NO rata u Makedoniji*, str. 142.

, „1) o vojničkoj saradnji u borbi protiv zajedničkog neprijatelja, nemackog osvajača.

2) o tome da se sva pitanja koja proističu iz savezničkih odnosa i prijateljske saradnje Bugarske i Jugoslavije rešavaju u duhu bratskih i zajedničkih interesa naroda Jugoslavije i bugarskog naroda.

Delegati vlade Otečestvenog fronta izrazili su spremnost da učine sve da bi se ispravila nepravda koju su narodima Jugoslavije naveli reakcionarni fašistički elementi bugarske vlade; isto tako u punoj meri založiće se da se normalizuju odnosi između bugarskog naroda i naroda Jugoslavije u duhu pune i bratske solidarnosti.¹⁶²

Raspadanje bugarske okupacione vojske pred nezadrživom ofanzivom Crvene armije i NOVJ nije izmenilo shvatanje dela vladajućih snaga u Bugarskoj, čak ni posle 9. septembra 1944. godine. Po naređenju bugarske vlade, general Blagoj Ivanov Kosta, pomoćnik ministra vojske Otečestvenofrontovske Bugarske, zahtevaо je da jedinice NOVJ ne zaposednu bosiljgradski, caribrodski i trnski srez na čijoj će teritoriji doći do obrazovanja komiteta Otečestvenog fronta.¹⁶³ Na ove teritorijalne revandikacije dojučerašnje okupacione sile reagovao je komandant Glavnog štaba NOV Srbije general-lajtnant Koča Popović. On je 24. septembra 1944. u naređenju 13. korpusu NOV Srbije naveo pismo Blagoja Ivanova upućeno Okružnom komitetu Vranje kojim se tražila okupacija pomemutih srezova. Bugarski zahtev je motivisan time da se ne izazove panika kod bugarskog stanovništva i tako ne spreči njegov aktivniji odnos protiv Nemaca, s tim što ga je Popović ocenjivao kao provokaciju. Popović je u svojstvu komandanta Glavnog štaba odbacio bugarski zahtev i tražio da se pomogne obrazovanje NOO u tim srezovima, spreči formiranje svakog drugog oblika vlasti i da se najviši partizanski bugarski štab u našoj zemlji „obavesti da prekine sa svakom akcijom koja bi dovodila u pitanje jugoslovenski suverenitet na dotičnoj teritoriji“. Prema Popovićevom naređenju, trebalo je Glavnom štabu NOV Bugarske odmah staviti do znanja da su pomenuuti srezovi „sastavni deo suverene teritorije slobodne Demokratske Federativne Jugoslavije“. Svaka rasprava o tim srezovima bila je stvar „van diskusije“.¹⁶⁴

Jugoslovenska vlada u izbeglištvu i bugarska okupacija Srbije

Kraljevska vlada je u toku svog povlačenja u aprilskom ratu na sednici održanoj na Palama kod Sarajeva 12. aprila 1941. donela zaključak o objavi rata Bugarskoj, sa čije teritorije su jedinice 12. nemačke armije pod komandom general-feldmaršala fon Lista napale Jugoslaviju.¹⁶⁵ Na antijugoslovensko ponašanje bugarskih vladimih krugova, koje se ispoljilo posedanjem i anektiranjem Makedonije i jugoistočne Srbije na osnovu prethodnih aranžmana kralja Borisa sa Hitlerom, jugoslovenska vlada u izbeglištvu je zauzela stav koji su podržali i saveznici — Velika Britanija i Sjedinjene Američke Države — da se ne priznaje komadjanje Jugoslavije i promena njenog teritorijalnog integriteta u uslovima rata, što je inače bilo i protivno usvojenim normama međunarodnog prava.¹⁶⁶

Objavom rata Velikoj Britaniji i Sjedinjenim Američkim Državama Bugarska je pogoršala svoju međunarodnu poziciju u slučaju pobede anti-fašističke koalicije svrstavajući se do kraja na stranu Osvoline, iako su bugarski vladajući krugovi navodno zadржali neutralnost u sovjetsko — nemačkom sukobu.

¹⁶² Arhiv radničkog pokreta u Beogradu br. 255/1944.

¹⁶³ A-VII, k. 591/2—10/5.

¹⁶⁴ Arhiv Jugoslavije, Zapisnici sa sednica jugoslovenske vlade u izbeglištvu. Zapisnik od 12. aprila 1941.

¹⁶⁵ Isto, Zapisnik od 12. aprila 1941. godine.

Velikosrpska većina u jugoslovenskoj izbegličkoj vladu u Londonu, oslođena na kralja i dvorske krugove, zauzimala je stav da „bugarski narod” mora biti „teško kažnjen” za ovaj novi mučki napad i za strašne zločine počinjene prema srpskom stanovništvu”. Ministar inostranih poslova Momčilo Ninčić izneo je svoje stanovište, novembra 1942, prilikom vladine debate o spoljnoj politici, da ovu „kaznu” treba odrediti kada se završi rat, zavisno od situacije u kojoj se vladajući krugovi Kraljevine Jugoslavije budu zatekli i od „raspoloženja srpskog naroda”. Ninčić se nije slagao s jednim brojem srpskih ministara jugoslovenske vlade, koji su tražili da se napusti „rezervisano držanje prema Bugarima i Albancima”, što je ministar inostranih poslova iznosio kao zauzimanje „definitivnog stava kojim se odričemo svake teritorijalne revandikacije, pa i najmanje ispravke granice u pogledu ta dva vrlo nesigurna, a što se Bugara tiče, prema Srbima krajnje neprijateljska suseda”¹⁶⁶.

Ninčić se razlikovao od pojedinih svojih kolega time što je u jesen 1942. smatrao da vlada ne treba da zauzme konaćan stav u pogledu zahteva za teritorijalnim povećanjem Jugoslavije na račun Bugarske, nalazeći da bi definisanje takvih pretenzija dovelo Jugoslaviju, s jedne strane, u „opreku sa našim jedinim balkanskim saveznicima Grčkom”, a, s druge to bi moglo dati podstrek Bugarima „da sigurni u budućnost, ma kakav bio ishod rata, budu još bezobzirniji prema srpskom narodu i srpskoj teritoriji”. Ovakvom rešenju pretpostavljao je svoje mišljenje da Jugoslavija, s obzirom na međunarodnu situaciju u toj fazi rata, ne treba da traži nikakvo teritorijalno povećanje na Balkanu. Ninčić se direktno obraćao ministrima na sednici vlade od 6. novembra 1942. sledećim rečima: „Zašto da mi Bugarima dajemo tako veliko ohrabrenje za budućnost i da ih već sada umirimo da pomažući nemacku ratnu akciju, anektirajući naše teritorije, rasterujući i ubijajući srpski narod iz onih krajeva oni se ne izlažu nikakvoj opasnosti”¹⁶⁷.

Ovo Ninčićeve držanje prema Bugarskoj pravdano je time što Kraljevina Jugoslavija nije mogla osigurati tačna obećanja saveznika za „vazpostavljanje naših predratnih granica”, pa samim tim nije bilo osnove da vlada daje takva obećanja drugima, pre svega Bugarskoj, s kojom je Jugoslavija bila u ratnom stanju koji je Bugarska počela s namerom da „definitivno zadrži velike teritorije naseljene Srbima”. Očigledne su Ninčićeve velikosrpske koncepcije, zbog kojih će, pred britanskim pritiskom morati da napusti vladu, što se vidi iz njegovog ekspozea o spoljnoj politici u jesen 1942, u kojem nema ni pomena o Makedoncima. Za Ninčića je bilo izvesno da Bugari žele čelu Makedoniju sa Starom Srbijom, a, isto tako, možda sa beznačajnim izuzetkom, svu srpsku teritoriju do Morave. U polemici velikosrpske grupacije sa hrvatskim građanskim krilom na čelu s Jurajom Krnjevićem Srbima je prigovarano da su Nemci napali Jugoslaviju sa bugarske teritorije zato što Kraljevina Jugoslavija pre rata nije vodila politiku prijateljstva prema Bugarinu. Ninčić je izneto gledište kvalifikovao kao „naivno”. On je u odnosima između ove dve balkanske države naglašavao njihovu surevnjivost kroz istoriju i težnje za hegemonijom na Balkanu. Po Ninčiću, u bugarskoj politici da na Balkanu nema mesta za „dvije jake slavenske države” nije se ništa izmенило ni u toku drugog svetskog rata. Da bi se stvorila Veliika Bugarska, trebalo je uništiti Srbe i Srbiju. Ninčić je nalazio podudarnost između situacije u prvom i situacije u drugom svetskom ratu kada su Bugari tražili aneksiju svih srpskih teritorija podrazumevajući pod njima i Makedoniju, što bi praktično značilo uništenje Srbije i srpskog naroda.¹⁶⁸

¹⁶⁶ Isto, reg. br. 292. Zapisnik od 6. novembra 1942.

¹⁶⁷ Isto.

¹⁶⁸ Isto.

Vrhovi srpske i bugarske buržoazije razmišljali su o ratnoj i posleratnoj stvarnosti kroz prizmu dominacije jedne ili druge države na Balkanu. Položaj spskog naroda bio je u tekućoj situaciji daleko teži, jer se radilo o njegovom odnarodnjavanju i komadanju teritorije Kraljevine Jugoslavije; Međutim, približavanjem kraja rata taj položaj je bio sve perspektivniji, jer je Jugoslavia bila članica Antihitlerovske koalicije. Nova kraljevska vlada Ivana Šubašića, koja je delovala uporedno sa Nacionalnim komitetom oslobođenja Jugoslavije (NKOJ), predstavljajući od Viškog sporazuma juna 1944. faktički njegov odbor za spoljne poslove, zatražila je 28. avgusta 1944. da Kraljevina Jugoslavija bude zastupljena u Komisiji za primirje i u svim drugim komisijama koje budu obrazovane u cilju kontrolisanja i sprovođenja izvršenja uslova primirja sa Bugarskom.¹⁶⁹ Ta vlada je na drugoj sednici, održanoj istog dana, zaključila da izda saopštenje za štampu u vezi sa sklapanjem primirja sa Bugarskom, s obzirom da NKOJ još nije uživao međunarodno priznanje saveznika. Prilikom razmatranja ovih nota Šubašićeva vlada je donela zaključak da se u uslove primirja sa Bugarskom kao članicom Osovine uključi jugoslovenski zahtev za ukidanjem zakona u Bugarskoj koji su sankcionisali aneksiju jugoslovenskih krajeva. Istovremeno je traženo da se izričito naglasi ukidanje „crkvene jurisdikcije”, koju je Bugarska sprovedla za vreme okupacije jugoslovenske teritorije. Od vlada Sjedinjenih Američkih Država i Veliike Britanije zahtevano je da se u „komisiju za potpis i izvršenje primirja uključi i jugoslovenska delegacija. Jugoslovenska vlada u izbeglištvu nalazila se u vezi s ovim pitanjem u kontaktu s grčkom emigrantском vladom”.¹⁷⁰ Kao što se može videti iz izvora, vlada Veliike Britanije prihvatiла je ove jugoslovenske zahteve.¹⁷¹

Jugoslovenska vlada u izbeglištvu detaljno je proučila situaciju nastalu povlačenjem Bugarske iz rata i formulisala u četiri tačke zahteve i podnela ih savezničkim vladama.

1. Da se odmah i u potpunosti evakuišu sve jugoslovenske teritorije okupirane od Bugarske i povuku sve vojne, građanske i druge bugarske vlasti, uključujući bugarske crkvene predstavnike.

2. Da se odmah i formalno stave van snage odluke bugarske Skupštine i drugih bugarskih organa (zakoni, uredbe, vladine odredbe i drugo) na osnovu kojih su bili anektirani ili ma na koji drugi način prisajedinjeni Bugarskoj delovi jugoslovenske teritorije. Vlada je tražila da Bugarska izda formalnu i svečanu izjavu da se odriče jednom i za uvek svih aspiracija na teritoriju Kraljevine Jugoslavije koja je u drugom svetskom ratu bila okupirana od Bugarske.

3. Da se odmah stave van snage sve odluke, zakoni, uredbe, vladine mere donete u „pogledu nezakonito stvorenenog stanja u Kraljevini Jugoslaviji kao posledici neprijateljstava i rata”.

4. Da se u potpunosti ili što brže vratre ili materijalno obeštete sva javna i privatna dobra i imanja koja su bila rekvirirana, oduzeta ili na neki drugi način stećena posle napada Bugarske na Jugoslaviju na štetu jugoslovenskih građana, jugoslovenskih ustanova i vlasti.¹⁷²

Nota ambasadora Veliike Britanije i Sjedinjenih Američkih Država kao odgovor na jugoslovenske zahteve o primirju za Bugarskom nije uzela u obzir traženje jugoslovenske vlade u izbeglištvu da u uslove primirja uđe klauzula o ukidanju zakona kojima je Bugarska izvršila aneksiju delova Jugo-

¹⁶⁹ Isti, Zapisnik jugoslovenske izbegličke vlade od 28. avgusta 1944. godine.

¹⁷⁰ Isti, Zapisnik jugoslovenske izbegličke vlade od 30. avgusta 1944. godine.

¹⁷¹ Isti, Zapisnik jugoslovenske izbegličke vlade od 1. septembra 1944. godine.

¹⁷² Isto.

slavije. Veliike zapadne sile ponovo su tražile da jugoslovenska vlada u izbeglištu ovlasti predstavnike njihovih vlada da potpišu primirje s Bugarskom. Jugoslovenska vlada u izbeglištu zauzela je stav da jugoslovenske zahteve treba s pažnjom ponovo razmotriti. Posebno se insistiralo na ukidanju zakona o aneksiji, uz upozorenje da su i britanski i američki zahtevi sadržavali uslov „o ukidanju diskriminatorskog zakonodavstva u Bugarskoj“. Jugoslovenska vlada je bila spremna da ovlasti jednu od savezničkih sila da u ime svih zainteresovanih država potpiše primirje s Bugarskom, ali samo ukoliko bi ovo primirje potpisalo više država. Jugoslovenska vlada u izbeglištu je želela da u tom činu sudeluje neposredno i da je predstavljaju lica koja ona bude delegirala.¹⁷³

Razmatranje nastale situacije u vezi sa primirjem sa Bugarskom na sednicama jugoslovenske vlade u izbeglištu, kao i njena razmena mišljenja sa savezničkim vladama Veliike Britanije i Sjedinjenih Američkih Država dobili su novi obrt ulaskom Saveza Sovjetskih Socijalističkih Republika u rat sa Bugarskom, što je na popodnevnoj sednici vlade od 6. septembra 1944. i konstatovano.¹⁷⁴ Objavlјivanje rata Sovjetskog Saveza Bugarskoj, prevrat u Sofiji 9. septembra 1944. i nova situacija na jugoslovenskom ratištu uz neophodnost izvlačenja nemačke balkanske armije iz Grčke i prodiranje Crvene armije prema Dunavu, uneli su sasvim nove elemente u regulisanje međunarodnog položaja Bugarske kao saveznice Nemačke u drugom svetskom ratu.

Nesmanjena propaganda o bugarskom karakteru jugoslovenskih zemalja 1944.

Bugarska propaganda o bugarskom karakteru Vardarske Makedonije i jugoistočne Srbije, koja je započela posedanjem i ameksijom jugoslovenskih krajeva aprila 1941. godine nije se smanjivala ni sa približavanjem kraja rata — o čemu svedoče ostaci ove propagande iz 1944. godine — nego je čak dobijala i još snažnije, mada neubedljivije, naglaske. Na drugoj strani, karakteristično je da je reagovanje na ovu propagandu iz redova diplomatijske jugoslovenske emigracije polazilo od suprotnih propagandnih stanovišta, zasnovanih na velikosrpskoj ideološkoj osnovi, i negaciji makedonske nacionalne individualnosti. Makedonija se u ovim drugim izvorima naziva „Južnom Srbijom“, nasuprot bugarskim tezama o „porobljenoj bugarskoj teritoriji“ između dva svetska rata. Očigledno je reč bila o nepromiriljivom ideološkom i nacionalnom razilaženju između dveju suprotnih i sukobljenih buržoazija obuzetih nacionalističkim aspiracijama na narod koji je odbacivao i jednu i drugu dominaciju, boreći se za svoju nacionalnu osobenošć.

Dok je 1941. ova propaganda započinjala euforičnim manifestacijama oduševljenja što su ove teritorije zaposednute, ponovo „vraćene“ u stari sastav kojem istorijski i etnički pripadaju, dotele je ona 1944. dobijala druge prizvuke, vezane za očajničke težnje da se te teritorije zadrže.

Stavovi ove propagande mogu se 1941. pratiti najbolje kroz rad Komite-ta za Pomoravlje, stvorenog u Sofiji, pod predsedništvom rezervnog generala Georgi Hristova. Njegovo članstvo činile su, po bugarskim izvorima, izbeglice iz Pomoravlja. Zadatak ovog Komiteta bio je prvenstveno „da završi nacionalno ujedinjenje i ispunjenje istorijske misije bugarskog naroda na Balkanu“. Pomoravlje je izričito proglašavano zapadnim krajevima Bugarske. Za Pirot se govorilo da je bio najveće vašarište na Balkanu, ali da je pod srpskom vlašću izgubio ekonomsku i kulturnu vezu s „majkom otadž-

¹⁷³ Isto, Zapisnik jugoslovenske izbegličke vlade od 5. septembra 1944. godine.

¹⁷⁴ Isto, Zapisnik jugoslovenske izbegličke vlade od 6. septembra 1944. godine.

binom". Ovaj grad je takođe proglašavan za kulturno i versko središte Pomoravlja. U svojoj propagandi Komitet je glorifikovao preko svake mere Borisa III „ujedinitelja”, koji je, po njemu, uvek pravilno shvatio istorijsku misiju Pomoravlja. Istorijetska i geopolitička argumentacija bugarskih vladajućih krugova smatrala je da se Morava, koja nastaje između Skoplja i Kačanika i kod Vranja ulazi u Pomoravlje treba da zove „bugarska Morava”, dok se ne spoji sa „srpskom Moravom” u blizini Šumadije. Po ovim shvatanjima, ona se posle ne zove ni bugarska ni srpska Morava, nego samo Morava i teče istočnom granicom Šumadije ka Smederevu. Iz svih ovih i drugih istorijskih, pseudohistorijskih reminiscencija, vezanih za razdoblje cara Simeona, Pomoravski komitet je, „veran svojoj istorijskoj misiji” Pomoravlja i svojim tradicijama „postavio sebi zadatak — da uloži svoje organizovane snage u ostvarenje bugarske državne misli putem prosvete i propagande kod nas, na Balkanu i u inostranstvu, da bi se pripremili uslovi za duhovno prisajedinjenje svih onih koji žive na istočnom slovenskom prostoru na Balkanu sa krajnjim ciljem: da se izgradi novi poredak na Balkanu, u Evropi i u svetu”¹⁷⁵.

Velikobugarska buržoazija je u drugom svetskom ratu nastavila svoje obraćune sa predstavnocima srpske buržoazije u težnji da rat iskoristi za svoje teritorijalno širenje. Učvršćivanjem veza između bugarskog režima i ustaša stvoren je savez usmeren na razbijanje hegemonije srpske buržoazije u krajevima koje su Bugari smatrali svojim nacionalnim zabranom. Bugarska propaganda slavila je Pavelića i njegov teroristički režim, dok je ovaj uzvraćao istom merom u prilog profašističkoj Bugarskoj i njenim vodama. Delegacija studenata sa poznatog skopskog procesa iz 1927. — upućivala je oduševljene pozdrave „poglavniku”, ističući savezništvo u borbi protiv „srpske tiranije”. Na Makedoniju se gledalo kao na bugarsku zemlju, oslobođenu od Srbije. Potpisnici pozdrava poticali su iz redova makedonskih tajnih omladinskih „revolucionarnih organizacija” u službi bugarske penetracije i širenja na zapad Balkanskog poluostrva; među njima su bili: Dimitar Ćkatrov, inženjer iz Prilepa, Dimitar Đuzelov, profesor gimnazije iz Dojran, dr Todor Gičev, lekar iz Štipa, Ivan Šopov, učitelj iz Đevđelije, i drugi.¹⁷⁶

Kampanja započeta i nastavljena 1942/43. rizbuktala se na stranicama lista *Целокупна Бугарија* od januara 1944. skrećući sa sebe pažnju jugoslovenske emigracije. Težište je bilo na tezi da su „makedonski Bugari” bili „u rođstvu” ali ono nije moglo da ubije lepe tradicije ljudi, prošlost i pojedine institucije. S posebnom poštom govorilo se o ulozi „bugarskog učitelja” u prošlosti i sadašnjosti. Sa određenim, više nego providnim smislim govorilo se o lepoti Makedonije, o njenim običajima, o njenom pravilnom bugarskom jeziku, o njenoj veri i upornosti u oslobođilačkoj borbi. Koristeći se bespravljem i negiranjem makedonske nacionalne individualnosti, bugarski okupatori su širili iluzije o navodnom oslobođenju koje je došlo 1941. godine, ignorisanju narodnooslobodilačku borbu jugoslovenskih naroda i novi polet nacionalnog budjenja i samostalnog učešća u borbi za pravo naroda na samoopredeljenje. Tako se moglo pročitati da je za razliku od predratnog perioda, oživila uloga bugarskih narodnih učitelja i bugarskih narodnih škola. Osim toga podvlačeno je da su narodni učitelji, o kojima su se mogle pisati legende, bili izloženi gonjenju Srba, da su predavali istoriju i geografiju tajno po podrumima proganjani kao „zveri”; školske,

¹⁷⁵ A-VII, fond neprijateljskih jedinica, kut. 279 v. reg. br. 28/1, Izveštaj dopisnika za štampu iz Čamigrada, 18. jun 1941.

¹⁷⁶ Isto, fond neprijateljskih jedinica, kut. 279 v. reg. br. 48/2—1. Jugoslovenski Generalni konzulat u Njujorku, prenos i pisanje *Makedonske tribune* od 5. oktobra 1941. — organa Makedonske političke emigracije u Sjedinjenim Američkim Državama.

crkvene i druge biblioteke bile su bacane u vatru, — jednom rečju gonjen je bio „duh Bugarina”. Ugnjetavanje Makedonaca od strane Veliko—Srba i njihov bespravni položaj u Kraljevini Jugoslaviji, kao i činjenica da im je pripisivano bugarsko poreklo, potencirani su u postokupacionoj situaciji i novoj atmosferi za razvijanje bugarizacije. Nasilnom denacionalizacijom jedne nacionalne buržoazije, srpske, pravdana je nova denacionalizacija u ime Velike Bugarske.¹⁷⁷

Sofijska *Zora* je 14 marta 1944. reagovala istorijskim argumentacijama na zahteve koji su dolazili iz Londona da Bugari napuste „novooslobodenje teritorije”, kako su ih nazivali. Sofijska propaganda je potsećala Britance da su te teritorije priznali i sami Englezi još pre nego što je Bugarska i postala državom, to jest decembra 1876, prilikom drugog zasedanja Carigradske konferencije. Podsećala je da su projekt o organizaciji bugarske države u Carigradu izradili predstavnici velikih sila Evrope, bez učešća sultanova predstavnika, a po želji Engleske. Po pomenutom projektu, kao čisto bugarske teritorije priznavali su se sledeći sandžaci (okruzi) u zapadnoj Bugarskoj: sofijski, vidinski, niški, skopski, bitoljski, sa izuzetkom dva sreza na jugu, deo sereskog sandžaka i srezovi Strumica, Tikveš, Veles i Kostur. Kao argumentacija, pored ove iz diplomatske istorije, pri čemu se zaboravlja na igru velikih sila i njihove planove, posebno ruske o stvaranju velike Bugarske, što je zastupala ruska diplomatička grofom Ignjatijevom, bugarsko poreklo Makedonaca dokazivalo se i izborima krajem prošlog veka na osnovu kojih je u Makedoniji bilo sastavljeno sedam „bugarskih eparhija”: u Ohridu, Skoplju, Velesu, Nevrokopu, Bitolju, Debru i Strumici.¹⁷⁸ Bugarska propaganda je zahteve za napuštanjem Makedonije i Trakije nazivala „ciničkom podlošću”. Ona se posebno obarala na Engleze koji su sipali „vatru i gvođe” na nezaštićene i nevine bugarske žene, decu, starce i to sve u ime „demokratije” i „civilizacije”, misleći pri tome na bombardovanje Bugarske od strane saveznika. Za njih je postoјao samo jedan odgovor: dođite i isterajte nas, jer ovde žive Bugari a bugarska vojska se oseća kao kod svoje kuće. Šezdeset pet godina posle oslobođenja pokolenja su se vaspitavala, živila i borila za slobodu Makedonije i Trakije i za ujedinjenje bugarskog naroda. Odričanje od Trakije i Makedonije Bugari su 1944. smatrali vidom odričanja od svoje celokupne istorije od Aspara u do današnjeg dana. Pateći se izjavljivalo da bi to značilo odreći se braće Čirila i Metodija, svetoga Klimenta Ohridskog, Samuila i Kaljanja. To bi bilo mnogo gore od samoubistva, kako su pisali velikobugarski listovi.¹⁷⁹ „Mi ne tražimo tuđu zemlju”, kaže se u *Целокупној Блгарији*. „Makedonija je za nas sveta zemlja, jer je ona kolevka naše nacionalne svesti i kao takva ona nam je bila otrgnuta iz naših ruku pre 25 godina. Na ovu našu zemlju mi imamo naša istrijska prava.”¹⁸⁰ Na svetoj zemlji koju smo povratili „ugnezdio se večni bugarski duh”, „ni pedalj zemlje ne postoji gde nije prolivena krv bugarskih heroja”. Bugarski vojnici su pozivani da brane mesto gde se nalaze, jer je ono „sveto”¹⁸¹. Za sofijsku *Zopy* „jugozapadna bugarska oblast” Makedonija bila je „nerazdvojni deo bugarske otadžbine”. Makedonija se u ovoj rasprostranenoj propagandi naziva „klasičnom oblašću bugarštine”. Na engleski zahtev da napusti Makedoniju, bugarski propagandisti su odgovarali da bi to bilo isto kao kada bi oni poručivali Englezima da napuste Englesku.¹⁸²

¹⁷⁷ Isti, fond neprijateljskih jedinica, kut 279 c, reg. br. 28/7—1, Carigrad 29. marta 1944.

¹⁷⁸ Isti, kut 29, reg. br. 25/2—3, Carigrad 31 marta 1944.

¹⁷⁹ Isti, kut. 29, reg. br. 25/2—2, Carigrad 31 marta 1944.

¹⁸⁰ Isti, kut. 29, reg. br. 25/2—1.

¹⁸¹ Isti, kut. 29, reg. br. 23/2—3.

¹⁸² Isto.

U nastojanjima da se zadrži Makedonija bugarska propaganda, kao deo zvaničnog stava, iznosila je shvatnja koja su išla na to da ne samo istaknu bugarski karakter ove zemlje nego i da obezvrede istoriografiju druge protivničke buržoazije — srpske. Sofijska *Zopa* je 17. marta 1944. hvalila bugarsku ulogu u prošlosti Makedonije, a potcenjivala srpsku. Dok se isticalo da su Bugari iz Makedonije zabeležili svoje ime u istoriji srpskih nacionalnih pokreta, dотле су, „verni šovinističkoj ideji”, noviji srpski istoričari uporno izbegavali da pominju Bugare. Srpskoj buržoaziji prigovaralo se što je isticala da je Makedonija „kolevka srpske kulture”, ali su izostavljali da priznaju njeni učešće u „narodnom podizanju Srbije”¹⁸³.

Makedonija je u istorijama bugarske književnosti tretirana kao deo zapadne Bugarske, čija je uloga u duhovnom životu Bugarske rado isticana kao vid organskog duhovnog jedinstva. Stari bugarski način svojatanja makedonskih stvaralača i istaknutih kulturnih radnika dolazio je i ovom prilikom do punog izražaja. Čak su braća Miladinovi tretirani kao stvaraoci koji su radili i oduševljavali se „ljubavlju za svoj bugarski rod”¹⁸⁴. Manastir sv. Pantelejmona na zapadnim padinama Osogovske planine, na desetak kilometara od Kočana, označen je kao bugarska svetinja. Doslovno se govorilo da je on bio jedan od centara u borbama makedonskih Bugara protiv neprijatelja, da su se u njemu nalazila pribižišta „mnogih makedonskih Bugara” u borbama protiv neprijatelja. U manastinskim čelijama donošene su važne odluke za produženje borbe protiv Turaka, a na padinama planine susretale čete koje su vodile borbu.¹⁸⁵

Bugarski listovi težili su da predstave dolazak bugarske vojske kao oslobođenje iz ropstva velikosrpskih gospodara i ostvarenje ideala svih Bugara: „da žive ujedinjeni i slobodni i da grade svoju budućnost i budućnost ujedinjene otadžbine”. Bugarska ideja koja se javljala i u najmračnijim danima „dugogodišnjeg ropstva”, podvlačilo se, nije bila u stanju da slomi bugarski duh kod stanovništva. U tim krajevima, na koje se gledalo kao na potlačene, nije prestajala da se izgovara „zvučna bugarska reč”. Sa „oslobodenjem” pripisivala se ne samo veza s „otadžbinom” u smislu nacionalnog oslobođenja nego i stvaranje preduslova i perspektive za ekonomski napredak. Doslovno se navodilo da će se „duh privredne i kulturne aktivnosti”, koji je i za vreme „robovanja bio održavan kod mesnog stanovništva”, pojaviti danas, u obliku jedne „stihitske sile”¹⁸⁶.

O nadmetanju bugarske propagande i stavova predstavnika srpske emigracije najbolje govori akt sekretara Kraljevske ambasade u Turskoj marta 1944. Mladenu Žujoviću, upravo Vrhovnoj komandi (odeljku) u Kairu kako Bugari prekrajuju istoriju smatrujući „srpske gradove”: Dojran, Radovište, Krivu Palanku, Vranicu, Strunicu, Stip, Kočane, Kračovo, Tilkveš, Veles, Skoplje, Prištinu, Ohrid (za koji govore da je stara bugarska prestonica), Bitolj, Prilep, Novi Paštar, Đakovici, Prizren, Tetovo, Debar — bugarskim¹⁸⁷.

List *Целокупна Бугария*, izražavajući velikobugarska gledišta pod okupacijom, prenosio je teze kojima je dokazivao dugogodišnje borbe „makedonskih Bugara za slobodu i ujedinjenje”. Iznosilo se da su borbe počev od osnivanja Unutrašnje Makedonske Revolucionarne Organizacije pa sve do oslobođenja Makedonije” 1941. vodile u ime „bugarštine”. Uvek se isticalo

¹⁸³ A-VII, fond neprijateljskih jedinica, kut 29. reg. br. 23/2—1.

¹⁸⁴ Isti, fond neprijateljskih jedinica, kut. 29, reg. br. 23/2—3.

¹⁸⁵ Vid. opširnije: Р Терзиоски, *Денационализаторската дејност на бугарските културно-просветни институции во Македонија (Скопска и битолска окупациона област 1941—1944)*, Скопје 1974; A-VII, fond neprijateljskih jedinica, kut. 29, reg. br. 23/2—1.

¹⁸⁶ A-VII, fond neprijateljskih jedinica, kut. 29, reg. br. 16/2—4.

¹⁸⁷ Isti, kut. 29, reg. br. 16/2—3.

u toku tih borbi da će „revolucionarna delatnost“ (zapravo delatnost pro-bugarskih elemenata) prestati tek onda kada se da puna sloboda bugarskim crkvama i školama i kada se prizna bugarski nacionalitet mesnog stanovništva. Strana propaganda o ovim tezama (pod kojom se podrazumevala ona suparnička velikosrpska) služila se raznim „izdajicama“ da bi dokazala suprotno i pokolebala „narodni duh“, ali je najveća protivnost ove „perfidne propagande“ bila sama „Istorijska Makedonija“. ¹⁸⁸

Jednu od karakterističnih crta bugarske propagande predstavljalo je korишćenje slabosti administrativnog uređenja Kraljevine Jugoslavije, oduzimanje nacionalne legitimacije Makedoncima, njihovo proglašavanje za Srbe, srpsizacija njihovih prezimena i ekonomsko i kulturno zapostavljanje ove zemlje u međuratnom razdoblju. Posebno je apostrofirana činjenica da se na rukovodećim mestima u građanskoj administraciji i vojsci nije nalazio ni jedan mesni građanin, već ljudi dovedeni sa strane na položaje velikih župana, banova, sreskih načelnika. Jednom rečju, Srbi su ocenjivani kao „porobitelji“, jer su skopska, bitolijska i deo gornjodžumanske oblasti bili pod njihovom upravom, tako da građani Makedonije nisu mogli dospeti do visokih položaja državne uprave. Nasuprot ovoj istini, koja je svedočila o stvarno potlačenom položaju Makedonaca u buržoaskoj Jugoslaviji, Bugari su za vreme rata isticali da su upravu oblasti skopske, bitolijske i gornjodžumajske poveravali ličnostima iz Makedonije. Iz ovoga je proizlazilo uverenje da je to najbolji odgovor „svakoj neprijateljskoj propagandi“. *Целокупна Бугарија* je 25. februara 1944. pisala: „Kada se ima u vidu koliko veliki značaj ima položaj oblasnog direktora u današnje vreme, onda se može imati pojam o poverenju i odnosu bugarskih vlasti prema Makedoniji. Makedonijom se danas upravlja od svojih sopstvenih sinova protivno dojučerašnjem stanju pod porobiteljima — Srbima.“ ¹⁸⁹

Ova shvatanja, uporno širena i vezivana za „nacionalno oslobođenje“ Makedonaca i njihovo uključivanje u sastav „majске Bugarske“, posle denacionalizatorske politike srpske buržoazije u Kraljevini Jugoslaviji, imala su odjeka jedno vreme i među makedonskim stanovništvom u smislu pojave privremenih iluzija da je došlo do sticanja nekih prava uskraćenih u periodu od pripajanja Srbiji, odnosno ulaska kao sastavni deo Srbije (Južna Srbija) u sastav Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1. decembra 1918. godine. No ove sporadične iluzije nisu bile dugog veka, jer su se bugarski porobljivači predstavili vrlo brzo u pravoj svetlosti. Jednu denacionalizaciju zamenila je druga; jedno duhovno podjarmljivanje i ekonomска eksploracijacija potisнутa je u ratnim godinama drugom. Umesto srpskog došlo je bugarsko u uslovima koje su odlikovali još žešći pokušaji bugarizacije, u uslovima drugog svetskog rata i bugarskog učešća u njemu na strani Nemačke.

Iako je u bugarskoj štampi dominirala ova propaganda o bugarskom karakteru Makedonije koja nije slabila ni sa očiglednim činjenicama da su Bugari i njihovi gospodari — Nemci pred porazom i gubitkom rata, pa samim tim i „novooslobođenih zapadnih zemalja“, nije prestajala ni ekspanzionistička težnja za proširivanjem svojih prava i na krajeve van Makedonije, pre svega na delove Srbije. *Целокупна Бугарија* je u broju od 26. februara 1944. dokazivala da je i Pomoravlje (Niš, Vranje, Leskovac, Pirot) bugarsko. ¹⁹⁰

Z A K L J U Č A K

Januara 1937. Bugarska i Jugoslavija su zaključile ugovor, koji je u svom prvom članu predviđao postojanje „nenarušivog mira i iskrenog i večnog prijateljstva između Kraljevine Jugoslavije i Carevine Bugarske“. Ovaj ugo-

¹⁸⁸ Isti, kut. 29, reg. br. 16/2—2.

¹⁸⁹ Isti, kut. 29, reg. br. 15/2—1.

¹⁹⁰ Isto.

vor nije prvi koji je u prošlom ratu, a i inače, predstavljao običnu deklaraciju bez stvarne vrednosti. Četiri godine kasnije ugovor je u osnovi negiran neprijateljstvom, otimanjem od strane Bugara jugoslovenske teritorije i primjenjivanjem na njoj bugarskog zakonodavstva, uprave, školstva, crkvene organizacije. Ukratko, pošlo se od negiranja tuđeg suvereniteta pod pokroviteljstvom nadmoćne velike sile čijem se „novom poretku” Bugarska u prošlom ratu priklonila odbacivanjem pravila međunarodnog prava i uopšte shvatanja međunarodne doktrine. Te pretenzije se nisu zaustavljale samo na okruzima koji su bili naš predmet pažnje, već su iše znatno više na sever, sve do nadomak Beograda. Treći Rajh je, naime, posle pada „Užičke republike” prepustio severne delove Srbije Bugarskoj, jer se u favorizovanju Bugara rukovodio veoma realnim vojnim razlozima. Pre svega, Bugari su za Treći Rajh bili najpouzdaniji oslonac u vreme kada su Nemci povlačili svoje trupe na Istočni front; drugo, Bugari su smatrali da moravska dolina nije srpska, nego, bugarska; treće, uz pomoć Nemaca oni su doživeli renesansu svojih ambicija o stvaranju „Velike Bugarske”, kao daleki mistični i istorijski oblešak srednjovekovne slave iz vremena Simeona. Revizionističke snage Bugarske i Mađarske odlučno su došle 1941. da zamene trupe Rajha, kao žandarma na Balkanu i kao protivteža eventualnim ponovljenim vojnim operacijama u Srbiji ili, uostalom, bilo gde u Jugoslaviji. Bugari su u okvirima sna o velikoj Bugarskoj moralni da obavljaju ovu ulogu u pozadini nemačkih frontova.

Nezadovoljne posle prvog svetskog rata ugovorima u Trijanonu i Neju, Bugarska i Mađarska su bile potencijalno savezničke sile u ratu Nemačke protiv Jugoslavije, a kasnije i protiv Ujedinjenih nacija. Time se ponavlja situacija iz vremena prvog svetskog rata kada su bugarske trupe stale na stranu Nemačke i onemogućile evakuaciju srpske vojske prema jugu, to jest prema Solunskom zalivu. Bugari su i onda, samo tada preko carske Rusije u vreme Makenzenove ofanzive, tražili od srpske buržoazije teritorijalne kompenzacije za ulazak u rat na strani sila Antante, otkrivajući imperijalističku suštinu prvog svetskog rata i svoju namjeru da ostvare hegemoniju na Balkanu i podeli ga na račun makedonskog naroda. Car Boris je tražio od Hitlera 1941. da podrži bugarske imperijalističke proheteve prema zapadu, prema Ohridu, i dalje, dolazeći u sukob sa italijanskim okupatorom koji je forsirao drugu kvislinšku tvorevinu pod svojim protektoratom — „Veliku Albaniju”.

Bugarski okupatori se nisu nadali da će na anektiranim teritorijama naići na ozlojedeno stanovništvo, koje nije zaboravilo strahote prve bugarske okupacije, kao ni zverstva bugarskih okupatora, a pogotovo prema novoj organizovanoj snazi u licu narodnooslobodilačkog pokreta i njegove oružane sile, koja se od prvog dana okupacije suprotstavila merama i politici bugarskih organa vlasti i vojnih formacija da denacionalizuju živalj vranjskog i pirotskog okruga, da pljačkaju privredne izvore i mirno sprovode aneksiju.

Bugarski okupator nije bio samo okupator koji je osvojio delove jugoslovenske teritorije uz pomoć Rajha nego i klasni neprijatelj, jer su režim Bugarske, oficirski kadar, monarhija, buržoazija ove zemlje bili antikomunistički orijentisani. Na drugoj strani, postaje jasno da ni BRP u nacionalnoj politici nije do kraja ostvarila ulogu revolucionarne partije, jer se nije javno razgraničila od svoje buržoazije i njenih ambicija.

Bugarska politika integrisanja okupiranih područja u drugom svetskom ratu u sastav Bugarske putem aneksija težila je denacionalizaciji njihovog stanovništva i stvaranju placdarma za nastavljanje ekspanzije na račun jugoslovenske, rumunske i grčke teritorije. Ova politika je vođena dosledno u toku celog rata, nezavisno od smene bugarskih vlada: B. Filova, D. Božilova, I. Bagrjanova i K. Muravijova. U okviru politike vlade Trećeg Rajha dvor i delovi bugarske buržoazije, oslanjajući se na vojsku i njene fašističke i agresivne krugove, hteli su s krajnjom upornošću da iskoriste

ratne prilike za ostvarivanje svoje dominacije na Balkanu. Približavanjem kraja drugog svetskog rata bugarska buržoazija je bila prinuđena da sproveđe novu taktiku. Nova vlada poznatog monarhistice Ivana Bagrjanova, stvorena 1. juna 1944, obećala je da će pristupiti promeni državne politike. Nasuprot obećanju, ona je izdavala naređenja za još intenzivniju borbu protiv narodnooslobodilačkog pokreta: pristupilo se masovnim hapšenjima; u zatvorima su vršene smrtne kazne nad političkim zatvorenicima; masovno su internirani osumnjičeni za saradnju s NOP-om. Represalije protiv roditelja partizanskih boraca bile su veoma česta pojava. Svojom politikom, brže od svojih prethodnika, vlada Bagrjanova vodiла је Bugarsku u nacionalnu katastrofu. Nemoćna da konsoliduje prilike u zemlji, kao i da izvrši promene u spoljnoj politici, vlada je podnela ostavku 2. septembra 1944. godine. Odmah zatim vladu je sastavio Konstantin Muraviov. U deklaraciji nove vlade istaknuta je „puna neutralnost“ u odnosu na zaraćene države, a obećana je i amnestija političkim zatvorenicima. Mada je ova vlada proglašivala neutralnost, ona je dopustila nemačkim jedincima da se nesmetano povuku iz Bugarske. Rukovodena geslom „spasavanja Bugarske od boljševičke opasnosti“, vlada Muravjova je poslala svog opunomoćenog predstavnika u Kairo da pregovara s predstvincima vlada Sjedanjениh Američkih Država i Velike Britanije. Međutim, nezadovoljna bugarskom politikom, vlada Saveza Sovjetskih Socijalističkih Republika je objavila rat Bugarskoj 5. septembra 1944. Ukrzo za tim trupe sovjetske armije kojima su se pridružile malobrojne bugarske partizanske snage, od kojih su neke bile formirane na jugoslovenskoj teritoriji i ilegline organizacije Otečestvenog fronta oslobođile su Bugarsku i uticale na događaje od 9. septembra 1944. godine.

Bugarski sistem okupacije bio je na području jugoistočne Srbije razbijen znatno pre događaja koji su doveli do sloma carske Bugarske u drugom svetskom ratu. Istraživanja izvora njihovog porekla doprinose sagledavanju mera koje su Bugari preduzimali na anektiranom području i iznošenju njihove tipologije. Utvrđili smo da je deo tih mera bio usmeren u pravcu sprečavanja pokreta otpora među stanovništvom i njegovog gušenja kada je ustank izbio. Zavisno od stepena razvitka ustanka, zavisile su i mere koje su Bugari upotrebljavali. U prvoj fazi ove su se mere odlikovale ustavljanjem opštinskih vlasti i postavljanjem predsednika opština kao „stubova režima“, stvaranjem mreže policijskih agenata i nalaženjem doušnika, a zatim razvijanjem strogog nadzora policijskih načelnika nad radom opština. No ovaj sistem vlasti nije mogao potisnuti nacionalna osećanja stanovništva niti naterati narod da prihvati bugarsku politiku.

Druga faza bugarske policijske, vojne i političke aktivnosti odgovarala je porastu NOP-a i ustaničkog raspoloženja u narodu, karakterišući se još surovijim sistemom odmazde, ekonomskog ucenjivanja naroda, zavođenjem policijskog časa, stvaranjem logora za smeštaj nepokorenog stanovništva, kontrolom kretanja građana. Policijski izvori pokazuju brižljivost sa kojom su bugarski okupatori pokušavali da onemoguće rasprostiranje narodnooslobodilačke borbe na anektiranom području agitacijom i propagandom, blokadom partizanskih sela, postavljanjem zaseda partizanima i formiranjem „kontračeta“ za borbu protiv NOV i POJ. Hvatanjem saradnika NOP-a Bugari su težili naročito u zimskom periodu, da spreče dodir između partizanskih odreda i grupa sa ilegalnim organizacijama u selima i gradovima i njihovim simpatizerima.

Paljevine i kolektivne odmazde, logori i vojne akcije nisu mogli sprečiti polet narodnoslobodilačkog pokreta, kao što pokazuju bugarski izvori, jer su, po njihovom kazivanju, predsednici opština morali napuštati teritorije sela koja su kontrolisale jedinice NOP-a. Bugarska vlast na anektiranom području dočekala je događaje krajem leta 1944. u potpunom rasulu.

Ispitujući proširenje bugarske okupacije Srbije od januara 1942. izneli smo razloge i korist koju su Nemci imali zamenom svojih jedinica bugarskim. Iz nemačkih izvora uočljiv je otpor srpskih kvislinga da spreče dolazak bugarskih jedinica, s obzirom na tradicionalno neprijateljstvo naroda koji je pamtie prvu okupaciju i nije mogao zaboraviti drugi dolazak Bugara 1941, kao i Nemaca da izmire svoje vojnopolitičke interese, čuvajući Milana Nedića na položaju koji je zauzimao. Nemci su istovremeno nastojali da što više ublaže negativan utisak bugarskog dolaska i umanje njihov status, ali ipak uvereni da je njihovo prisustvo u Srbiji neophodno. Bugari su proširili svoju okupaciju u srazmeri sa potrebama Nemaca sa svojim trupama na drugim frontovima, jer su Bugare tretirali kao svog najpouzdanijeg saveznika. Prodor Bugara u dubinu Srbije pravdan je u bugarskoj propagandi „činjenicom“ da je moravska dolina bugarska teritorija od pamтивeka. Izvori govore da su Bugari bili veoma brutalni kao okupatori, da je postojalo bugarsko — kvislinško nepovorenje, kao i da je kralj Boris pokušavao da se preko Nemaca meša u unutrašnje poslove kvislinškog režima u Srbiji. Nemački dokumenti osvetljavaju bugarsko-nemačke odnose, na jednoj, a odnose između Bugara i kvislinga, na drugoj strani.

Čak i posle prelaska Bugara na stranu saveznika, posle 9. septembra 1944. bugarska armija i njen komandni sastav ispoljavali su stara shvatanja i tražili priključenje Caribroda i Bosiljgrada svojoj teritoriji, da bi se ispravila zapadna granica.

Za razliku od internacionalizma narodnooslobodilačkog pokreta i težnji rukovodstva nove Jugoslavije da rehabilituje Bugarsku zbog njenog držanja u ratu, otečestvenofrontovska Bugarska je i dalje zadržavala rezerve prema rešenom makedonskom pitanju i svojim „zapadnim krajevima“. Pomenute manifestacije bugarskih komandanata samo su izraz ovih prikrivenih rezervi u krugovima Otečestvenog fronta. Bugarskom vladajućem režimu do 9. septembra 1944. sekundirala je jugoslovenska emigracija u Londonu, osobito njen velikosrpsko krilo, razmišljajući o odnosima na Balkanu sa starim pozicijama. Grupa emigrantskih političara, koristeći se bugarskom politikom u drugom svetskom ratu, aneksijom i okupacijom srpskih i makedonskih teritorija, kao i svrstavanjem Bugara u red najvrednijih nemačkih saveznika, pokretala je ponovo u emigraciji pitanje revanša i svoje balkanske dominacije.

BULGARIA AS AN ALLY COUNTRY OF THE AXIS POWERS IN THE
OCCUPATION OF SOME PARTS OF SERBIA 1941—1944.

Résumé

As an ally country of the Axis Powers Bulgaria had conceded its territory to Hitler's Germany despite the „Peace treaty of frank and eternal friendship between the Kingdom of Yugoslavia and Bulgarian Empire”, dating January 24th, 1937., wherefrom the twelfth German Army performed an attack upon Yugoslavia.

In the course of disintegration of the Yugoslav Armed Forces as well as of the Yugoslav territory, Bulgaria broke off diplomatic relations in April 15th. Soon after the capitulation of the Yugoslav Armed Forces, some parts of south — east Serbia, a greater part of the Vardar Macedonia and a smaller part of Kosovo were annexed by Bulgaria. In these annexed territories Bulgarian government introduced its own socio — economic system, administration, legislature, military government, schooling, church organisation etc., disrespecting the international law. Bulgarian occupying powers worked in a most organised way on the realisation of the plans of the pro — fascist government of Sophia for the denationalisation and exploitation of the Yugoslav citizens. At the same time Military government was recruiting and mobilizing youth.

The régime of the Bulgarian Empire was not satisfied with all this. In January, 1942 there started one of the first evacuations of transports of the III 3rd German Infantry Division to the eastern front, as well as the regrouping of the remaining German divisions (704, 714, 717) for the participation in the operations against the National Liberation Army and the Partisan Detachments of Yugoslavia in eastern Bosnia; during this period Bulgaria sent to Serbia 1st occupational corpus. The units of this corpus occupied five Serbian districts and during the year 1943 almost half of Serbia, except Belgrade. The center of the Bulgarian Army, Police and Military Intelligence was situated in Niš. Bulgarian soldiers Vice — Officers and Officers mounted to a number between 20 000 and 30 000.

In the system of double occupation of Serbia Bulgarian units were submitted to the Administrative Headquarter of the German General in Serbia and were only used for the „direct military besiege”. Their main task was maintaining order and preventing the National Liberation Movement. Bulgarian Military Government had the authority for the independent actions only when smaller units were in question, whereupon it can be concluded how total their submission to the German Army was. The testing of the fighting

readiness of the Bulgarian Military units shortly before some bigger actions was supervised by the General — in — chief — order in Serbia, named Emil Bader.

In their proclamations German Military Government warned Serbian population that „every bit of disloyalty towards Bulgarian Army will be punished as an attack against the German Military Army”. Thus the instruction of the German Commander of the Armed Forces in Serbia anticipated that 50 hostages should be killed for one dead Bulgarian soldier, as well as 25 hostages for every wounded member of the Bulgarian Armed Forces.

Bulgarian units provided themselves from their own sources in the organisation of the Bulgarian Ministry of War. The requisition in Serbian territory, of their own accord, was not permitted to them. The problems between the Bulgarian Troop Commands and Serbian quisling authorities were solved by Field and Region Commands.

Consistent enmity against the National Liberation Movement as well as the reduction of the German military positions in 1943—1944 influenced 1st Bulgarian occupational corpus to become an independent occupational fact.

The collaboration of the Bulgarian and quisling Armed Forces became evident in the mutual fights against the troops of the National Liberation Movement. Bulgarian occupational powers had specially trained „shooting units”, which while operating, were terrorising the population by — shooting people, burning down villages and plundering. Bulgarian units performed local and regional attacks against the National Liberation Army as well as against the Partisan Detachments of Yugoslavia. From the second part of 1943 Bulgarian troops represented the most important German support in the protection of the Morava, the Vardar and the Ibar valleys as a coordination for the future withdrawing of the German troops from the south of Balkan.

In the year 1944, until the revolution in September 9th, the collaborators of the central Bulgarian state propaganda, notwithstanding the ideas of great — Bulgarian nationalism, published with undiminished vigour the articles considering the annexed Yugoslav territories their own.

Dr Venceslav Glišić

ZLOČINI BUGARSKOG OKUPATORA U SRBIJI
1941—1944

Na osnovu dogovora između nacističke Nemačke i Carevine Bugarske u vreme priprema za napad na Kraljevinu Jugoslaviju Bugarskoj je obećano zaposedanje dela teritorije Jugoslavije naseljenog „bugarskim Makedoncima”. To su potvrđivale i privremene smernice za podelu Jugoslavije koje je doneo Hitler 3. aprila, a objavljene su 12. aprila 1941. godine¹ Nekoliko dana kasnije, 17. aprila, u nemačkom Ministarstvu spoljnih poslova održano je savetovanje na kome se opet raspravljalo o podeli Jugoslavije. Ponovo je istaknuto da Bugarskoj treba da pripadnu oblasti naseljene Makedoncima i da je Hitler već odobrio da bugarske trupe zaposednu teritoriju do linije Pirot—Vranje—Skopje—Dolina Vardara.² Slična obećanja dao je Hitler caru Borisu 19. aprila 1941. godine.

Bugarskim trupama odobreno je 18. aprila da posednu jugoslovensku teritoriju do pomenute linije. Na osnovu ovog odobrenja bugarska V armija, kojom je komandovao general Nikola Mihov, istog dana je započela okupiranje dela jugoslovenske teritorije istočno od linije Pirot—Vranje—Skopje—Dolina Vardara. Delovi V bugarske armije zaposeli su i deo Srbije na liniji Pirot—Vranje, što je priznato na konferenciji u Beču između Ribentropa i Čana 21. i 22. aprila 1941. na kojoj se raspravljalo o podeli Jugoslavije i o pravou protezanja demarkacione linije pre svega između neumačke i italijanske okupacione zone.

Teritorija Srbije koju je okupirala bugarska vojska obuhvatala je 2 okruga: pirotski i vranjski i deo leskovačkog okruga i mali deo između Timoka i granice kod Zaječara. Ostali deo južne Srbije ostao je u rukama nacističke Nemačke. Ubrzo je između ove dve okupacione zone u Srbiju povućena demarkaciona linija, koja se uglavnom protezala pravcem Babina glava (kota 1163) — Babušnica — istočno od Vlasotinaca — Planina Vlaina (kota 1441) — Orlova čuka (kota 1247).³ To nije bila strogo fiksirana linija, jer se stalno pomerala u korist Bugarske da bi se ustanovila 21. jula 1941. godine.⁴ Onda je u vranjskom kraju išla iznad Oraovice, Grdelice, preko Lopuške mahale više Vlasotinaca i izbijala na Kruševicu kod Svođa i dalje se pro-

¹ *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, tom I, knj. 2, 547—7.* (u daljem tekstu: Zb. NOR)

² Arhiv Vojnoistorijskog instituta (u daljem tekstu: A—VII), Mikroteka, Nacionalni arhiv Vašington (u daljem tekstu: NAV), T-77, F-1295/799—801.

³ V. Terzić, *Jugoslavija u apriliškom ratu*, Beograd 1963, 609.

⁴ A-VII, Nedićeva arhiva (u daljem tekstu: NA kut. 19, dok. 50/1—1).

tezala prema Beloj Palanci. S druge strane, u pirotskom kraju granica je išla preko Nišara, Gnjilana, V. Suvodola, Rasnice, Pasjače, rekom Lužnicom do njenog ušća u Vlasinu, preko S. Vrha, Suve planine, sela Zavidinci, pa prema teritoriji vlasotinačkog sreza.

Na teritoriji koju je okupirala, Bugarska je zadržala značne vojne snage. Tako se u početku okupacije u Pirotu nalazio 50. pešadijski puk, koji je pripadao I pešadijskoj diviziji. U Vranju je bio stacioniran 52. pešadijski puk XV pešadijske divizije. Pored demarkacione linije su bile raspoređene 2 granične brigade i jedinice čiji je zadatak bio da štite prugu Niš-Skopje. U Vlasotincima i Grdelici nalazile su se posade od po 300—400 bugarskih vojnika.⁵

S bugarskim okupacionim trupama na anektirano područje došao je posebno pripremljen policijski aparat, koji je prekrio celu teritoriju zaposnutih trupama.

Civilnu vlast bugarski okupator je organizovao po ugledu na državni aparat u Bugarskoj, pa je svoje celokupno zakonodavstvo i pravni sistem proširio i na okupirano područje. Filovaljeva bugarska vlada nije izričito zakonom objavila prisajedinjenje ovog dela južne Srbije Bugarskoj, ali je u njemu uvela isti sistem kao da je on faktički sastavni deo Bugarske. Aneksiju je ozakonilo bugarsko Narodno sobranje na taj način što je donelo više zakona koji su ovu teritoriju tretirali kao sastavni deo bugarske države.

Na sve položaje u novoformiranim institucijama vlasti dovedeni su Bugari. Posle organizovanja bugarske administracije i policijske vlasti otpočeli su uvođenje i organizovanje ostalih institucija, građanskih sudova, finansijskih organa, inspekcijskih službi itd. Pored građanskih sudova, osnovani su i preki vojni sudovi koji su sudili civilnim licima osumnjičenim za „delatnost protiv bugarske države”.

Prvu fazu okupacije karakteriše veoma snažna bugarska propaganda na nivou opština, srezova, okruga itd, koja je radila na tome da stanovništvo prihvati Bugare kao svoje sunarodnike, a aneksiju kao vid nacionalnog oslobođenja. Po selima su postavljeni kmetovi koji su bili fakultetski obrazovani, a politički i prosvetni kadar dovođen je iz centralne Bugarske, ali su uzimani i istaknuti pojedinci iz sredine domaćeg stanovništva koji su pristali na saradnju s okupatorom.

Da bi pridobili za svoje ciljeve narod ovog kraja u početku su ga okupatori snabdevali sa svim namirnicama, štaviše započeli su i neke komunalne radove. Sve je to bilo sračunato na to da se pomuti nacionalna svest i da se utiče na opredeljivanje ovog stanovništva za Bugare, iako okupacione vlasti u početku nisu vršile pritisak da se stanovništvo nacionalno opredeljuje u ličnim dokumentima. Čak i oni delovi trgovачke čaršije ovih gradova, koje uslovno možemo nazvati buržoazijom, koji su otpočeli trgovinsko-privredne veze s Bugarskom nisu izgubili svoje nacionalno osećanje.

Bugarska vojska je održavala „red i mir” na zauzetoj teritoriji, dobro čuvajući demarkacionu liniju da stanovništvo iz anektiranog područja ne bi bezalo u deo Srbije pod nemačkom okupacijom. Vojska se u početku nije kompromitovala, jer je bila predstavljena kao oslobodilac „moravskih i nišavskih Bugara”. Ali kako upravne vlasti i policija nisu bile u stanju da ostvare denacionalizaciju odnosno bugarizaciju srpskog življa, u taj proces kasnije je morala biti uključena i vojska.

Zapaženu ulogu na planu denacionalizacije imali su profašističke i nacionalističke organizacije i udruženja, naučne ustanove, kao i razni vidovi kulturne delatnosti.

⁵ А р. В. Глишић, *Воено-политическата обстановка в юуна Србия 1941, Мост, 1974, бр. 29, 61—66.*

Glavni sprovodnici ove politike bili su Ministarstvo unutrašnjih poslova i narodnog zdravlja preko svojih direkcija: administrativne, za propagandu, direkcije policije i centralne uprave.

Taj proces denacionalizacije ogledao se u sledećem: neposredno po uzimanju ovih krajeva uvodi se bugarski jezik koji postaje zvanični jezik i u školama. Brišu se nazivi ustanova, preduzeća, škola i daju im se bugarska imena. Prezmena su prevođena na bugarski, a uvedena je i bugarska nacionalna zastava. Uveden je bugarski valutni sistem s nepovoljnijim partitetom u odnosu na dinar.

U škole je uveden bugarski školski sistem. Bugarski nastavnici su predavali sve predmete u srednjim i stručnim školama.

Ni crkva nije bila poštovana. Sve parohije anektirane teritorije odvojene su od srpske pravoslavne crkve i priključene bugarskoj patrijaršiji. Uskoro u jugoistočnu Srbiju došli su bugarski sveštenici, koji su preuzimali dužnosti paroha, nastavnika veronauke itd.

Bugarske vlasti su smatrali građane anektiranog područja za svoje vojne obaveznike, pa su kasnije vršili mobilizaciju određenih godišta.

Izvršnu policijsku i administrativnu vlast vršili su predsednici opština, koji su imali neogramičeno ovlašćenje Ministarstva unutrašnjih poslova i narodnog zdravlja koje ih je imenovalo i kome su bili posredno ili neposredno odgovorni.

Iako bugarski okupator, prvih dana okupacije nije nastupio sa svom oštrom, stanovništvo ovih krajeva iskazivalo je nezadovoljstvo na razne načine zbog njegovog prisustva. U početku je to bio spontan i pasivan otpor. Na primer, i dalje se govorilo srpski, roditelji su odbijali da šalju decu u školu, mnogi zaposleni su odbijali da rade pod okupatorom itd.

Uvidevši da njegova demagoška politika pridobijanja stanovništva ovih krajeva ne daje željene rezultate, bugarski okupator je uskoro pokazao svoje pravo lice. Kad nisu pomogla ubedljivanja i potkupljivanja pristupilo se administrativnim merama da se stanovništvo bugarizira. Snabdevanje je ubrzo bilo ograničeno i zavedena je stroga kontrola raspoloženja svih važnijih artikala. Bugarska policija u saradnji s Gestapoom počela je da prikuplja podatke o ljudima koji su pre rata bili poznati po naprednim idejama i akcijama i koji su mogli da predstavljaju potencijalnu opasnost za okupatorsku vlast.⁶

Na teritoriji Srbije koju je anektirala Bugarska bugarska vojska i policija preuzele su preventive mere da spreče borbu koju je incirala i organizovala KPJ protiv okupatora. U julu i početkom avgusta 1941. bugarska obaveštajna služba predala je vojnim vlastima grupu od oko 80 levičarskih orijentisanih lica, među kojima su se nalazili i komunisti, a one su ih pod strogim nadzorom sprovele u Beograd i predale nemačkim okupacionim vlastima.⁷

Posle napada nacističke Nemačke na Sovjetski Savez bugarska obaveštajna služba je organizovala pretrese i potere u vranjskom srežu i do 11. avgusta 1941. godine uspela je da pohapsi sve članove Mesnog komiteta KPJ osim jednoga. Uprkos ovom hapšenju članovi KPJ u vranjskom okrugu uspeli su da formiraju vranjski NOP odred i da počnu prve akcije protiv bugarskog okupatora. U septembru 1941. bugarska vojska se odmah uključila u borbu protiv narodnooslobodilačkog pokreta videvši u njemu najopasnijeg protivnika po svoje interesu. Odgovarajući na prve partizanske akcije bugarske vojne vlasti su tokom septembra 1941. streljale oko 30 lica iz vranjskog sreža.⁸

⁶ Isto.

⁷ A-VII, fond Bugarska, Dokumenti Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora, K 1, 3/11—1.

⁸ M. Perović, Јужна Србија у НОБ, Београд 1961, 65.

Bugarske trupe su povremeno prelazile demarkacionu liniju. Četvrtog novembra 1941. godine 300 bugarskih vojnika pod komandom majora Aleksandra Apostolova, komandanta pograničnog bataljona iz Vladičinog Hana, prešli su demarkacionu liniju kod Grdelice. U selu Velika Kopašnica uhvatili su 16 seljaka kao taoce i poveli ih sa sobom u slučaju da ih napadnu partizani Kukavičkog NOP odreda. Ovi bugarski vojnici задржали su se u selu Tulovo, gde su 5. novembra 1941. poslali zasedu u koju su upali Vladimir Đorđević, komesar Kukavičkog NOP odreda, i Branko Jovanović s pratiocima. Obojica su poginuli, a njihove glave bugarski vojnici su nataklili na kolje i doneli u selo Tulovo da zastraše narod. U selu je ova jedinica pohapsila sve muškarce preko 18 godina, a između njih izdvojila oko 60 za streljanje, od kojih su 14 streljali, a 3 ranili.⁹

Malo kasnije, 28. novembra 1941. jedan bugarski bataljon napao je na Vučje, centar slobodne teritorije u leskovačkom kraju. Kad su ušli u selo bugarski vojnici su vršili pretrese kuća i maltretirali stanovništvo, a na kraju zapalili oko 160 ambara sa žitom i stočnom hranom i nekoliko kuća, odvodeći sa sobom stoku.⁹

Ipak s masovnim zločinima bugarske trupe su započele u Srbiji 1942. S obzirom na poraz nacističke Nemačke pod Moskvom krajem 1941. i uspeha narodnooslobodilačkog pokreta u Jugoslaviji, Hitler je 15. decembra 1941. odlučio da što više nemačkih trupa povuče iz okupiranih zemalja Evrope za istočni front. Tako je odlučio da iz Srbije povuče obe divizije koje su učestvovali u zauzimanju Užičke Republike i da umesto njih doveđe bugarske trupe.¹⁰ Pregovori nemačkih i bugarskih vojnih predstavnika trajali su kratko i odlučeno je da bugarske trupe u jačini od 3 divizije posednu još 5 okruga u Srbiji: niški, leskovački, kruševački, moravski i zaječarski s ukupno 35 srezova. Te bugarske trupe dobile su naziv Prvi bugarski okupacijski korpus. One su početkom januara u roku od 20 dana zaposele teritoriju Srbije do linije: Timok do Vražognaca, preko Ludina, Resave do Svilajnca, mosta na Moravi kod Svilajnca, pa Moravom do ušća Lepenice, od Lapova preko Resnika, Desimirovca, Divostina i Brzaka do ušća Gruže u Zapadnu Moravu, odatle preko Lišca, Treske, Kačandolske reke do ušća u Lab, put Priština do italijanske demarkacione linije.¹¹

U tih 5 okruga ostala je nemačka vojna uprava odnosno ostale su feldkomandature i krajskomandature, koje su aktivno saradivale s bugarskim trupama u vršenju zločina na pomenutom terenu. Nemačka komanda u Srbiji raznim naređenjima i uputstvima odredila je status bugarskih okupacionih trupa u Srbiji, a 17. januara 1942. izdala je smernice o odnosu bugarskih okupacionih trupa u Srbiji prema ustavovama Vermahta u kojima se ukratko kodifikuje sve što je do tada bilo odlučeno. U pogledu odnosa prema stanovništvu bugarske trupe su izjednačene s nemačkim i za sve „prestupi“ prema bugarskim trupama represalije isprovode bugarski trupni komandanti. Odmazda za ubijenog ili ranjenog bugarskog vojnika ista je kao i za pripadnika Vermahta: za jednog ubijenog nemačkog vojnika ili ubijenog bugarskog vojnika bilo je određeno da se strelja 50 talaca, a za ranjenog 25 talaca. Prema tim smernicama, bugarski trupni komandanti su bili obavezni da pomažu nemačke vlasti u sprovođenju odmazdi prema stanovništvu posle raznih akcija sabotaže, a ovlašćuju se da to čine i sami u toku borbenih operacija ili kad ocene da je to potrebno radi održavanja

⁹ С. Николић, *Први злочини окупатора у Поречу и Лесковцу 1941. године*, Лесковачки зборник, XII, 1972, 23—29.

¹⁰ Hitlers Weisungen für die Kriegsführung 1939—1945, Frankfurt 1962, s. 175.

¹¹ A-VII, Mikroteka, Ministarstvo inostranih poslova Rajha — poslaniku u Sofiji, Bon 2/868.

¹¹ A-VII, Mikroteka, Ministarstvo inostranih poslova Rajha — poslaniku u Sofiji, Bon, 2/868.

reda i mira na okupiranoj teritoriji¹², što će već po dolasku u ovaj deo Srbije bugarski komandanti obilato koristiti.

Prvi bugarski okupacioni korpus brojao je od 20 000 do 25 000 vojnika i postao je uskoro osnovna okupaciona oružana snaga u Srbiji. Odmah po svom dolasku, po naređenju nemačkog vojno-upravnog komandanta generala Badera počeo je prve akcije protiv narodnooslobodilačkog pokreta. Prve borbe delova Prvog bugarskog okupacionog korpusa protiv NOP-a započele su 2. februara 1942, i to protiv Babičkog NOP odreda i vodiće su se do 5. februara na Biljanici kod Leskovca. Borbe su bile žestoke i obe strane imale su velike gubitke, a bilo je i zarobljenih. Komandant Babičkog NOP odreda predlagao je Bugarima razmenu zarobljenika, ali do toga nije došlo, jer su bugarski vojnici odmah pobili sve zarobljene partizane.¹³

U operaciju širih razmara protiv narodnooslobodilačkog pokreta na jugu Srbije bugarske trupe krenule su 11. i 12. februara 1942. To je trebao da bude prvi deo ofanzive protiv NOP-a u južnoj Srbiji. Tu su bile stacionirane jedinice XI bugarske pešadijske divizije, a njen XIII puk nalazio se u Leskovcu. Imajući u vidu iskustva iz prvog svetskog rata u vezi s Topličkim ustankom 1917, bugarske jedinice su se usredsredile na Pustu Reku, Jablanicu i Toplicu.

Polovinom januara bugarske jedinice su prodrele na slobodnu teritoriju Toplice i zauzele Prokuplje, a ovладale su i Pasjačom. Prve veče napade na Pustu Reku izvršio je jedan ojačani bugarski ratni bataljon, tzv. „Čustendilska družina“, s oko 800 vojnika pod komandom kapetana Cvetanova 13. februara. Ovaj bataljon je preko Kosančića stigao istog dana u Bojnik i tu se smestio. To su iskoristili delovi Jablaničkog NOP odreda i u toku noći između 13. i 14. februara napali ovu bugarsku jedinicu i naneli joj znatne gubitke od oko 70 poginulih i 18 ranjenih, a poginulo je 11 partizana. Ove partizanske jedinice nisu uspele da potisnu neprijatelja iz Bojnika. Čim su sredili svoje redove, bugarski vojnici su se razmireli po selima Bojnik i Dragovac isterujući iz kuća sve muškarce, žene i decu i prikupljajući ih u školsko dvorište. Kad nisu uspeli da pohvataju partizane iz ova dva sela, spalili su im kuće. U selu su ubili 3 žene i 1 muškarca, a sa sobom su poveli u Leskovac preko 20 talaca od rodbine partizana, od kojih su 7 streljali.

Međutim, bugarski vojnici se nisu ovim zadovoljili. Oni su se povratili u Bojnik 16. februara, a sledećeg dana su opkolili sela Bojnik i Dragovac i isterali sve stanovnike iz kuća na zborni mesto, a zatim ih oterali iz milina. Najpre su odvojili one koji nisu bili iz Bojnika i Dragovca, a ostale su streljali, među kojima su se nalazila i sasvim mala deca, tek rođena. Bio je to prvi masovan zločin bugarske vojske na teritoriji Srbije. Toga dana u Bojniku i Dragovcu spaljene su 164 kuće, 182 plevnje, 82 ambara, a streljano je 235 muškaraca, žena i dece.¹⁴

Bugarski vojnici su počinili zločine i u drugim selima Puste Reke. Tako su 15. februara hapsili stanovnike sela Zlate, Dubovo i Kare. U selu Kare

¹² A-VII, Mikroteka, NAV-N-T-312, F-467/8056532.

¹³ М. Переовић, н.д., 137—139; Х. Ракић, КПЈ лесковачког ратног округа 1942, Лесковачки зборник, VII, 1967, 199—200.

¹⁴ Х. Ракић, *Бојник и његова трагедија 17. фебруара 1942. године*, Лесковачки зборник, XII, 1972, 31—39. У извештају војно-упрavnog komandanata Srbije od 23. II 1942. navodi se da je u Bojniku streљano oko 400 лица (A-VII, Mikroteka, NAV-N-T-501, F-247/872—3). Inače se navode različiti podaci i znatno veća cifra streljanih. Tako M. Переовић, н.д., 135 navodi prema bugarskim podacima da je tada streљano 470 lica, a Д. Кулић u knjizi *Бугарска окупација*, 126, da je streљano čak 560 lica. U knjizi *Bugarska vojska u Jugoslaviji*, Beograd 1971, 98, ja sam prihvatio broj oko 400 lica koja je naveo vojno-upravni komandant za Srbiju.

su zapalili 12 kuća, a nagonili su seljake da jedan drugom pale kuće. To isto su učinili u selu Obilić. Bugarski vojnici su se kretali iz dva pravca prema Kosančiću. Jedni su sa sobom vodili uhapšene seljake iz sela Čukovac, Obilić i Tare, a drugi su sprovodili uhapšene iz Dubova i Kara i sve su ih zajedno zatvorili u opštini u Kosančiću. Tu su im priključili uhapšene iz Stubla i Gornjeg Brnjanja.

I u Kosančiću streljanje uhapšenih izvedeno je 17. februara. Bugarski vojnici u Kosančiću streljali su 11 talaca iz sela Kare, 1 iz Pasjače, 6 iz Stubla, 9 iz Obilića, 5 iz Zlate i 1 iz Dubova, 2 iz Čukovca i 2 iz Kosančića, ukupno u Kosančiću streljano je 41 lice, spaljeno je 6 kuća, bolница i škola.¹⁵

Sledećeg dana bugarski vojnici pripadnici 13. puča opkolili su sela Petrovac i Belanovce i u njima streljali preko 15 lica i zapalili nekoliko kuća. Osim toga blokirali su selo Pečenjevac i u njemu streljali jednog borca pečenjevačke desetine i spalili 7 kuća. U svim selima kroz koja su prošli bugarski vojnici su vršili teror putem batinjanja, silovanja i pljačke.

Skoro istovremeno 13. februara 1942. godine 14. pešadijski puk 17. divizije iz Prokuplja preduzeo je prvi oružani napad na Pasjačku četu Topličkog NOP odreda. Zbog gubitaka koje je pretrpeo u napadu, neprijatelj je upotrebio represivne mere prema seljacima Pasjače. Uhapsio je 10 seljaka koji su kasnije u Nišu streljani i spalio više kuća u Pasjači, Jovinim Livadama, Belom Kamenu itd. Prve zločine bugarski vojnici u Toplici su počinili u selu Gornja Stražava nedaleko od Prokuplja 20. februara 1942., kada su streljali 28 lica.¹⁶ U drugoj polovini februara 1942. komanda Prvog bugarskog okupacionog korpusa pripremila je napad na Babički NOP odred i Nišavsku četu Svrljiškog NOP odreda sa ciljem da protera partizane sa slobodne teritorije Zaplanja, odnosno terena između Lužnice, Nišave i Južne Morave. U ovom napadu učestvovalo su znatne bugarske vojne snage, delovi već nama poznatog XIII. pešadijskog puka, nekoliko jedinica bugarske 21. pešadijske divizije iz Niša i jedinice 50. puča I divizije iz Pirot-a. Posle žestoke borbe, četvorostruko nadmoćnije bugarske jedinice prisilile su Babički i Svrljiški NOP odred da uz velike gubitke napuste slobodnu teritoriju. Narod s područja slobodne teritorije podvrgnut je teroru. Pored zarobljenih 100 partizana, uhapšeno je preko 500 talaca.

Pretres Babičke Gore izvršen je od 2. do 10. marta 1942. godine i prema izveštaju nemačkog komandanta Jugoiistoka bugarski vojnici su tada uništili 136 lica u selima Brateševac, Izvor, Resnik, Ličje, Dragovlje i drugima, a zarobili 233 partizana.¹⁷ Osim toga, okupator je hapsio saradnike i simpatizerе NOP-a u okolini Pirot-a i radi zastrašivanja vršio i javna suđenja u Pirotu grupi uhapšenoj februara 1942. u selu Radoševcu, zatim grupi uhapšenoj marta 1942. u Surdulici, pa grupi uhapšenoj maju 1942. u Lužnici, Dobrovištu i Dobrom Polju.

Posle borbi u Zaplanju bugarske trupe u sedejstvu s kvislinškim jedinicama preduzele su novu akciju protiv delova Topličkog, Jablaničkog i Leskovačkog NOP odreda. I ovog puta bugarski okupatori su imali uspeha: desetkovali su Jablanički i Leskovački NOP odred, a uništili su 9. aprila Pasjačku, a 12

¹⁵ М. Миладиновић, Злочини бугарског окупатора у доњем делу Пусте Реке фебруара 1942, Лесковачки зборник, XII 48.

¹⁶ С. Савковић, Терор и злочини окупатора и њихових слугу у Топлици (1941–1942), Лесковачки зборник, XII, 81; u knjizi Bugarska vojska u Jugosaviji, 99, navodi se da je tada streljano 35 seljaka.

¹⁷ I. Dž. Gligorićević, Partizanski odredi istočne Srbije, Beograd 1969, 177–180; prema dokumentima Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora kada su iz zaplanjskog sreza internirana 94 lica, u logoru u Nišu poslato je 7, u bugarske logore 10, a streljano 21 lice i popaljeno 56 zgrada (A-VII, fond Bugarska, k. 3, 2/3–214); Ж. Николић, Југоисточна Србија у револуцији 1941–1945, Београд 1979, 147.

aprila 1942. Vidojevačku četu Topličkog NOP odreda. Jedan bataljon 17. pešadijske divizije u noći između 13. i 14. aprila opkolio je selo Jugovac, u koje su iste noći svratili na putu za Jablanicu i Pustu Reku član PK KPJ za Srbiju Miloš Mamić i član OK KPJ za Niš Stanimir Veljković Zele s još dva partizana. Bugarski vojnici su opkolili kuću i obojičica rukovodilaca KPJ su poginula u borbi, a pratioci su zarobljeni, od kojih je jedan obešen, a drugi interniran. Posle te borbe bugarski vojnici su izdvojili 20 talaca, ma-hom omladinaca i prebacili ih kamionima u Prokuplje, gde su ih saslušavali i maltretirali, a 15. aprila vratili su ih u selo i streljali.¹⁸

Krajem aprila 1942. bugarske upravne i vojne vlasti pohvatale su sa teritorije koje su okupirale i odvele u Bugarsku bivše aktivne oficire i podoficire kraljevske jugoslavenske vojske, čak i one koji su bili pušteni iz ne-mačkog zarobljeništva. U jednoj od sledećih mera iskorisćavanja radne snage oni su u maju 1942. pokupili omladince iz dačkih klupa, obrazovali od njih radne jedinice i prisilno ih odveli u Jambol i na obalu Crnog mora.¹⁹

Početkom juna 1942. počela je smena bugarskih jedinica Prvog okupacionog korpusa uglavnom iz organizacionih razloga bugarske armije, ali i zato što su se postojeće jedinice toliko kompromitovale nasiljem i zločinima u Srbiji da je bilo razumno zameniti ih novima. Broj bugarskih vojnika u Srbiji nije smanjen. Prvi bugarski okupacioni korpus i dalje je imao 3 divizije. Došle su 2 nove divizije — 7. i 9., a u 21. diviziji izvršena je zamena komandnog kadra.

U toku smenjivanja bugarskih trupa preduzeta je akcija čiji je cilj bio uništenje partizanskih jedinica na Velikom i Malom Jastrepцу od 19. do 21. juna 1942. Pre početka potere bugarski okupator je prisilno prikupio nekoliko stotina seljaka iz sela Velika Plana, Merovac, Mršelj, Gornja i Donja Bresnica, Prekopuce, Zdravinje, Svarča i Gornja Jošanica, koje je primorao da ispred bugarskih trupa pretražuju Veliki Jastrebac. Kad to pretraživanje nije uspelo zato što su Rasinski i Jastrebački NOP odred izbegli frontalnu borbu, nezadovoljni ishodom akcije protiv ova dva odreda bugarski vojnici su 23. juna počeli da streljaju pohapšene seljake. Streljanje je izvršeno na 2 mesta. Iznad Gornje Bresnice na proplanku Stovarište ubijeno je oko 150, a iznad Gornje Jošanice oko 100 lica.²⁰ U selima odakle su uzeti taoci popaljene su mnoge kuće.

Istovremeno sa streljanjem na Velikom Jastrepцу bugarski vojnici iz sastava jedinica koje su vršile pretres Malog Jastrebača počinile su zločine u nekoliko sela dobričkog sreza. U junu je streljano oko 50 seljaka iz Bresta, Krajkovca, Az-Bresnice i Duduljca. Razlog za ovu odmazdu bio je to što su partizani 18. juna 1942. presreli jedan putnički automobil kod sela Me-rošine, koji je pripadao komandantu bugarske divizije u Prokuplju. Šofer automobila je saslušan i streljan. Za gubitak šofera bugarski vojnici su streljali 50 talaca, a za obeštećenje kola naplaćeno je oko 2 000 000 dinara od stanovništva iz sela Oblačine, Balličevac, Rožina, Lepaja i Brest.²¹

Cim je akcija na Jastrepцу završena preduzeta je druga protiv Srpskog i Ozrenskog NOP odreda. Plan bugarskog okupatora je bio: slabije bugarske vojne snage posele bi levu obalu Nišave da spreče prodor dva pomenuta odreda prema Suvoj plamini, dok bi jače bugarske jedinice frontalnim napadom iz Knjaževca, Sokobanje i Niša opkolile teritoriju na kojoj su se nalazili partizanski odredi, a granične bugarske jedinice posele bi demar-

¹⁸ С. Савковић, н.н., 83.

¹⁹ A-VII, fond Bugarska, Obaveštajni odsek Srpske državne straže šefu kabineta Predsedništva Ministarskog saveta Bugarske 19. V 1942, K. 3, 1/5—1.

²⁰ A-VII, fond Bugarska, Dokumenti Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora, K. 3, 4/3—8.

²¹ С. Савковић, н.д., 84.

kacionu liniju Kalna — Bela Palanka da bi sprečile eventualni prodor partizana preko Stare planine. Kada su se partizanski odredi našli u obruču podelili su se u manje grupe i na taj način uspeli da se probiju iz obruča. Posle i ove neuspešne akcije bugarski okupator je i na ovom terenu počinio više zločina. Teror je bio takvih razmera da su čak i Nedićevi sreski i okružni načelnici morali da priznaju da „akcija bugarskih trupa u srezovima Svriljiga i Knjaževca započeta 25. juna predstavlja jedan izuzetno težak slučaj uništavanja ljudi i imovine“.²²

Osim toga, stanovništvo Srbije je bilo prinuđeno da izdržava bugarske okupacione trupe, iako je nemačka komanda bila odredila da se one snabdevaju iz Bugarske, osim svežeg voća, povrća i mesa. Međutim, to se snabdevanje postepeno prebacivalo na teret stanovništva, tako da je srpski narod bio prinuđen da izdržava bugarske trupe. Bugarsku-okupatorsku vojsku u tom pogledu nisu mogli obuzdati čak ni predstavnici nemačke okupacione sile, koji su smatrali da ovakvo držanje bugarskih trupa predstavlja „jedno teško opterećenje za feldkomandaturu u Nišu“.²³

U drugoj polovini 1942. NOP je brojno ojačao na teritoriji na kojoj su se nalazile bugarske trupe. U istočnoj i južnoj Srbiji dejstvovalo je 6 partizanskih odreda. KPJ u Srbiji se uspešno prilagodila izuzetno teškim uslovima za njenu aktivnost i uspela je da stabilizuje partizanske redove i da ojača partizanske odrede i narodnu vlast. Jake neprijateljske snage, čiju su glavninu predstavljale bugarske jedinice, nisu uspele da uguše narodno-oslobodilački pokret u Srbiji ni da razbiju Partiju i pored zločina i terora.

Prvi veći zločin u jesen 1942. počinio je bugarski 36. pešadijski puk zajedno s delovima nemačke SS divizije „Princ Eugen“ u selu Krivoj Reci na Kopaoniku. Bugarski puk je nadirao od Brusa i Aleksandrovca. Kriva Reka je opkoljena 11. oktobra, a 12. oktobra počelo je paljenje kuća i ubijanje muškaraca, žena i dece bez ikakvog razloga, jer borbe nije bilo, a bugarske i nemačke jedinice nisu imale gubitaka. Za dva dana ubijeno je oko 320 lica, a spaljeno je preko 100 domova.²⁴ Ovaj zločin slikovito je opisao kvislinški načelnik kraljevačkog okruga u izveštaju od 18. oktobra 1942. „Kriva Reka i Mačkovac, sela koja sačinjavaju opštinsku krivolačku ovog sreza, skoro su sasvim uništena od kaznene ekspedicije, koja je u njima boravila od 11. do 16. ovog meseca. Umesto sela vidi se pustoš, umesto kuća zgarišta, a od ljudi i stoke skoro ni traga ni glasa. Ukoliko se nađe na koje lice, svako je preplašeno, izgubljenio i izbezumljenio.“²⁵

Nemačke i bugarske trupe s kvislinzima preduzimaju u novembru 1942. operaciju „Rudolf“ s namerom da se obračunaju s NOP odredima u rejonu Leskovca. U ovu operaciju okupator je polagao velike nade, ali je i ona kao i prethodna doživela neuspeh i neprijatelj nije uspeo da u okruženju uništi Leskovačko-jablaničko-pasjački i Jastrebački NOP odred. I ovde je okupator primenio tenor da bi narod prisiljio na lojalnost. Preko 200 lica je poslato u logore i zatvore u Nišu i Leskovcu. Da bi pripadnike NOP odreda prisiljio na predaju, bugarski okupator je po spisku hapsio partizanske porodice — uhapsio je preko 400 uglavnom žena i staraca. Osim toga, oko 1000 talaca poslao je na primudni rad u Borski rudnik.²⁶

U decembru 1942. bugarske jedinice počinile su nekoliko zločina u Srbiji. Noći između 21. i 22. decembra delovi 1. pešadijske divizije došli su u

²² Zb. NOR, I, 3, dok. 192, 195, 197, 202.

²³ A-VII, Nemački fond, Izjava majora Georga Kisela, zamenika šefa vojno-upravnog štaba u Srbiji, K. 27—5/28.

²⁴ Saopštenja Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora br. 7—33; Hronika Krive Reke, rukopis, biblioteka Instituta za istoriju radničkog pokreta Srbije, 30—46.

²⁵ Citira Д. Кулић, Бугарска окупација, Ниш 1970, 193—194.

²⁶ Ж. Николић, n.d., 235.

dobrički srez da izvrše odmazdu u onim selima kroz koja su prolazili partizanski odredi i u njima boravili. Tako su 22. decembra u selu Devči pohvatili sve muškarce koje su zatekli i streljali u zaseoku Čubure. Istog dana blokirali su selo Lepaju i pohvatane seljake su poveli u pravcu Baličevca i streljali ih u jednom potoku. Takođe i 9. bugarska divizija iz Cuprije uhapsila je u Paraćinu oko 40 građana, a u okolini Ražnja oko 120 seljaka. Krajem decembra 1942. bugarske jedinice blokirale su sela Krčimir, Kaonik, Lomnicu, veliki Šiljegovac i Petinu, u kojima su uhvatili 33 lica i pobili ih na Cerovačkom mostu na Zapadnoj Moravi kod sela Gubareva.²⁷

Početkom 1943. dozvoljeno je bugarskoj vojsci da zaposedne deo zapadne Srbije od Kraljeva do Drine na kojem je 9. bugarska divizija zamenila nemačku diviziju „Princ Eugen“ od 6. do 16. januara 1943, koja je upućena u Bosnu u borbu protiv Operativne grupe Vrhovnog štaba. Pored uobičajenih zadataka, ova bugarska divizija obezbeđivala je saobraćaj na pruzi uzanog koloseka od Kraljeva do Vardišta odnosno do granice italijanske okupacione zone.

Sve bolje organizovane jedinice narodnooslobodilačkog pokreta na jugu Srbije vodile su tokom zime 1943. česte i ogorčene borbe protiv bugarskih trupa. Posle uspešnog napada Vranjskog NOP odreda na železničku stanicu Momin Komen i rušenja mosta na putu Leskovac—Vranje, bugarski vojnici su u okolnim mestima Surdulici, Mominom Kamenu, Jastrepцу, Guzevlju, Mrtvici i drugima sakupili i streljali oko 200 lica i popalili preko stotinu kuća.²⁸

Posle nekoliko uspešnih akcija Vranjskog NOP odreda protiv bugarske vojske u januaru 1943, iz Skoplja na ovaj teren dolazi oblasni policijski načelnik Asen Bogdanov sa šefom agenata Konstantinom Balkanskim i policijskim inspektorom Stoilovim. Pod rukovodstvom Asena Bogdanova i Balkanskog vršena su streljanja za odmazdu 7. februara 1943. u selima Beliševu, Belanovcu, Kacapumu, Jovcu, Ravnoj Reci, Lepencu, Prekadištu, Priboju, Jabukovcu, Dupljanima, Kalinancu, Polomu i drugima. Broj žrtava koji je pao u ovim selima teško je utvrditi.²⁹

Bugarska policija zajedno s vojskom nastavila je zločine i u toku marta 1943. u dolini Južne Morave. Pod rukovodstvom komandanta 52. pešadijskog puka u Vranju pukovnika Ivana Popova i komandanta graničnog bataljona u Vladičinom Hanu potpukovnika Aleksandra Apostolova i pomenutih policijskih rukovodilaca, od 18. do 24. marta 1943. izvršena su streljanja u selima Vrbovu, Bogoševu, Priboju, Stublu, Petlištu, Dikali, Jelašnici, Selačkoj Steni, a u selu Kozarnici streljane su i spaljene čitave porodice Ristića.³⁰

U Masuričkom polju takođe su vršena streljanja u selima Biljanovcu, Alakincu, Masurici, Mačkatici i drugim selima. Odmazda je vršena duž pruge od Vranja sve do Grdelice. Osim streljanja talaca, bugarski okupator je spalio mnoge kuće i druge značajne objekte u dolini Južne Morave i u Masuričkom polju. Tokom februara i marta spaljeno je preko 1 000 kuća i raznih objekata. Zatim je opljačkana imovina stanovništva na toj teritoriji i time je naneta ogromna šteta narodu ovih krajeva.

Zbog napada na rudnik „Jerma“ u Rakiti bugarski okupator je vršio odmazde i u reionu Lužnice i Crne Trave. Bugarska vojska i policija organizovale su vojnopolicijski odred pod komandom pukovnika Konstantina

²⁷ A-VII, fond Bugarska, Dokumenti Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora, K. 3, 2/3—82—92.

²⁸ Ж. Николић, n.d., 286.

²⁹ A-VII, SUP Skopje, 2/433; spisak bugarskih ratnih zločinaca koje je sačinila Komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih saradnika, K. 3, 5/1, 12/3.

³⁰ A-VII, fond Bugarska, Dokumenti Komisije za utvrđivanje zločina okupatora, K. 3, 2/3—157; 5/1—15; Хронологија Сурдулице, 35—68.

Atanasova. Najpre su počeli 12. marta s terorisanjem naroda u Crvenoj Jabuci. Konjički eskardon iz Brezničke pod komandom kapetana Slavova streljao je 7 lica, a uhapsio oko 200 talaca i maltretirao ih, pošto je prethodno popalio neke zgrade u Baćov-Dolu i u Crvenoj Jabuci. Pred sakupljenim taocima bugarski vojnici streljali su Stanču Lepojevića, a istovremeno su od naroda opljačkali 500 hiljada leva i 50 napoleona u zlatu.³¹

Jedna druga kolona vojske i policije pod komandom poručnika Stojanovića iz Pirotića je preko Babušnice i Ljuberače upala u sela Dobroviš i Stranjevo, gde je pohapsila veliki broj ljudi i odvela ih u zatvor u Babušnicu. Tada je bilo uhapšeno preko 40 lica, od kojih je 10 osuđeno na zatvor s prinudnim radom.

Treća kolona koju je sačinjavala policija pod komandom policijskog načelnika iz Trna Đikova, preko sela Klane i Grackog prodrla je u selo Darkovac 15. marta 1943, gde se sastala s grupom poručnika Stojanova. Oni su u Darkovcu streljali 11 lica, među kojima i Marka Todorovića, člana NOO. Ista grupa zločinaca u zaseoku Todorovcu u selu Crna Trava palila je kuće i streljala Jovu, Stavru i Boru Milenkovića (dedu, sina i unuka).³² Ova grupa je 17. marta izbila u sela Vus i Kozilo, gde je takođe hapsila i maltretirala ljude, ali je bila prinuđena da se povuče u Pirot, jer je bila obaveštena da se u blizini nalazi Drugi južnomoravski odred.

Bugarski okupator na slobodnoj teritoriji u južnoj Srbiji postavio je svoja uporišta u nekim naseljima. Pored postojećih u Kalni i Crvenoj Jabuci, a su policijska uporišta u selima Darkovcu, Dobrom Polju, Crnoj Travi, Bitvrdi i ojačana posada u selu Vlasini, a jedan policijski odred je doveden u selo Crveni Breg.³³ Ovo je bugarski okupator učinio s namenom da onemogući dejstva NOP odreda na pruzi i njihovo zadržavanje na teritoriji Crne Trave i Lužnica, a samim tim da spreči i podršku naroda i drugih NOP odreda Drugom južnomoravskom NOP odredu.

Ozlojeđen zbog napada na rudnik Lece i zbog poraza jedne bugarske čete, 13. i 14. marta 1943. bugarski okupator popalio je u selima Gajtan, Lece i Drenči oko 125 domova, 132 štale i 135 pomoćnih zgrada. Oko 100 talaca je streljano, a u logore i zatvore odvedeno je 600 lica.³⁴

Bugarski vojnici iz 7. divizije spalili su 22. marta 300 domova u opštini Predejane, a 23. marta 1943. bugarska vojska i granična straža došle su u opštini Jastrebac (Vladičin Han), sazvali zbor seljaka, izdvojili oko 200 talaca i odveli ih na Jelovu glavu i streljali. Istog dana spalili su u dva naselja jastrebačke opštine 368 domova.³⁵

U toku marta 1943. izvršena je smena bugarskih jedinica. Na mesto 21., 9. i 7. divizije došle su 22., 24. i 27. pešadijska divizija. Ove jedinice kao i u prethodne dve smene vodile su ogorčenu borbu protiv narodnooslobodilačkog pokreta i počinile više zločina nad civilnim stanovništvom Srbije.

Zbog povećane partizanske aktivnosti i na teritoriji Bugarske, njena vlast je 15. aprila 1943. donela odluku o preduzimanju drastičnih mera protiv onih koji imaju nekoga u partizanima ili ma čime pomažu partizane. Ovu su odluku bugarski okupatori ubrzo primenili na selu Donje Gare. Bugarska vojska i policija su od 22. do 24. aprila 1943. pod komandom pukovnika Atanasova spalile 187 domova u selu Donje Gare i uhapsile 150 ljudi, od kojih su na licu mesta streljali 8, a 22 je sudio vojni sud u Pirotu. Istovremeno u

³¹ Б. Златковић, *Зла времена*, Бабушница 1967, 242, 244.

³² Р. Костадиновић, *Црна Трава и Црногравци*, Лесковац 1968, 185.

³³ Zb. NOR, I, 5, dok. br. 56; Б. Златковић, n.d., 253—54; Р. Костадиновић, n.d., 183—4.

³⁴ A-VII, fond Bugarska, Dokumenti Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora, K. 3, 2/3—157.

³⁵ A-VII, fond Bugarska, K. 4, 4/2—3—9.

tom periodu u Bugarsku je internirao 1370 ljudi. Ovakva drastična odmazda bugarskog okupatora kao i prethodne odmazde imala je za cilj da unese paniku među srpski narod i da ga prinudi na poslušnost. Međutim, ove mere nisu mogle demoralizovati narod, a pogotovo narodnooslobodilačke odrede. I pored velike angažovanosti, bugarski okupator u toku maja 1943. nije mogao da uništi Drugi južnomoravski NOP odred. Za osvetu je iz lužničkog i crnotravskog kraja 27. maja 1943. odveo u internaciju 280 lica.³⁶

Zbog demonstrativnog napada Drugog južnomoravskog odreda na Surdulicu noću između 23. i 24. juna 1943. godine, bugarski okupator je sledećeg dana blokirao grad i uhapsio preko 20 omladinaca i pripadnika i saradnika NOP-a, od kojih je 9 streljano u Rapiškoj dolini kod Vladičinog Hana, između 6. i 7. jula 1943. Ovim hapšenjima i streljanjima zadat je težak udarac organizovanom radu za NOP u rejonu Surdulice.³⁷

U letu 1943. bugarske trupe doobile su od nacističke Nemačke dopuštenje da zaposednu još jedan deo Srbije na severu do Dunava. Na sastanku bugarskog ministra vojske Mihova i nemačkog generala Bulea u Sofiji 18. i 19. juna, odlučeno je da se u taj deo Srbije pošalje novootvorena 25. bugarska divizija, koja bi imala sedište u Požarevcu. Time je bila oslobođena 297. nemačka divizija za dejstva na drugom ratištu.³⁸ Dozvoljavanje zaposedenja skoro cele Srbije od strane bugarskih trupa, izuzev teritorije zapadno od Kolubare i područja južno od Beograda značilo je ne samo oslobođanje nemačkih jedinica za borbu na istočnom frontu već i mogućnost angažovanja ovih jedinica u borbama na Neretvi i Sutjesci. Sredinom 1943. jedinice Prvog bugarskog okupacionog korpusa u Srbiji sa 31 000 vojnika predstavljaju najznačajniju operativnu snagu za borbena dejstva protiv narodnooslobodilačkog pokreta.

Strahujući od anglo-američkog iskrcavanja na Balkanu, po sugestiji nemačke Vrhovne komande bugarske trupe u Srbiji preduzele su u toku jula 1943. dve ofanzivne operacije protiv NOP-a na slobodnoj teritoriji Crne Trave i Lužnice i Pčinje i Kozjaka. Na Lužnici i Crnu Travu bugarske trupe su se kretale iz 2 pravca: iz Piroti i Trna. Bugarska kaznena ekspedicija iz Piroti je 20. jula izbila u Rakov Dol, gde je streljala neke seljake koji su kosili travu. Nadirući kroz slobodnu teritoriju, bugarski okupator je pretresao 'sela i hvatao seljake, a one koje nije streljao internirao je u Bugarsku.³⁹

Bugarske jedinice nisu vršile zločine samo u južnoj Srbiji nego i u drugim delovima Srbije koje su zaposele. Tako su jedinice 24. bugarske divizije sredinom avgusta 1943. došle u selo Ostru kod Čačka da osvete jednog bugarskog vojnika koje je poginuo u selu Grabu. One su u selu Ostri uhapsile 15 lica, od kojih su 10 streljale, a 5 internirale. Potom je kaznena ekspedicija krenula u sela Jezdinu, Puhovo, Rogać, Ratare, Grab, Prijanje, Zeoke, Dučaloviće i druga sela Dragačeva, gde je spalila preko 200 kuća.⁴⁰

Nekoliko dana kasnije, 18. avgusta u selima Potpeće i Krvavci u srezu užičkom bugarski vojnici iz 24. divizije zbog napada na voz popalili su imovinu petorice domaćina. Takođe u avgustu težak zločin počinili su bugarski vojnici zajedno s nemačkom policijom južno od Arilja zbog 18 zarobljenih bugarskih i 2 nemačka vojnika iz granične ispostave kod Ivanjice,

³⁶ Zb. NOR, I, 5, dok. 56.

³⁷ Хронологија Сурдулице, 72.

³⁸ B. Mitrović, V. Glišić, T. Ristovski, *Bugarska vojska u Jugoslaviji 1941–1945*, Beograd 1971, 49.

³⁹ Ж. Николић, n.d., 345.

⁴⁰ A-VII, fond Bugarska, Dokumenti Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora K. 3, 2/3—195.

streljali su 372 seljaka, 351 uhapsili, a 460 kuća spalili.⁴¹ Prilikom akcije u prostoru Negotina i Kučeva krajem avgusta 1943. bugarski vojnici uhapsili su 22 lica.

Za ovakvo istrebljivanje „tih buntovnih Srba“ bugarske okupacione trupe doobile su posebnu pohvalu i priznanje nemačkog vojno-upravnog komandanta za Srbiju generala Paula Badera. Kada je Bader otišao na novu dužnost avgusta 1943. i kad ga je nasledio general Felber nije došlo do nekih bitnih promena u držanju bugarskih okupacionih trupa ni prema snagama narodnooslobodilačkog pokreta ni prema civilnom stanovništvu. Istom žestinom nastavljaju se vojna dejstva, istom okrutnošću sprovode se odmazde nad narodom.

Početkom septembra jedna grupa vojnika 27. pešadijske divizije pljačkala je u Ribarskoj Banji kod Kruševca Ovu grupu su sačekali u zasedi četnici i poginuli su 1 bugarski oficir i 2 vojnika, a 7 je zaborljeno. Komandant 27. divizije je zapretio da će selo Ribare i 2 susedna sela biti uništeni ako zarobljenici ne budu vraćeni za 3 dana. Kako se 7 zarobljenih bugarskih vojnika nije vratilo u pomenutom roku, bugarska kaznena ekspedicija uhapsila je u Ribarima i u okolini 500 talaca i držala ih zatvorene nekoliko dana, a za kaznu je spalila 108 domova u selu Ribari. Bilo je slučajeva da su bugarski vojnici sadistički mučili uhvaćene ljude. Tako su u buštaljskoj opštini jedinice 52. puka 19. septembra četvorici civila izvadili oči i odsekli ruke i bacili ih u bunar.⁴²

Početkom oktobra 1943. bugarska kaznena ekspedicija spalila je više kuća u selu Sevojnu kod Užica. Oko 30 seljaka je pohvatala i zatvorila u Čačku, od kojih je 20 streljano. U istom sastavu kaznena ekspedicija je 4. oktobra spalila u selima Potočanje, Kravac i Potpeće 38 kuća. Prilikom vojnih dejstava na području Užica i Mokra gora, 14. oktobra uhapšeno je 114 talaca. Zbog gubitka u borbi sa četnicima u selu Pilici kod Bajine Bašte krajem septembra 1943, kada je poginulo 9 bugarskih i 7 nemačkih vojnika, 24. bugarska pešadijska divizija organizovala je 15. i 16. oktobra kaznenu ekspediciju, koja je izvršila odmazdu u užičkom i račanskom srezu. Najpre je spaljeno 29 domova u selu Bioska. U selu Pridolu kaznena ekspedicija je spalila 102 kuće, 9 lica uhapsila i internirala u Nemačku, a 1 streljala. U Rastištu je spalila i opljačkala 40 domova. U Obajgori je spalila 90 kuća, 3 lica je uputila u Banjački logor, a 1 streljala. U Zaovinama je spailla 60, u Višesavi 122, u Dubu 53, Besarovini 25, u Zaglavlju 28 kuća itd. Posebno težak zločin ova ekspedicija počinila je u selu Pilici, gde je uhvatila 10 seljaka i streljala ih na mestu zvanom Papratnjak. Ukupno u toku ove odmazde streljano je 20, mučeno 49 i internirano 31 lice. Istovremeno su izvršena 693 paljenja raznih objekata.⁴³

Bugarske okupacione jedinice u toku 1943. sve više su igrale ulogu kaznenih ekspedicija, koje su vršile odmazdu i za gubitak nemačkih vojnika. Tako su 1. oktobra 1943. izvršile odmazdu u selu Brzohode kod Požarevca za pobijene Nemce u Toponici. Događalo se i obratno. U istočnoj Srbiji u selu Šljivaru blizu Zaječara udružene nemačke, bugarske i četničke jedinice 2. oktobra napale su Timočki NOP bataljon, koje je uspeo da protivnapadom odbaci neprijatelja prema Zaječaru. Tom prilikom poginuli su jedan bugarski oficir i nekoliko nemačkih vojnika. Zbog ovih gubitaka Nemci su u Beogradu streljali 400 talaca.⁴⁴

Između 7. i 11. oktobra 1943. delovi 50. pešadijskog puka iz Pirotu pod komandom kapetana Aleksandra Gorčilova organizovali su kaznenu ekspe-

⁴¹ A-VII, Mikroteka, NAV-N-T-401, F-253/113, 116, 120; F-254/64.

⁴² A-VII, fond Bugarska, K. 6, neregistrovano; V. Popović, *Bugarska vojska u okupiranoj Srbiji 1941–1944. Vojnoistorijski glasnik*, br. 3, 1952, 58–60.

⁴³ A-VII, fond Bugarska, K. 3, 3/3–50, 56, 60, 77.

⁴⁴ I. Gligorijević, n.d., 309.

diciju, koja je pustošila po okolnim selima. U Aldinoj Reci 7. oktobra spalili su 26 kuća i streljali 11 lica raznih doba starosti. U Gabrovnici 7. i 9. oktobra opljačkali su i popatili imovinu u 164 domaćinstva i streljali 30 muškaraca. U Tatarsnici 7., 9., i 11. oktobra spalili su kuće, ambare i pojate 103 domaćinstva i streljali 12 lica, među kojima su se nalazile i 3 žene. U Donjoj Paprati ubili su 3 žene i spalili zgrade 54 domaćinstva. Razaranja u Repušnici, Gradištu, Aldincu i Dejanovcu bila su malo manja. Kaznena ekspedicija je zatim prešla u belopalanački srez, gde je u zaseoku Borovcu ubila 11 seljaka.⁴⁵

Takođe i u Župi u okolini Brusa bugarske jedinice su krstarile po selima, palile kuće i silovale žene. Naročito su stradala sela Soškići i Žarevo. Kod Kuršumlije u selu Kosmači ojačani bataljon 122. puka 27. pešadijske divizije i delovi Srpske državne straže napali su Prvu južnomoravsku brigadu. Tom prilikom poginulo je 13 bugarskih vojnika i 1 potpukovnik. Bugarsko pojačanje koje je kasnije stiglo za odmazdu je spalilo Kosmaču.⁴⁶

Za razliku od bugarskih trupa, jedinice narodnooslobodilačkog pokreta konkretno su se držale prema zarobljenim bugarskim vojnicima, što pokaže i primer Prve južnomoravske brigade, koja je oktobra 1943. zarobila 17 bugarskih vojnika. Jedan od ovih zarobljenika uspeo je da se ponovo vrati u Niš, gde je pred bugarskom vojnoma istragom ispričao da ga za vreme boravka od mesec dana s partizanima niko nije maltretirao. Ni ovog puta bugarski komandanti nisu propustili da izvrše odmazdu u selima gde se vodila borba s jedinicama narodnooslobodilačke vojske. Oni su naredili da se spale kuće u selima Bogojevcu, Laljinovcu, Bučumetu i Rujkovcu kod Lebana.⁴⁷

Sredinom oktobra 1943. bugarska vojska i policija pripremile su veliku operaciju protiv Drugog južnomoravskog odreda u rejonu Lužnice. Iz Sofije su bili upućeni 1. i 6. pešadijski puk, a iz Slivnice 25. pešadijski puk i jedinice i policija iz rejona Pirot — Trna, Svoda i Kruševca s namerom da se odred opkoli na teritoriji Lužnice. Sve ove jedinice bile su pod komandom generala Koče Stojanova, komandanta 1. sofijske pešadijske divizije, koga Slavko Trnski naziva „glavosećom“, a koji je bio i ranije poznat po drastičnim odmazzama. Bugarski vojnici su najpre 14. oktobra 1943. izvršili paljenje sela Stol, Kijevca i Radinca. Iako je napad bio brz s namerom da se opkoli i uništi Drugi južnomoravski NOP odred, ovaj odred je uspeo da se po bataljonima uz gubitke probije iz obruča. Zbog neuspeha Koča Stojanov iskalio je svoj bes na narodu Lužnice, pa je naredio da se u selu Stol strelja 46 lica, u Kijevcu 9, u Radincu 7, Strelcu 5 i Ljuberadi 7 talaca.⁴⁸ Samo 10 dana kasnije, 25. oktobra, u Rakov-Dol upala je bugarska policija pod komandom Bajkuševa i Dika Dikova iz Trna. Tom prilikom streljano je 29 lica, a uhvaćeno 160 i internirano u Bugarsku i zapaljeno oko 260 zgrada, od toga 60 kuća.⁴⁹

Pobede udruženih snaga antifašističke koalicije u toku 1943. bile su prelomne za dalji razvoj drugog svetskog rata. Celokupna vojno-politička situacija u svetu i u Jugoslaviji povoljno je delovala na omasovljavanje narodnooslobodilačkog pokreta u Srbiji. Ali za narodnooslobodilački pokret i ceo srpski narod još uvek je situacija bila teška, jer su se na zajedničkoj platformi okupili svi neprijatelji narodnooslobodilačkog pokreta, ne samo nemačka i bugarska vojska i policija nego i domaći izdajnici. Odnos suaga

⁴⁵ A-VII, fond Bugarska, K. 3, 1/3—17—18.

⁴⁶ Zb. NOR, I, 5, str. 375, 326—329.

⁴⁷ A-VII, fond Bugarska, K. 3, 2/2—5.

⁴⁸ A-VII, Mikroteka, Ratni dnevnik vojno-upravnog komandanta Srbije od 5. i 7. X 1943., NAV-N-T-501, F-253/474, 483. Б. Златковић, н.д. 292, 306; С. Тришки, *Неоглашена*, Софија 1957, 214—215.

⁴⁹ Б. Златковић н.д. 298; С. Тришки, н.д., 214—215.

bio je nesrazmerno veliki u korist okupatora i njihovih saradnika. Samo su jedinice bugarske vojske bile nekoliko puta brojnije od snaga narodnooslobodilačke vojske. Koristeći nadmoćnost u ljudstvu i tehničkim sredstvima, bugarske trupe su krajem decembra 1943. preduzele „do sada najveću i najorganizovaniju potjeru“ protiv Drugog južnomoravskog NOP odreda i Prvog kumanovskog bataljona „Jordan Nikolov Orce“ na desnoj obali Morave sa ciljem da ih potisnu u dolinu Morave i tu unište. Za ostvarenje ovog zadatake bugarska komanda je odredila 8 pešadijskih bataljona, jedan vojnopolicajski eskadron, 1 lovački bataljon, 1 konjički puk, 10 oklopnih automobila i 1 eskadrilu izviđačke avijacije. Sve ove jedinice bile su pod komandom pukovnika Ivana Popova, komandanta 52. pešadijskog puka iz Vranja. Na terenu Lužnica i Crne Trave u ovoj akciji uzeo je učešća 7 bugarskih bataljona vojske i policije. Pred sam polazak u napad bugarski okupator je iz aviona bacio letke na slobodnu teritoriju pozivajući sve muškarce od 17 do 50 godina da se neizostavno 30. decembra prijave u Vranju, Bujanovcu, Kumanovu, Trnu, Babušnici, Svodu, Ljuberadi, Predejanu, Surdulici, Bosilgradu, Vlasini, Klisuri, Strezimirovcu i Krivoj Feji. Ukoliko se tog dana ne prijave, smatraće se partizanima i prema njima će se postupiti kao prema odmetnicima.⁵⁰ Razvile su se izuzetno oštре borbe početkom januara 1944. Bugarski okupator nije uspeo da uništi pomenute jedinice NOP-a, ali je i ovoga puta izvršio više zločina. Tako je u Lužnici streljao 19 lica. U Crnoj Travi spaljena je mahala Todorovci i streljano više lica, od kojih su neka odvedena u Predejanu i tamo streljana. Pretnje navedene u baćenom letku bugarski okupator je uglavnom uspeo da ostvari. Pošlo mu je za rukom da na slobodnim teritorijama pohvata veliki broj muškaraca i odvede ih u internaciju u Bugarsku. Tako je, na primer, iz rejona Vranja internirano 3500 ljudi, Vladičinog Hana i Predejanu 2100, Surdulice 1000, Babušnice 1500 itd.⁵¹ Ovom internacijom okupator je nameo ozbiljne štete NOP-u jer je veliki broj ljudi sposobnih za uključivanje u borbu odveden sa slobodne teritorije.

Dok su u južnoj Srbiji bugarske trupe bile angažovane da unište jedinice NOP-a, u zapadnoj Srbiji one su ulagale velike napore, pre svega, 24. pešadijska divizija, da spreče nadiranje u Srbiju 2. i 5. proleterske divizije NOVJ.⁵²

Krajem januara 1944. trupe 1. bugarskog okupacionog korpusa iz Leskovca, Lebana, Kuršumlije i Prokuplja zajedno sa Srpskom državnom stražom preduzele su koncentričan napad na 4. južnomoravsku brigadu, Prvi južnomoravski odred i komande mesta na oslobođenoj teritoriji Puste Reke, Jablanice i delova Toplice. Posle oštreljih borbi, jedinice Narodnoslobodilačke vojske su bile prinuđene da se prebacu na planinu Kukavicu. Kao i do tada, posle borbi usledile su odmazde. Vojnici bugarske kaznene ekspedicije iz Prakuplja, Blaca i Velike Plane pregazili su sela Gornju, Donju Malu i Veliku Dragušu, Pretežane, Lazarevac, Donju Svraću i Međuhane. Pohvatili oko 130 seljaka i streljali ih u Velikoj Planii.⁵³

Sve akcije bugarske vojske u južnoj i istočnoj Srbiji u februaru 1944. vođene su pod šifrom „Bura“. Još u toku maja 1943. nemački vojno upravni komandant Srbije naredio je da se pripreme spiskovi ljudi u Srbiji koje treba pohapsiti u slučaju iskrcavanja Angloamerikanaca ili opštег ustanka. Hapšenje je trebalo da počne čim se da lozinka „Bura“. Komandama bugarskih jedinica data je ova lozinka u februaru 1944. Akcijom je rukovodio

⁵⁰ Zb. NOR, I, 7, dok. 11; Ж. Николић, н.д., 439.

⁵¹ Zb. NOR, I, 7, dok. 11, 29; M. Apostolski, *Februarski pohod*, Beograd 1963, 84; Б. Златковић, н.д., 318.

⁵² Zb. NOR, I, 7, dok. 64, 67, 87.

⁵³ A-VII, fond Bugarska, Dokumenti Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora, K. 3, 2/3—41.

komandant 27. pešadijske divizije, koji je imao naređenje da u zoni dejstva poubija sve jatake partizana, a sve muškarce pohapsi i kao taoce odvede u Niš i Leskovac. Prema nemačkim izveštajima, rezultati ove akcije 27. pešadijske divizije bili su: u Leskovcu je 6. februara uhapšeno 83 lica; u akciji zapadno od Lebana do 9. februara pobijeno je 206 ljudi, 165 uhapšeno i 138 ranjeno; severno od Prokuplja do 16. februara streljano 30 lica, 18 uhapšeno; u rejonu Zaječara do 19. februara uhapšeno je 60 talaca.⁵⁴

Sva naređenja nemačke komande bugarske jedinice izvršavale su vrlo savesno. Tako je, na primer, 1. bataljon 123. puka dobio zadatku da spali 4 sela u Jablanici. Komandant bataljona je naredio da se jedinica ne kreće dalje dok se on lično ne uveri da je i poslednja kuća spaljena.⁵⁵ Krajem februara akcija „Bura“ je završena, a rezultati su bili stotine streljanih, uhapšenih i prognanih ljudi.

Pošto jedinice Narodnooslobodilačke vojske na jugu Srbije nisu bile uništene u zimu 1944., u štabu bugarske 5. armije u Skoplju planirano je izvođenje novih operacija u marta 1944. pod šifrom „Radan“. General Bojdev je za ovu operaciju formirao 4 vojna odreda koji su imali zadatku da opkole i pretraže Crnu Travu. Napad neprijatelja je počeo 18. marta. Iako je napad pripreman u tajnosti, jedinice Narodnooslobodilačke vojske su na vreme otvorene koncentrisanog neprijatelja, pa su se probile dolinom Rupljanske reke na planini Kačeru. U borbi je poginulo 30 pripadnika NOP-a i 4 člana engleske vojne misije, ali je glavnina jedinica probila obruč.⁵⁶ Ni ovoga puta nije izostalo streljanje muškaraca koji su se zatekli u rejonu borbe. Streljanja su izvršena u selima Zlatićevu, Dejana, Kozilo, Dobro Polje, Jabukovik, Krivi Dol, Klana, Darkovci, Crna Trava, Brod, Mlačište, Ruplje i Novo Selo. Prema nepotpunim podacima, u ovim selima streljano je oko 100 lica. Streljanje su vršili čak i pukovnik Bajčelinski, potpukovnik Vasil Belov i drugi oficiri bugarskih jedinica koje su učestvovale u ovom napadu. O postupku bugarskih jedinica nemački kapetan Blüher je, između ostalog pisao: „Nastupajući bezobzirno bugarske trupe su samo u izuzetnim slučajevima vršile zabilježavanje.“⁵⁷

Svakako najveća operacija u kojoj su bile angažovane bugarske jedinice u Srbiji u proleće 1944., krajem marta i tokom aprila, bila je Šabarska operacija, koju su vodile združene snage okupatora i njihovih saradnika protiv Druge i Pete proleterske divizije. Dok su još trajale borbe u dolini Ibra, nemačka vojna komanda u Srbiji organizovala je krajem marta i početkom aprila akciju protiv jedinica NOP-a u Toplici pod šifrom „Bergeruč“. I u toj akciji učestvovale su bugarske trupe. Bugarski vojnici su spalili 2 sela i streljali 15 uhapšenih seljaka, koji su navodno pokušali da beže.⁵⁸

Kako se rat bližio kraju, na teritoriji Srbije bugarske trupe su bile sve manje u mogućnosti da vrše zločine. Poslednju veliku operaciju protiv jedinica NOVJ na jugu Srbije zajedno s nemačkim jedinicama preduzele su bugarske trupe u topličko-jablaničkoj operaciji u toku jula 1944. I u avgustu Prvi bugarski okupacioni korpus vodio je borbe protiv NOP-a sve do 29. avgusta, kada je vlast carske Bugarske naredila povlačenje pomenutog korpusa. U južnoj Srbiji borbe su vodene u Toplici, Jablanici i oko Vranja, a u zapadnoj Srbiji na Zlatiboru.

⁵⁴ A-VII, Mikroteka, Izveštaji komandanta Jugoistoka od 6, 13. i 21. februara 1944., NAV-T-501, F-256/39, 49, 59, 66, 77.

⁵⁵ Др К. Йгнатов, *Създаване и дейност на III Българска народноослободителна бригада „Георги Димитров“ (спомени)*, Военноисторически сборник, бр. 1, 1957.

⁵⁶ С. Тришки, н.д., 453.

⁵⁷ A-VII, SUP Skopje, Izjava potpukovnika Belova, film 12; A-VII, Mikroteka, NAV-N-T, 77, F-614—180133-49.

⁵⁸ A-VII, Mikroteka, Izveštaj komandanta Jugoistoka za 1. i 5. april 1944., NAV-N-T-501, F-256/400, 424.

Bugarska vojska borila se u Srbiji tri i po godine, prvo na manjem delu, a zatim skoro na celoj srpskoj teritoriji protiv narodnooslobodilačkog pokreta i protiv srpskog naroda. Posle svakog oružanog sukoba s jedinicama Narodnooslobodilačke vojske bugarska vojska je činila zločine nad srpskim narodom. Prema procenama Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora, u toku okupacije 1941—1944. bugarski vojnici i policija ubili su 11 170 građana Srbije.⁵⁹

Primenjujući represalije prema srpskom narodu, bugarska vojska se nije obazirala na međunarodno ratno pravo niti se držala međunarodnih konvencija. Narodnooslobodilački pokret u Srbiji nije priznavao kao ratujuću snagu, iako je prema normama međunarodnog ratnog prava on to bio. Borci Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije bugarska vojska tretirala je kao bandite, a zarobljenike odmah streljala ili slala u koncentracione logore u Nemačkoj i Bugarskoj. Bugarski vojnici surovo su kažnjavali narod Srbije i proglašavali ga sukrivcem za sve akcije narodnooslobodilačkog pokreta. Takav tenor mogao je da izazove i privremene krize u narodnooslobodilačkom pokretu, ali je iznad svega izazvao mržnju srpskog naroda prema bugarskom okupatoru i jačao njegovu odlučnost da se bori do konačne pobeđe.

Na kraju rata srpski narod je pružio ruku pomirenja bugarskom narodu spremjan da strašne godine okupacije i crnog terora fašističke Bugarske ostavi istoriji. To nije bila samo ruka pomirenja. To je bila ogromna, sposobna mogućnost da se bugarski narod oslobodi žiga sramnog savezništva s najmračnijim silama čovečanstva, mogućnost da on pokaže svoju pravu dušu, mogućnost da krene putem slobodne socijalističke zemlje.

⁵⁹ Upor.: V. Popović, n.n., *VIG*, br. 4, 74. i dokumenti Državne komisije za utvrđivanje zločina (A-VII, fond Bugarska, K. 3, 16/5—2).

Venceslav Glišić

CRIMES COMMITTED BY THE BULGARIAN ARMY OF OCCUPATION IN
SREBRIA 1941—1944

Résumé

In the article „Crimes committed by the bulgarian army of occupation in Serbia 1941—1944” the author draws our attention to the crimes committed by the Bulgarian army, police and civil authorities on Serbian territory, occupied by the Bulgarians.

Following the agreement with nazi Germany, the Empire of Bulgaria was allowed, in april 1941, to occupy the major part of Macedonia, and two Serbian districts: Pirot and Vranje, as well as a part of the district of Leskovac, and a small territory between the river Timok, and the Bulgarian frontier near Zaječar. The Bulgarian invaders, having occupied those territories, extended their civil authority, introducing the bulgarian, as official language, endeavouring to transform into Bulgarians, the inhabitants of those Serbian regions. Having appeared, at the beginning as liberators, they restrained from crimes, only persecuting the members of the Communist Party, and fighting the partisans.

The Bulgarian army and police committed their first mass murders at the beginning of 1942, when the unities of the first Bulgarian occupation corps were allowed to occupy five more districts in Serbia. At the beginning of 1943, these troops occupied a part of western Serbia, from Kraljevo to Dirna, and, by the middle of 1943, they extended to the North, reaching the Danube. The Bulgarians so extended almost on the whole Serbian territory, with the exception of the regions western of the Kolubara river, and the Belgrade region. The main task of the Bulgarian forces was to fight the Liberation Movement in Serbia, and to submit the civilian population. Following every fight with the unities of the Liberation Movement, the Bulgarian army and police, whether they suffered casualties or not, exterminated civil population and burned villages. In february 1942, the Bulgarian troops burned the villages of Bojnik and Dragovac, executing 400 hostages. At that time, and later even more frequently, the Bulgarian troops assumed the task of punitive corps, when they committed acts of reprisal, not only for their own casualties, but also for the casualties of the german soldiers. When they did not fight, the bulgarian troops searched the territory, sacking the population, and internating the adult male population, in Bulgaria.

The bulgarian troops have remained in Serbia for more than three years, assuming the task of „gendarmes”, protecting german interests, and exter-

minating, in that interval in Serbia 11 170 persons. The adherents of the Liberation Movement were treated by the Bulgarians as bandits and, when captured, were either executed or sent in brutally punished the civilians in Serbia, considering them correspondents for the activities of the Liberation Movement. However, at the end of the war, the Serbian people was willing to reconcile with the people of Bulgaria and to forget the years of occupation, terror and crimes of the Bulgarian army, leaving them to history, as another negative experience in the mutual relations.

**PLJAČKA I UNIŠTAVANJE, PROSVETNIH, NAUČNIH I ZDRAVSTVENIH
USTANOVA I SPOMENIKA KULTURE OD STRANE BUGARSKE NA POD-
RUČJU MAKEDONIJE I JUŽNE SRBIJE U DRUGOM SVETSKOM RATU**

Pljačka i oštećenja kulturno-prosvetnih ustanova i spomenika kulture na ovom području datiraju od prvog dana upada bugarske vojske. Oni su počeli istovremeno i uporedo sa samim nastupanjem bugarskih jedinica, a nastavljeni su u širokim razmerama posle zaposedanja jugoslovenske teritorije od strane neprijatelja.

U početku je to bio posao operativnih jedinica, u čijem su se sastavu nalazile specijalne jedinice, formacijski predviđene, da na posednutim teritorijama traže i prikupljaju umetničke predmete, bibliotečki i arhivski materijal vojne i vojno-političke prirode, koji bi bio od vrednosti za slične institucije u njihovoј zemlji. Ovo je pre svega trebalo da posluži u propagandne svrhe — za pravdanje njihove politike, okupacije i porobljavanja, deportacije i uništavanja naroda. Deo ovog posla spadao je u redovnu delatnost svake ratujuće vojske i samo po sebi to ne bi izazivalo narodito pažnju. Međutim, bugarska vojska kao i bugarska okupaciona uprava proširile su tu delatnost na sistematsku pljačku i uništavanje svih vrednih kulturnih dobara, a naročito arhiva i biblioteka, tako da se o njoj moralo povesti računa na sudjenju glavnim ratnim zločincima pred Međunarodnim vojnim sudom u Nürnbergu 1945. i 1946. godine. Vojni tužioци svih četiri zemalja — savezničkih sila stavili su pljačku i uništavanje kulturnih i prosvetnih ustanova, umetničkih dela i arhiva među zločine, za koje su odgovarali svi fašistički rukovodioci koji su izvedeni pred sud.

Pljačka i uništavanje kulturnih dobara bili su sveobuhvatni i veoma intenzivni. Da bismo ih prikazali bar u najosnovnijim ortama, napravili smo redosled izlaganja po oblastima i delatnostima. Najpre će biti reči o prosvetnim i naučnim, a zatim o kulturnim ustanovama i o kulturnim i istorijskim spomenicima.

Prve na udaru bugarskih okupatora bile su škole. Proterani su svi dotadašnji učitelji, nastavnici i profesori koji nisu pristali da rade pod bugarskom okupacijom i da nastavu drže na bugarskom jeziku a na njihova mesta doveli svoje ljudе iz Bugarske. U školskoј 1941/1942. samo na teritoriji Vardarske Makedonije iz Bugarske je dovedeno 1.508 nastavnika, profesora i učitelja od kojih su 87 za rad u gimnaziji, 226 u progimnaziji i 1.295 za rad u osnovnim školama. U školskoј 1942/1943. taj broj je povećan za 102, a u 1943/1944. za još 110. profesora, nastavnika i učitelja.¹ Nastava u školama bila

¹ Др Растислав Терзиоски, *Денационализаторската дејност на бугарските културно-просветни институции во Македонија, (Скопска битлска окупациона област 1941—1944)*, Скопје 1974, 55—56.

je svedena na grupu predmeta u koju su spadali bugarski jezik, bugarska nacionalna istorija i geografija.³ Uništena su učila koja su bila na srpskohrvatskom jeziku, i naročito geografske karte na kojima je bilo predstavljeno jugoslovensko područje okupirano od strane bugarskih jedinica. U 24 osnovne škole uništeni su: 101 geografska karta, 3 globusa, 340 raznih umetničkih učila i predmeta opreme.³ U 54 osnovne škole na teritoriji okupiranoj od strane Bugarske potpuno su uništene biblioteke i arhive. Ukupno je uništeno i odneseno 24.438 knjiga, 22 arhive u školama u kojima je bilo 49 dužnih metara arhivskog materijala, kao i razni drugi materijal i dokumenti o učilima i školskim zgradama.⁴

³ Dr R. Terzijski, *Bugarska politika denacionalizacije makedonskog naroda u toku drugog svetskog rata, Jugoslovensko-bugarski odnosi u 20 veku*, Žbornik radova, br. 1, 202.

⁴ Šteta učinjena u osnovnim školama sledećih sela i varoši Dolno-Solne — Skoplje, dve geografske karte, jedan komplet bukvara, „Sv. Kliment Ohridski” — Bitolj, 4 geografske karte. Sović — Bitolj, jedna geografska karta, Živojno, jedna geografska karta, Vraneštica — Kičevo, 2 geografske karte, grad Resen 10 geografskih karata i 2 globusa, Zlatari — Resen, 2 geografske karte i jedan globus, Ūdovo — Valandovo, 1 geografska karta i 6 slika, Lešak — Tetovo, 2 geografske karte i 15 slika, Ravno — Kumanovo, 1 geografska karta, Dejlovce — Kumanovo, 15 slika, Vince — Kumanovo, 2 geografske karte, Pčinja — Kumanovo, 2 geografske karte i 4 slike, Dolgaec — Prilep, 6 geografskih karata i 20 slika, Gostiražni — Prilep, 6 geografskih karata i 60 slika, Zrze — Prilep, 23 geografske karte i 22 slike, Rilevo — Prilep, 1 geografska karta i 15 slika, Ostravija — Prilep, 12 geografskih karata i 15 slika, Vodovrat — Veles, 2 geografske karte i 19 slika. Tetovo — Veles, 3 geografske karte, Kriva Palanka, 130 slika i 10 geografskih karata. — Arhiv Jugoslavije, 54—152—249 (u dajjem tekstu: AJ)

Uništene su ili opljačkane biblioteke i arhive u osnovnim školama sledećih sela:

Ravno — Kumanovo, 900 knjiga, Ljubanci — Skoplje, arhivska dokumenta u dužini od 3 metara, Brodec — Skoplje, arhivska dokumenta od broja 1 do 704, Bitolj, arhivski materijal u kojem su bila dokumenta o svim osnovnim školama na području Bitolja, Malošte — Bitolj, uništena sva arhivska dokumenta, Dlubočica — Kriva Palanka, arhivska dokumenta od jednog dužnog metra Gradec — Kriva Palanka, 248 arhivskih dokumenata od 1,20 m. Svetoreče — Kičevo, sva arhivska dokumenta, Resen, 1.300 knjiga, Evla — Resen, 1.800 knjiga, Bolno — Resen, 1.400 knjiga, Zlatari — Resen 150 knjiga, Berovo, kompletan arhiv dužine 3 metara, Radiovce — Tetovo, celokupnu arhivu Tetovo, Arhivski materijal dužine 4,5 metara, Žeglane — Kumanovo, sva arhivska dokumenta, Tomino selo — Brod, 150 knjiga, Skočivir — Bitolj, 80 knjiga. Na prilepskom području uništene su arhive i biblioteke u sledećim selima: Dolneni, arhivska dokumenta, Gostiražno, arhivski materijal u dužini od 1,5 metar, Prisad 198 arhivskih dokumenata, Gornje Selo, 264. dokumenta, Nebregovo, sva arhivska dokumenta, Desovo, celkupna arhiva, Drenovci, 420 arhivskih dokumenata, Dolgaec, 250 knjiga, Gostiraži, 280 knjiga, Zrze, 160 knjiga, Rilevo, biblioteka od 220 knjiga, Ostravija, biblioteka sa opremom i 240 knjiga. Vodovrat — Veles, biblioteka sa 251 knjigom, Rlevci — Veles, čitaonica u kojoj je bilo 150 knjiga od kojih veći broj priručnika, Tearce — Tetovo, u čijoj je biblioteci bilo 435 knjiga, Belovište — Tetovo, biblioteka sa celokupnom opremom od 215 knjiga od kojih je više bilo školskih, Raotince — Tetovo, Biblioteka sa raznovrsnim knjigama čiji je broj iznosio 367 komada. U selima na području Krive Palanke i u samoj Palanci, uništen je veliki broj knjiga i arhiva. U Krivoj Palanci bila je bogata biblioteka od 10.810 knjiga sa raznovrsnom sadržinom. U 23 arhiva raznih institucija uništeno je 14 dužnih metara arhivske grade. U selima: Moždinvjak je uništeno 650 knjiga, Ginovci 320 knjiga, Radibuš, 420 knjiga, Psača 280 knjiga, Dobrovница, 200 knjiga, M. Creorija, 60 knjiga, Metenčev, 50 knjiga, Ogut, 160 knjiga, Nerav, 150 knjiga, Kiselica, 50 knjiga. Na području Kumanova i obližnjih sel, uništeno je pet arhiva: Agino, arhiva dužine 1,5 metar, Bara, 156 dokumenata, Romanovce, 430 dokumenata, a u Kumanovu učiteljska biblioteka sa 1.300 knjiga. Opljačkana je i oprema osnovnih škola na području Skoplja. U školi „Jovan Jovanović“ neko vreme su boravile bugarske okupacione jedinice i tom prilikom uništile svu školsku opremu i demolirale zgradu, a ostalo odneli. Slično se desilo i sa osnovnom školom „Knez Sima“, pa i u drugim osnov-

Na području Makedonije delimično je uništeno 26 školskih zgrada, a 82 potpuno. U svim školama uništeno je 2.252 klupe, 177 tabli, 391 sto, 777 stolica, 500 šporeta, 241 kabina, 29 umivaonika, 67 kompletnih kreveta, 20 kredenaca, 223 čiviluka, 33 časovnika, 48 globusa, 103 lampe, 156 ormana, 51 ogledalo i razni drugi materijal i nameštaj, 16 apotečkih vagi, 81 računaljka, zatim razna druga oprema i predmeti koji su služili u školama za očiglednu i praktičnu nastavu. Demoliране су i opljačкане zgrade Ženske zanatske škole Ženske zanatske i Trgovačka akademija, koja je imala bogatu biblioteku iz oblasti kojom se ta škola bavila.⁵

Okupatorovom rušilačkom nagonu nisu izmakle ni gimnazije u Berovu, Kumanovu, Carevom Selu i Skoplju. U Berovu je uništena arhiva, a u Kumanovu su uništene geografski kabinet, antropološki i zoološki kabinet, zatim pribor i učila za geometriju, hemiju, muziku, fizičko-hemijski kabinet i druga oprema i razni predmeti.⁶

Kao deo Beogradskog univerziteta u Skoplju je radio Filozofski fakultet, koji su Bugari odmah po svom dolasku zatvorili. Uništili su seminare i biblioteku, a umesto nje stvorili drugu i opremlili je knjigama na bugarskom jeziku.⁷ Novootvoreni fakultet zvao se Istorijsko-filološki. Iako je to bio samo

nim školama na području ovog grada. Iz osnovne škole u Pirotu odneli su 240 knjiga, jedan harmonijum-klavir i 10 čilima. Iz osnovnih škola sa područja sreza Lužničkog u selima Izvor, Suračeva, Gorčinci, Stol, Strelac, Zvonce, Kaluđarevo, Radoševac i nekim drugim selima kao i iz same Babušnice odneli su 430 raznih knjiga koje su korišćene za nastavu i veliki broj drugih učila. (AJ, fond Komisije za utvrđivanje ratne štete počinjene od strane okupatora i njihovih pomagača, fascikla 12.)

⁵ AJ, 54—142—249.

• U gimnaziji u Berovu uništena je biblioteka sa 640 knjiga i arhiva u kojoj je bilo arhivskih dokumenata 5,20 duž. metara, u Gimnaziji u Kumanovu, potpuno je uništen geografski, zoološki, antropološki i geometrijski kabinet, a muzički, hemijski i fizički su delimično oštećeni. U gimnaziji u Carevom Selu potpuno su uništene kabineti za fiziku, hemiju, kabinet za prepariranje biljaka i odnešena je celokupna oprema. U Skoplju je demoliрана zgrada Prve državne gimnazije i opljačkana biblioteka u kojoj je bilo 3.400 knjiga. Slično se desilo i sa Drugom muškom gimnazijom čija je biblioteka potpuno uništena, a učila opljačkana ili polomljena. U Državnoj muškoj učiteljskoj školi uništene su arhiva i biblioteka, a ostala učila zajedno sa opremom (klupe, stolovi, stolice) odnešeni su u nepoznatom pravcu. Demoliранe su i opljačkane zgrade Ženske zanatske škole, Ženske stručne škole, kao i Trgovačka akademija koja je imala bogatu biblioteku iz oblasti kojom se bavila ova škola. U Pirotu je demoliранa zgrada gimnazije i učiteljske škole i odnesena učila: dva harmonijuma, jedan klavir, 70 violina, 840 knjiga. Polomljeno je 480 klupa, 50 stolova i razna druga učila za očiglednu nastavu iz kabinetra za fiziku, hemiju, razna arhivska dokumenta o upisu učenika o proseku njihovog uspeha, dnevnike i dr. (AJ, 54—142—248.).

• Na Filozofskom fakultetu uništeni su sledeći instituti i zavodi sa opremom: Fizički seminar koji je bio bogato opremljen instrumentima i priborom. Imao je posebno organizovan mehaničku radionicu i biblioteku sa nekoliko hiljada knjiga, stručnih časopisa na stranim jezicima i razne druge priručnike iz oblasti fizike. Zoološki zavod sa celokupnom opremom (mikroskopi-binokulari, projekcijski aparati), zatim razne zbirke prepariranih životinja i insekata sa područja Makedonije, zbirke anatomske crteža, zbirke jaja, zbirke linoloških materijala sa jezera iz Makedonije koje je radio prof. Siniša Stanković zbirka faune jezera. Biblioteka zavoda u kojoj je bilo dosta vrednih knjiga i priručnika iz oblasti čijom se obradom Zavod bavio. — Geografski zavod koji je bio opremljen projekcionim i fotografiskim instrumentima, pantografima, busolama, globusima, meteorološkim instrumentima, zbirkama reljefa, fotografija i drugog inventara.

Seminar za matematiku raspolagao je bibliotekom u kojoj je bio veliki broj časopisa i bogata zbirka matematičkih modela i raznim drugim priborom. — Seminar za filozofiju raspolagao je sa bibliotekom.

— Seminar za istoriju i istoriju umetnosti imao je bogatu biblioteku, arheološku zbirku i drugi inventar potreban za rad seminara.

jedan fakultet, nosio je naslov Državni univerzitet „Car Boris III obedinitelj“ u Skoplju. Fakultet je počeo sa radom oktobra 1943. godine. Predhodno je Sofijski univerzitet 21. juna 1943. raspisao konkurs za profesore Univerziteta u Skoplju a kad je završen konkurs 15. septembra 1943. izvršen je izbor. Carskim ukazom br. 70 od 12. X 1943. za rad na Istorijsko-filološki fakultet u Skoplju, postavljeno je 8 nastavnika od kojih su 6 bili Bugari, a dva Makedonca. No, pored predavanja na fakultetu na kome je bilo upisano 120 studenata, nastavnici su imali zadatok da obilaze sve veće gradove i na okupiranim području i da tamo drže propagandna predavanja iz svoje oblasti za građanstvo.⁸

Bugarske okupacione vlasti su posebno interesovane pokazivale za jugosklovenske arhive vojne i vojno-političke prirode. Prvi zadatok im je bio da specijalne grupe koje su u tu svrhu formirane pregledaju sve arhivske fondove i zaplene ili unište sve arhivske dokumente iz kojih se mogu videti poreklo i istorijski razvijetak makedonskog i srpskog naroda, a da zadrže onu vrstu dokumenata iz kojih se mogu raznim mahinacijama izvesti zaključci da su Makedonci bugarskog porekla odnosno da su Bugari. Iz tih razloga uništeni su svi takvi dokumenti u skopskom arhivu i u arhivima u Bitolju, Prilepu, Kumanovu, Nišu, Pirotu i drugim mestima.⁹

— Ošećeni su i ostali seminari ovog fakulteta kao što su: slovenski seminar, botanički, antropološki, seminar za jezike sa svom opremom i bogatom zbirkom knjiga i časopisa. (AJ, 54—142—250). Dr Rastislav Terzioski. Denacionalizatorska dejnost na bugarskите културно-просветни институции во Македонија, Скопје 1974, str. 61—99.

* Sa područja Skoplja odnešena su arhivska dokumenta sledećih industrijskih preduzeća, škola i drugih institucija: Fabrika za proizvodnju šamota „Petar i Rajko Mitrović“, zajedno sa registrima i knjigama Fabrike za preradu koža „Dime Vučedolov“. Zatim arhivski materijal iz trgovачkih firmi i dučana i to: firma „Dime Trajkovski“ prodavница boja i hemijskih proizvoda Bráce Brankovića, delimično su uništeni i arhivski fondovi srednjih škola u Ženskoj i Drugoj muškoj gimnaziji, kao i arhivski fondovi Državne muške učiteljske škole. Trgovачke akademije, Zanatske Ženske stručne škole, zatim arhivske materijale osnovnih škola „Jovan Jovanović“ i „Knez Simeon“. Posebno su bile raspoložene za arhivske materijale administrativnih i upravnih ustanova. Tako su iz arhiva Gradske poglavarstva odnešena sva važna dokumenta. Slično je učinjeno i sa Zanatskom komorom kao i sa arhivima kulturno-umetničkih i sportskih društava, kao i arhive nekih akcionarskih društava u kojima je bio uložen strani i domaći kapital. Pljački bugarskih vojnika nisu umakle ni arhive raznih ustanova i udruženja sa područja Bitolja. Najpre su pročešljali arhive osnovnih škola i iz njih odneli sva značajna dokumenta i to: Osnovna škola „Milojko Veselinović“, Osnovna škola s. Lopatnica, Osnovna škola „Kralj Marko“, Osnovna škola „Jovan Jovanović-Zmaj“ i Osnovna škola s. Dragaš i druga. Opljačkana je arhiva Državne mešovite gimnazije, Gradske poglavarstva, bitoljske banke i Državne hipotekarne banke. Posebnu pažnju posvećivali su arhivima verskih ustanova, kao što su: uprava crkve Sv. Dimitrija, Eparhijski crkveni sud, Srpska pravoslavna crkvena opština, Ohridsko-bitolska mitropolija, Vakufska uprava u Bitolju. Zatim arhivske fondove raznih trgovачkih preduzeća, udruženja i državnih ustanova, arhiva okružnih sudova i dr. U Ohridu su opljačkane arhive verskih ustanova i to: Arhijerejska namesništva u Kičevu, Strugi, Resnu i Ohridu. Arhive osnovnih škola, zanatskih udruženja, kao i arhive Hidrološke stanice i Stanice za odgoj riba. U Velesu, Katlanovu i Tetovu opljačkane su ili uništene arhive pravoslavne parohije. U Velesu je takođe opljačkana arhiva Državne realne gimnazije Okružnog suda i Sresko-serietskog suda, fabrike za preradu zejtina i nekih drugih firmi. Sa područja Kumanova odnešeni su fondovi crkvenih opština i manastira (Sv. Bogorodice, Sv. Đorda), zatim arhive Okružne zanatske komore, Gradske poglavarstva Kumanovo, kao i arhive raznih udruženja i odbora. Iz Stipu i okoline opljačkane su arhive verskih ustanova, najpre Parohiju u Zletovu, Zrnovici, Obleševu, Rusinovu i zatim crkvenih opština u Berovu i manastira Sv. Bogorodice u Stipu, i arhive muslimanskih institucija u Berovu i Stipu. Takođe, su opljačkane arhive trgovinskih radnji, kao i arhiva Realne gimnazije i zanatske trgovачke škole u kojima su pored arhivskih dokumenata uništena i sva

Slična sudbina zadesila je i sve biblioteke i njihovu opremu. Sve knjige štampane na srpsko-hrvatskom jeziku odmah su zaplenjene i uništene, a umesto njih su donete knjige na bugarskom jeziku. Uzakom ministra za narodnu prosvetu Bogdana Filova od 1. septembra 1941. godine u Skoplju je otvorena narodna biblioteka sa knjigama donešenim iz Bugarske. Biblioteka je bila smeštena u zgradu rasformiranog filozofskog fakulteta. U toku 1942. godine je proširena tako da je krajem 1942. posedovala fond od 200.000 knjiga. Zadatak ove biblioteke, a i drugih manjih koje su formirane u Bitolju, Prilepu, Ohridu, Velesu i drugim, bio je da sa knjigama pisanim bugarskim jezikom i propagandnom sadržinom prikažu bugarsko poreklo makedonskog naroda i da je makedonski narod tek sada „osloboden” kada se nalazi u sastavu svoje matice bugarske.¹⁰ O bukvarama i čitankama i drugim sličnim knjigama na bugarskom jeziku deci je govoreno da se to prave knjige za njih, jer su oni deo bugarskog naroda a njihov jezik je samo narečje, odnosno varijanta bugarskog jezika. Takođe je uništena sva štampa koja je čuvana u bibliotekama i čitaonicama u kojoj se govorilo o Makedoniji i Makedoncima kao narodu koji je u sastavu jugoslovenske zajednice.¹¹

Raspoloženju bugarskih okupacijskih vlasti za pljačku i uništenje svega što je ukazivalo na kulturnu prošlost makedonskog i srpskog naroda, nisu umakle ni muzejske ustanove. Tako su prirodnjački muzeji u Skoplju i Strugi bili skoro uništeni. Svi vredni eksponati iz ovih i drugih muzeja su odneti u Bugarsku ili uništeni,¹² a u Skoplju umesto dotadašnjeg muzeja otvoren je tzv. Narodni muzej za čijeg direktora je doveden čovek iz Bugarske. U ovom muzeju je bilo zapošljeno šest ljudi takođe dovedeni iz Bugarske. Uprava muzeja je organizovala prikupljanje eksponata, naročito iz oblasti etnografije ali sve vrednije stvari nošene su u Sofiju a sporedne su zadržavali tu da bi se njime i drugim eksponatima prikazalo bugarsko poreklo naroda. Vardarske Makedonije. Sa istom namenom trebalo je otvoriti muzeje u Bitolju, Ohridu, Prilepu, Štipu, Strumici, Vranju i Pirotu, Kumanovu i drugim većim mestima.¹³

Bugarske okupacione vlasti a i njihovi vojnici pojedinačno, varvarski su se odnosili prema istorijskim i kulturnim spomenicima. Rušili su ih širom cele okupirane teritorije, bombardovali ili namerno minirali. Sve što je pripadalo kulturnoj istoriji ovoga naroda i podsećalo na njihovu veličinu, po-

učila. Na području Strumice uništeni su arhivi u trgovinskim radnjama u kojima su pored kupoprodajnih ugovora bile i razne knjige za vodenje dugovanja i veresije, zatim arhiva Okružnog odbora zanatskog udruženja, Ženskog domaćičkog društva i dr. U Pirotu je uništena arhiva okružnog suda, okružnog odbora, žandarmerije, arhiva medicinskog doma, zavoda za osiguranje radnika, pirotske banke, preduzeća „Tigar”, pirotske mlekarice i veliki broj arhiva malih privatnih preduzeća, kao i trgovačkih radnji. U Babušnici arhiva niže gimnazije, sreskog odbora i suda, matična dokumenta pojedinih lica i trgovinskih radnji, trgovinskih udruženja, arhiva rudnika uglja — „Jerma”. Arhiva sreskog odbora i suda u Vlasotincu u Crnoj Travi i Surdulici. (AJ, 54—142—249).

¹⁰ Dr Rastislav Terzioski n.d., 202—206.

¹¹ Na području Skoplja uništeno je sedam javnih biblioteka koje su ukupno imale 7.460 knjiga. Pored knjiga beletristike, u ovim bibliotekama je bio i veliki broj stručnih knjiga, časopisa sa raznim stručnim napisima, zatim velike količine novina koje su mogle da se koriste kao izvorni materijal za istoriju borbe makedonskog, a i drugih naroda. Pored toga uništene su biblioteke sa inventarom u sledećim mestima: u Bitolju sa 1.700 knjiga, u Ohridu sa 2.140 knjiga, u Debru sa 700 knjiga, Prilepu 3.760 knjiga, u Prilepu dve gradske čitaonice sa 6.740 knjiga, u Kri-voj Palanci sa 2.000 knjiga, u Kumanovu sa 1.800 knjiga, u Vranju čitaonica u kojoj je bilo 3.600 knjiga i u mnogim drugim mestima gde je pored književnog fonda uništena ili odnešena u Bugarsku i sva oprema biblioteka i učionica (stolovi, stolice, lampe za osvetljenje, pisaće mašine, inventarske knjige, knjige i katalozi, spiskovi darodavaoca biblioteke, spiskovi poklona i druga dokumenta koja su bila neophodna za rad ovih biblioteka. (AJ, 54—142—249).

¹² AJ, 54—142—262.

¹³ Dr Rastislav Terzioski, n.d., 207.

reklo, jedinstvo i moć, pljačkano je, rušeno, i uništavano. Nemoguće je u kratkom članku prikazati štetu pruženju ovoj vrsti kulturnog bogatstva, to zahteva posebna studijska istraživanja istoričara kulture i umetnosti. Nameru ovog rada je da prikaže ratnu štetu u materijalnom smislu, pa će radi toga ovde biti pomenuti samo arhitektonski spomenici i umetnički predmeti koji su bili potpuno uništeni ili znatno oštećeni. Arhivski izvori o tome su dosta siromašni. Jedini izvori su popisnici koje je izradila Komisija za utvrđivanje ratne štete po opština i srezovima odmah posle oslobođenja.

Po negde su popisnici rađeni na osnovu sačuvanog materijala ili drugih dokumenata a najčešće po sećanju preživelih. Iz tih razloga su ti spiskovi često nepotpuni i siromašni u opisu predmeta — objekata a i nije istaknuta njihova umetnička i kulturna vrednost. Ali se sa sigurnošću može reći da u spiskove nisu uwošene stvari koje nisu postojale, a kakve su da su, proizvod su stvaralaštva naroda i predstavljaju istorijsku, kulturnu i materijalnu vrednost toga naroda. Prema sačuvanim i dostupnim podacima, na ovom području su uništeni spomenici kulture u Skoplju zidine starog grada, u Prilepu, Bitolju i Ohridu, jer su to bili spomenici srednjovekovne državnosti naroda toga kraja. Porušene su zidine starog grada u Prilepu, Vranju i Beloj Palanci. Prema tim podacima vidimo da su porušeni i spomenici i umetnička dela; dve figure konja od Augustiničića u Skoplju, monumentalni spomenik od Dolinca jedna bronzana bista u Skoplju, kosturnica palih boraca za vreme balkanskog rata Zebrnjak, kosturnica palih boraca u Krivoj Palanci i razni drugi spomenici. Sa zidinama starog grada u Prilepu, kamen i ostali materijal su odnešeni i upotrebljeni za zidanje drugih zgrada ili jednostavno bacan. Slično se desilo i sa starim gradovima — tvrđavama u Ohridu, Nišu, Beloj Palanci, Pirotu i mnogim drugim. Svi ovi i mnogi drugi spomenici koje ovde ne po-minjemo uništeni su, oštećeni ili odneti u Bugarsku, bilo zbog njihove vrednosti kao umetničke tvorevine bilo zbog toga što su oni predstavljali kulturnu prošlost ovoga naroda, što je najviše smetalo okupatoru, jer je on želeo da mu pokaže drugčiju prošlost, da je veže za sebe i sa svojom prošlošću. Ni javni spomenici novijeg doba na ovom području nisu pošteđeni razaranja i pljačke. Porušeni su spomenici u Skoplju, Kumanovu, Bitolju, Velesu, Štipu, Vranju, Vlasotincu, Pirotu i drugim mestima. Dovoljan razlog za njihovo razaranje bio je to što su oni podignuti u spomen neke značajnije ličnosti iz istorije jugoslovenskih naroda ili zato što su označavali značajnije bitke koje su jugoslovenski narodi vodili u velikim borbama protiv stranih zavojevača, ili što su bili olicenje duhovnih vrednosti ovih naroda.¹⁴

Na ovom području u srednjem veku podignut je veliki broj crkava i manastira, koji su u vreme nastanka, pored verske imali veoma važnu političku ulogu, a naročito u prosvjetiteljskom delovanju i kulturnom životu uopšte kod jugoslovenskih naroda posle gubljenja samostalnosti njihovih srednjovekovnih država. U vreme kada su strani porobljujući varvarskim metodama držali narod u pokornost, manastiri i crkve su bili jedina mesta gde se negovala kultura naroda, inicirao otpor i organizovala borba za slobodu. Oni su u mnogome, pomigli održavanje duha slovenstva koji je bio ugrožen viševekovnom stranom dominacijom. Stoga su oni ne samo spomenici od

¹⁴ AJ, 54—142—249; novembra 1941. pokušali su eksplozijom da poruše spomenik oslobođiocima u Pirotu. U niškoj tvrđavi potpuno su porušili spomen kosturnicu podignutu posle prvog svetskog rata rodoljubima koji su poginuli u toku bugarske okupacije za vreme prvog svetskog rata. Pokušali su da oštete i Cele kulu. U Vranju su porušili „Čika Mitin spomenik”. Na ulazu u Vranje je podignut spomenik žrtvama bugarske vojske iz prvog svetskog rata. Bugari su taj spomenik do temelja porušili i na istom mestu streljali neke ljude, u Surdulici su srušili spomenik koji je izgrađen od lobanja posećenih srpskih glava od strane bugarskih vojnika u prvom svetskom ratu (Ap. А. К у л и ћ, *Бугарска окупација 1941—1944, књига прва*, Ниш 1970, 78.)

ogromne istorijske i umetničke vrednosti, nego su oni bili i nadahnjuvači generacijama novijih vremena za borbu protiv svih stranih zavojevača.

U okviru svojih planova denacionalizacije naroda okupator je verovatno i sve spomenike istorije i kulture imao u vidu, jer se odmah, posle okupacije zemlje postarao da ih što više opljačka i uništi.

Danas je teško utvrditi bilans takvog uništavamja, ali se na osnovu podataka koje je neposredno iza oslobođenja prikupila Komisija za utvrđivanje ratne štete može zaključiti da su pljačka i pustošenje ovih manastira bili ogromni i svestrani. Prema tim podacima potpuno je uništeno 47 crkava i manastira, oštećeno 39 crkava i 12 džamija. Iz manastira i crkava odnošena je oprema, knjige i crkvena dokumenta, povelje i druga značajna dokumenta koja su se odnosila na ovaj i druge manastire. Nanočito su u nekim od ovih manastira oštećeni ili odnešeni ikonostasi koji su bili od posebne umetničke vrednosti — rezbarstvo, svećnjaci od srebra i lusteri od kristala koji su takođe bili značajni kao umetnička vrednost. Posebno su se varvarski odnosi prema jevrejskoj crkvenoj imovini, kao što je slučaj sa jevrejskom crkvom u Bitolju i drugim mestima. Mnoge su crkvene zgrade sasvim porušene i od njihovih zidina pravljeni bunkerji i razna druga utvrđenja. Manastirske osoblike su progomilili, muškarce su ubijali a žene obeščaćivali i zlostavljavali na razne načine.¹⁵

U svom divljaju predstavnici okupatorske vlasti nisu štedeli ni groblja a ni nadgrobne spomenike. Teško su oštećena groblja u Skoplju, Prilepu, Ohridu, Vranju Pčinji, Kumanovu i drugim mestima. Takav vandalizam je nezapamćen u istoriji, a utolikovo više začuduje, jer su ga učinili bugarski vojnici koji su se predstavljali kao oslobođiocи ovih krajeva. Najteže je to što se šteta učinjena u ovoj oblasti, ne može nadoknaditi, jer su kulturne i istorijske vrednosti ovih objekata neprocenjive.¹⁶

Divlačko ponašanje i varvarsко uništavanje kulturnih spomenika porobljenih naroda je jedna od najtežih optužbi koje padaju na okupatorske vojni-

¹⁵ Porušeni su i opljačkani sledeći manastiri, crkve, džamije i sinagoge: Velike dragocenosti odnešene su iz crkve i manastira iz Sv. Nauma, iz poznate crkve Sv. Spas u Skoplju, odnešeni su delovi poznatog ikonostasa u duborezu, a ikonostas Jovana Biogorskog u dolini reke Bistricе poznat po rezbarijama je delimično oštećen. U selu Žegljane — Kumanovo oštećena je crkvena zgrada i njena imovina - voćnjak i vinograd i ostale nekretnine, a iz crkve odnešena jedna sveštenička odežda koja je čuvana kao istorijski dokument, zavesa od svete dveri, pokrivač za sveti presto i više ikona koje su pored istorijske imale i umetničku vrednost. Iz crkve u selu Ravno, nedaleko od Kumanova odnešeno je 11 ikona, a iz sela Vinica-Kumanovo, odnešene su dve palalije, 8 ikona, crkvene dveri i crkvena zgrada demolirana. U crkvi u selu Brod nedaleko od Kočana uništene su freske i veći broj ikona. Iz seoskih crkava u okolini Prilepa, odnešen je veliki broj dragocenosti kao što su zlatni i srebrni krstovi, ikone, slike, razni drugi značajni predmeti, knjige koje su imale istorijsku vrednost, spiskovi vernika, darodavaoca crkvama i mnoga druga značajna dokumenta. Iz crkve u selu Udovo—Valandovo, odnešen je ikonostas i jedno raspeće posrebreno, srebrni krst, časna trpeza, evangelijski pokrov, 5 službenih knjiga, 4 ikone, a crkvena ekonomija je potpuno uništena. Manastir Poganovo, nedaleko d Pirota koji je sagrađen još u srednjem veku potpuno je demoliран i opljačkan. Odnešene su knjige, ikone, i značajna dokumenta. Crkve u Pirotu, Babušnici, Crnoj Travi, Vlasotincu, Vranju i Pčinju su potpuno opljačkane, a zgrade demolirane. Na području Makedonije uništene su i opljačkane skoro sve džamije i sinagoge. (AJ, 54—142—249). Tokom 1942. i 1943. godine bugarske jedinice iz sastava I bugarskog okupacionog korpusa koje su bile stacionirane na Oplencu nanele su velike štete u poznatoj crkvi na Oplencu. Oštetili su umetnički rad — rezbarijum „Tajne većere“ izrađen od sedefa. Bugarski vojnici su uzeli sedef i od njega pravili korice za peroreze. Odneli su i najveću figuru od sedefa „Na prestolu“. Skinuli su zlatni mozaik i od njega pravili prstenje i druge ukrasne predmete. Oko 5.000 kgr. mozaika raznih boja odvezli su kamionom u Bugarsku. (Др Кулеш, н.д., 76).

¹⁶ AJ, 54—142—250.

ke, čiji su komandanti stalno govorili da su došli da oslobode ovaj narod da ga spasu i zaštiće od drugih.

Nehumanost okupatora najjasnije se ogleda u njegovom odnosu prema zdravstvenim i higijenskim ustanovama, koje su u ratnim prilikama izričito zaštićene odredbama međunarodnog ratnog prava na koje se okupatorski vojnici na to nisu obazirali, nego su se varvarski ponašali prema opremi i instrumentima. Uništen je ili opljačkan jedan antituberkulozni dispanzer sa 50 kreveta, 10 bolnica od 50 kreveta, 5 bolnica od 50—100 kreveta, dve bolnice od 100—150 kreveta, jedna bolница od 300—500 ležajeva, jedan higijenski zavod, dva doma narodnog zdravlja, 12 javnih ambulanti, 3 zdravstvene stanice, 4 školske poliklinike, 4 antimalarične stanice i 4 državne apoteke, 5 planinskih domova koju su služili kao lečilišta. U svim ovim institucijama uništena je oprema kao i lekarski instrumenti i lekovi čija se vrednost novčano ne može izračunati s obzirom na njihovu potrebu, pogotovo u ratnim prilikama kada je veliki broj lica zahtevao pomoć, a baš zbog neefikasne ukazane pomoći umiralo ili su pak ostali oštećenog zdravlja.¹⁷

¹⁷ Domovi zdravlja, bolnice, instituti i ambulante, porušeni su ili oštećeni u sledećim mestima: u Državnoj bolnici u Skoplju, uništena je skoro sva sanitetska oprema čija vrednost je proračunata na 79.513 dinara, instrumenti i razne vrste lekova u vrednosti za 108.829 dinara. Demolirana je zgrada i uništena oprema za 250 bolničkih ležajeva. Uništena je kuhinja sa celokupnom opremom za spremanje hrane za 250 bolesnika. U Skoplju je takođe opljačkan Higijenski institut, a Gradska zdravstvena služba je potpuno dezorganizovana. Uništeni su svi domovi zdravlja i ambulante, a 11 apoteka je potpuno opljačkano. Odnešeni su ne samo lekovi, nego i sva oprema stalaže i ambalaže. U Tetovu je takođe opljačkana Državna bolnica, Dom narodnog zdravlja, Opštinska veterinarska služba, Uredska ambulanta i sve ostalo. U Gostivaru je opljačkana Zdravstvena stanica, a zgrada demolirana. Zgrada Vojne bolnice tokom celog rata upotrebljavana je sasvim za druge svrhe, nego što je bila ujena namena. U Mavrovim hanovima razoren je zdravstvena stanica, a sva oprema odnesena. Zdravstvene stanice u Kumanovu su takođe bile potpuno onesposobljene za obavljanje namenjene im funkcije. Državna bolnica čiji je kapacitet bio 150 ležajeva potpuno je demolirana. Sva lekarska oprema i pomagala su uništena ili odnešena u Bugarsku, tako da posle oslobođenja ova ustanova za dugo nije mogla da obavlja svoju službu. Gradska zdravstvena služba je takođe uništena. U ovom gradu je postojala i pre rata vrlo uspešno radila služba — protiv-malarična služba — stanica, koje je od strane okupatorskih vojnika potpuno dezorganizovana i uništena. Zdravstvena služba u Krivoj Palanci je takođe onesposobljena za dalji rad. Do rata u ovom mestu radila je vrlo uspešno Okružna zdravstvena služba koja je bila opremljena raznim instrumentima i dobrim lekarskim kadrom. Dolaskom okupatora ova služba je potpuno dezorganizovana, a njena oprema uništena i to: dva automobila, 14 zaprežnih kola, 2 motorcikla, sanitetska oprema i pomagala, velike količine lekova i drugo. Od okupatorskih vojnika nije poštedena zdravstvena služba u Strumici. U tom mestu radila je vrlo dobro protivmalarična stanica koju su okupatorski vojnici uništili. Uništena je i Okružna zdravstvena služba neposredno posle dolaska kupaturskih vojnika i tokom čitavog rata bila zatvorena. Zdravstvene i higijenske ustanove na području Prilepa su takođe pretrpele ozbiljne gubitke. Tri doma zdravlja su tako onesposobljena da posle oslobođenja nisu mogli ni malo da rade. Medicinska služba u gradu je potpuno dezorganizovana: uništena su tri motorbicikla, 4 para zaprežnih kola, medicinska oprema, zdravstvena pomagala i velika količina lekova i drugog sanitetskog materijala: uništen je jedan transportni kamion, 5 pari zaprežnih kola — kočija za prevoz bolesnika i zdravstvenih radnika, lekovi, sanitetski materijal, razni instrumenti i zdravstvena pomagala u vrednosti od 480.000 dinara. U Strugi je demolirana zgrada Doma zdravlja i odnošena sva oprema, lekovi i sanitetski materijal. Od svih zdravstvenih ustanova na ovom području najviše su stradale zdravstvene ustanove u Bitolju. Državna bolnica je potpuno demolirana a oprema je uništena ili opljačkana. Uništena je oprema za dve klinike, zatim instrumenti i lekovi. Sačuvan je spisak odnetih stvari iz ove bolnice na dan 3. XII 1943. godine. Prema raspoloživoj dokumentaciji sve je to odnešeno u Glavnu direkciju narodnog zdravlja u apotekarskom skladištu u Sofiji.

Velike štete činjene su i u klimatskim lečilištima i stacionarima kao i banjama. Sva ta lečilišta komande bugarskih jedinica uzele su za svoja sedišta i koristile ih u druge svrhe. Prema inventaru i drugim uredajima odnosili su se sasvim nemarno. Ni jedna od banja ni klimatskih lečilišta u toku rata nisu služili domaćem stanovništvu, nego isključivo okupatorskim vojnicima, koji ih nisu koristili samo za potrebe lečenja, nego i u druge svrhe i na taj način uništavali. Pored toga, uništen je veliki broj socijalnih ustanova, ustanove socijalnog osiguranja, uredi i ekspoziture, ustanove za posredovanje i medicinu rada, ustanove jedinstvenih sindikata za zaštitu pri radu, starački sirotinjski domovi, dečiji domovi i ostale ustanove za zaštitu dece i omladine.

Okupatorske vlasti su likvidirale „Ured za osiguranje radnika” a mesto njega „Institut opšttestvenog osiguranja” i „Divizija truda” iz Sofije otvorile su u Skoplju svoje agencije koje su se uselile u zgradu okružnog ureda za osiguranje radnika i prisvojile sav inventar zavoda, i sve ono što je bilo vrednije natovarili su u kamione i poslali u Sofiju.¹⁸

Ako bi se napravio bilans štete pričinjene u ovoj oblasti, videlo bi se da su sve zdravstvene i prateće ustanove bile potpuno dezorganizovane, da su uništeni skoro svi aparati, instrumenti i ostala oprema dok su kadrovi protezani ili izginuli, a novi nisu pripremljeni. Stoga se ova služba, posle rata, kada je bila najneophodnija našla u vrlo teškoj situaciji, pa je trebalo dosta vremena i sredstava da se ponovo organizuje njen iole normalan rad, da se nabave inventar i potrebna oprema kao i da se podignu kadrovi.

Prema podacima koji su prikupljeni neposredno posle rata i procenama koje su učinjene od odgovarajućih stručnjaka i prema cenama iz 1939. godine, direktna materijalna šteta učinjena u ovim ustanovama izračunata je na oko jedne milijarde. Ali ako se uzme u obzir da je zbog okupacije i zločinačnog delovanja okupatorskih vojnika zaustavljeno školovanje dece na ovom području, onemogućeno dalje obrazovanje kadrova, kao i pružanje lekarske pomoći, lečenje ljudi koje je u ratnim prilikama neophodno, i da je veliki broj zbog toga umro ili ostao nesposoban za dalja privredovanja, nego je pao na teret društva koje je moralno da ga izdržava, onda je apsolutna šteta učinjena u ovim oblastima daleko veća od direktnе materijalne štete.

Pored ostalih ovde su odnešene: makaze za gips, klješta za vađenje zuba više pari, razne viljuške, igle za parantomozu, razni kartoni, makaze za vađenje stranih tela, štipaljke za hvatanje instrumenata, štipaljke za kosti, noževi za hirurgiju i oko 360 predmeta razne veličine i namene. Uništena je oprema za 270 bolničkih ležajeva, jedan automobil, adaptiran za prevoz bolesnika i zdravstvenih radnika, jedan transportni kamion za prevoz tereta, 4 para zaprežnih kola, kuhinjska oprema i sva druga. Državna bolnica u Štipu je 15. III 1942. potpuno opljačkana.

Iz bolnice u Pirotu odnet je rendgen aparat, 150 ležajeva sa kompletном opremom (dušeci, čaršavi, jorgani) oprema za negu bolesnika, razni medicinski instrumenti, velika količina lekova i bolničke opreme a prilikom povlačenja bugarskih snaga zgrada je demolirana. Bolnica u Vranju je takođe oštećena a medicinska služba u gradu totalno dezorganizovana. Lekari su proterani a domovi zdravlja opljačkani i zgrade demolirane. Slično je bilo i sa domovima zdravlja, u Demir Kapiji, Velesu, Negotinu, Vlasotincu, Babušnici, i mnogim drugim mestima koja su bila pod dominacijom bugarskih fašističkih vojnika. (AJ, 54—142—260).

¹⁸ Neposredno iza rata ustanovljeno je da su pored ostalog odnesene sledeće stvari: dve pisaće mašine „Najman-Ideal”, dve pisaće mašine „Remington-standard”, jedna pisaca mašina „Underwood”, mag 36, deset kabinet stolova — furnirani, četiri fotelje od žute kože — boks, pet stojećih drvenih čiviluka, osam šifonjera, dve računske mašine „Dalton”, mašina za vertikalno i horizontalno sabiranje „Remington” i niz drugih stvari koje zbog prostora ovde ne navodimo. (AJ, Beograd, 54—152—250).

**LE PILLAGE DES ÉTABLISSEMENTS CULTURELS ET SANITAIRES
DE LA PART DES BULGARES EN MACÉDOINE ET SERBIE
MÉRIDIONALE DURANT LA SECONDE GUERRE MONDIALE**

Résumé

Dès le début de l'occupation l'envahisseur se livra aux ravages et pillages des biens culturels. Exécutés tout d'abord par les unités opérationnelles ces actes de barbarie furent poursuivis par les organismes mis sur pied par l'autorité occupante. Les écoles primaires et secondaires furent, avant tout, la proie de l'ennemi. Les Bulgares renvoyèrent des instituteurs et professeurs ayant refusé de collaborer avec eux et détruisirent des manuels et des objets servant à l'enseignement. Les écoles furent rouvertes un peu plus tard, mais l'enseignement en langue bulgare fut dispensé par des instituteurs venus de Bulgarie.

La Faculté de philosophie à Skoplje fut fermée sur le champ.

Les autorités bulgares avaient montré un intérêt particulier aux archives militaires .Elles avaient chargé à cet effet un groupe d'hommes spécial pour examiner tous les documents et en détruire ceux contenant des données sur l'origine des peuples serbe et macédonien. Des bibliothèques subirent le même sort.

L'ennemi n'épargna pas non plus les musées et les monuments de culture et du passé historique des peuples serbe et macédonien. De nombreux églises et monastères qui dans cette région avaient joué un rôle important pour l'épanouissement et la conservation de la culture national furent saccagés.

Des établissements sanitaires furent non seulement pillés encore endommagés à tel point qu'après la guerre d'énormes efforts et moyens furent employés pour leur réparation.

SKRACENICE

- A—CK — Arhiv Centralnog komiteta SKJ
- AD—MAE — Archives diplomatiques Le Ministere des affaires etrangeres, Paris
- A—INI — Архив Института за национална историја Скопје
- AJ — Arhiv Jugoslavije
- A—MZV — Archiv Ministerstva zahraničnych vecy, Praha
- ASD—MAE — Archivio storico Diplomatico, Ministero degli Affari Esteri, Roma
- A—VII — Arhiv Vojnoistorijskog instituta
- BRP — Българска работническа партия
- DA—SIP — Diplomatski arhiv Saveznog sekretarijata za inostrane poslove.
- DDI — I Documenti diplomatici italiani
- GP — Die Große Politik der Europäischen Kabinette 1871—1914, Sammlung der Diplomatischen Akten, herausgegeben von Johannes Lepsius, Albrecht Mendelssohn Bartholdy und Friedrich Thimme, Berlin 1925.
- HHStA — Haus-Hoff — und Staatsarchiv, Wien
- IIDUS — Institut za istorijsku dokumentaciju Univerziteta u Sarajevu.
- INPRECOR — International Press correspondence
- KA, AOK — Kriegsarchiv, Armeeoberkommando, Wien
- KI — Комунистический интернационал (часопис Коминтерне)
- MO I — Международные отношения в эпоху империализма. Документы из архивов царского и временного правительства 1878—1917, Москва
- MORO — Makedonsko-odrinska revolucionarna organizacija
- MUPNZ — Ministarstvo unutrašnjih poslova i narodnog zdravlja Sofi.
- NFP — Narodna federativna partija.
- NOP — Narodnooslobodilački pokret.
- NOV i POJ — Narodnooslobodilačka vojska i partizanski odredi Jugoslavije.
- OL, Küm — Orzagos leveltar külügű miniszterium, Budapest
- OUA — Österreich — Ungarns Aussenpolitik von der bosnischen Krise 1907. bis zum Kriegsausbruch 1914, Diplomatische Aktenstücke ausgewählt von L. Bittner, A. F. Pribram, H. Srbik, und H. Nebersberger, bearbeitet vom Ludwig Bittner und Hans Nebersberger, Wien und Leipzig 1930, knj. 1.
- PA — Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes, Bonn.
- PRO, FO — Public Record Office, Foreign Office, London.
- SD — Archives States Department, Washington.
- SGODA — Софийски градски и окръжен државен архив, София
- SKG — Srpski književni glasnik
- VMRO — Vtrenja makedonska revolucionarna organizacija.
- Zb. NOR — Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda.

JUGOSLOVENSKO-BUGARSKI ODNOŠI
U XX VEKU

ZBORNIK RADOVA 2

Za izdavača
VIDAK PERIĆ

Korice
STEVAN VUJKOV

Lektor
MILORAD SIMONOVIC
VERA POPOVIC

Korektor
PETAR VELJKOVIC

Tiraž 1.500 primeraka
Prvo izdanje

Stampa
GRO „KULTURA“ OOUR „SLOBODAN JOVIĆ“
BEOGRAD 1982.

